De Afscheiding van 1834. Deel 9. Provincie Gelderland

C. Smits

bron
C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Deel 9. Provincie Gelderland*. J.P. van den Tol, Dordrecht 1991

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/smit303afsc09_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

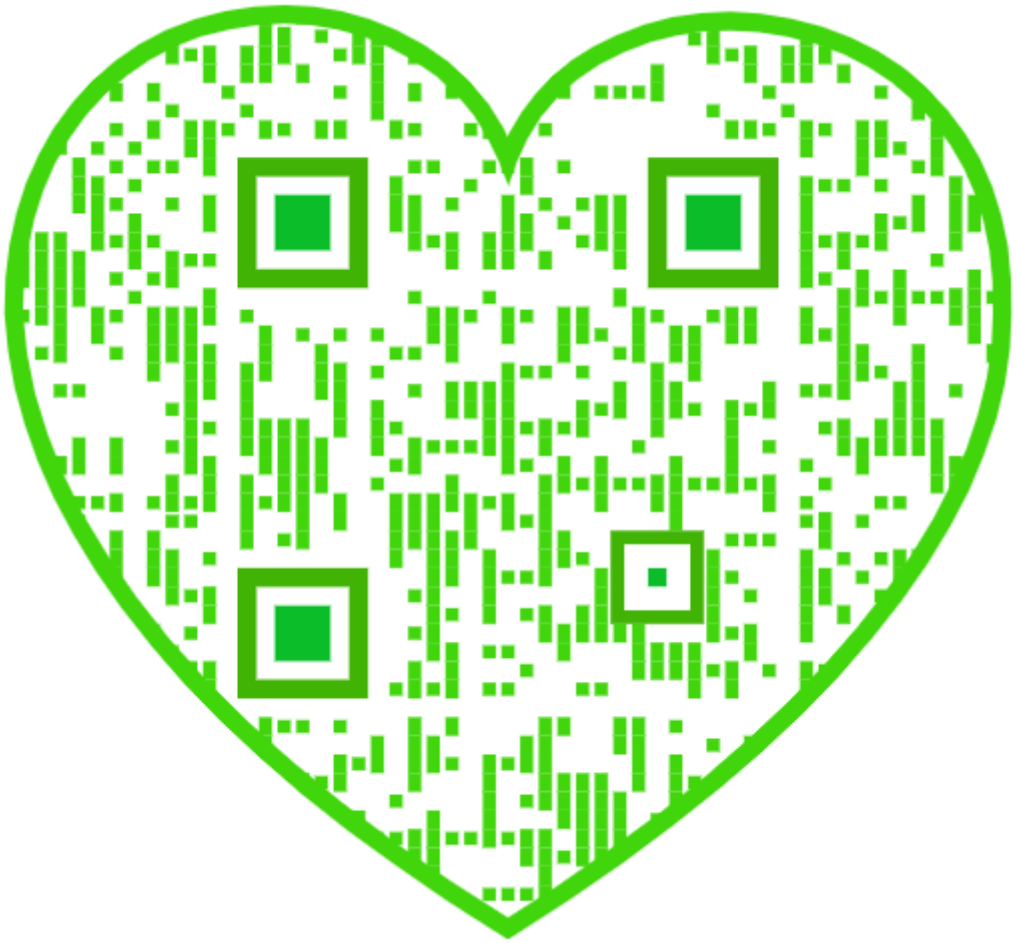

Opgedragen aan de nagedachtenis van

DS. KOENE VAN DEN BOSCH
geboren in 1818 te Wolvega
overleden in 1897 te Grand Haven, Michigan

pionier en tirailleur
in Nederland en
in de Verenigde Staten

verguisd
haastig driftig
met een hard en
onbezadigd karakter

geprezen
man van taaie volharding
van oprecht geloof
met een godvrezend hart

steeds bedacht op het
zuiver houden van de kerk
overwinnaar in
eeuwigheidslicht

ZALIG ZIJT GIJ, ALS U (DE MENSEN) SMADEN,
EN VERVOLGEN, EN LIEGENDE ALLE KWAAD
TEGEN U SPREKEN, OM MIJNENTWIL.

VERBLIJDT EN VERHEUGT (U); WANT UW LOON
(IS) GROOT IN DE HEMELEN; WANT ALZO
HEBBEN ZIJ VERVOLGD DE PROFETEN, DIE
VOOR U (GEWEEST ZIJN).

Mattheus 5 vers 11 en 12

Ten geleide
Leven en werk van Cornelis Smits

De auteur van dit boek, doctor Cornelis Smits, heeft de publicatie niet mogen beleven. Onverwachts is hij op 16 december 1990 overleden. De familie verzocht mij enkele woorden over zijn leven en werk te schrijven. Aan dit verzoek wil ik heel graag voldoen.

Cornelis Smits werd 22 juli 1917 geboren te Gorinchem als zoon van Dirk Cornelis Smits en Heiltje Francina van Mill. Zijn vader was makelaar; beide ouders waren belijdend lid van de Gereformeerde kerk. Reeds vroeg heeft Kees hen moeten missen: toen hij zestien was overleed zijn moeder, twee jaar later zijn vader. In zijn geboortestad doorliep hij na de lagere school de HBS, met glansrijk eindresultaat. In 1935 werd hij ingeschreven in de faculteit van wis- en natuurkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1939 legde hij het candidaats-, in 1942 het doctoraal examen af.

Inmiddels was hij samen met zijn oudste zuster naar Laren verhuisd. Daar leerde hij haar kennen, die tot zijn dood alle lief en leed met hem zou delen: Catharina Aleida ('Tine') van Keulen, geboren op 25 september 1917, met wie hij zich in 1939 verloofde. Na zijn benoeming aan de Hogere Technische School te Haarlem begin 1943, traden zij op 12 augustus van dat jaar in het huwelijk. Uit hun huwelijk zijn zeven kinderen geboren.

In januari 1944 werd op de school het vak 'Nationaal-Socialistische Vorming' ingevoerd. Smits verzette zich met woord en daad, werd gezocht door de SD en moest onderduiken. In de hongerwinter werd hij opgepakt bij een razzia en naar Duitsland gevoerd. Na zeer zware maanden wist hij te ontkomen en bevrijd gebied in Nederland te bereiken. De gezinshereniging eind mei 1945 luidde een nieuwe periode in zijn leven in.

Smits hervatte zijn arbeid in Haarlem, en promoveerde 24 mei 1946 aan de VU met een dissertatie over *De Möbius-meetkunde van het platte vlak*. Kort hierna volgde zijn benoeming aan de Christelijke HBS te Amsterdam, waar hij elf jaar aan verbonden bleef.

In de strijd die in de Gereformeerde kerken was ontbrand kozen hij en zijn vrouw met beslistheid voor de Vrijmaking. Wonend te Laren (kerkelijk ressorterend onder Hilversum) diende hij de gemeente als ouderling. Het Barthianisme, veld winnend ook in kringen van het christelijk onderwijs, bracht hem in deze jaren tot uitvoerige bestudering van Barths werken, en tot publicatie van *Het Barthianisme in strijd met Schrift en Belijdenis*. Hij begaf zich ook op het terrein van de politiek en was onder meer lid van de Verbondsraad van het GPV.

In 1957 aanvaardde hij de benoeming tot directeur van de juist opgerichte Gereformeerde HBS te Groningen. De aanvankelijk ongesubsidieerde instelling groeide onder zijn krachtige leiding uit tot een Gereformeerd Lyceum, met leerlingen uit heel het Noorden. In 1968

nam hij als rector afscheid van het Lyceum. Hij verbond zich in Groningen aan de Gereformeerde Pedagogische Academie, waarvan hij één der oprichters was. Hij bekleedde daar een deeltijdfunctie in de periode 1972-'82. In dit laatste decennium vóór zijn pensionering woekerde hij met de tijd in verband met het nieuwe werk waar hij aan begonnen was: de geschiedenis van de Afscheiding van 1834, beschreven vanuit de bronnen.

Naast en na zijn arbeid in het onderwijs is Smits zijn werkzaamheid op dit nieuwe gebied als een tweede levenstaak gaan zien.

Hoe kwam de wiskundige daartoe?

Reeds in zijn studententijd was zijn belangstelling mede uitgegaan naar de wijsbegeerte en de theologie, met name naar de kerkgeschiedenis. In latere jaren ontdekte hij bij het onderzoek naar de stambomen van zijn ouders zoveel nog niet gepubliceerd materiaal inzake de Afscheiding, dat de gedachte bij hem opkwam iets van het gevondene in het licht te geven. Aanvankelijk reikte zijn intentie niet verder dan een boekje van bescheiden omvang over de Afscheiding te Gorinchem. Maar omstreeks 1968 besloot hij zijn nasporingen voort te zetten in een breder kader. Van veel betekenis was hier het intensieve contact met zijn vriend en collega dr. J. Wesseling te Groningen. Deze koesterde de wens de geschiedenis van de Afscheiding in de provincie Groningen te beschrijven, en vervolgens - indien mogelijk - ook over de Afscheiding in Friesland te publiceren. Richtte Wesseling zich dus op het Noorden waar Hendrik de Cock werkzaam was geweest, Smits ging zijn speurtochten voortzetten in een ander deel van het land, grosso modo eertijds het wijde rayon van H.P. Scholte. Beide onderzoekers gingen zelfstandig te werk, in een harmonie die de verstandhouding tussen de beide voormannen van de Afscheiding overtrof. Het resultaat van beider inspanning heeft mogen zijn een historiebeschrijving die bijna alle provincies bestrijkt. Met zijn laatste deel, Noord-Holland betreffend, was Smits volop bezig toen hij van iedere aardse taak ontheven werd. Onbewerkt bleef tot dusver Drenthe, in verband met het voornemen van een andere auteur. Na het heengaan van zijn vriend en collega schreef Smits dat de lezer tussen de delen van Wesseling en die van hemzelf wel verschillen in vorm zou ontdekken, maar dat dit het overeenkomstige was: dat zij beiden de Afscheiding mochten zien als een reformatie van de kerk. ‘Deze overtuiging verbond ons diep en gaf ons nagenoeg wekelijks stof tot gesprek’. De kerkelijke terugkeer tot de Here en zijn Woord, tot de gereformeerde belijdenis en kerkregering deed hem onmiddellijk in zijn eerste deel verklaren ‘van harte te zijn en te willen zijn een zoon van de Afscheiding’.

De grote waarde van Smits' thans 9-delige werk is ontegenzeggelijk vooral gelegen in het door hem gepresenteerde en verwerkte archieven-materiaal. Zijn streven was er op gericht alles wat terzake was bijeen te krijgen. Geen moeite was hem hierbij te veel. Van stenen en planken bouwde hij zelf een vlonder, toen in de kelder van een kerkgebouw de onder stof en schimmel wegrottende archieven alleen op die manier bereikbaar waren ingevolge het water. In tal van archiefbewaarplaatsen, in streekarchieven en zeker in het Algemeen Rijksarchief was hij kind aan

huis. Driemaal reisde hij voor archievenonderzoek naar de Verenigde Staten. In Pella, Iowa bleek hij sinds het bestaan van de kolonie de eerste Nederlander te zijn die een blik in de 'Scholte Papers' sloeg. Hoe werd de speurtocht beloond! Vrijwel alle stukken gaf hij geannoteerd uit - zie de delen 3, 5 en 6 van zijn serie. Het belang en de hoge kwaliteit van zijn werk leidde tot subsidiëring door ZWO/NWO - een zaak waar hij zeer erkentelijk voor was: extra-problemen betreffende de uitgave bleven hem en de uitgever bespaard.

Met een ijver en volharding die 'verbazingwekkend' en 'boven alle lof verheven' zijn genoemd, heeft Smits voortgewerkt, zes dagen per week op zijn studeerkamer, wanneer hij niet op onderzoek uit was. In zijn weergave van stukken en zijn beschrijving van gebeurtenissen was hij accuraat. De kennis van de Afscheiding, en van de geschiedenis der Afgescheiden kerken in de eerste vijfentwintig jaar is op indrukwekkende wijze door hem verrijkt. Voor wie zich met de Afscheiding bezig houdt is zijn werk onmisbaar.

De overledene was drager van het Verzetskruis van de Tweede Wereldoorlog. In 1984 werd hij wegens de kwaliteit van zijn geschriften benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Jarenlang was hij redacteur van de periodiek *Woord en Wetenschap*, later: *Gereformeerde Stemmen*, uitgegeven door de Stichting voor Gereformeerd Wetenschappelijke Arbeid. Hij was medewerker van het *Nederlands Dagblad*. In zijn werk over de Afscheiding wordt het beeld verscherpt van voormannen, maar de figuur die vooral aandacht ontvangt is de 'gewone man'. Smits geeft in zijn tweede deel uiting aan zijn liefde voor die gewone mannen en vrouwen, die 'werkers uit het uur van benauwenis bij de geboorte van de Afscheiding'. Hij zag ze gaan over de dijken, de regen, sneeuw en storm, op weg naar hun schamele bedehuizen. 'De rug een beetje gebogen door de zorgen en door de wind, een tikje eigenzinnig, soms teveel volgend hun "generaal" ds. H.P. Scholte - immers: gij zult niemand op aarde meester, vader of leider noemen, want Eén is onze Leidsman: de Christus Gods (Matth. 23:8-10). Maar allen met brandende harten en voortdurend bezig in de dienst des Heren'.

Brandend was eveneens het hart van de zoon van de Afscheiding Cornelis Smits. Ook zijn historiebeschrijving was voor hem: dienst aan zijn Heer. Reeds als jongeman gaf hij zich aan de evangelisatie-arbeid. Hij bleef daarin werkzaam tot en met zijn 71ste jaar. Zijn leven was één.

Dr. C. Smits heeft in de loop der jaren een groot aantal artikelen gepubliceerd in de bovengenoemde bladen waarvan hij redacteur resp. medewerker was; daarnaast artikelen ook in diverse andere bladen. Het zou te ver voeren deze publicaties hier op te sommen.

Ik beperk mij hier tot het vermelden van boeken, brochures en bijdragen in bundels.

In zijn grote werk *De afscheiding van 1834* kwamen de volgende delen uit:

Eerste deel:	*Gorinchem en 'Beneden-Gelderland'*. Oudkarspel (De Nijverheid) 1971;

Tweede deel:	*Classis Dordrecht c.a.* Dordrecht (J.P. van den Tol) 1974;
Derde deel:	*Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.* Dordrecht (J.P. van den Tol) 1977;
Vierde deel:	*Provincie Utrecht*. Dordrecht (J.P. van den Tol) 1980;
Vijfde deel:	*Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.* (vervolg). Dordrecht (J.P. van den Tol) 1982;
Zesde deel:	*Het Reveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie*. Dordrecht (J.P. van den Tol) 1984;
Zevende deel:	*Classes Rotterdam en Leiden*. Dordrecht (J.P. van den Tol) 1986;
Achtste deel:	*Provincie Noord-Brabant*. Dordrecht (J.P. van den Tol) 1988;
Negende deel:	*Provincie Gelderland (behalve 'Beneden-Gelderland')*. Dordrecht (J.P. van den Tol) 1991.

Voorts zagen van zijn hand het licht:

De Möbius-meetkunde van het platte vlak. Academisch proefschrift wis- en natuurkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, 24 mei 1946. Amsterdam (Noord-Hollandse U.M.) 1946;

Het Barthianisme in strijd met Schrift en Belijdenis. Goes (Oosterbaan & Le Cointre) 1951, 1955;

Geen koninkrijk voor de mens. Ontstaan, bestaansrecht en program van het Gereformeerd Politiek Verbond. Amsterdam (Buijten & Schipperheijn) 1959;

Gedenk mijner, mijn God! De ontwikkelingen in het Gereformeerd Politiek Verbond in de periode januari 1958 - mei 1959. Amsterdam (Buijten & Schipperheijn) 1959;

Wijsgerige achtergronden van de evolutie-leer, in: *Creatie-Evolutie*. Referatenbundel Conferentie van Gereformeerden 16/17 mei 1967 te Oosterbeek. Amersfoort (Stichting Geref. Wetensch. Arbeid) 1967, 1969, pp. 25-43.

Inleiding in de Wijsbegeerte [gestencilde bundel ten behoeve van het onderwijs aan de gymnasium-afdeling van het Gereformeerd Lyceum te Groningen]. Haren/Groningen (huisuitg. Geref. Lyceum, thans: Gomarus-college) 1968;

Woord ter Inleiding, in: H. Bouwman, *De crisis der jeugd. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de Kerken der Afscheiding*. Kampen (J.H. Kok) 1976 (?) (oorspronkelijk: Kampen (J.H. Kok) 1914;

Met S. Akkerman: *Albertus Zijlstra, leven en arbeid*. Goes (Oosterbaan & Le Cointre) 1978;
Secession, Quarrels, Emigration and Personalities, in: Herman Ganzevoort and Mark Boekelman (eds.), *Dutch Immigration to North America*. Toronto (The Multicultural History Society of Ontario) 1983, pp. 97-110.
De Afscheiding bewaard (De strijd van ds. S. van Velzen te Amsterdam), in: D. Deddens en J. Kamphuis (red.), *Afscheiding - Wederkeer*. Opstellen over de Afscheiding van 1834. Haarlem (Vijlbrief) 1984, pp. 195-221;
De zuivere lijn van J.C. Sikkel (1855-1920) in: D. Deddens en J. Kamphuis (red.), *Doleantie-Wederkeer*. Opstellen over de Doleantie van 1886. Haarlem (Vijlbrief) 1986, pp. 241-263.

Ten geleide. Leven en werk van Jan Wesseling in: J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland (1834-'69)*. Dl. 2: *Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint Philipsland*. Barneveld (De Vuurbaak) 1989, pp. 7-9.

April 1991
D. Deddens

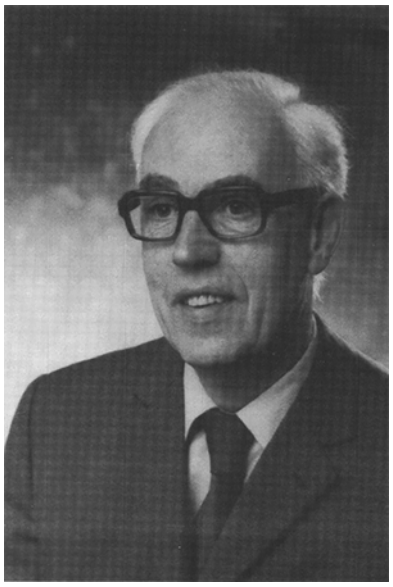

dr. C. Smits

Woord vooraf

Bij het gereedkomen van het manuscript voor ons NEGENDE DEEL over de Afscheiding van 1834 gaat in de eerste plaats onze dank uit naar de archiefambtenaren en kerkelijke archivarissen in de provincie Gelderland. Velen van hen hebben ons - behalve uiteraard met deskundigheid - met vriendelijkheid, ja zelfs hartelijkheid geholpen bij ons onderzoek, dat twee en een half jaar heeft gevergd.

Wij willen opnieuw uitspreken dat, naar onze diepe overtuiging, de Afscheiding van 1834 een reformatie van de kerk is geweest. Aan ons onderwerp is meer dan één zijde; maar de hoofdzaak blijft dat het overgrote deel van de Afgescheidenen zijn stap van het breken met de Hervormde kerk deed, omdat het wilde vasthouden aan Gods Woord en aan de met bloed geschreven belijdenisgeschriften der Reformatie.

We merken op dat we, evenals tot nu toe in deze serie, ons hebben beperkt tot het tijdvak 1834-1869. Het accent ligt voor een aantal gemeenten meer op het eerste gedeelte van deze periode dan op het laatste.

Dit boek kan los van de andere delen worden gelezen. Verwijzing naar deze werken heeft geen andere functie dan die naar de overige literatuur.

Over menige gemeente die in het beschreven gedeelte van Gelderland ligt, is een gedenkboekje verschenen. Teneinde herhaling te voorkomen, zullen we enige malen naar deze geschriften verwijzen, of hier en daar een samenvatting geven van een gedeelte van hun inhoud. Onze opzet was niet zozeer de bestaande literatuur te behandelen, als wel de tot nu toe niet-gepubliceerde bronnen te laten spreken.

Wat het gebruik van dit boek betreft, het volgende. Indien het archief van een gemeente (nog) door haar wordt beheerd, is dit veelal niet expliciet vermeld; in het andere geval is aangegeven in welke openbare verzameling het werd gedeponeerd.

Het opstellen van het eerste ledenregister van een gemeente leverde in een aantal gevallen moeilijkheden op. Bij herhaling bleek dat de ledenadministratie over het behandelde tijdvak of niet meer bestond of grote slordigheid en onvolledigheid vertoonde. De bevolkingsregisters van de desbetreffende burgerlijke gemeente beginnen soms later dan 1834 of geven slechts een deel van de gezochte informatie.

Evenals in het ZEVENDE DEEL hebben we in dít boek - bijlage III - het ‘Reglement der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Rhijnsburg’ (1841) afgedrukt, aangezien ook in Gelderland enige gemeenten dit destijds, naast de Dordtse kerkenorde, aannamen.

In tal van Afgescheiden gemeenten in de provincie Gelderland bleek de factor van de emigratie naar de Verenigde Staten een ingrijpende te zijn geweest. Al onderzoekende en schrijvende meenden we te moeten afzien van ons aanvankelijke voornemen aan dit onderwerp uitvoerige aandacht te besteden; de omvang van deze studie zou anders te groot zijn geworden. Slechts enige algemene zaken, als het teruglopen van het aantal leden van een gemeente, en de levensloop van enige op de voorgrond tredende emigranten, werden genoemd. Voor het overige mogen we verwijzen naar de inmiddels grote verzameling werken aangaande de emigratie uit Nederland naar de Verenigde Staten in de vorige eeuw; in de literatuurlijst hebben we de belangrijkste titels genoemd. Overigens menen we dat er ten aanzien van de studie van bedoelde emigratie desiderata blijven bestaan.

Zegene God, de HEERE, onze arbeid.

Haren-Gn., december 1990
C. Smits

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
C.A.G.K	Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Kerk (en)
D.K.O.	Dordtse kerkenorde 1618-1619
GA	Gemeentearchief
Herv. Ered.	Archief Departement Hervormde Eredienst, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
HPVG	Handelingen provinciale vergaderingen C.A.G.K. in Gelderland
	1. 1835-1854; 2. 1855-1863; 3. 1864-1890
	Bewaard in GA Arnhem
HPVOv/G	Handelingen provinciale vergaderingen C.A.G.K. in Overijssel (voor een deel gecombineerd met enige Gelderse gemeenten)
	1. 1835-1848 (enige vergaderingen gecombineerd met de Gelderse gemeenten); 2. 1847-1873 (25 sept. 1847 tot 23/24 febr. 1853 combinatie van de ‘synodale’ gemeenten in Overijssel en Gelderland)
	Bewaard in GA Zwolle
NCA	Notulen classis Arnhem van de C.A.G.K.
	1. 1835-1864; 1865-1879
	Bewaard in GA Arnhem
NCH	Notulen classis Hattem (-Apeldoorn) van de C.A.G.K.
	1. 1838-1861 (bewaard in GA Apeldoorn);
	2. 1862-1882 (bewaard te Ermelo in archief classis Harderwijk)
NCV	Notulen classis Varsseveld van de C.A.G.K.
	1. 1842-1855; 2. 1855-1865; 3. 1865-1876

	Bewaard in GA Aalten
RA	Rijksarchief
StrA	Streekarchief of Streekarchivariaat
Utrechtse reglement	Reglement der Christelijk-Afgescheidene gemeente te Utrecht, december 1838, EERSTE DEEL 405-411

Verkorte titels van bij herhaling geciteerde boeken

Van der Aa
A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* I-XIII, Gorinchem 1839-1851.
Bos, *Archiefstukken*
F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834*, I-IV, Kampen 1939-1946.
Bos, *Kruisdominees*
F.L. Bos, *Kruisdominees - verhalen uit afgescheiden kringen*, tweede druk, Kampen [1984].
Chr. Encyclopaedie
Christelijke Encyclopaedie I-IV, Kampen 1925-1931.
Chr. Encyclopedie^{2}
Christelijke Encyclopedie I-IV, tweede druk, Kampen 1956-1961.
De Haas
Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I-III, Haarlem 1984.
Handelingen en Verslagen
Handelingen en Verslagen van de Algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk, Utrecht 1984.
De Hoeksteen
De Hoeksteen, tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis I-..., Berkel en Rodenrijs 1972-...
Honderd vijftig jaar
Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland, Leusden 1984.
Jaarboekje
Jaarboekje van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk, Kampen (vanaf 1856).
De Kok, *Nederland op de breuklijn*
J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, Assen 1964 (volkstellingen 1809-1829-1849).
NAVGK
Notulen van de Algemene kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het kruis (1844-1869), Utrecht 1982.
Officiëele stukken
Komplete uitgave van de officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr. A.C. van Raalte I-II, Kampen 1863.
Ref. 1e S.
De Reformatie, Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland I-VIII, Amsterdam 1837-1840.
Ref. 2e, 3e S.

De Reformatie, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland, tweede serie I-VIII, Amsterdam 1841-1845; derde serie I-III, Amsterdam 1845-1846.

Te Velde, *Brummelkamp*
M. te Velde, *Anthony Brummelkamp* 1811-1888, Barneveld 1988.
Een verwijzing naar
EERSTE DEEL (etc.)
heeft betrekking op de vorige delen in deze serie verschenen: *De Afscheiding van 1834*

EERSTE DEEL:	*Gorinchem en 'Beneden-Gelderland'*, Oudkarspel 1971;
TWEEDE DEEL:	*Classis Dordrecht c.a.*, Dordrecht 1974;
DERDE DEEL:	*Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.*, Dordrecht 1977;
VIERDE DEEL:	*Provincie Utrecht*, Dordrecht 1980;
VIJFDE DEEL:	*Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)*, Dordrecht 1982;
ZESDE DEEL:	*Het Réveil en ds. H.P. Scholte, Correspondentie*, Dordrecht 1984;
ZEVENDE DEEL:	*Classes Rotterdam en Leiden*, Dordrecht 1986;
ACHTSTE DEEL:	*Provincie Noord-Brabant, Dordrecht* 1988.

Verwijzingen naar de Drie formulieren van enigheid zijn gebaseerd op de tekst van deze belijdenisgeschriften in A. Kuyper, *De drie formulieren van eenigheid*, Amsterdam 1897 (we gebruikten de 41e druk - Kampen s.a. - waarin de tekst stilzwijgend in nieuwe spelling is gebracht.

Verwijzingen naar de Dordtse kerkenorde zijn genomen uit H. Bouma, *Kerkenordening van de Gereformeerde kerken in Nederland*, Enschede 1948.

Inleiding

De ondertitel van dit boek ‘Provincie Gelderland’ vergt enige toelichting. Reeds in het EERSTE DEEL behandelden we een gedeelte van genoemd gebied. Namelijk ‘Beneden-Gelderland’, anders gezegd: de Bommelerwaard en een strook van de Tielerwaard.[1] Het zou derhalve mogelijk zijn geweest als ondertitel te kiezen: ‘Gelderland-Boven’. Toch is hiervan afgezien, hoewel deze term in de eerste helft van de vorige eeuw werd gebruikt bij de aanduiding van het geheel van de Afgescheiden kerken dat hierna wordt besproken; dit in tegenstelling tot ‘Beneden-Gelderland’. Immers, men zou thans bij ‘Gelderland-Boven’ eerder denken aan het noordoostelijke deel van de provincie dan aan het gebied dat wij gaan bespreken: nagenoeg het gehele territoir van de provincie Gelderland met uitzondering van de Bommelerwaard alsmede van het westelijke gedeelte van de Tielerwaard.[2]

1. Kerkelijke indeling

Vanaf 1816 bestonden in Gelderland de hervormde classes (alphabetisch): Arnhem, Harderwijk, Nijmegen, Tiel, Zaltbommel (‘Bommel’) en Zutphen.[3] ‘Gelderland-Boven’ valt ongeveer samen met het grondgebied van deze classes min dat van Nijmegen en Zaltbommel.[4]

Wat de Afgescheiden gemeenten betreft: de indeling in kerkelijke ressorten heeft niet aanstonds een vaste vorm verkregen; dit kwam mede doordat in het begin de provinciale vergaderingen van Gelderland wel gecombineerd werden gehouden met die van Overijssel.[5] Begin 1838 komt de volgende indeling tot stand: *classis Apeldoorn* (Apeldoorn, Beekbergen, Dinxperlo,[6] Nijkerk, Twello, Voorst); *classis Hattem* (Elburg, Epe, Hattem, Heerde, Oene).[7] In 1842 constateert de provinciale vergadering dat de classis Apeldoorn ‘te ver is uitgestrekt’. Zij wordt dan gesplitst in *classis Apeldoorn* (Apeldoorn, Beekbergen, Deventer, Nijkerk,

1 In den Bommelerwaard de gemeenten: Gameren-Zaltbommel, Zuilichem-Nieuwaal, Poederoyen-Aalst, Well-Nederhemert en Hoenza-Driel; in de Tielerwaard: Vuren, Herwijnen en Haaften. Deze gemeenten behoorden tot 1892 bij de (Zuid-Hollandse) classis Gorinchem.

Te Tricht, gelegen aan de Linge tegenover Geldermalsen, heeft van ongeveer 1835 tot 1838 een kleine gemeente bestaan, die in laatstgenoemd jaar vermoedelijk als conventikel is voortgezet. De Kruisgemeente te Tricht, die 12 september 1845 werd geïnstitueerd, zal in dit boek worden behandeld.

2 Bovendien zou verwarring kunnen ontstaan t.o.v. de term ‘Opper Gelder’; hiermee werd vóór de Franse tijd het gebied rond Venlo aangeduid. ‘Boven-’ en ‘Beneden-’ hebben in ons land vaak betrekking op de loop van een rivier.

3 Men zie Bijlage I.

4 Binnen de hervormde classis Nijmegen ontstonden geen Afgescheiden kerken. Op het territoir van de classis Bommel zullen we slechts enige aandacht besteden aan Est en Opijnen.

5 Bijv. HPVG, vergad. van 21 dec. 1835 gehouden te Zwolle.

6 Lees: Varsseveld c.a.

7 HPVG 7 febr. 1838, art. 8-10.

Putten, Twello) en *classis Varsseveld* (Bredevoort,[8] Lochern en Geesteren, Varsseveld, Winterswijk).[9] Apeldoorn en enige andere gemeenten verlaten in 1848 de classis Apeldoorn en voegen zich bij de classis Hattem, zoals we nader zullen zien. De classis Apeldoorn wordt dan verder classis Arnhem genoemd.[10]

De classicale ressorten zijn vanaf 1848 stabiel: Arnhem, Varsseveld en Hattem. Vandaar dat we de indeling van dit boek hierop hebben gebaseerd.

In de archieven van de hervormde classes - voor zover bewaard - vinden we uiterst weinig 'voorgeschiedenis' van de Afscheiding; reden waarom wij aan dit onderwerp geen afzonderlijk hoofdstuk zullen besteden. De classis Zaltbommel laten we, zoals aangestipt, nagenoeg buiten beschouwing; die van Nijmegen eveneens, aangezien op haar territoir geen Afgescheiden gemeenten ontstonden. Het archief van de classis Arnhem van nà 1816 is in de Tweede wereldoorlog verloren gegaan[11]; aangaande dat van de classis Tiel - althans voor het grootste gedeelte - moet helaas hetzelfde worden geschreven.[12] In het archief van de classis Zutphen[13] vinden we geen voor ons onderwerp vermeldenswaardige bijzonderheden. Slechts in de acta van het classicaal bestuur van Harderwijk[14] staan twee zaken opgetekend, die als voorgeschiedenis kunnen worden getypeerd[15]; we zullen deze behandelen in het desbetreffende hoofdstuk.[16]

2. Overheid

Wat de houding van de provinciale overheid betreft zij hier het volgende vermeld.

De gouverneur van Gelderland, W.H.A.C. baron van Heeckeren tot Kell[17] moet, onder de hogere ambtenaren, worden gerekend tot de felste en meest-vindingrijke tegenstanders van de Afscheiding. Reeds in 1831 is hij het die de gedachte lanceert, dat artikel 191 van de vigerende grondwet

8 Lees: Aalten.
9 HPVG 27 april 1842, art. 6.
10 De Afgescheiden gemeente te Arnhem werd in 1842 gevormd.
11 T.J. Naudin ten Cate e.a., *De archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk in korte overzichten* I, Leiden 1960, 31.
12 *Ibidem* 77. In de bewaard-gebleven 'Acte van de Classis Tiel 1802-1875' (RA Arnhem) vinden we geen bijzonderheden betreffende de Afscheiding.
13 GA Zutphen.
14 RA Arnhem, 'Acta classicaal bestuur 1816-1872'.
15 Het spreekt vanzelf dat de acta van het classicaal bestuur van Harderwijk van 1835 uitvoerig gewagen van de procedure tegen ds. A. Brummelkamp. Op dit onderwerp komen we terug in hoofdstuk 23 (Hattem). Men zie ook *Officiëele stukken* II, 1-159.
16 Deze twee zaken betroffen Dirk Asjes te Hattem en Derk van Enk 'woonende te Weesepe, onder de gemeente van Hattem', die in respect. 1818 en 1820 zonder authorisatie oefeningen leidden; hoofdstuk 23 (Hattem).
Ook de weinige voor ons onderwerp van belang zijnde gegevens aangaande sommige plaatsen voorkomende in de rapporten van de classicale besturen aan de landsregering (Bos, *Archiefstukken* III, 157-160) zullen we, voor zover van belang, bij de desbetreffende gemeenten behandelen.
17 Hij leefde van 1774 tot 1847; gouverneur van Gelderland van 1825 tot 1846.

(1815) - ‘Aan alle godsdienstige gezindheden, in het Koningrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend’ - niet zou slaan op godsdienstige gezelschappen, zoals deze hier en daar bijeenkwamen. In genoemd jaar schrijft hij aan de minister van eredienst

> ‘Dat, hoezeer bij art. 191 van de Grondwet aan alle gezindheden in het Koningrijk bestaande, gelijke bescherming verleend wordt, echter daaruit niet volgt, dat de Regering alle openbare godsdienstoefeningen, welke bij de invoering der Grondwet niet bestonden, zoude moeten toelaten.’[18]

Tevens:

> ‘Dat voornoemde oefeningen’ - bedoeld worden de samenkomsten van een klein gezelschap te Ingen en Lienden - ‘van een dweepachtige aard waren...
> Dat dezelve nergens anders toe strekken, dan om alle verlichting in de Godsdienst tegen te werken.’[18]

Vervolgens moeten we opmerken dat van de gouverneur van Gelderland het krachtige initiatief is uitgegaan tot het zenden van militairen naar een plaats waar, in de tijd van de Afscheiding, een samenkomst van meer dan twintig personen werd of zou worden gehouden. Zijn desbetreffende circulaire aan de gemeentebesturen in Gelderland van 30 juli 1835 geeft een zeer nauwkeurige instructie ten aanzien van het inroepen van militaire assistentie[19]; het stuk wordt aan andere gouverneurs ten voorbeeld gesteld,[20] en heeft als eerste gevolg dat zondag 23 augustus 1835 aan een samenkomst in de open lucht te Gameren, onder leiding van ds. H.P. Scholte, door dragonders een einde wordt gemaakt.[21]

Toch ziet baron van Heeckeren tot Kell dat, ondanks de genomen maatregelen, de Afscheiding ook in zijn provincie zich ontplooit. Dit brengt hem er toe, strengere voorschriften te begeren en aan de landsoverheid voor te stellen. We vinden hierover in een rapport van de minister van binnenlandse zaken, gedateerd 4 september 1835 het volgende.

> ‘... terwijl het schijnt te blijken uit het bij rapport van 27 augustus 11... aan Uwe Majesteit aangeboden berigt van den Gouverneur van Gelderland dat de toepassing der voorschriften, welke in het besluit van dien Gouverneur voorkomen,[22] op den duur niet dat

18 *Bos* I, 140. Brief 29 aug. 1831.
18 *Bos* I, 140. Brief 29 aug. 1831.
19 *Bos* II, 361,376-378.
20 *Bos* II, 401, 424, 435.
21 *Bos* II, 361. EERSTE DEEL 65-67, 75. Van de zijde der regering beschouwd, mochten de maatregelen waartoe de gouverneur het initiatief nam, effectief worden genoemd.
Na de samenkomst te Gameren, die, zoals we zagen, werd uiteengedreven, houdt Scholte geen hagepreken meer in de Tielerwaard. In de Bommelerwaard leidt hij nog slechts één grotere samenkomst binnenshuis, namelijk zondag 27 okt. 1837 te Zuilichem. Men zie ook EERSTE DEEL 237-238, 290-291.
22 Bedoeld is de hiervóór genoemde circulaire van 30 juli 1835.

> gevolg zal teweeg brengen, hetwelk men er zich van had voorgesteld, of althans had gewenscht.
> Volgens dat berigt acht voornoemde Gouverneur het wenschelijk dat *andere en meer afdoende maatregelen* mogten kunnen genomen worden...
>
> Bedriegt de ondergeteekende zich niet, dan zouden die *andere en meer afdoende maatregelen*, van welke evengemelde Gouverneur spreekt, moeten gelegen zijn in meerder krachtbetoon tegen de lieden, die het voorwerp van de reeds genomen maatregelen waren, en zouden hunne pogingen om zich te vereenigen, en van het Hervormd kerkbestuur af te zonderen, nog krachtiger behooren te worden tegengewerkt.'[23]

Uit de laatste woorden van dit citaat kan niet anders worden geconcludeerd, dan dat de gouverneur van Gelderland pure gewetensdwang begeerde. Echter, tot het nemen van *'andere en meer afdoende maatregelen'* dan de reeds van kracht zijnde - vervolging door de rechtbanken, het zenden van militairen voor het eventueel ontbinden van godsdienstoefeningen en het korter of langer inkwartieren van soldaten al dan niet bij Afgescheidenen - is het niet gekomen. Een voorstel van genoemde gouverneur de wettelijk vastgestelde inkwartieringsgelden aan de Afgescheidenen te onthouden, wordt door de regering afgewezen,[24] en het zelfstandig optreden van militairen - dat wil zeggen 'zonder den bijstand van het burgerlijk gezag' - tegen de Afgescheidenen, verboden.[25]

De bovengeschetste maatregelen betekenden evenwel voor de Afgescheidenen reeds een zware vervolging. Vele malen zijn enigen van hen veroordeeld tot hoge boeten door de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem, Tiel of Zutphen.[26] Bij die te Arnhem kon hoger beroep worden aangetekend op het gelijknamige college te Amsterdam - zonder uitzondering volgde daar vrijspraak, zoals we hierna uit vele gevallen zullen zien. Zowel van Tiel als van Zutphen ging men in appèl te Arnhem.

3. Anthony Brummelkamp

De aanvankelijke ontwikkeling van de Afscheiding werd in nagenoeg elke provincie voor een belangrijk gedeelte bepaald door de arbeid van een predikant[27] die ook als zodanig was opgetreden in de Nederlandse Hervormde kerk. Voor Gelderland is deze onmiskenbaar A. Brummelkamp geweest.

> Anthony Brummelkamp werd 14 oktober 1811 te Amsterdam geboren als zoon van Johannes Brummelkamp en Anna Henriëtta Hesselink; hij overleed 2 juni 1888 te Kampen. Anthony was een telg uit het derde

23 *Bos* II, 437-438.
24 *Bos* IV, 57, 73, 89.
25 *Bos* IV, *57*, 75, 80-81.
26 Deze rechtbanken fungeerden, zoals bekend, van 1811 tot 1838.
27 In enige provincies door twee predikanten. In Friesland: Tj. F. de Haan en S. van Velzen; in Noord-Holland: H.P. Scholte en Van Velzen; en Noord-Brabant: G.F. Gezelle Meerburg en H.P. Scholte.

huwelijk van zijn vader. In 1813 verhuisde het gezin van Amsterdam naar Smilde; de oorzaak was een eco-

nomische: het verlopen van de tabakshandel - vader Brummelkamp was tabakswinkelier - in de Franse tijd. Een aandeel in de erfenis van een schatrijke tante stelde Johannes Brummelkamp in staat te gaan rentenieren. In 1819 verhuisde het gezin naar Elburg.[28] In 1828 begon Anthony Brummelkamp zijn studie aan het Athenaeum te Amsterdam en in 1830 werd hij als student in de theologie ingeschreven aan de Leidse universiteit. Na voltooide studie en na het aanvaarden van een beroep op hem uitgebracht door de kerkeraad van de Hervormde gemeente te Hattem, huwde hij 16 augustus 1834 te Leiden Maria Wilhelmina de Moen, sedert 1828 weduwe van Caspard Tieleman met wie zij ruim twee jaar was getrouwd geweest.

Anthony Brummelkamp (1811-1888)

Op 19 oktober 1834 werd Anthony Brummelkamp als predikant te Hattem bevestigd. Reeds na enige maanden werd hij aldaar betrokken in conflicten aangaande het dopen van kinderen van niet-meelevende ouders; daarna kwamen zijn adres aan de synode en zijn weigering Evangelische Gezangen te laten zingen. Als gevolg van een en ander werd hij 7 oktober 1835 door het provinciaal kerkbestuur van Gelderland afgezet.[29] Brummelkamp verwierp deze tuchtmaatregel; hij werd hierin slechts door één andere ambtsdrager, een diaken,

28 Uitvoerig over 'Jeugd en studiejaren' van A. Brummelkamp: Te Velde, *Brummelkamp* 29-50.

29 Men zie hiervoor ook hoofdstuk 23 (Hattem).

gevolgd. In de jaren 1835 en 1836 brak, op een totaal van circa 2700 zielen, een klein gedeelte van de Hervormden te Hattem c.a. met het kerkbestuur - ongeveer 265, de kinderen inbegrepen.[30] De Christelijke Afgescheiden gemeente te Hattem werd 21 november 1835 geïnstitueerd.
In de eerste jaren daarna werd door Brummelkamp grote activiteit ontplooid: hij institueerde een aantal gemeenten in Gelderland en preekte zowel in alsbuiten deze provincie op onderscheidene plaatsen. Van 11 december 1839 tot 18 juli 1842 was hij predikant van de Afgescheiden gemeente te Schiedam; gedurende dit tijdvak is het zijn overtuiging dat hij ook 'te zijner verzorging de gemeenten in Gelderland heeft'.[31] Midden 1842 keert hij naar 'zijn' provincie terug: van augustus 1842 tot 29 oktober 1854 staat hij te Arnhem in combinatie met Velp. We merken op dat hij te Arnhem - evenals te Schiedam - niet werd bevestigd. Sterker: hij werd in eerstgenoemde plaats ook niet beroepen, en pas na zijn vestiging aldaar ontstaat er 'om hem heen' een kerke raad. We lezen hierover:

'Ds. Brummelkamp betuigt den Broederen dat Z. Eerw. herwaarts gekomen is met de hartelijke keus om werkzaam te zijn ter bevordering van het Koningrijk Gods. Z. Eerw. neemt daartoe op zich, om en hier en te Velp en in de omstreken, waar de Heere den weg daartoe opent, het Woord te prediken en dat alles te doen wat een Herder achter den Heere betaamt, waartoe dan ook behoort de behoorlijke verzorging van en voorziening in hetgeen er noodig [is], opdat de onderlinge bijeenkomsten hunnen loop hebben...'.[32]

Brummelkamp zette te Arnhem zijn, reeds te Schiedam begonnen, predikantsopleiding voort - de begeerte daartoe ligt uitgedrukt in de laatste woorden van bovenstaand citaat. In 1844 komt ds. A.C. van Raalte te Arnhem wonen en verbindt zich eveneens aan de opleiding, en wel tot aan zijn emigratie in 1846. Nadat van circa 1843 tot 1852 een verwijdering had bestaan tussen enerzijds een deel van de Gelderse kerken alsmede enige gemeenten uit andere provincies, een groep die onder leiding van Brummelkamp stond[33] - en anderzijds de overige Afgescheidenen,[34] kwam 17 november 1852 'provinciaal' een hereniging tot stand.[35] Deze werd - landelijk - bevestigd op de synode gehouden in 1854 te Zwolle.

30 Vergelijk bijlage I; Te Velde noemt het aantal van ongeveer 2000 Hervormden te Hattem (Te Velde, *Brummelkamp* 74), maar ook inwoners van een deel van de burgerlijke gemeente Oldebroek kerkten te Hattem. Van de 265 Afgescheidenen van het eerste uur keerde een aantal terug.
31 Over Brummelkamp te Schiedam: ZEVENDE DEEL 254-260.
32 GA Arnhem; notulen C.A.G.K.,... aug.1842, art.2.
33 Gedurende de jaren 1847 tot 1853 werden door de *twee* afzonderlijke groepen in Gelderland en Overijssel 'dubbele' (d.w.z. gecombineerde) provinciale vergaderingen gehouden.
34 Deze omschrijving is enigszins ruw; zoals bekend stonden ook Zeeland en Noord-Brabant een aantal jaren buiten het kerkverband.
35 Men zie hiervoor ook het volgende hoofdstuk, VIERDE DEEL 422 en Te Velde, *Brummelkamp* 193-225.

> Brummelkamp werd in dit jaar docent aan de Theologische School die in december te Kampen werd geopend. In 1882 ontving hij emeritaat. Gedurende de jaren 1853 tot 1888 was hij één der op de voorgrond tredende medewerkers van het weekblad *De Bazuin*, waarvan hij sedert 1875 de hoofdredactie waarnam.[36]

Voor wat betreft de beoordeling van de arbeid van Anthony Brummelkamp is het onze overtuiging ons in de hoofdzaken te moeten aansluiten

36 Literatuur: A. Brummelkamp Jr., *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp*, Kampen 1910; G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarium te Amsterdam*, Delft s.a.; Te Velde, *Brummelkamp* - in laatstgenoemd boek vinden we een brede beschrijving van zijn leven en werk.

bij de kerkhistorici H. Bouwman en G. Keizer. Eerstgenoemde schrijft, in een onzes inziens voorzichtige formulering

> 'In den kring van de gemeenten der Scheiding vertegenwoordigde hij [Brummelkamp] de Geldersche en Overijsselsche richting. Een tijdlang, van 1847 tot 1854, leefden deze gemeenten onder zijne leiding in een geïsoleerden toestand, wijl zij andere gevoelens hadden over de Dordtsche Kerkorde, met name over het beginsel in Artikel 31 uitgesproken, de ambtskleeding en andere zaken. Bij velen in de kerken der Scheiding leefde er geruimen tijd wantrouwen tegen Brummelkamp, wijl men oordeelde dat hij te ruim was in het aanbod der genade, en niet straf genoeg stond tegen hen, die in de Hervormde kerk waren achtergebleven. Het bleek later evenwel dat er wel eenig verschil bestond in de wijze van voorstelling van het Evangelie, maar geen verschil in het wezen der leer.'[37]

De vragen aangaande het al dan niet te ruim zijn in 'het aanbod der genade' laten we rusten, aangezien het buiten het bestek van dit boek valt: op dit punt verkrijgen we geen evidentie uit de arbeid van Brummelkamp in de in deze publicatie te behandelen gemeenten.[38] F.L. Bos voegt in het herschreven artikel van Bouwman aan het bovenstaande toe, dat Brummelkamp 'een min of meer independente houding tegenover synodale ordebepalingen' aannam.[39]

Met het oordeel van G. Keizer kunnen wij ons het beste verenigen. Hij geeft dit in 1905 naar aanleiding van de ontwikkeling in de Afgescheiden gemeente te Tiel, nadat aldaar eind 1864 Johannes Brummelkamp, de zoon van Anthony Brummelkamp, als predikant was bevestigd. Bij genoemde gemeente komen we op deze zaak terug. Hier moge het volgende volstaan. Op de eerste vergadering van de kerkeraad, gehouden nadat Brummelkamp Jr. was bevestigd, is ook vader Brummelkamp aanwezig. De reeds enige tijd netelige kwestie of personen die geen lid zijn van de gemeente, tot het avondmaal mogen toegelaten, wordt aan Brummelkamp Sr. voorgelegd. Deze adviseert tot toelating, waarna de kerkeraad daartoe eenparig besluit.

Keizer dan schrijft:

> 'Uit bovengenoemd advies spreekt duidelijk de eigenaardige positie, die wijlen Vader A. Brummelkamp innam in de Kerken der Scheiding; de "afgescheidene", die lid werd van de "Evangelische Alliantie" doet zich ook hierin weer kennen. Zijn advies is een bijdrage tot de kennis van de "Brummelkampianen" en van de Geldersch-Overijsselsche richting in de "Scheiding". Het gevoelen, dat door den kerkeraad omtrent deze zaak eenstemmig werd weergegeven, werpt mede een helder licht over heel het volgend leven der gemeente tot op de komst van Ds. Varekamp.[40] Ter

37 H. Bouwman in *Chr. Encyclopaedie* I, 390.
38 Wat de 'Interkerkelijkheid' van Brummelkamp betreft, zie men hierna.
39 *Chr. Encyclopedie*[2] II, 41.
40 J. Brummelkamp nam afscheid 16 jan. 1870; A. Varekamp stond te Tiel van 25 okt. 1891 tot 11 okt. 1896.

billijke beoordeeling van vele handelingen van den Kerkeraad onder Ds. J. Brummelkamp en zijne naaste opvolgers, houde men sterk rekening met het verhandelde en beslotene in deze vergadering.'[41]

41 Keizer, *Uit de geschiedenis der Gereformeerde kerken*[2] 88.

Ingrijpender nog waren de plannen van 'Tiel', onder meer het volgende op de generale synode 1866 te brengen: kanselruil met hervormde en andere predikanten en een verzoek tot aanknoping van banden door de synode met de Evangelische Alliantie.[42] De scriba van de kerkeraad, H.C. Schmitz, vroeg 'confidentieel' advies aan A. Brummelkamp. Deze antwoordde uitvoerig dat hij de inhoud van het voorgestelde juist achtte; hij voegde hieraan toe

> 'Eigenlijk zitten wij sedert het jaar 1840 op een jammerlijke klip, die ons veroordeelt om te doen, alsof wij in de 17de eeuw leefden en niets bemerkten van hetgeen God in de 19de eeuw doet. En toch *kunnen* wij niet miskennen, dat wij in de 19de eeuw leven.'[43]

We keren terug tot het citaat uit de artikelen van H. Bouwman en F.L. Bos. Zoals reeds door ons uiteengezet in de 'Inleiding' van het ACHTSTE DEEL[44]: de aanvankelijke bezwaren van Brummelkamp c.s. tegen artikel 31 van de Dordtse kerkenorde gingen verder dan verzet tegen 'synodale ordebepalingen'. We noemen slechts het besluit van de provinciale vergadering van Gelderland van 17 september 1839 - Brummelkamp presideerde deze samenkomst - waarover we lezen:

> 'Wordt gesproken over het stuk der kerkordening waarvan in de voorige vergadering gehandeld is. Alle de broeders zijn ten volle vereenigd met Artikel 32 onzer geloofsbelijdenis, en wenschen dientengevolge niet verder medetewer-ken tot het maken van wetten waardoor de conscientie der gemeente gebonden of gedwongen wordt in de zaken der godsdienst.'[45]

In artikel 32 van de Nederlandse geloofsbelijdenis staat onder meer het volgende.

> 'Intussen geloven wij, hoewel het nuttig en goed is, dat die Regeerders der Kerk zijn onder zich zekere ordinantie instellen en bevestigen tot onderhouding van het lichaam der Kerk, dat zij nochtans zich wel moeten wachten af te wijken van hetgeen ons Ghristus, onze enige Meester, geordineerd heeft. En daarom verwerpen wij alle menselijke vonden, en alle wetten, die men zoude willen invoeren, om God te dienen, en door deze de conscientiën te binden en te dwingen, in wat voor manier het zou mogen zijn...'.[46]

42 De Evangelische Alliantie was een internationale unie van Christenen uit verschillende protestantse kerken, in 1845 in Engeland gesticht. Men zie *Chr. Encyclopedie*^{2} II, 679. Brummelkamp schreef *Evangelische Alliantie*, Kampen 1873. Een goede indruk van karakter en arbeid van deze beweging verkrijgen we bijv. uit M. Cohen Stuart, *Gedenkboek van de zesde algemeene vergadering der Evangelische Alliantie, New-York 1873*, Amsterdam 1874; dat de stem der Afgescheidenen in dit grote en gevarieerde koor nagenoeg niet kon worden gehoord, blijkt onder meer uit het 'Verslag over den godsdienstigen toestand van Nederland, in de Vergadering der Ev. Alliantie voorgedragen door Dr. M. Cohen Stuart' 484-491.

43 *Keizer, Uit de geschiedenis...*^{2} 97-99.

44 Bladzijden 20-22.

45 HPVG 17 sept. 1839, art. 3.

46 Kuyper, *De drie formulieren van enigheid* 31.

Hoewel de zaak, in bovengenoemd besluit van de provinciale vergadering uitgedrukt, enigszins vaag blijft, moeten we haar toch zien tegen de achtergrond van het groeiende verlangen van H. de Cock en anderen naar het opnieuw invoeren van de Dordtse kerkenorde als regel voor de

regering der kerk. Zoals bekend nam de synode van eind 1840 haar weeraan. Evenwel: uit de formuleringen van artikel 32 van de geloofsbelijdenis blijkt in het geheel niet, dat de Dordtse kerkenorde niet zou mogen worden aanvaard. Integendeel: *beide* werden door de synode te Dordrecht gehouden in de jaren 1618-1619, verbindend verklaard.[47]

Het bovenstaande overziende willen we ons geheel aansluiten bij M. te Velde, als hij schrijft

> 'Er is in Brummelkamps kerkrechtelijke visie geen expliciete beïnvloeding door auteurs uit vroeger of later tijd aan te wijzen. Voorzover bekend heeft hij van het gereformeerde kerkrecht ook nooit systematisch studie gemaakt. Van een samenhangende kerkrechtelijke traditie was hier geen sprake.'[48]

We vinden in dit boek gelegenheid terug te komen op de mening van J. van der Sluis over het independentisme in de provincie Gelderland, met name in hoofdstuk 14 (Varsseveld), maar reeds hier willen we, in aansluiting op laatstgenoemd citaat, als onze slotsom mededelen dat bij Brummelkamp niet het dogmatische independentisme werd gevonden dat de arbeid van H.P. Scholte kenmerkte en dat we in diens kerkenorde, het 'Utrechts reglement',[49] in zo sterke mate aantreffen. Wel trekt onze aandacht in de arbeid van Brummelkamp in Gelderland - dat wil zeggen in het tijdvak 1842-1854 een handelen dat maar weinig was gebonden aan kerkordelijke regels.[50] Daarnaast is hij de man geweest - zoals ons bleek uit het vermelde aangaande Tiel - die èn zelf èn via zijn leerlingen in de Afgescheiden kerken een zekere mate van 'interkerkelijkheid' heeft gebracht.[51]

Onze conclusie is dat er geen grond bestaat Brummelkamp te stellen boven andere voormannen der Afscheiding, inzonderheid boven predikanten als S. van Velzen, P.M. Dijksterhuis en S.O. Los.[52] Immers laatstgenoemden hebben beter dan Brummelkamp het gereformeerde beginsel in tijden van crisis - inzonderheid in 1840 en volgende jaren rond het optreden van H.P. Scholte - verdedigd en vastgehouden, een stand van zaken die wij in vorige delen uitvoerig hebben beschreven.

Tenslotte: uit de ledenlijsten die bij de beschrijving van de meeste Afgescheiden gemeenten worden gegeven, kan worden afgelezen dat vooral de jongere alleenstaande personen en gezinnen tot afscheiding overgingen.

47 Brummelkamp stemde op de synode van 1840 *tegen* het aannemen van de Dordtse kerkenorde; *Handelingen en Verslagen* 211-216.
48 Te Velde, *Brummelkamp* 218.
49 EERSTE DEEL 405-411.
50 Men zie voornamelijk hoofdstuk 1.
51 Te Velde, *Brummelkamp* 379 en 467. Wij verschillen met de geleerde auteur als hij schrijft dat de oecumenische instelling van Brummelkamp 'voor de afgescheidenen heilzaam is geweest' (379), en dat Brummelkamp door genoemde geesteshouding 'zijn kerken heeft helpen bewaren voor introvertie en sektarisme' (467).
52 Men zie de vorige noot..

Hoofdstuk 1
Provinciale vergaderingen 1835-1870

In aansluiting op de 'Inleiding' willen we in dit hoofdstuk enige algemene zaken noemen aangaande het leven van de Afgescheiden gemeenten in 'Gelderland Boven'.[1]

In de eerste plaats merken we op dat de notulen van bovengenoemde vergaderingen tamelijk compleet zijn bewaard gebleven. Daarbij dient in acht te worden genomen dat 'Gelderland' in het tijdvak 1835 tot 1846 enige malen tezamen met de Overijsselse gemeenten vergaderde. In 1847 ontstaat er zowel in Overijssel als in Gelderland, een schisma. Als gevolg daarvan formeert zich in deze provincies een tweetal groepen: de 'Geldersen' die tot 1852 weinig band bezaten met de hoofdstroom der Afgescheidenen; en de 'Zwolsen' of 'Synodalen' die met de gemeenten in de noordelijke provincies, in Zuid-Holland etc. één kerkverband bleven vormen.[2] Het notulenboek van Gelderland - en voor het tijdvak van het schisma van de 'Geldersen' - vertoont een hiaat van na 25 juni 1846 tot 10 maart 1850.[3]

Als algemene typering van het kerkelijk leven gedurende de eerste decennia, menen we te mogen zeggen, dat dit op tal van punten iets wanordelijks vertoonde.[4] De Dordtse kerkenorde was, zoals we reeds zagen, bij Anthony Brummelkamp niet zó in ere als bij de voormannen De Cock, Dijksterhuis, Los en Van Velzen. De leerlingen van Brummelkamp te Arnhem, van wie we hier noemen J.W. ten Bokkel, J.F. Bulens, G.W. van Houte, W. Koopmann, J.W. Legrom, A.G. de Waal, K. Wilde-

1 In dit hoofdstuk putten we uit HPVG en HPVOv/G.

2 Tot de 'Zwolsen' behoorden in Overijssel de gemeenten te Dalfsen, Hasselt, Nieuwleusen, Rouveen, Staphorst, Steenwijk - later ook Genemuiden, Zwolle, Vollenhove, Kampen en Deventer. In Gelderland: Elburg, Hattem, Heerde - later ook Twello, Beekbergen en Apeldoorn. De Overijsselse gemeenten zullen vanzelfsprekend in dit boek nagenoeg niet worden genoemd.
Tot de 'Geldersen' behoorden de overige gemeenten in Gelderland en Overijssel, alsmede enige kerken uit andere provincies, zoals we nader zullen zien.

3 De notulen van de eerste vergadering na het 'hiaat' - die van 10 maart 1850 - vermelden dat in deze 'Gelderse' provinciale synode afgevaardigden waren van acht gemeenten uit Gelderland; verder uit Overijssel van: Hellendoorn, Holten en Ommen; uit de provincie Utrecht: Kockengen en Oud-Loosdrecht; tenslotte uit Hellevoetsluis en Scharnegoutum (Fr.). In de loop van de jaren 1850 tot 1854 zonden eveneens afgevaardigden naar deze vergaderingen: Assen, Dordrecht en Leiden. Bij Te Velde, *Brummelkamp* 200, vinden we een uitvoerige beschrijving - met literatuurverwijzing - van de omvang van de 'Geldersen'. Ook lezen we bij Te Velde, *a.w.* (214): 'In de jaren 1845-1849 werden er in Brummelkamps gebied... twaalf provinciale vergaderingen gehouden. Van slechts vijf daarvan heeft men notulen in de officiële boeken ingeschreven.'.

4 Men zie ook de opsomming bij Te Velde, *a.w.* 213-216.

boer, J. Wildenbeest en P.R. de Wit[5] - zij stonden òf hun gehele diensttijd of een deel ervan in één van de classes Arnhem en Varsseveld - zetten merendeels de lijn van hun leermeester voort. Het verwondert derhalve niet dat het leven van de kerken in het Gelderse verband - afgezien van het isolement gedurende de jaren 1847 tot 1852.[6] - enige crises heeft gekend.[7]

1. Eerste vergadering

De 'Eerste Provinciale Kerkvergadering... in vereeniging met de Overijsselsche gemeenten te Zwolle...' wordt 21 december 1835 gehouden 'ten einde een adres te teekenen aan Z.M. den Koning...'.[8] Dit collectieve request werd verzonden door personen uit twaalf gemeenten in Overijssel en vier in Gelderland namelijk *Apeldoorn, Beekbergen, Hattem* en *Heerde*.[9] In het verzoekschrift wordt door enige honderden personen verklaard zich te hebben afgescheiden omdat het Hervormd kerkbestuur ten eerste 'inplaats van de gereformeerde leer te handhaven al het kenmerkende daarvan zoekt te ondermijnen' zoals blijkt uit het in 1816 ingevoerde ondertekeningsformulier voor aankomende predikanten; ten tweede: genoemd bestuur wèl de ongereformeerde predikanten kan verdragen, maar die de gereformeerde leer voorstaan vervolgt en ontzet

> 'gelijk gebleken is in de uitwerping van de Eerwaarde Godzalige Heeren Ds de Cock..., Ds Scholte..., Ds Brummelkamp..., Ds Meerburg... en in de nu reeds herhaalde schorsing van Ds van Velzen..., welke alle niets tegen maar alles vóór de handhaving van de eere Gods, de waarheid en regten der Gereformeerde Kerk hebben gedaan...'.

Het request, waarin vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd, werd, evenals een aantal andere afgewezen.[10]

5 Dit negen-tal alsmede A. Brummelkamp, PJ. Oggel, C. Steketee Az., A.C. Fris en G. Wissink tekenden het 'Verbindingsformulier voor aankomende predikanten', geplaatst voorin HPVG, boek nr. 1. Behalve A. Brummelkamp zelf, waren zij kortere of langere tijd student aan de Arnhemse opleidingsschool (1842-1854). Voor de latere studenten zie men: H. Bouwman, *Onder veilige hoede*, Kampen s.a. 113.

6 De 'hereniging' werd (landelijk) bezegeld op de synode van 1854, gehouden te Zwolle.

7 We zullen op elk van deze gebeurtenissen terugkomen in de hoofdstukken die handelen over de desbetreffende classes en over genoemde gemeenten. Men zie paragraaf 6.

8 HPVG onder 21 dec. 1835. We merken op dat het houden van provinciale vergaderingen aan de formatie van classes voorafging; immers - zoals vermeld in de 'Inleiding', de eerste classicale indeling is van begin 1838 (Apeldoorn, Hattem).

9 De personen uit deze vier gemeenten die het adres tekenden, zullen we in de hoofdstukken van dezelfde naam vermelden. Literatuur aangaande dit verzoekschrift: J. Bosch, *Om waarheid en recht*, Kampen 1933, 113-114; Freek Pereboom e.a., '*Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...'. - De Afscheiding in Overyssel*, Kampen 1984, 228-231. Het request werd gedrukt: *Adres ingediend door de gereformeerden in Overyssel en Gelderland. Met eene voorrede en geleidende missive aan Z.M. den Koning, door A. Brummelkamp...* ('s-Gravenhage 1836).

10 Pereboom, *a.w.* 230; Te Velde, *Brummelkamp* 109.

2. Vergaderingen gehouden in 1836

Zes vergaderingen werden genotuleerd.[11] Zij werden gehouden in de regio Hattem, en gezien de vertegenwoordiging moet eerder worden gesproken van een classicale dan van een provinciale samenkomst. De volgende gemeenten kwamen bijeen: *Apeldoorn, Beekbergen, Elburg, Epe, Hattem, Heerde* en *Voorst*. Op de eerste vergadering worden afgevaardigden benoemd naar de synode die van 2 tot 12 maart te Amsterdam zal worden gehouden. Gekozen worden A. Brummelkamp en ouderling H. Mulder te Epe.[12]

Op 9 mei wordt A. Brummelkamp beroepen als predikant voor 'de gemeenten in Gelderland Boven en Overijssel' op een tractement van *ƒ* 1200.[13] Maar op 1 juni deelt laatstgenoemde mede voor dit beroep te hebben bedankt; hij blijft predikant van Hattem, maar is bereid ook Apeldoorn, Beekbergen, Elburg, Epe en Heerde te bedienen.[14]

3. Het jaar 1837

In dit jaar zien we dat het aantal gemeenten dat samenkomt zich uitbreidt: Oene, Twello op de Veluwe en Varsseveld[15] in de Achterhoek.

Midden 1837 zendt ds. H.P. Scholte een door hem ontworpen kerkenorde aan een aantal provinciale vergaderingen.[16] De verschillen met de Dordtse kerkenorde zijn groot, haar karakter is independentistisch. Hoewel aangenomen in Utrecht, Zuid-Holland, Beneden-Gelderland en Noord-Brabant, is haar geen lang bestaan beschoren geweest. De reactie van 'Gelderland' wordt geformuleerd op de vergadering van 5 juli. Zij luidt, samengevat, als volgt: bij de afscheiding heeft men verklaard de Dordtse kerkenorde te aanvaarden; het ontwerpen van een nieuwe geeft stilzwijgend te kennen dat de oude is verworpen; aannemen leidt tot verbreking van de gemeenschap met de 'Gereformeerde Kerk in Nederland'[17]; de kerk kan niet van een

11 De eerste werd gehouden tussen 1 jan. en 2 maart; de tweede tussen 12 maart en 9 mei; verder: 9 mei, 1 juni, 19 sept, en 19 nov.

12 *Handelingen en Verslagen* 23 - uit 'Beneden-Gelderland' was aanwezig G. van Wijgerden, ouderling te Zuilichem.

13 De bij dit besluit betrokken Overijsselse gemeenten waren niet vertegenwoordigd; zij worden wel opgesomd: Dalfsen, Nieuwleusen, Ommen, Rouveen, Staphorst en Zalk.

14 Merkwaardig is dat Victor Koningsberger, één der eerste ouderlingen van de C.A.G.K. te Leiden, deze vergadering als scriba dient. Koningsberger verbleef in die tijd te Hattem; hij vertrok in september 1836 naar Genève om daar te worden opgeleid tot predikant. Men zie voor hem ZESDE en ZEVENDE DEEL passim.

15 Aanvankelijk wordt gesproken van 'Dinxperlo'. De (latere) kerk te Varsseveld (gem. Wisch) telde in de eerste tijd ook leden te Aalten, Dinxperlo, Gendringen etc. Vgl. VIJFDE DEEL 91-96.

16 *Kerkeördening van de Gemeente Jesu Christi, welke zich heeft afgescheiden van het in 1816 opgerichte Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap in de provinciën Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Brabant en Gelderland...*, Amsterdam 1837. Men zie ook ZEVENDE DEEL 46-47.

17 Bedoeld zal zijn: met de historische Gereformeerde kerk in Nederland, waarin immers sedert 1619 de Dordtse kerkenorde van krachtwas geweest.

provincie een kerkenorde ontvangen. Op grond van deze goed-gereformeerde overwegingen wordt besloten het ontwerp niet te onderzoeken.

Op 13 september worden A. Brummelkamp, Derk van Enk, ouderling ‘te Wezep, tot dusverre gecombineerd met de gemeente Hattem’ en C.G. de Moen, ouderling te Hattem, afgevaardigd naar de synode die van 28 september tot 11 oktober 1837 te Utrecht zal worden gehouden.[18]

4. De jaren 1838 tot 1846

Niet over elk van deze jaren dienen gebeurtenissen van algemene aard te worden vermeld. In de ‘Inleiding’ noemden we reeds de formatie van de classes Apeldoorn en Hattem in 1838, alsmede in 1842 de splitsing van eerstgenoemd verband in de classes Apeldoorn[19] en Varsseveld.

Ook in de vergadering van 29 augustus 1838 wordt gehandeld over zaken die verband houden met de kerkenorde. De provinciale vergadering van Noord-Holland verzoekt ‘uit hoofde van bezwaar tegen enige artikelen der Utrechtsche kerkenorde’,[20] alsmede ‘om den toestand der Kerk in de Provincie Overijssel,[21] eene Algemeene Synode te willen beleggen...’.

We hebben hier één van de merkwaardigheden uit de eerste tijd na de Afscheiding. Wat was het geval? Op 10, 11 en 13 augustus 1838 werd te Amsterdam een provinciale vergadering gehouden, waar ook de predikanten Brummelkamp, De Cock, Van Raalte, Scholte en Van Velzen aanwezig waren. Behandeld werden de zaken van de ‘eerste Amsterdamse twist’.[22] Aan het einde der vergadering, als het ware ‘bij de rondvraag’, stelde ds. Van Raalte aan de orde of het zou zijn geoorloofd dat men zich in Overijssel - het gebied van vele potentiële Kruisgezinden - hield aan de Dordtse kerkenorde inplaats van aan de (synodale) Utrechtse van 1837. Het antwoord of advies vinden we niet in de notulen en de vraag rijst, welk kerkelijk gezag zulk een antwoord of advies zou hebben gehad. We lezen verder in de notulen van de bedoelde vergadering

> ‘Na vele gesprekken stelt Ds. van Velzen voor, dat ieder vrij zal zijn in het stuk de Kerke ordening, hetgeen door de vergadering wordt ingestemd, waaruit voortvloeit het voorstel om eene Synode bijeen te roepen, ten einde op eene wettige wijze de Kerkeordening van Utrecht te ontbinden’.

Het blijft onzeker, hoe we deze woorden van Van Velzen dienen te waarderen. De notulist, J.A. Wormser, was een verklaarde tegenstander van kerkenorde en ‘meerdere vergaderingen’.[23] Dan, 1838 kan worden beschouwd als één van de topjaren van verwarring in de Afgescheiden kerken. Wij wagen de veronderstelling dat Van Velzen

18 Uit ‘Beneden-Gelderland’ was J. Straver, ouderling te Nederhemert, aanwezig.
19 Vanaf 1848, als Apeldoorn is overgegaan naar de classis Hattem, classis Arnhem geheten.
20 Bedoeld is de synodale kerkenorde van 1837 (wel te onderscheiden van de in noot 16 genoemde provinciale kerkenorde van Scholte). Men zie *Handelingen en Verslagen* 1121-1157.
21 Alwaar in deze tijd de eerste “Kruisgemeenten” ontstaan; *Handelingen en Verslagen* 1158.
22 Men zie voor bedoelde vergadering DERDE DEEL 347-352.
23 Onder meer: EERSTE DEEL 155.

geen heil zag in alsmede veel moeite verwachtte van de handhaving van de Utrechtse kerkenorde 1837 en dat hij daarom via de provinciale vergadering van

Noord-Holland in overeenstemming met het hierboven geciteerde, liet schrijven aan ‘Gelderland’ etc.

> ‘... om alsdan aan de Synode te verzoeken aan elke gemeente vrijheid te geven welke Kerkorde zij wil gebruiken’.[24]

Van Velzen is al kort nadien van deze denkbeelden teruggekomen en vanaf de synode 1840 heeft hij zich geheel ingezet voor een weer aanvaarden en handhaven van de Dordtse kerkenorde. In de Gelderse vergadering wekt het door hem geopperde aanstonds wel verzet. We lezen

> ‘Hiertegen verheffen zich vele stemmen; zien hieruit niet anders dan ordeloosheid, willekeur en vele andere onheilen tegemoet’.[24]

Ook de scriba C.G. de Moen is tegen het voorstel van Van Velzen aangezien hij meent dat

> ‘vele opzieners door hunne handelingen toonen, wel degelijk eene leidraad nodig te hebben, gelijk zulks ook sedert eeuwen, door alle gereformeerde synoden nodig geoordeeld is...’.[24]

Besloten wordt deze zaak in gedachten te houden en, zo nodig, met de provincie Noord-Holland ‘deswegens in nadere onderhandeling te treden’.[25]

Op de volgende vergadering - 17 september 1839 - is de stemming geheel omgeslagen. We schetsten dit reeds in de ‘Inleiding’. In de notulen lezen we dat

> ‘alle broeders... wenschen... niet verder mede te werken tot het maken van wetten waardoor de conscientie der gemeente gebonden of gedwongen wordt in de zaken der godsdienst’.[26]

We gaan in deze publicatie voorbij aan de bezwaren die in deze tijd bij Brummelkamp leefden tegen het opnieuwaanvaarden van de Dordtse kerkenorde, en die zich bijvoorbeeld uitten tijdens de synode 1840, aangezien deze niet direct de provincie Gelderland betroffen.[27] Nadat eind 1840 verwijdering was ontstaan binnen de Afgescheiden kerken tengevolge van de schorsing van H.P. Scholte, werd reeds spoedig de wens geuit een nieuwe synode bijeen te roepen. Zoals bekend leidde dit

24 HPVG 29 augustus 1838, art. 6.
24 HPVG 29 augustus 1838, art. 6.
24 HPVG 29 augustus 1838, art. 6.
25 Idem, art. 7.
26 HPVG 17 sept. 1839, art. 3. We zien uit deze gebeurtenis dat het verzet van Brummelkamp c.s. tegen de Dordtse kerkenorde een diepe achtergrond bezat. Op genoemde vergadering was C.G. de Moen niet aanwezig. Wel ds. H.P. Scholte, die als scriba fungeerde! De vergadering was hoofdzakelijk belegd met het oog op het beroepen van Brummelkamp door Schiedam. Scholte keerde zich fel tegen dit beroep. Over beroep van en gaan van Brummelkamp naar Schiedam: ZEVENDE DEEL 255-257.
27 Men zie hiervoor *Handelingen en Verslagen* 212-216; Te Velde, *Brummelkamp* 725-130.

tot een vergadering die, na van 26 juli tot 2 augustus 1843 te Amsterdam te zijn bijeen geweest, onverrichterzake uiteenging.[28] Een deel der afgevaardigden vertrok reeds na twee dagen van vruchteloze besprekingen. Deze zaken kwamen aan de orde op de provinciale vergadering van 23 augustus 1843 gehouden te Apeldoorn.[29]

> *Samenvatting notulen van deze vergadering*
> Art. 2. In de door Brummelkamp namens 'Gelderland' aan de andere provincies gedane aanschrijving tot het houden van een nationale synode, lezen we onder meer, dat verdenking van andere broeders moge wijken; zo licht wordt de broeder veroordeeld om zaken van minder belang: '... wij hebben wel toe te zien of geene Provintiën of afgevaardigden dier Provintiën... te verwerpen omdat zij in het stuk der kerkregeering eene andere zienswijze dan de onze openbaren'.
> De provinciale vergadering van Gelderland verlangt van de synode onder meer '... Dat ter hereeniging der thans gescheurde gemeenten, en tot wegneming van oorzaken tot voortzetting van scheuring, de schorsing van Ds. Scholte eenvoudig worde opgeheven, daar er genoegzaam bewijs gegeven is, dat de gemeente wars is van zoodanige dingen, waarom de schorsing plaats vond.[30] Tegenover de bedenkingen, welke hiertegen opkomen, merken wij aan, dat de bestraffing openbaar geschied is, en de vergadering het doen kan met bijgevoegde verklaring, dat zij het niet doet met verloochening der tucht, maar tot behoud van het ligchaam Christi.'[31]
>
> Verder: dat de synode het al dan niet dragen van het 'ambtsgewaad' vrijlate.
>
> Art. 3. 'De afgevaardigden[32] deelen der vergadering mede, dat zij te Amsterdam met de broeders uit alle de andere provintiën des rijks ten bestemden tijd te zamen geweest zijn.'
> Het bleek al spoedig 'dat de lastbrieven zich in 3 soorten verdeelden'. De eerste soort verbood de afgevaardigden te vergaderen met hen die niet on-voor-waardelijk de besluiten van de synode 1840 aanvaarden: Noord-Holland, Groningen, Friesland, Drenthe en een gedeelte van Zuid-Holland (groep P.M. Dijksterhuis-S.O. Los). De tweede verklaarde zich tegen sommige besluiten van de synode 1840 en tegen de Dordtse kerkenorde, 'maar beval overigens thans vergadering te houden met allen': Zeeland, Utrecht en een gedeelte van Zuid-Holland (groep Scholte). De derde 'beval hare afgevaardigden vergadering te houden met allen zonder

28 *Handelingen en Verslagen* 267-380.
29 Behalve in HPVG vinden we de notulen in Bouwman, *Chrisis der jeugd* 69-78.
30 De gronden voor de schorsing van ds. Scholte - geformuleerd door de synode 1840 Amsterdam - waren: het zich schuldig maken aan laster (aangaande de prediking van ds. S. van Velzen) en scheuring, alsmede het verwerpen van de Dordtse kerkenorde (*Handelingen en Verslagen*, 246-248, 261-262).
31 Naar wij menen kunnen de genoemde omstandigheden: het niet-ingang vinden van de zonde waartegen de schorsing zich richtte, het openbaar bestraft-zijn en het bewaren van de eenheid, geen gronden zijn de kerkelijke tucht te beëindigen.
32 A. Brummelkamp; J.W. ten Bokkel (sedert 16 juli 1843) predikant te Winterswijk, J. Visser, ouderling te Hattem.

eenige bepaling; alleen dan waren de afgevaardigden verbonden heen te gaan zonder vergadering gehouden te hebben, wanneer eenig gedeelte der tezamengekomene opzieners geweerd zoude worden om het al of niet vereenigd zijn in 't geen vroeger bepaald of verrigt was': Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant.
Aangezien geen overeenstemming werd bereikt over de vraag wie wel en wie niet tot de vergadering mochten behoren, verlieten de afgevaardigden van Zeeland, Utrecht, een gedeelte van Zuid-Holland (groep Scholte), alsmede Gelderland, Overijssel en Noord-Brabant de vergadering.

> ‘De Leeraars Van Raalte en Brummelkamp hebben... verklaard toch zooveel in hen zoude zijn alle verwijdering te keer te willen gaan, daarom ook bereid te blijven overal te arbeiden waar men zulks maar zal verlangen.’
> Ook na het vertrek van genoemde groepen afgevaardigden werd geen overeenstemming bereikt, zodat op 2 augustus de overgeblevenen moesten besluiten uiteen te gaan ‘met de verklaring, dat de kerk niet vereenigd is, en er dientengevolge geen vergadering kon worden gehouden’.

Van Raalte en Brummelkamp hebben hun belofte waar gemaakt en bij herhaling voor de dissidenten Woord en sacramenten bediend.[33]

Op grond van bovenstaand verslag kunnen we niet anders dan concluderen dat de verschillen tussen de provincies ingrijpend waren, en geenszins te herleiden tot zaken van minder belang, zoals het ambtsgewaad. Gelderland koos in feite de zijde van de geschorste Scholte die in deze jaren hoe langer hoe meer de gereformeerde koers kwijtraakte. Het verwondert niet dat een tijd van verwijdering aanstaande is. Vóór de synode van 1846 blijft het schisma echter sluimerend.

In de dubbele provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland, gehouden 2 september 1846, wordt besloten de predikanten C.G. de Moen (Den Ham) en J. Wildenbeest (Varsseveld) ‘als commissie’ te zenden naar de synode die van 16 tot 24 september te Groningen zal worden gehouden.

Naar aanleiding van het onderzoek van hun lastbrief verklaren de twee afgevaardigden ter synode dat zij de Dordtse kerkenorde kunnen volgen ‘tot eenen regel omtrent de regering der Kerk’ voor zover deze met Gods Woord overeenkomt, tenzij zij het tegendeel met Gods Woord zouden kunnen bewijzen.[34]

Maar op deze synode rijst een conflict over het al dan niet dragen door predikanten van het ‘ambtsgewaad’ - bestaande uit steek, bef, mantel en kuitbroek. De vergadering meent dat het in het geval dat haar wordt voorgelegd - ds. H.A. de Vos, gekomen uit Zwolle naar het Friese Marrum - noodzakelijk is, om ergernissen te voorkomen, het ambtsgewaad te blijven dragen. De Moen en Wildenbeest protesteren en waarschuwen dat de handelwijze der synode tot scheuring in Overijssel, Gelderland en in andere provincies zal leiden. De vergadering echter meent dat de bezwaren van De Moen en Wildenbeest voortvloeien ‘uit een niet gereformeerd beginsel van kerkregering’; en:

> ‘Mogten er eens scheuringen uit ontstaan, aan de zijde dergenen die niet gereformeerd willen zijn in de regering der Kerk, en het zoo nuttig, stichtelijk en voor het tegenwoordige noodzakelijk kenbaar gewaad niet willen dragen, maar eigenzinnig en ligtvaardig afleggen, dat dan die scheuring nimmer toegekend worde aan de Vergadering, maar aan hem, die deze zachte, liefelijke en welluidende banden en regels verscheurt en van zich werpt’.[35]

33 M. te Velde, ‘J.A. Wormser en zijn vrije gemeente...’, in M.J. Arntzen e.a., *Bezield verband*, Kampen 1984, 268; VIERDE DEEL 280, Te Velde, *Brummelkamp* 193, 201.

34 *Handelingen en Verslagen* 385.

35 Over deze kwestie en het ambtsgewaad in het algemeen *Handelingen en Verslagen* 400-403, 410-412; Te Velde, *Brummelkamp* 193-197.

5. De jaren 1847 tot 1854[36]

Op 2 juni 1847 kwam te Zwolle een provinciale vergadering van Gelderland en Overijssel bijeen. Nadat verslag is uitgebracht van de synode Groningen 1846, wordt besloten aan de broeders in Groningen en Friesland te schrijven, dat men het aanvaarde over het ambtsgewaad niet aanneemt. Het besluit valt bij meerderheid van stemmen, want:

> 'De ouderlingen van Rouveen en Staphorst zeggen, dat zij wel met de artikelen der Synode vereenigd zijn, benevens eenige andere broeders'.[37]

De breuk werd openbaar toen de afgevaardigden van Overijssel en Gelderland op 23 september 1847 opnieuw te Zwolle bijeenkwamen. Vanwege het examen van vier candidaten waren ook zeven predikanten uit het noorden aanwezig. Na geruime tijd te hebben gesproken meende een deel der afgevaardigden niet samen te kunnen vergaderen met de overigen. Men ging uiteen[38] en daarna bestonden er tot 1853 - zoals reeds aangestipt - in Overijssel en Gelderland twee provinciale vergaderingen, één van de 'Zwolsen' - de synodalen - en één van de 'Geldersen' die tot 1854 (officieel) buiten het kerkverband stonden.

De synodalen zetten op 25 september 1847 te Rouveen de vergadering voort. Aanwezig waren de predikanten L. Dijkstra (Steenwijk), F.A. van Gijssel (Rouveen), R.H. Smit (Nieuwleusen), ouderlingen uit Dalfsen, Staphorst, Elburg en Hattem alsmede de hierna te noemen zeven afgevaardigden uit het noorden. We lezen in de notulen van de samenkomst

> 'De... broederen, Leeraren en Ouderlingen vergaderd op de tweevoudige provinciale vergadering van Gelderland en Overijssel[39] om te examineren, doch na eenen dag gesproken en wedersproken te hebben, gebleek het dat men niet in vereeniging met de Afgescheiden kerk, op grond van de laatst gehouden Sijnode konde vergaderen noch examineren; daarom hebben zij zich onderling en te zamen verklaard met de kerk vereenigd te willen blijven, en na ernstige vermaningen, de broeders welke tegenstonden, verlaten en zich zamen vereenigd en zamengesteld, als vergadering om te examineren, gesterkt met de gecommitteerden van Groningen do. D. Postma, van Friesland do. D.J. van der Werp en do. B. Amsing, van Drenthe do. W. Kok en do. K.J. van Goor, alsmede do. T.F. de Haan voor

36 In te Velde, *Brummelkamp* 198-225 worden het schisma in Overijssel en Gelderland alsmede de vele pogingen tot hereniging, op een uitvoerige en uitnemende wijze beschreven. Ten einde, ten opzichte van deze publicatie van recente datum, niet in herhalingen te vallen, zullen we ons hier beperken tot het voornaamste van genoemde zaken zoals deze hun neerslag vonden op de provinciale vergaderingen.

37 HPVOv/G 2 juni 1847, 2e sessie art. 3.

38 A. Brummelkamp was niet aanwezig; C.G. de Moen fungeerde als praeses. De notulen van deze vergadering zijn niet bewaard. In 1850 berustten zij bij ds. De Moen; zie hiervoor Te Velde, *a.w.* 199. Ook voor deze bijzonderheid: '9 leden (stemden) voor aanneming van de Groningse artikelen, 6 leden tegen, 5 verklaarden niets te kunnen zeggen, 1 hield zijn stem voor zichzelf'.

39 Op 23 september 1847 te Zwolle.

de school van Groningen en Friesland en do. K.H. Talen uit de provincie Groningen, die zich... met deze vergadering hebbe kunnen vereenigen;...'.[40]

40 HPVOv/G 25 sept. 1847, art. 2. In marge staat: 'Aanmerk. Zie omtrent dit artikel de notulen van den 13 Octob. 1847, art.4'.

In deze vergadering werden de vier candidaten - dezen hadden verklaard ‘in eenheid met de synode-getrouwe kerken te willen leven’ - geëxamineerd. Hun namen: M.H.J. Bosch, K. van den Bosch, W.H. Frieling en E. Teunis.[41]

Reeds 13 oktober 1847 kwamen de ‘Zwolsen’ weer bijeen, en wel te Staphorst. Uit Gelderland waren vertegenwoordigd Elburg, Hattem en Heer-de.[42] Het volgende wordt toegevoegd bij artikel 2 van de notulen der vorige vergadering.

> ‘De predikanten en ouderlingen in dit artikel vermeld, zijn niet van de Christelijke Afgescheidene Kerk gescheiden, ook niet de andere broeders welke met hen wilden vergaderen, dewijl zij tezamen tot voornoemde Kerk behooren, maar de eerst genoemden onderwerpen zich aan de besluiten der Sijnodale vergadering, gehouden in September des jaars 1846 binnen de stad Groningen, terwijl de laatsten zijnde de andere broeders, zich aan de besluiten der voornoemde Sijnode, en wel voornamelijk aan artikel 58[43] niet kunnende onderwerpen en daardoor, wat de Kerkregering aangaat van ons gescheiden zijn’.

Dezelfe vergadering bepaalde: in Gelderland ‘maken de gemeenten van Hattem, Elburg en Heerde eene classis’.[44]

Op de synode van 1849 gehouden te Amsterdam verschenen afgevaardigden, zowel van de Zwolsen als van de Geldersen.[45] Laatstgenoemden ontvingen echter, nadat met hen uitvoerig was gesproken, geen zitting als leden der vergadering: genoemde afgevaardigden ‘toonden duidelijk met hunne gesprekken, het Gereformeerde beginsel in de Kerkregering te verwerpen, namelijk de onderwerping van een mindere aan een meerdere kerkelijke vergadering’. Bovendien werd geconstateerd: een verkeren en scheuring ten opzichte van andere ambtsdragers in hun provincies enz.[46]

Ook enige provinciale vergaderingen van het jaar 1850 en 1851, alsmede de synode 1851 gehouden te Amsterdam, brachten de hereniging van Brummelkamp c.s. met de hoofdstroom der Afgescheidenen niet. Het jaar 1852 gaf echter een doorbraak te zien. Op 23 en 24 juni 1852 waren de predikanten A. Brummelkamp en J.W. ten Bokkel aanwezig op de vergadering van de Zwolsen. Bij het begin van de besprekingen tussen

41 HPVOv/G 25 september 1847, art. 4-14.

42 Zie verder noot 2.

43 Over het ambtsgewaad. *Handelingen en Verslagen* 400-402. Wellicht ten overvloede vestigen we de aandacht op het feit dat de synode besloot dat men “het gewoon gewaad der Leeraaren” zal behouden, daar waar men “in de Classen en Provinciën hetzelve gewoon is” **en het afleggen ergernis zoude geven.**

44 HPVOv/G 13 okt. 1847, art. 6. We merken op dat in de notulen van 7 maart 1849 wordt gesproken van ‘classis Apeldoorn’ en ‘classis Hattem’; in die van 23-24 juni 1852 van ‘classis Hattem’ en ‘classis Twello’. De doorgaande lijn is echter dat de classis Hattem vergaderde met de ‘Zwolsen’; voor de omvang van deze classis zie men noot 2.

45 Van de Geldersen waren aanwezig ds. J.H. Donner (Ommeren en Tiel) en ouderling J. Ravesloot (Veenendaal), van de Zwolsen de predikanten D. Postma en M.H.J. Bosch alsmede ouderling J.W. van der Bent (Zwolle).

46 *Handelingen en Verslagen* 437-441; ook de ‘Narede’ 483-489, inzonderheid 486.

beide ‘partijen’ stelde de praeses, ds. D. Postma, voor te onderhandelen over hereniging ‘zonder te spreken over vroeger plaatsgevonde feiten en met vergeven en vergeten van 't geen achter is’. De vergadering verklaarde hiermee in te stemmen.[47] Na langdurige discussies kon het volgende voorstel worden aangenomen.

> ‘Ds. Brummelkamp en Ds. ten Bokkel hebben nu de ervaring van deze Verg., hoe van onze kant[48] de vereeniging kan plaats hebben gelijk wij ook van hunne personen hebben gekregen.
> Daarom is het voorstel:
> 1°. Wij zullen afschrift van deze handeling doen toekomen aan de correspondenten van de andere Provintien, met welke wij in vereeniging staan met eene ernstige opwekking om vooral niet *meer* te vragen dan de Synode van 1851 toen van die broeders gevraagd heeft,[49] en zoo ze behoefte hebben om hen in 't bijzonder hier of daar over te onderhouden, dat zij dit dan doen, raden wij, gelijk wij nu ook gedaan hebben.
> 2°. Dat ook Ds. Brummelkamp en Ds. ten Bokkel dit mededeelen aan hunne gemeenten en pogen hen daarvoor te winnen.
> 3°. Blijkt ook de vereeniging dier Gemeenten, dan kunnen daarna de Prov. Gelderland en Overijssel met alle hunne Gem. eens te zamen vergaderen om dan twee nieuwe vergaderingen daar te stellen, te weten Gelderland en Overijssel afzonderlijk en dingen van ondergeschikt belang nader te regelen.
> 4°. Mochten sommige klasses echter in andere Prov. de vereeniging met de gemeenten van Ds. Brummelkamps zijde, zoo niet kunnen toestaan als wij nu gedaan hebben, dat dan eene commissie van hier zich op zulk eene klassis vervoege en verzoeke met dezelve te onderhandelen tot toelichting of raadgeving.
> 5°. Mochten onverhoopt die klasses niet kunnen volgen tot deze geschikte vereeniging, dan zullen deze beide provintien verzoeken eene buitengewone Sijnode.’[50]

Nadat zich inzake de vereniging opnieuw obstakels voordeden, tengevolge van eenige negatieve reacties en artikelen in het blad *De Stem*, kon 17-18 november 1852 te Arnhem de beraamde dubbele provinciale vergadering worden gehouden; ds. S. van Velzen behoorde tot de aanwezigen.[51] Ook daar dreigde de verzoening te mislukken, maar een voorstel van laatstgenoemde bracht uitkomst. Hij stelde de zaak in kwestie ‘kort en duidelijk’. Zijn Eerwaarde ontwierp drie artikelen, die ‘van Ds. Brummelkamps zijde zouden moeten worden onderteekend’. Deze luidden

47 HPVOv/G 23-24 juni 1852, art. 15.
48 Aldus de scriba van synodale zijde, ds. Hel. de Cock te Kampen.
49 Namelijk te verklaren “met de Christelijk Afgescheiden gemeente vereenigd te zijn, in vasthouding aan hare Belijdenisschriften en aangenomene Kerkregering” (*Handelingen en Verslagen* 513).
50 HPVOv/G 23-24 juni 1852, art. 18.
51 HPVG 17-18 nov. 1852. We herinneren er aan dat, behalve door gemeenten uit Overijssel en Gelderland, een aantal ‘dissidente’ kerken uit andere provincies de provinciale vergaderingen van de Geldersen bezocht; vergelijk noot 3.

‘1. Terwijl de meerderheid der Chr. Afg. Gereformeerde Gemeenten heeft te kennen gegeven, dat zij zich niet met ons wenscht te vereenigen, verklaren wij thans van deze zijde dat wij ons definitief met haar vereenigen, overeenkomstig hetgeen door Ds. Brummelkamp en Ds. Ten Bokkel op de Provinciale Kerkvergadering te Zwolle den 23en en 24en Junij 1.1. is gesproken.

2. Terwijl wij wenschen te waken tegen verloochening van het bestuur door de...[52] Kerk gesteld, verlangen wij dat degenen onder ons op wie eenig wettig Kerkbestuur de tucht heeft toegepast, ook weder door het bevoegde bestuur van de tucht worde ontheven.
3. Wanneer iemand onder kerkelijke tucht gekomen is, alleen ten gevolge der Scheuring die bestaan heeft, en nogthans het Kerkbestuur bezwaar maakt hem te ontheffen, behouden wij ons de vrijheid voor, dat hij blijve dienen totdat eene Algeneene Synode in ons land uitspraak zal gedaan hebben.'.

Op de 'dubbele provinciale vergadering van de provinciën Overijssel en Gelderland' gehouden 23 en 24 februari 1853 te Zwolle[53] werd er van uitgegaan dat de hereniging was tot stand gekomen; met het ook hierop werd een aantal bepalingen gemaakt. We noemen slechts dat besloten werd, dat in het vervolg (weer) één provinciale vergadering in Overijssel en één in Gelderland zal worden gehouden. Gelderland zal omvatten

Classis Arnhem: Arnhem, Beekbergen, Nijkerk,[54] Ommeren, Putten, Scherpenzeel,[54] Tiel, Veenendaal,[54] Velp;

Classis Varsseveld: Aalten, Geesteren, Varsseveld, Winterswijk, Zutphen;

Classis Hattem[55]: Apeldoorn, Elburg, Hattem, Heerde, Twello.[56]

De vereniging werd 'bezegeld' op de synode die van 8 tot 22 juni 1854 te Zwolle werd gehouden. Overijssel was vertegenwoordigd door de predikanten J.W. ten Bokkel, D. Postma en twee ouderlingen; Gelderland door de predikanten A. Brummelkamp, D. Breukelaar, E. Weers en twee ouderlingen. Aanvankelijk, namelijk tijdens de discussies met Brummelkamp c.s. leidde S. van Velzen de vergaderingen, daarna P.M. Dijk-sterhuis. Hoewel er ook op deze synode kritieke ogenblikken waren,[57] werd de vrede bevestigd. De afgevaardigden uit Gelderland verklaarden volledig in te stemmen met 'Gods Woord, de Formulieren van Eenheid, en de aangenomene Dordtsche Kerkorde van 1619...'.[58]

Brummelkamp werd met J. Bavinck, T.F. de Haan en S. van Velzen gekozen tot leraar aan de op te richten Theologische School te Kampen.[59]

52 Eén woord of twee woorden onleesbaar.
53 A. Brummelkamp was afwezig wegens ernstige ziekte van zijn dochtertje Maria Wilhelmina Brummelkamp. Zij overleed 13 maart 1853, oud twaalf jaar. Ds. H.A. de Vos was praeses, ds. Hel. de Cock scriba.
54 Deze gemeenten zijn behandeld in VIERDE DEEE.
54 Deze gemeenten zijn behandeld in VIERDE DEEE.
54 Deze gemeenten zijn behandeld in VIERDE DEEE.
55 In het origineel staat: 'Klassis Apeldoorn'.
56 HPVOv/G 22-23 febr. 1853, art. 13.
57 J. Bavinck vermeldt in zijn 'Korte schets van mijn leven' (48) dat het tijdens de synode soms zo heftig toeging, dat er een finale breuk dreigde. (Vermelding Te Velde, *Brummelkamp* 225) Het verzet tegen de vereniging kwam vooral van de zijde van de provincie Zuid-Holland (de predikanten H. Joffers en S.O. Los).
58 *Handelingen en Verslagen* 577.
59 Ibidem 614. J. Bavinck bedankte; in zijn plaats werd Hel. de Cock gekozen, die de benoeming aannam.

6. De jaren 1855 tot 1870

In dit tijdvak werden de Afgescheiden gemeenten in Gelderland driemaal geconfronteerd met een crisis. In de eerste plaats: eind 1862 werd Evert Teunis op grond van onrechtzinnigheid geschorst als predikant

van de kerk te Heerde. Op 1 februari 1864 maakte hij zich met zijn kerkeraad los van het kerkverband, daarin gevolgd door een deel van zijn gemeente - deze groep[60] bleef in het bezit van de kerkelijke goederen. De Afgescheiden gemeente aldaar werd 2 maart 1864 opnieuw geïnstitueerd. Verder: de 11 november 1859 geformeerde gemeente te Doetinchem trad 16 juli 1869, onder leiding van haar predikant Jan van Dijk Mzn., in haar geheel uit het verband van de afgescheiden kerken, en zette zich voort onder de naam van 'Nederlandsch Hervormde Zendingsgemeente'.[61] In de derde plaats: na veel deining - evenals dit rond ds. J. van Dijk het geval was geweest - ging Johannes Brummelkamp, predikant te Tiel, 16 januari 1870 over naar de Hervormde kerk. Hoewel deze zaken ook de provinciale vergaderingen beroerden, kunnen zij het best bij de desbetreffende classes en gemeenten worden behandeld.

Verder vinden we in de jaren 1855 tot 1870 nog slechts één zaak die in het kader van dit hoofstuk dient te worden genoemd. Zoals we reeds aanstipten, behield in 1865, bij uitspraak van de rechtbank te Arnhem, de gemeente van ds. E. Teunis de kerkelijke goederen. Dit gebeurde na een proces gevoerd voor de arrondissementsrechtbank te Arnhem.[62] De classis Arnhem vond hierin aanleiding aan de provinciale vergadering te vragen naar middelen teneinde deze situatie in de toekomst te kunnen voorkomen. We lezen in de notulen

> 'De Klassis Arnhem heeft eene vraag aan de Vergadering "om middelen te beramen teneinde door de Hooge Regering te worden erkend als Provinciale Vereeniging van Afgescheidene Gemeenten." Deze vraag is geboren uit de treurige uitkomst der Heerder-geschiedenis.
> Breedvoerig wordt hierover gesproken. De Vergadering acht het wenschelijk door de Regering te worden erkend, indien zulks zonder verloochening van beginselen zou kunnen geschieden. Hieruit vloeit voort dat *de Naam* ter tafel komt. Sommige broeders zouden den naam *Gereformeerd* niet gaarne overgeven ter wille van uitwendige voorregten; - anderen achten het onverantwoordelijk *alleen om den naam* de uitwendige belangen der gemeenten prijs te geven, daar het toch uitgemaakt is dat de Regering onze gezamenlijke Gemeenten niet onder den titel van Gereformeerde Kerk wil erkennen.
> In de tweede plaats achten sommige broeders het niet wenschelijk dat onze Provincie op zich zelf hiermee begon zonder zich vooraf hierover met andere Provinciën te hebben verstaan, terwijl weder andere broeders bevreesd waren dat zoodanig eene behandeling der Provincie, verdeeldheid in de Gemeenten zoude kunnen veroorzaken. Na eenige discussie brengt de Praeses in omvraag: "Of onze Provincie deze zaak zal aanvatten en bewerkstelligen, of dat vooraf de Gemeenten zullen worden geraadpleegd?"

60 Thans de Vrije Evangelische gemeente te Heerde.
61 In 1966 werd zij opgenomen in de Nederlandse Hervormde kerk.
62 HPVG 3 mei 1865, art. 15; hoofdstuk 24, par. 9.

> Met algemeene stemmen wordt besloten dat hieromtrent het oordeel der Gemeenten zal worden ingewonnen, en aan de afgevaardigden opgedragen hiervan hunne Klassen meedeeling te doen'.[63]

We lezen over deze zaak verder in de notulen niet. Eerst in 1869 wordt door de synode voor de gezamenlijke gemeenten de naam 'Christelijke

63 Idem, art. 7.

Gereformeerde Kerk in Nederland' gekozen en wordt aan de regering kennis gegeven van deze rechtspersoon met bijvoeging van een 'Reglement', dat in 1891 werd afgeschaft. Dit document was in strijd met de Dordtse kerkenorde die geheel is gebaseerd op het bestaan van zelfstandige gemeenten welke (slechts) van tijd tot tijd in meerdere vergaderingen bijeenkomen. Het betekende de stichting van een genootschap, zoals door de Dolerenden in de jaren 1886 tot 1891 zonder ophouden werd betoogd.[64]

64 Aangezien de tekst van het bedoelde 'Reglement' in de literatuur slechts een enkele maal is afgedrukt, hebben we het als bijlage IV opgenomen.

A
Classis Arnhem

Hoofdstuk 2
Vergaderingen classis Arnhem 1838-1871

Zoals reeds vermeld kwam de classis Arnhem tot stand krachtens besluit van de provinciale vergadering van Gelderland van 7 februari 1838.[1] Aanvankelijk was haar naam: classis Apeldoorn. Nadat er te Arnhem een gemeente is ontstaan (1842), de classis Varsseveld is afgesplitst (1842) en Apeldoorn c.a. haar heeft verlaten en zich bij de classis Hattem heeft gevoegd (1848), wordt zij classis Arnhem genoemd. Zij vergaderde in de eerste jaren te Voorst of in de buurtschap 't Loo; sedert 1843 echter te Arnhem.[2]

De notulen van de classicale vergadering over de jaren 1838-1871 leveren nagenoeg geen algemene zaken op die in dit boek dienen te worden vermeld.[3] Slechts noemen we dat pas in 1859 (!) de kerk te Tiel aan de orde stelt de noodzaak van het houden van ‘eene jaarlijksche kerkvisitatie in de onderscheidene Gemeenten... overeenkomstig Art. 44 der Dordrechtsche Kerkorde...’.[4] Met algemene stemmen wordt aangenomen hiertoe over te gaan.[5]

Samenstelling classis

Zoals onderstaand staatje laat zien, heeft deze gedurende het tijdvak 1838-1871 tamelijk veel variatie vertoond.

> De jaartallen achter de naam van een gemeente geven het tijdvak aan, waarin zij deel uitmaakte van de classis Arnhem;... betekent: ook na 1871 behorende tot dit ressort.

De vaste kern van de classis, afgezien van het jaar van instituering, werd gevormd door

Beekbergen[6]	1838-1847, 1853-...
Putten[7]	1838-1866
Velp	1841-...
Arnhem	1843-...
Ommeren	1845-...

1 HPVG 7 febr. 1838, art.8-10; ‘Inleiding’ onder ‘kerkelijke indeling’.
2 We putten in dit hoofdstuk uit GA Arnhem, Archief classis Arnhem van de Gereformeerde kerken (afgekort NCA) - boek nr.l, notulen, 2 april 1838-25 okt. 1864; boek nr.2, notulen 2 mei 1865-1 april 1879.
3 Aan de classis werd een aantal belangrijke zaken voorgelegd aangaande enige van haar gemeenten; we zullen deze in de desbetreffende hoofdstukken behandelen.
4 Bouma, *Kerkenordening*83-84.
5 NCA 6 april 1859, art.9.
6 Gedurende enige jaren aangesloten bij de classis Hattem.
7 Aanvankelijk ook leden te Nijkerk; in 1866 kerkelijk naar provincie Utrecht. VIERDE DEEL register.

Tiel	1855-...
Lunteren	1867-...
Culemborg	1868-...

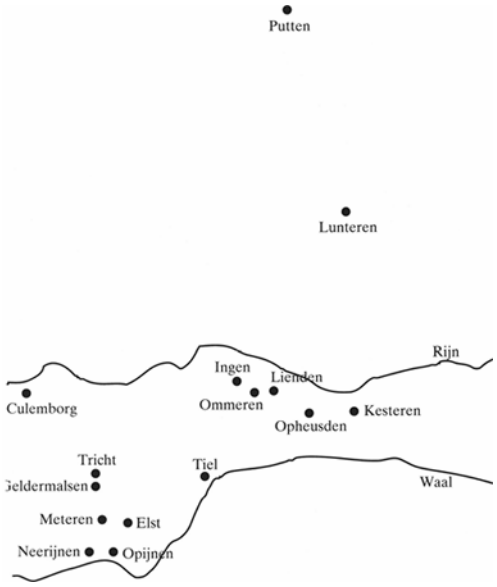
Putten
Lunteren
Rijn
Ingen
Lienden
Culemborg
Ommeren
Kesteren
Opheusden
Tricht
Tiel
Waal
Meteren
Elst
Neerijnen
Opijnen

aant.

De gemeente te

Voorst	1838-1841

behoorde gedurende de korte tijd van haar bestaan tot de classis.

Apeldoorn	1838-1848
Twello	1838-1847

maakten in de genoemde jaren deel uit van de classis Arnhem, daarna van de classis Hattem.

Varsseveld c.a.	1838-1842
Lochem-Geesteren-Gelselaar	1839-1842

behoorden sedert begin 1842 tot de dan opgerichte classis Varsseveld.

Scherpenzeel[8]	1843-1850

sloot zich in 1850 aan bij de provincie Utrecht.

Veenendaal **(U.)**	1843-...
Renswoude **(U.)**	1858-...

werden reeds in het VIERDE DEEL behandeld.[9]

Tenslotte

Zeist(-Utrecht)[10]	1849-1850
Kockengen[11]	1849-1853
Oud-Loosdrecht[12]	1850(?)-1854

De laatste drie gemeenten stonden in de vermelde tijdvakken buiten het kerkverband van de provincie Utrecht. Zij kozen tijdens de jaren van het schisma in de Afgescheiden kerken - circa 1843 tot 1854 - voor de Scholtiaanse-Brummelkampiaanse (of Gelderse) richting.

Bij het beschrijven van deze classis hebben we gekozen voor een min of meer geografische volgorde en niet voor een chronologische (op grond van de jaren van het ontstaan van de kerken) aangezien bij de oudste gemeenten - Beekbergen, Velp, Putten - het eerste archief (merendeels) is verloren gegaan.[13]

8 Men zie voor haar VIERDE DEEL 117-130 en register.
9 Respect. 140-152, 131-139 en register.
10 VIERDE DEEL 166-179; in genoemde jaren waren Zeist en Utrecht (de overgebleven groep-Scholte na de emigratie in 1847) verenigd in de persoon van hun predikant P.J. Oggel (VIERDE DEEL 277-290).
11 VIERDE DEEL 319-353.
12 *Ibidem* 417-423.
13 We behandelen hierna ook bijzonderheden van enige plaatsen op het territoir van de classis Arnhem: Est en Opijnen, Ingen, Resteren, Lienden en Opheusden - waar geen Afgescheiden gemeente ontstond.

Hoofdstuk 3
Arnhem

In het jaar 1839 woonden te Arnhem[1] ongeveer 15000 personen. Geregistreerd stonden circa 7900 Hervormden, 490 Evangelisch-Luthersen en 6300 Rooms-Katholieken en 280 Israëlieten. De voornaamste middelen van bestaan waren 'handel op Duitschland en terug, grootendeels te scheep', de handel in granen en de fabrieken.[2] Reeds in deze tijd trekt de Gelderse hoofdstad welgestelden aan. Langs de singels - aangelegd op de plaats van gesloopte fortificaties - bouwen zij hun luxueuze villa's en patriciershuizen. Deze import zet mede zijn stempel op het kerkelijk leven te Arnhem in de negentiende eeuw.

1. Voorgeschiedenis

Bij de beschrijving van de Afscheiding te Arnhem stuiten we op de moeilijkheid dat tengevolge van de oorlogshandelingen in 1944 en 1945 belangrijke archiefstukken zijn verloren gegaan. We noemen: gedeelten van de rechterlijke archieven, het meeste van het archief van de Hervormde gemeente van nà 1830[3] en alle bevolkingsregisters van de vorige eeuw.

Wat de hervormde notulen - voor zover bewaard - betreft: zij bevestigen wat H.C. Endedijk schrijft:[4]

> 'Het negentiende-eeuwse Arnhem, min of meer een luxe-stad. Het liberalisme heeft tot op zekere hoogte hier de samenleving gestempeld. Ook de kerkelijke samenleving. Sommigen vervreemdden daardoor van het evangelie, anderen uitten duidelijk hun onvrede over de toestand in de vaderlandse kerk. In die onvrede heeft gereformeerd Arnhem duidelijk wortel geschoten: een profeet tegen de verliberalisering van het evangelie'.[5]

Rond 1816 stonden in de Hervormde gemeente de predikanten: E.J. Post (te Arnhem: 1782-1823), Joh. Veltman (1784-1827), Joh.C. Boot (1789-1834), H.H. Donker Curtius (1802-1839) en W. Overduijn (1809-1844). Van dit vijftal is Donker Curtius de meest bekende; in 1816 werd hij vice-president en van 1825 tot 1839 was hij ononderbroken president

1 Literatuur over ons onderwerp met betrekking tot Arnhem: 115 artikelen van J. Dijk 'Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Arnhem' in *Geldersche Kerkbode* 47e-52e jrg. (1934-1939) - een complete collectie wordt bewaard in GA Arnhem; H.C. Endedijk, *Als een adelaar zijn vleugels... - geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Arnhem*, Kampen 1986.
2 Van der Aa I, 328-341. De aantallen inzake de bevolking zijn echter ontleend aan 'Tableau der bevolking 24 Februari 1839' (GA Arnhem, Oud-Archief Arnhem inv. no. 979).
3 Bewaard worden in GA Arnhem: 'Notulen van den Speciaalen Kerkenraad 1803-1830' (die van de Grote kerkeraad zijn niet aanwezig) en een 'Lidmatenregister 1799-1859'.
4 Endedijk, *a.w.* 11.
5 We tekenen bij de laatste zin aan, dat de Afgescheiden gemeente te Arnhem, mede door de emigratie, evenwel klein is gebleven.
Vgl. bijlage II; 1849: 119 Afgescheidenen, 1856: 130, 1870: 402.

van de Algemene synode; bovendien gedurende vele jaren secretaris van het Provinciaal kerkbestuur van Gelderland. Donker Curtius wordt gerekend tot de meest bekwame en op de voorgrond tredende tegenstanders van de Afgescheidenen.[6] We krijgen de indruk dat het leven in de Hervormde gemeente een ingezonken karakter droeg. De 'gewone man' kwam - zoals in menige plaats - voor het lidmaatschap van de kerkeraad niet in aanmerking. Maar in Arnhem mag de situatie extreem worden genoemd: bijvoorbeeld eind 1817 zijn onder de negentien ouderlingen ('leden van den grooten kerkenraad'[7]) twee adellijke personen, tien meesters in de rechten en één arts.[8] Verder lezen we dat de kerkeraad de diakenen benoemt.[9] Voor laatstbedoeld ambt is in de jaren daarna weinig ambitie. In 1819 blijkt het niet mogelijk voor de aftredende diakenen nieuwe te verkiezen: van elf gekozenen hebben tien personen bedankt.[10] Ook in de jaren daarna blijft de benoeming van diakenen zorg baren, tengevolge van 'de groote moeijelijkheid welke er vast is aan het wekelijks rondgaan met de bos[11]...'. De diakenen stellen voor 'daarvoor lieden te benoemen, die voor hunne moeite een klein loon zullen ontvangen'.[12] Een week later wordt dit voorstel aanvaard; de instelling van 'de wekelijksche bos aan de huizen' wordt hierdoor veilig gesteld.[13] Een speurtocht in de notulen van de 'Centrale kerkeraad' levert behalve het bovenstaande weinig op. Deze worden voornamelijk gevuld met zaken van benoeming van ouderlingen en diakenen, alsmede met 'kerkelijke rekeningen'. Slechts één ding dienen we nog te vermelden: in 1829 wordt besloten A. des Amorie van der Hoeven, hoogleraar aan het seminarie der Remonstranten te Amsterdam,[14] die zich enige tijd 'in de nabijheid van deze stad zal ophouden' uit te nodigen 'de gemeente door eene leerrede te stichten'.[15] We hebben geen indicatie, dat dit besluit de om zijn welsprekendheid vermaarde geleerde te laten preken, dezelfde deining heeft teweeg gebracht als een overeenkomstig gebeuren in de Hervormde gemeente te Utrecht in mei 1829.[16]

Door het reeds genoemde verlies aan notulen uit het hervormde archief kan niet worden nagegaan wanneer en hoe de kerkeraad reageerde op de onttrekkingen in de jaren 1834-1843. Maar ook het 'Lidmatenregister 1799-1859' geeft geen enkele vermelding aangaande personen die braken met hun kerkgemeenschap.

De 'Onvrede' over de gang van zaken in de Hervormde kerk zal zich ook hebben geuit - vaststaat dat dit in latere jaren het geval was - in het be-

6 Men zie voor hem: Bos, *Archiefstukken* register.
7 De 'speciale kerkeraad' omvatte in dit tijdvak de vijf predikanten en dertien ouderlingen.
8 Notulen kerker. 11 dec. 1817.
9 Bijv. in not. kerker. 7 dec. 1817.
10 Not. kerker. 12 dec. 1819.
11 bus - namelijk een collecte-bus bij de leden van de gemeente.
12 Not. kerker. 24 maart 1822.
13 Idem 31 maart 1822.
14 Men zie voor hem *Chr. Encyclopaedie* I, 106-107.
15 Not. kerker. 14 juni 1829.
16 VIERDE DEEL 183-186

staan en voortbestaan van een gezelschap rond 1822. Zondag 18 augustus 1822 vergadert het in de schuur bij het woonhuis van Hendrik van de Wall, oud 37 jaar, geboren te Arnhem, van beroep molenaar.[17] De samenkomst vangt aan te 5 uur. Het aantal bezoekers wordt geschat op 150, aanzienlijk meer dan gewoonlijk; dit behoeft niet te verwonderen, aangezien de bekende oefenaar J.W. Vijgeboom[18] de godsdienstoefening leidt. De grote toeloop heeft de aandacht van de politie getrokken. Aanwezig zijn onder anderen - behalve de reeds genoemde Van de Wall - Berend Adriaan Berends, 38, bakker; Jan Heggers, 44, bakker en Hendrik Roelofs, 37, rentmeester, allen wonende te Arnhem. Op grond van artikel 294 van het vigerende wetboek van strafrecht - geen samenkomsten van meer dan twintig personen zonder vergunning - wordt Van de Wall op 21 september 1822 veroordeeld tot *f* 20,- boete en betaling van de kosten groot *f* 2,75. Bemerkenswaard is dat het gezelschap - zoals we nader zullen zien - in 1843 nog bestaat en er zich dàn op beroept dat haar samenkomsten al meer dan veertig jaren worden gehouden. Enige leden wenden zich in genoemd jaar tot de landsoverheid met het verzoek de bijeenkomsten ongemoeid te laten - de vergaderingen worden de laatste jaren door meer dan twintig mensen bezocht en op grond daarvan heeft het gemeentebestuur enige leden herinnerd aan de wettelijke bepalingen. Ook in 1843 vinden we B.A. Berends, J. Heggers en H. van de Wall onder de leden van het conventikel; laatstgenoemde wordt eind 1843 aanvaard als lid van de Afgescheiden gemeente.

Van een tweede conventikel horen we in 1832 als Ruth Gerrit Kamans,[19] gewezen theologisch student, sinds enige maanden brillenslijper te Arnhem, zich met een request tot de Koning wendt. Hij verlangt toestemming tot het ongehinderd bijeenkomen van zijn gezelschap dat in den regel meer dan twintig personen telt. We lezen in het verzoekschrift van 30 juli 1832 onder meer:

> ‘In deze bangen en gewichtvolle oogenblik wend zich Zijner Majesteits ootmoedigen dienaar met dit ernstig en ootmoedig verzoek tot Zijne Majesteit, in de streelendste hoop en verwachting, hierop Zijner Majesteits! gunst te mo-

17 We ontlenen de meeste bijzonderheden van deze pericoop aan: RA Gelderland, Arch. rechtbank van eerste aanleg te Arnhem, inv. no. 345, notulbladen en vonnis 21 sept. 1822. Men zie ook Bos, *Archiefstukken* I, 53.
De molen van Hendrik van de Wall was een water-korenmolen in Sonsbeek; *Gedenkboek Arnhem 1813-1913*, Arnhem/Rotterdam 1913, 97.

18 Men zie voor hem Bos, *Archiefstukken* register; Wesseling, *Afscheiding in Zeeland I* register. Vijgeboom oefende in vele plaatsen van ons land; J. Beekhuis, *Al zulke dweepzieke scheurmakers*. De afscheiding van 1822 en de Afscheiding van 1836 in Axel, Kampen 1990.

19 R.G. Kamans werd in 1798 te Delft geboren. Met zijn broer Lambertus werd hij in 1823 te Utrecht als student ingeschreven. Hij is echter geen proponent (in de Hervormde kerk) geworden. In 1830 woont hij, gehuwd met A.M. Eijkmans, te Rotterdam; begin 1832 heeft hij zes kinderen. In 1835 vinden we hem te Amsterdam, waar hij eveneens een gezelschap vormt. Bij de instituering van de Afgescheiden gemeente aldaar - 14 oktober 1835 - treedt hij toe als lid. In 1851 behoort hij tot de Kruisgezinden en december van dit jaar wordt hij predikant van de Kruisgemeente te Apeldoorn. Predikant te Idskenhuizen 1854, te Medemblik 1858. Breuk met de Kruisgezinden 1860. Overleden te Steenwijk 1877. Literatuur: Bos, *Kruisdragers*, Kampen s.a. 88-98.

> gen genieten, namelijk: daar er hier ter stede, gelijk ook - Gode zij dank - in veele andere oorden onzes Vaderlands, menschen gevonden worden, die zoowel de algemene, als ook de bijzondere drukkende en gevaarvolle omstandigheden van ons Vaderland, en den treurvollen toestand, waarin zich in meer dan een opzigt onze Hervormde Kerkstaat thans bevind, zeer ter harte gaat, [en] die daartoe, gelijk ook in andere steden of dorpen onzes Vaderlands zijn, [gaarne] eene bijeenkomst zoude geopend zien, om het ootmoedig gebed tot God op te zenden, en daartoe elkander op te wekken en aan te moedigen, of het den almagtigen, den genaderijken God, die zoo menigmaal ons Vaderland uit nooden gered heeft, en ook nu ons Vaderland uit alle dreigende of reeds drukkende gevaren redden kan, behagen mogt, zijn toornig aangezigt van ons af te wenden, en zijn gunstrijk aanschijn, gelijk in de dagen onzer vaderen, over ons te verheffen.'

Het request wordt afgewezen.[20]

Het is onbekend, of er ook enige relatie is geweest tussen het conventikel Van de Wall en dat van Kamans. Het trekt wel onze aandacht dat Kamans met vrouw en kinderen midden 1832 woont 'bij den Heer O.F. Lincker in de Weverstraat No. 43 te Arnhem'[21] en dat deze persoon in 1843 een request van het conventikel Van de Wall tekent.[22]

2. Het begin van de Afscheiding te Arnhem; instituering

Dit begin ligt in het duister tengevolge van het reeds geschetste verlorengaan van een deel van het hervormde archief en van de bevolkingsregisters.[23] Onzes inziens merkt H.C. Endedijk terecht op dat er aangaande de eerste tijd - 1834-1842 - slechts 'vage verhalen' kunnen worden doorgegeven. In genoemde jaren zou een handjevol mensen samenkomsten hebben gehouden in een huis in de Papegaaigang en op een tweetal adressen in de Walstraat.[24] Een bijeenkomst in deze straat zou zijn verstoord door het gepeupel, waarna de Arnhemse Afgescheidenen 'uitweken' naar Velp[25] - welke inhoud aan dit laatste moet worden gegeven, is niet geheel duidelijk.

Als Anthony Brummelkamp zich midden 1842 - gekomen van Schiedam - te Arnhem verstigt, 'vergadert hij om zich heen' een aantal Afgescheidenen, personen die lid zijn te Velp en wellicht ook anderen. De eerste 'gemeente-vergadering' wordt

20 Men zie voor de gehele tekst van het request etc. Bos, *Archiefstukken* I, 159-164, 202-205.
21 *Ibidem* 161.
22 Men zie verder in dit hoofdstuk.
23 Wat de Afgescheiden gemeente betreft: we putten in dit hoofdstuk uit GA Arnhem, archief C.A.G.K. te Arnhem, no.1, notulen kerkeraad 1842-1848; no.2, idem 1859-1863; no.3, idem 1863-1869; no.4, 1869-1873; no.16, Lidmaten Christelijk Afgescheiden gemeente te Arnhem (aan te halen als 'Ledenregister 1843') - dit boek noemt ook enige huwelijken 'sedert 1860'.
24 Endedijk, *a.w.* 15-16. Begin 1836 was in Arnhem 'niemand... tot afscheiding gekomen'; Bos, *Archiefstukken* III, 157-158.
25 Endedijk, *a.w.* 16; E.J. Janssen, *De Kerk in 't midden, 125 jaar Gereformeerde Kerk te Velp (G.) 1841-1966*, Velp (G.) 1967, 3-4.

gehouden in augustus 1842.[26] Aanwezig zijn, behalve A. Brummelkamp: J.J. Arnaud, B. Buijing, A.M. Donner, A. Meulenbroek, H. Russer, H. Willemsen, J. Wildenbeest en

26 De dag is niet ingevuld. Endedijk, *a.w.* 21 spreekt ten onrechte van een vergadering van de kerkeraad.

J.W. ten Bokkel. Van de laatste twee wordt vermeld dat zij zijn ‘beroepen leeraren' respectievelijk te Varsseveld en te Winterswijk 'die opleiding daartoe genieten bij Ds. Brummelkamp'. Ook is aanwezig J.W. Sleyster, ouderling te Velp.[27] Brummelkamp legt in deze vergadering zijn op bladzijde 221 reeds geciteerde verklaring af: samengevat, hij is naar Arnhem gekomen om aldaar en in de omgeving Woord en sacramenten te bedienen en zijn predikantsopleiding voort te zetten.[28] Men besluit 's zondags tweemaal godsdienstoefening te houden[29] Verder lezen we dat Brummelkamp onderzoek doet naar een verkiezing 'welke vroeger alreeds geschied was...;, namelijk van H. Russer tot ouderling en H. Willemsen tot diaken. 'Hier blijkt dat er keuze gedaan was, maar zoo dat de tien gekozen hebbende broeders die keus herroepen. Verkiezing die nu noodig is, wordt uitgesteld’.[30] Tenslotte: artikel 6 van deze notulen maakt duidelijk dat de groep bijeenkomt ten huize van A. Meulenbroek; daarna ook bij student A.C. Fris.[31] De volgende samenkomsten in 1842 kan men eveneens typeren met 'gemeente-vergadering': de ambten zijn nog niet ingesteld.

Begin 1843 ziet men de noodzaak in van het bezitten van een eigen vergader-ruimte. Blijkbaar is door de werkzaamheden van Brummelkamp de toeloop aanmerkelijk vergroot. Op 6 januari zijn aanwezig de volgende veertien personen: J.J. Arnaud, J.L. Blankenzee, J.W. ten Bokkel, A. Brummelkamp, (diens vader) J. Brummelkamp, B. Buijing, A.A. Gerritsen, A. Meulenbroek, S. Nibbelink, W. Otto, P.F. Pfanstiehl, A.C. Fris, J. Wildenbeest, H. Willemsen. De plannen voor de bouw of verbouw van een bestaand pand met bestemming vergader-ruimte voor de gemeente in wording krijgen vastere vorm. Bekend kan worden gemaakt dat aan giften is ontvangen *ƒ* 120,- en aan al dan niet renteloze voorschotten *ƒ* 2000,-. De genoemde A.A. Gerritsen, aannemer van beroep, verklaart voor de som van *ƒ* 2120,- een kerk te kunnen bouwen.[32] Brummelkamp heeft ervaring genoeg om te weten dat het bezitten van een kerkgebouw met samenkomsten boven de twintig personen een aanvraag voor erkenning noodzakelijk maakt. Op de volgende vergadering wordt besloten een desbetreffend request aan de Koning te zenden. Merkwaardig is, daarna te lezen dat... daartoe een kerkeraad dient te worden gekozen![33]

Ongeveer een week later nemen vijftien broeders aan de verkiezing deel. Voor ouderling valt de keuze op S. Nibbelink, voor diaken op A.A. Gerritsen en W. Otto. Op 17 mei 1843 verklaart eerstgenoemde zich niet bekwaam te achten voor het ouderlingschap.[34] Twee maanden later

27 Als Velpse Afgescheidenen vinden we tot 23 juli 1843 vermeld H. Hulshoff, J.W. Sleyster, R. Sleyster en E. Steentjes (Janssen, *a.w.* 8). Met ingang van genoemde datum treedt Arnhem - zoals we zullen zien, - geheel zelfstandig op.
28 Not. kerker. aug. 1842, art. 2.
29 Idem, art. 3.
30 Idem, art. 4.
31 Dijk, *Geldersche Kerkbode* 1 dec. 1934. Men zie voor de gewezen klerk A.C. Tris: TWEEDE DEEL register.
32 Not. kerker. 6 jan. 1843, art. 2.
33 Idem... (dag niet ingevuld) jan. 1843, art. 2.
34 Idem 17 mei 1843, art. 4.

- geen der gekozenen is nog bevestigd - zegt de inmiddels tot scriba benoemde W. Otto hetzelfde, namelijk nadat een lid heeft voorgesteld Otto en Nibbelink te doen 'ruilen': eerstgenoemde zou dan ouderling worden en laatstgenoemde diaken.[35] Tussen de datum van deze vergadering - 18 juli - en van de volgende - 24 juli - is de bevestiging verricht en wel op *zondag 23 juli 1843;* na deze dag zijn er reguliere vergaderingen van de *kerkeraad* genotuleerd.[36] Naar de regels van het gereformeerd kerkrecht dient laatstgenoemde datum te worden beschouwd als die van de instituering van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Arnhem.[37] Immers, een gemeente wordt geacht te zijn geïnstitueerd, als de ambten zijn ingesteld, niet bij verkiezing maar door bevestiging.[38]

De samenstelling van de kerkeraad is echter enigszins anders dan we zouden hebben verwacht: ds. A. Brummelkamp; J. Brummelkamp[39] ouderling. Diaken zijn: A.A. Gerritsen, S. Nibbelink en W. Otto. Nadrukkelijk wordt vermeld dat (slechts) de diakenen bevestigd zijn.[40] Een voorstel van A. Brummelkamp wordt aanvaard, iedere dinsdagavond vergadering te houden 'waarbij Zijn WelEerw zoo veel de tijd en gelegenheid dit zal toelaten, tegenwoordig wenscht te zijn'.[41]

Alvorens een nader te noemen request aan de Koning te zenden, wenden de Arnhemse Afgescheidenen zich (alsnog) 'tot de leeraren van de algemeene of liberale kerk' met de verklaring dat zij zich niet kunnende vereenigen met de leer, welke zijlieden verkondigen, hun daarvan afscheiden en dus niet als ledematen van die gemeente verlangen erkend te wezen'.[42]

Onderwijl had de gemeente ernst gemaakt met het zoeken naar een vergaderplaats. Hierbij was een belangrijke omstandigheid dat in mei 1843 A. Meulenbroek verklaart 'dat het hem moeilijk is vanwege zijne ziekte om de kerk langer aan zijn huis te hebben'.[43] Kort nadien wordt in de Varkensstraat een pakhuis gekocht, het benedengedeelte was een schuur of stal. Dit laatste wordt verbouwd tot een kosterswoning, boven ontstond door verbouwing een langwerpige kerkzaal met twee rijen ban-

35 Idem 18 juli 1843, art. 7.
36 Ook het 'Ledenregister 1843' vermeldt deze datum bij de namen van de eerste ambtsdragers.
37 De diverse kerkelijke hand- en jaarboekjes vermelden tot nu toe: (plm.) 1842.
38 Zoals we reeds aanstipten (noot 26) heeft Endedijk, *a.w.* 21-22, voor de jaren 1842-1843 niet voldoende onderscheiden: vergaderingen van de groep èn van de kerkeraad.
39 Johannes Brummelkamp, geb. 6 april 1766 te Loenen (Gld), overl. 25 nov. 1849 te Arnhem, ouderling in de Afgescheiden gemeenten te Hattem, Schiedam en Arnhem, vader van ds. A. Brummelkamp. Men zie: Schelhaas, *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* 136-137.
40 Not. kerker. 25 juli 1843. Johannes Brummelkamp werd in februari 1839 te Hattem gekozen en bevestigd tot ouderling. Naar de gewoonte van die tijd (althans in vele gemeenten) achtte men, na verhuizing, geen nieuwe verkiezing of bevestiging nodig.
41 Not. kerker. 24 juli 1843, art. 6.
42 Not. kerker. 18 juli 1843, art. 11; Endedijk, *a.w.* 22. Deze Acte van afscheiding is tengevolge van reeds genoemde omstandigheden verloren gegaan; aangaande haar ondertekening kunnen we slechts gissen.
43 Not. kerker. 17 mei 1843, art. 2.

ken, plaats biedend aan 250 personen. De kosten van aankoop en verbouwing bedroegen *f* 3300,-, bij de ingebruikneming bleek er een tekort te zijn van *f* 1100,- dat gedeeltelijk verdween door de hulp van enige beter-gesitueerde leden.[44]

Tot slot van deze paragraaf over het 'begin' vermelden we dat ds. Brummelkamp te Arnhem op drie plaatsen heeft gewoond. Eerst genoot het gezin onderdak bij de reeds enige malen genoemde molenaar Hendrik van de Wall 'aan de Zijpsche weg'. Daarna betrok het een royaal pand 'buiten de St. Eusebiuspoort op den wal';[45]; in dit huis ontvingen ook de theologische studenten onderricht. In 1851 kocht de gemeente 'een groot, voornaam, ouderwetsch, dubbel heerenhuis in de toen nog aristocratische Bakkerstraat...'. Brummelkamp en de zijnen bewoonden er een gedeelte van; een ander deel werd verbouwd tot kerkzaal, terwijl één vertrek als 'college-kamer' werd ingericht.[46]

3. Requesten aan de Koning; eerste Afgescheidenen

Merkwaardig is dat het eerste request dat de Arnhemse Afgescheidenen zonden, dat van begin maart 1842 is, dus vóór de komst van A. Brummelkamp. Het is getekend door H. Russer en H. Willemsen, van wie wij in de vorige paragraaf vonden dat door een kleine groep de eerste werd gekozen tot ouderling en de tweede tot diaken - zij zijn echter nimmer bevestigd. Beiden tekenden 'ook uit naam van anderen'. Zij vragen om 'toelating'. We kennen het adres echter niet, daar het werd teruggezonden 'teneinde het volledig te maken'.[47]

In volgorde komt dan een request van het gezelschap Berends van de Wall, dat - eveneens merkwaardig - 23 januari 1834 aan de Koning wordt gericht. We zullen het in de volgende paragraaf bespreken.

In juli 1843 zendt de Afgescheiden gemeente een verzoekschrift aan de Koning, waarin erkenning wordt gevraagd. Begin september is een aanvullend schrijven nodig, waarin de leden der gemeente verklaren 'dat zij aan de wetten van den Staat zullen gehoorzamen'. Het eerste stuk is getekend door 36 personen, het tweede door 46.[48] De samenstelling van de kerkeraad wordt vermeld conform de in de vorige paragraaf beschrevene. Het reglement is dat van Utrecht.[49] Het kerkgebouw: staande en gelegen te Arnhem in de Varkensstraat Wijk C No. 108.' De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 23 oktober 1843, no. 40.[50]

44 Dijk, *Geldersche Kerkbode* 15 dec. 1934; Endedijk, *a.w.* 23-24. Bij 'een tekort... van *f* 1100,-' moeten we bedenken dat, zoals we hiervoor zagen een bedrag van *f* 2000,- was *geleend* door enige gemeenteleden. Bij de emigratie in 1846 werd deze som geheel of gedeeltelijk opgeëist.

45 Endedijk, *a.w.* 25; *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* VIII (Gelderland), Kampen 1985, 36. De St. Eusebiuspoort was gelegen dichtbij de huidige Sabelspoort.

46 Dijk, *Geldersche Kerkbode* 26 okt. 1935. A.C. van Raalte heeft gewoond aan de Eusebiusbuitensingel, dichtbij de Westervoortsche (vroeger: Duitsche) Dijk in een eenvoudig landhuis 'De Nieuwe Vlijt' (Dijk, *a.a.* 2 febr. 1935).

47 Herv. Ered. 12 maart 1842, no. 1.

48 De requesten worden bewaard Herv. Ered. 3 okt. 1843, no.1. Het departement Eredienst registreerde abusievelijk respect. 37 en 49 ondertekenaars.

49 EERSTE DEEL 405-411.

50 Herv. Ered. 30 okt. 1843, no.2

Vergelijking met het ‘Ledenregister 1843, leert dat onderstaande lijst der ondertekenaars een goed beeld geeft van de samenstelling der gemeente - althans voor wat bij haar aanvang het geheel van haar belijdende leden betreft.[51] Enige aanvulling volgt na deze opsomming van 48 personen.

	geb.j.	***geb.pl.***	
Jan Jacob Arnaud Sr. (ook: Jean Jacques)	1784		herbergier; ook: commies der stedelijke belastingen; naar N.-Amerika
Jan Jacob Arnaud Jr.	1814	Arnhem	timmerman; naar N. Amerika
Jan Lodewijk Blankenzee	1816		belijdenis (Hervormd) 1834; naar N.-Amerika
Geertruida van Brink-Arnaud	1811	Arnhem	huwt 1830 Jan Willem van Brink, voermansknecht
Geertruida Brokken	1819	Arnhem	
Anthony Brummelkamp	1811	Amsterdam	predikant
Catharina Agnes Hendrina Brummelkamp	1813	Smilde	zuster van A. Brummelkamp in 1845 gehuwd met (ds.) A.B. Veenhuizen echtpaar in 1846 naar naar N.-Amerika
Johannes Brummelkamp	1766	Loenen (Gld.)	vader van A. Brummelkamp
Maria Willemina Brummelkamp-de Moen	1808	Leiden	echtgenote van A. Brummelkamp
Berend Buijing	1767		

51 Voor bijzonderheden over de ondertekenaars konden we slechts putten uit het ‘Lidmatenregister 1799-1859’ van de Hervormde gemeente (vgl. noot 3), uit het ‘Ledenregister 1843’ van de C.A.G.K. en uit de registers van de Burgerlijke Stand van Arnhem. Dit laatste leverde uiteraard niets op als een persoon niet te Arnhem werd geboren (of kinderen kreeg), huwde over overleed. Hetzelfde geldt voor leden die in een dorp bij Arnhem woonden.

Andries Matthias Donner[52]	1813	Arnhem	kamerbehanger; later: hoeden en pettenmaker; emigreert in 1857 met vrouw Hendrica Eemsing (Velp) en kinderen naar Albany, New York, Verenigde Staten
Catharina Johanna Donner	1820	Arnhem	naaister; huwt 1844 Jacob van der Wart, kleermakersknecht; echtpaar naar N.-Amerika
Johanna Aleida Donner	1828	Arnhem	dochter van het echtpaar Donner-Koopman; naar N.-Amerika

J.C. Donner

52 A.M. Donner was één van de kinderen van J.C. Donner en Aleida Koopman; de hierna te noemen Catharina Johanna Donner eveneens. Men zie voor het geslacht Donner (Uckermark): Schelhaas e.a. *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* 260-270. Niet duidelijk is wie met J.C. Donner wordt bedoeld; wellicht behoorde hij of zij tot de Zutphense tak van het geslacht Donner.

	geb.j.	*geb.pl.*	
Aleida Donner-Koopman	1792	Deventer	huwt Johannes Christiaan Donner hoedenmaker (deze overlijdt in 1839)
Hermina van Dulken-Haartman	1792	Amsterdam	huwt 1834 Jan van Dulken, schoenmakersknecht
Aldert Arnoldus Gerritsen	1805	Zutphen	metselaar; naar N.-Amerika
Johanna Gerritsen-Bemener	1806	Arnhem	huwt 1834 A.A. Gerritsen; echtpaar naar N.-Amerika
Jan van Gumster	1781	Zutphen	naar N.-Amerika
Aleida Wilhelmina van Gumster-Smit			
Johanna Kerkkamp			
Johanna Elisabeth			
Krabbendam-Wittich			
Willem Kwinkelenberg	1807		huisschildersknecht, wonende op ‘Op de Beek’; naar N.-Amerika
Neeltje Francyntje Kwinkelenberg-Arnaud	1804		vrouw van W. Kwinkelenberg; naar N.-Amerika
Anna Margaretha Liesveld[53]	1818	Arnhem	overleden 1844
Derk Liesveld[53]	1821	Arnhem	naar N.-Amerika
Johanna Hendrika Liesveld[53]	1822	Arnhem	naar N.-Amerika; zij huwde de pionier-emigrant Roelof Sleyster(Velp)

53 Anna M. Liesveld en Johanna H. Liesveld waren kinderen van Hendrik Jan Liesveld, schoenmaker en Everdina Onck; Derk Liesveld was de zoon van (de in 1843 reeds overleden) Jacob Liesveld en de hierna genoemde Johanna Damen.

53 Anna M. Liesveld en Johanna H. Liesveld waren kinderen van Hendrik Jan Liesveld, schoenmaker en Everdina Onck; Derk Liesveld was de zoon van (de in 1843 reeds overleden) Jacob Liesveld en de hierna genoemde Johanna Damen.
53 Anna M. Liesveld en Johanna H. Liesveld waren kinderen van Hendrik Jan Liesveld, schoenmaker en Everdina Onck; Derk Liesveld was de zoon van (de in 1843 reeds overleden) Jacob Liesveld en de hierna genoemde Johanna Damen.

Johanna Liesveld-Damen	1790	Arnhem	weduwe Jacob Liesveld (in leven kleermaker, in de Zwanesteeg); naar N.-Amerika
Cato Nellius-Feenstra	1803		weduwe; naar N.-Amerika
Seth Nibbelink	1806	Lendt	korenmolenaar (rosmolen in de Oeverstraat); naar N.-Amerika
Hendrika Berendina Nibbelink-van der Burg	1806	Bemmel	huwt S. Nibbelink 1833; naar N. Amerika
Willem Otto[54]	1803	Leerdam	opzichter der Waterstaat; in 1839 uit Vianen
Gijsberta Arnoida Otto-de Heus[54]	1803	Zoelmond, gem. Beusichem	vrouw van W. Otto; in 1839 uit Vianen
Geertruida van Overhagen	1818	Arnhem	huwt 1856 te Arnhem ds. E. Teunis (Heerde)
Johanna van Overhagen	1820	Arnhem	
Derk Perebolt	1814	Doetinchem	kantoorbediende
Alida Berendina Hendrica Perebolt-van der Schoot	1814	Arnhem	huwt D. Perebolt in 1837 te Arnhem; in 1847 naar Doetinchem

54 Enige gegevens ontleend aan bevolk.reg. Culemborg 1870-1890; het echtpaar werd in deze jaren lid van de Christelijke Gereformeerde gemeente aldaar.

54 Enige gegevens ontleend aan bevolk.reg. Culemborg 1870-1890; het echtpaar werd in deze jaren lid van de Christelijke Gereformeerde gemeente aldaar.

	geb.j.	*geb.pl.*	
Pieter Frederik Pfanstiehl[55]	1806	Breda	schoenmaker in de Koggestraat; naar N.-Amerika
Helena Pfanstiehl-Meulenbroek		Velp	gehuwd met P.F. Pfanstiehl; naar N.-Amerika
Hendrina Johanna Rademakers-de Prouw			weduwe Petrus Casparus Rademakers, in leven ontvanger te Lage Zwaluwe; zij gaat in 1843 naar Nijmegen
Hendrik Russer	1786	Hengelo	winkelier; huwt 1825 G.W.C. Rademakers
Johanna Catharina Sesink-Hertz	1815	Maurik	weduwe Bernardus Sesink, dagloner (huwelijk 1834 Arnhem)
Martijntje van der Teems	1819		naar N.-Amerika
A. Veenendaal Johannes Coenraad van Wezel			gekomen van Nijkerk in 1843
Hermanus Willemsen	1797		
Johanna Willemsen-Wittich	1788		
Cornelia Hermina Wittich	1820	Arnhem	gehuwd met... Kerkkamp

Bovenstaande lijst dient volgens het ‘Ledenregister 1843’ te worden aangevuld met onderstaande personen. Van sommige van hen geven we - of herhalen we - verder in dit hoofdstuk enige personalia naar aanleiding van vermeldingen in de notulen van de kerkeraad.

	geb.j.	*geb.pl.*	

55 Men zie voor P.F. Pfanstiehl: Lucas, *Dutch immigrant memoirs and related writings* register; Lucas, *Netherlanders in America* register. Het gezin Pfanstiehl vestigde zich te Holland, Michigan. Pfanstiehl heeft met wisselend succes enige ondernemingen geleid; uiteindelijk kwam hij tot welstand. Hij behoorde tot degenen die hebben gezorgd dat Holland een goede haven verkreeg.

Derk Arnaud	1809		schrijnwerker; naar N.-Amerika
Derkje Arnaud-Brokken	1784		vrouw van Jan Jacob Arnaud Sr.
Louise Arnaud-Cramer	1809		vrouw van Derk Arnaud; naar N.-Amerika
Derk van Brummen	1796	Arnhem	
Johanna van Brummen-Spinhoven	1794	Velp	vrouw van Derk van Brummen
Hendrikus Bruijl	1817	Doetinchem	timmerman; naar N.-Amerika
Jenneke Bruijl-Bongers	1816	Dodewaard	vrouw van H. Bruijl; naar N.-Amerika
Emilia Philippina	1823	Arnhem	dochter van echtpaar Donner-Koopman huwt
J. Donner			1849 Johannes Hormel
Aalbert Meulenbroek	1782		
Johanna Maria W. Tieleman			stiefdochter van ds. A. Brummelkamp; huwt 1852 ds. G.W. van Houte
J. van de Wall-Mooi	1796		naar N.-Amerika

In beide lijsten worden in totaal 58 leden opgesomd; 32 personen noemden we niet, daar we de indruk krijgen - zij tekenden de requesten van 1843 niet etc. - dat zij eerst later lid werden of reeds na korte tijd de gemeente de rug toekeerden. Van deze 58 + 32 =90 leden staat bij 27 + 9 = 36 'vertrokken naar Noord-Amerika'.

Afgezien van de kinderen heeft dit vertrek - de uittocht begon in 1846 (men zie hierna) - een grote aderlating voor de Arnhemse gemeente betekend.

Hoewel in bovenstaande lijsten witte plekken voorkomen, mag worden geconcludeerd dat 'Arnhem' in de eerste jaren een gemeente was van merendeel eenvoudigen. Deze slotsom stemt overeen met de mening van eerdere onderzoekers. Endedijk schrijft: 'De afgescheiden gemeente van Arnhem was... een arme gemeente. De diaconie verrichtte veel werk'.[56] Niet te verwonderen valt dat de gedachte van emigratie in deze plaats ingang vond en dat Brummelkamp en van Raalte zich beijverden haar te propageren.[57]

4. Intermezzo: het gezelschap Berends-Van de Wall

Op 23 januari 1843 richt het gezelschap waarin B.A. Berends en H. van de Wall een leidinggevende positie innemen, zich tot de Koning. Zou het ook kunnen zijn dat het bestaan van dit conventikel de keuze van Brummelkamp voor Arnhem, mede heeft bepaald? Het request luidt in hoofdzaak als volgt.[58]

> Allereerst verklaren de ondertekenaars allen leden van de Hervormde gemeente te Arnhem te zijn. Dan: 'Het is Uwe Majesteit niet onbekend de menigvuldige woelingen en verdeeldheden, die er in onze Hervormde Kerk zederd verscheidene jaren bestaan hebben, en nog bestaan, als mede de smartelijke afscheiding door een aantal Leden van ons Kerkgenootschap, waartoe echter de ondergetekende [n] voor zich zelven, tot dus verre geene vrijheid vinden, ofschoon zij voor uwe Majesteit niet mogen verbergen, dat zij innig gehegt zijn aan de Leer hunner Vaderen, zoo als die op Gods onfeilbaar Woord is gegrond, en ten gevolge van het verlaten dier Leer zederd verscheidene jaren, van den openbaren Godsdienst aan de plaats hunner woning geen gebruik hebben kunnen maken.
> Dan ter vergoeding van dat onuitsprekelijk groot gemis waren eenige der ondergetekenden, met elkander overeen gekomen, om in hunnen vriendenkring of gezelschap... eene Predikatie... voor te lezen; welk gezelschap allengs door belangstelling in de Waarheid in den tijd van zes jaren, zoodanig is toegenomen, dat het zelve thans zich verre boven de bepaling der wet heeft uitgebreid, en wel door de zoodanige word bezocht die even als de ondergetekende [n] wars zijn van alle afscheiding onzer Hervormde Kerk en voor het minste niet bedoelen de oprigting eener nieuwe secte, of afzonderlijke gemeente.

56 Endedijk, *a.w.* 24.

57 Men zie bij A. Brummelkamp en A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java*?, Amsterdam 1846 - in dit jaar vier drukken.

58 Herv. Ered. 1 juni 1843, no. 1.

...
Uwe Majesteit gelieve daar bij in consideratie te nemen dat dit ons gezelschap niet anders kan worden beschouwd dan voortzetting van eene reeds meer dan veertig jaren bestaande hebbende bijeenkomst, welke in dien tijd door Godvruchtige thans overleden zijnde Leeraren zelve werd bezocht, en toen

> alleen in vorm van het tegenswoordige verschilde,[59] doch altoos slechts een gezelschap of vriendenkring blijft, daar noch[60] ouderling-, noch[60] diakenschap, noch[60] eenige opperhoofdigheid, in het zelve immer heeft plaats gegrepen, of nog plaats grijpt.
> En dit zal zoo wij vertrouwen uwe Majesteit overtuigen, dat wij niet anders zijn en ongaarne op eene andere wijze zouden worden aangemerkt, dan als Leden van de Nederlandsche Hervormde Kerk, die op het eerste gunstige oogenblik dat Gods albesturende Voorzienigheid voor ons mogt daar stellen, weder gebruik wenschen te maken om de Godsdienst in de bestaande Kerkgebouwen bij te wonen.'
> Na te hebben vermeld dat de ondergetekenden 'dezer dagen van hoger hand herinnerd zijn... aan Art. 291 en 294 van het Wetboek van Strafregt' en zich om raad hebben gewend tot de burgemeester,[61] eindigt het request als volgt.
> 'Zoo is het dien ten gevolge, dat zij ondergetekenden met allen Eerbied aan uwe Majesteit verschuldigd, de vrijmoedigheid nemen, uwe Majesteit dringend te verzoeken onze belangen in overweging te nemen, en dat het uwe Majesteit goedgunstig behage moge admissie te verlenen tot de voortzetting van ons Godsdienstig gezelschap.'

Het gemeentebestuur van Arnhem, door de gouverneur om advies gevraagd, bericht - 21 februari 1843 - dat het nimmer 'uit het oogpunt van politie' van zwarigheden tegen de bijeenkomsten van het gezelschap heeft vernomen; het ziet derhalve geen verhindering 'ook aan fractien in de bestaande Gemeente vergunning te verleenen'. Ook vragen burgemeester en wethouders de zienswijze van de hervormde kerkeraad. Deze antwoordt *op zich zelf* geen vrees te koesteren dat een te verlenen vergunning een kwaad gevolg zal hebben 'voor de belangen van de Christen maatschappij die aan ons waakzaam toezigt is aanbevolen'. De kerkeraad verklaart echter anderzijds bedenkingen te hebben tegen het verlenen van de gevraagde concessie *zonder voorbehoud*. Want de adressanten geven als beweegreden voor hun afzonderlijk vergaderen op 'dat de prediking bij de openbare Godsdienstoefening der Hervormden afwijkt van de leer der vaderen'. De hoge overheid zal haar oordeel over dit motief moeten 'terughouden' dat wil zeggen laten merken dat zij dit oordeel niet sanctioneert. Verder, de kerkeraad vreest dat gelijksoortige en zelfs ongelijksoortige aanvragen zich zullen vermenigvuldigen. En: zal men geen sprekers gaan uitnodigen 'die geenerlei roeping hebben tot het Leeraarsambt' en 'kleine Gedachtenis-maaltijden (in den trant van het Avondmaal bij de Hervormden)' gaan vieren? De kerkeraad vraagt zich tenslotte af, of bij het niet-verlenen van de gevraagde concessie en het als gevolg daarvan zich gaan 'smaldeelen' van het gezelschap, niet alle botsing met de autoriteiten zal kunnen worden vermeden, 'En hoe dan hunne Godsdienstige

59 Het lijkt ons dat er meer verschillen waren dan in vorm. Immers, in 1843 bezoeken de leden de godsdienstoefeningen in eigen gemeente niet.
60 Het origineel heeft "nog".
60 Het origineel heeft "nog".
60 Het origineel heeft "nog".
61 Deze heeft blijkbaar het advies gegeven zich tot de koning te wenden.

vrijheid zou moeten geacht worden daarbij onredelijk belemmerd te zijn, kunnen wij niet inzien.'

De gouverneur kan zich met de zienswijze van de hervormde kerkeraad wel verenigen. Hij voegt er onder meer aan toe: 'De adressanten behooren allen tot den gezeten Burgerstand'. De minister van eredienst is van hetzelfde gevoelen als de gouverneur. Hij adviseert de Koning 'om dewijl

zij' - de adressanten - 'door zich te verdeelen geen autorisatie noodig hebben' etc., op het verzoek niet gunstig te beschikken.[62]

Het gezelschap waagt na de afwijzing een nieuwe poging. Het tweede adres - gedateerd 27 augustus 1843 - geeft geen andere gezichtspunten, behalve dat wordt gesteld dat het conventikel niet veertig, maar reeds langer dan een halve eeuw bestaat. Ook dit request wordt van de hand gewezen mede 'uit hoofde er geene meerdere of andere motive' worden aangevoerd'.[63]

De ondertekening van de beide requesten omvat respectievelijk 30 en 25 personen - alsmede in beide gevallen 11 niet met name genoemde vrouwelijke echtgenoten. Zij luidt als volgt.[64]

	geb.j.	***geb.pl.***	
Berend Adriaan Berends en vrouw	1784		bakker
Hendrik van den Broek en zijn vrouw:	1802	Arnhem	kantoorbediende
Helena Hendriks	1793		bij huwelijk: naaister
Rutger Brouwer	1779	Westervoort	huisknecht; in 1812 gehuwd met Berendina Evers, dienstbode
Gottfried Otto Donner[65]	1821	Arnhem	boekhouder; in 1844 gehuwd met C.J. Ch. Donner
J. van Duren			
Theodorus Evers en zijn vrouw:	1788	Arnhem	kleermaker
Reintje Reinders	1793	Otterlo	
Jacob Fröhwein en zijn vrouw: Janna Voortman	1796		horlogemaker
Anthonij H.R.E. Goedhart	1808	Arnhem	schilder; in 1836 te Arnhem gehuwd met Tonia van der Wart

62 De genoemde adviezen worden - evenals het request - bewaard Herv. Ered. 1 juni 1843, no. 1.

63 Herv. Ered. 25 okt. 1843, no. 12.

64 *Namen* van vrouwelijke echtgenoten zijn, voor zover gevonden, door ons toegevoegd.

65 *Afgescheidenen van 1834 en nageslacht, a.w.* 262, G.O. Donner, zoon van J.C. Donner en A. Koopman overleed te Arnhem 1886.

Jan Heggers en vrouw	1778	Arnhem	bakker; later lid van de Afgescheiden gemeente
M. van der Horst en vrouw			
Hendrik de Jongh	1787	Wehl	kuipersknecht; gehuwd met Philippina M. Bemener
H. Kerkkamp			
W. Kerkkamp			
(G.)J. Kolenbrander			
J. Kooper en vrouw			
Hendrik D. Lantsink	1780		mr. schilder; huwt 1812 Reiniera Goedhard, zonder beroep
O.F. Lincker			
C.M. Lunstroot			

	geb.j.	*geb.pl.*	
J. Martini			
P. Moes			
W.C. Nibbelink			
A. Ninkman en vrouw			
G. Riemer			
L. Roelofsen en vrouw			
Herman Christoffel Schmitz[66]	1801	Elten	ambtenaar belastingen
H. Stooter en vrouw			
H. van der Vegt en vrouw			
H. Wagener			
Hendrik van de Wall	1785	Arnhem	molenaar; later lid Afgescheiden gemeent

Ons is niets bekend van de verdere lotgevallen van dit conventikel. De voorman Van de Wall sluit zich aan bij de Afgescheiden gemeente, Schmitz doet na verhuizing (naar Tiel) hetzelfde, Brouwer vermoedelijk ook. We mogen wel aannemen dat nog enige leden de overstap hebben gemaakt of slechts bij Brummelkamp hebben gekerkt en dat één en ander het einde van dit *oude* gezelschap heeft betekend.

5. Gemeentelijk leven 1843-1858

Uit de notulen van de kerkeraad blijkt, dat reeds spoedig nadat het leven van de gemeente vaste vorm had verkregen, enige personen zich aansloten - zij behoren uiteraard niet tot de ondertekenaars van de requesten van juli en september 1843.[67]

In juni 1844 wil ds. Brummelkamp de geschorste predikant H.P. Scholte laten voorgaan.[68] Schriftelijk wordt tegen dit voornemen geprotesteerd door J.J. Arnaud Jz., J. van Dulken, J. van Gumster, D. Perebolt en H. van de Wall. ‘Do Brummelkamp wederlegd der Vergadering deze zwarigheid’, maar

66 Hierna lid C.A.G.K. te Ommeren en vanaf 1853 te Tiel; men zie hoofdstuk 8 (Tiel).

67 Not. kerker. 26 sept. 1843, art. 3,5; 24 okt. 1843, art. 2-6; 31 okt. 1843, art. 2; 18 juli 1844, art. 3. We noemen: Hendrik van de Wall, R. Brouwer en vrouw; wonende te Oosterbeek: J. Binnenkant, A. Westenberg, H. Bruijl.

68 Reeds 1 febr. 1844 - enige dagen na het overlijden van Scholte's eerste vrouw (23 jan.) - had Brummelkamp Scholte daartoe uitgenodigd; vergel. DERDE DEEL 164-166.

> ‘Broeder J. Brummelkamp heeft... nog wel eenige zwarigheid... hoofdzakelijk om den rust en de vrede in de Gemeente te bewaren, terwijl de zwarigheid bij de overige broeders door de inlichtingen van Do. Brummelkamp meer uit den weg geruimd is’.

Besloten wordt de volgende dag '*s morgens om half acht* in de kerk een vergadering te beleggen met de bezwaarden. We lezen verder niet over deze zaak, zodat we mogen aannemen dat de raad van vader J. Brummelkamp is gevolgd. Kort daarop verklaart ds. Brummelkamp, sprekende over de

theologische opleiding te Arnhem,[69] dat hij zicht afvraagt of het niet nodig zal zijn, zich metterwoon naar Ommen te begeven, teneinde daar ds. A.C. van Raalte te helpen in de opleiding. De verslagenheid hierover in de kerkeraad is groot; de gemeente te Arnhem is klein en zwak - zal het vertrek van Brummelkamp met zijn studenten haar niet naar de ondergang voeren? De diaken/scriba W. Otto oppert de mogelijkheid dat Brummelkamp niet naar Ommen gaat, maar dat Van Raalte en zijn school naar Arnhem zullen verhuizen. De gemeente Arnhem en van de omliggende plaatsen zouden dan ten behoeve van Van Raalte *ƒ* 1000,- moeten bijeenbrengen. Ds. Brummelkamp zegt toe over deze zaak aan laatstgenoemde te zullen schrijven.[70] Een maand later kan worden medegedeeld dat Van Raalte naar Arnhem zal komen.[71] Er is blijkbaar voldoende steun uit de gemeenten van de classis toegezegd.

De economische toestand en derhalve ook van de financieel-zwakke Arnhemse gemeente, wordt er in deze tijd niet beter op. Het siert Brummelkamp en zijn Arnhemse Afgescheidenen dat er in de kerkeraad bij herhaling wordt gesproken over de nood der armen: gebrek aan aardappelen, brandstof en 'warme spijzen'.[72] In nauw verband hiermee staat ongetwijfeld dat begin 1846 twee nieuwe diakenen worden benoemd: Andries Matthias Donner en inzonderheid voor de armen te Oosterbeek Hendrikus Bruijl.[73] Zoals bekend heeft de nood van vele behoeftigen te Arnhem de gedachte aan emigratie aldaar een krachtige stimulans gegeven. Maar ook aan de uitvoering werd aandacht besteed.[74] In mei 1846 werd door Van Raalte en Brummelkamp voorgesteld en door de 'Vereeniging van Christenen voor de Hollandsche volksverhuizing naar de Vereenigde Staten in Noord-Amerika' besloten een paar behoeftige gezinnen naar Noord-Amerika te doen vertrekken en daartoe voorschot te geven uit de kas der vereniging.[75] Dit voortvarend handelen maakte het volgende mogelijk.

'Op den 28en der Meimaand 1846 zijn door de Vereeniging alzoo naar Amerika overgeholpen Derk Arnaud, schrijnwerker, 38 jaren oud, en zijne vrouw Louise Cramer, 36 jaren oud, en hunne kinderen Derkje,

69 Men zie voor deze opleiding onder meer; blz. 26; Den Hartogh, *Christelijk Gereformeerd Seminarie;* H. Bouwman, *Onder veilige hoede - De Theologische School te Kampen gedurende de jaren 1854-1924*, Kampen s.a.

70 Not. kerker. 25 juli 1844, art. 3.

71 Idem. 27 aug. 1844, art.3.

72 Onzes inziens werd er te Arnhem in de kerkeraad vaker gesproken over het diaconale werk dan in andere gemeenten. Bijvoorbeeld: not. kerker. 20 nov. 1845, art. 4-5; 11 dec. 1845, art. 3; 1 jan. 1846, art. 3; 13jan. 1846, art. 3.

73 Not. kerker. 26 febr. 1846, presentie en art. 10.

74 We ontlenen de meeste bijzonderheden in het hier volgende gedeelte aan J.A. Wormser, *Schat in aarden vaten* I, 104-151. In gedeelten van P.J. Risseeuw, *Landverhuizers*, Nijkerk 1982 vinden we de lotgevallen van enige Arnhemse emigranten - onder meer in een brief van de familie D. Arnaud - in roman-vorm beschreven.

75 Midden april 1846 werd door enige leden van de Arnhemse gemeente 'ingeschreven' ten bate van de kas der vereniging (vermoedelijk in de vorm van een al dan niet renteloos voorschot): A. Brummelkamp *ƒ* 1000,-; A.C. van Raalte *ƒ* 500,-; J. Binnenkant *ƒ* 100,-; W. Otto *ƒ* 200,-; H. van de Wall *ƒ* 300,- - Wormser, *Schat in aarden vaten*, I, 110.

Jacolina, Janna en Jan Jacob[76]; alsmede Willem Kwinkelenberg, verwer, 40 jaar, en zijne vrouw Neeltje Francijntje Arnaud, 42 jaar, en hunne kinderen Jan Jacob, Klazientje, Derk en Geertruida[77]; bij welk gezelschap zich voegden Jan Jacob Arnaud, timmerman, 32 jaar, en zijne vrouw Nieske Gerritsen, 25 jaar.

Deze, allen leden der Christelijke Afgescheiden gemeente, zijn door vele broeders en zusters in den morgen van genoemden dag uitgeleid, na alvorens in de Kerk vergaderd geweest te zijn, alwaar zij bij het zingen van Psalm 121 Gode en zijner genade biddende werden aanbevolen. Ze zijn per stoomboot vertrokken naar Rotterdam, om vandaar over te steken naar Philadelphia.'[78]

Nog op 20 augustus 1846 was er geen sprake van dat Van Raalte zou emigreren. Op die dag moet de kerkeraad uitspreken 'buiten magte te zijn' zijn tractement uit te betalen. Zijn Eerwaarde ontvangt de vrijheid 'naar elders om te zien'. Met het oog op deze zaak zal een gemeente-vergadering worden gehouden. Het zal moeilijk vallen voor het tractement gelden bijeen te brengen, en 'konde zulks al, door den geest van vertrek naar Noord-Amerika toch in de gevolgen[79] zeer moeijelijk vol te houden zoude zijn'.[80] Het besluit tot emigratie moet bij Van Raalte zijn gevallen kort na bovengenoemde datum.[81] Circa 20 september neemt hij afscheid te Arnhem en te Velp, en vertrekt met vrouw en kinderen 24 september 1846 via Rotterdam naar New York.[82] Het precieze aantal van degenen die uit de gemeente in de laatste maanden van 1846 en na het gezin Van Raalte zijn geëmigreerd staat niet vast. Er waren, zoals we zagen, reeds twaalf personen als 'voorhoede' gegaan; in de notulen van 22 oktober 1846 lezen we van attestaties afgegeven aan de gezinnen van J. van Gumster en H. van de Wall.[83]

Na lang aarzelen moet worden besloten, als gevolg van de uittocht naar Amerika, het kerkgebouw te verkopen. Voor een bedrag van *f* 4000,-wordt in zekere Reijman een koper gevonden die het gebouw voor *f* 200,- per jaar aan de gemeente verhuurt.[84] Het transport van het

76 Het gezin Derk Arnaud is in 1843 tot de gemeente toegetreden; we vinden de ouders niet bij de ondertekenaars van de requesten 1843. De not. kerker. van 22 aug. 1843, art. 2 vermelden dat D. Arnaud, schrijnwerker, heeft geholpen bij het maken van de preekstoel voor het kerkgebouw Varkensstraat.

77 Derk Arnaud en Willem Kwinkelenberg waren zwagers.

78 Wormser, *a.w.* I, 112-113. Tengevolge van slecht weer en averij landde het schip niet in Philadelphia maar in Boston (Risseeuw, a.w. 70-76). De bestemming van vele emigranten uit Drenthe, Overijssel en Gelderland was gelegen in de staten New York en Michigan.

79 Wij lezen: in het vervolg.

80 Not. kerker. 20 aug. 1846, art. 7.

81 Van Raalte was in juli 1846 ernstig ziek geweest. Nog herstellend verklaarde hij aan Brummelkamp thans te zien dat de emigranten niet alleen een leider behoefden, maar dat men diende te proberen hen bij elkaar te houden in kolonies waar zich een geordend kerkelijk leven zou kunnen ontplooien. Wormser, *a.w.* I, 124-125.

82 Wormser, *a.w.* I, 127-128.

83 Not. kerker. 22 okt. 1846, art. 6.

84 Idem 27 okt. 1846, art. 2-4; 12 nov., art. 6; 15 febr. 1847, art. 7; 11 maart, art. 4.

gebouw vergt echter de goedkeuring van de Koning. Een desbetreffend request is gedateerd 12 maart 1847. en is slechts getekend door A Brummelkamp en W. Otto, scriba. Dezen geven te kennen

> 'Dat zij, door het vertrek van velen naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, zich in de noodzakelijkheid bevinden, hun Kerkgebouw staande in de Varkensstraat Wijk C No. 108 en 109 te moeten verkoopen, en het zelve van den kooper tegen eenen billijken prijs *in huur*, ten gebruike tot uitoefening van hunne Godsdienst, over te nemen, daar die gelden waarvoor dit gebouw is gekocht, door diegenen zijn voorgeschoten, welke het Land verlaten, waardoor de Gemeente in de verpligting gebracht wordt de gelden te restitueeren'.[85]

Bij koninklijk besluit van 29 april 1847, no. 75 wordt de gevraagde goedkeuring verleend.[86]

We krijgen de indruk dat 1 januari 1847 de kerkeraad als samenstelling heeft: ds. A. Brummelkamp; J. Brummelkamp, ouderling. Diaken zijn: H. Bruijl, A.M. Donner en W. Otto.[87]

Na de notulen van de kerkeraadsvergadering van 1 september 1848, stuiten we op een hiaat, dat een lang tijdvak omvat: het tweede notulenboek begint met een gemeentevergadering van 20 april 1859. Inmiddels is A. Brummelkamp vertrokken naar Kampen - 29 oktober 1854 -, is het tijdvak waarin ds. G.W. van Houte aan de gemeente te Arnhem was verbonden voorbij.[88] De gemeente is vacant. Uit het tijdvak 1848 tot 1859 zijn ons evenwel de onderstaande feiten bekend.

In de eerste plaats: vermoedelijk rond 1851 wordt S. van Jeveren ouderling; A.M. Donner bekleedt dit ambt van 1853 tot 1857.[89] In 1851 wordt het gehuurde kerkgebouw in de Varkensstraat verlaten en wordt het

85 Herv. Ered. 2 april 1847, no. 6.

86 Idem 4 mei 1847, no. 12.

87 Presentie in not. kerker. 1 jan. 1847. Is deze conclusie juist, dan betekent dit dat A.A. Gerritsen geen diaken meer was.

88 Gijsbert Willem van Houte werd in 1817 te Amsterdam geboren en overleed te Wijhe in 1872. Gehuwd in 1852 met Johanna Maria W. Tieleman, dochter van de echtgenote van A. Brummelkamp. Van 1850 tot 1854 docent aan de Opleidingsschool te Arnhem. Diende na het vertrek van Brummelkamp naar Kampen, de gemeente te Arnhem, zonder aldaar te zijn bevestigd. Van 1859 tot aan zijn emeritaat aug. 1871, predikant te Elburg. *De Haas* I, 139-140. Volgens Dijk, *a.a.* 26 dec. 1936, werden er in de tijd dat ds. Van Houte te Arnhem stond, geen notulen gelezen 'slechts wat losse aanteekeningen bleven bewaard'. Dijk concludeert, onzes inziens terecht, dat ds. Van Houte geen prijs stelde op het maken van notulen. Men zie voor deze zaak het volgende hoofdstuk, paragraaf 3.

89 NCA 1851-1859, presentie. Simon van Jeveren, geboren 1803 Te Schiedam, 'spekslager', kwam in 1849 uit Schiedam naar Arnhem. We zouden kunnen zeggen dat hij zijn predikant Brummelkamp is gevolgd. Hij was te Schiedam één der eerste ouderlingen (ZEVENDE DEEL register). Van Jeveren en zijn (tweede) echtgenote H. van der Kruijt, ontvangen in sept. 1860 kerkelijke attestatie naar Lippenhuizen (Fr.) 'zich aldaar voegende tot hunne kinderen' (Ledenregister 1843). De tweede echtgenote van Van Jeveren had nl. uit haar eerste huwelijk een dochter C.H. de Kock; deze was gehuwd met H. van Lokhorst (van 1860-1869 predikant te Lippenhuizen). In A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*, Arnhem 1907, vinden we bij *Oeverstraat* (429-430): 'Op den hoek der Vossensteeg' - thans

reeds genoemde pand, een ‘dubbel heerenhuis’ in de Bakkerstraat ‘Wijk D, no. 178’ gekocht. Mevrouw J.J. Zeelt uit Baambrugge schonk daartoe *ƒ* 25.000,-, aangezien het gebouw ook de Theologische school zou huisvesten.[90] Dit gebeurde tot 1854. De aankoop ging gepaard met enige strubbeling doordat de kerkeraad[91] aanvankelijk bezwaar maakte tegen het vragen van autorisatie aan de Koning. Toch legt genoemd college eind 1851 noodgedwongen het hoofd in de schoot ‘vermeenende dat daarin niets zal zijn te veranderen’.[92] Ook uit deze gang van zaken blijkt hoezeer A. Brummelkamp gekant was tegen een oppermacht van de overheid over de kerk.[93]

Tenslotte, de emigratie - behalve de reeds genoemden, emigreerden in de jaren 1846 tot 1858, voor zover bekend de volgende personen. Hendrik van de Wall vertrekt met zijn vrouw en twee kinderen in 1846 naar Noord-Amerika; diaken Hendrikus Bruijl uit Oosterbeek volgt met echtgenote en vier kinderen eind 1847.[94] In 1857 emigreert ouderling Andries Matthias Donner met zijn vrouw Hendrica Johanna Eemsing[95] en twee kinderen naar Albany, New York, Verenigde Staten.[96] Terzijde merken we op dat eind 1863 korenmolenaar Seth Nibbelink, gewezen diaken, en echtgenote met zes kinderen eveneens naar de Nieuwe wereld gaan.

6. Gemeentelijk leven 1859-1869

Als in april 1859 de gemeente als het ware weer tevoorschijn treedt, worden we geconfronteerd met een vergadering van ‘mansleden’. Het blijkt dat er tot voor kort slechts één ouderling was: S. van Jeveren. Diaken waren Johannes Hormel[97] en W. Otto. De vergadering die vijftien personen omvat, wordt gepresideerd door W. Otto. Deze verklaart dat de kerkeraad *thans* als ontbonden moet worden beschouwd ‘door de voor de gemeente zo ongelukkige omstandigheid met het voorgevallene omtrent

Vossenstraat - ‘had men de slagerij van S. van Jeveren, waar later de kruidenierszaak van Wijnkoop gevestigd was’.

90 Endedijk, *a.w.* 29.

91 Ook uit de hierover gevoerde correspondentie, onder meer met het gemeentebestuur, blijkt dat de kerkeraad in 1851 als samenstelling had: A. Brummelkamp; S. van Jeveren, ouderling. Diaken waren: A.M. Donner en W. Otto (scriba).

92 Herv. Ered. 4 aug., no.7; 3 nov., no.12; 27 dec 1851, no.5.

93 Vergelijk Te Velde, *Brummelkamp* 117-119, 354.

94 Hendrikus Bruijl (ook de spelling Bruil komt voor), geb. 1817 te Doetinchem, timmerman, huwde te Oosterbeek (gem. Renkum) 23 febr. 1839 Jenneke Bongers. Zij kwamen om toen het stoomschip ‘Phoenix’ 21 nov. 1847 op Lake Michigan door brand onderging (Ledenregister 1843; Ligterink, *Landverhuizers* 93). Wij vonden geen gegevens over het lot van hun kinderen.

95 Zij was de dochter van Jan Eemsing (1798-1869) en Cornelia Bemener. De boerderij van de familie Eemsing te Velp was één van de eerste plaatsen van samenkomst voor de Afgescheidenen aldaar; vgl. hoofdstuk 4 (Velp).

96 Schelhaas e.a., *a.w.* 262-263.

97 Johannes Hormei, geb. 1821 te Arnhem, kleermaker, huwt in 1849 te Arnhem Emilia Philippina J. Donner, geb. 1823, evenals A.M. Donner kind van Joh. Chr. Donner en Aleida Koopman.

de zaak van den Ouderling van Jeveren...'.[98] Aangezien laatstgenoemde heeft bedankt als ambtsdrager, stellen de diakenen voor een ouderling

98 Uit NCA 15 sept. 1859, art. 17 blijkt dat Van Jeveren in staat van faillissement was verklaard; ook dan wordt vermeld, dat hij heeft bedankt als ouderling.

en (nog) een diaken te verkiezen. De keuze voor ouderling valt op Jacob van der Wart[99] en voor diaken op G. Janssen.[100]

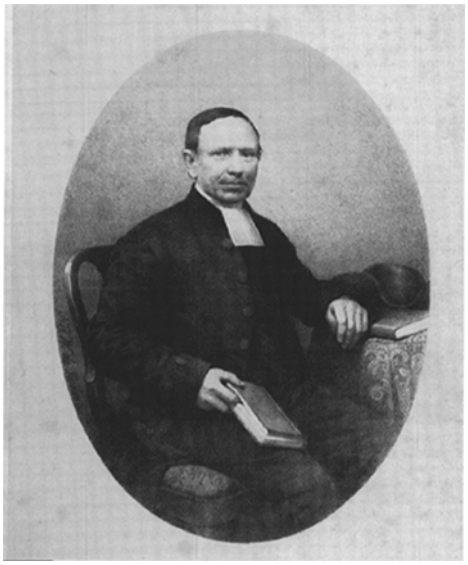

H.H. Middel (1802-1882)

Al spoedig hierna geraakt de gemeente verdeeld door het optreden van zekere J.C. Bekking, die leerling zou zijn geweest aan het seminarie van de Vrije Schotsche Kerk te Amsterdam.[101] Bekking had, uiteraard met toe stemming van de kerkeraad, in de zomer van 1859 enige malen te Arnhem ‘gepreekt’ en hij zou dit ook in de komende maanden mogen doen ‘mits kerkelijke getuigschriften kunnende produceren’. Al spoedig kwamen er echter klachten tegen Bekking. Diaken W. Otto nam het voor hem op, maar de drie andere ambtsdragers (Van der Wart, Hormel en

99 Jacob van der Wart geb. 1818 te Wageningen, kleermaker, huwt in 1849 te Arnhem Catharina Johanna Donner geb. 1820 dochter van J.C. Donner en A. Koopman. Het gezin emigreert in 1868 naar Albany, New York, Verenigde Staten.

100 Not. kerker. 20 april 1859, art. 2.

101 Het seminarie ‘voor binnen- en buitenlandsche Evangelisatie’ werd in 1852 geopend; het stond onder leiding van ds. Carel A.F. Schwartz. Men zie: Den Hartogh, *Christelijk Gereformeerd Seminarie* passim.

Janssen) menen onder meer dat zijn getuigschrift uit Winterswijk welke plaats hij in 1855 had verlaten, verjaard is.[102] Het blijkt noodzakelijk de zaak op de classicale vergadering te brengen, en deze stelt - met voorbijgaan van het voor of tegen van de *persoon* Bekking - vast dat het optreden van deze niet-bevoegde niet kan worden geduld 'als zijnde strijdig met Gods Woord en de orde der Kerk'. Hoewel de gemeente als geheel zich onderwerpt aan het oordeel van de classis, moet worden vastgesteld dat deze zaak tot veel deining en verdeeldheid aanleiding had gegeven.[103] Ds. H.H. Middel die 12 februari 1860 te Arnhem werd bevestigd schrijft:

> 'De verdeeldheid was daar zeer groot; dewijl J. Bekking uit het seminarium van Ds. Schwartz aldaar eene allerakeligste scheuring had weten te verwekken, en om mij te weren, mijn zedelijk karakter allergruwelijkst belasterd had, dat hij echter schriftelijk heeft herroepen, toen hij vreesde in regters handen te zullen geraken. Zijn goddeloos gedrag werd eindelijk kenbaar, en met achterlating van aanzienlijke schulden, koos hij het hazenpad.
> Slechts twee huisgezinnen bleven terug. Al de anderen mogt ik met Gods zegen weder aan de gemeente terugwinnen...'.[104]

Begin 1860, nadat ds. H.H. Middel[105] zijn intrede heeft gedaan en zijn woning Weezenstraat 69a heeft betrokken, omvat volgens J. Dijk de gemeente slechts 40 mannelijke en 54 vrouwelijke personen, in totaal 94 zielen.[106] Aan het einde van dit jaar is de samenstelling van de kerkeraad als volgt: H.H. Middel; W. Otto, J. van der Wart, ouderlingen. Diaken zijn: D. Esser, Dk. Janssen Gz.[107]

Middel staat te Arnhem tot 17 maart 1864; hij vertrekt wegens de zwakke gezondheid van zijn vrouw naar het landelijke Wolphaartsdijk. We constateren dat zijn arbeid te Arnhem zegenrijk is geweest, niet alleen volgens zijn eigen getuigenis,[108] maar bovenal op grond van het vermelde in de notulen van kerkeraad en classis. In meer dan één gemeente waar Middel heeft gestaan, heeft hij vrede gesticht, bewaard of een dreigende scheuring voorkomen. Typerend is dat, als er een tekort is ontstaan door de rente der schuld die op het kerkgebouw rust, Middel *ƒ* 178,- per jaar, zo lang als nodig is, van zijn tractement - groot *ƒ* 700,- laat vallen.[109] Met

102 Door NCV 24 febr. 1858, art. 8; 4 aug. 1858, art.8, 10 wordt bevestigd dat Bekking 'eenige tijd de gemeente te Winterswijk gedient heeft...'.
103 Not. kerker. 15 aug., art. 9; 5 sept., art. 4-7; 7 sept. 1859, art. 2; NCA 15 sept. 1859, art. 12.
104 H.H. Middel, *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden*, 's-Gravenhage 1866, 102 (herdruk Houten/Utrecht 1983, 96). J. Dijk, *a.a.* 12 dec. 1936, noemt Bekking 'een bedrieger en een indringer'.
105 Harmen Hendriks Middel werd in 1802 te Oude Pekela geboren en overleed te Wolphaartsdijk in 1882. Na bedrijfsleider in een ankersmederij te Amsterdam te zijn geweest, was hij predikant te Gorinchem 1845; Middelburg 1850; Deventer 1856; Doesburg 1858; Arnhem 1860; Wolphaartsdijk 1864. Men zie voor hem EERSTE DEEL register; *De Haas* I 195-196.
106 J. Dijk, *a.a.* 14 nov. 1936; de statistiek (bijlage II) geeft voor 1860 een hoger aantal, namelijk 163. Wellicht houdt dit verschil verband met het 'terugwinnen' van leden, waarvan hierboven wordt gewaagd (citaat van Middel).
107 Not. kerker. 12 juni 1860, presentie. D(irk) Esser was 'Inspecteur bij de Spoorwegen'.
108 Middel, *a.w.* 102-103.
109 NCA 7 okt. 1862, art. 5.

grote wijsheid leidt hij het geding dat de kerkeraad te Tiel tracht aan te spannen - ook voor de classicale vergadering - tegen het lid van de Arnhemse gemeente, de latere ouderling Abraham Meijer.[110] Deze had in het weekblad *De Bazuin*[111] een stuk geschreven 'Strijdt voor het geloof', waarin de zogenaamde 'Week der gebeden' - in de vorm van interkerkelijke gebedssamenkomsten - werd getypeerd als verloochening en miskenning van 'de zaligmakende werkingen van Gods Geest'. Deze 'week', aan het begin van het jaar, werd te Tiel reeds gedurende enige jaren onderhouden.[112] Nadat het stuk van Meijer in *De Bazuin* was verschenen, verzocht 'Tiel' in dit blad een weerlegging te mogen plaatsen, maar dit werd door de redactie geweigerd. *De Heraut*, destijds nog onder leiding van ds. C.A.F. Schwartz, nam het artikel echter wel op.[113] Op de klacht van de kerkeraad te Tiel, waarbij was gevoegd het verzoek Meijer onder de kerkelijke tucht te plaatsen, wordt geantwoord, dat de kerkeraad te Arnhem zich niet bevoegd acht, Meijer vanwege deze zaak te vervolgen, aangezien de gewraakte publicatie valt onder de verantwoordelijkheid van de redactie van *De Bazuin*.[114] Als deze zaak op de classicale vergadering wordt gebracht, keuren de afgevaardigden het zich wenden tot *De Heraut* af, daar dit blad 'zich hoogst vijandig tegen de Afscheiding in Nederland betoont'. De vergadering - die te Arnhem wordt gehouden -besluit aan Meijer een briefje te schrijven waarin hij wordt verzocht te komen en zich te verantwoorden; dit is blijkbaar enigszins scherp van toon. Meijer antwoordt dat hij 'geen roeping gevoelt zich over iets uit te laten' en noemt daarbij onder meer Spreuken 15 vers 1.[115] De classis kan zó deze zaak niet afhandelen, maar wijst wel het voorstel van 'Tiel' af, namelijk te trachten te voorkomen dat A. Meijer naar de Theologische School te Kampen gaat.[116] Tijdens de volgende vergadering wordt 'met groote meerderheid' besloten dat A. Meijer *voor de classis* schulbelijdenis zal behoren te doen. Ds. Middel, wel zachtmoedig, maar zijn overtuiging

110 Abraham Meijer - hij tekent vaak: A. Meijer Hzn - werd in 1834 te Grijpskerke (Zld.) geboren als zoon van Hendrik Meijer en Catharina de Koker. Hij huwt in 1862 te Arnhem Gijsberta Helena van Houweninge, geb. te Gorinchem. In de huwelijksacte staat aangaande Meijer vermeld 'zonder beroep'. Evenzo bij de geboorte van zijn eerste zoon, Abraham (GA Arnhem, geboorten; 4 nov. 1863). Toch heeft hij rond 1862 een betrekking bekleed; want als hij wordt uitgenodigd te verschijnen in de classicale vergadering van 13 mei 1862, antwoordt hij niet te kunnen komen 'dewijl zijn Patroon op reis is... en spoed eischende medicijnen moeten bereid worden'. (NCA 13 mei 1862, art. 12). We kunnen derhalve denken aan 'apothekersassistent'.

111 *De Bazuin*, 10e jrg., 7 maart 1862. Overigens: in genoemd artikel, dat tamelijk lang was, kwam de 'Week der gebeden' slechts zijdelings ter sprake; het thema was de vraag naar de middellijke of onmiddellijke werking van de Heilige Geest.

112 Men zie hiervoor hoofdstuk 8 (Tiel).

113 *De Heraut*, 13e jrg., 11 april 1862.

114 Not. kerker. 10 april 1862, art.3; NCA 13 mei 1862, 10.

115 Spreuken 15 vers 1: Een zacht antwoord keert de grimmigheid af; maar een smartend woord doet de toorn oprijzen.

116 NCA 13 mei 1862, art. 10-14. A. Meijer is uit eigen wil, voor zover we weten, nimmer student te Kampen geworden.

niet verloochenend en zijn ‘schaap’ niet in de steek latend, verklaart er van overtuigd te zijn dat ‘de groote meerderheid’ van zijn kerkeraad zich niet meer met deze zaak zal inlaten.[117]

En hiermee eindigt het geval A. Meijer voorzover het de kerkelijke vergaderingen betreft. In april 1863 wordt de beschuldigde gekozen tot ouderling; hij zal dit ambt vele jaren bedienen.

Begin 1861 telt de kerkeraad als leden: H.H. Middel; J. van der Wart, W. Otto, ouderlingen. Diaken zijn: D. Esser, J.B. Papst.[118] Ph.J. Vissers.[119] In het tijdvak 1862-1869 zijn de volgende personen - afgezien van de predikant - ambtsdrager; we zien dat tweemaal een oud-ouderling tot diaken wordt gekozen.

ouderling	
J. van der Wart	1862
W. Otto	1862-1863
A. Meijer	1862-1869
J.R. Nickel	1864-1866
Chr. Dijkman	1869-1869
diaken	
J.B. Papst	1862-1864
Ph.J. Vissers	1862-1869
J. Kooy	1862-1866
W. Otto	1865
Willem Schimmel[120]	1866
J. van der Wart	1867
J.V. Baars	1868-1869
E.J. Anneveld	1869[121]

In de vacature ontstaan door het vertrek van ds. Middel - 13 maart 1864 - wordt na enige maanden voorzien door ds. Pieter Meinderts Dijksterhuis[122], gekomen van

117 NCA 7 okt. 1862, art.9-10.

118 Johan Balthazar Papst, houthandelaar. Dk. Janssen Gzn. onttrekt zich als diaken na de verkiezing van Papst, aangezien deze volgens zijn mening een ‘nieuweling’ is (not. kerker. 10 april 1861, art. 4).

119 Philippus Jacobus Vissers, beeldhouwer.

120 GA Arnhem. Huwelijk Willem Schimmel, 27 aug. 1851, no. 160. De bruidegom, weduwnaar, is 37 jaar; geboren te De Bilt (Maartensdijk), timmerman.

121 Op de dag van de vereniging met de Kruisgemeente - zoals we zullen zien 25 juni 1869 - had de kerkeraad van de Christelijk Afgescheiden gemeente de samenstelling: Chr. Dijkman, A. Meijer Hz., ouderlingen. EJ. Anneveld, J.V. Baars en Ph.J. Vissers waren diakenen.

122 Pieter Meinderts Dijksterhuis, geb. 1814 te Zijldijk (Gr.), overleden te 's-Gra-veland 1882. Predikant te Middelstum en 't Zand 1840; Dordrecht 1841; Genderen 1848; Dordrecht (tweede

Groningen; hij staat te Arnhem van 20 november 1864 tot 27 december 1868. Zijn tractement bedraagt *ƒ* 1200,-.

Zoals de statistiek laat zien, zette de onder ds. Middel begonnen groei der gemeente zich voort; het aantal zielen steeg van ongeveer 180 tot 270. Aanstonds na de bevestiging van Dijksterhuis stelt hij in de kerkeraad de verkiezing van ambtsdragers aan de orde. Hij wekt op zich in deze te gaan gedragen naar de Dordtse kerkenorde: geen ‘vrije’ stemming meer, maar verkiezen uit een tweetal door de kerkeraad geformeerd. Dit college laat zich overtuigen, evenals enige dagen daarna de

maal) 1851; Groningen 1852; Arnhem 1864; 's-Gravenhage 1869; Uithuizermeeden 1873; 's-Graveland 1880. Hij was lid van een aantal synoden; tijdens zijn eerste predikantschap te Dordrecht heeft hij het Zuid-Hollandse kerkverband bewaard voor ontbinding door het independentisme van H.P. Scholte. Men zie voor hem *De Haas* I, 102-103; vorige delen, register - speciaal TWEEDE DEEL.

gemeente-vergadering.[123] In 1867 keert hij zich in de classisale vergadering krachtig tegen het voorgaan van de Tielse predikant J. Brummelkamp in de Hervormde kerk te Delfshaven.[124]

P.M. Dijksterhuis (1814-1882)

7. Instituering van de Kruisgemeente (1856)

De Kruisgemeente te Arnhem is ontstaan uit een conventikel dat sedert 1851 bijeenkwam; zij werd 17 april 1856 geïnstitueerd.[125] Zowel uit het korte relaas van haar ontstaansgeschiedenis[126] als door het vergelijken van haar ledenregister met dat van de Afgescheiden gemeente blijkt dat zij niet is ontstaan door overgang van leden van laatstgenoemde, maar dat een kleine twintig jaar na het ontstaan van de gemeente rond A. Brummelkamp, zich - rechtstreeks door breken met de Hervormde kerk - een gezelschap heeft gevormd.

123 Not. kerkeraad 8 dec., art. 1; 11 dec. 1864, geen artikelen.
124 NCA 14 mei 1867, art. 15.
125 We raadpleegden in GA Arnhem: ‘Notulenboek van de Gereformeerde gemeente onder 't kruis te Arnhem 1856-1869’, ‘Ledenregister Gereformeerde gemeente onder 't kruis 1856-...’ en ‘Doopboek 1856-1880’ (hierin ook enige gegevens betreffende huwelijken).
126 De ‘préambule’ hierna genoemd.

Het ontstaan van de Kruisgemeente wordt beschreven in een ‘préambule’ in het notulenboek.

> ‘De vereenigde leedemaaten der Gerefformeerde gemeenten te Arnhem zig gedrongen voelende om het Hervormde Kerkgenootschap te moeten verlaten, volgens hunne eenmaal afgelegde Belijdenis als opregte gerefformeerde leeden, Dewijl dat Kerkgenootschap De Gronden hunner belijdenis verlaten. En vele schadelijke en verderfelijke dwalingen hadden ingevoerd en alzoo het geheele ligchaam der kerke bedorven hebbende, zijn zij volgens Gods Woord en hunne belijdenis uit het zelve uitgegaan. En wensten aan hun belijdenis getrouw te blijven tot de dood! volgens Art. 28 Ned. Gel. Bel.[127]
> Van dien tijd af, namelijk van 1851 hebben zij verkeerd in een partikulier huis[128] onder leiding en stigting van Dirk van Brummen welke door oefeningen uit Gods Woord onze zielen stigten. Dog bleven verstooken van de bediening der verbondsteekenen dewijl zij voor dien tijd nergens mede verbonden waren als toen nog niet kunnende zien waar Christus Zijne kudde leegerde. Dog hunne ziele het omzwerven moede wordende en zeer begeerig wordende naar het gebruik der verbondsteekenen, zoo zijn zij te samen vergaderd ten huize van J. Hoffman, hebbende daar te samen het Aangezigte des Heeren gezogt dat Hij hun den Regten Weg mogte wijzen, waar Hij Zijn kudde leegerde.- Nadat zulks was geschied zijn zij eenpariglijk beslooten om zig te vereenigen met de Gereformeerde Kerk onder 't Kruis in ons Nederland. Dewijl die Gemeentens getrouw waren gebleven bij de Leer, Tugt en Dienst der Vaderen welke vast gesteld is op het Nationaal Synode te Dordregt 1618 en 1619. Hiermede dan overeenstemmende hebben zij den 1 Maart 1856 Geschreven aan Den leeraar C. van den Oever te Rotterdam. Aan welke wij onze geheele zaak hebben te kennen gegeven en ZEW verzogt tot ons over te komen en ons in den Schoot der kerke op te neemen en tot zulk een einde ons behulpzaam te zijn. ZEW eenig bezwaar hebbende uit ons schrijven, heeft hier over met ons door brieven gehandeld. Welke bezwaren door ons werden weggenomen zoo dat ZEW toen aan ons verzoek heeft voldaan en is tot ons over gekomen.[129] En nadat ZEW met ons heeft gesproken over veele zaake de Kerk betreffende. En onzer aller begeerte verneemende en de belijdenis hoorende heeft ZEW onder ons gepredikt uit Psalm 69 v.33.[130]
>
> Na het eindige der Predikatie voor God en de gansche vergadering van een Getal van zeventien leeden, welker Namen in het leedematen boek staan aangeteekend. En heeft de zelve na hunne afgelegde belijdenis met

127 “Dat een iegelijk schuldig is zich bij de ware kerk te voegen.”
128 Vermoedelijk hetzelfde huis als het hierna genoemde: dat van Jan Hoffman, landbouwer, in de Kortestraat.
129 Datum wordt niet vermeld; deze moet worden gezocht tussen de genoemde van 1 maart en 28 maart 1856 (zie hierna).
130 Psalm 69 vers 33: De zachtmoedigen, dit gezien hebbende, zullen zich verblijden; en gij, die God zoekt, ulieder hart zal leven.

een toespraak van inzeegening bevestigt. En daar na alles beslooten met Gebed en Dankzegging. En het zingen van Psalm 134 v.3.
…’.[131]

Kort nadat C. van den Oever, zoals bekend één van de leidende personen uit de Kruisgemeenten, Arnhem heeft bezocht, komen de ‘mansledematen’ opnieuw bijeen, en wel op 28 maart 1856. Na gebed door Peter Smit, wordt overgegaan tot het verkiezen van twee ouderlingen en twee diakenen. De keuze valt op *Derk Jan van Brummen en Jacobus Gerrit de Bruijn*, als ouderling; *Matthijs Kruik* en *Elibartus Johannes Weymarshausen*[132]

131 Volgt de ondertekening door de nader te noemen (vier) leden van de kerkeraad.
132 Ook: Weijmarshuizen.

als diaken. Op *17 april 1856* komt Van den Oever voor de tweede maal naar Arnhem, en na te hebben gepreekt over 1 Petrus 2 vers 2,[133] bevestigt hij de vier bovengenoemden in hun ambt. Deze datum is derhalve die van de instituering van de Kruisgemeente te Arnhem. In dezelfde samenkomst wordt een kind gedoopt van Willem Smit en Johanna P. Hexel.[134]

8. Eerste leden van de Kruisgemeente

Een afzonderlijke lijst van de 'eerste leden' voorin het ledenregister geeft ons een indruk van de samenstelling van de gemeente bij de instituering.[135]

	geb.j.	
Jurriën Machiel Bresser[136] en zijn vrouw: Margrieta van Herkhuizen	1835	metselaar
Derk Jan van Brummen	1825	aanvankelijk koperslager; 24 mei 1857 predikant; 5 dec. 1860 gehuwd met Hendriena Hoffman
Jacobus Gerrit de Bruijn en zijn vrouw: Elizabeth van Piggelen	1822	bloemkweker; ook: bloemist
Christina Dibbink Willemina Kristina van Doorn Wilhelmina van Doorn-Gerritsen		weduwe
Jan Fitski en zijn vrouw: Johanna Elizabeth Schouten	1831	geb. te Nijkerk; magazijnbediende
IJ.E. Heijtenga Hendrik Karei		
Matthijs Kruik en zijn vrouw: Maria Dekker		echtpaar vertrokken met attestatie

133 1 Petrus 2 vers 2: En, als nieuwgeboren kinderkens, zijt zeer begerig naar de redelijke onvervalste melk, opdat gij door dezelve moogt opwassen;

134 Not. kerker. 28 maart en 17 april 1856.

135 De lijst is niet geheel in overeenstemming met de rest van het ledenregister. Het vinden van bijzonderheden (leeftijd, beroep etc.) werd ten dele gestuit door het ontbreken van de bevolkingsregisters Arnhem.

136 Bij de cursief-gedrukte namen staat:'afgesneden'. Dit gebeurde merendeels rond 1859; in enige gevallen vanwege het volgen van ds. C. van den Oever te Rotterdam na zijn afzetting als predikant.

Steven van Manen en zijn vrouw: *Geurdina van de Wall*	1825	landbouwer
Cornelia Meulenbroek-de Weerd		
Wilhelmina Otten		
Nicolaas Petersen		met attestatie vertrokken
Jan Roode	1817	metselaar; ‘vervallen lid’
Kaatje Ruimerman		
Peter Smit		
Willem Smit en zijn vrouw Johanna Petronella Hexel	1824	kamerbehanger
Jan Peter Thewald en zijn vrouw: Jannetje Hendrika Dijkhorst	1817	geb. te Nijmegen; arbeider vóór huwelijk: winkelierster; ‘vervallen lid’

	geb.j.	
Elibartus Johannes Weymarshausen (Weijmarshuizen) en zijn vrouw:	1829	schilder
Hendrika Bresser		naaister
Daniel de Willigen en zijn vrouw: Aartje Dibbink	1819	geb. te Vlaardingen metselaarsknecht naaister

Bovenstaande lijst omvat 30 personen.

Volgens het 'Doopboek 1856-1880' behoorden de volgende personen eveneens tot de eerste leden.

Berend ten Cate en zijn vrouw: Catharina Rouwendaal	1832	geb. te Ambt Ommen; turfschipper
Hendrik van der Graaf en zijn vrouw: Antonia Rouwendaal	1825	schipper
Willem Brinkman	1827	smidsknecht
Jan Husken (Hüsken) en zijn vrouw: Grada B. Herbers		

9. Gemeentelijk leven 1856-1869

De jonge gemeente draalt niet in het zich metterdaadvoegen in het kerkverband van de Kruisgemeenten. Het blijkt dat zij op 29 juli 1856 behoort tot de classis Amsterdam.[137] Van Brummen en J.G. de Bruijn zullen in de jaren 1857 tot 1869 behoren tot de regelmatige bezoekers van de 'Algemeene Kerkelijke vergaderingen'.[138] C. Kloppenburg (Amsterdam) wordt de consulent der gemeente; van hem ontvangt D.J. van Brummen zijn opleiding tot predikant.[139] Op 24 mei 1857 wordt hij door Kloppenburg tot predikant bevestigd.[140] Deze ontwikkeling maakte een mutatie in

137 *NAVGK* 256.

138 *Ibidem* register.

139 Not. kerker. 7 aug., 27 nov. 1856. Tot augustus 1859 bevatten de notulen geen artikelen.

140 Derk Jan van Brummen werd 7 nov. 1825 te Arnhem geboren; hij overleed 25 nov. 1902 te Dordrecht. Hij stond als predikant te Arnhem van 24 mei 1857 tot 10 nov. 1867; te Katendrecht 1867; Woerden 1869; Oud-Beijerland 1872; Dordrecht 1876. In 1896 ging Van Brummen met een groot deel van zijn gemeente over tot de christelijke gereformeerde kerk. Zoals reeds vermeld huwde hij in 1860 te Arnhem Hendri(e)na Hoffman, dochter van de

de kerkeraad noodzakelijk: Hendrik Karei wordt in augustus 1856 - reeds dan wordt vermeld dat Van Brummen ‘tot de heilige bediening is overgegaan’ - als ouderling gekozen.[141] Diaken Kruik die naar elders vertrekt, wordt opgevolgd door Steven van Manen.[142] Jan Roode wordt gekozen tot ‘kerkvoogd’.[143] Dit laatste zal zijn verricht met

reeds genoemde Jan Hoffman (bij wie de gemeente aanvankelijk vergaderde), landbouwer en van Bartje van Marbeek. Men zie voor hem *De Haas* I, 58-59.

141 Not. kerker. 7 aug. 1856.

142 Idem 20 maart 1857.

143 Idem 30 okt. 1857.

het oog op het tractement van de predikant en het huren van een lokaal in de Weerdjesstraat; de ruimte in de Kortestraat kon blijkbaar circa 1857 de gemeente niet langer bevatten.[144] In oktober 1857 wordt van S. van Manen *f* 300,- geleend 'ten behoeve van de kerk'.[145]

Het grote conflict binnen de Kruisgemeenten - 1858 en 1859 - waarbij Cornelis van den Oever c.s. buiten het kerkverband geraakten,[146] laat ook 'Arnhem' niet onberoerd. Vier leden worden onder censuur gesteld en enige maanden later afgesneden, namelijk J.M. Bresser en zijn vrouw M. van Herkhuizen, alsmede de diaken E.J. Weymarshausen en zijn vrouw H. Bresser - zij worden bevonden 'schuldig aan scheurmaking omtrent Ds. C. van den Oever'.[147]

In 1860 heeft de kerkeraad als samenstelling: ds. D.J. van Brummen; J.G. de Bruijn, H. Karei, ouderlingen. Jan Hüsken is diaken. In 1862 wordt als tweede diaken gekozen de blijkbaar teruggekeerde E.J. Weymarshausen. Het volgende jaar brengt de vervanging van J. Hüsken door Jan Fitski. Dan rijzen er opnieuw moeilijkheden met het echtpaar Weymarshausen-Bresser. Zij onttrekken zich, na te zijn vermaand 'wegens het geven van ergernis van wereldgelijkvormigheid in het dragen van vreemde kleederen, Zephanja 1 vers 8c en Timotheus 3 vers 8a'.[148] Maar, voor de tweede maal keert het echtpaar met schuldbelijdenis tot de gemeente terug.[149] In de notulen lezen we over deze jaren weinig bijzonderheden. Wèl, dat behalve de censuur over het echtpaar Weymarshausen c.s., de kerkelijke tucht betrekkelijk vaak wordt bediend. We vonden dat dit gebeurt wegens: 'stijven van een lasteres', 'lastering tegen de ouderlingen', 'ontheiligen van de dag des Heeren', 'hoererij en echtbreuk', afzetterij, dronkenschap en het 'beschuldigen van den predikant van hoogmoed, eigenliefde, zelfzucht, enz.' Nadat ds. Van Brummen Arnhem heeft verlaten -10 november 1867 - is de samenstelling van de kerkeraad: J.G. de Bruijn, H. Karei, W. van Schooneveld, ouderlingen. Diaken zijn J. Fitski en W. Mekking. Na tevergeefs een beroep te hebben uitgebracht op ds. D. Klinkert te Rotterdam, valt de keuze met 13 van de 25 stemmen op Hendrik Marinus van der Vegt,[150] predikant van de kleine kruisgemeente te Bierum (Gn.). Deze neemt het beroep aan en wordt 1 oktober 1868 bevestigd.[151]

144 Daar de gemeente geen rechtspersoonlijkheid bezat, zal, naar we veronderstellen het lokaal in de Weerdjesstraat zijn gehuurd. Dijk, *a.a.* 18 dec. 1937, vermeldt, dat in 1857 de Kruisgemeente is verhuisd van de Kortestraat ('of liever: Gorte-makersteeg') naar de Weerdjesstraat. De heer J. Fitski had het bovengedeelte van het tweede huis vanaf de Vossenstraat doen inrichten tot vergaderzaal ('thans no.162').

145 Not. kerker. 20 okt. 1857.

146 ZEVENDE DEEL 230-232, alsmede de daar genoemde literatuur.

147 Not. kerker. 25 maart, 5 aug. 1859.

148 Idem 2 sept. 1863, art. 2.

149 Idem 1 mei 1866, art. 2.

150 H.M. van der Vegt werd in 1831 te Zwolle geboren en overleed in 1915. Na enige tijd bij ds. J. Plug te Amsterdam te hebben gestudeerd, werd hij in 1863 tot de predikdienst toegelaten. Bierum 1863; Arnhem 1868; Heerde 1878; Utrecht 1896; emeritus 1906. Toen hij in 1896 werd beroepen door de *Christelijke Gereformeerde Kerk* te Utrecht werd dit beroep aanvaard. Men zie voor hem *De Haas* II, 344.

151 *Honderd vijftig jaar* 18. *De Haas* II, 344 noemt als datum van bevestiging 8 sept. 1868.

H.M. van der Vegt (1831-1915)

10. De vereniging van de Christelijk Afgescheiden gemeente en de Kruisgemeente in 1869

Ds. Van der Vegt en ouderling J.G. de Bruijn waren beiden lid van de 'Synodale Vergadering' van de Kruisgemeenten - officieel: de Gereformeerde Kerk in Nederland - die van 8 tot 10 juni 1869 te Rotterdam werd gehouden en op 24 juli daaraanvolgende te Amsterdam werd voortgezet.[152] Deze vergadering diende te oordelen over de voorstellen door de Afgescheidenen gedaan en zo nodig in gewijzigde vorm te doen, te komen tot vereniging van de beide kerkverbanden. Laatstgenoemde groep hield haar synode van 16 tot 23 juni 1869 te Middelburg. Zoals bekend, kwam de vereniging donderdag 17 juni 1869 te Middelburg tot stand en werd zij te Amsterdam donderdag 24 juni 1869 bevestigd. J.G. de Bruijn was niet slechts, zoals vermeld, lid van de synodale vergadering te Rotterdam (-Amsterdam), maar maakte tevens deel uit van de commissie die te Middelburg de vereniging aannam.[153] Dit alles leidde er

152 *NAVGK* 508.
153 *Ibidem* 528.

toe dat Van der Vegt en de Bruijn aanstonds na hun terugkeer te Arnhem - op 24 of 25 juni 1869 - wisten te bereiken dat de kerkeraden van beide gemeenten op vrijdag 25 juni werden samengeroepen voor een gecombineerde vergadering.[154] Tegenwoordig waren alle ambts-dragers van de Kruisgemeente H.M. van der Vegt; J.G. de Bruijn, H. Karel; W. Mekking, J. Fitski. Bij de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente ontbrak ouderling A. Meijer[155]; aanwezig waren: C. Dijkman; E.J. Anneveld, J.V. Baars en Ph.J. Vissers. Ds. van der Vegt fungeerde als praeses. Nadat beide kerkeraden hun instemming met de synodale besluiten hebben betuigd, verklaart de praeses de vereniging - plaatselijk - voor gesloten. Hij houdt een korte toespraak

> ‘den wensch uitdrukkende, dat de goddelijkheid dezer vereeniging uit hare vruchten moge kenbaar worden, en Kerkenraad door gemeenschappelijk dragen der Ark des Heeren en Gemeenteleden door onderling broederlijk verkeer, de welvaart van Sion bevordere onder leiding en door bewerking van 's Heeren Geest’.

Vervolgens wordt besloten aanstaande zondag de vereniging door eenzelfde formule in de ‘Bakkerstraat’ en in de ‘Weerdjesstraat’ bekend te maken; deze zal in beknopte vorm de besluiten der beide synoden bevatten alsmede bekendmaking van de gekozen naam van het verenigd kerkverband: Christelijke Gereformeerde Kerk.[156] Verder lezen we in artikel 6 van de notulen:

> ‘Het voorstel komt ter tafel om op donderdag den 1 julij een dank- en biduur te houden voor de getroffene vereeniging en met algemeene stemmen aangenomen. Na discussie wordt tevens bepaald, dat voor dien avond de plaatsen in het kerkgebouw in de Bakkerstraat algemeen zullen worden vrijgesteld, welk gebouw voor die gelegenheid zal worden gebruikt. - Een en ander zal aan de Gemeente worden bekend gemaakt.’

De vereniging van 1869 komt te Arnhem nagenoeg geruisloos tot stand. Er rijst geen verzet in de beide delen van de dan één-geworden gemeente.[157] Begin 1869 telt de Afgescheiden gemeente 270 zielen en de Kruisgemeente circa 132.[158] Bepaald wordt dat de zittende ambtsdragers tot aan hun aftreden de zorg voorhun eigen groep zullen behouden. Al spoedig wordt besloten dat de kerkzaal in de Weerdjesstraat geen dienst

154 Voor het, hier volgende, zeer nauwkeurige verslag van deze vergadering raadpleegden we not. kerker. (Kruisgemeente) 25 juni 1869.

155 Deze betuigde kort daarna zijn algehele instemming met beginsel en uitwerking der vereniging.

156 *Handelingen en Verslagen* 992-996.

157 Niet in iedere plaats was dit het geval. De Kruisgemeenten te Enkhuizen, Lisse en Tricht gingen in het geheel niet mee met de vereniging. In bijvoorbeeld Rotterdam, Alblasserdam en Schoonhoven ontstond over de ‘vereniging’ verdeeldheid.

158 Vgl. bijlage II; C.M. Kwantes, *Jaarboekje Gereformeerde kerk in Nederland 1869*, Houten/Utrecht 1984, 25. Endedijk, *a.w.* noemt voor de Kruisgemeente in 1868 als aantal *belijdende leden*: 147. Dit aantal lijkt ons te hoog; met de kinderen zou de omvang van deze gemeente in 1869 dan meer dan 200 zijn geweest.

meer zal doen - de ene plaats van godsdienstoefening zal de Bakkerstraat zijn[159].

Hoewel buiten ons tijdvak vallend, vermelden we tenslotte dat er in de eerste jaren na 1869 wèl moeilijkheden zijn ontstaan. Deze zijn niet zonder meer het gevolg geweest van de vereniging, maar waren voor een groot deel verbonden aan de persoon van ds. Van der Vegt. Endedijk schrijft:

> 'Allereerst bleek, dat ds. Van der Vegt zijn theologische en geestelijke achtergrond (uiteraard) niet verloochende. In de kruisgemeenten leefden andere opvattingen[160] inzake de Doop, het genadeverbond, de wedergeboorte, de aard van de prediking enz.... Daarbij kwam nog, dat de leden van de vroegere afgescheiden gemeente danig moesten wennen aan de uiterst bizarre wijze waarop ds. Van der Vegt met de Bijbel omging. Hij schijnt een meester te zijn geweest in de vergeestelijking van allerlei Bijbelverhalen'.[161]

De rust in de gemeente keert terug in 1878, met het vertrek van ds. Van der Vegt. Deze wordt opgevolgd door de wijze Korstiaan Kleinendorst,[162] die te Arnhem staat van 23 maart 1879 tot 26 oktober 1884.

159 Not. kerker. 28 juli 1869, art. 3.

160 Bedoeld is: andere opvattingen dan in de hoofdstroom der Afgescheidenen. Toch dient te worden bedacht dat de "ligging" van de Afgescheiden gemeenten variatie vertoonde. Endedijk, *a.w.* 33: "Was ds. Middel een eenvoudig man, overigens met een sterk mystieke inslag, ds. Dijksterhuis was uit ander hout gesneden".

161 Endedijk, *a.w.* 40-41. Uitvoerig over de periode 1869 tot 1878: *Ibidem* 39-44.

162 *De Haas* I, 154-155.

Hoofdstuk 4
Velp

Inleiding

Het dorp Velp is een onderdeel van de gemeente Rheden welke thans de woonkernen Dieren, Ellecom, Rheden, Spankeren, De Steeg en Velp omvat. Velp telde in 1848 circa 1900 inwoners, die merendeels hun bestaan vonden in de landbouw en op de buitenplaatsen. Er woonden ruim 1300 Hervormden, 520 Rooms-Katholieken en circa 70 Afgescheidenen. Over de 'buitenplaatsen' lezen we, dat, terwijl er omstreeks 1800 in Velp nog slechts enige verspreide woningen stonden waaronder enkele voorname, in 1848 zich ter weerszijden van de straatweg 'eene aanzienlijke rij huizen uitstrekt, welke met elkander in schoonheid en verscheidenheid wedijveren en voor een groot gedeelte aangebouwd zijn door vreemdelingen...'.[1]

We weten dat sommige van deze 'vreemdelingen' - gefortuneerde leden van de Reveil-kringen te Amsterdam en 's-Gravenhage - niet alleen werden 'uitgelokt door de schoone landstreek', maar ook door de geestelijke sfeer welke in de (burgerlijke) gemeente Rheden heerste. Hierbij moet W. Laatsman (1807-1883) worden genoemd, die van 1831 tot 1841 aldaar Hervormd predikant was[2] De uitstraling van het 'duidelijk door bevindelijkheid gekenmerkte Rheden'[3] - we bedoelen hier het *dorp* van die naam, alwaar ds. Laatsman woonde - heeft echter niet geleid tot het ontstaan van een omvangrijke Afgescheiden gemeente te Velp. In 1849 waren er volgens de volkstelling van dit jaar, in de burgerlijke gemeente Rheden circa 100 Afgescheidenen; in Velp waren er 70 en bijgevolg in het dorp Rheden hoogstens 30.[4] Wèl lezen we dat sommige Réveil-families - die slechts 's zomers te Rheden verblijf hielden - af en toe te Arnhem de kerkdiensten geleid door A. Brummelkamp bijwoonden en dat laatstgenoemde deze personen ook bezocht op hun buitenverblijven.[5]

Het relaas dat we kunnen opbouwen over het ontstaan en de beginjaren van de Afgescheiden gemeente te Velp, kan slechts pover zijn. In de eerste plaats: het archief van de Hervormde gemeente te Velp bevat geen enkel gegeven over Afscheiding of Afgescheidenen.[6] Dan, het oudstbewaarde notulenboek in het archief van de Afgescheiden gemeente

1 *Van der Aa* XI (1848) 576-578.
2 Uitvoerig hierover: Kluit, *Réveil* 245-247.
3 *Ibidem* 245.
4 Vergelijk bijlage II.
5 B. de Gaay Fortman, 'Leven en sterven van Dirk Graaf van Hogendorp (1833-1857)' in *Figuren uit het Réveil*, Kampen 1980, 417-435, inzonderheid 419, 420, 423-425; E.J. Jansen (thans Kruijswijk Jansen), *De Kerk in 't midden - 125 jaar Gereformeerde Kerk te Velp (G.) 1841-1966*, Velp (G.) 1967, 6. Het boekje van Jansen vormt nagenoeg de enige literatuur over de Afgescheiden gemeente te Velp.
6 We raadpleegden RA Gelderland 'Lidmatenregister 1772-1865' en 'Notulen kerkeraad 1816-1946'.

begint met 1852, terwijl het eerste ledenregister dat werd aangetroffen circa 1900 zal zijn aangelegd. Tenslotte, bewaard is een in 1915 gemaakt manuscript aangaande de geschiedenis van bedoelde gemeente van de hand van R. Veldhoen, getiteld 'Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Velp.'[7] We vinden bij Jansen:

> 'Het oudste notulenboek, dat ik in het archief van de Velpse kerk vond, begint op 26 oktober 1852. Natuurlijk zijn er wel archivalia geweest van de voorgaande jaren, maar die zijn helaas, behoudens enkele akten, door de naar Amerika vertrokken gemeenteleden meegenomen. De Rozendaalse korenmolenaar David van Neck[8] moet volgens Veldhoen, de schuldige zijn geweest. Zouden de landverhuizers van de gedachte zijn uitgegaan, dat het gemeenteleven in Amerika zou worden voortgezet? Dat Gods koninkrijk in Velp teneinde was? Men komt dit idee vaker bij de emigranten tegen; het moet ook één der redenen zijn geweest om te emigreren'.[9]

1. Het begin

De oorsprong van de gemeente te Velp ligt - sterker dan van die te Arnhem - geheel in het duister. Het baat ons weinig te weten, dat in het midden van de vorige eeuw in een boerderij 'Jeruzalem' in de huidige Tramstraat, een gezelschap bijeenkwam 'onder leiding van een zekere Ledeboer'.[10] De Velpse Afgescheidenen hebben in de eerste tijd - we veronderstellen circa 1840 - vergaderd in een boerderij toebehorende aan Jan Eemsing en zijn vrouw Cornelia Bemener; deze stond op de hoek van de huidige Tuinstraat en Vianenstraat. Ds. K.M. Wildeboer[11] zou daar eenmaal of bij herhaling zijn voorgegaan.[12]

7 Het archief van de C.A.G.K. te Velp wordt bewaard in GA Rheden. Het geschrift van R. Veldhoen bevat voor een deel mededelingen uit de herinnering van destijds oude gemeenteleden. In Jansen, *a.w.* is hieruit geput.

8 Gemeente Rozendaal, ten noorden van Velp gelegen. Bedoeld is David. A. van Eck. Hij emigreerde in 1846 naar Alto, Wisconsin en was daar één van de voormannen, zowel in maatschappelijk als kerkelijk opzicht. Men zie voor hem de werken van H.S. Lucas (in de literatuurlijst vermeld) register.

9 Jansen, *a.w.* 7. Inderdaad vinden we deze gedachte bij meerdere Afgescheiden emigranten. We noemen J.G. Van Hees, Rotterdam ZEVENDE DEEL 207), ds. C. van der Meulen c.s. (F. Staal Pz., *De Apostel van Zeeland*, Bruinisse s.a. 61-64); men zie ook Stokvis, *Nederlandse trek naar Amerika* 69-70.

10 Jansen, *a.w.* 2. Er staat 'Ledeboer, een papiermaker'. We veronderstellen echter dat zal zijn bedoeld ds. L.G.C. Ledeboer, maar zekerheid te dezen is er niet.

11 Klaas Marinus Wildeboer (1809-1842) stond te Rijssen - en preekte van daar uit in een wijde omgeving - van 22 dec. 1839 tot circa begin 1840; daarna te Lochem c.a. tot circa okt. 1841. Men zie voor hem *De Haas* I, 289-290. We vonden geen bewijzen dat Wildeboer predikant *van* Velp is geweest.

12 Deze overlevering wordt bevestigd door het getuigenis in 1907, van een vrouw van 90 jaar, lid van de Arnhemse gemeente, die als kind zulke samenkomsten had bijgewoond (Jansen, *a.w.* 2) en door het feit dat A.M. Donner (men zie voor hem het vorige hoofdstuk) de vergaderingen ten huize van de familie Eemsing bezoekende, aldaar in een dochter des huizes, Hendrica Johanna Eemsing, zijn echtgenote vond (Otto Godvriet Donner, North Adams, Massachusetts, U.S.A., brief van 29 juli 1899, in manuscript A.M. Fabery de Jonge 'Stamboom familie Donner', 's-Gravenhage 1980), De heer E.J. Kruijswijk Jansen schreef ons:

Het verdient opmerking dat 'Velp' in de notulen van de provinciale vergadering van 27 april 1842[13] niet wordt genoemd als wordt besloten tot splitsing van de classis Apeldoorn in de beide classes Apeldoorn en Varsseveld - de tot beide ressorten behorende gemeenten worden opgesomd. Op 7 december 1843 verschijnt de gemeente voor de eerste maal in de vergaderingen van de classis (Arnhem-)Apeldoorn; afgevaardigd zijn J.W. Sleyster, ouderling en R. Sleyster, diaken.[14]

We willen - in tegenspraak met de literatuur[15] - voorzichtig de veronderstelling lanceren, dat de gemeente te Velp werd geïnstitueerd rond 23 juli 1843, in de dagen dat Brummelkamp ook te Arnhem 'orde op zaken heeft gesteld' door aldaar een kerkeraad te bevestigen.[16] Wij gaan dan voorbij aan vage mededelingen in de notulen van de gemeente Geesteren-Lochem c.a., door Jansen genoemd[17] en aan het feit dat in 1842-1843 enige Afgescheidenen uit Velp verschijnen in de 'vergadering van mansleden' te Arnhem, namelijk H. Hulshoff, J.W. Sleyster en E. Steentjes.[18] We herhalen onze hypothese - met inachtneming van de regel van het gereformeerde kerkrecht: een gemeente wordt geïnstitueerd door instelling van de ambten - dat 'Velp' werd *geïnstitueerd* door ds. A. Brummelkamp *circa 23 juli 1843*. Vermoedelijk hebben de Velpse Afgescheidenen daarvóór op dezelfde wijze kerkelijk geleefd als die te Arnhem, namelijk als gezelschap dat af en toe werd bezocht door een predikant of een oefenaar.

Uit de notulen van de Arnhemse kerkeraad blijkt dat na juli 1843 A. Brummelkamp (tot 1854), Van Raalte (tot 1846) en G.W. van Houte (1850-1859) zich - min of meer - als predikant aan Velp verbonden voelden.

2. Request aan de Koning; kerkgebouw; eerste leden

Een request aan de Koning met het doel erkenning te vragen, gedateerd 31 augustus 1845, verschaft ons enige informatie over de jonge gemeente.[19] Deze heeft gekozen voor het huishoudelijk reglement van Utrecht.[20] Men begeert een gebouw te stichten op een stuk grond kadastraal Sectie D, no. 522, gelegen te Velp. Het recht van opstal op dit terrein, groot 18 are en 90 centiare - we zouden ook kunnen spreken van het recht van erfpacht - werd voor vier gulden per jaar verkregen van freule E.A. van der Burgh van Spierlingshoek die 'des zomers de grote buitenplaats "De

'Het huis, waarin de Velpse Afgescheidenen bijeenkwamen... was geen echte, vrijstaande boerderij. Het was een woonhuis, dat achter een stalruimte met een deel moet hebben gehad... Het werd in 1928 afgebroken.'.

13 HPVG 27 april 1842, art. 6
14 NCA 7 dec. 1843, presentie; de vorige vergadering was die van 11 mei 1843.
15 Jansen, *a.w.* 1-3.
16 Hoofdstuk 3, paragraaf 2.
17 Jansen, *a.w.* 2, 4.
18 Bijv. not. kerker. Arnhem 18 juli 1843; alleen J.W. Sleyster wordt één maal ouderling genoemd - maar dit gebeurde wel meer, zonder dat de betreffende persoon als zodanig was bevestigd.
19 Herv. Ered. 15 nov. 1843, no.3.
20 Er staat 'van Arnhem', doch deze gemeente had dat van Utrecht aanvaard.

Schoonenberg" bewoonde.'[21] Het stuk grond was gelegen op de hoek van de huidige Bergweg en Wilhelminastraat. Reeds in 1845 werd met de

21 In 1873 heeft de gemeente dit stuk grond gekocht; Jansen, *a.w.* 6, 11.

bouw van de kerk begonnen en werd zij in gebruik genomen. Zij heeft dienst gedaan tot 1914[22]

De eerste kerk (1845-1914) na enige verbouwingen ten opzichte van de grondvorm. Het gebouw werd tijdens de oorlogshandelingen in 1944 verwoest; het stond aan de Bergweg, hoek Wilhelminastraat.

De ondertekening van het request, door 27 personen, geeft ons wellicht bij benadering, inzicht in de samenstelling van de gemeente in het derde jaar van haar bestaan[23].

naam cursief gedrukt = persoon is ook in 1852 lid
f voor naam = familienaam komt onder de leden ook in 1852 voor

		geb.j.	***geb.pl.***	
f	Cornelia Bemener	1803	Arnhem	vrouw van Jan Eemsing
	W. Bemener	1770	Arnhem	
	H. Bongers			woonde te Spankeren

22 In dit jaar werd een kerkgebouw aan de Parkstraat betrokken. Het eerste werd tijdens de gevechten rond Arnhem in september 1944 verwoest.

23 *Voornamen*, geboortejaren, beroepen etc. zijn door ons, voorzover deze gegevens konden worden achterhaald uit de acten van de burgelijke stand van de bevolkingsregisters der gemeente Rheden, toegevoegd.

	Willemina Burgers	1826		dienstbode
f	F.S. Dikker	1772	Rheden	smid
	Jan Eemsing	1798	Arnhem	deurwaarder; emigratie in 1857 met vrouw en drie kinderen naar N.-Amerika
f	*C. Frickers*	1802	Arnhem	behanger
	Johanna Willemina Frickers	1826	Arnhem	
	Cornelis Gerritsen	1793	Arnhem	arbeider
f	D. Gerritsen	1809	Wageningen	
	Grada Ha (a) mer	1819	Arnhem	echtgenote van Evert Steentjes
	H. Hulshoff	1811	Velp	timmerman; gehuwd met Johanna Wilhelmina Weenink
	J. Jansen			
	P. Jansen			
	E. Kraay			
	B. Maasen	1802	Velp	
	H. Maasen	1824	Velp	
	J. Maasen	1827	Velp	
	J. Remeeus			Johannes? timmerman?
	Henricus Schriek	1796	Amsterdam	
	Jan Willem Sleyster			
	M.G. Staal			
	E. Steentjes	1808	Doetinchem	timmerman
	J. Thomassen			koopman

S. Unger

G.G. Vleeming

J. Weenink 1815 Rheden

J.W. Sleyster en H. Hulshoff tekenen het eerst, zonder vermelding van hun ambt van respectievelijk ouderling en diaken. Het trekt de aandacht dat diaken Roelof Sleyster niet tekent. De gemeente wordt erkend - of 'toegelaten' bij koninklijk besluit van 9 december 1845, no. 88.[24]

3. Gemeentelijk leven 1845-1869[25]

Op 5 juni 1846 vertrekt Roelof Sleyster uit Velp, op weg naar de Nieuwe wereld.[26] Zijn taak is, tezamen met andere personen de komst van A.C. van Raalte en diens groep, voor te bereiden. Evenwel maakt Sleyster zich in Amerika los van deze voorhoede en vestigt zich in Alto, Wisconsin.[27] Van Raalte gaat, zoals bekend, naar Michigan.

24 Herv. Ered. 17 dec. 1845, no. 8.

25 Zoals vermeld in de inleiding van dit hoofdstuk, beginnen de not. kerker. met 26 okt. 1852.

26 Manuscript Veldhoen 6. Veldhoen vermeldt abusievelijk dat er enige gezinnen uit *Velp* met Sleyster meegingen. Dit is onjuist; de andere personen van de voorhoede kwamen uit de Achterhoek, met uitzondering van Hendrik Jan Liesveld (de schoonvader van R. Sleyster) - deze kwam uit Arnhem (Ligterink, *Landverhuizers* 52).

27 Van Hinte/Swieringa, *Netherlanders in America* 151.

De presentie in de notulen van de classis Arnhem leert ons dat de samenstelling van de kerkeraad gedurende het tijdvak 1847-1855 als volgt is geweest: Teunis Handelé (landbouwer), J.M. Dikker, ouderlingen. H. Hulshoff was diaken. In 1852 wordt ook J. Gerritsen diaken. Er is weinig mutatie; aftredenden konden worden herkozen - tot 1911 (!) waren de verkiezingen geheel vrij, dat wil zeggen zonder candidaat-stelling door de kerkeraad.[28]

Het oudste notulenboek dat bewaard gebleven is, begint met een vergadering van de kerkeraad en de overige 'manslidmaten' van 26 oktober 1852. Ook ds. A. Brummelkamp is aanwezig. We vermelden hieronder - met opzet - *alle* bezoekers, uitgezonderd laatstgenoemde, teneinde te doen zien, hoezeer de samenstelling der gemeente is gewijzigd ten opzichte van 1845 (ondertekening request). In dat jaar vinden we 27 namen; in 1852 zijn 18 mannelijke volwassenen, naar we aannemen nagenoeg allen, bijeen.

naam cursief gedrukt = persoon is ook in 1845 lid
f voor naam = familienaam komt onder de leden ook in 1845 voor

	J. van Arnhem
	W. Bemener
	T. Buurkes
f	J. Dikker, oud.
	C. Frickers
	C. Gerritsen
f	J. Gerritsen, diak.
f	S. (G.) Gerritsen
f	W. Gerritsen
	M. van de Graaff
	M. Handelé
	T. Handelé, oud.
	H. Hulshoff, diak.
	M. Labots
	H.J. Puyman
	E. Steentjes
	H. Veldhorst
	B. van Zandbrink

Tijdens genoemde vergadering stelt ds. Brummelkamp voor 'of Velp niet zelf een Leeraar zou beroepen, ten einde in catechisatien en prediking te voorzien...'. Hij zelf kan moeilijk deze beide werkzaamheden blijvend verrichten.[29] Gezien Brummelkamps

28 Jansen, *a.w.* 23.
29 Not. kerker. 26 okt. 1852, art. 4.

zorg voor de gemeente te Arnhem en voor de predikantsopleiding aldaar, is dit voorstel alleszins redelijk. Merkwaardig is dat we na de notulen van deze ene vergadering in het boek een hiaat vinden over een tijdvak van zeven jaren. We lezen hierover bij Jansen

> 'Na die vergadering van oktober 1852 zijn er jarenlang geen notulen gemaakt. Pas op 12 september 1859 worden in het notulenboek de verslagen der kerkeraadsvergaderingen hervat. Tijdens de kerkvisitatie op 1 september 1859 hebben ds. W.A. van der Kleij (Tiel) en ds. P. Kapteijn (Putten) dit verzuim ontdekt. Na vermaning wordt beloofd, in het vervolg weer geregeld notulen te maken. Volgens een aantekening van de Arnhemse scriba W. Otto zijn in de tijd dat ds. G.W. van Houte aldaar stond, geen notulen gelezen.[30] Slechts wat losse aantekeningen bleven bewaard. Het feit dat ds. Van Houte geen prijs stelde op het maken van notulen kan heel goed de oorzaak zijn dat in Velp in die tijd eveneens de kerkeraadsverslagen ontbreken'.[31]

30 J. Dijk, *Geldersche kerkbode* (49), 26 dec. 1936.

31 Jansen, *a.w.* 12. Zoals bekend en reeds vermeld vertrok G.W. van Houte in 1859 uit Arnhem naar Elburg.

In 1859 is de samenstelling van de kerkeraad in de gemeente te Velp - zij is tot eind 1861 vacant - als volgt: J.M. Dikker, T. Handelé, ouderlingen. J. Gerritsen en G.F. Strikker waren diaken. De beide ouderlingen blijven dienen respectievelijk ver nà en tot 1869. In 1865 wordt M.A. Michon[32] als derde ouderling gekozen. In 1862 kiest de gemeente Steven G. Gerritsen als derde diaken. Als G.F. Strikker in 1863 overlijdt, wordt niet een derde diaken in zijn plaats aangesteld.

Begin 1860 wordt onder leiding van de consulent H.H. Middel te Arnhem voor het eerst het beroepingswerk ter hand genomen. Tweemaal bedankt een predikant, maar 21 oktober 1861 mag de gemeente candidaat W.J. Thijssen in haar midden zien bevestigd als dienaar des Woords. Reeds 25 mei 1862 neemt deze predikant afscheid en vertrekt naar Smilde. Op de classicale vergadering gevraagd naar de oorzaak van dit spoedige vertrek, geeft Thijssen ten antwoord, dat er voor hem 'drangredenen' bestonden, welke hem tot de aanneming van het beroep van Smilde hadden gebracht, maar dat hij 'deze voor de classis niet kan ontwikkelen'.[33]

De tweede 'eigen' predikant is ds. Israël Middel (1829-1896); hij staat te Velp van 24 augustus 1862 tot 28 april 1867. Als eind 1863 - tweede kerstdag - de traditionele vergadering van kerkeraad en 'mansleden' wordt gehouden, zijn er 26 broeders aanwezig en hebben er 4 bericht van verhindering gezonden. We mogen derhalve aannemen dat de gemeente dan 30 belijdende 'mansleden' omvat. In bedoelde vergadering worden - eveneens volgens traditie - zonder candidaat-stelling door de kerkeraad, een aftredende ouderling en diaken herkozen.[34]

32 M.A. Michon was een gefortuneerd man. Hij was te Velp eigenaar en bewoner van een kapitale buitenplaats, huize 'Den Heuvel'.

33 NCA 13 mei 1862, art. 5.

34 Not. kerker. 26 dec. 1863, art. 1-2.

Hoofdstuk 5
Beekbergen

Het dorp Beekbergen, gemeente Apeldoorn, en ongeveer zeven kilometer ten zuiden van het centrum van het 'dorp' Apeldoorn gelegen, omvatte in de vorige eeuw ook de buurtschappen Engeland, Lieren, Oosterhuizen en Ugchelen. Circa 1840 telde dit geheel ongeveer 1900 inwoners, onder wie 1500 Hervormden, 300 Rooms-Katholieken en 100 Afgescheidenen. De voornaamste middelen van bestaan waren de landbouw en de werkzaamheden in de papiermolens.[1]

Beekbergen is één van de oudste Afgescheiden gemeenten in Gelderland - zij werd 4 december 1835 geïnstitueerd. Zoals we zagen in hoofdstuk 2, sloot zij zich, na van 1838 te hebben behoord tot de classis Apeldoorn (-Arnhem), van 1848 (26 april) tot begin 1852 aan bij de classis Hattem. Vermoedelijk deed zij dit - evenals haar grotere zuster met de predikant Koene van den Bosch - om niet te delen in de geïsoleerde positie van de classis Arnhem en Varsseveld onder leiding van A. Brummelkamp, gedurende het tijdvak circa 1846 tot 1854. 'Beekbergen' is klein gebleven, maar heeft zich rustig ontwikkeld: in de jaren 1835 tot 1869 vinden we haar in de classicale en provinciale notulen nagenoeg niet anders vermeld dan in de presentie. Het zwaartepunt van deze gemeente lag in de buurtschap Lieren, een kleine twee kilometer ten oosten van de Hervormde kerk te Beekbergen - dáár verrezen kerk en pastorie.

1. Acte van Afscheiding

Het archief van de Hervormde gemeente te Beekbergen bevat geen gegevens aangaande de Afscheiding ter plaatse. Wèl vinden we in het archief van de burgerlijke gemeente Apeldoorn een afschrift van de 'Acte van Afscheiding' door de Hervormde predikant gezonden aan de burgemeester.[2] De acte luidt als volgt.

> 'Aan den Kerkeraad van de
> zoo genoemde Herv.gem.v.Beekbergen
>
> Wij ondergeteekenden leden der gereformeerde gemeente te Beekbergen, hebben de eer UEdele bij dezen te doen kennen, dat zij hunnen kerkelijke gemeenschap opzeggen met allen die het zoogenaamd Nederlands Hervormd bestuur, opgericht in 's-Gravenhage in den jare 1816 en 1817, als wettig gezag in de Nederlandsch Hervormde Kerk, erkennen en eerbiedigen en dat zij zich hebben aangesloten aan die Gereformeerden welke zich eenig en alleen houden aan de leerregels en Kerkverordeningen vastgesteld in de Nationale Sijnode van Dordrecht in den jare 1618 en 1619, als zijnde de leer en Kerkelijke verordeningen aldaar vastgesteld, volgens hunne waarachtige overtuiging op Gods Woord gegrond.
> Volgen de namen der ondertekenaars.'

1 *Van der Aa* II (1840) 210-211. Afgescheidenen worden overigens niet genoemd. Er wordt slechts gesproken van '1700 Hervormden'.

2 GA Apeldoorn. Ingekomen stukken B. en W., 22/23 januari 1836. De burgemeester verzocht toezending van dit afschrift met het oog op een te verzenden rapport aan de gouverneur van Gelderland.

De lijst omvat 31 personen.[3] De acte is niet gedateerd. Onzes inziens veronderstelt B. Mooibroek terecht dat zij is verzonden enige dagen vóór 4 december 1835,[4] zoals we zagen de datum van de instituering.

2. Request 21 december 1835; eerste ledenregister

Op 21 december 1835 bezocht de jonge gemeente de eerste 'provinciale vergadering' te Zwolle. De twaalf gemeenten in Overijssel en de vier uit Gelderland - Apeldoorn, Beekbergen, Hattem en Heerde - besloten in deze samenkomst een request aan de Koning te zenden, waarin na de Afscheiding te hebben verdedigd, vrijheid voor en bescherming van de godsdienstoefeningen werd gevraagd.[5] Uit Beekbergen 25 personen; nagenoeg dezelfden als die de acte van Afscheiding aldaar verzonden.[6]

Vooruitlopende op de behandeling van ontstaan en aanvankelijke ontwikkeling van de gemeente, vermelden we dat haar eerste ledenregister niet alleen is bewaard gebleven, maar behalve naam en voornamen veelal enige andere gegevens bevat, zoals jaar van geboorte en overlijden, 'naar Noord-Amerika' etc.[7] Hieronder geven we uit genoemd register de namen van hen die zich aansloten of belijdenis des geloofs aflegden vóór 1842, met aanduiding van de personen die de 'Acte van Afscheiding' (eind 1835) en het request van 21 december 1835 tekenden.[8]

cursief = tekent 'Acte van Afscheiding'

R	= tekent request 21 dec. 1835	
R	*Gerrit Alofs* (1812-1871)	korenmolenaar (ook: landman[9]); gehuwd met Geesje van der Kamp (1818)
R	*Harmen Alofs* (1808-1843)	korenmolenaar
	Willem Alofs (1806)	naar N.-Amerika

3 We geven de namen hierna.
4 B. Mooibroek, *De Afscheiding te Apeldoorn - het ontstaan en de verdere ontwikkeling der Gereformeerde kerken te Apeldoorn, Beekbergen en Teuge*, Apeldoorn 1934, 119.
5 Hoofdstuk 1, paragraaf 1.
6 De burgemeester van Apeldoorn voorzag de lijst met namen van de beroepen der ondertekenaars.
7 GA Apeldoorn, Archief Gereformeerde kerk te Beekbergen. We putten in dit hoofdstuk uit 'Aanteekeningsboek der... lidmaten... van de christelijk afgescheidene gereformeerde gemeente te Beekbergen - aangelegd 1836'; 'Notulen kerkeraad (31 maart) 1854-1861', 'Notulen kerkeraad 1861-1865' en 'Notulen kerkeraad 1871-1878'. De notulen van vóór 1854 ontbreken en zij vertonen een hiaat over de jaren 1865 tot 1871 - het eerste constateerde Mooibroek reeds in 1934 (Mooibroek, *a.w.* 118); over het tweede wordt door hem niet gerept, integendeel we krijgen de indruk dat hij deze heeft kunnen raadplegen (Mooibroek, *a.w.* 138-139).
8 Enige aanvullende bijzonderheden vonden we in bevolkingsregister Apeldoorn 1849 (Beekbergen dorp en Lieren).
9 Landman = landbouwer. De aanduiding 'landman' wisselt af met arbeider; zij kan derhalve ook betekenen: eigenaar (of pachter) van een klein bedrijfje.

	Berendina van Beek (1814)	idem
	Gerardus van Beek (1812-1872)	
R	*Waander van Beek* (1774-1844) en zijn vrouw: *Hendrika*	landman
R	*Vosselman* (1791-1858)	
	Jacob Brink (1803-1844) en zijn vrouw: *Jenneken*	landman
R	*Bitters* (1814-1874)	

R	*Roebert Aalberts van den Brink* (1786-1845)	kleermaker
	Cornelia Brouwer (1812-1890)	
	Jan Burgers (1772-1851)	
R	*Jan van den Enk* (1799-1877) en zijn vrouw: *Willemina*	landman
R	*Kruimer* (1797-1871)	
	Marten van Goor	naar N.-Amerika
	Cornelis Groeneveld (1800) en zijn vrouw: Gerritje Middelburg (1805)	arbeider
R	*Gerrit Groeneveld* (1794)	landman
	Rik Groeneveld (1790-1851)	
	Geesje van der Kamp (1818-1882)	
R	*Evert Klaassen*	landman
R	*Marten Klaasen*	landman
	Anthonie Kortink (1781-1842)	
R	*Jan Kortink* (1807) en zijn vrouw: Geesje Klaasen	naar N.-Amerika
R	*Egbert Kruimer* (1806-1887)	landman
	Harmen Kruimer (1808-1848)	
R	*Egbert Kornelissen Muller* (1796)	landman
	Johanna Nijhof	
	Berendje Pieters	
R	*Jan Ruimerman* (1791) en zijn vrouw: *Johanna Hendrika*	tapper
R	*Wentink* (1798-1855)	

	Hendrika Smit[10]	
R	*Hilletjen Smits* (1788-1848)	
	Grietje Takken	
R	*Evert Testerink* (1789-1843)	timmerman
	Gerritje Teunissen van der Ploeg (1778)	
R	*Jacomina Velthuis* (1798)	in 1850: weduwe
	Berend van Voorst (1789-1874) en zijn vrouw: Anna Maria Nijhof (1791-1852)	landman
R	*Berend Wentink* (1803-1864)	bakker
R	*Jan Wentink* (1805) en zijn vrouw: *Hendrika J.*	arbeider; naar N.-Amerika
R	*Korting* (1815)	
R	*Geertruida Louisa Wentink* (1803)	wed. D. Alpherts; rentenierster
R	*Berend Wissink* (1793-1849)	landman
R	*Willemiena Ziens*	arbeidster; in 1835: weduwe

Het request van 21 december 1835 noemt ook de ambtsdragers. De burgemeester van Apeldoorn voegt er, bij het vermelden van hun naam, enig commentaar aan toe. We vinden: Waander van Beek, Roebert A. van den Brink, ouderlingen; Jacob Brink, Evert Testerink, diakenen. De burgemeester meent ‘deze menschen zijn zonder invloed of vermogen’; Waander van Beek en Jacob Brink zijn ‘het meestgegoed’.

3. ‘Gedachtenis’ (1835-1860)

Daar de notulen van de kerkeraad beginnen met 1854, is het van belang dat we in het eerste notulenboek onder ‘4 December 1860’ een beknop-

10 Behalve in de ‘Acte van Afscheiding’ wordt Hendrika Smit niet genoemd in de relatie tot de gemeente.

te beschrijving vinden van het wedervaren gedurende de eerste 25 jaren van het bestaan der gemeente. Het stuk luidt als volgt.

'GEDACHTENIS

Beekbergen 4 December 1860.

Mijn Volk! gedenkt toch wat geschied zij van Sittim af tot Gilgal toe, opdat gij de Gerechtigheden des Heeren kennet.- Micha 6 vers 5[11]

Heden voor vijf en twintig jaren werd ter dezer plaats de Christelijk Afgescheiden Gemeente gesticht door den Wel. Eerw. Zeergel. Heer A. Brummelkamp destijds predikant te Hattem. Twee ouderlingen en twee Diakenen werden er benoemd en in hun ambt bevestigd en een kind gedoopt.[12] De Heere deed dus groote dingen. Een betrekkelijk klein getal was het, dat er door den Koning Zijner Kerk toe verwaardigd werd den strijd tegen ontrouw en menschendienst aan te binden en vrijmoedig te midden van spot, hoon, benadeeling en zelfs vervolging op het voetspoor der gereformeerde Vaderen den Heere te volgen. Zij waren niet vele edelen, niet vele rijken, en toch bleven zij trots allen tegenstand staande. Het vierde eener Eeuw bestaat de Gemeente als een bewijs dat de Heere Zijn werk niet verlaat. Zijne hand hield haar in stand onder veel moeite en strijd, en ook nog in dit oogenblik roemt zij Gods daden dat Hij haar uitleidde en schraagde. - Over veel zal zij zich voor haren Heer moeten schamen en de herdenking van al die dagen moet het hart wel verootmoedigen en doen zeggen: Wij waren niet wat wij behoorden te zijn. Aan de andere zij ontbreekt het niet aan dankenstof.
Van af hare stichting tot op den 14 April 1850 vergaderde de Gemeente in een gedeelte van het huis der gebroeders Testerink,[13] gelegen in Lieren, doch de Heere gaf haar een kerkgebouw[14] gesticht door vrijwillige bijdragen der Gemeente zelve, zonder eenige hulp van buiten. De eerste dienst werd er in verrigt door den Weleerw. Zeergel. Heer G. Wissink toen predikant te Heerde op Zondag den 21 April 1850.[15]
Nog altijd was de Gemeente zonder Herder en Leeraar die haar voorging en het Woord onder haar predikte. Enkele malen mogt zij het voorregt genieten een predikant uit naburige gemeenten te zien optreden of den H.

11 In de Staten-vertaling luidt deze tekst als volgt: Mijn volk, gedenkt toch wat Balak, de koning van Moab, beraadslaagde, en wat Bileam, de zoon van Beor, antwoordde, (en wat geschied is) van Sittim af tot Gilgal toe, opdat gij de gerechtigheden des HEEREN kent.

12 Klaas van den Enk geb. 24 nov. 1835, zoon van Jan van den Enk en Willemina Kruimer (eerste Doopregister; Mooibroek, *a.w.* 121). Voor de namen der ambtsdragers zie men de vorige paragraaf.

13 In de eerste jaren was slechts Evert Testerink lid der gemeente. Later lezen we ook van Hendrik Testerink. De woning van de gebroeders Testerink (Evert overleed in 1843; vermoedelijk zijn met 'Gebroeders Testerink' diens zonen bedoeld) bood blijkbaar voldoende ruimte aan de gemeente.

14 De plaats van het huidige kerkgebouw, Lierderstraat 7.

15 Men zie hierna.

Doop en H. Avondmaal haar te bedienen.[16] Doch de Heere voorzag ook in die behoefte. Zij beriep een proponent als hare Leeraar die dan ook na vereischte ordening een inzegening op den 31 July 1853 het eerst als bedienaar des Goddelijken Woords het Woord onder haar predikte en tot op dezen dag, door de liefde en goedertierenheid van God, Die gezegd heeft: uwe oogen zullen uwe leeraars zien,[17] daar nog mede voortgaat.

16 Het huwelijksregister vermeldt het voorgaan van A. Brummelkamp (1836-1839), R.R. de Wit, Apeldoorn (1840), H. Knol, Apeldoorn (1841-1843), G. Wissink, Heerde (1844-1850), G. Baay, Apeldoorn (1847), G. Brunemeijer, Teuge (1849).

17 Jesaja 30 vers 20.

> Thans bezit dus de Gemeente als uit de hand van haren Heeren, Die het aan het noodige nimmer deed ontbreken, een kerkgebouw, eene pastorie gebouwd in den jare 1854 en betrokken door den Leeraar den...[18] deszelven jaars, en eenen Leeraar.
> Tot hiertoe heeft de Heere geholpen - Zijn Naam zij geloofd. En O mogt nu Zijn erfdeel aan deze plaats ten allen tijde bevonden worden als een zoutend zout en schijnend licht, wandelen in geloof en liefde. Heere! Schenk dat door Uwen Heiligen Geest om Jezus Christus onzen Heere, Amen.
> M. Sipkes
> J.H. ten Cate
> Leeraar
> Scriba'

4. Vervolging

Keren we terug tot het jaar 1835. Op 3 december van dit jaar werd door A. Brummelkamp de Afgescheiden gemeente te Apeldoorn geïnstitueerd,[19] op 4 december die te Beekbergen en wel ten huize van Evert Testerink. Laatstgenoemde gebeurtenis heeft zich blijkbaar zonder stoornis of incidenten voltrokken, want we vinden haar niet vermeld in stukken van de overheid. Reeds in de jaren vóór de gemeente werd gesticht, kwam er een tweetal gezelschappen bijeen, en wel bij de weduwe Alpherts-Wentink in de kom van het dorp Beekbergen[20] en bij Evert Testerink te Lieren.[20] Dat deze adressen aan de burgemeester van Apeldoorn, R.W. graaf van Lijnden, bekend waren, blijkt uit diens proces-verbaal van 11 februari 1836. Dit luidt samengevat als volgt.[21]

> De burgemeester ontving in de avond van 9 februari 1836 bericht, dat op *woensdag* 10 februari door A. Brummelkamp te Beekbergen een godsdienstoefening 'voor een talrijke vergadering van separisten[22] zou worden gehouden'. Desgevraagd kwamen op genoemde dag 's morgens om 9 uur uit Zutphen honderd man infanterie. Vergezeld van een gedeelte van deze manschappen ging de burgemeester naar de woning van Evert Testerink in Lieren 'alwaar wij meenden dat Godsdienstoefening zou worden gehouden'. Aldaar aangekomen vonden zij alle voorbereidselen

18 Niet ingevuld; volgens Mooibroek, *a.w.* 138, was dit eind 1854.
19 Mooibroek, *a.w.* 57.
20 Mooibroek, *a.w.* 118. Het huis van de weduwe Alpherts stond aan de Kerkweg, hoek Dorpstraat, tegenover de toren der Hervormde kerk. Het huis van Testerink aan de huidige Veldbrugweg; het is circa 1925 afgebroken.
20 Mooibroek, *a.w.* 118. Het huis van de weduwe Alpherts stond aan de Kerkweg, hoek Dorpstraat, tegenover de toren der Hervormde kerk. Het huis van Testerink aan de huidige Veldbrugweg; het is circa 1925 afgebroken.
21 GA Apeldoorn, Copieboek Burgemeester 1836, no. 94; Bos, *Archiefstukken* III, 60-62.
22 De burgemeester schrijft één en andermaal "separisten" in plaats van separatisten.

‘tot het houden eener Godsdienstige vereeniging, en ook eenige niet tot het gezin behoorende personen, doch niet gezegde Brummelkamp’. Burgemeester en soldaten vertrokken daarop ‘na echter bij het huis een wacht van 6 man te hebben gelaten’. ‘Weder in het dorp Beekbergen komende, vernamen wij dat dezelfde afgezette predikant zich ten huize van G.L. Franken van Quackenbruggen Wentink Wed. D. Alpherts[23] bevond en aldaar Godsdienstoefening gehouden werd.’ In de woning waren Brummelkamp en twaalf andere personen aanwezig, doende met ‘het zingen van psalmen, zijnde tevens ook daar een paar menschen met kinderen om dezelven te doen doopen’. Brummelkamp verzekerde slechts godsdienst te zullen houden met minder dan negentien personen. Inmiddels ‘kwamen eene menigte menschen in dat huis, zoo van die welke tot die partij behooren als nieuwsgierigen. Wij gaven daarop aan Brummelkamp te kennen, dat, aangezien er onordelijkheden konden ontstaan, wij genoodzaakt zouden zijn het huis te doen ontruimen. Waarop hij zijn voornemen te kennen gaf met de

23 Wij hebben haar tot hiertoe aangeduid met G.L. Alpherts-Wentink. Deze weduwe huwde ds. Garrit Wissink (hoofdstuk 24, par.7).

> Godsdienstoefening te zullen ophouden en zich naar Deventer te zullen begeven, verzoekende om een geleide, teneinde niet door het publiek te worden mishandeld.
> Wij voldeden hieraan, lieten hem vergezellen tot aan een huis onder Beekbergen dat hij ons opgaf en die hem per wagen naar Deventer zou overvoeren, lieten een detachament van 20 man en 1 Officier te Beekbergen en trokken met de overigen naar Apeldoorn'.
> Na enige opmerkingen over de situatie in Apeldoorn, besluit de burgemeester als volgt.
> 'De opgemelde 100 man militairen zullen heden' - 11 februari 1836 - 'of morgenochtend weder naar Zutphen vertrekken...'.

Gevraagd kan worden of het optreden van de burgemeester met zijn troep soldaten niet de oorzaak is geweest, dat de godsdienstoefening -met minder dan negentien personen! - niet kon worden gehouden. Evenals in soortgelijke gevallen op andere plaatsen, hebben de 'nieuwsgierigen' er voor gezorgd, dat, met enige reden, relletjes werden gevreesd. In een brief van 5 maart 1836 aan de district-commissaris van Over- en Midden-Veluwe te Voorst, merkt de burgemeester op 'dat ik niet kan ontkennen, dat er in deze gemeente hevige vijandschap tusschen de belijders van het Hervormd kerkgenootschap en de zoogenaamde separatisten bestaat' en

> 'Waarin die vijandschap speciaal bestaat kan ik niet opgeven, doch wel dat waren te Beekbergen geen troepen aanwezig geweest, men de separatisten met Brummelkamp aan het hoofd, niet voor mishandeling van personen en eigendommen zou hebben kunnen vrijwaren'.[24]

Er was voor Brummelkamp op 10 februari 1836 geen andere weg dan het beëindigen van de samenkomst en het vragen van vrijgeleide. Op 12 mei 1836 - en wellicht daarvóór - is hij opnieuw te Beekbergen en bevestigt aldaar zonder stoornis het huwelijk van Jan Kortink en Geesje Klaassen.[25] Van verdere bemoeienis van de zijde der overheid is niets bekend; ook de genoemde 'Gedachtenis' rept er niet van. We mogen veronderstellen dat de autoriteiten de kleine groep te Beekbergen-Lieren, die wellicht in den regel in gedeelten vergaderde, na begin 1836 ongemoeid heeft gelaten.

5. Ambtsdragers 1835-1856

Hoewel, zoals vermeld, de notulen van de *kerkeraad* tot begin 1854 ontbreken, kennen we - mede uit de presentie van de classes Arnhem en Hattem (1848-1852) - tamelijk nauwkeurig de namen der ambtsdragers in bovengenoemd tijdvak.

Van 1835 tot 1843 W. van Beek († 1844), R.A. van den Brink († 1845), ouderlingen; J. Brink († 1844), E Testerink († 1843), diakenen.[26] In 1844 en volgende

24 Mooibroek, *a.w.* 133-134.
25 Huwelijksregister, onder 12 mei 1839.
26 Mede volgens presentie in NCA.

jaren is Gerrit Alofs ouderling,[27] in 1848 en 1849 geldt hetzelfde van Derk van Beek.[28]
Verder vinden we in 1848 G. Groeneveld,

27 NCA presentie 1844; NCH presentie 1848-1851,
28 Presentie NCH 1848-1849.

H. Kruimer en B. Wissink als *afgevaardigden* genoemd; evenzo 1849 en 1851 J. van den Enk, alsmede H. Testerink in 1850 en 1851.[29]

Samenstelling kerkeraad januari 1850: Gerrit Alofs en Derk van Beek, ouderlingen. Berend van Voorst en Egbert Kruimer zijn diaken.[30]

Gedurende de jaren 1854-1856: M. Sipkes, predikant; G. Alofs, Jan Hendrik ten Cate,[31] ouderlingen. Berend Wentink, Gerrit Groeneveld, diakenen.[32]

6. Erkenning

Begin 1850 - als de gemeente wellicht de behoefte heeft gevoeld aan een eigen kerkgebouw - richt zij een request tot de koning, waarin erkenning wordt gevraagd. Het verkrijgen hiervan, inhoudende onder meer rechtspersoonlijkheid, maakte het mogelijk vaste goederen etc. op naam van de gemeente te stellen. Het verzoekschrift draagt de datering 'January 1850'.[33] Een variant van het 'Utrechtse Reglement', namelijk dat van de Afgescheiden gemeente te Groningen, wordt als het hare gekozen. De openbare eredienst zal worden gehouden'... te Beekbergen in het lokaal 't welk te dien einde in aanbouw is'. Zoals we weten uit de 'Gedachtenis' (paragraaf 3) stond dit te Lieren. Het werd 21 april 1850 in gebruik genomen. 'Het was een klein, eenvoudig gebouw met ongeveer 150 zitplaatsen...'.[34]

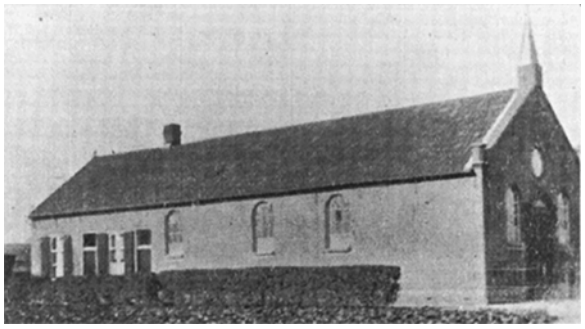

Eerste kerkgebouw (1850) met pastorie (1854) te Beekbergen (Lieren)

De ondertekening van het request, door negentien mannelijke leden, laat zien dat vergeleken met de eerste jaren, de gemeente in niet-geringe

29 Idem 1849-1851.
30 Volgens het in paragraaf 6 te noemen request januari 1850; G. Alofs was korenmolenaar, het beroep van de anderen 'landman'.
31 Geboren 1815, schoenmaker.
32 Notulen kerkeraad 1854-1856.
33 Herv. Ered. 16 april 1850, no. 2.
34 Mooibroek, *a.w.* 136.

mate is uitgedund. In de paragrafen 2 en 5 kwam reeds aan het licht dat deze verandering voor een deel ontstond door overlijden, voor een ander deel door emigratie naar Noord-Amerika. De volgende personen tekenden.

cursief = genoemd in paragraaf 2 onder de (eerste) leden

Gerrit Alofs, ouderling;
Egbert Kruimer, diaken;
Harmen Alofs
Gerardus van Beek
Johan Gerhard Bitters (1818)
Jan Hendrik ten Cate (1815)
Jan van den Enk
Gerrit Everts († 1854)
Cornelis Groeneveld
Gerrit Groeneveld
Derk van Beek, ouderling
Berend van Voorst, diaken
Rik Groeneveld
Berend Logtenberg
Egbert C. Muller
Jan Ruimerman
Hendrik Testerink (1825)
Hendrik Testerink (1826)
Berend Wentink

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 28 juli 1850, no.53.[35]

7. Gemeentelijk leven 1853-1869

In 1840 had Beekbergen kunnen gebruikmaken van de diensten van ds. P.R. de Wit (1802-1840) te Apeldoorn, en van april 1849 tot januari 1850 van die verricht door ds. G. Brunemeijer (1818-1912) in combinatie met Teuge.[36] In 1853 zet zij zich tot het beroepen van een eigen herder en leraar. Op 31 juli van dat jaar wordt candidaat Sipkes in haar midden bevestigd. Manus Sipkes werd 27 december 1830 te Elburg geboren en overleed als predikant te Winterswijk, aldaar 2 december 1895. Te Beekbergen stond hij tot 1 december 1867; bij zijn komen aldaar was hij ongehuwd. Op 2 augustus 1854 wordt besloten een pastorie te bouwen ‘achteraan de kerk’.[37] ‘Bij het grondwerk, den bouw en de aanvoer van het materiaal moesten alle mansleden... zooveel mogelijk medehelpen’.[38] Jan Ruimerman - 63 jaar oud - bleek aanvankelijk onwillig zich aan deze afspraak te houden, maar na hierover ‘met woorden te zijn bestraft’, belooft hij te zullen helpen.[39]

35 Herv. Ered. 5 aug. 1850, no. 8.
36 *De Haas* I, 59-60; *De Hoeksteen* 16 (1987) 112-118.
37 Not. kerker. 2 aug. 1854, art. 2.
38 Mooibroek, *a.w.* 137.
39 Not. kerker. 26 aug. 1854, art. 2.

Begin 1857 wordt in plaats van G. Groeneveld, Willem Alofs gekozen tot diaken. Het is in deze tijd één van de weinige mutaties in de samenstelling van de kerkeraad. Hetzelfde jaar brengt een niet-alledaags incident. We lezen

> ‘Er wordt gesproken over vier katechizanten, die gebruik hadden gemaakt van het Heilig Avondmaal, en gevraagd of men hen ook zou aannemen.
> Als reden voor de aanneming wordt genoemd
> 1. Dat zij,[40] daar het altijd geschied is, wanneer iemand ten Avondmaal ging, ook belijdenis deed, ligt konden geërgerd worden, te meer daar zij verzocht hadden om aangenomen te worden.
> 2. Om de bespotting door de Wereld voor te komen.
> Als reden tegen de aanneming merkt men aan dat het goed zou zijn hen nog een maand of drie onder beproeving te houden en acht op hunnen wandel te

40 Bedoeld zijn de vier catechisanten.

> geven. Het resultaat is nog drie maanden te wachten, zoo ze namelijk zelven daarmede inwilligen'.[41]

Op 26 september 1857 - één dag voor zijn verjaardag - treedt de (nog) 26-jarige ds. Sipkes in het huwelijk met Jannetje Zwanenburg, oud 31 jaar, geboren te Nieuwkoop en wonende te Bodegraven.[42] De echtverbintenis wordt burgerlijk voltrokken in het gemeentehuis te Apeldoorn en kerkelijk bevestigd door ds. J.H. Schoemaker (Apeldoorn) op 27 september. Jannetje Zwanenburg overleed reeds 25 mei 1866; zij liet haar echtgenoot vijf kinderen na. In de handelingen van de synode 1866 te Amsterdam, die van 30 mei tot 8 juni onder presidium van ds. J.H. Donner (Leiden) bijeenkwam vinden we (zitting 1 juni)

> 'Art. 40. De Praeses deelt mede dat eenen geliefden broeder, Leeraar in onze Kerk, het smartelijke verlies heeft getroffen, dat hij zijne gade heeft verloren, waardoor hij en de zijnen in diepe droefheid gedompeld zijn. ZEw. stelt voor om aan dien broeder, die, wat het fmancieële betreft, in bekrompen omstandigheid verkeert, een bewijs van christelijke deelneming en hulpbetoon te geven. De Vergadering neemt dit voorstel met blijdschap aan en brengt aan vrijwillige giften bijeen de som van *ƒ* 66, die met een begeleidend schrijven dien broeder wordt toegezonden.'[43]

In 1865 blijkt dat de geest van de 'Geldersen' in gemeente en predikant nog niet is uitgedoofd. Op grond van een 'jarenlange practijk' wordt besloten

> '... om hen, die met hunne belijdenis en wandel betoonen, geloovigen te zijn, en met ons in den regel tot de Godsdienstoefeningen opgaan, al hoewel ze nog niet tot de Afgescheidenen behooren, tot het Avondmaal toe te laten, altijd met dien verstande dat men hen zal vermanen tot vereeniging met de Gemeente en op hun leven zal acht slaan.'[44]

Afgezien van deze eigenaardigheden, krijgen we de indruk dat ds. Sipkes te Beekbergen met veel liefde en wijsheid heeft gewerkt. Hij was een ijverig voorstander van het christelijk onderwijs. Mede onder zijn leiding en als vrucht van zijn arbeid kon in 1866 een schoolverening worden opgericht, waarvan hij secretaris werd. De school werd echter eerst na zijn vertrek naar Winterswijk geopend, en wel 2 mei 1871.[45]

In 1863 wordt Jan van den Enk gekozen als derde diaken. Begin 1865 is de samenstelling van de kerkeraad als volgt: M. Sipkes, G. Alofs, W. Alofs, J.H. ten

41 Not. kerker. 28 okt. 1857, art. 2.
42 GA Apeldoorn, Huwelijken 1857.
43 *Handelingen en Verslagen* 916-917. Op 5 juni ontving de synode een brief van ds. M. Sipkes 'Behelzende hartelijke dankbetuiging voor de deelneming, betoond door de Synode, in ZEw. smartelijk verlies'. (*Ibidem* 927).
44 Not. kerker. 31 jan. 1865, art. 9.
45 Men zie voor M. Sipkes: *De Haas* I, 243. Deze predikant was een aanhanger van het Chiliasme. Hij schreef over dit onderwerp *De Toekomst des Heeren, of de leer der laatste dingen*, Winterswijk 1877 (vierde druk Dokkum 1892).

Cate, ouderlingen. J. van den Enk, E. Kruimer en T. Pluim zijn diaken.[46] Nadat Sipkes is vertrokken - 1 december 1867 - wordt de gemeente bediend door H. Cramer (26 maart 1868-25 maart 1869) en daarna door J.P. van der Maas (5 september 1869-12 maart 1876). Haar ledental schommelt in de jaren 1861 tot 1876 om de 155.

46 Not. kerker. 31 jan. 1865, presentie.

Hoofdstuk 6
Putten

Putten omvatte van ouds, behalve het dorp van deze naam, de buurtschappen Bijsteren, Dasselaar, Diermen, Gerven, Halvinkhuizen, Hel(1), Hoef, Huinen, Norden en Nulden. In 1847 stonden er 425 huizen, bewoond door 512 huisgezinnen en 3330 personen. Het voornaamste middel van bestaan was de landbouw; men vond er drie papierfabrieken, twee pottenbakkerijen en twee korenmolens. In genoemd jaar waren de Hervormden 3050 in getal, de Rooms-Katholieken 280 en de Afgescheidenen slechts weinige[1]. Volgens de 'Gemeenteverslagen' telde eind 1851 de Christelijke Afgescheiden gemeente 37 zielen; eind 1853 waren het er 56.[2]

1. Gezelschap rond 1836

Te Putten heeft gedurende vele jaren het conventikelwezen gebloeid; in welke vorm zullen we hierna zien. We kunnen dit echter in genoemde plaats niet beschouwen als voorgeschiedenis van de Afscheiding - de meeste leden der gezelschappen bleven Hervormd.

In 1836 kan een deel der Hervormden het slecht vinden met de predikant Hendrik van Griethuysen.[3] Ouderling zijn G. Arentse, A. Bouw en G. Slot. In de notulen van de kerkeraad[4] van 22 september 1836 lezen we dat G. Slot bedankt voor zijn bediening. Hij heeft daarvoor drie redenen: dat de predikant zonder de kerkeraad te hebben geraadpleegd 'in de buurten ging catechiseeren'[5]; 'dat hij zich met het voorstel der Prediking des Leeraars niet kon vereenigen' en 'dat eene oefening in de gemeente was verhinderd geworden'. Dit laatste - 'verhinderd' vermoedelijk nadat de burgemeester had gedreigd proces-verbaal te zullen opmaken - was voor een twaalf-tal personen aanleiding zich te wenden tot de gouverneur van Gelderland, met het verzoek ongehinderd voort te mogen gaan met het houden van hun gezelschap. Het request luidt als volgt.[6]

> 'In de Gemeente Putten is sedert meer dan vijftig jaren des Zondags avonds *buiten* den tijd der openbare Godsdienstoefeningen eene Godsdienstige bijeenkomst gehouden. De kerkeraad der Gemeente Putten heeft nimmer eenig het minst bezwaar tegen die bijeenkomsten geopperd, als of daarin redenen tot rust-, orde- of Godsdienstverstoring gegeven werd en ook nu nog niet.

1 *Van der Aa* IX (1847) 316-318; Afgescheidenen worden niet genoemd.
2 GA Putten, uitgaande brieven burgemeester - Gemeenteverslag 1851 (11 mei 1852), 1853 (17 jan. 1854). Vóór 1851 zijn er geen gegevens aangaande het aantal Afgescheidenen te Putten.
3 H. van Griethuysen werd in 1806 te Utrecht geboren en overleed in 1892. Hij stond te Putten - als enige predikant - van 5 april 1835 tot 28 april 1844.
4 We putten in dit hoofdstuk uit 'Notulen kerkeraad 1835-1900'.
5 Wellicht had Slot voor één of meer buurten een catechiseer *meester* op het oog, zichzelf of een ander; in 1838 werpt zijn zoon zich als zodanig op (not. kerker. 14 mei 1838).
6 GA Putten, uitgaande stukken burgemeester, 27 sept. 1836.

> De Vergadering welke daar bijeenkomt, bestaat niet uit *afgescheidenen*, maar uit menschen, die tot de *gevestigde Kerk* behoren, en ook door zulk eene gewone bijeenkomst geene afscheiding bedoelen.
> Wanneer men gedacht had dat er vergunning tot het houden van zulk een vergadering moest worden gevraagd, zouden wij niet zijn achtergebleven, maar wij meenden niet tot het onder het bij koninglijke en Staten Besluit[7] bedoelde soort van menschen te behoren en hebben daarom geene autorisatie gevraagd. De kenbaarmaking van dag, uur hunner bijeenkomst aan den Heer Burgemeester kunnen wij met het koninglijk en Staten Besluit niet overeen brengen. Wij meenen redenen te hebben om te verzoeken dat wij met de bijeenkomst als van ouds mogen voortgaan tot tijd en wijle daar over onverhoopt wettige klachten mogten vallen.
> Indien wij autorisatie moeten vragen doen wij zulks niet als *gescheidenen*, maar als zulken die tot de *Gevestigde Kerk* behoren; en voortduring, onder bescherming der wet, verzoeken van eene Godsdienstige zamenkomst die hier niet *nu* is opgerigt, maar *sedert meer dan vijftig* jaren rustig en stil tot stigting der aanwezigen heeft voortgegaan.
> Putten den 27 September 1836.
> (Was getekend) Gijsbert Arentse (koopman, ouderling); Gradus Beernink (smid); Aart Bouw (landman, ouderling); Lubertus van Dam (timmerman, wethouder); W. van Dompselaar; J. Evers; Hendrik Hoonhorst (landbouwer, raadslid); Abraham van Norden (landman); Barend Huibert Pasman (timmerman); Garrit Slot (schoenmaker, ouderling); Gerrit Jan Sonnenberg (schilder); Geurt Woudenberg (landbouwer)'[8].

Uit het feit dat onder de ondertekenaars de drie ouderlingen van de Hervormde gemeente en twee raadsleden waren, mag worden afgeleid dat het gezelschap (merendeels) werd gevormd door leden van de maatschappelijke bovenlaag.

De burgemeester om advies gevraagd door de gouverneur, reageert hierop met een uitvoerig stuk, gedateerd 14 november 1836, dat we als volgt samenvatten.[9]

> Als de adressanten beweren dat hun gezelschap meer dan vijftig jaren bestaat, kan slechts zijn bedoeld dat gedurende genoemde periode bijeenkomsten zijn gehouden, waarin een *gedrukte predicatie werd voorgelezen* 'want een oeffenaar als G. Arentse is, heeft voor heen in deze gemeente niet bestaan...'.
> De kerkeraad zou nimmer enig bezwaar tegen het houden der bijeenkomsten hebben geopperd... Het commentaar van de burgemeester op deze woorden van de adressanten luidt 'dat G. Arentse, A. Bouw en G. Slot de kerkeraad uitmaken uitmaken en de hoofden dier Godsdienstige

7 Bedoeld zal zijn het koninklijk besluit van 5 juli 1836 (EERSTE DEEL 402-404). Dit besluit had - zoals uit de tekst duidelijk blijkt - uitsluitend betrekking op personen, die zich van de Hervormde kerk hadden afgescheiden. Het woord "Staten" is abusievelijk ingevoegd.
Aan geen enkel conventikel werd in deze tijd autorisatie verleend.

8 Voornamen en beroepen werden door ons toegevoegd.

9 GA Putten, uitgaande stukken burgemeester, 14 nov. 1836.

bijeenkomsten de kerkeraad zelve is,[10]... maar de Predikant in het bijzonder de uitdrukkelijke toestemming geven moet tot het houden dier Godsdienstige oeffeningen door *geëxamineerde* katechiseermeesters'.
Echter, ook al zou G. Arentse geëxamineerd zijn, dan nog zou de burgemeester het voortduren van het optreden van G. Arentse 'aller noodlottigst' vinden, want dan zullen wij spoedig alhier 'eene Gemeente in een Gemeente gevormd zien' en zullen G. Arentse c.s. trachten de arbeid van de predikant vruchteloos te maken.
'Dat ik niet ongunstig over G. Arentse oordeele[11] bewijst zijn gehouden gedrag omtrent den Predikant zedert deszelfs komst alhier. Hoezeer toch Ouderling,

10 Exclusief de predikant.
11 We lezen: "Dat ik G. Arentse niet in een kwaad daglicht stel...".

> bezoekt hij de Kerk zedert circa een half jaar niet meer,[12] en vaart niet te min voort, meer dan ooit zijne oeffeningen te houden en door woord en daad den arbeid van den Predikant te vermoeijelijken.'
> 'Ik ben van oordeel' - zo besluit de burgemeester - 'het verzoek der adressanten te wijzen van de hand, of *het voorlezen eener gedrukte Predikatie*, in een bijzonder huis, gelijk van ouds, toe te staan, mits met toestemming van den Predikant, en onder deszelfs toezigt, opdat langs dien weg de Gemeente alleen in haar geheel kan bewaard blijven.'

Op 21 december 1836 ontvangt de burgemeester de dispositie van de gouverneur aangaande het onderhavige request. Zij behelst in substantie dat genoemde ambtenaar meent, de zaak van dit conventikel dat zich beweegt binnen de Hervormde kerk en wordt geleid door de drie ouderlingen, te moeten 'overlaten aan de Kerkelijke Besturen, om wegens de door G. Arentse bestuurd wordende oefeningen de voorzieningen te nemen, welke dezelven op grond van de kerkelijke verordeningen noodzakelijk achten zullen...'.[13] De verdere geschiedenis van het gezelschap onttrekt zich aan onze waarneming. Wellicht hebben predikant en ouderlingen een modus vivendi getroffen.

2. Oefenaars 1838-1841[14]

Na de gebeurtenissen van 1836 blijft het enige jaren rustig rond het gezelschapsleven te Putten. Maar, als in mei 1838 de kerkvisitatoren in de vergadering van de kerkeraad een onderzoek instellen 'naar de toestand der gemeente' komt ter sprake

> 'dat zich hier gedurende den jongstverloopenen winter twee lidmaten, *Jan Slot*[15] en *Wouter Bouw*[16] opgeworpen hadden tot onderwijzers in den Godsdienst. Kerkvisitatoren geven daarop den Kerkeraad in last om deze ernstig te vermanen zich voortaan daarvan te onthouden, en bij onverhoopte volharding terstond zulks ter kennisse te brengen van het Klassikaal bestuur...'.[17]

De kerkeraad zendt dan 30 mei 1838 aan beide personen een brief, waarin onder meer staat dat het hem bekend is, dat gij 'gedurende den jongst verloopenen winter ten uwen huize onderwijs gegeven hebt in de Christelijke Godsdienslere...'. Aangezien dit in strijd is met de in de Hervormde kerk vigerende bepalingen aangaande het godsdienstonderwijs -men diende te zijn geëxamineerd en machtiging te hebben van de kerkeraad - worden Slot en Bouw vermaand zich hiervan verder te onthouden, terwijl een herhaald overtreden van bedoelde wetten 'niet dan onaangename gevolgen

12 Zoals we zagen werd ds. H. van Griethuysen te Putten bevestigd 5 april 1835.
13 GA Putten, Ingekomen stukken 1836, 23 dec.
14 De in deze paragraaf genoemde zaken worden ook vermeld in C.D. Goudappel 'Oefenaars op de Veluwe', weekblad *De Reformatie* (60) 13 okt. 1984, 30-31.
15 Jan Slot was een zoon van de reeds genoemde ouderling Gerrit Slot.
16 Wouter Bouw was een zoon van Jan Bouw en Geertje Reimers.
17 Not. kerker. 14 mei 1838 (geen art.).

voor U hebben zal'.[18] We lezen niet meer over deze zaak, zodat we moeten concluderen dat beiden hun gewraakte activiteiten hebben gestaakt.[19]

Midden 1840 is er opnieuw sprake van het leiden van oefeningen door

18 Idem 30 mei 1838.

19 Wouter Bouw werd in 1842 diaken en in 1845 notabele. (Goudappel, *a.a.* 30)

een ‘niet geadmitteerd Persoon’; zijn naam wordt niet genoemd.[20] Tenslotte, begin 1841 brengt het lid Hendrik Roetersen bij de kerkeraad aan dat Wouter van den Beitel onderwijs in de godsdienst geeft en ‘zoogenaamde oeffeningen’ houdt, alsmede dat Tijme Dobbenburg voortgaat met catechiseren. Van den Beitel is geen ‘lidmaat’ en dat het dus ‘de magt van den kerkeraad te boven ging hem te verhinderen, zoowel het katechiseeren als het oefenen, terwijl men geloofde, dat zulks eene zaak was behorende tot het Gemeente-bestuur’.[21] In september 1841 begeert H. Pietersen van het classicaal bestuur admissie tot het geven van godsdienstig onderwijs. De kerkeraad wil echter geen desbetreffend attest verstrekken wegens dubbelzinnig optreden: hij heeft namelijk het adres van ds. B. Moorrees aan de algemene synode ondertekend.[22] Dirk Roetersen daarentegen is door de classis met goed gevolg geëxamineerd; hij ontvangt van de kerkeraad autorisatie tot het geven van godsdienstig onderwijs.[23]

Zoals reeds aangestipt, ondanks het veelvuldig optreden van oefenaars en godsdienstonderwijzers heeft de Afscheiding te Putten weinig ingang gevonden. Toch werd al spoedig een gemeente gesticht; dit in tegenstelling met zo vele andere dorpen op de Veluwe.

3. Het begin: Hendrik de Cock te Putten

Het begin van de Afscheiding te Putten ligt enigszins in het duister. In het hervormde archief ontbreekt elke verklaring van afscheiding over de jaren 1835 tot 1849. Van de Afgescheiden gemeente beginnen de notulen van de kerkeraad niet vroeger dan 15 december 1858, terwijl het ‘Ledematen-Boek’ (het oudst-bewaarde) na 1870 moet zijn aangelegd.[24] We weten slechts,[25] dat in de jaren 1836-1837 enige personen te Nijkerk en Putten lid worden van de Afgescheiden gemeente te Bunschoten. Van 1837 tot 1840 of 1841 vormden de Afgescheidenen te Nijkerk, Putten en Voorthuizen één (kleine) gemeente. Haar instituering, op 5 november 1837, werd verricht door ds. A. Brummelkamp De namen van de leden van de eerste kerkeraad worden in geen enkele bron vermeld. Deze gemeente is in 1840 of 1841 uiteengevallen[26]; vast staat dat haar leden die te Putten woonden, in juni 1841 afzonderlijk zijn verder gegaan. Hoewel in de notulen van de provinciale vergadering van 25 september 1840 de

20 Not. kerker. 4 aug. 1840.
21 Idem 24 maart 1841.
22 Ds. B. Moorrees, Hervormd predikant te Wijk (N.-Br.) vroeg in 1841 met 8790 mede-ondertekenaars in een adres aan de Hervormde synode, herstel in leer en kerkregering van de Gereformeerde kerk in Nederland. (Rullmann, *Strijd voor kerkherstel* 7-9)
23 Not. kerker. 23 sept. 1841, art.3-4. *Dirk* Roetersen, niet te verwarren met Hendrik.
24 We hebben voor dit hoofdstuk gebruik gemaakt van ‘Notulen kerkeraad 1858-1864’ en ‘Notulen kerkeraad 1864-1870’.
25 Men zie voor deze pericoop VIERDE DEEL register onder ‘Putten’ en hoofdstuk 7 (Nijkerk).
26 In VIERDE DEEL 109 schreven we dat te Nijkerk een Afgescheiden gemeente heeft bestaan van 1837-1840 (of 1841) en evenzo van 1850 tot 1882 (na 1869 onder de naam Christelijke Gereformeerde gemeente).

aanwezigheid van ‘Putten’ wordt vermeld, achten we dit een te vaag gegeven voor het spreken van een afzonderlijk bestaan.[27] Maar in de classicale notulen van... juni 1841, vinden we een ondubbelzinnig signaal:

> ‘[H. van] Malenstein te Putten is tot ouderling gekozen, terwijl die van Nijkerk thans eene van Putten afgezonderde bijeenkomst vormen’.[28]

Instituering van de afzonderlijke gemeente te Putten heeft men wellicht niet nodig geoordeeld. In ieder geval is hierover niets bekend. De kerkelijke jaarboekjes vermelden bij deze plaats: instituering 1842.

Op zondag 8 januari 1837 preekt ds. H. de Cock, komende van Voorthuizen,[29] tweemaal te Putten en wel op de boerderij Malenstein ‘in de buurt van Hell’.[30] Volgens het proces-verbaal van de burgemeester, gedateerd 11 januari 1837,[31] waren beide malen in genoemde boerderij, bewoond door Lubbert van Malenstein, ‘bouwman’, tweehonderd personen aanwezig. Uit het verhoor van G.J. Sonnenberg, schilder,[32] blijkt dat de samenkomsten werden bezocht door onder anderen Berend G. van Beek, Harm Boeven, Renger van Dasselaar, Jacob Nuijen en Wolbert Westeneng.[33] Nog lezen we dat Lubbert van Malenstein zich met zijn gezin - uitgezonderd één zoon - in de zomer van 1836 heeft afgescheiden. Het proces-verbaal leidt tot een veroordeling van H. de Cock en L. van Malenstein door de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem; na appel bij de rechtbank te Amsterdam worden de beklaagden echter vrijgesproken.[34]

4. De jaren 1841 tot 1850

Nagenoeg alles wat we over deze jaren aangaande de gemeente Putten weten, is het enige malen vermeld worden van H. van Malenstein, ouderling, in de classicale notulen.[35]

Toch vragen we ons af, of er gedurende de jaren 1841 tot 1850 wel een geregeld kerkelijk leven werd gevonden; er zijn te weinig gegevens. Anderzijds, we lezen rond 1851, als de gemeente haar bestaan duidelijk bewijst, niet van een (hernieuwde) instituering.

27 Wel vaker wordt een gemeente zoals Nijkerk, Putten c.a. in de presentie genoemd naar de woonplaats van de (enige) afgevaardigde.
28 NCA... juni 1841, art. 7.
29 VIERDE DEEL 107-108.
30 Beter: in de buurtschap Gerven. Ook thans bestaat een boerderij Malenstein, op dezelfde plaats als de hier bedoelde; zij is gelegen aan de Pasdijk, in het zuidwestelijk gedeelte van Putten. Men zie voor deze boerderij W.T. Hagoort, *Bijdrage tot de toponymie van Putten (Gld.)*, scriptie RU Utrecht, Aid. Historische taalkunde, Utrecht 1984.
31 GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838. inv. no. 551.
32 Men zie voor hem paragraaf 1.
33 De namen van deze vijf personen vinden we niet meer in dit hoofdstuk.
34 Als noot 31, inv. no. 218.
35 Bijv. NCA 5 jan. 1843 presentie.

5. De jaren 1851 en 1852

In tegenstelling met wat de literatuur[36] noemt, stellen we vast dat Willem van Leeuwen midden 1851 predikant is te Putten. Hij verschijnt als zodanig in de vergaderingen van de classis[37] en tekent 25 juli van laatstgenoemd jaar in dezelfde kwaliteit een request van de gemeente te Putten aan de Koning.

> Willem van Leeuwen werd in 1810 te Hellevoetsluis geboren en overleed in de Verenigde Staten na 1885. In de eerste jaren na 1834 trad hij te Hellevoetsluis als oefenaar op.[38] Na te zijn opgeleid door A.C. van Raalte, werd hij eind 1845 predikant te Heemse en in maart 1847 te Scharnegoutum (Fr.). Aldaar zijn rond zijn persoon vele moeilijkheden gerezen: hij had tegen het besluit van meerdere vergaderingen in Friesland, ds. H.A. de Vos te Marrum bevestigd; had zonder approbatie van de classis Sneek te Scharnegoutum zijn intrede gedaan; was voortgegaan met preken na daartoe opgelegd verbod door classis en provincie; etc.[39] Van Leeuwen zocht daarop zijn heil in Gelderland. Immers, deze provincie stond in die tijd buiten het kerkverband - wij vonden reeds dat de 'Geldersen' ook andere predikanten (en gemeenten) die in moeite verkeerden ten opzichte van het kerkverband, onderdak verleenden. W. van Leeuwen stond te Putten van juni of juli 1851 tot 8 januari 1854.[40] We weten niet of hij aldaar ook is bevestigd. Op 15 januari 1854 doet Van Leeuwen zijn intrede te Zaandam; en op 1 maart 1857 in de Dutch Reformed Church te Sheybogan, Wisconsin, Verenigde Staten. In 1885 werd hij afgezet als predikant.[41]

In 1851 wordt de gemeente meer actief - wellicht is dit de invloed geweest van ds. Van Leeuwen. Zij koopt een stuk grond, gelegen aan de Engweg, vlak bij de korenmolen 't Hert, teneinde daarop een kerk en een pastorie te bouwen. Met het oog op deze plannen schrijft de predikant 25 juli 1851 een request aan de Koning, waarin toestemming voor de bouw wordt gevraagd.[42] Als terloops wordt van het bestaan der gemeente kennis gegeven. Het verzoekschrift wordt afgewezen: de gemeente is door de hoge overheid niet erkend; er is mitsdien geen kerkbestuur en W. van Leeuwen kan niet voor anderen tekenen. De samenstelling van de kerkeraad wordt derhalve uit dit stuk niet bekend; volgens de classicale notulen van 3 september en 4 november 1851 was zij echter als volgt: W. van Leeuwen, predikant; Hendrik van Malenstein, ouderling. Johannes van Elten en Gerrit Mulder waren diaken.

36 *Honderd vijftig jaar*, W. van Leeuwen te Putten 2 juni 1853 -... (139); *De Haas* I idem (180).
37 NCA 3 sept. 1851, 11-12 aug. 1852, 4 nov. 1853 presentie.
38 ZEVENDE DEEL 144-146.
39 *Handelingen en Verslagen* (synode 1849) 476-479.
40 Het kan zijn dat de verwarring over het tijdstip van de komst van W. van Leeuwen naar Putten (men zie ook noot 36) voortvloeit uit het feit dat de behandeling van zijn zaak in Friesland (Scharnegoutum) tot ongeveer mei 1853 duurde. Hierbij komt dat het archief van de C.A.G.K. te Scharnegoutum in 1929 door brand is verloren gegaan (Wesseling, *De Afscheiding in Friesland* III, 177).
41 *De Haas* I, 180
42 Herv. Ered. 15 sept. 1851, no. 9.

Al na korte tijd zijn er in de gemeente te Putten moeilijkheden gerezen rond haar predikant. Zij worden in augustus 1852 voorgelegd aan de classicale vergadering.[43] Behalve de kerkeraad is een aantal leden aan-

43 NCA 11-12 aug. 1852, art. 3-11.

wezig, onder anderen G. van Heuvelen en J. de Kuiper. Van Leeuwen zou op de kansel uitspraken hebben gedaan als 'dat Jezus niet kon wonen dan in een rein hart'; 'Het hart is gesloten, de Bijbel open'; 'Jezus wil in geen onrein hart woonen, de mens moet het eerst rein maken' J. de Kuiper 'had gaarne der menschen onmacht gepredikt: Zonder Mij kunt gij niets doen'.[44] Wellicht heeft Van Leeuwen - die, als we het goed zien slechts een korte en gebrekkige opleiding had ontvangen - niet ten volle beseft, hoe zijn uitspraken de toehoorders perfectionistisch en remonstrants in de oren moesten klinken. De classicale vergadering heeft blijkbaar in deze of dergelijke geest geoordeeld, toen zij uitsprak dat, zowel leraar als gemeente 'door onbedachtzaamheid en liefdeloosheid zich zelve de breuken die er bestaan, hebben berokkend'. De gemeente wordt opgewekt tot gebed. Zowel uitspraak als opwekking worden door de aanwezigen aanvaard. Op 8 januari 1854 preekt ds. van Leeuwen afscheid. Zijn opvolger is J.W. Legrom; deze staat te Putten van 21 augustus 1856 tot 21 augustus 1858. Daarna komt P. Kapteijn - hij wordt 23 november 1858 bevestigd. In de notulen van 15 december 1858 lezen we:

> 'Art. 2. Dewijl er geen notulen van de handelingen des Kerkeraads tijdens het verblijf van Ds. Legrom voorhanden zijn, spreekt men over de te boek staande notulen opgesteld tijdens het verblijf van Ds. van Leeuwen vroeger Leeraar alhier. Men oordeeld dat het nuttig is dezelve te vernietigen ten einde de toen voorgevallene onaangenaamheden in vergetelheid te stellen. Dit oordeel is eenparig waarom men besluit de bladen bevattende bovengenoemde Notulen uit dit boek te snijden en in aller tegenwoordigheid te verbranden. Dit word met aller instemming dadelijk uitgevoerd.'.

6. De verklaringen van afscheiding bewaard in het hervormde archief[45]

Deze strekken zich uit over het tijdvak 1850 tot 1867. Hoewel niet uniform, hebben zij alle als voornaamste inhoud, dat men zich afscheidt van het Hervormde kerkbestuur hetwelk zich heeft gevestigd in het jaar 1816 en dat men zich verenigt met degenen die zijn teruggekeerd tot 'de voorvaderlijke leer, tucht en dienst' die is gegrond op Gods onfeilbaar Woord en de Drie formulieren van enigheid zoals deze zijn vastgesteld in de synode te Dordrecht gehouden in 1618 en 1619. Jaartallen en namen in de verklaringen luiden als volgt.

1850 Gerrit Berend
Aaltje Gerritsen
Teunis Gerritsen en zijn vrouw:

44 Johannes 15 vers 5.

45 Voor enige bijzonderheden in de paragrafen 6 en 8 genoemd, zijn wij veel dank verschuldigd aan mevrouw T. Elbertsen-Hoekstra, die een grote kennis bezit van de genealogie van Puttense families.

G. Mulder

Giel van Heuvelen

Aaltje Mulders

Gerritje Ruiter (weduwe Abraham Eikenhorst)

met drie kinderen

Aartje Schipper

1851	Maria van Asselt
	Jacob Willem Abraham Holl
	Berta van der Geest
	Jacobus van der Geest
	Lubbertjen van der Geest
	Melis van der Geest
	Teunis van der Geest en zijn vrouw:
	Geertje van Blijkshof
1852	Zwerusina van Blijkshof
1859	Willem Arendse en zijn vrouw:
	Rijntje van Norden
	Heintje van Asselt
	G. Bos
	J. van Steeg
1860	Evert van de Kamp
1861	Hendrikjen Hendriks
	Jacobje van de Kamp
	W. van de Kamp
	Jakobje van Veenhuizen
1863	H.W. Hamers
1864	Aart van Norden
1865	Frederik van Beek
	Hendrik van Duinen en zijn vrouw:
	Willempje van Dasselaar
	Hendrikje Hartgers
	Hendrik van de Kamp

	Jacob Zegers en zijn vrouw:
	Fennetje Plat, met hun kinderen
1866	Steintje de Bruin[46]
	Wympje Hamers[46]
	Reintje West[46]
1867	Gerrit van der Zanden en zijn vrouw:
	Cornelisje Schouten, met hun kinderen
zonder	Gerritje van Beek Adr., dooplid
jaartal	Symen Boon[47] en zijn vrouw:
	Hentien Berends, met hun zes kinderen
	Wilhelmus van Donkersgoed[47]

Zowel het ontbreken van verklaringen van afscheiding in het hervormde archief vóór het jaar 1850, als het feit - in de vorige paragraaf genoemd -dat er niet wordt gerept van notulen van de kerkeraad van vóór 1851, doet ons ook hier de vraag stellen - als in paragraaf 4 - of er in het tijdvak 1840/1841 tot 1850 wel sprake is geweest van een georganiseerde gemeente.

46 Getekend en gezonden door ds. K. Kleinendorst.
46 Getekend en gezonden door ds. K. Kleinendorst.
46 Getekend en gezonden door ds. K. Kleinendorst.
47 Tekent hierna te noemen request 1864.
47 Tekent hierna te noemen request 1864.

7. De jaren 1858 tot 1864; H. Koestapel

Voor zover we weten heeft de ‘gemeente’ (of de groep) van 1841 tot 1851 gekerkt in Telgt, een buurtschap op het grondgebied van Ermelo, ten noordoosten van Putten en dichtbij de grens met deze plaats gelegen - en wel in de boerderij van Hendrik van Malenstein.[48] In 1852-1853 werd een kerk met pastorie gebouwd, zoals we reeds zagen aan de Engweg bij de molen 't Hert.[49]

Als na het vertrek van ds. J.W. Legrom,[50] P. Kapteijn[51] te Putten predikant is geworden, wordt opnieuw begonnen met het maken en inschrijven van de notulen van de kerkeraad. P. Kapteijn stond te Putten van 21 november 1858 tot 18 februari 1861.

Het eerste kerkje van de Afgescheidenen te Putten deed dienst vanaf 1852. In 1873 werd het verkocht en werd er een weeshuis omheen gebouwd, zoals de afbeelding laat zien

Bij de eerste genotuleerde vergadering, die van 15 december 1858, blijkt dat de samenstelling van de kerkeraad als volgt is: Pieter Kapteijn;

48 GA Putten, uitgaande stukken burgemeester 1851, 27 mei: Hierin wordt bericht aan de gouverneur, dat de Afgescheidenen kerk en pastorie hebben aanbesteed, en dat de godsdienstoefeningen tot nu toe worden gehouden ‘in het Elg’.

49 Thans: op de plek vóór het bejaardenhuis ‘Elim’. Men zie ook K. Friso, *Straatnamenboek* Putten, Putten s.a.

50 Jan Willlem Legrom werd in 1819 te Dordrecht geboren en overleed te Alkmaar in 1873. Opgeleid te Arnhem door A. Brummelkamp. Na Putten, predikant te Ommeren 1858; te Alkmaar 1861; emeritus 1873. *De Haas* I, 182-183.

51 Pieter Kapteijn werd in 1823 te Bodegraven geboren en overleed te Leerdam in 1903. Opgeleid te Hoogeveen door W.A. Kok en J. Bavinck. Predikant te Gees 1855; Putten 1858; Sleeuwijk 1861; Leerdam 1868; Pernis 1870; Amstelveen 1873; emeritus 1898. *De Haas* I, 152-153.

Hendrik van Malenstein, Dirk Bakker,[52] ouderlingen. Gerrit Mulder en Jacob Koster waren diakenen. Begin 1860: P. Kapteijn; W. Arendse, H. van Malenstein, ouderlingen; G. Bos, J. Koster, diakenen. Daarna wordt Elbert van Malenstein, broer van Hendrik, tot (derde) diaken gekozen.

Over de tijd van het predikantschap van P. Kapteijn zijn er geen bijzonderheden die vermelding verdienen. Echter, onder zijn opvolger Klaas Kreulen[53] - deze werd door ds. M. Sipkes te Beekbergen 13 oktober 1861 bevestigd - brak voor de gemeente een moeilijke tijd aan. Wel te verstaan: buiten schuld van de predikant. De twisten die de gemeente hebben bezwaard, duurden van 1863 tot circa 1870, en droegen sterk het karakter van veten tussen enige families, met als aanleiding financiële zaken. Vanwege dit karakter, zullen we één en ander sober behandelen. Daarnaast waren er moeilijkheden rond het lid Hendrik Koestapel. We vatten diens levensloop in deze paragraaf samen.

> H. Koestapel - met een Puttense familienaam - werd 28 maart 1833 te Nijkerk geboren. In 1851 verhuist hij naar Putten. Circa 1860 is hij landbouwer. Op 1 april 1863 (Paasmaandag) mag hij voor het eerst voor de Puttense gemeente optreden als oefenaar. In maart 1864 vraagt Koestapel aan de classis een acte van het bezitten van singuliere gaven, maar deze wordt hem niet verleend. De raad, te Kampen te gaan studeren wordt door hem niet opgevolgd.
> In juli 1864 'preekt' hij te Apeldoorn in de Kruisgemeente; dit gebeuren wordt gevolgd door een zich met vrouw en kinderen onttrekken aan de gemeente te Putten. In 1865 - tijdens het hoogtepunt van de onderlinge twisten aldaar -oefent hij in het huis van één van de opponenten; hetzelfde jaar brengt ook een kort verblijf van Koestapel te Ommeren, waar hij voor *f* 100,- per jaar en vrije woning werkzaam is als 'leerend ouderling'. Maar, eveneens in 1865, sluit hij zich aan bij de Hervormde gemeente te Putten(!). Na enige wederwaardigheden benoemt haar kerkeraad hem - in 1868 - tot godsdienstonderwijzer en kranken-bezoeker met een tractement van *f* 400,- per jaar. Van 1874 tot zijn overlijden in 1884 (twee jaar voor het begin van de Doleantie) is hij godsdienstleraar te Kootwijk.[54]

> Rullmann schrijft over Koestapel te Kootwijk:
> 'Vroeger was deze gemeente nooit lang zonder predikant geweest... Maar na het vertrek van P.N. Pikaar, in December 1868, was de plaats vacant gebleven. Wel waren er tal van beroepen uitgebracht, zoowel op gevestigde predikanten als op candidaten. Maar al die pogingen bleven vruchteloos.

52 Van Malenstein was landbouwer; Bakker knecht op de boerderij 'Malenstein'.

53 Klaas Kreulen werd in 1833 te Nieuwleusen geboren en overleed in 1901 te Kalamazoo, Michigan, Verenigde Staten. Na te Kampen te hebben gestudeerd, werd hij predikant te Putten (13 okt. 1861-14 aug. 1864); vervolgens te Giessendam 1864; Zierikzee 1866; Wissenkerke 1869; Kalamazoo, Mich. 1890; Emeritus 1900. *De Haas* II, 192.

54 We ontleenden de inhoud van deze beknopte biografie aan de notulen van de Afgescheiden gemeente te Putten en aan de resultaten van een onderzoek verricht door drs. M. Gunnink te Putten.

Om toen eenigszins in de geestelijke behoefte dezer gemeente te voorzien, werd er een godsdienstonderwijzer aangesteld. Deze betrok dan ook de pastorie... Maar hij toonde meer hart te hebben voor het boerenbedrijf dan voor de geestelijke verzorging der gemeente'.[55]
Candidaat J.H. Houtzagers wordt zijn 'opvolger'...

55 J.C. Rullmann, *De Doleantie*, Amsterdam 1916, 8.

De twisten te Putten beginnen in 1863, als ouderling H. van Malenstein op de kerkeraad verklaart door diaken J. Koster te zijn beledigd.[56] We worden niet gewaar welke kwestie er tussen deze beide personen ligt. Maar als het geschil kort daarna op de classis wordt gebracht, vinden we, dat Van Malenstein in 1851 *f* 3000,- heeft geleend voor de bouw van de kerk en de pastorie. De 'gemeente' zou hebben moeten tekenen op schuldbekentenis, als *borg*- aldus Van Malenstein. Koster stelt daar tegenover dat de andere gemeenteleden slechts hebben getekend als *getuigen* -zij zouden dus door Van Malenstein zijn misleid. De zaak is niet van practisch belang, want de som gelds is reeds lang aan laatstgenoemde terugbetaald.[57] Hoewel er na de classicale vergadering een verzoening tot stand komt, wordt na enige dagen de kwestie door Van Malenstein opgerakeld. Diaken E. van Malenstein kiest de partij van zijn broer en beiden verklaren dat de kerkeraad in het onderhavige geschil heeft 'geknoeid'.[58] De zaak gaat opnieuw naar de classis. Aangezien H. van Malenstein en E. van Malenstein hun beschuldigingen volhouden, worden zij 12 november 1863 met hulp van de kerkeraad te Renswoude afgezet. Beiden worden met enige van hun medestanders van het avondmaal afgehouden.[59] Op 18 november 1863 worden in plaats van de afgezette ambtsdragers gekozen: W. van de Kamp tot ouderling en T. van de Pels tot diaken. In de maanden daarna blijven de perikelen zich bewegen tussen een verzoening en een weer oplaaien en escaleren van de twisten. Als ds. Kreulen vertrekt -14 augustus 1864 - is de gemeente nog steeds verscheurd, alhoewel het de oppositie, de groep Van Malenstein, niet gelukt de voortgang van haar leven te stuiten.

Begin september 1864 heeft E. Van Malenstein zijn oppositie opgegeven en zich verzoend. De samenstelling van de kerkeraad is dan: W. Arendse, G. Bos, W. van de Kamp, ouderlingen. J. Koster, E. van Malenstein, T. van de Pels zijn diakenen.[60] In deze tijd wordt het, in de volgende paragraaf te behandelen, request aan de Koning gezonden, uit naam van, de kinderen inbegrepen, 123 zielen.[61] De oppositie tekent niet. Uit een opsomming in de notulen van 5 januari 1865 concluderen we dat zij 20 volwassenen en circa 27 kinderen omvat, in totaal 47 personen. Zo komen we tot een sterkte van de gemeente van minstens 170 zielen. We vermoeden echter dat ook enigen die niet tot de oppositie behoorden, niet hebben getekend. Immers, de statistiek geeft voor 1865 (en 1864) 220 zielen. We merken op dat enige leden te Ermelo woonden. De gemeente is ondanks haar verdeeldheid, geleidelijk gegroeid.

8. Het request van september 1864

Hoewel in 1864 de vervolging der Afgescheidenen voorbij is, vraagt de Puttense gemeente in september van genoemd jaar aan de Koning 'dat

56 Not. kerker. 1 april 1863, art. 5.
57 NCA 5 mei 1863, art. 12,14.
58 Not. kerker. 1 okt. 1863, art.6.
59 Idem 5 nov. 1863, art. 3-8, 12 nov. 3-6.
60 Idem 2 sept. 1864, art. 2.
61 Idem 5 okt. 1864, art. 3.

het Hoogstdezelve moge behagen hen als eene Christelijke Afgescheidene Gemeente... te erkennen en bescherming te verleenen'. Het enige effect dat met het indienen van het adres kon worden gesorteerd was het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid. Op 19 oktober 1864 wordt het beoogde doel bereikt.[62]

De ondertekening van het request luidt als volgt.

cursief = genoemd in paragraaf 6 (verklaring van afscheiding)

Willem Arendse, ouderling, en zijn vrouw: R. van Norden, met 2 kinderen
G. Bos, ouderling, en zijn vrouw: G. van Hierden
W. van de Kamp, ouderling, en zijn vrouw: B. van den Brink, met 7 kinderen
Elbert van Malenstein, diaken, en zijn vrouw: Jannetje Penning, met 5 kinderen
Jacob Koster, diaken, en zijn vrouw: Maartje de Mots, met 5 kinderen
Teunis van de Pels, diaken, en zijn vrouw: Jannetje Koster, met 1 kind
Gerritje van Asselt, weduwe
Cornelis van Heuvelen, met 5 kinderen
Heintje van Asselt
Maria van Asselt met 3 kinderen
M. Beek
F. van Beek en zijn vrouw: S. Glindhorst, met 2 kinderen
Gerrit van Beek en zijn vrouw: Bya Grift, met 3 kinderen
Symen Boon
W. Bosman
Jan Aartsen van de Brink
W. van den Brink
Willem Dekker
Woutertje Dekker
Wilhelmus van Donkersgoed, met 6 kinderen
Willem van Donkersgoed en zijn vrouw: Berendje van den Brink, met 4 kinderen
Jantje Essenburg
W. Gerritsen en zijn vrouw: L. Schouten
Giel van Heuvelen, met 1 kind
Nuij van Hierden en zijn vrouw: G. van Polen, met 8 kinderen
P. van de Kamp
Wijnand van Korlaar en zijn vrouw: Petronella van de Wall, met 5 kinderen
Jan? Koster
W. Landman
J. Mons en zijn vrouw: A. Goozens, met 1 kind
D. Mulder
Aart van Norden
Dirk van de Poel, met 3 kinderen
G. de Ruiter
H. de Ruiter
Aart Schouten en zijn vrouw: Jannetje Pluim, met 8 kinderen
G.G. Schouten
W. Schouten

62 Het request wordt bewaard: Herv. Ered. 19 okt. 1864, no. 18. Daar vinden we ook vermeld dat op grond van genoemd adres door de regering 'het bestaan van de gemeente voor kennisgeving wordt aangenomen.'.

Maartje van Spiek (vrouw van Dirk van de Poel)

Jan van Steeg
G. Wassink

Volgens de notulen van de kerkeraad en classis[63] omvatte de oppositie eind 1864 de volgende personen (wellicht werden enige leden niet genoemd):

Derk Bakker met vrouw en kinderen
H. van Beek met vrouw
Johannes van Elten en kinderen
Gijsbert van den Hoek (timmerman) met vrouw: Jacobje van Elten en kinderen

63 Respect. 5 jan. 1865, art.8 en 27 nov. 1863.

Gerrit van Diest met vrouw: Trijntje van Beek en kinderen
A. Eikenhorst met vrouw
H. Eikenhorst
J. Eikenhorst met vrouw
(weduwe) *Gerritje Eikenhorst-Ruiter*
(weduwe van Abraham E.)
Aalt Koopman met vrouw: Neeltje van Malenstein en kinderen
Gerrit Koopman
Lubbert Koopman
Hendrik van Malenstein en zijn vrouw: Aaltje van Hall, met kinderen[64]

Onverklaarbaar is ons het geringe verband tussen de lijst van paragraaf 6 en de beide hierboven gegeven collecties namen. Toch zullen deze tezamen een redelijk goed beeld geven van de samenstelling der gemeente in 1864.

9. Gemeentelijk leven eind 1864 tot 1870

In november 1864 laait de twist weer op, als diaken E. van Malenstein, naar aanleiding van het beroepingswerk, verklaart hierin niet te zullen deelnemen 'omdat ik met zulk een Kerkeraad niet zamen kan werken'. Hij verzoekt zijn ontslag als diaken. De kerkeraad constateert dat hij geen wettige redenen opgeeft, maar aanvaardt feitelijk het ontslag.[65] Echter, op 16 november 1864 overlijdt E. van Malenstein, na een korte ziekte. Zijn weduwe, Jannetje Penning, plaatst dan in *De Bazuin* de volgende advertentie.

'Heden trof mij de gevoeligste slag mijns levens, naardien het den Vrijmagtige behaagde mijnen geliefden Echtgenoot ELBERT VAN MALESTIJN in den ouderdom van ruim 51 jaar van mijn zijde weg te nemen, door eene korte, doch hevige ziekte, na een Echtvereeniging van ruim 23 jaar. Hij was mij een dierbare man en zijnen 5 kinderen een zorgdragende Vader, en de gemeente des Heeren alhier, diende hij lang als Diaken; maar heeft nu in den laatste tijd vanwege het onregt dat door den kerkeraad geschiedde (in de vreeze des Heeren) voor zijn ambt bedankt. Wij staren hem niet na als die geene hope hebben. Het leven was hem Christus, en het sterven zijn gewin.
De Wed. VAN MALESTIJN GEB. PENNING
Putten den 16 November 1864.'[66]

Temidden van de moeilijkheden die het plaatsen van deze advertentie en de houding van de weduwe Van Malenstein daarnà, veroorzaken, neemt ds. Korstiaan

64 In totaal (oppositie) 20 volwassenen; het aantal kinderen werd door ons geraamd op 27 (in overeenstemming met de voorgaande lijst: 54 volwassenen en 69 kinderen).
65 Not. kerker. 2 nov. 1864, art. 1,3 en 4.
66 *De Bazuin* 25 november 1864, no. 48. Naar we aannemen slaan de tussen haakjes geplaatste woorden 'in de vreeze des Heeren' op de kerkeraad, en niet op de overledene. Zij zouden dan kunnen betekenen, dat de kerkeraad dit meende of zó had uitgesproken.

Kleinendorst te Bunschoten, het beroep van de gemeente aan. Het tractement bedraagt *f* 700,-; voor de pastorie met tuin behoeft hij geen huur te betalen. Kleinendorst staat te Putten van 9 april 1865 tot 26 september 1869.[67] Het getuigt ongetwijfeld van het maken van hoge

67 Korstiaan Kleinendorst werd in 1820 te Westmaas geboren en overleed in 1892 te Scheveningen; hij studeerde te Kampen. Predikant te Hoogeveen 1859; te Bunschoten 1863; Putten 1865; Wezep 1869; Vlaardingen 1871; Arnhem 1879; Scheveningen 1884. Hij ontving vele beroepen, bijvoorbeeld tijdens zijn verblijf te Vlaardingen een veertien-tal. *De Haas* I, 154-155.

ernst met zijn roeping dat hij zich wilde verbinden aan de gemeente te Putten; deze toch was niet alleen kleiner dan die te Bunschoten, maar werd voortdurend door hevige onenigheden verscheurd. Als we zijn arbeid te Putten overzien, kunnen we geheel instemmen met wat na zijn overlijden werd geschreven:

> 'Zijn zachtmoedig en vredelievend karakter, dat echter nimmer oprechtheid en beslistheid uitsloot, verwierf hem die liefde en achting in ruime mate, terwijl hij door zijn ware godsvrucht - die in zijn prediking helder uitkwam, maar niet minder in zijn levenswandel openbaar werd - allen in zijn gansche omgeving eerbied afdwong.'[68]

Korstiaan Kleinendorst (1820-1892)

Door het wijze optreden van Kleinendorst staakt, tijdens zijn predikantschap, het merendeel van de 'groep Van Malenstein' haar oppositie.[69] Ouderling W. Arendse heeft deze ontwikkeling niet kunnen volgen. Volgens de kerkeraad is hij onverzoenlijk en 'wraakdragend'.[70] Arendse wordt door de kerkeraad onder censuur gesteld; na bevestiging van deze tuchtmaatregel door classis en provinciale vergadering, onttrekt hij zich

68 *De Haas* I, 155.
69 Not. kerker. 21 dec. 1865, art. 7; 5 juni 1866, art. 3. H. van Malenstein overlijdt te Ermelo 22 april 1868; hij woonde te Telgt.
70 Not. kerker. 21 dec. 1865, art.3, 10 en 11; 12 febr. 1866, art.3; 25 mei, art. 4.

met vrouw en kind.[71] Midden 1866 gaat de gemeente over van de classis Arnhem naar de classis Amersfoort.[72]

71 Idem 11 febr. 1867, art. 4; 15 april, art. 2; 20 mei, art. 2,4.

72 NPVG 4-5 april 1866, art. 2. Het verzoek van 'Putten' zich te mogen aansluiten bij de classis Amersfoort wordt toegestaan.

Hoofdstuk 7
Ommeren, Ingen en Lienden

Inleiding

De in de Betuwe gelegen gemeente die we in dit hoofdstuk zullen behandelen, stond gedurende de korte tijd van haar bestaan - van 1854 tot 18 oktober 1876 - bij de overheid bekend als die te 'Ingen, Ommeren en Lienden'.[1] Haar leden woonden in deze drie dorpen en wellicht enkelen in Resteren en Opheusden. Aangezien kerkgebouw en pastorie te Ommeren stonden, wordt zij in den regel aangeduid als de Christelijke Afgescheiden gemeente (na 1869 als Christelijke Gereformeerde gemeente) te Ommeren, voor welke benaming (en) ook wij in het onderstaande hebben gekozen.

De burgerlijke gemeente Lienden omvatte in de vorige eeuw onder meer de dorpen Ingen, Lienden, (De) Marsch en Ommeren. In 1846 stonden er 402 huizen, bewoond door 504 huisgezinnen en ruim 3100 inwoners, die 'meest hun bestaan vinden in den landbouw, aardappelenteelt en handel in fruitgewas, boter en varkens'. Lienden c.a. was overwegend Protestant; vóór de Afscheiding woonden er ruim 3000 Hervormden en 50 Rooms-Katholieken. De Hervormden waren verdeeld over drie gemeenten: Ingen (met 960 zielen), Lienden (1610) en Ommeren (430),[2]

Daar in dit hoofdstuk enige malen de naburige kerkdorpen Kesteren en Opheusden worden genoemd, geven we ook aangaande beide plaatsen enige bijzonderheden. De burgerlijke gemeente Resteren omvatte onder meer Resteren en Opheusden. Rond 1845 vonden de meesten van de ongeveer 2000 inwoners hun bestaan in de landbouw. Wat de godsdienst betreft: ook deze dorpen waren overwegend Protestants. In Resteren c.a. woonden circa 930 Hervormden, in Opheusden 1070.[3]

Zoals we zullen zien vormden Ommeren en omgeving alsmede aan de overzijde van de Rijn de streek van Amerongen, Rhenen (met Elst en Achterberg) en Veenendaal in de vorige eeuw een godsdienstige eenheid, in deze zin dat er, als gevolg van het optreden van zowel rondreizende oefenaars als predikanten, communicatie bestond tussen de orthodoxen in dit gebied.[4]

Er kan niet worden gezegd dat de Afscheiding in de Betuwe enige omvang heeft gekregen. Behalve de gemeente te Ommeren ontstonden nog slechts die te Tiel (1853) en te Tricht (1845)[5] In 1876 ging

1 Herv. Ered. 29 jan. 1845, no.8.
2 *Van der Aa* VI (1845) 148; VII (1846) 305; VIII (1846) 444-445.
3 *Van der Aa* VI (1845) 420-421; VII (1846) 387-388. Begin 1847 telde de burgerlijke gemeente Kesteren 15 Afgescheidenen.
4 G. Keizer, *Uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerken, Vuren-Herwijnen-Ommeren-Tiel*, tweede druk, Kampen 1905, 46-47, 57; VIERDE DEEL 142, 153.
5 Kruisgemeente; vgl. hoofdstuk 9.

'Ommeren' in 'Tiel' op. Ook de gemeente te Tiel is zwak gebleven. Keizer verklaart deze ontwikkeling onder meer uit het orthodox-zijn van de Hervormde predikanten die na 1834 naar de Betuwe kwamen. Maar ook uit het feit, dat velen die aanvankelijk naar de Afgescheiden predikanten kwamen luisteren 'zich later aansloten bij de Ledeboerianen, die over alle dorpen rondom Ommeren verspreid woonden'. Deze gingen in latere jaren 'eens of tweemaal per jaar naar hun kerkgebouw te *Achterberg* over den Rijn, alwaar Daan Bakker... een der opvolgers van Ledeboer,[6] hen van tijd tot tijd stichtte'.[7]

1. Voorgeschiedenis

Het archief van de Hervormde gemeente te Opheusden is verloren gegaan; dat van Kesteren en dat van Ommeren bevat geen gegevens die op de Afscheiding betrekking hebben.[8] Wat betreft de 'voorgeschiedenis' van de Afgescheiden gemeente te Ommeren c.a. zijn we aangewezen op stukken uit de archieven te Lienden en Ingen alsmede op enige andere bescheiden.

In de eerste plaats: in het archief van de rechtbank te Tiel vinden we een vonnis op 11 juni 1829 uitgesproken tegen Dirk Lodder, 48 jaar, arbeider, wonende onder Veenendaal; Jan van Kalkeren, 'in de 50 jaren', arbeider, te Lienden en Metje van de Waal, weduwe Gerrit van Eck (ook genoemd 'weduwe van Eck') 58 jaar, koopvrouw te Ingen. Zij worden beschuldigd op grond van een klacht gedateerd 21 april 1829, ingediend bij de rechtbank door de hervormde predikanten D. Doedes en A. Lambrechts respectievelijk te Ingen en Lienden. Het blijkt ter zitting dat zij zich hebben 'schuldig gemaakt' aan 'het houden en dulden van godsdienstige vergaderingen van meer dan twintig personen' en wel 'op gezette tijden in dit jaar' - uit de laatste woorden blijkt dat het bij herhaling is gebeurd. Dirk Lodder heeft de godsdienstoefeningen geleid; de beide andere beklaagden hebben hun huizen daarvoor beschikbaar gesteld. Lodder wordt veroordeeld tot twintig gulden boete, weduwe Van Eck en Van Kalkeren ieder tot acht gulden.[9]

Uit een rapport van de gouverneur van Gelderland van 29 augustus 1831 weten we dat er rond deze datum - nog steeds - godsdienstige samenkomsten worden gehouden ten huize van weduwe Van Eck te Ingen en van

6 Daniel Bakker (1821-1885). Het is niet geheel juist Bakker één van de opvolgers van ds. L.G.C. Ledeboer te noemen, zoals Keizer doet. Bakker, die zich niet door Ledeboer liet "ordenen" tot predikant brak in 1865 met de groep van de wèl door laatstgenoemde geördende Pieter van Dijke. Evenwel was er veel overeenkomstigs tussen de "Bakkerianen" en de "Van-Dijkianen". In de Betuwe c.a. waren de Bakkerianen het sterkst vertegenwoordigd, bijvoorbeeld te Rhenen-Achterberg. Men zie voor D. Bakker en zijn aanhang: *De Haas* I, 22-24; H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden*, Utrecht 1977, 42-51; ZEVENDE DEEL 127-129.

7 Keizer, *a.w.* 57. Als literatuur aangaande de onderwerpen van dit hoofdstuk noemen we verder: A. van Voorden, *Herdenk de Trouw, 1888 - Opheusden - 1988*, Opheusden 1988.

8 Inzake Opheusden en Kesteren: Van Voorden, *a.w.* 28; inzake Ommeren: mededeling van de zijde van deze gemeente - het archief over het tijdvak 1800-1850 is verloren gegaan.

9 RA Gelderland; arch, rechtbank van eerste aanleg te Tiel, correctionele vonnissen 1829 I, 4 en 18 juni.

J. van Kalkeren te Lienden. Voorgangers in deze vergaderingen waren ‘wolkammers uit Veenendaal’. Evenwel wordt slechts de naam van één van deze personen vermeld: de reeds genoemde Dirk Lodder - deze woonde nadien niet meer ‘onder Veenendaal’ maar in Elst (gemeente Rhenen). Toch zal ook de Veenendaalse wolkammer Hendrik van der Biezen in de Betuwe als oefenaar zijn opgetreden. Laatstgenoemde, schrijver van enige brochures, werd reeds in 1817 door de hervormde kerkeraad te Veenendaal vermaand zijn godsdienstige bijeenkomsten te staken.[10]

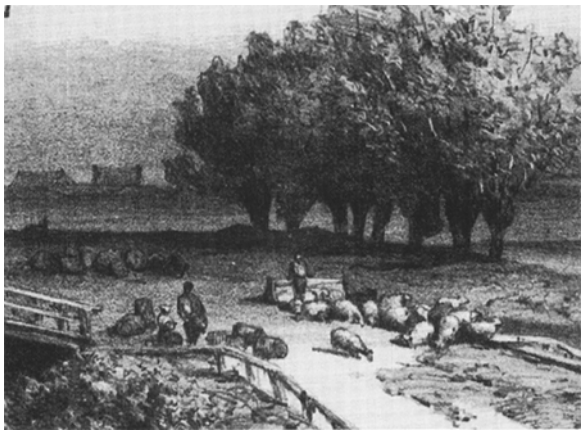

Het veer te Opheusden, verbinding tussen de Afgescheidenen ten noorden en ten zuiden van de Rijn

Het bovengenoemde rapport werd opgesteld naar aanleiding van een adres door weduwe Van Eck en J. van Kalkeren gericht aan de Koning, waarin werd verzocht niet langer te worden bemoeilijkt in het houden van godsdienstige samenkomsten te hunnen huize. Het vonnis van 11 juni 1829 zal aan deze klacht niet vreemd zijn geweest. De gouverneur meent dat de bedoelde oefeningen ‘van eenen dweepachtigen aard’ zijn en dat ‘dezelve nergens anders toe strekken, dan alle verlichting in den Godsdienst tegen te werken’. Conform het advies van de ministers van justitie en van eredienst, wijst de Koning het verzoek van de beide requestranten van de hand.[11]

10 Men zie voor Hendrik van der Biezen (geb. 1794) VIERDE DEEL register.

11 Men zie voor het rapport van gouverneur en de beide ministers: Bos, *Archiefstukken* I, 139-141. Het onderhavige request werd niet gevonden.

Ook in de notulen van de Hervormde gemeente te Lienden - september 1832 - vinden we een neerslag van samenkomsten van een conventikel die aldaar worden gehouden. De kerkeraad wendt zich tot het classicaal bestuur van Tiel met de klacht dat er 'sedert eenigen tijd, nu en dan, weder zoogenaamde oefeningen hebben plaats gehad en wel ten huize van zekeren Arie van de Weerd,[12] arbeider, wonende aan de Marschdijk...'. Bij deze oefeningen voert Dirk Lodder het woord. De kerkeraad verzoekt het classicaal bestuur

> 'zulke maatregelen te nemen, als hetzelve zal noodig oordeelen, zulke op den verstandelijken, Godsdienstigen en zedelijken toestand hunner Gemeente, den schadelijksten invloed uitoefenende bijeenkomsten te doen ophouden'.

Als 'getuigen der waarheid' kunnen worden opgeroepen: Sander Augustinus; Jan Jager, arbeider; Cornelis van Lienden, metselaar; Hendrik van Soest, arbeider; Frans Stap, metselaar;...[13] en Willem van IJzendoorn.[14] Niet bekend is of enige van deze personen de samenkomsten hebben bezocht. Het classicaal bestuur heeft niet veel moeite met de brief; het wendt zich 1 oktober 1832 met een aanklacht tot de officier van justitie te Tiel. De gevoerde correspondentie leidt er toe, dat kort daarna proces-verbaal wordt opgemaakt - de datum wordt niet vermeld - ten huize van Arien van de Waard; deze is 44 jaar oud, geboren te Kesteren 'wonende onder Lienden', arbeider. Dirk Lodder, arbeider 'wonende onder Veenendaal' heeft het woord gevoerd in een vergadering van meer dan twintig personen; hij doet dit 'op gezette tijden'. Lodder wordt veroordeeld tot *ƒ* 50- boete, Van de Waard tot *ƒ* 10.[15]

Direct bij de wieg van de Afscheiding brengt ons een ingekomen stuk van de hervormde kerkeraad te Ingen.[16] Gedateerd 7 september 1835 verklaren Christina Udo weduwe H. van Tintelen en Willem van de Voort dat zij zich afscheiden,[16] en - zo schrijven zij - dat wij

> 'ons van harte vereenigen met alle waare gereformeerde waar de Heere die ook belieft te vergadere zijnde wij met hen in dezelfde belijdenis des geloofs vereenigt en te zaame gebonde door de zelvde bande van Eenhijt vastgesteld in de Sinode van Dordregt in de jaare 1618 en 1619...'.

Beide personen tekenen met een kruisje. Deze 'merken' worden voor echt verklaard door Johannes van Daalen, Maarten Heetveld, Johannes Hovestad (t), Jan Hendrik Mol en Jan van Stoutenburg, allen wonende te Rhenen en lid van de Afgescheiden gemeente aldaar.[17] Christina Udo en

12 Juiste spelling: Arien van de Waard.
13 Onleesbaar.
14 Arch. kerker. Hervormde gemeente te Lienden; not. kerkeraad (1779-1862), 23 sept. 1832.
15 RA Gelderland; arch. recht. van eerste aanleg te Tiel, correctionele vonnissen 1832, 18 oktober. In het vonnis worden de data van de genoemde brieven (23 sept. en 1 okt. 1832) vermeld.
16 Arch. kerker. Herv. gem. te Ingen; not. kerker. 1780-..., 21 sept. 1835, art. 2 met aangehechte verklaring 7 sept. 1835.
16 Arch. kerker. Herv. gem. te Ingen; not. kerker. 1780-..., 21 sept. 1835, art. 2 met aangehechte verklaring 7 sept. 1835.
17 Men zie voor deze vijf personen VIERDE DEEL hoofdstuk 11 (Rhenen) en register.

Willem van de Voort hebben zich aanvankelijk aangesloten bij de gemeente te Rhenen.[18] In 1845 zijn beiden - zoals we zullen zien - lid van de Afgescheiden gemeente te Ommeren. Opgemerkt dient te worden dat in Rhenen c.a. de Afscheiding vroeg begon, namelijk een klein jaar na die te Ulrum.

Op 18 april 1836 scheidde zich te Ommeren af, de in 1787 aldaar geboren Frans Willem van Dee, opzichter bij baron Van Brakell.[19] Keizer[20] schrijft, onzes inziens terecht, dat laatstgenoemde datum moet worden aangemerkt 'als het kleine begin, waaruit na acht jaar de Christelijke Afgescheiden gemeente te Ommeren is geboren', daarmee aangevende dat de familie Van Dee een vooraanstaande plaats in het kerkelijke leven vervulde.

> Reeds in 1821 tekende F.W. van Dee bij zijn predikant J. Alpherts (te Ommeren 1809 tot 1823) bezwaar aan tegen invoering en gebruik van de Evangelische gezangen. Onder diens opvolger H. Vermeer (1824-1828) kwam hij hoe langer hoe minder in de kerk; volgens Van Dee leerde Vermeer dat alle mensen konden zalig worden. Als R. van Beuningen van Helsdingen (1828-1863) predikant is geworden, bezoekt hij de kerkdiensten te Ommeren in het geheel niet meer. De noodzaak zijn in 1836 geboren kind te laten dopen, bracht voor Van Dee de beslissing. Maar niet dan na zware strijd. We vinden bij Keizer:
> 'Ik werd na bijna een eeuw zwijgend getuige van wondere, maar ontzettende benauwdheden eener ontwakende, bewuste en strijdende ziel. Ik zag hoe dat leven, door de zwachtels, waarmede het gebonden was, brak. Ik hoorde het roepen en vragen om licht en kracht en genade van een van alle zijden... aangevochten kind van God, dat te strijden had met den ellendigen geest des ongeloofs van zijnen tijd.'.[21] Na, zoals reeds aangestipt, 18 april 1836 een 'akte van afscheiding' te hebben ingediend, werd zijn zoon Frans Hendrik zondag 5 juni 1836 door ds. H.J. Budding te Elst (Rhenen) gedoopt.[22] Van Dee huwde te Lienden Judith de Gooijer

18 VIERDE DEEL 155.

19 Volgens *Nederland's Adelsboek* jrg. 10, 's-Gravenhage 1912, 400-401 is bedoeld Frederik Louis Willem baron Van Brakell, geboren 1788 te Rijswijk (Betuwe); overleden kasteel den Eng bij Lienden 1865. Hij was in 1829 te Keppel gehuwd met jonkvrouw Albertina F.C.J. van Neukirchen, geb. Nijmegen 1804; zij overleed kasteel den Eng in 1892. Keizer, *a.w.* 52-53 schreef in 1905:
'Een oude zuster onzer gemeente, die... de familie Van Brakell zeer van nabij kende, verzekerde mij, dat zij Mevrouw Van Brakell voor een innige Christin hield en betuigde dat Baron Van Brakell zich in zijn leven een voorstander had betoond van de zuivere verkondiging der waarheid.'.

20 Men zie voor F.W. van Dee en zijn nageslacht Keizer, *a.w.* 37-46. Keizer heeft gebruik kunnen maken van een geschreven biografie van Van Dee; hierin komen allerlei bijzonderheden voor aangaande het wedervaren van de eerste Afgescheidenen in de Neder-Betuwe. We vrezen dat het geschrift in de tweede wereldoorlog is verloren gegaan - echter, Keizer heeft het voornaamste ervan in zijn boekje genoemd.

21 Ook de strijd van F.W. van Dee laat zien hoe zeer de Afscheiding een *religieuze* beweging was.

22 Keizer, *a.w.* 45; VIERDE DEEL 156-157. Op 14 april 1839 doopte Budding, eveneens te Rhenen, een in januari 1839 geboren dochter van Van Dee, Hendrina geheten (Keizer, *a.w.* 47).

in 1824; hij overleed in 1867. Zijn echtgenote volgde hem - in 1836 - in zijn daad van afscheiding.

Hoewel de Afgescheidenen te Ingen, Lienden en Ommeren aanvankelijk te Rhenen waren aangesloten, ging men - wellicht vanwege de afstand - des zondags te Ommeren c.a. gezelschap houden. Dit gebeurde ten huize

van weduwe J. van Kalkeren en van Remmert Septer. In 1844 werd de gemeente geïnstitueerd.[23]

2. Arien van de Waard

> Arien van de Waard - veelal Arie de Weert genoemd - werd 8 mei 1786 te Kesteren geboren. Op 15 december 1831 huwt hij te Kesteren Hendrika Wilhelmina Driesen, geboren te Velp 27 september 1814. Van de Waard is dan 45 jaar, zijn beroep poelier (eerder: koopman), de bruid 17 jaar, zonder beroep. Het echtpaar krijgt twee kinderen Roelofje (1835) en Johanna C.W. (9 nov. 1837). Arie van de Waard overlijdt te Kesteren 24 januari 1838.[24]

Van de Waard heeft blijkbaar korte tijd te Lienden gewoond - zoals we zagen in de vorige paragraaf. Volgens een 'Lidmatenboek' van de Hervormde gemeente te Kesteren werd hij 23 juli 1826 'aangenomen' en scheidde hij zich aldaar af.[25] Na zijn overlijden laat zijn weduwe het tweede kind in de Hervormde kerk te Kesteren dopen - dit gebeurt 1 juli 1838. Hieruit blijkt dat de band van het gezin met de Afgescheidenen zwak is geweest. Van de Waard is de geschiedenis ingegaan als de man wiens huis door 'vijanden' in brand werd gestoken, toen daarin 29 maart 1837 een 'oefening' werd gehouden. Volgens de burgemeester en de officier van justitie te Tiel waren er echter omstandigheden die zich tegen de getroffene richtten.[26] Bij gebrek aan bewijs wordt er geen vervolging tegen hem ingesteld. Wij menen dat in deze zaak de vraagtekens blijven staan. Het lijkt ons evenwel onwaarschijnlijk dat Van de Waard voor een brandstichting een avond zou hebben uitgekozen, waarop de Rhenense kerkeraad, Jan van Daalen en Maarten Heetveld, in zijn huis aanwezig was.[27]

23 Keizer, *a.w.* 48; VIERDE DEEL 159.

24 We noemden deze en andere gegevens aangaande Arien van de Waard reeds VIJFDE DEEL 344.

25 Een datum wordt niet vermeld.

26 Uitvoerig VIJFDE DEEL 343-346. We noemen: verzekering door Van de Waard van woning en inboedel voor *f* 1400,- kort te voren; enige dagen voor de brand was door hem een 'huisklok' naar een andere woning gebracht, de aardappels naar een veiliger plaats; hij zou tien minuten vóór de brand uitsloeg, het vertrek waar de oefening werd gehouden, hebben verlaten enz. Daartegenover staat dat enige dagen tevoren 'des nachts de glazen bij hem waren ingeslagen, de heining afgebroken en de put gestopt...'.

27 Van Voorden, *a.w.* 28. De schrijver ontleent dit gegeven aan een proces-verbaal van de burgemeester van Kesteren. Verder waren onder anderen aanwezig Jan Hendrik Mol, oefenaar (Rhenen), Klaas van Dodewaard, Landman (Kesteren) en Stoffel van Zetten, arbeider (Kesteren). H.R Scholte schreef in *De Reformatie* I (1837) 394 tamelijk dramatisch over de brandstichting. We lezen onder meer: 'Het eenige koebeestje, dat de lieden bezaten, is alles, dat van hunne bezittingen gered heeft kunnen worden'. Maar Van Voorden (*a.w.* 29, 38) vond in GA Kesteren een proces-verbaal aangaande de goederen die uit de brand werden gered: de (reeds genoemde) klok, een kabinet, vier schilderijen, een tafel, een bed met lakens en dekens, zeven stoelen, zes lakens, diverse kledingstukken etc.

3. Anthonie Pendraat

Op 6 juni 1843 preekte ds. A. Brummelkamp in Opheusden voor 4 à 500 mensen bij Anthonie Pendraat (1802-1879), boomkweker aan de ‘Tiel-

sche straatweg'. De burgemeester van Kesteren vroeg bij deze gelegenheid aan Brummelkamp of hij tot het houden van de samenkomst toestemming van 'hoogere Autoriteit' had verkregen. Laatstgenoemde antwoordde: 'Ik heb de toestemming van God en Jezus Christus mijnen Zender, Wien men eerder moet eerbiedigen dan alle Koningen en magten dezer aarde'. Brummelkamp verklaarde vervolgens niet te kunnen voldoen aan het bevel de vergadering te ontbinden, waarna de burgemeester proces-verbaal opmaakte. Dirk Lodder uit Rhenen fungeerde bij deze dienst als voorlezer en voorzanger. Er werden twee kinderen gedoopt, namelijk één van Hendrik van Eldik en één van Pendraat.[28] Door het verloren-gaan van het archief van de arrondissementsrechtbank te Tiel kan niet worden nagegaan welk gevolg genoemd proces-verbaal heeft gehad voor Pendraat, Brummelkamp en Lodder. Hetzelfde geldt voor een samenkomst die circa 12 juni 1844 ten huize van Pendraat werd gehouden en waarin Brummelkamp eveneens als voorganger optrad.[29]

4. Afgescheiden gemeente te Ommeren 1844-1876; erkenning; ontbinding

De elementen in de voorgeschiedenis lopen in 1844 uit op de instituering van de Afgescheiden gemeente te Ommeren. Slechts een gedeelte van haar archief is bewaard: de notulen van de kerkeraad over het tijdvak 1858-1876 alsmede enige stukken aangaande haar opheffing - in het archief ontbreekt een leden-administratie.[30]

Volgens Keizer werd de gemeente in 1844 door ds. A.C. van Raalte, dan te Arnhem, geïnstitueerd.[31] De classicale notulen vermelden dat de eerste ambtsdragers waren: Remmert Septer, ouderling en Pieter Franciscus Kraan, diaken.[32]

In november 1844 zendt de gemeente een request aan de Koning, teneinde te worden erkend.[33] Voor zover we kunnen nagaan, wonen alle *ondertekenaars*, behalve Jenneke Wildemans, in de burgerlijke gemeente Lienden. De ondertekening luidt als volgt.

Remmert Septer, landbouwer, ouderling
Pieter Franciscus Kraan, timmerman, diaken
Frans Willem van Dee
Johanna Margretha Fraser (gehuwd met Gerrit van Ommeren, landbouwer)
Maria Fraser
Maria van Heeteren
Gijsbertus Johannes Hofman
Aaldert van Kalkeren, 'planter' (zoon van Sander van Kalkeren)
Sander van Kalkeren
Teuntje van Olderen (vrouw van R. Septer)
Willemijntje van Ommeren (vrouw van A. van Kalkeren)
Jakoba van Veenendaal

28 GA Kesteren, Uitgegane stukken 1843, 6 juni; aangehaald bij Van Voorden, *a.w.* 29-30.
29 GA Kesteren, Ingekomen stukken 1844, 11 juni (van officier van justitie te Tiel).
30 GA Tiel, Archief Gereformeerde kerk te Tiel.
31 Keizer, *a.w.* 48.
32 NCA 9 dec. 1844, art. 2, 11.
33 Herv. Ered. 29 jan. 1845, no. 8.

Metje van de Waal, weduwe Gerrit van Eck
Antonie van...[34]
Bovengenoemde personen woonden in één van de dorpen *Lienden* of *Ommeren*; de volgenden te *Ingen*.
Jan van Eck
Gerritje van Eck
Pieter Franciscus Hofman
Christina Udo[35]
Elizabeth van Veldhuisen
Willem van de Voort[35]
Jenneke Wildemans[36]

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 13 februari 1845, no. 67.[37] Zij vergaderde aanvankelijk, evenals voorheen het gezelschap, in een schuur achter het huis van Remmert Septer 'Achterstraat no. 36'.

'Ommeren' is bediend door de predikanten: Johannes Hendrikus Donner 21 mei 1848-23 augustus 1851,[38] Hendrik Antonie de Vos 23 mei 1852-12 februari 1854[39] en Johannes Willem Legrom 28 augustus 1858-17 maart 1861.[40] Donner en De Vos werden door A. Brummelkamp bevestigd. 'Ommeren' moet worden beschouwd als een kerk van 'Gelderse' of Brummelkampiaanse signatuur. Dit moge onder meer blijken uit wat Keizer schrijft:

> 'Wanneer Donner te Ommeren preekte, dan stroomde men naar die schuur en stalling van heinde en verre toe... Onder dat gehoor bevonden zich ook Baron van Brakell van "den Eng" en echtgenoote. Evenwel, er sloten zich maar heel weinig bij de gemeente aan en om zulks te bevorderen, werd soms het Avondmaal toegankelijk gesteld voor een ieder, die daaraan behoefte had, opdat men zich aldus zou aansluiten. Of dan weer werden alleen de belijdende leden toegelaten, opdat men daardoor de begeerigen om Avondmaal met de gemeente te houden zou dringen, zich bij haar aan te sluiten.'.[41]

De toeloop tot de prediking van Donner maakte het noodzakelijk een kerkgebouw te stichten. Dit gebeurde in 1849 op een terrein afgestaan door R. Septer. Mevrouw J.J. Zeelt te Baambrugge[42] schonk *f* 1500. Timmerman P.F. Kraan en aannemer Evert D.J. de Jongh uit Tiel bouwden voor dit bedrag een kerkje van ongeveer 200

34 onleesbaar.
35 Men zie voor deze personen paragraaf 1.
35 Men zie voor deze personen paragraaf 1.
36 Wonende te Tiel; men zie voor haar hoofdstuk 8, paragraaf 1.
37 Herv. Ered. 19 febr. 1845, no. 2.
38 Men zie voor hem hoofdstuk 3 (Arnhem) en *De Haas* I, 90-93.
39 Hoofdstuk 8 (Tiel) en *De Haas* I, 276-277.
40 Hoofdstuk 6 (Putten) en *De Haas* I, 182-183.
41 Keizer, *a.w.* 50.
42 VIERDE DEEL register.

zitplaatsen. Het werd in 1859 vergroot.[43] Als Legrom predikant is geworden, wordt begonnen met het geregeld - éénmaal per maand - vergadering van de kerkeraad te houden. Wellicht zijn er vóór die tijd geen notulen geschreven. In november 1858 is de samenstelling van de kerkeraad als volgt: J.W. Legrom; R. Septer, ouderling. RF. Kraan en Willem Hendrik van Dee waren diaken. In maart 1859

43 Keizer, *a.w.* 51-52. Voor de verbouwing leende Baron Van Brakell *f* 750 tegen 4% rente; een collecte 'aan de huizen' bracht *f* 104,50 op (not. kerker. 1 febr. 1859, art. 4).

wordt P.F. Kraan (tweede) ouderling, Jan van Eck volgt hem op als diaken. Bijna alle notulen zijn uiterst summier, zodat we van de gemeente niet veel méér weten dan dat het van circa 1860 met haar bergafwaarts is gegaan. Als één van de oorzaken dient te worden genoemd dat de bekwame en orthodoxe J.J. van Toorenenbergen[44] in 1860 predikant van de Hervormde gemeente te Lienden werd; hij stond aldaar tot 1869. Toen nu ds. Legrom vertrok - 17 maart 1861 - verminderde het gehoor sterk 'vooral, omdat het slechts voor een zeer klein deel bestond uit leden, die bij de Afgescheiden gemeente aangesloten waren'.[45] Maar ook in andere dorpen rondom Ommeren kwamen rechtzinnige predikanten.[46] Nog een andere reden van de neergang van 'Ommeren' dient te worden genoemd. In 1853 werd te Tiel een Afgescheiden gemeente geïnstitueerd.

> 'Ook de kerk van Tiel, mede uit Ommeren geboren, heeft medegewerkt direct en indirect aan den langzamen en zekeren achteruitgang van Ommeren. Doordat te Tiel een gemeente kwam, bleven degenen, die anders van Tiel te Ommeren kwamen, in de stad, maar indirect heeft het kerkelijk leven dezer gemeente veel kwaad gedaan aan Ommeren. Onder Ds. J. Brummelkamp toch liet men immer Hervormde predikanten uit den omtrek in de Afgescheiden kerk te Tiel prediken, ook die van de gemeenten Ommeren en Lienden. Welaan, indien men te Tiel de prediking dier mannen van den kansel der Afgescheiden kerk begeerde, waarom zouden dan de inwoners van Ommeren en omstreken, ter kerke gaan bij een klein groepje van weinig beteekenende Afgescheidenen, waar een preek gelezen werd door een eenvoudig ouderling?'[47]

Keizer, aan wie we het bovenstaande ontlenen, eindigt, na te hebben geschetst dat de gemeente te Ommeren in 1876 moest worden ontbonden - men zie hierna - met op te merken dat ook de Ledeboerianen en hun geestverwanten op den duur in het geheel niet meer te Ommeren kerkten.

Dan:

> 'Zoo blijve... de gemeente van Ommeren allen kerken in den lande tot een waarschuwend voorbeeld, om... slechts te bouwen op de belijdende leden der gemeente, voor zover het den mensch geoorloofd is op hen te steunen. Zij die alleen maar komen, omdat ze voor een tijd kunnen genieten van de prediking des Woords gaan heen, wanneer ze elders kunnen genieten. De gemeente bestaat dan ook slechts uit hen, die door doop en belijdenis bij haar zijn aangesloten; die stuiven in den regel niet uiteen als kaf door allerlei wind van leer.'.[48]

44 Johan Justus van Toorenenbergen (1822-1903). Na in enige gemeenten predikant te zijn geweest werd hij in 1880 hoogleraar in de theologie te Amsterdam. In zijn studententijd sloot hij vriendschap met ds. H.R Scholte. Men zie voor hem ZESDE DEEL register.
45 Keizer, *a.w.* 55; NCA 25 sept. 1860, art. 14.
46 Keizer, *a.w.* 55.
47 *Ibidem* 55-56.
48 *Ibidem* 61.

De neergang van de gemeente komt ook tot uiting in de classicale notulen. 7 *oktober 1862*, art.6: de viering van het heilig avondmaal is bij herhaling uitgesteld; *17 oktober 1865*, art.12: de kerkvisitatoren melden dat de gemeente is ‘in eene doodige, steeds kwijnende toestand’. Er is een

geringe opkomst bij de kerkdiensten en er worden geen vergaderingen van de kerkeraad gehouden; *28 november 1866*, art.5: P.F. Kraan is zowel ouderling als diaken!; *17 maart 1869*, art.9: 'De Gemeente is in eene zeer kwijnende toestand'; *4 juni 1873*, art. 8: de gemeente omvat nog slechts 16 à 17 zielen[49] - kan bezwaarlijk langer voortbestaan - *f* 700 schuld op kerkgebouw; *14 sept. 1875*, art. 18: de consulent wordt door de classicale vergadering opgewekt de gemeente te ontbinden, 'de boeken op te vragen en de nog bestaande leden in de ledenrol te Tiel in te schrijven'; *4 april 1876*, art. 5: gemeld wordt dat het besluit 'Ommeren' te ontbinden nog niet is uitgevoerd; de consulent weet niet wat met het kerkgebouw moet gebeuren. Hem wordt geraden dit te verkopen en 'volgens de wetten daarmee te handelen'.

De acte van ontbinding wordt een half jaar later opgesteld en getekend. Zij luidt als volgt.

> 'Op heden den 18 October 1876 zijn voor de Classicale Commissie Ds. J.H. van der Lichte en ouderling L. van Andel, beide te Tiel verschenen P.F. Kraan, ouderling te Ommeren; Christiaan van Dee, Lienden; Willem Hendrik van Dee, Ommeren; Jacob van Kalkeren, Lienden; Jan Derk Septer, Lienden; weduwe Teuntje Septer geb. van Olderen, Ommeren, allen leden der plaatselijke Christelijke Geref. Gemeente te *Ommeren*, om over te gaan om zich voor genoemde Commissie als zoodanig te verklaren om zich als Gemeente te ontbinden.
> Op de vraag van den Voorzitter wordt door elk der Leden hoofdelijk hoewel met smart toestemmend geantwoord om tot ontbinding over te gaan.
> Zij verklaren mits dezen het archief, Notulenboek en Lidmatenboek enz. te overhandigen aan de bovengenoemden om bij de Gemeente Tiel te worden gedeponeerd. Zij besluiten zich tevens met hunne gezinnen - nader op te geven - te doen inschrijven als Leden der Naburige Chr. Geref. Gem. te Tiel, stellende zich onder opzigt en Tucht en geestelijke zorg der opzieners der genoemde Gemeente te Tiel. Verder is algemeen overeen gekomen het Kerkgebouw voor rekening der bovengenoemde personen te verkoopen hetzij in Massa of bij perceelen.
> Tenslotte wordt bij dezen met algemeene stemmen gecontracteerd dat de grond waarop het gebouw staat aan de wed. Septer finaal zal terug keeren, zoowel de geschonken grond als de later aangekochte grond zulks tegen betaling van Een Honderd gulden, in handen van genoemde personen.
> Aldus gezamentlijk goedgekeurd en getekend benevens de Classikale Commissie, te Ommeren den 18 October 1876.[50]

Voorin het (éne) notulenboek vinden we geschreven:

> 'Het Kerkgebouw is vooraf gesloopt en in perseel publiek verkocht. De schulden vereffend, de grond aan de weduwe R. Septer getransporteerd en de overschietende gelden van weinig bedrag onderling verdeeld als

49 Gelet op de statistiek (bijlage II) en de samenstelling van de gemeente in 1876 menen we te moeten lezen: 16 à 17 belijdende leden.

50 Dit contract bevindt zich als afzonderlijk stuk in het archief. We merken op dat de transcriptie die Keizer (*a.w.* 59-60) geeft, verscheidene veranderingen vertoont.

tegemoetkoming voor de rente die bij gemis aan inkomsten door de leden is moeten worden aangezuiverd'.

Het is duidelijk dat we te Ommeren tevergeefs zullen zoeken naar het bedehuis van de Afgescheidenen aldaar. Tenslotte, vermoedelijk door de vacature ontstaan tengevolge van het vertrek van ds. Van der Lichte uit

Tiel - kort na de ontbinding van ‘Ommeren’; zijn opvolger werd 16 december 1877 bevestigd - is door de kerkeraad te Tiel niet aanstonds de definitieve staat van belijdende en doopleden van de voormalige gemeente te Ommeren opgemaakt. In het archief vinden we als afzonderlijk stuk een tweetal bladen ‘Gemeentebezoek Ommeren Lienden als Gemeente opgeheven en bij Tiel gevoegd - 1878 Augustus’. Op deze bladen staan de volgende namen etc.

‘Leden’:

1. Pieter Franciscus Kraan, ouderling, kerkvoogd
2. Willem Hendrik van Dee, weduwnaar, diaken met 5 kinderen
3. Klaas van Dee, gehuwd met Gerdina Margarete van Heteren, en 7 kinderen
4. Christiaan van Dee, gehuwd met Clasina van Doorn, en 5 kinderen
5. Jacob van Kalkeren, gehuwd met...[51], en 2 kinderen
6. Jan Dirk Septer, gehuwd met Christina van Kalkeren, en 2 kinderen
7. Weduwe R. Septer geb. Teuntje van Olderen.[52]

51 niet ingevuld.

52 De volgende personen worden wel genoemd, maar zijn niet in de nummering opgenomen: weduwe Horstman ‘met Attestatie van Scherpenzeel’; Wouter Broekhuyzen ‘Krankzinnig thans te Zutphen...’; Gerritje van Eck te Ingen; Johs Derk Klompenaar te Veenendaal; Antje van Oort te Ommeren. Naar we aannemen is geen van deze vijf personen lid geworden van de Christelijke Gereformeerde gemeente te Tiel.

Hoofdstuk 8
Tiel

In 1848 omvatte de gemeente Tiel de stad van deze naam, de heerlijkheid Zandwijk en het 'Tielsche territoir' bestaande uit de 'Tielsche polder' en de 'Zandwijksche polder'. Er stonden 976 huizen, bewoond door 1062 huisgezinnen en 5500 inwoners. De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw en veeteelt (buiten de stad), winkelnering (in de stad), handel in koren en aardappelen alsmede enige industrie. Er woonden 3550 Hervormden, 70 Evangelisch-Luthersen, 1690 Rooms-Katholieken en 200 Israëlieten.[1]

Hoewel reeds sedert 1848 te Tiel door Afgescheidenen binnenskamers werd vergaderd - enigen waren lid te Ommeren - werd de Afgescheiden gemeente aldaar eerst zondag 3 september 1853 door ds. H.A. de Vos geïnstitueerd, nadat op 17 augustus een ouderling en een diaken waren gekozen.

Wat het archief van deze gemeente[2] betreft: gezegd mag worden dat dit zich in goede staat bevindt. De registers - ook van predikanten, ouderlingen, diakenen en 'kerkvoogden' - zijn vanaf het begin nauwkeurig bijgehouden. De notulen van de kerkeraad zijn (welhaast te) uitvoerig. Jammer is dat de serie begint met een vergadering van 18 mei 1860.[3]

1. Voorgeschiedenis

We vinden bij G. Keizer:[4]

> 'De stad Tiel was sedert het laatst der achttiende eeuw het middelpunt van het verderfelijk rationalisme. "Hier had Ds. Van der Willigen[5] jaren zijn dwaalleer verspreid en de waarheid bestreden en was daarna opgevolgd in 1840 door Dr. Junius.[6] Ook in de Lutherse kerk was Luther niet meer te vinden. In Tiel kwamen alle Maandagen al de predikanten van de ring Tiel te zamen en hielden daar hun kransje, en zooals de voorgangers waren was het volk, onkundig, onverschillig, alleen voor dit leven levende in het rijk en weelderig genot van de rijke oogsten, die hunne vruchtbare landen hun opleverden. Maar Gode zij eeuwig dank! de Heere had ook in Tiel de Zijnen". Zoo schreef mij wijlen Ds. Donner'.[7]

1 *Van der Aa* XI (1818) 162-189.
2 Bewaard in GA Tiel.
3 Not. kerker. 18 mei 1860-19 april 1861. Aangezien dit boek de signatuur 5 draagt en ook het volgende 6 etc. moeten we aannemen dat de boeken 1 tot en met 4 (over de jaren 1853 tot 1860) zijn verloren gegaan of zoek geraakt.
4 Het ook bij Ommeren geciteerde werk: G. Keizer, *Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerken* tweede druk, Kampen 1905, 62.
5 P. van der Willigen stond te Tiel van 1813 tot aan zijn emeritaat in 1846,
6 F.J.J.A. Junius stond te Tiel van 1844 tot aan zijn overlijden in 1879. De door Keizer gebruikte woorden "opgevolgd in 1840" zijn - mede gelet op de inhoud van noot 5 - niet geheel juist.
7 De door ons reeds genoemde J.H. Donner stond te Ommeren van 1848 tot 1851. Hij was dus uit eigen ervaring op de hoogte met de situatie in de ring Tiel van de

Op 27 februari 1836 berichtte Ph. Specht Grijp[8] aan het Departement Hervormde Eredienst dat er te Tiel geen Afgescheidenen zijn. Wèl:

> ‘Eenige niet veel beteekenende lieden van beide sexe, zoo wat hun verstand als zedelijkheid en invloed aangaat, die oeffeningen of Godsdienstige gezelschappen houden, doch behalve dat dit altijd heeft plaats gehad, zoolang hij er Predikant was, dus al 25 Jaren - en vroeger - zoo komen die menschen, ten minsten zoo nu en dan, ter kerke, wel eens aan 't Nachtmaal en laten bij de geboorte van kinderen, deze doopen...’[9]

Door gebrek aan gegevens kan niet worden vastgesteld, *welke* betrekking er heeft bestaan tussen deze gezelschappen - blijkbaar reeds vóór 1811 gehouden - en de Afgescheiden gemeente die van 1848 tot 1853 in statu nascendi verkeerde. Wel menen we te kunnen zeggen dat deze relatie gering is geweest. Zoals hierna zal blijken, ging het initiatief tot vorming van een ‘dolerende’ groep onder leiding van een commissie die predikanten liet optreden, hoofdzakelijk uit van personen die niet in Tiel geboren en getogen waren.

Het archief van de Hervormde gemeente te Tiel[10] bevat nagenoeg geen gegevens aangaande de Afscheiding of haar voorgeschiedenis. We kunnen slechts het volgende noemen.

Collectant Van Vleuten[11] maakt zich midden 1836 schuldig aan

> ‘onaandachtigheid en oneerbiedigheid in de openbare Godsdienst, vooral door het dekken van zijn hoofd als er uit de Evangelische gezangen gezongen, en het ontdekken er van, als er uit de Psalmen gezongen wordt...’.[12]

De eerste Afgescheidene te Tiel - en vermoedelijk gedurende een aantal jaren de enige - was Jenneke Wildemans.[13] Alleen zij wordt in de notulen van de Hervormde kerk vermeld, als een lid dat zich schriftelijk heeft afgescheiden.

> Jenneke Wildemans werd in 1804 te Tiel geboren en overleed aldaar 30 november 1862.[14] Zij werd 15 april 1824 in de Hervormde kerk

Hervormde kerk. Echter, zoals we zagen in het vorige hoofdstuk: na 1860 kwamen er in de Betuwe rond Tiel ook orthodoxe predikanten.

8 Van 1811 tot 1843 hervormd predikant te Tiel; in 1836 scriba van het classicaal bestuur van Tiel.

9 Herv. Ered. 29 febr. 1836, no.2.

10 Het Lidmatenregister 1752-1867, het ‘Contraboek’ (leden) 1817-1885, alsmede de Handelingen van de kerkeraad 1832-1889 zijn bewaard. De ‘Ingekomen stukken’ vertonen een hiaat over de jaren 1830-1881.

11 Niet kon worden nagegaan wie is bedoeld. Wellicht een familielid van één van de eerste leden van de C.A.G.K. te Tiel: Hendrika L. de Jongh-van Vleuten.

12 Not. kerker. 3 juni 1836.

13 Ook de spellingen Jenneken Wildeman (s) en Jannetje Wildemans komen voor.

14 GA Tiel, Acte van overlijden 1 dec. 1862. De meeste andere bijzonderheden aangaande haar ontlenen we aan het genoemde ‘Contraboek 1817-1885’ van de Herv. gemeente en aan het ledenregister van de C.A.G.K.

‘aangenomen’ op 9 april 1828 vertrok zij naar Utrecht. In 1836 woont zij weer in Tiel; zij scheidt zich op 23 september af.[15] Zij is tweemaal gehuwd geweest en wel met Christiaan Appel, daarna met Johan Philip Schutz (Schütz); in sommige stukken wordt zij ‘vrouw Schutz’ genoemd. Uit haar eerste huwelijk werd een dochter Jantje (Appel) geboren, die - evenals haar moeder - na 1853 lid van de

15 Not. herv. kerker. 23 sept. 1836.

Afgescheiden gemeente werd en bleef. De echtgenote van Jantje Appel, Johannes Dirk Hittinger was aanvankelijk lid van de gemeente te Ommeren, daarna van die te Tiel. Na in 1856 Hervormd te zijn geworden en in 1859 te zijn teruggekeerd, brak hij in 1863 voorgoed met de Afgescheiden gemeente.

We vermelden in deze paragraaf enige andere bijzonderheden aangaande Jenneke Wildemans. Evenals de in het vorige hoofdstuk genoemde Frans Willem van Dee, bezocht zij Klaas van der Linden en Jan Schouwenburg uit Vuren in de gevangenis te Tiel in 1837.[16]

Aan het einde van haar leven is de verhouding van Jenneke Wildemans tot de Afgescheiden gemeente bekoeld. Er worden klachten tegen haar ingebracht bij de kerkeraad, maar het precieze van de zaken wordt niet duidelijk.[17] In 1862 wordt medegedeeld dat zij behoeftig is.[18] Diaken L. van Andel gaat haar bezoeken en meldt na afloop dat hij haar 'uit de diaconiekas een paar wolle kousen heeft verstrekt'. Maar als hij dit rapporteert is zij reeds overleden.[19]

2. De situatie van 6 december 1848 tot 3 september 1853[20]

In 1848 vestigden zich in Tiel de in deze plaats geboren Johanna de Jongh, weduwe Jan Huibertse van Andel[21] en haar zuster Gerarda Z.A. de Jongh. Beiden kwamen uit 's-Hertogenbosch, waar zij lid waren van de Afgescheiden gemeente. Omstreeks genoemd jaar werd Herman Christophel Schmitz, geboren te Elten ('Pruissen') te Tiel geplaatst, als ambtenaar der belastingen. Schmitz was in Arnhem lid geweest van het gezelschap Berend-Van de Wall, maar we weten dat hij zich na korte tijd voegde bij de Afgescheiden gemeente te Ommeren. Deze personen en de reeds genoemde Jenneke Wildemans, Jacob Janse (n) Smit, geboren te Edam, Johannes Dirk Hittinger en Johannes Pijsel, geboren te Dirksland namen in 1848 - wellicht tezamen met enige anderen - het initiatief, tot onderlinge stichting bijeen te komen. Aanvankelijk gebeurde dit ten huize van weduwe Van Andel-de Jongh in de Gasthuisstraat.[22] Daarna, toen de samenkomsten een openbaar karakter verkregen, in een schuur aan de Waterstraat; vervolgens in een gehuurde bovenverdieping, eveneens in de Gasthuisstraat.

16 Men zie voor Van der Linden en Schouwenburg EERSTE DEEL register; voor Van Dee ook Keizer, *a.w.* 47; voor 'vrouw Schutz' J. Verhagen Jr., *Geschiedenis Christelijke Gereformeerde Kerk*, Kampen 1881, 64.
17 Not. kerker. C.A.G.K. 31 aug. 1860, art.1.
18 Idem 21 nov. 1862, art.2.
19 Idem 5 dec. 1862, art.1.
20 Behalve van het ledenregister etc. van de C.A.G.K. te Tiel, hebben we in deze paragraaf gegevens verwerkt, die worden vermeld in Keizer, *a.w.* 63-72. Keizer heeft gebruik kunnen maken van enige stukken (van voornamelijk financiële aard) die thans niet meer in het archief van de gemeente worden aangetroffen.
21 Men zie voor J.H. van Andel (overleden in 1847) en zijn echtgenote: ACHTSTE DEEL 326-329.
22 Volgens Bevolkingsregister Tiel destijds (1848) no.55.

Op 6 december 1848 preekte ds. J.H. Donner - te Ommeren van 1848 tot 1851 - die reeds meer was opgetreden, voor het eerst voor een grotere

groep hoorders.[23] Deze ontwikkeling leidde er toe dat een commissie werd gevormd onder de naam van ‘Kerkelijk Fonds’; haar taak was de samenkomsten te besturen. Leden waren de reeds genoemde J.D. Hittinger, J. Pijsel en H.C. Schmitz; alsmede Antonie van Krieken. Schmitz werd aangeduid als ‘boekhouder-Kerkvoogd’ en ‘scriba’. In het ‘fonds van rekeningen en verantwoording’ gewaagt Schmitz reeds van ontvangsten en uitgaven ten behoeve van de Evangelieverkondiging der ‘Christelijk Afgescheiden gemeente van Tiel’. Sprake van een kerkelijke organisatie was er echter niet gedurende de jaren 1848 tot midden 1853. Degenen die de samenkomsten bezochten waren Afgescheiden of Nederlands Hervormd. We vragen ons af of in deze vage organisatievorm, niet de kiemen hebben gelegen voor de verwarring waaraan de in 1853 geïnstitueerde gemeente, gedurende de jaren 1864 tot 1870 - men zie hierna - is ten prooi gevallen. Waarom hebben de Afgescheidenen te Tiel zich niet allen aangesloten bij ‘Ommeren’ - hemelsbreed acht kilometer verwijderd - met eens per zondag diensten te Tiel, zoals in vele andere gevallen is gebeurd, totdat door groei twee zelfstandige gemeenten zouden kunnen worden gevormd?

Voor zover we kunnen nagaan uit het ledenregister, zijn de volgende leden van het gezelschap te Tiel en later aangesloten aan de gemeente aldaar, lid geweest van de gemeente te Ommeren - waarbij we opmerken dat ons niet bekend is, welke inhoud dit lidmaatschap heeft vertoond.

(chronologische volgorde[24])
Jenneke Wildemans
Johannes Dirk Hittinger, geb. 1812, kleermaker
Dirkje de Hoog-van Diest met 4 kinderen
Anna Abrahamsz[25], geboren te Amsterdam, afgescheiden te Veenendaal, overleden 27 maart 1856
Herman Christoffel Schmitz
Johannes Pijsel, geb. 1820, ‘klerk bij de Rijksbetaalmeester’ en zijn vrouw Frederika W.C.S. Beck, geb. 1819 te Mons (België)
Gerrit Smids, geb. te Tiel
Lambertus Blom, geb. 1824 te Tiel ‘klerk’
Gerrit van Dee, geb. te Ommeren

Leden van het gezelschap te Tiel gedurende de jaren 1848 tot 1853, maar niet aangesloten bij ‘Ommeren’, waren onder anderen:

23 Keizer, *a.w.* 65, vermeldt dat ‘150-200 menschen bijeen waren’. Dit getal lijkt ons aan de hoge kant.

24 Niet van alle in deze paragraaf genoemde en nog te noemen personen, alsmede daarna te vermelden leden van de C.A.G.K. te Tiel konden biografische bijzonderheden worden opgespoord. Reeds vermelde personalia worden hier niet herhaald.

25 Men zie voor haar ZESDE DEEL 94, 95, 277, 278. Anna (Antje) Abrahamsz was één van de dochters van de Amsterdamse zakenman Cornelis Abrahamsz en van Anna Swart; zij heeft enige families gediend als hoofd van de huishouding. Haar éne zuster Hendrika J. Abrahamsz huwde in 1837 (weduwnaar) Abraham Capadose; de andere Elizabeth B.A. Abrahamsz in 1844 (weduwnaar) Mathilde Jacques Chevallier.

(chronologische volgorde)
Jacob Janse (n) Smit, geb. 1811
Johanna van Andel-de Jongh
Gerarda Z.A. de Jongh
Jantje Appel, dochter van Jenneke Wildemans
Jacob Kranen, geb. 1832 te Tiel, kleermaker
Jacob Doesburg, geb. 1793 te Leiden, cipier in het huis van arrest
Antonie van Krieken, geb. 1811 te Tiel, behanger

De namen van leden en bezoekers van het gezelschap, die Hervormd zijn gebleven, zijn niet bewaard gebleven. Keizer vermeldt[26] dat 'deze wordende gemeente' de eerste tijd werd gesticht met het lezen van een preek door H.C. Schmitz of J. Pijsel; ds. J.H. Donner ging ongeveer eens in de drie weken voor, terwijl - volgens het ledenregister - de bekende Amsterdamse Revéil-man M.J. Chevallier[27]

> '... alhier op den Januarij 1849 voor de eerste keer bijbellezing heeft gehouden en dit agtereenvolgens om de 6, 8, à 10 weken voortgezet tot den 23 November 1851. Zonder daarvoor hoegenaamd eenige vergoeding zelfs niet de reiskosten te vorderen'.

Vanwege deze belangenloze activiteiten gaf scriba H.C. Schmitz aan Chevallier een plaats in de 'Naamlijst der Leeraars'. In 1852 werd door de groep te Tiel 'tezamen met de gemeente van Ommeren' ds. H.A. de Vos te Marrum en Niekerk (Fr.) beroepen.[28] Na zijn intrede ging De Vos regelmatig voor te Tiel. De vermeerdering van het aantal toehoorders maakte het stichten van een eigen 'kerkgebouw' noodzakelijk. Daartoe werd begin 1852 een stukje grond aan het Scheidingstraatje[29] aangekocht voor *ƒ* 700. Levinus van Andel,[30] graanhandelaar, die bij de instituering van de gemeente in 1853 als lid zou toetreden, werd borg voor de koopsom welke moest worden geleend. Voor de bouw van het zeer eenvoudige kerkje werd een obligatie-lening van *ƒ* 2500 uitgegeven, bestaande uit 50 stukken à *ƒ* 50.

3. Instituering (1853); erkenning (1854); eerste leden

De gemeente werd - zoals vermeld - zondag 3 september 1853 geïnstitu-

26 Keizer, *a.w.* 68.
27 ZESDE DEEL register; men zie ook noot 25.
28 Ledenregister, onder 'Leeraars'. Het daar vermelde moge enigszins onwaarschijnlijk klinken, maar het geeft nauwkeuring de feiten weer. 'Tiel' beriep - zij het samen met Ommeren - vóór haar instituering. Men beschouwde zichzelf blijkbaar in 1852 reeds als gemeente. In 1854 wordt De Vos opnieuw beroepen, maar nu alleen voor Tiel.
29 Verbinding Gasthuisstraat en Waterstraat. Het gebouwtje met later enige vergroting deed dienst tot circa 1900. In dit jaar werd een nieuw gebouw aan de Kerkstraat betrokken.
30 Levinus van Andel werd in 1819 te Andel (N.-Br.) geboren (men zie voor hem Joh. van Andel Kz., *Stamboom der familie van Andel*, Roermond 1914 register). Hij huwde Anna Kant (tweede huwelijk). L. van Andel was - zoals gezegd - graanhandelaar en gedurende een aantal jaren lid van de gemeenteraad. In 1857 gekozen tot diaken, in 1866 tot ouderling.

eerd. Op deze dag werden door ds. H.A. de Vos te Ommeren de eerste ambtsdragers bevestigd, nadat dezen - H.C. Schmitz tot ouderling en J. Pijsel tot diaken - op 17 augustus waren gekozen. Merkwaardig is, dat ds. De Vos 17 januari 1854 door het genabuurde 'Tiel' werd beroepen, hoewel hij nog geen twee jaren te Ommeren stond. Hij nam het beroep aan en deed 19 februari 1854 zijn intrede.[31]

Keizer schrijft:

> 'Daar was gedurende de korte jaren, dat De Vos alhier predikant was, een geleidelijke ontwikkeling der gemeente; toch bleven er nog velen, die geregeld met haar opgingen, van verre staan en sloten zich niet bij haar aan.'.[32]

Aanstonds na de instituering richt de gemeente zich tot de Koning met het verzoek haar 'in de Burgerlijke Maatschappij toe te laten en te erkennen'. Het adres is gedateerd 30 september 1853.[33] Verklaard wordt onder meer dat men als 'huishoudelijk Reglement' dat van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam - een variant op dat van Utrecht - heeft aanvaard. In een begeleidend schrijven aan de burgemeester van Tiel - gedateerd 29 september 1853 - wordt medegedeeld dat het kerkgebouw 'staande in het Scheidingstraatje... doelmatig is ingerigt en buiten den afstand van 200 Ned. Ellen van de Kerkgebouwen der andere gezindten is gelegen'. De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit 4 januari 1854, no.52.[34] De ondertekening van het request omvat onderstaande 21 personen.

(cursief = persoon werd in paragraaf 2 reeds *als lid of anderzins* genoemd; personalia worden *niet herhaald)*

H.A. de Vos, V.D.M.[35]
H.C. Schmitz, ouderling
J. Pijsel, diaken

31 We lezen in het ledenregister niet dat hij werd bevestigd. Hendrik Antonie de Vos werd in 1816 te Steenwijk geboren en overleed te Delft in 1868. Hij werd opgeleid door ds. H. de Cock te Groningen en door F.A. Kok te Dwingeloo. Predikant te Sexbierum 1841; Zwolle 1843; Marrum 1846; Ommeren 1852; Tiel 1854; Delft 1857; emeritus 1867. 'Hij overleed na langdurig smartelijk lijden'. Toen hij van Zwolle naar Marrum vertrok, legde hij het 'ambtsgewaad' af. Mede door zijn houding in de kerkelijke procedure die dit afleggen met zich bracht, kwam hij buiten het kerkverband te staan, maar - zoals uit het bovenstaande blijkt - werd hij in 1852 opgenomen door de 'Gelderse' gemeente Ommeren. Door de vereniging van 1854 werd ook zijn zaak beëindigd. Men zie voor hem *De Haas* I, 276-277; Wesseling, *Afscheiding in Friesland* I, register, *Afscheiding in Overijssel* I, register; ZEVENDE DEEL 360-361.

32 Keizer, *a.w.* 72-73.

33 Herv. Ered. 31 dec. 1853, no.5

34 Herv. Ered. 9 jan. 1854, no.5. We vinden daarin onder andere vermeld: het kerkgebouwtje staat in wijk C, no. 66 - kadastraal bekend Sectie E, no. 1135. Déze bebouwing is thans geheel verdwenen. Het gebouwtje was aanvankelijk uiterst klein; in Herv. Ered. 31 dec. 1853, no.5 wordt gesproken van '35 ellen', dit is 35 vierkante meter.

35 Strikt genomen was H.A. de Vos (nog) geen predikant van de Tielse gemeente; hij werd dit 19 febr. 1854.

Hendrik Willem Helenius van Andel, geb. 1833 te Tiel
Jan van Andel J.H. zn, geb. 1839 te 's-Hertogenbosch[36]
Levinus van Andel en zijn vrouw:
Anna Kant, geb. 1822 te Rijswijk (N.-Br.)
(weduwe) *Johanna van Andel-de Jongh*
Frederica Wilhelmina Carolina Beck, vrouw van J. Pij sel
Lambertus Blom
Gerrit van Dee
Wilhelmina Diepeveen, geb. 1792 te Nijmegen
Jacob Doesburg
Johannes Dirk Hittinger
Gerarda Zegerina Antonia de Jongh
Jacob Kranen
Antonie van Krieken
Catharina Margreta Numans, geb. 1827 te Tiel[37]
Anna Everarda Oostendorp, geb. 1801 te Lathum (Gld.),
vrouw van H.C. Schmitz
Gerrit Smids
Jacob Janse(n) Smit

Behalve deze personen en die worden vermeld in paragraaf 2,[38] behoorden tot de eerste leden:

Cornelis de Hoog (zoon van D. de Hoog-van Diest) geb. te Echteld
Josephina Berendina de Hoog (dochter van D. de Hoog-van Diest) geb. te Echteld
Evert Dirk Johannes de Jongh, geb. 1824 te Tiel, metselaar en zijn vrouw:
Hendrika Lamberdina van Vleuten, geb. 1816 te Tiel
Theodorus Gerardus de Jongh, geb. 1831 te Tiel
Johannes Jacobus Krabbe, geb. 1821 te Rotterdam ‘spiegelmaker’

Afzonderlijk vermelden we dat, hoewel niet tot de eerste leden behorende, de bekende ex-predikant Salomon Mozes Flesch (1812-1862)[39] korte tijd lid is geweest van de Afgescheiden gemeente te Tiel - aangetekend wordt ‘komende van Nijmegen’ - en wel van 31 juli 1859 tot 21 juni 1860. Op laatstgenoemde datum zegde hij zijn lidmaatschap op. Met zijn vrouw Sara Izaak de Jongh die zich reeds 1 december 1858 bij de gemeente had aangesloten en zijn beide kinderen Josua S. Flesch en Elisabeth S. Flesch vertrok hij 15 augustus 1860 naar Heukelum (Z.-H.) en vandaar naar Rotterdam. Wonende te Tiel wordt het verzoek van Flesch, opnieuw beroepbaar te worden gesteld in de Afgescheiden kerken, afgewezen door de provinciale

36 De latere predikant; ACHTSTE DEEL register.
37 In 1856 gehuwd met H.W.H. van Andel.
38 Van de in paragraaf 2 genoemde personen werd het request niet getekend door Jenneke Wildemans, Dirkje de Hoog-van Diest (wonende te Echteld), Anna Abrahamsz en Jantje Appel.
39 Uitvoerig over S.M. Flesch en zijn omzwervingen VIERDE DEEL 42-50. Enige bijzonderheden over het echtpaar Flesch-de Jongh ontleenden we aan Ledenregister C.A.G.K. te Tiel, no.s 59 en 78.

vergadering van Zuid-Holland en door de synode 1860 gehouden te Hoogeveen. In Rotterdam was Flesch

tot aan zijn overlijden voorganger in een groep die zich had afgescheiden van de Kruisgemeente van ds. C. van den Oever.[40]

4. Tijdvak 1854-1864

In deze periode stonden in de Afgescheiden gemeente te Tiel de volgende predikanten: H.A. de Vos, van 19 februari 1854 tot 22 november 1857 en Willem van der Kleij[41] van 19 september 1858 tot 29 november 1863. Volgens de statistiek (bijlage II) verdubbelde in deze jaren het aantal zielen, ruw gezegd van 70 in 1854 tot 140 in 1863.

Wat de kerkeraad betreft: in 1855 ontstaan er moeilijkheden rond ouderling H.C. Schmitz. In het ledenregister tekende Schmitz zelf hierover aan dat zijn derde huwelijk, en wel met Allegonda Catharina Magito, 15 augustus 1855 te Rotterdam werd voltrokken.[42] De classicale notulen - we vonden immers dat die van de kerkeraad beginnen met 18 mei 1860 - geven hierover nadere informatie. Het huwelijk is te Rotterdam in de Hervormde kerk 'ingezegend' door J.J. van Oosterzee, de latere hoogleraar te Utrecht; bovendien is de bevestiging te Tiel herhaald door ds. H.A. de Vos. De classis spreekt van een 'trouwelooze handeling' van laatstgenoemde; wekt de kerkeraad schriftelijk op belijdenis te doen van de verkeerde handelwijze en Schmitz te schorsen.[43] De kerkeraad weigert echter schuld te erkennen, Schmitz wordt niet geschorst; maar de classis blijft bij haar besluit.[44] Na verdere correspondentie[45] - waarvan de inhoud ons niet bekend is - verdwijnt deze zaak uit de classicale notulen. In het register van ouderlingen (Tiel) lezen we echter, dat Schmitz (opnieuw in zijn handschrift) 'op verzoek is afgetreden den 10 Mei 1857'. Door hem wordt de titel 'oud-ouderling' aangenomen; dit wordt door de kerkeraad aanvaard en als zodanig verschijnt hij gedurende menig jaar op de classicale vergadering. Bovendien blijft hij 'boekhouder, kerkvoogd en scriba'. Aan zijn positie in de kerkeraad verandert weinig; we zullen zien dat hij in 1868 - onder ds. J. Brummelkamp - opnieuw tot ouderling wordt verkozen. We hebben hier één van de gebeurtenissen waaruit we zien dat er binnen de Tielse kerkeraad weinig kerkelijk besef heerste en dat deze zich niet in alles aan de kerkelijke wetten hield.

40 In *Tielsch Nieuwsblad van* 20 juni, 11 juli, 12 sept, en 3 okt. 1923 (bewaard in GA Tiel) vinden we onder de titel 'Het Scheidingstraatje', artikelen over de Gereformeerde Kerk te Tiel, van de hand van J.D.H. van Uden. Voornamelijk wordt Keizer, *a.w.* gevolgd; daarnaast geeft de schrijver enige gegevens over de door een aantal Afgescheidenen bewoonde huizen etc. Belangstellende lezers mogen we naar deze artikelen verwijzen.

41 Willem van der Kleij werd geboren in 1819 te Delft en overleed te Graafschap, Michigan in 1875; opgeleid te Arnhem door de predikanten A. Brummelkamp en G.W. van Houte. Gehuwd met Johanna van Oel, geb. 1822 te Delft. Predikant te Workum 1856; Tiel 1858; Almelo 1863; Pella, Iowa (Reformed Church) 1871; Graafschap, Michigan (idem) 1873. Kort voor zijn overlijden moest hij zijn ambt neerleggen; hij leed aan asthma. Men zie ook *De Haas* I, 156.

42 Voor zover we konden nagaan, is de bruid Hervormd gebleven. Schmitz tekent verder aan: '[H.C. Schmitz] 5 kinderen, waarvan geen derzelve tot de gemeente heeft behoord'.

43 NCA 20 nov. 1855, art. 7 en 11.

44 Idem 6 febr. 1856, art. 1

45 Idem 3 maart 1857, art. 7.

In het najaar 1857 - na het vertrek van ds. De Vos - had de kerkeraad als samenstelling: H.C. Schmitz, oud-ouderling[46]; J. Pijsel, ouderling. L. van Andel en E.D.J. de Jongh waren diaken. A. van Krieken woonde als kerkvoogd de vergaderingen van de kerkeraad steeds bij.

Korte tijd nadat ds. W. van der Kleij met zijn arbeid in de gemeente was begonnen - september 1858 - moest wegens grote toeloop het kerkgebouwtje worden uitgebreid. Voor de aankoop van de eerste pastorie[47] - in dezelfde tijd - leende vrouwe J J. Zeelt te Baambrugge *f* 3000,-, welke lening later in een gift werd omgezet, onder beding dat zij de rente van het kapitaal tot aan haar overlijden zou ontvangen.[48]

Reeds op de eerste vergadering van de kerkeraad kwam ter sprake

> 'hoe men moest handelen met niet-leden tegenover de Sacramenten. Daar waren immer niet-leden, die wenschten toegelaten te worden tot het heilig Avondmaal, of die voor hunne kinderen den doop begeerden. Deze quaestie is bijna gedurende al deze vijftig jaren[49] eene zaak van teeder belang voor onze gemeente geweest. En kloek werd toen besloten om niet-leden niet anders toe te laten, dan na vooraf gedaan verzoek en dit dan eens of slechts zeer zelden toe te staan. Zoo werd ook een kind van niet-leden gedoopt met doopgetuigen en onder belofte der ouders zich onder kerkelijk opzicht te stellen'.[50]

Ter typering van de 'ligging' van de gemeente noemen we dat zij reeds in deze tijd een inter-kerkelijke inslag vertoont. Zo ging circa 1860 in een bidstond voor de zending een Hervormde predikant voor. Hetzelfde gebeurde meer dan eens tijdens de ieder jaar in januari gehouden 'Week der gebeden', een initiatief van de Evangelische Alliantie.[51]

In het herderloze tijdvak van ongeveer een jaar dat aanving na het vertrek van W. van der Kleij, in november 1863, kwam, zoals Keizer schrijft[52] opnieuw de vraag ter sprake over het toelaten tot het avondmaal van niet-leden der gemeente, maar 'men stelt de behandeling dier zaak uit

46 In Keizer, *a.w.* 73 worden de verwikkelingen rond H.C. Schmitz, hierboven beschreven, niet genoemd. De auteur heeft dit wellicht gedaan uit piëteit tegenover in 1903 te Tiel wonende nakomelingen van Schmitz.

47 Volgens *Tielsch Nieuwsblad* 11 juli 1923 (vgl. noot 40) kon de plek van deze pastorie - in 1923 - als volgt worden omschreven: '... ter plaatse van de tegenwoordige Bato-fabriek, Veemarkt hoek Molenstraatje'.

48 Keizer, *a.w.* 78-79. Vrouwe J.J. Zeelt overleed 22 november 1864. Men zie voor haar en de onderhavige lening VIERDE DEEL 358-388, speciaal 365.

49 Gezien het verband is bedoeld: gedurende de eerste vijftig jaren van het bestaan der gemeente, 1853-1903.

50 Keizer, *a.w.* 77-78.

52 *Ibidem* 79-80. Men zie voor de Evangelische Alliantie 'Inleiding', onder meer noot 42.

tot de komst van eenen eigen leeraar'.[53] Begin 1864 heeft de kerkeraad als samenstelling: E.D.J. de Jongh, J. Pijsel, ouderlingen. L. van Andel en F.G. de Jongh zijn diaken; H.C. Schmitz, oud ouderling en scriba; A. van Krieken, kerkvoogd woont de vergaderingen van de kerkeraad bij.[54]

5. De bewogen jaren 1864 tot 1870; ds. J. Brummelkamp[55]

Op 1 april 1864 werd student Johannes Brummelkamp, zoon van Anthony Brummelkamp, te Kampen, beroepen. Daar deze nog examen moest doen, kon hij dit beroep pas na 19 juli in overweging nemen. Hij nam het 1 september 1864 aan. Het tractement zou bedragen *f* 600,- per jaar; bovendien werd een vrije woning toegezegd - 'een aangenaam gelegen huis even buiten de stad'.[56]

Op 10 oktober 1864 is candidaat Brummelkamp aanwezig in de vergadering van de kerkeraad. Van de bespreking trekken vier punten onze aandacht. Brummelkamp begeert door zijn vader te worden bevestigd. Dan, hij wenst - hij is ongehuwd - niet de pastorie te betrekken, maar kamers te huren. Verder, Brummelkamp verklaart 'een zenuwachtig gestel' te hebben, dat hem 'voor en na de prediking in eene zenuwachtige spanning houdt, zoo dat hij vervuld met het onderwerp des nachts niet kan slapen...'. Hij betwijfelt of hij van de aanvang 's zondags tweemaal zal kunnen preken. De bespreking over dit punt eindigt zonder dat er een besluit is genomen. Tenslotte, Brummelkamp vraagt enige vrije zondagen, niet om elders te prediken, maar om collega's te kunnen horen. De broeders weigeren dit niet, maar merken op

> *'dat hij van tijd tot tijd gelegenheid heeft predikers te hooren op de Evangelisatiezaal, alwaar onderscheidene leeraars uit de Hervormde Kerk voorgaan... Dit bericht was voor hem aangenaam en hierdoor werd grotendeels aan zijne begeerte voldaan'.*

53 Met het noemen van deze zaak zijn we in het tijdvak gekomen, waarover notulen van de kerkeraad bestaan. We laten in dit hoofdstuk de controverse Arnhem-Tiel aangaande een door A. Meijer te Arnhem geschreven artikel in *De Bazuin* (1862) rusten; immers hierover schreven we in hoofdstuk 2, par. 6.
Dan, volgens 'Lidmatenregister 1752-1867' (arch.Herv.gem. te Tiel) komen in 1856 'met attestatie van Blokzijl' Diederich Theodorus Notten en zijn tweede vrouw Rienkje Johannes Halbesma. Notten nam, als tweede luitenant der infanterie, deel aan de Tiendaagse veldtocht, en schreef in 1831 en 1832, verblijvende in Maastricht, brieven aan ds. H.P. Scholte (VIJFDE DEEL 21-30). Eén van de kinderen uit dit tweede huwelijk wasjan Willem Andries Notten (1843-1914), later predikant van de Kruisgemeenten en na 1869 van de Christelijke Gereformeerde kerk. In Tiel voegt hij zich bij de Afgescheiden gemeente aldaar en vertrekt naar de Theologische School te Kampen (not. kerker. 6 dec. 1861, art.2; 20 dec. 1861, art.2). Men zie voor J.W.A. Notten *De Haas* II 266-268.

54 Not. kerker. 15 jan. 1864, presentie. Eind januari bedankt L. van Andel om persoonlijke redenen (not. kerker. 10 febr.1864, art.1), maar in december 1864 wordt hij opnieuw gekozen (idem 15 dec. 1864, art.1).

55 De inhoud van deze paragraaf is merendeels gebaseerd op de notulen van de kerkeraad en op Keizer, *a.w.* 85-130.

56 Not. kerker. 1 april 1864, geen art; 6 sept. 1864, art.2. De pastorie was de reeds genoemde, op de hoek van Veemarkt en Molenstraatje.

Hieruit, schrijft Keizer,

> leeren wij het kerkelijk standpunt van den kerkeraad en den leeraar kennen, dat voor de gemeente de bron is geworden van veel ellende. De geschiedenis der gemeente van 1864 tot 1869, ja tot nog veel lateren datum, moet bezien worden in het licht, dat bovengenoemde cursief gedrukte regels op haar werpen'.[57]

Op 13 november 1864 werd J. Brummelkamp door zijn vader bevestigd.[58]

> 'Johannes Brummelkamp werd in 1837 te Hattem geboren; hij overleed in 1898 te Amsterdam. Opgeleid door zijn vader te Arnhem, en daarna aan de Theologische School te Kampen; candidaatsexamen 19 juli 1864. Te Tiel ontving hij 'eervol ontslag' 10 oktober 1869. Hij legde zijn ambt neer 16 januari 1870 wegens overgang naar de Hervormde kerk. Werd leermeester van Prins Wilhelm von Wied, verloofde van Prinses Maria van Oranje Nassau.[59] In 1872 werd Brummelkamp candidaat / proponent in de Nederlandse Hervormde kerk. Predikant te Veenendaal 1872; te Amsterdam 1876. Hij huwde H.C. Gevers Leuven.[60]

Ds. Johannes Brummelkamp (1837-1898) op latere leeftijd
Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam

57 Keizer, *a.w.* 86.
58 De tekst bij de bevestiging was Handelingen 18 vers 9b en 10; die van de intrede 1 Corinthiërs 1 vers 23a.
59 Zij was een kleindochter van Koning Willem I en dochter van diens zoon Prins Frederik. Wied-Neuwied was in die tijd een klein vorstendom, behorende tot Pruissen; het lag ten noordoosten van Koblenz.
60 Men zie voor hem ook: *De Haas* II, 56; J.A. Groen Jr., 'Een afgescheiden afgescheidene (ds. Johannes Brummelkamp 1837-1898)' in *De Hoeksteen* 15e jrg. (1986) 3-7.

De eerste vergadering van de kerkeraad na de bevestiging wordt gehouden 15 november 1864. Ook docent A. Brummelkamp is aanwezig. De kerkeraad acht het ogenblik aangebroken de vraag die we in de vorige paragraaf vermeldden, namelijk aangaande de toelating tot het avondmaal, ondubbelzinnig te beantwoorden. Bij de bespreking verzoekt ouderling E.D.J. de Jongh aan ds. A. Brummelkamp - hij is 'rijk aan ondervinding in zijne veeljarige dienst in het Evangelie' - 'ons in deze gewigtige zaak tot raad en bestuur te dienen'. We vinden dan in de notulen:[61]

> 'Ds. A. Brummelkamp die aan dit verzoek voldoet, maakt ons op onderscheidene zaken opmerkzaam, zoo wel uit de geschiedenis als uit Gods Woord, waaruit hij afleidt dat wij niet zondigen indien wij personen tot het Avondmaal toelaten die niet tot onze gemeente behooren.[62] Hij oordeelt dat men in deze en andere ondergeschikte zaken de omstandigheid des tijds moet in aanmerking nemen. Voorzoover het hem bekend is, bestaat er geen Synodaal verbod en al ware het dat men hierdoor ook een Kerkelijk reglement overtrad, dit zou een onzondige daad zijn, en derhalve niet strafbaar. Vooral doet spreker uitkomen dat het avondmaal is *de tafel des Heeren, niet onze tafel*, en wij derhalve niet mogen weeren degenen die de Here Jezus noodigd enz., en vooral ook dat onze kerk of gemeente niet *tegen over broeders*, maar tegen over een van God afgeweken *kerkelijk bestuur* staat. Hij acht het dus vooral nu een zeer geschikt ogenblik om deze zaak uittevoeren, daar wij thans een nieuwe Leeraar hebben. - Verder geeft spreker onderscheidene voorbeelden op van andere gemeenten die vroeger uitsluitend in deze zaak hadden gehandeld,[63] maar later daarvan zijn teruggekomen, en men thans in het algemeen in alle gemeenten veel milder is enz. enz.'.[64]

We onthouden ons van veel commentaar op deze uiteenzetting; verwijzen slechts naar wat wij hierover opmerkten in de 'Inleiding' en naar artikel 61 van de Dordtse kerkenorde:

> 'Men zal niemand ten Avondmaal des Heeren toelaten, dan die naar de gewoonheid der kerk, tot dewelke hij zich voegt,[65] belijdenis der gereformeerde religie gedaan heeft, mitsgaders hebbende getuigenis eens vromen wandels, zonder welke ook degenen, die uit andere kerken komen, niet zullen toegelaten worden'.[66]

Nadat ouderlingen en diakenen zich voor de toelating hebben verklaard, voegt de nieuwe praeses J. Brummelkamp hieraan toe, dat hij zich verblijdt over deze houding; zelf

61 We stipten deze zaak reeds aan in de 'Inleiding'.
62 Bedoeld is uiteraard:"... niet tot onze gemeente of een zusterkerk behooren".
63 Bedoeld is: al dan niet door een besluit niet-leden van het avondmaal hebben geweerd.
64 Not. kerker. 15 nov. 1864, art. 3b. We merken op, dat de spreker zijn goedkeuring aan deze woorden hechtte - het verslag werd namelijk op 16 nov. 1864 in zijn tegenwoordigheid gelezen en goedgekeurd.
65 ... bij dewelke hij zich aansluit.
66 Bouma, *Kerkenordening* 105.

‘beschouwd hij de kerk als de uitdeelster der genademiddelen en die middelen zijn juist ook voor de kranke leden...’.[67] De vraag die overblijft

67 Not. kerker. 15 nov. 1864, art. 3h.

is: hoe zal dit besluit van toelating van ‘bekende personen’ aan de gemeente worden medegedeeld. Enige oppositie wordt wel verwacht; ouderling E.D.J. de Jongh had in de bespreking reeds opgemerkt, dat hij voor toelating is ‘maar dat hij nog altijd bevreest is voor moeite en ellende in de gemeente; hij weet dat er personen zijn die deze houding zullen afkeuren’. Bepaald wordt het besluit niet af te kondigen - wat onzes inziens doet uitkomen dat er reeds een gewoonte bestond ten aanzien van de toelating van niet-leden. Men wil de gemeente informeren ‘voorzooveel noodig bij het doen van het huisbezoek hetwelk zich dan ook zal uitstrekken tot bekende personen, niet tot de gemeente behoorend’.[68]

Midden 1865 begeert de kerkeraad via de classicale vergadering op de generale synode te brengen een voorstel tot het doen ‘vervaardigen en verzamelen’ van een bundeltje Gezangen ‘daar het niet te ontkennen is dat op feestdagen en bij bijzondere gelegenheden’ hieraan behoefte bestaat, ‘zonder evenwel de gemeente direct of indirect tot het gebruik daarvan te verpligten’. De classicale vergadering neemt het voorstel niet over, waarna de afgevaardigde van Tiel verklaart dat het zijn gemeente ‘voor dit oogenblik genoeg was, deze zaak levendig te hebben gemaakt’.[69] Ingrijpender in het leven der gemeente was dat haar predikant 6 september 1865 een godsdienstoefening leidde in de ‘Schotsche Zendingskerk’ te Amsterdam.[70] Gedateerd 11 september 1865 klaagde de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam, naar aanleiding van dit gebeuren, ds. J. Brummelkamp bij zijn kerkeraad aan. Maar dit college spreekt uit in deze geheel achter zijn predikant te staan.[71] De kern van de aanklacht was, dat het optreden van Brummelkamp streed tegen het bepaalde door de synode van 1863, artikel 84.[72] Hierin wordt uitge-sproken

> ‘... dat de Leeraar die in eenige plaats predikt, waar de Heere eene Christ. Afgesch. Geref. gemeente heeft verzameld, zonder dat die Leeraar de toestemming des Kerkeraads der plaats heeft ontvangen, zich aan grote miskenning van des Heeren werk schuldig maakt, en terwijl in onze kerkordening, Art. 15b en 80, dergelijke inbreuk op eens anders dienst veroordeeld wordt, wenscht de Vergadering dat de aandacht van de kerkbesturen steeds ernstig op deze Artikelen gevestigd zij’.[73]

In een uitvoerig schrijven aan de kerkeraad te Amsterdam wijst ‘Tiel’ de klacht tegen ds. Brummelkamp van de hand. Zonder enige grond, en in bewoordingen die tonen dat men geen oog heeft voor de wijsheid die er ligt in de bepalingen zich niet te dringen in de dienst van een ander,

68 Idem, art. 3i.
69 Not. kerker. 26 april 1865, art.4; 30 juni, art.2. Hoewel het voorstel in 1866 opnieuw op de classicale vergadering wordt gebracht (NCA 3 april 1866, art.20) laten we deze zaak verder rusten, daar zij niet heeft geleid tot een kerkelijk conflict.
70 Gesticht in 1850 door de Schotse kerk. Men zie: *Chr. Encyclopaedie* V, 120.
71 Not. kerker. 22 sept. 1865, art.2.
72 *Handelingen en Verslagen* 854; Keizer, *a.w.* 90.
73 De artikelen 15 en 80 van de Dordtse kerkenorde spreken respect, over het door een predikant zich indringen in de dienst van een ander en het schorsen of afzetten van een zodanige overtreder (Bouma, *Kerkenordening* 59, 137).

wordt gesteld dat de artikelen 15 en 80 van de Dordtse kerkenorde in het onderhavige geval niet van toepassing zijn.[74]

In maart 1866 stelt H.C. Schmitz voor de afgevaardigden naar de classicale vergadering van 3 april een instructie mee te geven, waarvan we de punten 2 en 3 noemen.[75]

> ‘2. Daar het niet te ontkennen is, dat God in den laatsten tijd krachtig in ons Vaderland werkt en dat zich dit werk niet uitsluitend bepaald tot den kring der afgescheidene kerk enz., dat de Synode de Leeraren en gemeenten aanrade zich zoo veel mogelijk in gemeenschap te stellen met allen die God vreezen, hen voor ons te laten prediken en voor hen te prediken, hen ten Avondmaal toe te laten, en hunne kinderen te doopen; scholen opterigten enz. enz.
> 3. Dat de Synode de vergadering der Evangelische Alliantie[76] een bewijs geve van Adhaesie aan haar beginsel door er een deputaatschap heen te zenden of iets dergelijks.’

Deze formuleringen staan niet los van de brief door prof. A. Brummelkamp aan H.C. Schmitz geschreven. Hij is ingevoegd in het notulenboek en luidt, wat de hoofdzaak betreft, als volgt.[77]

> ‘Waarde Broeder Schmitz!
>
> Onlangs steldet gij mij confidentieel eenige punten ter hand, die uw Kerkeraad ter Synode wenscht te brengen, dat ik zeer goed vind...[78] Maar verder, 't Is niet te ontkennen, dat God in den laatste tijd krachtig in ons vaderland werkt, en dat zich dit werk lang niet bepaalt tot den kring der Afgescheiden gemeenten. Over het algemeen erkennen zij, die daar binnen en daar buiten staan malkander van weêrskanten, dit alles is echter slechts individueel. Eere en voorrecht zou het zijn voor de Afgescheiden Kerk om als zoodanig het openbaar te erkennen en in verband daarmede hare leeraren en gemeenten aan te raden, zooveel mogelijk gemeenschap aan te knoopen met allen die God vreezen, hen voor ons te laten prediken en voor hen te prediken; hen ten Avondmaal toe te laten en hunne kinderen te doopen, ook al meenen zij daarom het oude lichaam niet te moeten verlaten; scholen op te richten, enz. enz.
> Verder worden er[79] toebereidselen gemaakt om de Evangelische Alliantie-bijeenkomsten in Nederland te houden; onze Synode geve een

74 Voor de tekst van deze brief: Keizer, *a.w.* 90-94. Het *karakter* van de ‘Schotsche Zendingskerk’ was niet in belangrijke mate in geding. De Tielse kerkeraad beriep zich op het feit dat de evangelieprediker wordt gebonden door zijn roeping het Evangelie overal te prediken waar hij kan en gelegenheid heeft. (91)
75 Het eerste punt handelde over het ‘ambtsgewaad’ - not. kerker. 30 maart 1866, art. 1.
76 Vgl. noot 51.
77 In de ‘Inleiding’ werd door ons een passage uit deze brief geciteerd, die we hier weglaten.
78 Volgen enige regels over het “ambtsgewaad”.
79 Wellicht is bedoeld: Verder, er worden.

bewijs van adhaesie aan haar beginsel door er een deputaatschap heen te zenden of iets dergelijks.

Gode bevolen door uwen u liefhebbenden broeder in Christus
Kampen, 26 maart 1866.
Brummelkamp'

De voorstellen hierboven genoemd, alsmede voorstel 1, zijn echter, na bespreking in de kerkeraad, niet ter classicale vergadering gebracht. Wèl het volgende. 'Tiel' vraagt intrekking van het reeds genoemde synode-

besluit 1863, artikel 84. Verder, onder meer: vrijheid voor de predikanten in Hervormde gemeenten te preken en omgekeerd Hervormde predikanten 'die met ons in dezelfde beginselen staan' op 'onze' predikstoelen toe te laten 'opdat de eenheid onder de Kinderen Gods zoo veel mogelijk bevorderd worde'.[80] Deze voorstellen van Tiel worden door de classis van de hand gewezen. Als 'Tiel' het eerste punt (intrekking 1863, art. 84) rechtstreeks op de synode brengt, wordt dit verworpen.[81]

Inmiddels wordt de richting door de gemeente te Tiel en inzonderheid door haar predikant ingeslagen, consequent aangehouden. In de jaren 1866 tot 1869 wordt door laatstgenoemde 'om en om' gepreekt met Hervormde predikanten, onder anderen met ds. A.W. Bronsveld te Ophemert en dr. A. Kuyper te Beesd. Keizer:

> 'Uit [het bovenstaande] zien wij... hoe de Kerkeraad... het gaan van leden der gemeente naar de prediking van Hervormde predikanten sanctioneerde en aanmoedigde. Dit doen heeft het kerkelijk bewustzijn van de gemeente onnoe-melijk veel schade gedaan... En zij, die in die dagen jonge leden onzer ge-meente waren, weten ons nu nog te verhalen, hoe zij eigenlijk geheel Her-vormd waren. Zoo ried Ds. Brummelkamp aan een lid der gemeente, die naar Nijmegen vertrok, om zich aldaar aan te sluiten bij de Nederlandsche Hervormde kerk'.[82]

Menige zusterkerk reageerde op deze ontwikkeling. Zó zelfs, dat. ds. M. Sipkes te Beekbergen, namens de classis Arnhem, in mei 1866 aan de Tielse kerkeraad moet schrijven: 'Er komt tegen Uwen Leeraar klagt op klagt...'.[83] We zullen niet al deze klachten uitvoerig behandelen, maar noemen slechts het volgende.[84]

Op 30 september 1866 preekte ds. J. Brummelkamp in de Hervormde kerk te Delfshaven. Hij was gekleed in toga, gaf een Evangelisch gezang op en (dit was de hoofdzaak in de aanklacht die het gevolg was van dit optreden) Brummelkamp bevestigde in deze dienst een huwelijk met het gewone formulier en gebruikte daarbij uiteraard de term 'deze heilige gemeente'. De aanklagers, vier personen uit Delfshaven, stellen dat 'Zijn Eerwaarde naar hun oordeel, deze uitdrukking, daar ter plaatse, niet mocht bezigen, zonder de Afgescheiden Kerk in den grond te miskennen, en de Afscheiding voor onwettig en onbijbelsch te verklaren'. Daar de Tielse kerkeraad de klacht van de hand wijst, komt de zaak in behandeling op de vergadering van de classis Arnhem van 14 mei 1867. Haar oordeel is dat Brummelkamp 'zeer te bestraffen is'; hij dient zich voortaan van zulke handelwijze te onthouden en 'alle ergernis ten dezen opzichte te mijden'. De aangeklaagde aanvaardt de 'Nota' van de classis, bekent onvoorzichtig te hebben gehandeld, betuigt zijn spijt en belooft voor het vervolg het geven van dergelijke ergernissen te vermijden.[85]

80 NCA 3 april 1866, art. 20; not. kerker. 19 april 1866, art.1 (verslag class. vergad.).
81 *Handelingen en Verslagen* (1866), art.74) 929-930. Een voorstel van Tiel inzake 'het verzamelen van een Bundeltje Gezangen ten gebruike bij de openbare Godsdienstoefening' wordt eveneens verworpen (art.58) 924.
82 Keizer, *a.w.* 100.
83 Not. kerker. 11 mei 1866, art. 1.
84 Men zie: Keizer, *a.w.* 101-104.
85 NCA 14 mei 1867, art. 15, 18.

Begin 1868 had de kerkeraad als samenstelling: ds. J. Brummelkamp; L. van Andel[86] H.C. Schmitz, ouderlingen. Pieter Jongeneel en Antonie Numans waren diaken.[87] Antonie van Krieken, kerkvoogd, woont, als vroeger, de vergaderingen van de kerkeraad bij.

Op 10 mei 1869 richtte J. Brummelkamp zich tot de synode die van 15 tot 24 juni 1869 te Middelburg zou bijeenkomen. Opgemerkt dient te worden dat deze kerkvergadering 'haar handen vol had' aan de pogingen - die werden bekroond - de vereniging tot stand te brengen van de Afgescheiden gemeenten en de Gereformeerde Kerk in Nederland (het kerkverband van de Kruisgezinden). Het zeer uitvoerige adres van Brummelkamp,[88] eindigde in een voorstel dat tevens een samenvatting inhield, en dat luidde:

> 'De Synode, bewogen door vurig verlangen naar de vervulling van de bede van den Heiland "opdat allen één zijn", en met de dankbare erkenning van de goede veranderingen, die gebracht zijn in het Bestuur der Hervormde Kerk, als een bewijs, dat de Gemeente aldaar weer tot den strijd en tot de handhaving van de eer des Heeren op bijzondere wijze ontwaakt is, spreke uit, dat het voor haar duidelijk is, dat de Afgescheidene Kerk haar taak, die daarin bestond, dat zij het voorbeeld gaf van een Vrije Kerk, als bijna geëindigd kan beschouwen, verklare dat zij wenschelijk en billijk rekent, dat het afzonderlijk bestaan der Afgescheidene Kerk ophoude; bereid nu reeds een vereeniging met de Hervormde Kerk of met de geloovige leeraren en leden in haar langzamerhand voor,[89] en doe, zoodra het haar noodzakelijk zal blijken, door middel van hare synodale commissie daartoe stappen, door met de wettige Kerkbesturen, of met diegenen harer leeraren en leden, die zij daartoe geschikt zal achten, in onderhandeling te treden over eene mogelijke vereeniging'.

De zienswijze van J. Brummelkamp, namelijk dat de taak van de 'Afgescheidene Kerk' ten einde spoedde, werd niet gedeeld door de 200.000 Hervormden die zeventien jaar later in Doleantie gingen; zij zagen in dat de vrijzinnigheid in de Hervormde kerk springlevend en slagvaardig was.[90] De synode besloot als reactie op het adres van Brummelkamp alsmede op een voorstel van de provinviale vergadering van Gelderland,[91] het volgende:

86 L. van Andel, voorheen diaken; werd in 1866 gekozen als ouderling in plaats van J. Pijsel die in genoemd jaar naar Arnhem verhuisde.

87 Numans werd in 1866 gekozen (in plaats van L. van Andel), Jongeneel (in een vacature ontstaan door het bedanken van Th.G. de Jongh).

88 Keizer, *a.w.* 120-125.

89 Alleen al dit alternatief "met de Hervormde Kerk of met de geloovige leeraren en leden in haar" moest het adres voor de synode wel onaanvaardbaar maken.

90 Men zie hiervoor onder meer C. Smits, 'De zuivere lijn van J.C. Sikkel (1855-1920)' in de bundel D. Deddens, J. Kamphuis e.a., *Doleantie-Wederkeer, Opstellen over de Doleantie van 1886)*, Haarlem 1986, 241-263.

91 'De Synode geve in het openbaar hare blijdschap te kennen over de teekenen van leven, die zich in den laatsten tijd in het Hervormd Kerkgenootschap openbaren ...'. (*Handelingen en Verslagen* 1027)

‘dat het niet op hare weg ligt, uitspraak te doen over de bewegingen in het Hervormde Kerkgenootschap en daar bij de behandeling van het verlangen, uitgedrukt in genoemd artikel der Agenda,[92] een adres aan de Vergadering is voorgelezen, stelt zij bedoeld adres in handen van het kerkbestuur, waaronder de adressant behoort, om naar bevind van zaken te handelen’.[93]

92 Voorstel “Gelderland” (noot 91) en adres J. Brummelkamp.
93 *Handelingen en Verslagen* 1028.

Als de classis Arnhem zich opnieuw over de zaak J. Brummelkamp moet buigen, verklaart deze

> 'dat de Hervormde Kerk de historische of moederkerk in ons land was, en de Afgescheidene slechts een tak, dat de toestand in de Hervormde Kerk zoozeer was veranderd... dat de Afgescheidene Kerk daardoor aan haar doel had beantwoord en wij alzoo moesten terugkeeren...'.[94]

De classis verklaart, dat Brummelkamp met dit gevoelen geen leraar bij de Christelijke Gereformeerde kerk[95] kan blijven. Het gevolg van deze uitspraak was dat Brummelkamp - in plaats van zijn standpunt te herroepen - zijn ontslag vroeg aan de Tielse kerkeraad.[96] Na een gemeentevergadering van 10 oktober 1869-33 personen waren aanwezig - verleent de kerkeraad het gevraagde ontslag. Evenwel bleef Brummelkamp des zondags preken. Maar 5 januari 1870 maakte hij bekend, eerlang te zullen vertrekken. Dit leidde er toe dat er reeds 5 januari 1870 drie adressen van groepen gemeenteleden en anderen op de tafel van de kerkeraad lagen. Het eerste adres - getekend door 12 leden - wekte de kerkeraad op, naar wegen te zoeken de predikant te behouden. In het tweede - met 21 ondertekenaars - werd de wens uitgesproken een *vrije gemeente* op te richten. Het derde adres, ondertekend door vijf niet-leden, uitte het verlangen dat Brummelkamp zich opnieuw aan de gemeente mocht verbinden.[97]

De kerkeraad heeft niet de weg gekozen van het formeren van een 'vrije gemeente', zoals kort daarvoor was gebeurd te Doetinchem. Dáár was het merendeel van de leden ds. J. van Dijk Mzn. gevolgd, nadat de synode 1869 had verklaard dat deze niet langer predikant kon zijn in de Afgescheiden kerken.

Eveneens in de vergadering van de kerkeraad van 5 januari 1870 deelt J. Brummelkamp mede maandag 3 januari naar Den Haag te zijn ontboden, waar hem het voorstel was gedaan te Neuwied in Pruissen een betrekking te aanvaarden als leermeester van de Prins von Wied. Hij heeft deze betrekking aanstonds aangenomen, omdat zij 'geheel overeenstemde met zijne begeerte en waartoe hij dan ook roeping gevoelde'.[98]

Brummelkamp preekte afscheid op 16 januari 1879.[99] Hij werd lid van de Hervormde kerk.

Onder zijn opvolgers C.J.I. Engelbregt (te Tiel 1871-1873), J.H. van der Lichte (1874-1876) en E.A. van den Hoorn (1877-1890) komt de gemeente tot rust.[100]

94 Keizer, *a.w.* 108.
95 De naam aanvaard op de synode gehouden 15-24 juni 1869.
96 Not. kerker. 19 sept. 1869, art.1.
97 Idem 5 jan. 1870, art.3; Keizer, *a.w.* 114-116.
98 Not. kerker. 5 jan. 1870, art.3.
99 Men zie voor het attest dat J. Brummelkamp ontving van de Tielse kerkeraad: Keizer, *a.w.* 118-119; voor de 'scheidbrief' door Brummelkamp geschreven aan de classicale vergadering Arnhem, gedateerd 27 sept. 1869: *Ibidem* 126-130.
100 De geschiedenis van de gemeente over de jaren 1870 tot 1903 is beschreven in G. Keizer, *Een Bladzijde uit de Geschiedenis der Gereformeerde Kerken*, Kampen 1904, 96-131 (dit boekje is in feite de eerste druk van Keizer, *a.w.*).

Hoofdstuk 9
Tricht

In 1840 stonden in het dorp Tricht, behorende tot de gemeente Buurmalsen - thans met andere dorpen vormende de gemeente Geldermalsen - 154 huizen bewoond door circa 700 personen. De inwoners waren op ruim 20 na, allen Hervormd; er woonden 12 Rooms-Katho-lieken. Het voornaamste middel van bestaan was de landbouw.[1]

1. De Afgescheiden gemeente circa 1835-1838

In het EERSTE DEEL handelden we reeds over de Afgescheiden gemeente te Tricht.[2] Voor de goede orde vatten we het daar geschrevene dat het tijdvak 1835 tot 1838 omvat, samen. Ook is een enkele aanvulling op haar plaats.

Te Tricht begon de Afscheiding op 21 maart 1835, toen enige van de hieronder te noemen personen, schriftelijk braken met de Hervormde kerk.[3] Voor zover we weten heeft deze kleine Afgescheiden gemeente - afgezien van de kinderen -de volgende leden gekend.

Woonachtig te Tricht:
Hendrik Timmer van Asch
Jacobus W. Burgeren zijn vrouw *Dirkje van Asch*
Izaac Johannes Drost[4]
Jilis Drost, (geb. 1801), koopman
Adrianus den Hartog (geb. 1798 Asperen), koopman / winkelier en zijn vrouw *Aaltje Putters*
Adrianus Neijsen (geb, 1804), kooiman / arbeider
Heintje (Hendrika) Verburg
Hendrik Verweij Cz. (geb. 1815), dagloner
Woonachtig te Waardenburg-Neerijnen:
Peter van Mourik
Tieleman den Otter
Hendrika van Tricht

Er zijn ter plaatse geen archiefstukken van de gemeente bewaard. Wellicht hebben ook anderen dan de hierboven genoemden tot haar behoord, maar hun namen zijn ons niet bekend.

Adrianus den Hartog is het meest op de voorgrond tredende lid geweest. Hij werd in 1832 tot diaken gekozen in de Hervormde kerk te Tricht, maar

1 *Van der Aa* XI (1840) 314.
2 EERSTE DEEL 286-290, 344-345. Andere literatuur: C. Smits, 'Het gedenken van 's Heeren daden... - Uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Tricht', in *Betuws Kerkblad* (van de Gereformeerde Gemeenten Opheusden etc.) I-XI 18 dec. 1975-3febr. 1977.
3 Hun namen zijn cursief gedrukt.
4 Later ouderling te Gorinchem; EERSTE DEEL register.

niet bevestigd, aangezien hij zich ‘een wederstrever der kerkelijke verordeningen en verzuimer der openbare Godsdienst zou hebben betoond’. Volgens het bevolkingsregister Tricht 1839-1849 verhuist hij met vrouw en kinderen in 1841 naar het nabij Asperen gelegen Heukelum. In 1846 gaat hij met vrouw en drie kinderen (Elizabeth, Adriaantje en Stijntje) naar de Verenigde Staten, in een

kleine groep emigranten die als voorhoede ('vanguard') de komst van ds. H.P. Scholte en zijn 800 volgelingen - in 1847 - moest voorbereiden.[5]
In 1847 emigreerde Hendrik Verweij Cz. met vrouw en één kind naar de Verenigde Staten; in 1848 Adrianus Neijsen met vrouw en tien kinderen; in 1849 Jilis Drost met vrouw en drie kinderen.[6]

Op zaterdag 1 augustus 1835 arriveerde ds. H.P. Scholte te Tricht en begaf zich naar het huis van Adrianus den Hartog; er werd een kind gedoopt van Adrianus Neijsen 'In heet Buurmalsensche Veld woonachtig' en twee personen legde belijdenis des geloofs af. De volgende morgen - 2 augustus - preekte Scholte op het erf van Den Hartog voor een menigte van ongeveer 1300 personen 'die van alle oorden derwaarts waren toegevloeid'. Vanwege de 'hagepreek' werd Scholte op 29 augustus 1835 door de rechtbank te Tiel veroordeeld tot *ƒ* 90,- boete, Den Hartog tot *ƒ* 60,-.[7]

Reeds in 1836 zijn er te Tricht moeilijkheden. Op de provinciale vergadering van 'Beneden-Gelderland'[8] gehouden 16 april, wordt besloten dat twee ouderlingen naar genoemde plaats zullen gaan teneinde 'de bestaande verwarring' te doen verdwijnen. Uit de notulen van de kerkelijke vergaderingen - voor zover bewaard - blijkt de aard van de moeilijkheden niet. Blijkbaar zijn zij niet opgelost, want op 7 juni 1836 wordt te Gorinchem een provinciale vergadering gehouden 'in de zaak des verkorenen kerkeraads' te Tricht.[9] Het blijkt dat A. den Hartog en H. Timmer van Asch 'verkorene ouderlingen' zijn. Als 'getuigen' treden op Peter van Mourik (Neerijnen), Hendrika van Tricht (Waardenburg) en Heintje Verburg (Tricht). Opnieuw kunnen we niet vinden welke de aard van de controverse is. De vergadering spreekt uit, dat de beide gekozen ambtsdragers kunnen worden bevestigd; dit is kort daarna gebeurd. Bij deze zaken wordt niet gerept van een diaken.
Ook begin 1837 zijn er moeilijkheden. In de notulen van de provinciale vergadering van 8 maart lezen we in artikel 14:

5 Twee andere leden van de 'vanguard' waren Hendrik Barendrecht uit Zuid-Beijerland en Cornells van Nieuwenhuizen uit Vuren; men zie voor hen EERSTE en TWEEDE DEEL register. Meer bijzonderheden over de voorhoede: K. van Stigt, *History of Pella, Iowa and Vicinity*, Pella, Iowa 1897, 31-36.
Er zijn geen gegevens, waaruit blijkt dat het gezin Adrianus den Hartog zich te Pella, Iowa heeft gevestigd.

6 GA Geldermalsen 'Staat van landverhuizingen' in 'Brievenboek' Buurmalsen, resp. 1848, 1849 en 1850.

7 In EERSTE DEEL 290 is abusievelijk vermeld dat de 'doopdienst' óók werd gehouden 2 aug. 1835. In appel bij de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem werd het vonnis op 15 oktober 1835 bevestigd. Men zie voor de 'hagepreek': Bos, *Archiefstukken* II, 379-380 en GA Geldermalsen 'Brievenboek' Buurmalsen 1835, onder 3 en 19 aug.

8 De in deze paragraaf bedoelde notulen van provinciale vergaderingen ('Handelingen van de Opzieners...' Gelderland etc. 1836-1840) worden bewaard in de Scholte Papers, Central College, Pella, Iowa (geen inv. no.).

9 Hieruit blijkt dat de kerkeraad nog niet was bevestigd. De burgemeester van Buurmalsen berichtte in aug. 1835 dat Scholte, voor zover hem bekend, op 2 en 3 aug. geen ambtsdragers heeft 'aangesteld' ('Brievenboek' Buurmalsen 1835, 19 aug.).

‘De commissie in de zaak Tricht doet verslag van de Trichtsche verwarring, en meldt, dat het duidelijk gebleken is, dat de zaken zoo in de war zijn, dat er zonder personeel onderzoek der gehele gemeente, geen eind aan de zaak gemaakt kan worden. De commissie oordeelt dat ds. Scholte, zoo spoedig dit mogelijk zal zijn, de gemeente persoonlijk zal onderzoeken.’

Scholte heeft 10 mei 1837 Tricht bezocht. We lezen hierover in zijn ‘Lijst der texten’[10]: ‘de gemeente onderzocht en 2 kinderen gedoopt’. De uitslag van het onderzoek is ons niet bekend; evenmin wat precies het verdere wedervaren

10 Manuscript bewaard in de ‘Scholte Papers’ inv. no. 33, Central College, Pella, Iowa.

van de kleine gemeente is geweest. Zij moet in 1837 of 1838 zijn ontbonden. Want in de notulen van de Afgescheiden gemeente te Leerdam vinden we dat eind 1838 H. Timmer van Asch lid is van de kerkeraad aldaar en dat er onder de leden die te Tricht c.a. wonen twee partijen zijn.[11] In een ledenlijst van 'Leerdam' die in 1841 zal zijn aangelegd, wordt vermeld dat te Tricht zijn aangesloten: Jilis Drost, Adrianus den Hartog, Adrianus Neijsen, Hendrik Timmer van Asch en Hendrika Verburg; te Waardenburg-Neerijnen: Peter van Mourik, Tieleman den Otter en Hendrika van Tricht. Het is duidelijk dat de Afgescheiden gemeente te Tricht eind 1837 of in 1838 is 'opgegaan' in die te Leerdam. Bij dit feit dient te worden gevoegd - als reeds aangestipt - de verhuizing van I.J. Drost in 1841 naar Gorinchem; de verhuizing van het gezin Den Hartog naar Heukelum in 1841 en de emigratie in 1846; alsmede het vertrek van de gezinnen Verweij, Neijsen en J. Drost in de jaren 1847-1849. Het aantal Afgescheidenen te Tricht en omgeving in de veertiger-jaren moet uitermate klein zijn geweest.[12]

2. De Kruisgemeente te Tricht

Deze gemeente die we de opvolgster van die van de jaren 1835-1838 zouden kunnen noemen, bestaat thans onder de naam Gereformeerde gemeente te Tricht-Geldermalsen.[13]

Haar archief bevat, wat de beginjaren betreft, behalve enige stukken van notariële aard, een leden- en doopregister dat begint met 1850.[14] Notulen van de kerkeraad over de jaren van het door ons behandelde tijdvak - 1834-1869 - zijn niet bewaard. Wèl vinden we in de notulen van de 'Algemene vergaderingen' (1844-1869) een aantal gegevens.

Het ontbreken van elke aanduiding van afscheiding in het archief van de Hervormde gemeente te Tricht gedurende de vijftiger en zestiger jaren, doet ons de vraag stellen of de leden van de beginjaren niet reeds vóór 1850 in feite met de Hervormde kerk hadden gebroken.

De eerste vraag die rijst is: wanneer is de gemeente ontstaan of geïnstitueerd? Dat dit laatste zou zijn gebeurd, wordt in geen enkele bron vermeld. Evenwel geeft het *Kerkelijk Jaarboek* van het kerkverband: 'Geïnstitueerd 12 september 1845'.

Notariële stukken brengen ons geen uitsluitsel. In het archief van de gemeente wordt een acte bewaard van 13 oktober 1857 waarin staat dat Roelof den Diejen aan

11 Not. kerker. 14 dec. 1838, presentie en art. 3; 28 dec. 1838, art. 3; 16 aug. 1839, art. 4.

12 GA Geldermalsen,'Brievenboek' Buurmalsen - 11 febr.1847: eind 1846 4 Afgescheidenen;... febr.1848: eind 1847 idem. Men zie verder bijlage II, noot 12.

13 Behorende tot het verband van Gereformeerde gemeenten in Nederland en Noord-Amerika; zij is gevestigd te Geldermalsen.

14 Ledenregister: 'R. van Diejen - Aangenomen en bevestigt in Junij 1850'. Doopregister: Aaltje van Doorn, gedoopt 27 Junij 1850 door ds. H. de Vries.

de raad van de Gereformeerde gemeente onder het kruis te Tricht, verkoopt een schuur staande in het dorp Tricht kadastraal Sectie E no. 765 groot 260 vierkante meter en een ‘tuin’ Sectie E no.766 groot 540 vierkante meter. Den Diejen heeft dit onroerend goed in eigendom verkregen op 16 november 1846. De plaats van de schuur met erf is die van het eerste kerkgebouw te Tricht (thans een fabriek, Kerkstraat 21).

Zonder de vraag naar het tijdstip van ontstaan of instituering afdoende te kunnen beantwoorden, constateren we: volgens de volkstelling 1849 woonden er te Tricht-Buurmalsen en in de onmiddellijke omgeving nog geen tien Afgescheidenen.[15]; leden- en doopregister beginnen met juni 1850; 1 juni 1850 werd Nicolaas Wedemeijer als lerend ouderling bevestigd door ds. Hermen de Vries, dan Kruisdominee te Naarden[16]; 'Tricht' wordt in de notulen van de Algemene vergadering gehouden van 6 tot 8 mei 1851 voor het eerst genoemd.[17]

Het leden- en doopregister alsmede vermeldingen in de 'lastbrieven' voor de Algemene vergaderingen leren ons dat de volgende personen in de jaren 1850-1863 (of in een gedeelte van dit tijdvak) tot de gemeente hebben behoord.[18]

	Een jaartal achter een naam - afgezien van het geboortejaar - betekent: jaar van aansluiting; T = wonende te Tricht, gem. Buurmalsen
T	Barbara H. van Beusichem 1857
T	Hendrik B. van Beusichem (geb. 1824), landbouwer, 1857 en zijn vrouw: Dirkje van Schaardijk 1861
	Maria den Boesterd 1850
	Roelof den Boesterd,[19] 'particulier' te Est
T	Roelof van Diejen, landbouwer, 1850 en zijn vrouw:
	Johanna van Reekum
T	Jacob van Doorn (geb. 1814), koopman / landbouwer, 1850 en zijn vrouw: Neeltje Hol
	Hendrik J. van Dunenk 1862
	Jan Hol en zijn vrouw: Martha van de Water

15 Vgl. bijlage II, noot 12. Niet onmogelijk is dat de Afgescheidenen zich niet als zodanig hebben opgegeven.
16 Bos, *Kruisdominees* 183.
17 De Algemene vergadering daarvóór werd gehouden van 28 tot 30 mei 1850.
18 We ontleenden enige personalia aan de bevolkingsregisters van Buurmalsen (bewaard GA Geldermalsen). Van sommige personen werden geen nadere gegevens gevonden, als gevolg van het ontbreken in doop- en ledenregister van elke aanwijzing aangaande de woonplaats van een betrokkene. We vermoeden dat 'Tricht' een streekgemeente is geweest.
19 Niet in ledenregister; ouderling 1855-1866, wellicht ook daarvóór en daarná. Roelof den Boesterd werd in 1810 te Neerijnen geboren als zoon van Abraham den Boesterd en Hendrica van Zuilekom. Hij overleed 28 jan. 1869 te Neerijnen, van beroep landman. (RA Gelderland, Overlijden Waardenburg 1869, acte 29 jan.) Men zie voor het geslacht Den Boesterd: hoofdstuk 10, par.2.

T	Willem Hol (geb. 1810), klompenmaker
	Aart Kerkhof 1851 en zijn vrouw: Jannetje Suzanna Giliane van Zon
	Hermanus van Markenstein en zijn vrouw: Wilhelmina Wierks
	Willem Markus (Merkens) 1863
	Cornelia Monhemius 1857
	Aartje van Opijnen
	Teunis van Os en zijn vrouw: Maaike Apeldoorn
T	Frans Huibert Overdam (geb. 1827), arbeider, 1861 en zijn vrouw: Huibertje van Mourik (geb. 1825)
T	Adrianus Prijs[20] (geb. 1782), schoenmaker

20 Niet in ledenregister; diaken 1855-1866 etc.

T	Cornelis Schouten (geb. 1833), landbouwer, 1861 en zijn vrouw: Adriana Hendrika Buys
T	Grietje Turant (geb. 1832)[21]
	Dirkje Verschoor
T	Dirk van de Water en zijn vrouw: Arnolda van Zetten
T	Willem van de Water (geb. 1829), landbouwer en zijn vrouw: Maaike Jansen
T	Klaas Wierks (geb. 1817), arbeider en zijn vrouw: Geertruida van Batenburg (geb. 1820)
	Willem Wierks (geb. 1812), arbeider, 1853 en zijn vrouw: Johanna Elvrink (geb. 1808); ook zijn tweede vrouw: Catharina Smits (geb. 1801) werd lid der gemeente 1862; woonden in het *dorp* Buurmalsen
T	Arie van Zetten (geb. 1825), landbouwer, 1856 en zijn vrouw: Cornelia van Markensteijn (geb. 1827), 1856
T	Dirk Zondag,[22] kleermaker
	Arie van Zuilichem 1851 en zijn vrouw: Cornelia Hakkert

3. Predikanten en oefenaars

De Kruisgemeente te Tricht werd bediend door de volgende personen. *Nicolaas Wedemeijer* (1814-1888). Zoals reeds vermeld, werd hij 1 juni 1850 bevestigd als 'leerend ouderling'. Op een buitengewone Algemene vergadering van de Kruisgemeenten, 10 en 11 december 1851, werd Wedemeijer geëxamineerd en toegelaten als dienaar der Woords. Daar Tricht hem reeds had beroepen trad hij vanaf laatstgenoemde datum als zodaning op.[23] Na de genoemde plechtigheden werd een afzonderlijke bevestiging te Tricht blijkbaar niet meer nodig geacht. In september 1853 vertrok hij naar de Kruisgemeente te Dordrecht.[24]

21 Gehuwd met Jan Hendrik van Dungen (geen lid).
22 Niet genoemd in ledenregister; 'kerkmeester' 1855-1860; als noot 19.
23 *NAVGK* (1852) 169,171.
24 Men zie voor hem *De Haas* I, 283-284.

Wedemeijer werd opgevolgd door *Pieter Siemense* (1817-1897). Deze kwam 11 november 1855 en vertrok naar Oosterland begin november 1858. Evenals Wedemeijer vertegenwoordigde ds. Siemense de gemeente enige malen op de Algemene vergadering.[25]

Willem Eichhorn (1828-1872) kwam als predikant uit Zuthpen 18 november 1860; hij vertrok in 1864 naar Haarlem.[26] In 1866 verbond *Frederik Meijer* (1833-1890) zich als ouderling en oefenaar aan de Trichtse gemeente. Hij was in 1865 met attestatie uit Zutphen gekomen. In de notulen van de Algemene vergadering van het jaar 1868 vinden we dat Meijer op advies van de 'Commissie voor de zaken van het onderwijs' - deze had bemoeienis met de opleiding tot predikant - zich tot de vergadering wendt met het verzoek op grond van artikel 8 van de Dordtse kerkenorde 'onderzocht en toegelaten te worden tot den Heiligen dienst'. Staande de vergadering wordt het vereiste onderzoek verricht; tevens wordt door Meijer een preek gehouden. Maar het resultaat is dat men 'geene vrijmoedigheid heeft hem tot de Heilige Bediening toe te laten'.[27] Vooruitlo-

25 *Ibidem* 242-243.

26 *Ibidem* 105. Een foto van N. Wedemeijer, P. Siemense en W. Eichhorn vinden we onder meer in *NAVGK*:respect. 633, 627 en 613.

27 *NAVGK* (1868) 513.

pende op de ontwikkeling na 1868 delen we hier mede dat F. Meijer en C. Schouten, respectievelijk als ouderling en diaken, in 1869 òf samen òf met anderen ambtsdragers zijn als wordt besloten niet toe te treden tot de vereniging met de Christelijke Afgescheiden kerken. De gemeente te Tricht komt hierdoor in het isolement. In 1871 wordt contact gezocht met de groep van 'Bakkeriaanse' gemeenten, waarvan het centrum in de provincie Zeeland lag.[28] In de notulen van haar 13e (landelijke) vergadering, 12 september 1871 te 's-Gravenpolder gehouden, lezen we (art.6)

> 'Wordt gehandeld over de gemeente Tricht welke zich hebben aangeboden, om tot de kerke over te komen. Na hierover gehandeld te hebben is door stemming bepaald...[29] naar die gemeente te zenden, ten einde ons met een en ander nader bekend te maken'.[30]

De notulen van de volgende vergadering vermelden

> 'Wordt gevraagd aan de commissie die de vorige vergadering was gekozen... om op verzoek van den persoon Meijer wonende te Tricht, die verzocht had om als oefenaar bij de gemeente aan te sluiten, na het besluit[31] desaangaande ingewonnen, ongunstig te moeten berichten'.[32]

De zinsbouw in de laatste regels is niet doorzichtig. En vergelijking van beide citaten doet ons vragen: wilde *de gemeente* te Tricht zich voegen bij de Bakkerianen of gold dit slechts *F. Meijer*? Doch hoe dit zij, de gemeente te Tricht heeft zich niet bij bedoelde kerken-groep aangesloten en Meijer is niet als oefenaar aanvaard.

Frederik Meijer is tot 1881 lerend ouderling gebleven van de Kruisgemeente te Tricht; daarna was hij predikant van de Vrije Gereformeerde gemeente te Vlaardingen - hij werd aldaar 4 december 1881 door ds. E. Fransen bevestigd. Tot aan zijn overlijden bleef hij als consulent aan Tricht verbonden.[33]

4. Leden van de kerkeraad en diakenen

28 Breder over de gemeenten die Daniël Bakker volgden: ZEVENDE DEEL 126-129. Later behoorden tot deze groep ook gemeenten te Neerijnen, Opheusden en Rhenen.

29 De namen van drie ouderlingen.

30 'Notulenboek voor de gereformeerde gemeente Neerijnen, c.a.' (1865-1919). Iedere Bakkeriaanse gemeente ontving (bezat) zulk een boek dat de notulen van de Algemene vergaderingen behelsde. Daar het schrijver dezes niet bekend is, waar het origineel van dit boek zich *thans* bevindt, deelt hij mede in het bezit te zijn van een fotocopie. De Gereformeerde gemeente te Herkingen is eigenaresse van een notulenboek dat loopt tot 1922.

31 Wij lezen: advies.

32 Notulen (vgl. noot 30) 14e vergadering 8 mei 1872, art.4.

33 M. den Admirant, *Kerkmensen in Vlaardingen*, Vlaardingen 1974, 96. Men zie verder voor F. Meijer, *De Haas* II, 247-248. We merken nog op dat de gemeente te Tricht - sedert 1907 behorende tot het verband van de Gereformeerde gemeenten - pas in 1964 opnieuw een predikant ontving in de persoon van *H. van Gilst (1901-1966)*.

Uit de ‘lastbrieven’ van ‘Tricht’ voor de Algemene vergaderingen over het tijdvak 1851 tot 1869,[34] krijgen we de indruk dat de gemeente zich

34 RA Utrecht; archief Gereformeerde kerken in Nederland, inv. no. 77.

rustig heeft ontwikkeld. De zaken die zij aan de orde stelt, hebben niet betrekking op interne moeilijkheden, maar uitsluitend op algemeen-kerkelijke zaken die hier niet behoeven te worden vermeld.

Uit de ondertekening van een aantal lastbrieven 1855-1869, leren we wie in dit tijdvak ouderling of / en diaken zijn geweest. We komen daarbij tot onderstaand resultaat, waarbij we niet kunnen concluderen dat een bepaald persoon buiten de genoemde jaren niet als ambtsdrager heeft gefungeerd.

ouderlingen[3535]	
R. den Boesterd	1855-1866
W. Wierks	1863-1866
F. Meijer	1866-1869

‘Kerkmeester’ waren	
R. van Diejen	1855-1862
D. Zondag	1855-1860
H. van Beusichem	1862-1863

diakenen[35]	
W. Wierks	1855-1860
A. Prijs	1855-1866
C. Schouten	1862-1869

In 1869 en 1870 omvat de gemeente circa 70 zielen.

5. Tricht breekt met de Christelijke Gereformeerde kerk

Op de synode 1869 zowel van de Afgescheiden kerken als van de Kruisgemeenten werd, zoals bekend, besloten dat beide kerkformaties zich zouden verenigen met als naam Christelijke Gereformeerde kerk. ‘Tricht’ was op laatstgenoemde synode vertegenwoordigd door F. Meijer - hij behoorde tot de deputatie van de classis Gelderland. Uit de notulen blijkt dat hij heeft ingestemd met het besluit der vereniging.[36] De synode van de Kruisgezinden - voor het laatst bijeen - eindigde

35 Men zie voor de voornamen paragraaf 1.
35 Men zie voor de voornamen paragraaf 1.
35 Men zie voor de voornamen paragraaf 1.
36 *NAVGK* 537-548.

zaterdag 26 juni 1869. Mogelijk heeft Meijer het besluit zondag 27 juni 1869 aan de gemeente bekendgemaakt, zonder ruggespraak met diaken C. Schouten.[37]

Op 15 september 1869 zijn F. Meijer en C. Schouten als afgevaardigden van Tricht aanwezig in de vergadering van de classis Arnhem, gehouden te Arnhem. Zij worden welkom geheten door de praeses; hij voegt daaraan toe dat hij

37 Voor zover we kunnen nagaan was F. Meijer op dit tijdstip de enige ouderling en C. Schouten diaken. J. van Doorn was scriba, volgens een nog te noemen brief van 27 dec. 1869.
In A. van Stuyvenberg, W.C. Lamain, G.H. Kersten, *Ledeboer herdacht*, Rotterdam / Benthuizen 1938, vinden we: 'In Tricht ontstond enige verwarring. De leeraar dier Kruisgemeente voerde des Zondags op den preekstoel het pleit voor de vereeniging. Maar ouderling Schouten betwistte hem het recht daartoe en eischte herroeping, niet van voornemen zijnde om de gemeente over te leveren en van den zuiveren grondslag af te trekken. Den volgenden Zondag herriep die predikant het.'. (19)
Met 'leeraar' en 'predikant' is bedoeld ouderling / oefenaar Meijer; Schouten was diaken. Verder is de inhoud van dit citaat niet geheel volgens de feiten. Ongetwijfeld is Schouten tegen de vereniging geweest, maar tot nov./dec. 1869 heeft 'Tricht' behoord tot de Christelijke Gereformeerde kerk.

> ‘hoopt dat Hun Eerwaarden met de andere broeders onder den zegen des Heeren steeds mogen werkzaam zijn tot Gods eer en tot heil Zijner gemeente, met welken wensch zich alle de broeders vereenigen’.[38]

We lezen verder:

> ‘Wordt gesproken of diaken *C. Schouten* uit Tricht zitting mag worden verleend. Volgens Klassikaal besluit (Notulen 14 mei 1867, Art. 12) mag zulks niet. Daar het strekken kan om de Kerkregering te verzwakken, en het nòch in Gods Woord nòch in eenige kerkorde is gegrond, mogen geene diakenen zitting hebben in Klassikale, Provinciale of Synodale Vergaderingen. Uitsluitend voor dit maal, wordt bij meerderheid van stemmen genoemde broeder als lid der vergadering zitting verleend.’.[39]

Nog vinden we:

> ‘De gemeente Tricht verzoekt bij de Provincie Zuid-Holland te worden ingedeeld. De Vergadering besluit dit verzoek niet in te willigen, met het oog op de geringe krachten dezer klasse. Tegen dit besluit verzoeken de afgevaardigden uit Tricht in de notulen vermelding protest te hebben aangeteekend.’.[40]

De afgevaardigden van ‘Tricht’ hebben het - zeker naar hun inzichten - niet getroffen op deze classicale bijeenkomst. In de eerste plaats vanwege de besluiten aangaande eigen gemeente, maar ook daar op deze vergadering de moeilijkheden met ds. J. Brummelkamp - door ons in het vorige hoofdstuk behandeld - hun hoogtepunt bereikten.

- vinden we vermeld dat er een schrijven is ingekomen van de Trichtse kerkeraad, hetwelk alsdus luidt.

> ‘Tricht 27 December 1869
>
> Eerwaarde Broeders!
>
> De kerkeraad der gereformeerde gemeente te Tricht, brengt ter Uwer kennis: le. Dat hij met de gemeente bezwaar heeft gevonden om op den ingeslagen weg der Vereeniging voort te gaan, en dat zij[41] voor God en menschen hare zonden heeft beleden, gelijk zij belijdt: dat zij zich heeft laten overrompelen om toe te treden tot eene Vereeniging die buiten God is geschied;
> 2e. dat zij met gemeen overleg besloten heeft om tot het oude standpunt terug te keeren, en dat aan dit besluit reeds gevolg heeft gegeven.

38 NCA 15 sept. 1869, art.3.
39 Als vorige noot. Genoemd classicaal besluit sprak tevens uit dat een diaken *desnoods* wel aanwezig mocht zijn ‘om de zaken van zijne gemeente mede te deelen en advies te geven’.
40 NCA 15 sept. 1869, art. 17.
41 “zij” slaat blijkbaar op gemeente.

Biddende dat God verder de verdoolde gemeenten teregt brenge, bevelen wij U in de genade des Allerhoogsten.

Namens den kerkeraad
get. F. Meijer, Praeses
J. van Doorn, Scriba'[42]

42 NCA 23 febr. 1870, art.5.

De ‘correspondent’ van de classis, A. Meijer Hzn te Arnhem, door wie de brief was ontvangen, heeft

> ‘genoemde gemeente nog zoeken te behouden en haren Kerkeraad in een ernstig en liefderijk schrijven vermaand en opgewekt om weder te keeren, en tot de eerstvolgende Klassikale Vergadering zijne afgevaardigden te zenden. Nòch het een nòch het ander heeft tot dusverre gebaat. In omvraag gebragt, oordeelt de Vergadering om zulks voor kennisgeving aan te nemen en in *Bazuin* en *Wekstem*[43] te publiceeren.’.[44]

De Kruisgemeente te Tricht is ‘op zich zelve’ gebleven tot, zoals reeds vermeld, zij in 1907 toetrad tot het verband van de Gereformeerde gemeenten. Dit betekent niet, dat zij geen enkel contact onderhield. Immers, ook de Kruisgemeenten te Lisse en te Enkhuizen waren niet in de vereniging meegegaan.[45] De eerste jaren na 1869 werd ‘Tricht’ voor de bediening van Woord en sacrament verzorgd door Johan Willem van den Broek (1820-1880)[46] van 1869 tot 1880 predikant van de Vrije gemeente te Enkhuizen. In het doopregister van de gemeente Tricht vinden we van *22 december* 1869 tot juni 1878 dat de doopsbedieningen uitsluitend werden verricht door laatstgenoemde predikant. Daarna door Elias Fransen (1827-1898), Cornelis Pieneman (1863-1912) en Hendrikus Roelofsen (1854-1930).[47]

43 Het weekblad *De Wekstem* onder redactie van de predikanten W. Diemer en J.H. Donner werd uitgegeven te Kampen. Het verscheen gedurende enige jaren, te beginnen met 1865. Men zie C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing*, Kampen 1950, 184.

44 NCA 23 febr. 1870, art.5.

45 Er waren in de jaren 1869-1907 meer vrije gemeenten. Men zie hiervoor H.A. Hofman, *Ledeboerianen en kruisgezinden*, Utrecht 1977, 83-123. Ook G.H. Kersten en J. van Zweden, *Kort historisch overzicht van de Gereformeerde gemeenten in Nederland en Noord-Amerika*, Utrecht 1947 - we vinden op blz. 69 vlg. dat zich bij Enkhuizen, Lisse en Tricht enige andere gemeenten voegden - evenwel zonder kerkverband: Westzaan, Beekbergen, Rijssen, Kampen, Twello, Barneveld, Opheusden etc.

46 *De Haas* I, 49. Van den Broek was gehuwd met een dochter van de vermaarde oefenaar J.W. Vijgeboom: Elisabeth Henriëtte.

47 Tenslotte vermelden we dat er in 1885 een scheuring ontstond in de Kruisgemeente te Tricht. We lezen bij Hofman, *a.w.* 80:
‘In 1885 veroorzaakte onenigheid over de vraag of de val van Adam opgenomen was in Gods besluit een scheuring. De helft van de gemeente (die op dat moment 25 tot 30 gezinnen telde) maakte zich los uit het verband. Uit deze groep is later de Oud-Gereformeerde Gemeente [te Geldermalsen] ontstaan. De betrokkenen werden vermaand door E. Fransen omdat zij de algemeenheid van Gods besluit loochenden, en geroyeerd als lid totdat zij “in oprechtheid” van hun dwaling zouden terugkomen.’.
In het ledenregister vonden we bij 29 personen: geroyeerd (in 1884 of 1885).

Hoofdstuk 10
Est en Opijnen

Inleiding

Gaande van Tricht over de Linge en door Geldermalsen, hemelsbreed vijf kilometer naar het zuidoosten, komt men in de voormalige gemeente Est en Opijnen. Anders gezegd: Est en Opijnen grensde ten noorden aan Geldermalsen, ten oosten aan Ophemert, ten zuiden aan de Waal en ten oosten aan Waardenburg-Neerijnen. Thans is dit gebied een deel van de burgerlijke gemeente Neerijnen. De beide dorpen Est en Opijnen waren (en zijn) omringd door andere, soortgelijke als Meteren, Neerijnen en de grotere woonkern Waardenburg.

In het jaar 1843 stonden te Est en Opijnen 169 huizen, bewoond door 175 huisgezinnen en 900 personen. Evenals in de omgeving, waren ook deze twee dorpen overwegend protestant; er woonden 870 Hervormden, die gedeeltelijk behoorden bij de gemeente te Est en gedeeltelijk bij die te Opijnen. Ook woonden er 30 Rooms-Katholieken. De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw en veeteelt.[1]

Met het oog op wat we vonden bij Ommeren en Tricht, mogen we zeggen dat we in dit hoofdstuk opnieuw worden geconfronteerd met ‘de Ledeboerianen, die over alle dorpen rondom Ommeren verspreid woonden’.[2] Dit brengt ook voor Est-Opijnen en Neerijnen het nagenoeg ongrijpbare met zich. Want de Ledeboerianen waren niet sterk in het maken van notulen - het conventikel ging bij hen vóór de gemeente. Zou er geen neerslag van de godsdienstige beweging in deze plaatsen worden gevonden in de archieven van de overheid, wellicht zou dit hoofdstuk niet zijn geschreven.

1. Hervormde archieven

In dit gebied bestonden, behalve de reeds genoemde Hervormde gemeente te Est en te Opijnen, die te Waardenburg-Neerijnen en die te Meteren.[3] Slechts in het archief van Meteren vinden we een - zij het zwakke - echo van de Afscheiding. De notulen van de kerkeraad vermelden onder 10 november 1842

> ‘Roelof Bussink en zijne vrouw Cornelia van der Burg, beide lidmaten, hebben kunnen goedvinden hun kind ten hunnen huize door een daartoe ongevoegd persoon te laten doopen. Beiden wordt het gebruik van het heilig avondmaal ontzegd. Ook worden zij vervallen verklaard van alle regten en voorregten, die aan het lidmaatschap verbonden zijn.’.

1 *Van der Aa* IV (1843) 265-266.
2 Keizer, *a.w.* 57
3 In de statistiek (bijlage I) worden Waardenburg en Neerijnen afzonderlijk vermeld. Het archief van de Hervormde gemeente te Est berust ter plaatse; dat van Opijnen in GA Neerijnen; het weinige dat van Waardenburg-Neerijnen is bewaard in RA Gelderland, en dat van Meteren in GA Geldermalsen.

In 1846 worden de ‘kerkelijke straffen’ over deze twee personen ‘opgeheven’.[4]

2. De ‘Christelijke Gereformeerde Afgescheiden Gemeente te Est’

In 1845 wendt een twintig-tal inwoners van Est, Opijnen en Neerijnen (-Waardenburg) zich tot de Koning met een adres waarin wordt gevraagd onder bovenstaande naam te worden erkend. Alvorens in te gaan op de inhoud van dit request, willen we de aanleiding tot het doen van het verzoek van deze groep vermelden. Deze wordt ons duidelijk, uit een schrijven van de burgemeester van Est en Opijnen aan de districtscommissaris te Haaften, van 16 april 1845,[5] dat in hoofdzaak als volgt luidt.

> De groep komt reeds circa vijf jaren te Est bijeen.
> ‘Zulks is altijd rustig en wel toegegaan, tot in de maand February dezes jaars, toen er op een Zondag een oefenaar eene leerrede zoude doen; toen werden al die er heen gingen, door eenige opgestookte jongelieden, op eene geduchte wijze met sneeuwballen besmeten, dat zij niet wisten zich te bergen en daar men wegens de menigte die zulks deden, niet kon zeggen wie hem raakte, kon men de zaak niet vervolgen, waarom zij besloten in hunne opgewondenheid[6] vrijheid te vragen, ten einde bij zulke gelegenheden, door den veldwachter op aanvrage beschermd te worden. En hierom kwam de zoon van den Boesterd[7] mij verzoeken (omdat zij te Est zamen komen) om mijne getuigenis omtrent de onderteekenaren, en daar er geene buiten de Gemeente als de zonen van den Boesterd op stonden,[8] heb ik dat verzoek ingewilligd... Doch wetende dat er sedert die tijd eenige waren die berouw over hunnen mede onderteekening hadden, zeggende zij evenwel konden zamen komen zonder afscheiding, alsmede dat eenige na dat voorval daar niet meer vergaderden, maar in een ander huis en dus verdeeld. Heb ik de teekenaren gehoord en deze hebben mij verzocht, het niet in den raad te brengen omdat zij berouw gevoelden over hunne mede onderteekening, maar om UwWelEdelGestrenge ten vriendelijkste te verzoeken om Uw Wel Edel Gestrenges advies zoodanig uittebrengen, het gedane verzoek werd gewezen van de hand, hetgeen ik de eer hebbe bij deze aan Uw Wel Edel Gestrenge te doen’.

De districtcommissaris antwoordt dat het adres door de gemeenteraad in behandeling moet worden genomen, teneinde ‘het hooge Bestuur’ te kunnen adviseren. Blijven enige ondertekenaars bij hun schrijven als hierboven omschreven, dan zal het meest

4 Not. kerker. 28 juni 1846. Wij noemen dit geval aangezien het niet onmogelijk is dat het kind van het echtpaar Bussink werd gedoopt door (ds.) Laurens van Wijk. Deze trad bij herhaling op in de streek rond Geldermalsen. Men zie voor L. van Wijk: VIERDE en ACHTSTE DEEL register.
5 GA Neerijnen, ‘Brievenboek’ Est en Opijnen 1845.
6 Vreemde typering van de houding van de slachtoffers.
7 Men zie hierna; Jan Anthony den Boesterd, de eerste ondertekenaar.
8 De districtscommissaris had nl. aan de burgemeester gevraagd, hoe hij een verklaring aangaande niet-ingezetenen kon afgeven (Ingekomen stukken Est en Opijnen 1845, 9 april).

doelmatig zijn ‘dat diezelfde onderteekenaren zich nader tot Zijne Majesteit wenden, met het verzoek, dat op hun vroeger ingezonden adres geen regard mogt geslagen worden’.[9]

Er wordt geen tweede request gezonden. Het reeds genoemde adres wordt 20 april 1845 door de burgemeester in de gemeenteraad gebracht. We vinden:

9 Ingekomen stukken Est en Opijnen 1845, 24 april.

> ‘De Raad dit rekest in overweging genomen hebbende, vond geene redenen om de adressanten in hun gedaan verzoek tegen te werken, omrede zij aldaar meer dan vier à vijf jaar des Zondags zijn te zamen gekomen zonder dat door de adressanten eenige stoor- of hindernis hier of daar in zij te weeg gebragt en wat hunne aanbiedingen betroffen, dat zij[10] slechts konden oordeelen over de opofferingen die de gegoede onder hen zich ten deze zouden willen getroosten’.[11]

Zoals nog nader zal blijken, sloeg dit laatste op de verklaring in het request gedaan dat de adressanten bereid zijn te zorgen voor eigen eredienst en armen. De districtscommissaris reageert op de verklaring van de raad door te schrijven dat niet de gezindheid van de adressanten tot het brengen van offers aan de orde is, maar hun vermogen daartoe.[12] De burgemeester antwoordt tenslotte dat de raad meent dat

> ‘de adressanten niet in staat zijn om in hunne Eeredienst en armen te voorzien, zijnde de gegoedste noch slechts bij hunne ouders inwoonende zonen en dus noch niet op haar zelve staande, terwijl de anderen, zoo niet arm dan toch weinig bezitten, en genoeg met hunne eigene zaken te doen hebben, om zich staande te houden’.[13]

Het adres dat zoveel pennen in beweging bracht, luidt in substantie als volgt.[14]

> De ondergetekenden zijn alle inwoners van de gemeente Est en Opijnen.
> Zij verlangen een ‘Christelijke Gereformeerde Afgescheidene Gemeente’ te Est, ‘interigten en te stichten’; dat zij daarbij
> ‘zullen aannemen de bepalingen van de Sinode gehouden te Dordrecht in 1618 en 1619; mitsgaders de formulieren van eenheid en de Catechismus; dat zij tot uitoeffening van hunnen godsdienst een behoorlijk geschikt Locaal binnen de gemeente Est reeds bezitten...;
> dat zijlieden aannemen om in de kosten van derzelver Eeredienst, mitsgaders in de verzorging van derzelven behoeftigen, buiten bezwaar van het Rijk te zullen voorzien’.
> De ondergetekenden verzoeken
> ‘dat het Zijne Majesteit moge behagen om aan hun de toelating te verleenen tot de vrije uitoeffening van hunnen gemelden Eeredienst en alzoo aan hun te vergunnen het bestaan van eene Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Est, bestuurd wordende volgens de bepalingen hier boven vermeld.
> Est den 7 Maart 1845.’

10 Bedoeld is hij (de raad); ook verder is het Nederlands in dit citaat niet onberispelijk.
11 Notulen gemeenteraad Est en Opijnen 30 april 1845.
12 Ingek. stukken Est c.a. 1845, 9 mei
13 ‘Brievenboek’ Est c.a. 1845, 12 mei.
14 Request wordt bewaard Herv. Ered. 1 juli 1845, no.4.

Alvorens de ondertekening van dit stuk te beschrijven, een enkel woord over het geslacht Den Boesterd, dat in het conventikel een vooraanstaande plaats bekleedde en dat in dit hoofdstuk bij herhaling zal worden genoemd.[15]

15 Enige bijzonderheden aangaande het geslacht Den Boesterd werden ons medegedeeld door de heer Jan M. den Boesterd, Sardis B.C., Canada, terwijl de heer C. van de Griend, ambtenaar van de gemeente Neerijnen, zo vriendelijk was deze gegevens te completeren alsmede uit de bevolkingsregisters etc. van genoemde gemeente personalia van de overige ondertekenaars op te zoeken.

Abraham den Boesterd werd in 1769 te Neerijnen geboren; hij huwde circa 1800 Hendrika van Zuilekom, geboren 1779 te Kapel-Avezaath; zijn beroep was landbouwer. Bij de dijkdoorbraak en overstroming tengevolge van ijsgang in de Waal in januari 1809 verloor het echtpaar vier van zijn vijf kinderen[16]; na 1809 kreeg het nog negen kinderen. Behalve vader en moeder Den Boesterd tekenen drie zonen en een dochter het request: Adrianus (1816), Jan Anthony (1818), Johannes (1823) en Artje Anthonia (1825). Jan Anthony, die als eerste zijn handtekening zet - en ook verder op de voorgrond zal treden - schrijft J.A.T. den Boesterd (in andere stukken Jan An Tony den Boesterd).

De ondertekening van het request omvat de volgende namen.[17]

Jan Hendrik van Aken (1793), bakker en winkelier te Opijnen[18]
Adrianus den Boesterd (1816), landbouwer
Artje Anthonia den Boesterd (1825), Neerijnen
Abraham den Boesterd (1769), landbouwer, Neerijnen
Jan Anthony den Boesterd (1818), landbouwer, Neerijnen
Johannes den Boesterd (1823), Neerijnen
A. van Doesburg[19]
Dirk de Jongh (1814), zoon van Jantje van Rossum
Zeger de Jongh (1799), idem, koopman
Dirk Keij (1833) en zijn broer:
Gerrit Keij (1829)
Bastiaan Kind (1792), afkomstig uit Dussen, timmerman
Pieternella Kind (1822)
Hermanus van Krieken (1794), arbeider
Frederik van der Putten (1800), arbeider
Jantje van Rossum, wed. de Jongh (1779)
Nikolaas Verschoor (1808), landbouwer
Rozina Wilhelmina Verschoor (1821)
J.W. van Zoelen
Hendrika van Zuilekom (1779), vrouw van Abraham den Boesterd, Neerijnen

De onderscheidene inlichtingen - behalve die van de burgemeester van Est c.a. ook van die van Waardenburg c.a. - doen de gouverneur van Gelderland op 20 mei 1845 aan de minister van eredienst schrijven, dat slechts de te Waardenburg wonende ondertekenaars als ‘eenigszins gegoed’ kunnen worden beschouwd, maar dat dit geen grond voor afwijzing van het adres kan zijn, aangezien de regering geen waarborgen meer vordert voor het vervullen der aangegane verplichtingen.[20]

Evenwel wordt het verzoekschrift door de minister van de hand gewezen

16 Vermeld in: *Geschiedkundig Verslag der dijkbreuken en overstroomingen,..., voorgevallen in Louwmaand 1809*, Amsterdam 1809, 130-131.
17 De personalia werden door ons toegevoegd; vergelijk noot 15. Indien geen plaatsnaam vermeld: wonende te Est of Opijnen.
18 Gehuwd met Otje den Boesterd (1802), dochter van Abraham den Boesterd en H. van Zuilekom.
19 Vermoedelijk Aaltje van Doesburg-de Jongh (1801), dochter van Jantje van Rossum.
20 Herv. Ered. 1 juli 1845, no.4.

> ‘Op grond: dat verscheidene onderteekenaars te Waardenburg wonen - dat daaronder is eene gehuwde vrouw, die zonder magtiging van haren man geene verpligtingen kan op zich nemen - dat daaronder ook minderjarigen zijn - dat de gevraagde titel van *Gereformeerd* niet kan worden toegekend - en dat geen reglement is overgelegd’.[20]

Ongetwijfeld hebben de laatste twee punten de grootste hinderpaal gevormd de gevraagde erkenning te verlenen. We moeten vaststellen dat in het geval van Est en Opijnen er geen sprake was van de erkenning van een bestaande *gemeente*. Immers, niet alleen een reglement (of een kerkenorde) ontbrak, maar ook de vermelding aangaande een instelling van ambten, als feit of als voornemen. Anders gezegd: niet een gemeente vroeg om erkenning, maar een conventikel en dat met het oog op bescherming door de overheid. Hierbij kwam dat niet alle ondertekenaars zich hadden afgescheiden van de Hervormde kerk.[21]

Het conventikel doet geen nieuwe poging te worden erkend. Pas in 1880 vinden we het weer vermeld - zij het ook dat de gegevens vaag zijn. We lezen bij Florijn[22]

> ‘In Neerijnen was een Bakkeriaanse gemeente,[23] al weten we niet vanaf welk jaar. Het enige houvast dat we in deze hebben is de naam van ouderling J.A. den Boesterd.[24] Voor de eerste maal wordt hij genoemd in de notulen van de vergadering van 12 mei 1880, die te 's Gravenpolder werd gehouden. Tijdens de vergadering van 12 mei 1886... werd besloten dat Den Boesterd deel zou uitmaken van de commissie die onderzoek moest doen naar “den grond van de kerkelijke beweging te Amsterdam”, de Doleantie... Merkwaardig is dat hij vanaf zijn benoeming, op de volgende vergaderingen ontbreekt als afgevaardigde.[25]
> ...
> Later - in mei 1913 - is er wel weer een Den Boesterd[26] aanwezig op de vergaderingen, nu als diaken, maar niet wordt meegedeeld welke gemeente hem afgevaardigd had. Het is dus niet duidelijk wat met de gemeente gebeurd is.’.

Op grond van het feit dat - zoals vermeld in hoofdstuk9[27] - er bestaat een ‘Notulenboek voor de gereformeerde gemeente te Neerijnen c.a.’ moeten we aannemen dat het conventikel van 1845 enige jaren als Bakkeriaanse gemeente heeft bestaan.[28] Volgens

20 Herv. Ered. 1 juli 1845, no.4.
21 Men zie hiervóór - schrijven van de burgemeester van Est c.a., 16 april 1845.
22 H. Florijn, *Ds. Daniël Bakker*, Zwijndrecht 1985, 174475.
23 Men zie voor de “Bakkeriaanse gemeenten” ook: Hoofdstuk 9, paragraaf 3.
24 Dezelfde als de eerste ondertekenaar van het request 1845. Jan Anthony den Boesterd was in 1880 62 jaar oud.
25 Hij overleed, zoals we zagen, te Neerijnen in januari 1887. Hij is 68 jaar geworden.
26 In de notulen van de Algemene vergadering van de Bakkerianen van 14 mei 1913, art.3, vermeld als “T.J.A. den Boesterd”. Bedoeld is Tieleman Jan Anthony den Boesterd, geb. Neerijnen 30 aug. 1855.
27 Paragraaf 3, inzonderheid noot 30.
28 Men kwam bijeen in de boerderij - althans op het terrein van - ‘Oud Snellestein’, thans 1e Tiefelaarsestraat 12 te Neerijnen.

mededelingen van de zijde van de familie Den Boesterd te Neerijnen, heeft een deel der leden van de conventikel-gemeente zich later aangesloten bij de Oud-Gereformeerde gemeente te Geldermalsen, een ander deel bij de Gereformeerde gemeente te Waardenburg.

Hoofdstuk 11
Culemborg

Rond 1840 omvatte de gemeente Culemborg de stad en de twee 'buitenbuurten', de dorpen Goilberdingen en Redichem of Reekum respectievelijk ten westen en ten oosten van de stad gelegen. Zij telde 4600 inwoners, van wie 2000 Hervormd waren, 2200 Rooms-Katholiek, 50 Evan-gelisch-Luthers, 170 Jansenist (Oud-Katholiek) en 140 Israëliet. De middelen van bestaan lagen in de handel, de landbouw, de stoelenmakerijen, de steenovens en andere vormen van industrie.[1]

1. Voorgeschiedenis

De Afscheiding heeft te Culemborg en naaste omgeving weinig weerklank gevonden. Pas in 1867 is er een gemeente gesticht, waarbij het initiatief voornamelijk uitging van niet-au toch tonen, zoals we zullen zien. Evenwel was er in 1838 in de Hervormde kerk enige beweging. We vinden namelijk in de notulen van de hervormde kerkeraad, dat er bij gelegenheid van het huisbezoek in de gemeente gedaan met het oog op de aanstaande avondmaalsviering de vraag rees

> 'wat moet in het vervolg geschieden met betrekking tot die leden, welke wel niet uitdrukkelijk maar toch door hunne aan den dag gelegde denkwijze en opzettelijk aanhoudend verwaarlozen der openbare godsdienstoefeningen, zich metterdaad van de gemeente afscheiden? Men was eenparig van oordeel, dat deze zaak verdiende in nadere overweging te worden genomen en ter gelegener tijd dezelve te behandelen.'.[2]

Bestudering van de notulen ná deze vermelding leert ons, dat dit onderwerp niet verder in bespreking komt. Het bovenstaande is het enige wat we in het hervormd archief aangaande de Afscheiding vinden. Dit verwondert niet, aangezien, als in 1867-1868 de Afgescheiden gemeente zich formeert, de eerste leden òf niet uit Culemborg afkomstig zijn, òf ongetwijfeld geen 'lidmaat' van de Hervormde kerk zijn geweest.

2. Het ontstaan van de Afgescheiden gemeente

Het archief van de Afgescheiden gemeente te Culemborg ontbreekt vanaf haar instituering in 1867 tot circa 1884. We worden echter aangaande haar ontstaan etc. geïnformeerd in de notulen van de Afgescheiden gemeente te Tiel; we zagen reeds - in hoofdstuk 8 - dat deze gedurende de jaren 1860 tot 1872 door de scriba H.C. Schmitz zeer nauwkeurig en uitvoerig zijn bijgehouden.[3]

1 *Van der Aa* III (1841) 138-149.
2 GA Culemborg, Arch.Herv.gemeente, not. kerker. 1812-1845, 2 april 1838 (geen art.)
3 We putten in deze paragraaf voornamelijk uit: GA Tiel, Arch.C.A.G.K. te Tiel, not. kerker. 1867-1872.

Het relaas aangaande ‘Culemborg’ in de Tielse notulen luidt, samengevat, als volgt.

9 aug.1867, art.5. Ds. J. Brummelkamp deelt mede dat zich bij hem heeft vervoegd Teunis Meijster, thans te Culemborg, vroeger lid en voorganger bij de Kruisgemeente (n) en inzonderheid werkzaam geweest als voorganger te Zegveld. Hij begeert lid te worden van een Afgescheiden gemeente. Meijster kan overleggen een gunstig getuigenis van een tweetal (hervormde!) predikanten, namelijk te Delfshaven en te Utrecht; beide geschriften dragen het jaartal 1864. In het attest uit Delfshaven wordt verklaard dat Meijster zich aldaar 'niet alleen onberispelijk in leer en leven heeft gedragen maar herhaalde malen hier bijbellezingen... heeft gehouden tot zegen voor velen'. Het attest van de Kruisgemeente te Zegveld[4] luidt als volgt.

> 'De ondergeteekenden D. Verhoef en L. de Groot, ouderling en diaken der gemeente Zegveld, geven op verzoek van den Heer T. Meijster, lidmaat dier gemeente, aan ZijnEd. de verklaring, dat ZEd. gedurende ruim twee jaren met Consent van de Synodale Commissie voor de zaken van het onderwijs, de examina enz., in die gemeente heeft gepredikt zonder dat zij van die prediking klagten van onregtzinnigheid hebben, terwijl het ophouden van zijn dienst in de gemeente niet het gevolg is van eenige beschuldiging of feit van onzedelijkheid of gebrek in den wandel, maar door de Synodale Commissie haar Consent tot prediking met betrekking tot de Heer Meijster is ingetrokken wijl hij zich niet aan het door haar voorgeschreven examen heeft onderworpen, waardoor van zelf de relatie als zodanig tusschen hem en de gereformeerde gemeente verbroken is, en alleen wat het gewoon lidmaatschap betreft, blijft voortbestaan. Zegveld den 5 Juli 1867.
> (Get.) D. Verhoef
> Lambertus de Groot'[5]

We vermelden hieronder - alvorens meer gegevens uit de Tielse notulen te noemen - enige biografische bijzonderheden aangaande T. Meijster.

> Teunis Meijster werd in 1835 te Schiedam geboren als zoon van Abraham Meijster en Gerritje Vrolijk. Hij studeerde enige tijd aan het Schots Seminarium te Amsterdam.
> Rond 1863 woonde hij enige tijd te Delfshaven en te Utrecht en vervolgens van 1865 tot 1867, zoals we reeds zagen, te Zegveld, alwaar hij lid en voorganger was van de Kruisgemeente. Midden 1867 vestigt hij zich met zijn moeder (weduwe) en zijn ongehuwde zuster te Culemborg. In oktober 1867 wordt hij lid van de Afgescheiden gemeente te Tiel, totdat hij 4 december van genoemd jaar wordt bevestigd als ouderling van de dan geïnstitueerde Afgescheiden gemeente te Culemborg. Na door de classis Arnhem zes (!) maal te zijn afgewezen bij het examen dat voor hem had moeten leiden tot de status van proponent, ontvangt hij in september 1872

4 De kleine Kruisgemeente te Zegveld (U.) heeft voor zover kan worden nagegaan slechts bestaan van 1865 tot 1869. Bij de opheffing werden de leden bij 'Woerden' ingelijfd. *NAVGK* register, ZEVENDE DEEL idem.

5 Dit attest alsmede de beide hiervóór genoemde verklaringen zijn geïnsereerd in de not. kerker. Tiel van 2 okt.l867, art.2.

de raad af te zien van het voornemen predikant te worden.[6] Op 28 januari 1873 verlaat hij Culemborg en vestigt zich te Utrecht.
Begin oktober 1873 wordt hij op grond van artikel 8 van de Dordtse kerkenorde beroepbaar gesteld. Hij ontvangt van drie gemeenten een beroep en neemt dat van Meliskerke aan. Bij het peremptoir examen in de classis Walcheren wordt hem gevraagd of hij heeft gestudeerd, waarbij hij aanvankelijk een ontkennend antwoord geeft, maar daarna een bevestigend. De classis

6 NCA over het tijdvak 31 maart 1868 tot 25 september 1872.

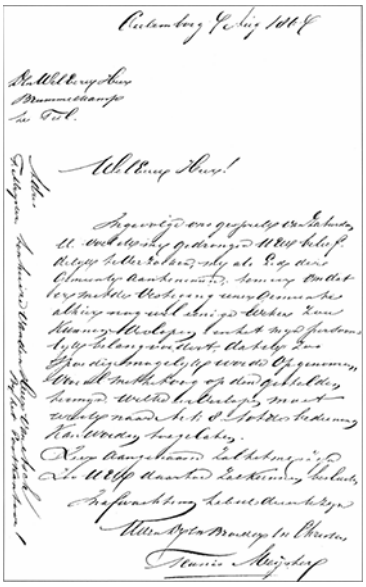

> besluit dan met het examen niet verder te gaan en aan de provincie Utrecht de eis te stellen de candidatuur van Meijster in te trekken.
> Na schuldbelijdenis voor de provinciale vergadering van Utrecht, werd hij 18 juli 1875 als predikant van de (dan) Christelijke Gereformeerde kerk te Zeist bevestigd; Meijster was daar reeds 'voorganger'. Op 14 januari 1877 werd hij predikant te Maassluis en aldaar 1 april 1884 afgezet.
>
> In 1887 emigreert hij naar de Verenigde Staten en is daar nog enige jaren - met veel strubbeling over de al dan niet wettigheid van zijn bevestiging - predikant geweest van de Nederlandsch Gereformeerde gemeente te Grand Rapids, Michigan. Hij overlijdt te Grand Rapids 2 augustus 1890.[7]

Keren we terug tot de Tielse notulen. We lezen verder in die van *9 augustus 1867, art.5*, dat te Culemborg, als gevolg van de prediking aldaar door ds. A.G. de Waal (Utrecht) enige personen bereid zijn 'zich tot eene Christelijke Afgescheidene gemeente te constitueren...'. Teunis Meijster heeft ds. Brummelkamp gevraagd over te komen en eene gemeente te stichten. Ook heeft eerstgenoemde 7 augustus 1867 uit Culemborg een brief gezonden aan Brummelkamp met het verzoek te Tiel als lid te worden aangenomen. Het zal, zo meent hij, nog wel enige weken duren voor er te Culemborg een gemeente zal worden gevestigd. Hij wil lid zijn van een Afgescheiden gemeente 'vooral met het oog op den gestelden termijn welke verlopen moet tot ik naar Art.8 tot de bediening kan worden toegelaten'.

Uit die alles blijkt dat de ex-Kruisgezinde Meijster zich niet alleen wil aansluiten bij een Afgescheiden gemeente, maar ook met bekwame spoed tot predikant wenst te worden bevorderd. Zoals we uit zijn biografie aflezen, zal het echter tot 1875 duren voor aan deze zijn begeerte wordt voldaan.

2 oktober 1867, art.2. Meijster heeft ds. Brummelkamp opnieuw bezocht. De kerkeraad besluit, na lezing etc. van zijn 'attesten' hem als lid te aanvaarden. Verder vinden we:

> 'Ten opzichten van de vestiging eener Christelijke afgescheidene gemeente te Culemborg wordt bepaald om deze zaak door eene Commissie ter plaatse te onderzoeken. Speciaal wat aanleiding tot dit verzoek heeft gegeven, aangezien te Culemborg een Evangelist van het Haagsche genootschap werkzaam is,[8] om ons zooveel doenlijk te verzekeren, dat niet partijschap maar belangstelling de verzoekers daartoe hebben genoopt en terwijl deze

7 Literatuur: *De Haas* II, 249-250.

8 Het "Haagsch Genootschap" opgericht in 1785 had aanvankelijk als doelstelling "verdediging van de voornaamste waarheden van den Christelijken godsdienst tegen derzelver hedendaagsche bestrijders". Men zie: *Chr. Encyclopaedie* II, 424-425; *Chr. Encyclopedie*[2] III, 330. Het Genootschap had enige evangelisten in dienst. Te Culemborg arbeidde rond 1867 een zekere Vermeulen. Gezien de overtuiging van Brummelkamp (die in 1869 Hervormd werd - vgl. hoofdstuk 8) *kan* uit de voorgaande woorden worden afgeleid: nu deze evangelist te Culemborg werkt, is de stichting van een Afgescheiden gemeente niet urgent.

2 GA Culemborg, Arch.Herv.gemeente, not. kerker. 1812-1845, 2 april 1838 (geen art.)

zaak ingevolge Art.27 en 38 der Dordtsche Kerkorde[9] niet schijnt te kunnen geschieden zonder advijs van de Klassis.'

9 Inzonderheid art.38 D.K.O. bepaalt dat in plaatsen waar een kerkeraad dient te worden "opgericht", dit niet zal geschieden dan met advies van de classis (Bouma, *Kerkenordening* 81).

17 oktober 1867, art. 1-2. Op 15 oktober heeft de classicale vergadering (Arnhem) aan 'Tiel' machtiging verleend tot het stichten van een gemeente te Culemborg.[10] De commissie inzake 'Culemborg' brengt verslag uit. Men wilde de evangelist Vermeulen bezoeken, maar deze was niet thuis. Enige personen die door T. Meijster waren 'opgeroepen', zijn verschenen:

> Johan van den Berg en zijn huisvrouw Neeltje van Neutegem; deze verklaarden in het bezit te zijn van een attest van de Afgescheiden gemeente te Klundert.
> Berend Huisman 'met gezin overgekomen uit de Afgescheiden gemeente te Haarlem'.
> Jan Christoffel van Asch
> Gerrit Cornelis van Hattem, Nederl. Herv.
> Cornelis Willem Deenik, Nederl. Herv.

Enige van deze personen hebben zich van de 'Evangelisatie' losgemaakt. J.C. van Asch is echter nog 'bestuurder' van deze organisatie. De verwijdering is ontstaan nadat ds. A.G. de Waal 'op de Evangelisatie had gepreekt'; tijdens de eerstvolgende 'godsdienstoefening' had evangelist Vermeulen de Afgescheidenen en de Afscheiding gelasterd en miskend. De 'opgeroepenen' verklaren het stichten van een Afgescheiden gemeente te begeren - zij zijn niet tevreden over de evangelist en tevens verstoken van doop en avondmaal. T. Meijster gaat sedert enige tijd in kleine kring voor. Aanvankelijk werden de samenkomsten gehouden 'op een bovenkamer bij den Heer van Asch'.[11] Deze ruimte is reeds te klein, want des zondags is men bijeen met 60 personen. De commissie één en ander gehoord hebbende, heeft de raad gegeven 'onderling eenen Kerke raad samen te stellen'. Inmiddels is de daartoe vereiste verkiezing gehouden. Gekozen zijn tot ouderling: Johan van den Berg en Teunis Meijster; tot diaken: Berend Huisman en Johannes Petrus van der Poel. Tot kerkmeesters: Jan Christoffel van Asch en Gerrit Cornelis van Hattem. Terloops wordt medegedeeld dat ook de vrouw van B. Huisman, H. Veldhuizen geheten, lid is alsmede haar schoonvader G. Huisman, en zuster G. Veldhuizen. Tenslotte: de bevestiging van de kerkeraad zal nader worden bepaald.

2 december 1867, art.2. Aanstaande woensdag 4 december hoopt ds. Brummelkamp naar Culemborg te gaan en aldaar de ouderlingen en diakenen te bevestigen.

19 december 1869, art.2. Ds. J. Brummelkamp en de scriba H.C. Schmitz zijn woensdag 4 december te Culemborg geweest, teneinde de kerkeraad te bevestigen. Brummelkamp heeft tevens gepreekt en drie kinderen gedoopt 'op eene daartoe ingerigte bovenkamer ten huizen van den Heer van Asch'. Uit dit alles blijkt overduidelijk dat de Culemborgse gemeente *woensdag 4 december 1867* is geïnstitueerd.

10 Ook:NCA 15 okt. 1867, art.13.

11 Niet bedoeld is de genoemde J.C. van Asch (beurt?) schipper, maar Willem van Asch, koopman.

3. Kerkgebouw

De eerste zorg van de jonge gemeente betreft het vinden van een geschikte vergaderplaats; immers, zoals we reeds zagen, de bovenkamer bij Willem van Asch werd te klein voor het houden van samenkomsten met een groeiend aantal hoorders. Op 6 april 1868 wendt het 'kerkbestuur' zich tot B. en W. van Culemborg met de mededeling:

> 'het plan te hebben tot Kerkgebouw interigten het perceel, kadastraal bekend Sectie J No.135, staande aan de Zuid-Westelijke kant der Ridderstraat en thans bewoond door de Weduwe Boskamp.
> Meenende hiertoe UEd. Achtb. toestemming noodig te hebben, verzoeken adressanten beleefdelijk hierop gunstig te beschikken'.[12]

Voorzijde kerkgebouw (thans) Christelijke Gereformeerde kerk, Ridderstraat, Culemborg. Men lette op het jaartal '1834'[13]

12 Een copie van dit schrijven berust in het archief van de Christelijke Gereformeerde kerk te Culemborg.

13 Aanvankelijk stond op de voorgevel het jaartal 1868. Maar in 1921 besloot schilder Jan van Schaik 68 te halveren tot 34, volgens hem een 'meer passend jaartal'; de kerkeraad liet de zaak zoals zij was (mededeling van zijn kleinzoon Bern. van Schaik te Culemborg).

We merken op dat de voortzetting van de onderhavige gemeente - de Christelijke Gereformeerde kerk te Culemborg - ook thans nog kerkt in het hierbedoelde gebouw. Wel is het verbouwd vergeleken met de situatie in april 1868.

Voor aankoop van kerk en een pastorie werd geld gevraagd van de zusterkerken. Via de classis Arnhem en de provincie Gelderland bereikte het verzoek de generale synode 1869, maar deze wees het af 'daar niet bleek, de voornoemde Provincie hare krachten had beproefd'.[14]

4. Erkenning; eerste leden

Bij request van 26 november 1868 vraagt de gemeente erkenning aan de landsoverheid. In dit jaar is er geen sprake meer van vervolging van de Afgescheidenen. Wat de regering nog slechts doet is het op verzoek verlenen van rechtspersoonlijkheid. Als reglement wordt overgelegd dat van 'Amsterdam', een variant op het Utrechtse. Op 28 december 1868 stelt het Departement van eredienst een beschikking vast waarbij het bestaan van de gemeente voor kennisgeving wordt aangenomen.[15]

Het belang van het request ligt voor ons in de ondertekening. Immers, een eerste ledenregister ontbreekt. De ondertekening, de in dit hoofdstuk reeds genoemde leden alsmede de bevolkingsregisters over de jaren 1860-1880 kunnen ons - afgezien van de kinderen - een redelijk goed beeld geven van de samenstelling van de gemeente gedurende de eerste jaren. Genoemde elementen leiden tot het volgende resultaat.

> De namen van de ondertekenaars van het request zijn cursief gedrukt. Het is niet zeker of alle in onderstaande lijst vermelde personen te Culemborg woonden.
>
> *Teunis Meijster*, ouderling, 1835 Schiedam, praeses kerkeraad
> *Johan van den Berg*, 1833 Everdingen, ouderling
> *Berend Huisman*, 'uit Haarlem', diaken
> *Johannes Petrus van der Poel*, diaken
> *Jan Chnstoffel van Asch*, schipper, kerkmeester
>
> *J. van Asch*
> *Willem van Asch*, 1837 Culemborg, koopman
> en zijn vrouw: *Pieternella Verkerk*, 1841 Culemborg
> *Wilhelmina van Asch-van Meeteren*, weduwe, 1802 Culemborg[16]
> Pieter J. Baale, 1830 Middelburg, letterzetter
> *Cornelis Deenik*
> *J. van Dommelen*

14 *Handelingen en Verslagen* (1869) 1048.
15 Voor request en dispositie: Herv. Ered. 28 dec. 1868, no.29.
16 Moeder van Willem van Asch.

Gerrit Cornelis van Hattem[17]
M. van den Heuvel
Martinus Ligtermoet
Gerritje Meijster-Vrolijk, weduwe, 1790 Leiden[18]
Willemina Meijster, 1832 Schiedam[19]

17 Het trekt de aandacht dat Van Hattem (in paragraaf 2 als kerkmeester vermeld) het request niet tekent.
18 Moeder van Teunis Meijster.
19 Zuster van T. Meijster.

Neeltje van Neutegem, vrouw van Johan van den Berg
Willem Otto, 1803 Leerdam, ‘gepensioneerd opzichter der Waterstaat’[20]
en zijn vrouw: Gijsberta Arnolda de Heus, 1803 Beusichem[20]
Jan Pelgrim, 1847 Zwijndrecht, glasblazer
en zijn vrouw: Annigje van Asch, 1842 Culemborg
E.G. de Raadt
Teunis Smits, 1833 Sleeuwijk, rijksveldwachter
G. Veldhuizen[21]
H. Veldhuizen, vrouw van K.P. van der Poel
Koert Winkel, 1831 Hoogeveen, schipper
en zijn vrouw: Maria E. van Asch, 1835 Culemborg
Jan Dirkse van Zetten, 1838 Vianen, smidsknecht
en zijn vrouw: Metje van Dommelen, 1842 Beesd

5. Besluit

De gemeente in dit hoofdstuk beschreven, ontving in 1892 bij de Vereniging van de Afgescheiden en Dolerende kerken de naam Gereformeerde kerk A; de Doleantie-gemeente te Culemborg (25 juli 1887 geïnstitueerd) werd in genoemd jaar: Gereformeerde kerk B. Op 9 januari 1894 trad de A gemeente uit het verband van de Gereformeerde kerken in Nederland en werd voortgezet als Christelijke Gereformeerde kerk te Culemborg. De B gemeente droeg sedert 1895 de naam Gereformeerde kerk te Culemborg.[22]

20 Beiden: in 1871 van Beusichem, in 1873 naar Arnhem. We vonden het echtpaar ook onder de eerste Afgescheidenen te Arnhem (hoofdstuk 3, paragraaf 3).
20 Beiden: in 1871 van Beusichem, in 1873 naar Arnhem. We vonden het echtpaar ook onder de eerste Afgescheidenen te Arnhem (hoofdstuk 3, paragraaf 3).
21 Zuster van H. Veldhuizen.
22 *Honderd vijftig jaar* 38.

Hoofdstuk 12
Lunteren

Het dorp Lunteren met de in kerkelijk opzicht er bij behorende gehuchten Meulunteren, de Valk, Overwoud, Nederwoud en de Fliert omvat in 1846 circa 300 huizen en 1900 inwoners - voor het dorp alleen waren deze aantallen respectievelijk 132 en 710. Op vier na waren de bewoners Nederlands Hervormd. Het middel van bestaan was landbouw.[1]

1. Typering

Over de voorgeschiedenis van de Afgescheiden gemeente te Lunteren[2] is weinig bekend. In de eerste plaats: het archief van de Hervormde gemeente in genoemd dorp bevat geen gegevens aangaande de Afscheiding. Verder: mag het dan in de jaren na 1834 niet op grote schaal zijn gekomen tot een zich officieel losmaken van de Hervormde kerk, feitelijk braken velen in de streek Barneveld, Lunteren en Ede met dit genootschap en zochten hun heil in gezelschappen.[3] We noemen slechts één voorbeeld, zij het ook uit het tijdvak 1870 tot 1880.

> 'In de Lunterse buurtschap Nederwoud[4] kwamen in de jaren zeventig los van enige kerk gezelschappen bijeen bij W. Meiling op "Bitterschoten" en bij Kees [Cornelis] Versteeg[5] in "De Kromme Hoek". Soms preekte er ook wel een oefenaar, zoals in de mulderswoning van de Walderveense molen, waar Aart Pol oefende en in boerderij "De Kuit" van Wouter Koudijs. Bekende oefenaars uit die tijd waren Jan Alberts uit Utrecht en Jacob Floor uit Loosdrecht. Kerkelijk vonden de gezelschapsmensen een onderdak bij een van de "kleine kerken" in de omgeving, de afgescheiden gemeenten te Lunteren, Scherpenzeel of Renswoude, terwijl de hervormden die het in Lunteren onder de voorwerpelijke prediking niet konden uithouden, naar Ede liepen om daar ds. W. Kraijenbelt

1 *Van derAa* VII (1846) 462-463.
2 Literatuur: *Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van de herdenking van het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde kerk van Lunteren*, 5 aug. 1862-5 aug. 1962, Lunteren 1962; J. Ozinga e.a., *125 jaar Gereformeerde Kerk Lunteren 1862-1987*, Lunteren 1987; J.H. van de Bank, *Kudde in veelvoud - Kleine kerkgeschiedenis van Ede*, Ede 1986; A. Ros, *Kleine kerkgeschiedenis van de West-Veluwe* (Barneveld), Houten 1985.
3 In deze lijn ligt het ontstaan en de verdere ontwikkeling van (thans) twee grote Gereformeerde gemeenten te Barneveld. We vinden aangaande de tijd rond 1895, bij Ros, *a.w.* 129: 'De meesten van Fransens' - bedoeld is ds. Elias Fransen (te Barneveld 1895-1898) - 'oude zielevrienden leefden al jaren zonder kerkelijke band, al waren ze nog wel lid van de Hervormde Kerk van Barneveld, Voorthuizen, Hoevelaken, Lunteren, Ede, Kootwijk of Otterlo. Op Gods dag kwamen zij in kleine groepjes bijeen onder het lezen van een preek...'.
4 Richting Barneveld.
5 Men zie voor hem ook verder in dit hoofdstuk.

> of later ds. W.R. Kalshoven te beluisteren. Onder hen was ook de Lunterse schaapsherder Hendrikus Roelofsen.'[6]

Reeds uit dit citaat zien we, welk een bijzonder terrein - met vele namen - we hebben betreden. Een wereld echter, die wel overlevering, doch weinig schriftelijke neerslag, en zeker geen notulen, heeft opgeleverd.

Wenden we ons tot de historie van de Afgescheiden gemeente te Lunteren. Haar geschiedenis is voor onze studie kort - immers tot 1869; bovendien valt er over de eerste jaren van haar bestaan weinig te vermelden.

2. Het ontstaan van de Afgescheiden gemeente; beginjaren

In de beide hiervóór genoemde gedenkschriften van 'Lunteren'[7] wordt vermeld dat de oudste gegevens slechts kunnen worden ontleend aan een opstel geschreven door W. de Nooij 'Herinnering van het ontstaan van de Gereformeerde Kerk te Lunteren'.[8] De Nooij werd in 1853 te Lunteren geboren en woonde daar ten huize van zijn grootouders tot 1873. Ook hij moet hebben geput uit overlevering, althans voor de vijftiger jaren.

De Nooij dan vertelt dat de Hervormde kerk te Lunteren in de jaren rond 1850 werd bediend door een 'liberale' predikant. Deze, J.G. van den Steen kwam als candidaat te Lunteren in 1832 en hij bleef aldaar zonder een beroep te hebben ontvangen, tot zijn emeritaat in 1871. Zijn kerkeraad was van dezelfde liberale kleur 'en daarbij zeer onkundig in de zaken van Gods Woord, maar wel zoo wijs dat van de menschen die Gods Woord lief hadden in het ouderlingenambt niemand gekozen werd'. In het dorp heersten drankmisbruik en bijgeloof.[9]

In de vijftiger jaren wordt te Lunteren een beweging tot 'afscheiding' merkbaar. Het is niet duidelijk of deze ontwikkeling is op gang gebracht en bevorderd door personen van buiten deze plaats. Vaag komt de vermaarde ds. Cornelis van den Oever naar voren en gezien de gang van zaken rond 1862 lijkt ons dit niet onwaarschijnlijk.[10]

6 Ros, *a.w.* 43. De aanvang van het conventikel-wezen aan de westelijke rand van de Veluwe dwingt ons aan dit onderwerp verder voorbij te gaan en te verwijzen naar de door Ros vermelde literatuur. Hij noemt onder meer een 'Levensbeschrijving' van de latere oefenaar Hendrik van Schothorst (1865-1938), in afschrift een 73 bladzijden tellend document, in het bezit van de familie E. Folmer te Lunteren (Ros, *a.w.* 200 - noot 58). Men zie voor (ds.) H. Roelofsen (1852-1930): Ros, *a.w.* register; *De Haas* II, 287-288.

7 Noot 2.

8 W. de Nooij schreef dit opstel in 1930 wonende te Ede. Hij heeft het geschonken aan 'wijlen ouderling Evert Evers - overleden in 1962' (Ozinga, *a.w.* 6). De opstellers van de gedenkschriften hebben het kennelijk geraadpleegd.

9 Gedenkschrift, *a.w.* 1.

10 Gedenkschrift, *a.w.* 3: 'De Nooij spreekt in zijn... opstel niet van Van den Oever; wel van "Mijnheer van Speyk uit Leiden en Mijnheer Gijsman uit Leiden", die, naar hij meent, in 1861 Lunteren in rep en roer brachten'. Wij zien geen mogelijkheid deze woorden - en de namen Van Speyk en Gijsman - in enig verband te plaatsen.

Rond 1861 tekenen zich te Lunteren twee groepen af die voor ons onderwerp van belang zijn. De éne omvat een aantal personen die lid zijn van de Afgescheiden gemeente te Renswoude, de andere is een gezelschap dat vergadert bij smid G.J. Koops is de Dorpsstraat. Over elk van beide groepen een enkel woord.

In het VIERDE DEEL hebben we de Afgescheiden gemeente te Renswoude behandeld. De afstand Lunteren-Renswoude is hemelsbreed ruim zes kilometer. In het oudste ledenregister van 'Renswoude' vinden we dat nà 1859, maar vóór 1864 zich de volgende personen uit Lunteren bij Renswoude aansloten.[11]

Cornelis van Essen
Heintje van Essen
Hendrik van Essen
Bartus Evers
Jan Evers en zijn vrouw: *Gerritje van Soest*
Rijk Evers
Dirk Kelderman
Jacobje Klaassen
Aart Lagerweij en zijn vrouw: *Evertje van Soest*
Dirkje van Soest (echtgenote van H. van Manen)
Hendrika uit 't Veld
Hendrik Veldhuizen
Gerrit Voskuil (en) Jacobje van Zeggelaar

De personen van wie de namen cursief zijn gedrukt vinden we onder de *eerste* leden van de Afgescheiden/Kruisgemeente te Lunteren.

Deze 'buiten'-gemeente van Renswoude vergaderde op de boerderij van Aart Lagerweij in Meulunteren. De meeste van de genoemden woonden in Meulunteren of in Neder- en Oeverwoud ten noorden van Lunteren. Circa 1864 is Lagerweij ouderling van Renswoude en Rijk Evers diaken. In mei 1863 vraagt en ontvangt ouderling Gerrit Jan Hendriks - één van de eerste Afgescheidenen te Renswoude aan de classicale vergadering verlof eens in de veertien dagen naar Lunteren te gaan 'om de godsdienstoefening te leiden', aangezien een groot gedeelte van de gemeente aldaar woont.[12]

Zoals reeds aangestipt, vinden we - circa 1864 - enige leden van deze groep bij de in 1862 geïnstitueerde gemeente te Lunteren; van de anderen weten we weinig. Vaststaat dat de 'buiten'-gemeente van Renswoude te Lunteren na 1869 niet meer wordt genoemd.

Volgens het 'opstel' van W. de Nooij vergaderde rond 1860 de andere groep[13] bij de genoemde Gerrit Jan Koops. We lezen dat daar onder anderen samen kwamen

Rijk Evers,[14] 't Woud

11 Men zie voor deze lijst VIERDE DEEL 134-136.
12 NCA 5 mei 1863, art.8.
13 Het is de verdienste van H. Hille dat hij het bestaan van beide groepen duidelijk heeft omschreven - *De Hoeksteen* 15e jrg (1986) 157; dit contra Ros, *a.w.* 41-42.
14 Deze personen waren, zoals we zagen, lid te Renswoude.

Gerrit Gerritsen
Arris Hardeman, Bruine Horst
Gijsbert Harskamp, Ederveen
Gerrit Jan Koops

Aart Lagerweij,[14] Meulunteren
Jacob van Steenbergen, Ederveen
Cornelis Versteeg, 't Woud
Harmen van de Weerd

naam cursief = later lid van de gemeente

In het eerste notulenboek van de Afgescheiden gemeente te Lunteren[15] vinden we de aantekening:

> ‘De Gereformeerde gemeente onder 't Kruis te Lunteren werd door de prediking des Woords in het jaar 1862 (5 Augustus) gesticht en heeft hare openbare godsdienstoefening tot het jaar 1864 door gebrek aan een kerkgebouw in het huis van G.J. Koops te Lunteren uitgeoefend. In het bovengenoemde jaar 1864 heeft de gemeente een kerkgebouw en pastorij aangekocht.
> Zij hebben daarna een predikant beroepen, den heer H. Cramer, die door ds. J. de Haan van 's Hage is bevestigd. Genoemden leeraar J. de Haan wijdde des morgens den zesden Maart [1864] het gebouw in naar aanleiding van 1 Koningen 8: 29, terwijl ZEW. des namiddags uit 1 Corinthiërs 3:9 ds. Cramer bevestigde, die des avonds zijne intree deed uit Marcus 16:15b’.

Bij dit citaat is enige toelichting op haar plaats. Reeds uit de naam van de gemeente is het duidelijk dat zij als Kruisgemeente is ontstaan, nader behorende tot het kleine verband van kerken dat Cornelis van den Oever volgde, nadat deze door de Gereformeerede kerk (onder het kruis) was uitgestoten.[16] Dan, niet wordt medegedeeld, en niet bekend is, wie de gemeente heeft geïnstitueerd. G.J. Koops woonde Dorpsstraat 103 (thans); het eerste kerkgebouw verrees daarnaast, op de plek waar nu (1990) het aannemingsbedrijf van N. Koops is gevestigd.

> Herman Cramer werd in 1831 te Ootmarsum geboren en overleed in 1917 te Hilversum. Na te Barmen, Duitsland, tot evangelist te zijn opgeleid, arbeidde hij onder Abraham Capadose ('s-Gravenhage) in een vereniging voor inwendige zending. Toen deze vereniging werd ontbonden, sloot hij zich aan bij de genoemde kerkengroep Van den Oever. Na een korte opleiding bij C. van den Oever werd hij 11 april 1860 ‘tot de kerkelijke bediening toegelaten’. Kort nadien is hij ‘Predikant’ geworden van een (wellicht ‘vrije’) gemeente te Meppel.[17] We hebben geen grond aan de

14 Deze personen waren, zoals we zagen, lid te Renswoude.
15 Over het tijdvak 5 aug. 1862 (!)-27 juni 1892.
16 Bos, *Kruisdominees* 182-194.
17 De heer H. Hille te Staphorst - vergel. noot 13 - veronderstelt dat is bedoeld de groep die onder leiding van Gerrit Koning en Jan Scholten circa 1855 brak met de Afgescheiden gemeente te Meppel. Zij bestond tot ongeveer 1880. Men vergaderde in een gebouwtje in de Woldstraat, in de volksmond ‘De Koningskerk’ genoemd. In 1867 verklaart ds. Cramer *vijf* jaar te Meppel predikant te zijn geweest (NCA 15 okt. 1867, art. 13).

juistheid van de datum van zijn bevestiging te Lunteren - 6 maart 1864 - te twijfelen.[18]

Ook de bevestiger van Cramer - ds. J. de Haan (1840-1871) - behoorde rond 1864 tot de Van-den-Oever-groep.[19]

18 Bos, *Kruisdominees* 182 geeft: 1 okt. 1863. Men zie verder voor H. Cramer: *De Haas* II, 64-65.

19 Men zie voor J. de Haan: ZEVENDE DEEL register; *De Haas* I, 130-131.

Volgens de notulen van de onderhavige gemeente - zij beginnen met 18 maart 1864 - was de samenstelling van de kerkeraad op laatstgenoemde datum als volgt: H. Cramer, praeses; G. Harskamp, ouderling. Diaken was Egbert Wolfswinkel. Kerkmeesters: G.J. Koops en Teunis van den Brink. Op 21 maart 1864 wordt H. van der Weerd als tweede ouderling gekozen; kerkmeester T. van den Brink als tweede diaken. Op 16 november wordt diaken Wolfswinkel vervangen door Cornelis Versteeg. Tenslotte: 21 december 1866 wordt Gerrit Hol tot ouderling gekozen.

Inmiddels heeft ds. Cramer een poging gedaan - met zijn gemeente? - te worden aanvaard door de 'hoofdstroom' der Kruisgemeenten. In de notulen van de Algemene vergadering van 4 oktober 1865 lezen we:

> 'De Heer H. Cramer komt in de Vergadering met het verzoek als leeraar te worden opgenomen in de schoot der Kerk. De Vergadering vindt geene vrijmoedigheid aan zijn verzoek te voldoen'.[20]

3. Aansluiting bij het kerkverband van de Afgescheidenen

Twee jaren later zoekt ds. Cramer met zijn kerkeraad aansluiting bij de Afgescheidenen. Aangezien de datum die daarbij in de literatuur wordt genoemd afwijkt van die welke uit notulen met name uit die van de classis Arnhem, kan worden afgelezen, zullen we de gebeurtenissen kroniekmatig beschrijven.[21]

> *Notulen classis Arnhem inzake Lunteren 15 okt.1867, art. 6*. In de vergadering is aanwezig ds. H. Cramer, predikant van de gemeente onder 't kruis te Lunteren alsmede Gijsbert Hol, ouderling en Teunis van den Brink, diaken. Zij wensen 'in onze kerk' te worden opgenomen.
> *Idem, art. 16*. Ds. Cramer zegt vijf jaren te Meppel in het ambt van predikant te hebben gestaan. Hij is nu te Lunteren in dezelfde bediening. De vergadering besluit althans in enig onderzoek naar de bekwaamheden van ds. Cramer te treden. Hij houdt een korte preek over Handelingen 16 vers 30-34. Daarna voeren enige leden een gesprek met Cramer over een aantal 'dogmatische punten'. De vergadering is voldaan. De predikant ondertekent de 'eed tegen de simonie' en de Drie formulieren van enigheid; de ouderling en de diaken het desbetreffende formulier.

Intermezzo: op grond van het bovenstaande mogen we zeggen dat 'Lunteren' op *15 oktober 1867* werd opgenomen in het verband der Christelijke Afgescheiden gemeenten. Dit wordt bevestigd door een - ongedateerde - aantekening in de notulen van de kerkeraad.

> 'Op de 15e October 1867 zijn Leeraar en gemeente tot eene vereeniging met de Christelijke Afgescheiden Kerk in Nederland gekomen. Genoemde vereeniging is op de Classis Arnhem getroffen.'

20 *NAVGK* (1865) 440.
21 *Honderd vijftig jaar* 106 heeft: 3 nov. 1867.

Vervolgen we onze lezing van de notulen classis Arnhem.

31 maart 1868 (de eerste vergadering na 15 okt. 1867[22]): Lunteren niet vertegenwoordigd.
30 sept. 1868, art. 7. Lunteren is niet vertegenwoordigd 'omrede de Vereeniging niet doorging, zonder daarvan de oorzaken op te geven'. Er zal een commissie naar Lunteren gaan.
17 maart 1869, art. 2. Lunteren ten derden male niet vertegenwoordigd.

Idem, art.8. Eén der aanwezigen heeft een lid van 'Lunteren' gesproken. Deze heeft verklaard dat het nooit de bedoeling is geweest van de Kruisgemeente aldaar, met 'onze kerk' te verenigen. Ds. Cramer heeft daarentegen verklaard 'dat zulks wel de primitieve bedoeling is geweest, maar dat de leden onzer Kerk te Lunteren zich niet vereenigd gevoelende, de onderlinge eenheid niet in de hand hebben gewerkt.'
15 sept. 1869, art.4. Aanwezig uit Lunteren Gijsbert Hol (zonder lastbrief). Hol verklaart dat er over de aansluiting veel verschil in de gemeente is. Ingekomen is een briefje van G.J. Koops 'en verdere broeders en zusters'. Laatstgenoemde groep wenst de vereniging te zien bevestigd.
De commissie die naar Lunteren zal gaan bestaat uit: ds. A.G. de Waal te Velp en de voormalige kruisdominee H.M. van der Vegt te Arnhem.
23 febr. 1870, art.8. Ouderling Aart Lagerweij uit Lunteren is aanwezig. Het rapport van de commissie luidt positief. De aansluiting van 'Lunteren' bij het kerkverband wordt door deze twee feiten bevestigd.

Uit de notulen van de kerkeraad te Lunteren blijkt dat de classicale commissie 25 november 1869 genoemde plaats heeft bezocht. Na enige discussie lezen we als slotsom: '... toch was er bij allen' - namelijk tijdens de vergadering van commissie en gemeente - 'begeerte te vereenigen'.

Zo is dan na horten en stoten de gemeente Lunteren definitief in het kerkverband opgenomen.

4. Ds. H. Cramer, W. Schaap; eerste leden

Als laatstgenoemde vergadering wordt gehouden, is ds. H. Cramer reeds geruime tijd daarvóór vertrokken naar Beekbergen. Hij preekte 22 maart 1868 afscheid.[23] Hij wordt opgevolgd door Willem Schaap, geboren in 1807 te Katwijk, van 1853 tot 1870 lerend ouderling te Zeist. In dezelfde hoedanigheid wordt hij 6 december 1870 te Lunteren bevestigd. Reeds op 22 juli 1871 overlijdt hij aldaar.[24] Begin 1870 waren

22 De classis Arnhem vergadert in deze tijd tweemaal per jaar.
23 Na Lunteren diende hij de gemeenten: Beekbergen 1868; Colijnsplaat 1869; Kamperland 1870; Puttershoek 1879; Oud-Beijerland 1880; Nieuw-Helvoet (Ned. Geref. Kerk) 1889; Waarder 1891. Emeritus 1900.
24 Men zie voor hem VIERDE DEEL register. Volgens de overlijdensacte (GA Ede, Overlijden Ede 1871, no. acte 127) werd Willem Schaap in 1807 te Katwijk geboren als zoon van Amerik Schaap en Willemtje Plokker. Bij zijn overlijden is hij weduwnaar van Neeltje Wijier (ook: Wieler, Wieller). Ozinga, *a.w.* 14 heeft abusievelijk als datum van overlijden 28 februari 1871.

ouderling: Rijk Evers en Aart Lagerweij; diaken: Teunis van den Brink en Jan Evers. Terzijde merken we op dat het eerste kerkgebouwtje aan de Dorpsstraat dienst heeft gedaan tot 28 juli 1905, op welke datum een nieuw bedehuis in gebruik werd genomen aan de (huidige) Oranjestraat, dezelfde plaats als waar thans de gemeente vergadert.

Tenslotte geven we een lijst van eerste leden, zoals we deze vinden in het register 1862-...[25]

	geb.j.	**geb.pl.**	
'Aangesloten 5 augustus 1862': Teunis van den Brink en zijn	1827	Renswoude	Landbouwer
vrouw: Gerritje van Butselaar met 7 kinderen			
Bartje Esmeijer			
Arris Hardeman en zijn vrouw:	1818	Ede	veearts
Antje van de Broek met 1 kind	1816	Barneveld	
Gijsbert Harskamp en zijn vrouw:	1823	Barneveld	arbeider
Grietje Schoonderbeek	1815	Ede	
Jan van der Kieft en zijn vrouw:	1822	Lunteren	arbeider
Jantje Fluit met 2 kinderen	1823	Ede	
Gerrit Jan Koops en zijn vrouw:	1825	Ede	grofsmid
Derkje van Ekeris met 6 kinderen	1816	Woudenberg	
Jan van Steenbergen			
Hendrik van Voorst en zijn vrouw:			
G. van Zoest met 1 kind			
Harmen van de Weerd en zijn vrouw:	1815	Ede	spoorwegarbeider

25 Een deel van de namen van deze lijst hebben we uiteraard reeds genoemd. We hebben de vermeldingen in het ledenregister aangevuld met enige gegevens uit de bevolkingsboekhouding van de gemeente Ede; deze zijn onvolledig tengevolge van brand in het jaar 1942.

Gerritje van Zoest met 2 kinderen	1823	Ede	
Egbert Wolfswinkel en zijn vrouw:			
Margaretha Hazeleger met 2 kinderen			
‘Aangesloten’ in 1864 of kort daarna: Aaltje Bos			
Herman Cramer en zijn vrouw:	1831	Ootmarsum	predikant
Maria Kirchhoff met 2 kinderen	1825	‘Koningrijk Hannover’	
Jan van Dijk en zijn vrouw:	1817	Otterlo	smid
Metje van Steeg met 1 kind	1821	Kootwijk	
Jan Evers en zijn vrouw:	1840	Ede	landbouwer
Gerritje van Zoest met drie kinderen	1834	Renkum	
Rijk Evers	1834	Lunteren	landbouwer
Gijsbert Hol en zijn vrouw:	1829	Barneveld	landbouwer
Gerritje Versteeg	1820	Ede	
Willem Hol en zijn vrouw: C. Tersteeg			
Aart Lagerweij en zijn vrouw:	1820	Renswoude	landbouwer
Evertje van Zoest	1827	Renkum	
Johannes van de Top en zijn vrouw:			
Trijntje Mattijn(?) met 2 kinderen			
Cornelis Versteeg			

B
Classis Varsseveld

Hoofdstuk 13
Vergaderingen classis Varsseveld 1842-1870

Inleiding

Zoals we reeds zagen in de 'Inleiding' van dit boek, ontstond de classis Varsseveld enige maanden nadat de provinciale vergadering van Gelderland op 27 april 1842 het besluit had genomen de kerkengroep in de Achterhoek af te splitsen van de classis Apeldoorn (deze werd op den duur classis Arnhem genoemd). Gedurende het tijdvak 1839 tot 1842 waren enige afgevaardigden van Varsseveld,[1] namelijk A. Colenbrander en L. Rademaker,[2] alsmede een ouderling van Lochem-Geesteren-Gelselaar, te weten J.G.H. Hoffman[3], in de vergaderingen van de classis Apeldoorn verschenen.

Het begin van de kerkelijke organisatie na de Afscheiding in de Achterhoek ligt - zoals in meer plaatsen in dit boek beschreven - enigszins in de mist. In november 1835 richtten aldaar 47 personen - namelijk 19 volwassenen mede voor 28 'onmondige' kinderen - zich tot ds. H.P. Scholte met de verklaring zich met laatstgenoemde te 'vereenigen', en 'verzoekende bij Ulieden op en aangenomen te worden en dat zoo moogelijk de kerkelijke plichten bij ons mogten bediend worden'.[4] Het trekt de aandacht dat de ondertekenaars zeer verspreid wonen, namelijk op het gebied van de burgerlijke gemeenten *Aalten(-Bredevoort), Dinxperlo, Gendringen* en *Wisch (Varsseveld)*. Nog in 1840 is Varsseveld de enige geïnstitueerde kerk in de Achterhoek[5] en telt zij leden in bovengenoemde burgerlijke gemeenten alsmede in *Borculo, Groenlo* en *Winterswijk*.[6]

Op 14 december 1842, als de eerste vergadering van de classis Varsseveld wordt gehouden, omvat deze groep *Aalten-Bredevoort* (1842?),[7] *Geesteren-Lochem* (1839), *Varsseveld* (1837) en *Winterswijk* (1841). Bij dit viertal voegt zich de komende jaren Zutphen (1850), Doesburg (1858), Doetinchem (1859), Barchem (1869)[8] en de voormalige Kruisgemeente te Zutphen (1869).[9]

1 Merkwaardig is dat wordt gesproken van 'Dinxperlo' (bijv. NCV 4 juni 1838 presentie), hoewel er in deze plaats slechts een enkele Afgescheidene woonde.
2 Bijv. NCV 4 juni 1838, 23 juni 1840, 23 febr. 1841 - presentie.
3 Bijv. NCV 2 dec. 1839 presentie.
4 Men zie voor deze verklaring etc. VIJFDE DEEL 91-96. De relatie van de ondertekenaars met Scholte/Genderen is niet gerealiseerd; al spoedig werd de Achterhoek het arbeidsveld van A. Brummelkamp c.s.
5 Instituering 27 maart 1837.
6 J. Scholten, *Opnieuw in vrijheid, Woord ter herdenking na een eeuw van reformatie*, [Varsseveld 1937] 22-24.
7 Volgens de *Jaarboekjes* werd deze gemeente geïnstitueerd in 1844. Dit is onjuist; in 1844 is het jaartal van de erkenning door de landsoverheid. Vanaf 1842 is Aalten-Bredevoort vertegenwoordigd op de classicale vergaderingen. Zie onder hoofdstuk 15 (Aalten).
8 Voormalige Kruisgemeente; instituering 1863.
9 Instituering 1853.

Classis Varsseveld
schaal 1: 600.000

1. Het tijdvak 1842-1855

Gedurende deze jaren wordt aanvankelijk getracht de vergaderingen afwisselend in elk van de vier gemeenten te houden, maar al spoedig kiest men Groenlo als plaats van samenkomst ‘als zijnde het middelpunt der gemeenten’.[10] Doch in 1845 wordt Lichtenvoorde gekozen en vanaf 1852 is Aalten de plaats van de vergaderingen.[11]

Ds. J. Wildenbeest te Varsseveld (1843-1852) is de eerste predikant in de classis; gedurende 1842 en een gedeelte van 1843 wordt het scribaat waargenomen door J.G.H. Hoffman te Lochem. Een merkwaardige uiting van independentisme - het regeren niet van de kerkeraad, maar van alle leden der gemeente - vinden we eind 1843, als blijkt dat het bezoeken van de classicale vergaderingen door niet-ambtsdragers bij deze groep ‘zwarigheid’ ontmoet.[12] Dit verwondert niet, aangezien de

10 NCV 13 dec. 1843 art.6, 13 maart 1844 art.6.
11 Wellicht uit overwegingen van geografische aard. Toch is het niet uitgesloten dat men te Groenlo, waar slechts een enkele Afgescheidene woonde, op den duur geen vergader-gelegenheid kon vinden.
12 NCV begint als volgt: ‘Eerste Klassikale Vergadering der Ouderlingen, Diakenen en Manslidmaten der Christelijke Afgescheidene Gemeenten... 14e December 1842...’.

meesten financiële schade zullen hebben geleden, als zij voor dit bezoeken hun werk moesten verzuimen. We lezen hierover, dat de classicale vergaderingen

> ‘op de bepaalde tijden zullen voortgaan, evenwel met geene verbindende kracht voor de leden, tenzij er gewigtige zaken te behandelen waren, waartoe de tegenwoordigheid van alle leden gevorderd wierdt, als wanneer dezelve expresselijk zullen worden aangeschreven’.[13]

Maar al spoedig blijken de lust en de mogelijkheid tot het bezoeken van genoemde bijeenkomsten door de ‘gewone’ leden gering te zijn.

Het is gedurende de eerste jaren voor de gemeenten niet zo zeer moeilijk een predikant te verkrijgen, dan wel deze te behouden. Dit was een gevolg van de schaarste aan predikanten in het gehele land, maar ook van de emigratie die in de Achterhoek rond 1847 omvangrijk is geweest, waardoor voor de toch reeds zwakke gemeenten de lasten te zwaar werden. We noemen vier gevallen.

Midden 1844 besluit ds. A.C. van Raalte zijn gemeente te Ommen te verlaten en te Arnhem te gaan medewerken aan de opleiding van predikanten - dit samen met zijn zwager A. Brummelkamp. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Van Raalte zijn gemeente niet gaarne voor een lange tijd herderloos ziet. Als J.W. ten Bokkel - die sedert 16 juli 1843 te Winterswijk staat - te Ommen wordt beroepen, meent de classicale vergadering op één afgevaardigde na dat hij niet mag gaan.[14] In de volgende samenkomst verschijnt Van Raalte; deze

> ‘ontwikkeld in het brede de roeping van Br. ten Bokkel naar Ommen en die zijn hoofdzakelijk de onbijbelsche en vleesselijke begrippen en handelingen van de broeders in Drente en Groningen enz.[15] Niettegenstaande de brede ontwikkeling van de noodzakelijkheid die er bestaat, dat Br. ten Bokkel naar Ommen moest gaan, vond echter dezelve veel tegenstand van meest al de leden der vergadering. Welke meenden dat welke redenen er ook waren dat Br. ten Bokkel naar Ommen moest gaan, er zoodanige redenen tegen waren dat zij niet konden besluiten Zijn Eerw. los te laten. Er werd veel met Ds. van Raalte over deze zaak gesproken. Ds. van Raalte meende dat zulks in de weg van middelen tot behoud van 't geheel der gem. 't best ware dat Br. ten Bokkel naar Ommen ging. De meeste leden der vergadering denken dat zulks niet moet geschieden. Omdat hij wettig beroepen was,[16] omdat hij thans een brede werkkring heeft en nog al meer en meer scheind te krijgen, om het nut dat hij in andere Gem. vooral te Aalten stigte. Als ook dat dit de verroeping

13 NCV 16 jan. 1843 art.9.
14 NCV 4 sept. 1844 art.1.
15 We veronderstellen dat Van Raalte zinspeelde op de gevolgen van de besluiten van de synode 1840 te Amsterdam waar de Dordtse kerkenorde onvoorwaardelijk werd aangenomen en Scholte geschorst.
16 Namelijk te Winterswijk.

wettigen was.[17] Op welke laatste Ds. van Raalte aanmerkte dat zulke roeping als deze wat anders is in zoodanige dringende behoefte der gemeente en dat zulks volstrekt geen huldigen van verroepen was. Echter dat verroepen mag plaats hebben in broederlijke verstandhouding.
...

17 In de eerste jaren na 1834 rees onder de Afgescheidenen een discussie over het al dan niet geoorloofd-zijn van het "verroepen" van een predikant en over de voorwaarden waaronder dit eventueel zou mogen gebeuren - DERDE DEEL 91.

> Word gevraagd of er niet veertien dagen uitstel moet gevraagd worden ten einde de zaak biddend te overwegen. Dit vind algemeen bijval. Nadat Ds. van Raalte nog weder vele zaken heeft ontwikkeld wordt er besloten den 10 October wederom vergadering te houden...'.[18]

In de volgende vergadering wordt er over het beroep niet veel van gedachten gewisseld:

> 'Word een brief gelezen van Geesteren en Gelselaar welke van inhoud was, dat zij dachten dat tot voorziening in de algemeene behoeften der kerk Ds. ten Bokkel moest gaan naar Ommen. Aalten dacht als Geesteren en Gelselaar. Lochem hetzelfde. Varsseveld weet ook niet beter te besluiten'.[19]

Winterswijk zal ongetwijfeld 'tegen' zijn gebleven. Ten Bokkel gaat naar Ommen en staat daar tot 1877.[20]

De classicale vergadering van 20 mei 1846 behandelt het beroep uitgebracht op ds. J. Wildenbeest te Varsseveld door Ezinge en door Hattem. Wildenbeest laat zich overtuigen door het argument dat er te Varsseveld en omstreken meer behoefte is aan een predikant dan in de beide gemeenten die een beroep op hem hebben uitgebracht.[21] Hij blijft tot zijn overlijden, in 1853, Varsseveld trouw. Reeds op de juli-vergadering 1846 moet het beroep van de opvolger van Ten Bokkel te Winterswijk, ds. A.G. de Waal,[22] door de gemeenten Axel, Terneuzen en Zaamslag uitgebracht, worden besproken. Door de praeses, ds. Wildenbeest, wordt de opmerking gemaakt 'dat de Waal het beroep had aangenomen en dat hij niet de raad der Classis in dezen maar wel de goedkeuring verzoekt'. De achtergrond van dit aannemen moet worden gezocht in het te lage trac-tement. Ds. De Waal ontvangt *ƒ* 368,- per jaar; hij zegt *ƒ* 600,- nodig te hebben.[23]

Tenslotte: als ds. A. Everts, sedert september 1846 predikant te Geesteren-Gelselaar, eind 1848 een beroep ontvangt van het Utrechtse Kockengen,[24] rijzen daartegen in de classis Varsseveld ernstige bezwaren. Maar reeds eerder had Everts verklaard dat hij 'onmogelijk met zijn huisgezin een behoorlijk bestaan kon hebben van hetgeen hij als loon tot dusver had ontvangen'. Van de zijde van zijn kerkeraad werd uitgesproken dat hij 'niet dan met groot bezwaar kon voortgaan in het dragen der lasten gelijk hij tot dus gedaan had'. Vastgesteld wordt dat ds. Everts behalve Geesteren c.a. enige vacante gemeenten in de Achterhoek en in

18 NCV 26 sept. 1844 art. 4, 6-7.
19 NCV 7 okt. 1844 art. 3.
20 Daarna dient hij tot aan zijn emeritaat, in 1882, de gemeente te Geesteren-Gelselaar.
21 NCV 20 mei 1846 art.2-3.
22 Hij werd 2 nov. 1845 te Winterswijk bevestigd en nam aldaar 20 sept. 1846
23 NCV 29 juli 1846 art.4-10.
24 Deze gemeente stond van ongeveer 1841 tot 1852 buiten het Utrechtse kerkverband. Men zie VIERDE DEEL 333-334.

Overijssel bedient.[25] Hoewel de meerderheid der classicale vergadering zich tegen het aannemen verzet,[26] gaat ds. Everts naar Kockengen.[27]

De classis Varsseveld heeft in sterke mate de lasten gedragen van de breuk die er van circa 1843 tot 1854 onder de Afgescheidenen heeft bestaan. We vinden over deze zaak in 1850

> 'Wordt gesproken over de scheuring die nu eenigen tijd bestaan heeft in het ligchaam der Afgescheidene gemeenten in Nederland, en daar het verschil voornamelijk gelegen is:
> 1. Over het al of niet verbindende van een ambtsgewaad der leeraren.
> 2. Over het al dan niet onvoorwaardelijk ondertekenen der Dordtsche Kerkorde van 1618 en 1619.
> 3. Over het al dan niet mogen beroepen van leeraren eer die een voorbereidend examen hebben afgelegd.[28] Waarop de vergadering oordeelt dat men zoo veel moet toegeven om den vrede te bevorderen als behoudens de waarheid en een goed geweten eenigsints mogelijk is; dat wij bereid zijn de andersdenkende broeders in dezen te dragen en als broeders te rekenen, maar de genoemde punten onmogelijk onvoorwaardelijk kunnen aannemen en ons daaraan verbinden, dewijl zulks in strijd is met Gods Woord, hetwelk boven alles is'.[29]

Zoals we in hoofdstuk 1 zagen, werd op 23 en 24 juni 1852 te Zwolle een vergadering gehouden, waar in beginsel de vereniging van de 'Geldersen' en de 'synodale' gemeenten in Overijssel en Gelderland tot stand kwam. Negen vragen van dogmatische en kerkrechtelijke aard werden door Brummelkamp en Ten Bokkel bevredigend beantwoord.[30] De vraag rees hierbij in hoeverre de Gelderse gemeenten achter de overtuiging van dit tweetal stonden. In de classis Varsseveld verloopt de bespreking daarover in positieve zin.

> 'Ds. Breukelaar leest vervolgens ons een geschrift omtrent de hereeniging met de overige tot dus verre buiten ons staande Gemeenten. Een aantal *dogmatische* (of leerstellige) vragen, wier verloochening, zooals men vermoedt, de oorzaak van scheuring *schijnt* te zijn geweest, worden in het midden gebragt; de toestemming dier geopperde vragen zoowel van hunne als onze zijde zal dan ook zooals het schijnt, de breuke genezen, de verdere scheuring stremmen en de vereeniging bewerken.

25 NCV 8 nov. 1848 art.5.
26 NCV 13 dec. 1848 art.3-6, 26 febr. 1849 art.3.
27 A. Everts overlijdt als predikant van Kockengen op 12 juli 1859 te Amsterdam aan de cholera.
28 De synode 1846 gehouden te Groningen bepaalde in art. 36 "... Men beroepe niemand, dan die vooraf in zijne Provincie door Gecommitteerden van wege dezelve een praeparatoir of voorbereidend examen ondergaan heeft..." (*Handelingen en Verslagen* 395).
Het is niet duidelijk waarom de classis meende dat ook door *dit* punt van verschil de "scheuring" diende te worden bestendigd.
29 NCV 27 maart 1850 art.8.
30 Hoofdstuk 1, paragraaf 5; men zie voor de negen vragen die aan Brummelkamp en Ten Bokkel werden gesteld: Te Velde, *Brummelkamp* 219-220.

Deze vragen, op de Zwolsche vergadering in Junij 1852 opgeworpen en aan Ds. Brummelkamp en Ds. ten Bokkel voorgesteld, zijn dan ook door de twee genoemde Leeraars op grond van Gods Woord en onze Symbolische schriften met algemeene voldoening beantwoord, hoopende dat ook alle overige leeraars en gemeenten met genoemde Leeraars aan de boven vermelde vragen hun toestemming zullen geven.

> De Class. verg. vereenigt zich met bovengenoemde Leeraars en met de toestemming der vragen aan hun voorgesteld en door hen met voldoening beantwoord.'[31]

Vóór op de reeds genoemde provinciale vergadering van november 1852 gehouden te Arnhem,[32] de 'vereniging' verder haar beslag krijgt, spreekt de classis het volgende uit.

> 'Men is... van oordeel dat wij niet anders toetreden, dan op grond van vergeven en vergeten, zonder schijn alsof wij teruggekomen waren van onze denkbeelden aangaande kerk en kerkregeering. Tevens wanneer wij nu toetreden en naderhand onverhoopt mogte blijken, dat wij niet met elkander kunnen samenwerken, de wederzijdsche stoffelijke goederen, die kerkelijk bezeten worden, blijven aan de zijde dier rigting vanwaar ze gekomen zijn.'[33]

Wij merken op dat - landelijk - de vereniging niet kan worden getypeerd met 'vergeven en vergeten'. De Geldersen dienden onder meer duidelijk uit te spreken, en hebben dit ook gedaan op de synode 1854, zich voor het vervolg geheel te houden aan de Dordtse kerkenorde. En wat de kerkelijke goederen betreft, zou in de toekomst uiteraard volgens déze wijze van kerkregering, worden gehandeld en beslist.

Hoewel het kerkelijk leven vanaf 1854 geleidelijk meer geregeld gaat verlopen, zijn niet aanstonds alle rimpels gladgestreken. Zo lezen we eind 1854: 'Zoude het ook nuttig wezen Kerkvisitatie te houden? Nuttig, evenwel niet noodzakelijk thans'.[34]

2. De jaren 1865-1870

Over het tijdvak 1856 tot 1864 behelzen de notulen van de classis Varsseveld nagenoeg geen zaken van algemene aard. Reeds vermeldden we de toetreding van de gemeente te Doesburg in 1858 en Doetinchem in 1859.[35]

De classicale vergaderingen gedurende de jaren 1865 tot 1873 worden geleid door - behalve enige komende en gaande - de predikanten J. van Andel (Zutphen

31 NCV 26 aug. 1852 art.4.
32 Hoofdst.1, par.5.
33 NCV 10 nov. 1852 art.5.
34 NCV 1 dec. 1854 art.4, lid c. Uit NCV 2 april 1856 leren we dat ook tijdens deze vergadering geen besluit inzake kerkvisitatie werd genomen (art.11).
35 Nog noemen we dat NCV van 30 sept. 1857, art.9, vermeldt dat H. Stobbelaar - die enige jaren had gestudeerd aan de Theologische School te Kampen - een attest vraagt voor de gemeente te Alto, Wisconsin, Ver. St., door welke hij is beroepen. De classicale vergadering spreekt uit niet bevoegd te zijn hem dit te verstrekken. Echter, de afgevaardigden van Aalten, Geesteren, Varsseveld en Winterswijk verklaren (volgens een afschrift aan de notulen toegevoegd) dat Stobbelaar twee maanden onder hen heeft verkeerd, in de gemeenten is voorgegaan en 'een liefelijk getuigenis heeft achtergelaten'.
H. Stobbelaar wordt door de classis Wisconsin van de Reformed Church beroepbaar gesteld en dient de volgende gemeenten: Alto, Wisconsin 1858-1860; Zeeland, Michigan 1860-1864; Holland, Wisconsin 1864-1873; Pella, Iowa 1873-1879.

1861-1873), D. Breukelaar (Aalten 1846-1888), J.F. Bulens (Varsseveld 1854-1889) en J. van Dijk Mzn. (Doetinchem 1862-1869). De

laatste wordt afgezet in 1869, waarop hij zich met nagenoeg zijn gehele gemeente aan het kerkverband onttrekt.[36]

Drie jaren nadat Jan van Dijk Mzn. (1830-1909) - in 1862 geëxamineerd volgens artikel 8 D.K.O. - in zijn eerste en enige gemeente Doetinchem was gekomen, wendde hij zich tot de classicale vergadering van 19 en 20 oktober 1865, met een voorstel, waarin onder meer de begeerte was uitgedrukt een vereniging tot stand te brengen tussen Hervormde en Afgescheiden predikanten alsmede zo mogelijk tussen kerkeraden en leden der beide gezindheden

> 'en dat beginsel in toepassing zoeken te brengen door zooveel mogelijk voor elkander de kerken te openen teneinde daardoor de gemeente op te wekken tot het houden van gemeenschappelijke bidstonden, opdat het bewustzijn bij het volk ontwake van het ware Gemeente leven, en de oogen geopend worden voor de schadelijke gevolgen uit de verdeeldheid voortvloeiende...'[37]

Hierbij kwam dat ds. Van Dijk uitsprak zich niet te zullen onderwerpen aan artikel 84 van de synode 1863,[38] maar, integendeel 'verklarende dat hij overal waar hij verzocht wordt en zulks zijns inziens noodig is, zal gaan het Evangelie prediken, en... het Avondmaal zal bedienen...'.[39] De vergadering neemt reeds aanstonds tegen de onkerkelijke taal van ds. Van Dijk een slappe houding aan. In de eerste plaats bestrijdt zij zijn gedachten niet die in zijn voorstel tot uiting komen en in de tweede plaats spreekt zij naar aanleiding van het verwerpen van genoemd synode-besluit uit dat ds. Van Dijk daarover van haar zijde 'niet de minste moeite te wachten heeft...'[39]

Evenwel wordt het voorstel van Van Dijk niet aangenomen. In de plaats daarvan spreekt de classis, volgens een formulering van J. van Andel, uit:

> 'De Classis oordeelt wenschelijk en beveelt hare Gemeenten aan, om binnen den kring dezer Classis zooveel mogelijk bidstonden te houden door regtzinnige geloovige Hervormde en Afgescheiden Predikanten en Broeders geleid, om in deze bidstonden gebeden te doen om de uitstorting des Heiligen Geestes, tevens met het doel om in het hart des volks het besef van geestelijke eenheid te doen ontwaken.'[39]

J. Waterink heeft opgemerkt, onzes inziens terecht, dat, wat het voorstel Van Andel betreft

36 Pas in 1899 wordt er te Doetinchem (weer) een Gereformeerde kerk geïnstitueerd.
37 NCV 19 okt. 1865 art.8.
38 *Handelingen en Verslagen* 854: '... De Vergadering oordeelt, dat de Leeraar die in eenige plaats predikt, waar de Heere eene Chr. Afgesch. Geref. Gemeente heeft verzameld, zonder dat die Leeraar de toestemming des Kerkeraads der plaats heeft ontvangen, zich aan grove miskenning van des Heeren werk schuldig maakt...'.
39 NCV 20 okt. 1865 art.14.
39 NCV 20 okt. 1865 art.14.
39 NCV 20 okt. 1865 art.14.

‘... gezien de historie en de situatie van dat oogenblik, in de laatste woorden een niet onbedenkelijke zin lag. Immers deze zijn toegevoegd, terwille van de

> idee, die bij Van Dijk voorzat: eenheid zoeken, als eerste eisch van het Christendom, zonder te letten op de eischen van kerkrecht en gemeenteorganisatie'.[40]

Dat de classis in deze tijd het gereformeerde spoor enigszins is bijster geraakt, moge ook blijken uit twee besluiten van maart 1866, namelijk het aan de synode voorstellen in de eerste plaats van het vernietigen van bovengenoemde uitspraak artikel 84 van het jaar 1863 en in de tweede plaats van het opheffen van de uitspraak van dezelfde synode over een tweemaal wederkomen van Christus.[41] Wat dit laatste betreft, werd door de synode uitgesproken

> '... dat onze formulieren van eenigheid zich duidelijk verklaren, en dat het gevoelen, van de leer der wederkomst des Zaligmakers om 1000 jaren zigtbaar en ligchamelijk op aarde te regeren, geen leer der Gereformeerde Kerk is, maar daartegen, zoowel als tegen Gods Woord, strijdt, waarom het niemand toegelaten wordt dat gevoelen te leeren of te verbreiden'.[42]

Op de tafel van dezelfde classicale vergadering liggen protesten van de classes Dokkum en Drogeham, tegen twee toespraken door ds. Van Dijk gehouden respectievelijk te Rotterdam en Ijlst.[43] De klachten worden geseponeerd, deels vanwege onbekendheid der classis met de inhoud der redevoeringen, deels vanwege 'voorbijgang... van de Gemeente Doetinchem'.[44]

Uit de notulen van de volgende vergadering blijkt dat opnieuw bezwaarschriften van classes tegen Van Dijk worden terzijde gelegd.[45] Waar men niet omheen kan: een ingekomen afschrift uit de *Handelingen* der van 30 mei tot 8 juni 1866 te Amsterdam gehouden synode. Het betreft artikel 86.

> 'Art.4 der Agenda wordt in behandeling genomen:
> De synode neme kennis van den inhoud en geest van twee toespraken door J. van Dijk, predikant te Doetinchem, over Jakobus 1: 25 en Jeremia 3: 21-23 en verklare of de leer en de eer onzer Kerk daarin al of niet aangerand worden.

40 J. Waterink, *Geschiedenis der Gereformeerde kerk te Zutphen*, Zutphen 1923, 67-68.
41 NCV 28 maart 1866 art.20-21.
42 *Handelingen en Verslagen* (1863), art. 16, 826-827. Drie van de vier afgevaardigden uit Gelderland, namelijk de predikanten D. Breukelaar, J.F. Bulens en ouderling G.J. Hendriks protesteerden tegen dit besluit. Zij spraken onder meer uit:
'... daar zij niet kunnen zien, dat dit gevoelen de hoofdwaarheden der Gereformeerde leer omverwerpt, noch daarmede in strijd is, en bijgevolg naar hunne overtuiging eene ondergeschikte zaak is, niet behoorende tot die, welke inbreuk maken op de regelmaat des geloofs, maar meer tot de verklaring der profetiën moet worden gerekend.' (art.28).
We voegen hieraan toe, dat, behalve het tweetal bovengenoemde predikanten, ook ds. M. Sipkes (te Winterswijk 1867-1895) sympathie voor de leer van het chiliasme toonde. Volgens NCV 12 maart 1875 art.13 legde hij dienaangaande een verklaring af. Ds. J. van Andel neigde eveneens naar het chiliasme (*De Haas* I, 15).
43 J. van Dijk Mzn., *Twee toespraken over Jakobus 1: 25 en Jeremia 3: 21-23, de eerste gehouden in de Engelsche Presbyteriaansche kerk te Rotterdam, de tweede in de Hervormde kerk te IJlst*, Amsterdam 1865.
44 NCV 28 maart 1866 art.24-25.
45 NCV 25 sept. 1866 art.12-15.

...

> Het oordeel der Synode is, dat de behandeling der zaak van Ds. J. van Dijk tot het Kerkbestuur[46] behoort, waaronder ZEw. ressorteert, en wekt mitsdien de Klasse Varsseveld ernstig op, om de zaak spoedig in behandeling te nemen'.[47]

Op grond van deze opwekking benoemt de classis Varsseveld een commissie, bestaande uit de predikanten Van Andel, Breukelaar en Bulens, teneinde de zaak Van Dijk 'te onderzoeken'. De volgende vergadering, die zou worden gehouden 21 november 1866, kon niet doorgaan wegens de absentie van J. van Andel, rapporteur der commissie.[48]

Maar op 16 april 1867 wordt bij monde van laatstgenoemde onder meer het volgende gerapporteerd.

> De commissie heeft in haar vergadering van 20 november 1866 een onderzoek ingesteld naar de inhoud van de *Toespraken*. De schrijver verklaarde dat het door hem gewraakte 'zoeken van heil in lang versleten regels' behalve een beschuldiging tegen de 'gansche christenheid' ook gericht was tegen de Afgescheiden kerken 'voor zoover deze, door Art. 16 en 84 Synode 1863' het onderzoek van de leer der laatste dingen en de vrijheid der Evangelieprediking aan banden gelegd hadden. De commissie wierp hem tegen dat hij door zulk een onbestemde beschuldiging 'de eer van onze kerk had aangetast' en dat het zijn plicht zou zijn geweest, bedoelde zaken in de kerkelijke weg aan de orde te stellen. Verder meent de commissie dat de in de *Toespraken* gegeven raad aan de leden van het Hervormd Kerkgenootschap, zich niet af te scheiden 'in strijd was met de Schrift, die broederlijke of gemeentelijke gemeenschap verbiedt met hen, die in leer of leven zich als ongeloovigen openbaren...'.
> Ds. Van Dijk verklaarde, tot blijdschap van de commissie-leden, dat ook hij 'de kerkelijke gemeenschap zooals die door geloovige broeders in het Herv. Gen. met ongeloovigen geoefend was voor ongeoorloofd houdt. Dit laatste zou hij in een preek of brochure nader uiteenzetten. De commissie koestert de hoop dat door dit geschrift 'de nadeelige indruk, door deze raadgeving verwekt... zal worden weggenomen'.[49]

46 Een term, die men in deze tijd meer dan eens aantreft in kerkelijke stukken van de zijde der Afgescheidenen. Inhoudelijk volgden dezen wel de D.K.O., formeel de vigerende terminologie van de Hervormde kerk. De D.K.O. kent slechts de kerkeraad (als bestuur van een gemeente) en meerdere vergaderingen: classes, particuliere (provinciale) en generale (landelijke) synode.

47 *Handelingen en Verslagen* 934; NCV 25 sept. 1866 art.17.

48 NCV 16 april 1867 art.6. We lezen dat de kerkeraad te Zutphen had besloten geen afvaardiging naar deze november-vergadering te zenden met het oog op de kosten en de afstand... - Heeft Van Andel gehoopt dat de tijd zou slijten?
Predikant en kerkeraad worden door de classis 'ernstig bestraft wegens dit eigendunkelijk besluit'.

49 NCV 16 april 1867 art.8.

De classis spreekt, bij de discussie over bovengenoemde rapport, haar afkeuring uit over bepaalde woorden en daden van ds. Van Dijk.[50] En daarmede blijven voorshands de zaken zoals zij waren.

De vergadering van 18 september 1867 kiest D. Breukelaar tot praeses en J. van Dijk tot scriba. Naar aanleiding van bezwaarschriften uit enige provincies en plaatsen, komen de moeiten rond laatstgenoemde opnieuw aan de orde. Van Dijk verklaart[51] 'nimmer een belofte tot openbaarmaking eener *schuldbelijdenis* gedaan te hebben'. Wel

50 Idem art. 23-28.
51 NCV 18 sept. 1867 art. 6.

> ‘heeft hij eenvoudig aan de commissie uit de klassis gezegd dat hij bij eventuele uitgave eener preek of brochure, zou terug komen op wat men uit zijne Toespraken wèl gelezen schijnt te hebben maar wat er niet in stond, en verklaart dat gedaan te hebben in zijn jl. uitgegevene brochure getiteld “Alliëeren door Alliantie” - zie blz.12, 13 noot.’.[52]

Een brief van ‘Amsterdam’ inzake het preken van Van Dijk op andere plaatsen ontlokt de volgende woorden aan de beklaagde-notulist

> ‘Ds. van Dijk verklaart daarop dat art. 84 Synode 1863[53] zijn geweten raakt, dat hij het in strijd acht met zijn lastbrief “*Predik het Evangelie aan alle Creaturen*”, en zich mitsdien nimmer aan dat artikel zal onderwerpen. Tevens ontkent hij dat hij door zijn preeken elders zich zou hebben schuldig gemaakt aan indringing in eens anders dienst.’[54]

Ook nu grijpt de classicale vergadering niet in. Integendeel, zij geeft ds. Van Dijk opdracht, als scriba, dit verweer te melden aan enige bezwaarde zusterkerken. De samenkomst van maart 1868 levert opnieuw een aantal klaagschriften op, gezonden naar aanleiding van het optreden van Van Dijk: classes Drogeham, Leiden, Rotterdam en de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Amsterdam.[55] In de brief van de classis Rotterdam wordt onder meer betoogd dat in de brochure *Alliëeren door Alliantie* staat, dat niet de Afgescheiden kerkengroep maar de Hervormde kerk ‘de historische voortzetting der Gereformeerde Kerk in Nederland voorsteld’.

De ommekeer in de handelwijs van de classis Varsseveld begint zich te voltrekken op 28 september 1868, als - nadat opnieuw klachten van enige classes zijn geseponeerd - ds. Van Andel een tweetal vragen stelt.[56] In de eerste plaats aan ds. Van Dijk of deze nog instemt met de leer der

52 J. van Dijk Mzn., *Alliëeren door Alliantie. Onze kerkelijke toestanden en wat daaraan te doen, in deze ernstige tijden. Voorgesteld aan mijne geloovige landgenooten. Opgedragen aan de Evangelische Alliantie*, Amsterdam 1867 (tweede druk Amsterdam 1867, derde druk, omgewerkt, Zwolle 1869). De gewraakte noot wordt in de derde druk niet meer gevonden. Zij luidt als volgt.
‘Men heeft in de Synode onzer afgesch. broeders, gemeend gehoor te moeten geven aan de klacht van sommige classes, tegen mij ingekomen omdat ik in een mijner toespraken de Herv. broeders aanraadt zich niet af te scheiden. Men heeft gemeend, dat ik daarmede de eer der afgescheidene kerk aangerand heb, die ik juist meende daardoor uit te drukken en te handhaven; hoe verschillend is dus de zienswijze van mij en mijne broeders. Men heeft daarin gelezen, wat er niet stond, en ik geef hun dat gaarne toe; een ruim hart is ook een gave Gods; maar laten wij het toch ook niet eigenwillig inkrimpen; doch dat ik daar de ontrouw der Herv. leeraars stijf, is onwaar. Is dat verwijt mij ook gedaan, omdat ik de oorzaak van de tegenwoordige verwarring niet alléén op de Herv. broeders maar ook mede op de afgesch. werpe? Immers als ik allen opwek tot algemeene verootmoediging, en wederkeering tot God, dan is dat toch geen weg inslaan, die de ontrouw stijft. Of zijn de afgesch. zonder schuld, de alleen getrouwen, bij uitnemendheid; dat men toch voor eigen gebreken de oogen niet sluite.’

53 Vergelijk noot 38.

54 NCV 18 sept. 1867 art.8.

55 NCV 4 maart 1868 art. 10-12, 16.

56 Men zie voor deze verandering bij ds. Van Andel: Waterink, *a.w.* 72-74. De schrijver verklaart de wending bij Van Andel uit een veranderde houding van zijn Hervormde plaatsgenoten;

Gereformeerde kerk, uitgedrukt in de Drie formulieren van enigheid. Het antwoord luidt: ja. In de tweede plaats aan de *vergadering*

> 'aangezien Ds. van Dijk het beginsel der Afscheiding, waaraan onze Kerk haar bestaan te danken heeft, niet meer beaamt, of het niet noodzakelijk wordt dat Art.... pag. 30 der Synode van 1846[57] op Ds. van Dijk toegepast wordt'.

Doch 'de Klassis oordeelt hiermede vooralsnog te wachten'.[58]

Op de classicale bijeenkomst van 9 juni 1869 lijkt het er op dat er 'vereeniging' tot stand komt, door een verklaring van Van Dijk[59] en een toegefelijke houding van de vergadering. Evenwel wordt uitgesproken dat men gaarne zou hebben gezien

> 'dat door van Dijk ridderlijk het woord "herroepen" gebezigd was; met opzicht tot alles wat hij vroeger in strijd met deze akte[60] geschreven heeft. Nochtans verblijdt zij zich dat van Dijk thans, dezelfde beginselen uitgesproken heeft, als in vroeger dagen tot het ontstaan der afgescheidene gemeenten aanleiding hebben gegeven. Zij hoopt dat hij nu ook in de praktijk, aan de overtuiging getrouw blijven zal, en kennelijk toonen, dat hij protesteert, door daden en woorden, tegen de ongeoorloofde vermenging van het heilige en het onheilige, waarvan het Hervormd Genootschap ons zulk een treurig en afschrikwekkend voorbeeld aanbiedt'.[61]

'Deze vergadering is evenwel, door het ingrijpen van de generale synode (men zie hierna) de laatste geweest, aan welke de gemeente te Doetinchem heeft deelgenomen.

Inmiddels had de zaak ds. Van Dijk één en andermaal gediend op de provinciale vergadering van Gelderland. We noemen hiervan de hoofdzaak, namelijk de brief die, als neerslag van de discussies, aan genoemde predikant, gedateerd 27 juli 1868, werd geschreven.[62]

wij achten het mogelijk dat hij tot het inzicht was gekomen dat de positie van Van Dijk onhoudbaar was geworden.

57 Nummer van het artikel niet ingevuld. Wij kiezen voor art.90 Synode 1846, *Handelingen en Verslagen* 409 (*Handelingen* 1846 blz. 27) aangezien dit ook in het bezwaarschrift van de classis Leiden (men zie hiervóór) wordt genoemd. Genoemd artikel handelt over L.G.C. Ledeboer, zijn volgelingen etc. Besloten werd dat personen die feitelijk met een kerk zouden breken, bericht zouden ontvangen niet meer daartoe te behoren "zonder het gewone formulier van afsnijding op hen toe te passen".

58 NCV 28 sept. 1868 art. 14.

59 NCV 9 juni 1869 art.13.G.A. Wumkes, *Leven en levenswerk van J. van Dijk Mzn*, tweede druk Huizum 1948, 83. De verklaring omvatte drie punten: blijdschap over nieuwontwakend kerkelijk leven in de Hervormde kerk; begeerte dat de Hervormde broeders met meer getrouwheid zullen gaan strijden tegen hen die niet tot de gemeente des Heeren behoren; 'dat hij wenscht, dat al wat hij gezegd of geschreven heeft, in het licht van deze zijne beschouwingswijze zal worden opgevat'.

60 verklaring

61 NCV 9 juni 1869 art.13.

62 HPVG, besluit van 16 juli 1868; men zie voor de tekst van de brief *Handelingen en Verslagen* 1153-1155.

> De provinciale vergadering begint met hem te vragen zich te verklaren op enige punten van zijn geschriften 'ten einde U... te kunnen beschermen en verdedigen tegen de aanklagten, die... tegen U bij haar zijn ingediend'. Dan volgen vijf punten, waarvan we noemen:
> Op bladzijde 29 van *Twee toespraken* staat 'dat de gemeente zich ophoudt met de onvolmaakte en reeds lang versleten regels, enz. Gij geeft daarmede een onzuivere voorstelling, ook van onze Kerk, alsof zij mede in het maken van verordeningen en in het vasthouden aan onze Geloofsbelijdenis zich met belemmerende en verouderde bepalingen ophoudt...'.
> 'Gij veroordeelt in het algemeen, zonder bepaling, het beginsel van afscheiding, en op pag. 12 van Uwe "twee toespraken" geeft gij den geloovigen in het Hervormd Genootschap den raad zich niet af te scheiden; waarin ligt opgesloten den raad om zich niet bij onze Kerk te voegen... gij veroordeelt daarmede het wettig blijven bestaan dezer Kerk, en zijt in strijd met art. 28 onzer Nederlandsche Geloofsbelijdenis, dat van afscheiding en aansluiting spreekt.'
> 'Gij stelt, zoo als uit uwe brochure is af te leiden, dat de Kerk in ons vaderland verspreid is over onderscheidene Genootschappen, waarvan gij noemt de Hervormde, Lutherse, Doopsgezinde en Afgescheidene, die gij allen op ééne lijn stelt; en gij noemt het zelfs dweepen, naar uitwendige Kerkgemeenschap te jagen en te streven; en afgoderij, het eene Kerkgenootschap boven het andere te verheffen.'

Deze brief werd door ds. Van Dijk beantwoord met een uitvoerig schrijven van november 1868. De inhoud betekende echter geen ondubbelzinnige herroeping van de gewraakte uitspraken. De provinciale vergadering van april 1869 zond daarop een tweede brief, maar deze werd niet meer beantwoord.[63]

De synode die van 16 tot 23 juni te Middelburg bijeenkwam, heeft slechts korte tijd nodig gehad, te handelen over de zaak Van Dijk. Zij constateert en overweegt

> 'Uit verschillende Provinciën en Gemeenten zijn bezwaren en klachten tegen Ds. J. van Dijk ingebragt, en is duidelijk bewezen, dat Ds. J. van Dijk op onderscheidene plaatsen verwarring en strijd in de Gemeente heeft te weeg gebragt; dat hij feitelijk toont zich niet te onderwerpen aan de kerkelijke bepalingen, die tot bevordering van de goede orde zijn vastgesteld, zonder dat hij vroeger of later heeft getracht aan de Synode te bewijzen, dat deze bepalingen tegen het woord Gods strijden; dat hij meer dan eenmaal zich heeft geopenbaard geen vastheid van beginsel te hebben in betrekking tot het standpunt der Christelijke Gereformeerde Kerk, en door zijn spreken en schrijven onze Kerk, zelfs het begin van hare openbaarwording, in verdenking brengt; dat hij in onderscheidene brochures zijne rechtzinnigheid in gegronde opspraak en verdenking heeft gebragt, en nu ook onlangs in een blaadje, behelzende aanvrage om liefdegaven voor de Evangelisatie te Oude-Leije, zich zoo heeft uitgedrukt, dat hij zelf noodig oordeelde onmiddellijk daarna eene toelichtende verklaring te geven in drie Christelijke weekbladen; eindelijk, dat uit de

63 *Handelingen en Verslagen* 1055-1061; HPVG 28 april 1869 art.6, 20.

voorgelegde handelingen van de Provinciale Commissie van Gelderland meer dan duidelijk blijkt, dat hij zich aan broederlijke vermaning onttrekt en tot geen schuldbelijdenis wil komen.'

Verder

'Om al deze redenen besluit de Vergadering betrekkelijk Ds. J. van Dijk, dat er genoegzame redenen bestaan, hem van af heden de bevoegdheid als Leeraar in

> onze kerkgemeenschap te ontnemen, en ten gevolge daarvan zijne verdere handelingen aan zijne personeele verantwoording overlaat.
> De uitvoering hiervan wordt aan de Provincie Gelderland, in vereeniging met de Classis Varsseveld, opgedragen. Tevens besluit de Synode, dat de Classis Varsseveld ernstig bestraft moet worden over hare traagheid in de behandeling van Ds. van Dijk.'[64]

Voor provincie en classis is in deze zaak echter niet veel meer te doen. De classicale vergadering van 21 september 1869 heeft een brief ontvangen van de kerkeraad der gemeente te Doetinchem (inclusief ds. Van Dijk) dat hij zich aan de gemeenschap van de Afgescheiden kerken onttrekt; slechts weinige leden blijven het kerkverband trouw. Als motief voor deze onttrekking wordt door 'Doetinchem' aangevoerd: de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden op de synode 1869![65]

De classis hecht weinig waarde aan het gehalte van genoemd motief. Zij schrijft aan ds. Van Dijk onder meer:

> 'De Klassis Varsseveld vergaderd den 21 September jongstleden te Zutphen, heeft gezien en gehoord een schrijven van Uwe Gemeente, inhoudende kennisgeving dat zij de gemeenschap met onze Kerk opzegt, met welk schrijven gij uw instemming betuigt. Verwondert het de vergadering niet dat Gij gedaan hebt wat zij reeds lang verwacht had, dat gij zoudt doen, het smart haar evenwel dat Gij motieven aanvoert voor deze daad, welke naar haar inzien niet de ware gronden zijn.
> De Vergadering geeft UEW daarbij hare smart te kennen, niet slechts dat gij u aan eene sints zoo vele jaren met ons geoefende Kerkelijke gemeenschap onttrekt, maar ook en voor al dat Gij als voorname reden aanvoert de gesloten vereeniging tusschen de beide Kerken'.[66]

De breuk is definitief; in 1872 wordt de voormalige Afgescheiden kerk te Doetinchem door de overheid erkend als 'Nederlandsch Hervormde Zendingsgemeente'. In 1870 bepaalt de classis Varsseveld dat de 'overgeblevenen van Doetinchem' zich bij de gemeente te Varsseveld kunnen aansluiten.[67]

64 Handelingen en Verslagen 1011-1012.
65 NCV 21 sept. 1869 art. 4.
66 Idem.
67 NCV 12 april 1870 art. 10. In 1871 neemt de class. verg. een voorstel aan ds. Van Dijk 'voortaan als hospitant onze klassicale vergadering te laten bijwonen'. (NCV 1 maart 1871 art. 15). Hiervan komt - zoals begrijpelijk - niet veel terecht, maar toch bezoekt hij bij voorbeeld eind 1872 de vergadering. (NCV 12 nov. 1872 presentie).

Hoofdstuk 14
Varsseveld

Inleiding

In 1848 omvatte de burgerlijke gemeente Wisch het stadje Ter-Borg, de dorpen Sillevolde (thans Silvolde) en Varsseveld, alsmede de buurtschappen Binnenheurne, de Heuven, Ligtenberg, Sillevoldse Buurt, Sinderhoek en Westendorp.[1] Deze gemeente grensde aan - onder meer - Gendringen, Dinxperlo en Aalten. Zij telde 817 huizen, bewoond door 969 huisgezinnen en ongeveer 5900 inwoners 'die meest in den landbouw en den handel in hammen, spek, schors en hout hun bestaan vinden. Ook heeft men er eene ijzergieterij en eene branderij'. Er woonden ongeveer 3800 Hervormden, die lid waren van de gemeente van Ter-Borg, Sillevolde en Varsseveld - ongeveer 1800 Rooms-Katholieken en enige Evangelisch-Luthersen; verder lezen we:

> 'De Christelijke Afgescheidenen, die hier 130 in getal zijn, maken met die uit de dorpen Aalten, Dinxperloo, Genderingen... en Zelhem, een gemeente uit, welke sedert het jaar 1837 bestaat en 330 zielen, onder welke 130 Ledematen[2] telt. Voor een paar jaren was deze gemeente grooter, doch in 1846 en 1847 zijn er ruim 100 zielen naar Noord-Amerika vertrokken. De eerste, die in deze gemeente het leeraarsambt heeft waargenomen, is geweest Jan Wildenbeest, die in het jaar 1843 kwam, en er nog staat.'[3]

Enig commentaar ten aanzien van dit citaat is wenselijk. De Afgescheiden gemeente te Varsseveld (in de eerste tijd: c.a.) werd geïnstitueerd 27 maart 1837. In 1842, nadat men enige jaren in boerderijen was samengekomen, werd een kerkgebouw gesticht op de Keurhorst in de buurtschap Sinderen, gelegen dichtbij de grens van Wisch met Gendringen, Dinxperlo en Aalten.

In 1846-1847 was inderdaad door emigratie het zielental verminderd, maar reeds eerder was dit laatste gebeurd door het zelfstandig worden van gemeenten te Aalten (1843) en te Winterswijk (1841). Na deze 'aderlatingen' omvatte Varsseveld nog slechts leden uit de burgerlijke gemeenten Wisch, Dinxperlo en Gendringen. Het aantal 330 zielen is in overeenstemming met dat van de volkstelling 1849.[4]

1 Thans omvat Wisch: Silvolde, Terborg en Varsseveld alsmede de kleinere woonkernen Bontebrug, Heelweg, Sinderen en Westendorp.
2 De Afgescheidenen spraken van belijdende leden.
3 We ontlenen het voorgaande in deze paragraaf aan *Van der Aa* XI (1848) 531-533 onder 'Varsseveld' en XII (1849) 519-520 onder 'Wisch'. In de opsomming van plaatsen, waar de Afgescheidenen van Varsseveld woonden, zijn Bredevoort, Groenlo en Winterswijk niet genoemd.
4 Bijlage II onder classis Varsseveld. We zien in deze tabel dat Aalten in 1849 ongeveer 264 zielen omvatte.

Vanwege de omvangrijke literatuur over de Afscheiding te Varsseveld c.a. zullen we ons in dit hoofdstuk hier en daar beperken tot het geven van een samenvatting, met verwijzing naar de desbetreffende publicatie.[5]

1. Het begin; notulen Hervormde kerk

De notulen van de Hervormde kerk te Varsseveld[6] van 5 april 1835 vermelden

> '... dat zommige leden de Gezangen bij den Openbare Godsdienst niet mede zongen, weinig gebruik van den gemeenschappelijken Godsdienst maakten en ter vervanging daarvan in het een of ander huis oefeningen hielden, doch niet op het uur der Godsdienst... de vergadering oordeelt dat zij zich zoo weinig mogelijk tegen de zoodanigen moest verzetten, menende dat dit de beste weg ware om geene grote scheuring aan te rigten.'

Over het houden van gezelschap in Varsseveld en naaste omgeving is verder nagenoeg niets bekend.[7] Volgens de notulen van de kerkeraad van 4 oktober 1835 wendden Berend Groot Nibbelink (Gendringen)[8] en Lammert Rademaker (Varsseveld) zich twee dagen daarvóór tot de Hervormde predikant L.F. Westerbeek van Eerten (te Varsseveld c.a. 1819-1845) met bezwaren die onder meer betrekking hadden op het beantwoorden van de vragen van het doopsformulier.[9]

We vinden:

> 'Art.1. Maakte de predikant bekend dat zich vrijdags tevooren twee leden van deze gemeente bij hem vervoegt hadden, met name Berend Grootnibbeling en Lammert Rademaker, ten einde zoo zij betuigden over zaken den Godsdienst rakende te zamen te spreken;
> Art.2 dat dit gesprek door eerstgenoemde B. Grootnibbeling begonnen was met een bezwaar over het Doopsformulier en wel bijzonder over het

5 Literatuur: Cornelis Ruesink, *Korte beschrijving van de wonderbare leidingen Gods, welke hij met mij gehouden heeft*, Doesborgh 1876 (Koninklijke Bibliotheek, broch.3468); J. van der Sluis, *Het independentisme in de Graafschap van Gelderland gedurende de eerste jaren der Afscheiding*, Arnhem 1905; J. van der Sluis, *Gods werk in de Graafschap 1837-1890*, Aalten 1912; J. Scholten, *Opnieuw in vrijheid*, Varsseveld 1937; H.H. Agterhof, 'De Afscheiding te Dinxperlo en omgeving' in *Contactorgaan van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten-Dinxperlo-Wisch* (december) 1977, 11-17; G.H. Ligterink, *De landverhuizers 1830-1850*, Zutphen 1981; VIJFDE DEEL 91-96; M.B. Ahlte, *Emigratie uit de gemeente Wisch naar Noord-Amerika anno 1840-1930*, Varsseveld 1981; Liesbeth Hoogkamp, 'Wisch-scenario 1830-1850' - Afscheiding en landverhuizing in de gemeente Wisch tussen 1830-1850 - niet uitgegeven scriptie Universiteit Utrecht, afd. Nieuwe Geschiedenis, 1982; B.J. Dorrestijn, diverse artikelen in *Classicaal Kerknieuws gereformeerde kerken in de classis Zutphen* 1984-1989.

6 StrA Oost-Gelderland/GA Wisch, Notulen hervormde kerkeraad 1818-1839 (inv. no. 21).

7 Het is hier de plaats te vermelden dat zes weken later de burgemeester van Dinxperlo aan de gouverneur van Gelderland te Arnhem bericht, dat acht à tien personen al geruime tijd de godsdienstoefening bijwonen in het over de grens gelegen Wertherbruch bij Rees, waar de rechtzinnige predikant J.F. Haastert staat. Men zie H.H. Agterhof *a.a. 11*-12. Voor J.F. Haastert: ZESDE DEEL register.

8 Ook de spellingen Groot Nibbeling, Grootnibbelink en Grootnibbeling komen voor.

9 Willemina Groot Nibbelink geb. 24 sept. 1835, was nog niet gedoopt.

woordeken *Alhier*, dat hij vermeende dat *alhier* de zuivere leer niet gepredikt wierd en hij dus op de vragen in het doopformulier voorkomende niet kon antwoorden.'

In deze discussie sprak Groot Nibbelink als zijn overtuiging uit dat in de prediking de leer van de diepe ellende van de mens en die van de weg der verlossing niet tot hun recht kwamen. De predikant wierp hem tegen dat hij die leer volgens het 'Catechetisch onderwijs'[10] alsmede volgens 'het Woord van Jezus en Zijne apostelen' bracht, gelijk de gemeente kon getuigen en ook Groot Nibbelink zou moeten getuigen, als hij geregeld de godsdienst in de kerk bijwoonde, maar daar hij dit naliet 'het hem ging gelijk allen, die den verachtenswaardige Scholte, gewezen predikant te Genderen aankleefden...'. Groot Nibbelink bleef er echter bij dat hij zijn kind niet wilde laten dopen in de Hervormde kerk, waarop de predikant zei

> 'dat de eeuwige gelukzaligheid niet aan den doop verbonden was en dat Groot Nibbelink, wat hem aanging, zijn kind ongedoopt kon laten liggen en op zijn tijd, wanneer het tot onderscheid van jaren mocht komen, tot de Doopsgezinde christengemeente kon laten overgaan'.[11]

Nadat Groot Nibbelink en Rademaker zich enige ogenblikken hadden beraden, overhandigden zij de predikant het volgende stuk:

> 'Aan de Kerkeraad van de zoogenaamde Hervormde Gemeente van Varsseveld
>
> Wij ondergeteekenden, lidmaten en aanhangers der ware gereformeerde kerk verklaren bij dezen vrijwillig dat wij met onze onmondige kinderen op grond van onze in alles met Gods Woord overeenkomende geloofsbelijdenis art.28 en 29 afscheiden van het sedert 1816 bestaande zoogenaamde Hervormde Genootschap en ons hereenigen met alle ware gereformeerden waar de Heere die ook belieft te vergaderen. En vorderen derhalve dat onze namen en die van onze kinderen uit uw lieder doop- en lidmatenboeken uitgeschrapt worden, volgens art.2 van het Algemeen Reglement uwer secte.
> w.g. L. Rademaker'.[12]

Het trekt de aandacht dat de brief slechts is ondertekend door Rademaker, terwijl toch wordt gesproken van 'Wij ondergeteekenden...' - B. Groot Nibbelink scheidt zich 11 oktober 1835 schriftelijk af. In de notulen van 4 oktober 1835 lezen we tevens dat Arent Jan Klompenhouwer en zijn vrouw Christina Rexwinkel zich afscheiden.[13] De kerkeraad besloot naar aanleiding van deze onttrekkingen

> 'de afgedwaalden zoo veel mogelijk te regt te brengen of aan hun zelven over te laten. En bij aldien zij tot armoede mogten vervallen (hetwelk God verhoede) hun evenwel niet te onthouden van het centjen dat voor den armen gegeven wordt'.[14]

10 Bedoeld zal zijn: volgens het onderwijs van de Heidelbergse Catechismus.
11 Not. herv. kerker. 4 okt. 1835 art.3-4.
12 Idem art.5.
13 Idem art.6.
14 Idem art.7.

Nog vinden we in dezelfde notulen:

> ‘Art.8. Wat volgens het bovenstaande geschied is en wat ook nog van velen uit deze gemeente gedaan kan worden, wij houden ons aan het waarachtig geloof en de liefde, en willen het eerste voor ons zelven - de laatste aan God, Jezus Christus, ons zelven en den naaste betonen’.

De notulen van de kerkeraad van 11 oktober 1835 vermelden de afscheiding per brief van Gerrit Geesink, Berend Groot Nibbelink en Johanna Geertruid Hofs (de vrouw van Hendrik te Ronde). Aangezien Groot Nibbelink het stuk heeft geschreven, ontvangt hij een schrijven waarin onder meer staat

> ‘... dat wij met zeker leedwezen zijne missive gelezen hadden; dat wij hem aanraden om Gods Woord met meer verstand te lezen, en dat wij in zijne afscheiding berusten, hem daarbij het gebruik des Avondmaals en het ten doop houden van zijn kind verbiedende[15] tot dat hij beterschap in dezen belooft en bewezen zou hebben’.[16]

In een aantekening na laatstgenoemde notulen vinden we dat ‘Hendrik Jan Hengeveld uit het bredenbroek en Ruesink anders den Soeten genaamd van de vroedvrouw[17] zich insgelijk hebben afgescheiden’.

Tenslotte:

> ‘Dewijl er geen bijzonderheden waren, welke eene vergadering voor het Avondmaal in Jannuarij en April noodzakelijk maakte, zoo zij dit tot bewijs dat er geene meerdere Separatisten in deze Gemeente zijn opgegeven, althans zich niet hebben aangegeven’.

Hierboven registreerden we acht personen; in het rapport van het classicaal bestuur van Zutphen circa 1 februari 1836 wordt gesproken van vijf Afgescheidenen te Varsseveld c.a.[18] Alvorens dit ‘bericht’ van commentaar te voorzien, noemen we een laatste gegeven aangaande de Afscheiding in de hervormde notulen. In mei 1838

15 Vergelijk noot 9.

16 Not. kerker. 11 okt. 1836, art.1-2.

17 Met deze omslachtige benaming wordt aangeduid Cornelis Ruesink (ook, bijv. in huw.acte: Kornelius Ruessink), geboren 29 juli 1799 in de buurtschap “Klein Breedenbroek”, Schoutambt (later gemeente) Gendringen, als zoon van Zweer Rues(s)ink en Dersken ter Heide. Later woonde hij onder Varsseveld en Dinxperlo. Als zijn beroep wordt nu eens wever, dan weer landbouwer opgegeven. Op 13 mei 1824 huwde hij in de gemeente Wisch, Hendrina Wilhelmina Kleinhesselink (GA Wisch, Huwelijken 1824, 13 mei). Ruesink is de schrijver van het in noot 5 genoemde boekje *Korte beschrijving....* Hij vertelt daarin van de zware geestelijke strijd die hij in zijn jeugd voerde. Op circa 17-jarige leeftijd ging hij naar Aalten en werd daar wever (28). Tijdens het vervullen van zijn militaire dienstplicht vertoefde hij onder meer in Noord-Brabant en werd in Veen zeer getroffen door een preek. Toen hij 24 jaar oud was - in 1824 - huwde hij de 45-jarige weduwe met zes kinderen H.W. Kleinhesselink, zoals vermeld vroedvrouw van beroep. Het boekje geeft weinig draden die naar de Afscheiding lopen. Toch is het niet uitgesloten dat Ruesink tijdens zijn militaire dienst contacten heeft gelegd die in 1835 leidden tot de Afscheiding te Varsseveld c.a.. Het is niet geheel duidelijk of ook zijn vrouw met de Hervormde kerk heeft gebroken.

18 Bos, *Archiefstukken* III, 158.

vinden we dat drie broers Wildenbeest, Jan[19], Lammert en Roelof, ter vergadering komen.

19 Jan Wildenbeest, predikant te Varsseveld 1843-1852.

Zij behoren ‘tot de secte der separatie’. Zij uitten verscheidene klachten inzake de leer van de predikant ‘hetwelk tot vervelens toe duurde’.[20]

Noch het getal vijf, noch het aantal acht, hierboven genoemd, geeft echter de stand van zaken met betrekking tot de Afgescheidenen aan per 1 februari 1836. Want reeds circa 5 november 1835 doet zich het merkwaardig feit voor dat 19 volwassenen mede voor 28 kinderen zich met een brief richten tot ds. H.P. Scholte, dan te Gorinchem.[21] De groep verklaart verspreid te wonen over ‘Gendringen, Dinxperlo, Aalten en Wisch’. Men acht zich verplicht zich met Scholte en zijn gemeente te ‘hereenigen’ en in deze gemeenschap te worden ‘op en aangenomen’. Het meest de aandacht trekt, niet de precieze inhoud van de brief, maar de omstandigheid *dat* hij werd geschreven. Het is niet duidelijk hoe de voorman Berend Groot Nibbelink er toe is gekomen zich tot Scholte te wenden.[22] Een ambtelijke relatie tussen laatstgenoemde en de Afgescheidenen te Varsseveld is niet tot stand gekomen, maar het schrijven leert ons, dat er eind 1835 te Wisch, Dinxperlo en Gendringen (‘Varsseveld c.a.’)[23] ongeveer negentien Afgescheidenen - behalve de kinderen - woonden. Wellicht hebben niet allen hun onttrekking aan de Hervormde kerk schriftelijk gemeld, bijvoorbeeld aangezien zij niet-lid-maten waren. De namen van de elf nog niet genoemde ondertekenaars zijn de volgende:

Gerharda Caspers
Berendina Goorhuis (vrouw van Hendrik Wevers)
Gerrit Jan Groot Nibbelink (broer van Berend)
Johanna G. Kleinhesselink
Hendrik Jan te Kotte
Hendrika Krienen (vrouw van B. Groot Nibbelink)
Aaltjen Nagel (vrouw van H.J. te Kotte)
Johanna G.E. Navis (vrouw van L. Rademaker)
Hendrik te Ronde (echtgenoot van G.J. Hofs)
Harmina Westerveid (vrouw van G. Geesink)
Hendrik Wevers[24]

2. Plaatsen van samenkomst; vervolging; ‘doopdiensten’

20 Not kerker. 15 mei 1838, art.4.
21 VIJFDE DEEL 91-96. De brief is gedateerd november 1835, maar aangezien er in wordt vermeld dat Willemina Groot Nibbelink ‘oud 6 weken’ is en dit kind 24 september werd geboren menen we dat ‘circa 5 november’ verantwoord is. Voor het verblijf van Scholte te Gorinchem: EERSTE DEEL 62, VIERDE DEEL 229.
22 Een mogelijkheid is dat B. Groot Nibbelink (of zijn broer Gerrit Jan) tijdens de Tiendaagse veldtocht of daarna met Scholte in contact is gekomen. Volgens het ‘Inschrijvingsregister Nationale Militie 1817-1824 gemeente Wisch’ zijn beide broers militair geweest. Wellicht echter heeft Cornelis Ruesink (noot 17) de aandacht op Scholte gevestigd.
23 Dus afgezien van Aalten; de reeds genoemde H.J. Hengeveld tekent de brief aan Scholte niet.
24 In paragraaf 3 zullen we deze personen opnieuw noemen.

Zoals reeds gezegd, Varsseveld was de moeder-gemeente voor de Afgescheidenen in de Achterho ek. Reeds vóór de instituering in 1837 kwam men samen, in de gemeente Wisch bij A. Colenbrander, A. Heinen, A.J. Klompenhouwer en L. Oberink, in Aalten (Lintelo) bij D.W.

Navis, alsmede in Gendringen (Breedenbroek) bij B. Groot Nibbelink.[25]

Hoewel het veelvuldig-houden van samenkomsten door de Afgescheidenen in de Achterhoek niet heeft geleid tot inkwartiering - zoals in andere delen van Gelderland - mag op grond van verstoring van godsdienstoefeningen en veroordeling door de rechtbank te Zutphen ook voor Varsseveld en omgeving worden gesproken van vervolging.

We noemen in de eerste plaats het gebeuren rond een samenkomst 12 februari 1836 onder Varsseveld gehouden in de woning van kleermaker Evert Heinen. Als de vergadering enige tijd gaande is, treden de vrederechter en de burgemeester binnen. In de buurt zijn ook enige 'gerechtsdienaren en veldwachters'. D. Koops - voor zover we weten nietafgescheiden - is dan bezig met het uitspreken van een gebed. Na een daartoe gegeven bevel werd de vergader-ruimte 'binnen weinige oogenblikken ontruimd'. De burgemeester over de samenkomst rapporterende aan de gouverneur van Gelderland merkte onder meer op

> '... dat mij kennis was gegeven dat op gisterenavond onder Varsseveld eene vergadering zoude gehouden worden van personen die zich werkelijk of met de daad afscheiden van het erkend Hervormde kerkgenootschap, en dat men tevens in die vergadering over zou gaan tot het benoemen of kiezen van ouderlingen en diaconen'.[26]

Onzes inziens kan niet *met zekerheid* worden gezegd dat het voornemen bestond ambtsdragers te verkiezen. Merkwaardig is wat de officier van justitie bij de rechtbank te Zutphen, mr. W.L.F.C. van Rappard[27] - ook hij ontving, evenals de gouverneur, een proces-verbaal - over de bijeenkomst van 12 februari schreef aan de vrederechter van het canton Ter-Borg (deze zond een afschrift aan de burgemeester).[28] Uit zijn woorden blijkt dat hij een eigen en (tegenover zijn superieuren) onhoudbare uitleg gaf aan artikel 291 van het wetboek van strafrecht.[29]

> 'Ik heb de eer gehad te ontvangen het bij UWEG. missive gevoegd Proces Verbaal betrekkelijk de te Varsseveld gehouden Godsdienstige vereeniging, mogende ik niet afzijn[30] UWEG. mijne bijzondere tevredenheid te betuigen over de wijze waarop deze zaak door UWEG. is behandeld en geconstateerd. Het was mij hierbij aangenaam te vernemen dat geen afgezette Predicant aan het hoofd der vereeniging is gevonden en dat men ook niet is overgegaan tot

25 Men zie Hoogkamp, *a.w.* 73. De plaats van de woningen en boerderijen waarin men samenkwam, is door mevrouw Hoogkamp aan de hand van de bevolkingsregisters vastgesteld.

26 GA Wisch, Brievenboek 1836-1837, 13 febr. 1836.

27 Willem Louis Frederik Christiaan van Rappard (geb. 1798 te Arnhem; overl. aldaar 1862) advocaat; officier van justitie te Zutphen; 1835 lid Tweede Kamer; 1844 lid Eerste Kamer; 1840 president gerechtshof Gelderland; 1847 minister van financiën; 1853-1857 lid Tweede Kamer.

28 GA Wisch, Ingek. stukken 1834-1838, 15 febr.1836.

29 '*Geenerlei*' - wij cursiveren - 'genootschap (...) van meer dan twintig personen, met oogmerk... bijeen te komen, ten einde zich met voorwerpen van godsdienst... bezig te houden, zal opgerigt mogen worden, dan met toestemming van de Hooge Regering

30 ... kan ik niet nalaten.

het benoemen van ouderlingen of diaconen of tot het constitueeren van een nieuwe Godsdienstige gezindheid. In mijne wijze van zien is dan ook een vervolging voor de correctioneele Regtbank minder doelmatig, en zal ik mij bepalen met de hoofdpersonen Koops en Klompenhouwer[31] gelijk met de persoon van Evert Heinen[32] in het Parket te ontbieden en ernstig over hun gedrag te onderhouden waartoe eene dagvaarding hierbij gaat.
Mijns inziens toch kan eene vervolging doelmatig en nuttig zijn, wanneer er bijeenkomsten worden gehouden door lieden, die zich verklaard hebben van het erkend Hervormd Kerkgenootschap afteschеiden, of wel onder het bestuur van Predicanten die wegens ongehoorzaamheid aan de bestaande verordeningen zijn geschorst of ontzet, of ook wanneer die bijeenkomsten tot ontrustende twisten, verdeeldheden of ongeregeldheden mogten aanleiding geven, of ook wanneer menschen op eenen meer verwijderden afstand wonende van heinde en ver zich vereenigen om Godsdienstoefeningen te houden, of eindelijk wanneer lieden die eens nadrukkelijk gewaarschuwd zijn, volharden om bij de wet verbodene bijeenkomsten te houden, doch moet men in een onderwerp als dit met de meeste omzigtigheid te werk gaan, door aan den eenen kant wel geene hardnekkige overtreding van de wet te dulden, doch ook aan den anderen kant zonder gebiedende noodzakelijkheid de Godsdienstzin der ingezetenen niet te verontrusten.
Als zoodanig kan ik mij niet voorstellen dat eene vervolging raadzaam is wanneer gelijk dit in dit Arrondissement alom pleegt te geschieden de landlieden in eene buurt woonende des Zondags of op feestdagen in plaats van de avonden in de herbergen door te brengen zich vereenigen in hunne huizen om zich met godsdienstige onderwerpen bezig te houden zonder zich van het Hervormd Kerkgenootschap af te scheiden.
Na deze mededeeling van mijne wijze van beschouwing, mag ik gerustelijk aan uw beleid overlaten, om in dien geest te handelen. Indien er weder vereenigingen in uw Ressort mogten plaats hebben die kenmerken mogten dragen van het voornemen tot afscheiding of onder zoodanige omstandigheden als ik hierboven als strafbaar opgaf, is het niet alleen noodig die vereeniging te ontbinden, maar zal ik zelfs dadelijk in regten ageren, zoowel tegen de hoofden als die hunne huizen hiertoe mogten leenen, verzoekende UWEG. wijders, om mij steeds au courant te houden van hetgeen ten deze in uw canton mogt voorvallen.
De Officier bij de Regtbank van eersten aanleg te Zutphen (get).) W.L.F.C. van Rappard'

Op 27 en 28 maart 1837-27 maart was tweede Paasdag - werden de Afgescheidenen te Varsseveld c.a. voor de tweede maal geconfronteerd met de justitie. De samenkomsten werden gehouden op de boerderij 'Holderslag', Breedenbroek, gemeente Gendringen - thans Brokkenstraat 12 - bewoond door het gezin B. Groot Nibbelink. Zij werden geleid door ds. A. Brummelkamp. Op 27 maart, 's avonds, waren 200 à 300 mensen bijeen. Op 28 maart, 's morgens, werden zes kinderen

31 De reeds genoemde A.J. Klompenhouwer.
32 Het ledenregister van de C.A.G.K. vermeldt hem niet.

gedoopt - het was de eerste ‘doopdienst’. De beklaagden in de naar aanleiding van deze samenkomsten aangespannen rechtbank waren:

1. Anthony Brummelkamp, 25 te Hattem;
2. Berend Groot Nibbelink, 32, landbouwer, geboren en wonende te Gendringen;
3. Lammert Rademaker, 30, wever, geb. en won. te Varsseveld;
4. Hendrik te Ronde, 33, klompenmaker, geb. en won. Breedenbroek, Gendringen;
5. Arent Jan Klompenhouwer, 34, wever, geb. en won. te Varsseveld.

Op 27 maart zijn Groot Nibbelink en Rademaker bevestigd als ouderling, Te Ronde en Klompenhouwer als diaken[33] - zij worden mitsdien gekwalificeerd als 'bestuurders of bewindvoerders'. Bovenstaande gegevens maken duidelijk dat *27 maart 1837* de datum is van de instituering van de gemeente te Varsseveld; tevens behelzen zij de namen van de eerste ambtsdragers. In plaats van ouderling B. Groot Nibbelink werd 30 juni 1838 Arent Colenbrander gekozen (bevestiging 3 november 1838). Op 28 maart 1837 werden de volgende kinderen gedoopt:

1. Christiaan Geesink, geb. 19 nov.1836, zoon van Gerrit Geesink en Harmina Westerveld
2. Willemina Groot Nibbelink, geb. 24 sept. 1835, dochter van B. Groot Nibbelink en Hendrika Krienen
3. Anthonie te Kotte, geb. 11 april 1836, zoon van Hendrik Jan te Kotte en Aaltje Nagel
4. Hendrik Jan Navis, geb. 19 maart 1836, zoon van Derk Willem Navis en Johanna Rexwinkel (buurtschap Lintelo, Aalten)
5. Willemina Rademaker, geb. 2 mei 1836, dochter van L. Rademaker en Johanna Geertruid Navis
6. Jan te Ronde, geb. 15 sept. 1836, zoon van H. te Ronde en Johanna Geertruid Hofs[34]

Brummelkamp wordt 17 mei 1837 te Zutphen veroordeeld tot betaling van *ƒ* 100,- boete, Groot Nibbelink tot *ƒ* 50,- en de andere beklaagden elk tot *ƒ* 25,-; totaal *ƒ* 225,-, vermeerderd met *ƒ* 18,89 aan kosten.[35]

In één adem noemen we de tweede en derde 'doopdienst'. De tweede werd gehouden vrijdag 8 september 1837 op de boerderij 't Heegt van Arent Jan Klompenmaker, thans Entingweg 1 te Varsseveld. Er werden drie kinderen gedoopt.[36] De burgemeester van Wisch schrijft hierover aan de officier bij de rechtbank te Zutphen onder meer dat de vergadering uit slechts twaalf à dertien mensen - onder wie A. Brummelkamp -

33 We vinden niet dat de bevestigden op 27 maart 1837 zijn *gekozen;* wellicht was dit daarvóór gebeurd.

34 B.J. Dorrestijn, *a.a.* 24 jan. 1986 'Gedoopt door dominee Brummelkamp' vermeldt dat H.J. Navis en A. te Kotte in 1847 met hun ouders emigreerden; zij kwamen 21 nov. om op het Michigan Meer. No.4 emigreerde enige jaren later, eveneens met haar ouders en met haar oom Jan Rademaker; er leven thans ongeveer duizend nakomelingen van het geslacht Rademaker in de Verenigde Staten. De no.'s 1 en 2 treden met elkaar in het huwelijk; zij emigreren in 1894 naar de Nieuwe wereld. Alleen no.6., Jan te Ronde bleef in Nederland, en woonde te Breedenbroek.
'Over het leven van Jan te Ronde zou een boek kunnen worden geschreven. De zondagsscholen - namelijk te De Heurne en Sinderen - zijn door hem gesticht en heel lang ook door hem geleid. Daarnaast was hij colporteur van allerlei christelijke lectuur... Bij het vervoer van zware boeken bediende hij zich van een kinderwagen. Jan te Ronde is niet getrouwd geweest en is op 88-jarige leeftijd, 18 januari 1925 te Breedenbroek overleden. Het geheel overziende denk ik dat er dus geen nazaten van de zes dopelingen van 28 maart 1837 onder ons zijn.'

35 RA Gelderland. Arch. rechtb. van eerste aanleg te Zutphen 1811-1838, Correctionele vonnissen 1837, 17 mei; procesverbaal burgemeester Gendringen 28 maart 1837,

36 GA Wisch, 'Doopboek 1835-1838' C.A.G.K.

heeft bestaan ‘en alzoo de ten dezen opzichte bestaande verordeningen niet zijn overtreden’. De burgemeester heeft Klompenhouwer verzocht ‘telkens, wanneer er eene vergadering mogt gehouden worden, mij of iemand van het gemeentebestuur daarvan zou kennis geven; hij heeft zulks echter niet aangenomen...’.[37]

De derde bediening van de doop wordt verrricht door A. Brummelkamp op zaterdag 30 juni 1838 tijdens een ‘gemeente-vergadering’ bij Evert of Lammert Oberink. Ook deze samenkomst leidt niet tot een vonnis van de rechtbank te Zutphen.[38]

In het archief van de arrondissementsrechtbank te Zutphen berusten drie vonnissen aangaande de Afgescheidenen te Varsseveld; zij werden geveld in 1839 en 1840.

Op 30 juni 1839 is ten huize van A.J. Klompenhouwer een ‘vereeniging’ van meer dan twintig personen gehouden; het avondmaal is bediend en enige leden hebben belijdenis des geloofs afgelegd. Aanwezig waren een kleine tweehonderd personen. Aan het avondmaal namen dertig à veertig personen deel. De burgemeester van Wisch vermeldt in zijn procesverbaal dat ‘alle Zondagen dergelijke bijeenkomsten worden gehouden’. Anthony Brummelkamp heeft de dienst geleid. Hoewel Arent Colenbrander, 32 jaar, landbouwer, Lammert Rademaker en Dirk Veldhorst, 35, landbouwer, aanvankelijk in staat van beschuldiging zijn gesteld, worden zij door de rechtbank 1 oktober 1839 vrijgesproken. Zij zijn slechts aanwezig geweest, maar hebben geen daden van beheer verricht - A.J. Klompenhouwer heeft wijselijk zelf gecollecteerd. Op dezelfde datum als hiervoor genoemd wordt A. Brummelkamp veroordeeld tot betaling van *ƒ* 100,- en A.J. Klompenhouwer tot *ƒ* 50,-.[39]

Bij vonnis van 7 oktober 1840 worden Klaas Wildeboer, 30, bedienaar des Goddelijken Woords, geb. te Oude Pekela en wonende te Rijssen alsmede A.J. Klompenhouwer veroordeeld wegens een godsdienstoefening gehouden op de boerderij van laatstgenoemde op 19 augustus. Wildeboer krijgt *ƒ* 50,- boete, Klompenhouwer *ƒ* 25,-.[40]

Tenslotte: op 25 november 1840 worden A. Brummelkamp, ‘predikant bij de gemeente der Afgescheidenen te Schiedam’ en A.J. Klompenhouwer veroordeeld wegens een samenkomst op 5 oktober 1840 op de boerderij van laatstgenoemde gehouden. Er waren circa 300 personen bijeen. Brummelkamp, als oude bekende van de rechtbank, wordt opnieuw beboet, met *ƒ* 100,-, Klompenhouwer met *ƒ* 50,-.[41]

37 GA Wisch, Brievenboek 1837, 9 sept.
38 Men zie voor deze samenkomst Scholten, *a.w.* 17-18; Hoogkamp, *a.w.* 74.
39 RA Gelderland, arch. arrond. rechtbank Zutphen, Correctionele vonnissen 1839, 1 okt.
40 Idem 1840, 7 okt.
41 Idem 1840, 25 nov. Men zie voor de laatste twee vonnissen Scholten *a.w.* 25-26; Brummelkamp en Klompenhouwer worden in 1841 in de gelegenheid gesteld gratie te vragen (Scholten,*a.w.* 25 ‘26 Februari 1840’, moet zijn: 26 Februari 1841).

3. Eerste Afgescheidenen

De Afgescheidenen die in de beginjaren tot de gemeente Varsseveld c.a. behoorden, woonden, zoals we reeds aanstipten in de burgerlijke gemeenten Wisch, Gendringen, Dinxperlo, Aalten (met Bredevoort), Winterswijk en Groenlo.[42] In 1841 werd Winterswijk, circa 1843 werd Aalten zelfstandig. Vanwege de grote aantallen der leden, zullen we in deze paragraaf de leden uit Aalten, Bredevoort, Winterswijk en Groenlo niet vermelden; zij worden genoemd in de hoofdstukken 15 (Aalten) en 16 (Winterswijk). Ook de namen van de kinderen laten we achterwege. Voor enige bijzonderheden die we hieronder zullen weglaten, verwijzen we naar eerdere publicaties.[43]

Reeds vermeldden we dat de gemeente te Varsseveld c.a. in 1848, dat wil zeggen na het zelfstandig-worden van Aalten en Winterswijk alsmede na de aderlating door emigratie in 1846 en 1847,[44] circa 330 zielen omvatte. De volkstelling van 1849 geeft aan aantallen Afgescheidenen: Wisch (Varsseveld) 162, Dinxperlo 64, Gendringen 67, Aalten 264 en Winterswijk 53; totaal 610. In Wisch, Dinxperlo en Gendringen tezamen woonden er 293.

We menen derhalve te moeten vasthouden aan bovengenoemd aantal van circa 330 zielen van Varsseveld c.a. rond 1848.[45]

In onderstaande lijst zijn de leden vermeld die in 1835 tot circa 1840 lid werden. Cursief = tekent in 1841 een nog te noemen request aan de Koning

	geb.j.	***geb.pl.***		***emigratie***
A. van Amerongen	1802		kuiper	
Derk Breukelaar	1841	Varsseveld	stoelenmaker	
Gerrit Jan Breukelaar	1803	Varsseveld	stoelenmaker	

42 In Bredevoort en Groenlo geringe aantallen. Afgezien van de kinderen: Bredevoort 4, Groenlo 3 (Scholten, *a.w.* 24).

43 Scholten, *a.w.* 23-25; VIJFDE DEEL 93-96; Hoogkamp, *a.w.* 66-71. De bronnen waaruit de lijst van 89 personen is samengesteld zijn: het eerste ledenregister van de C.A.G.K. te Varsseveld c.a., de burgerlijke stand van Wisch en een nog te noemen request aan de Koning van 1841.

44 De emigratie uit de Achterhoek naar de Verenigde Staten, in 1846 en 1847 op gang gekomen, heeft zich in de tweede helft van de negentiende eeuw gecontinueerd.

45 De statistiek (bijlage II) vermeldt voor Varsseveld c.a. over de jaren 1856 tot 1874 een constant zielental van 345. Dit wijst er op dat groei van de gemeente in dit tijdvak heeft ontbroken. Men houde echter rekening met de emigratie (vgl. vorige noot). Hetzelfde geldt bijv. voor de Afgescheiden gemeenten te Herwijnen en Vuren (EERSTE DEEL passim); ook in deze plaatsen mag worden gesproken van een, sedert 1847, voortdurende trek naar de Nieuwe wereld.
Onzes inziens heeft J. Kamphuis, in zijn artikel ‘Waar bleven sommige kerken uit de Afscheiding?’ (met name in de Achterhoek) *Nederlands Dagblad* 6 nov. 1975, met de factor emigratie geen rekening gehouden.

Gerritje Breukelaar	1766	Varsseveld	
Wessel Breukelaar	1752	Varsseveld	stoelenmaker
Petrus Wilh. ten Broek	1817	Dinxperlo	wever
Gerharda Caspers	1807	Dinxperlo	
Arent Colenbrander Dz.	1800	Varsseveld	landbouwer
en zijn vrouw:			
A. Ormel	1805	Varsseveld	

	geb.j	***geb.pl.***		***emigratie***
Arent Colenbrander GJz.	1807	Varsseveld	landbouwer	1847 met gezin
en zijn vrouw:				
Christina Geesink	1805	Varsseveld		
D. Colenbrander				
Gerrit Jan Colenbrander	1766			
Arent Demkes	1813	Gendringen		
C. Geesink	1790	Varsseveld	zadelmaker	
en zijn vrouw:				
E. Swijtink	1802	Varseveld		
E. Geesink				
Gerrit Geesink	1800	Varsseveld		
en zijn vrouw:				
Hermina Westerveld	1802	Gendringen		
Geesken Goorhuis	1775	Aal ten		
T. de Greeff	1802		schoenmaker	1845 met gezin
en zijn vrouw:				
G. Wolters	1809			
Hendrika te Grootenhuis	1806	Gendringen		
Manus te Grootenhuis	1804	Dinxperlo		
en zijn vrouw:				
Christiena Goorhuis	1812	Dinxperlo		
Adolf Groot Nibbelink[46]	1811	Varsseveld		

46 Kinderen van Frederik Groot Nibbelink en Sandrina Jansen.

Berend Groot Nibbelink[46]	1805	Varssseveld	landbouwer
en zijn vrouw:			
Hendrika Krienen			
Gerrit Jan Groot Nibbelink[46]	1802	Varsseveld	landbouwer
H.J. Hebink	1818		
Hendrik Jan Hengeveld	1802	Aalten	
A. Hiddink en zijn vrouw:	1812		wever
B.P. Messink	1806		
Johanna Hofs	1805	Varsseveld	
G.J. Jansen en zijn vrouw:	1802		
J. Navis			
J. Jansen	1794		kleermaker
Sandrina Jansen	1772	Varsseveld	
Hendrik Jan Keemink	1789	Dinxperlo	
Arent Jan Klompenhouwer	1802	Varsseveld	landbouwer
en zijn vrouw:			wever
Christina Rexwinkel	1807	Gendringen	
Derk Jan Klompenhouwer	1806	Aalten	wever
en zijn vrouw:			
Gerritjen Radstake	1802		
G. Klompenhouwer			
Everdiena Klumper	1819	Zelhem	meid
Berend te Kotte	1823	Varsseveld	

46 Kinderen van Frederik Groot Nibbelink en Sandrina Jansen.

46 Kinderen van Frederik Groot Nibbelink en Sandrina Jansen.

Gerrit Jan te Kotte	1825	Varsseveld		
Hendrik Jan te Kotte	1789	Aalten	landbouwer	1847 met gezin
en zijn vrouw:				
Aaltjen Nagel	1791	Gendringen		
Willem Carl Krienen		Gendringen		
Evert Mateman	1788	Varsseveld		
Dirk Willem Navis	1801	Aalten		1847 met gezin
en zijn vrouw:				(uit Aalten)
Johanna Rexwinkel	1802	Gendringen		
C.J. Oberink				
G. Oberink				

	geb.j.	***geb.pl.***		***emigratie***
Lammert Oberink	1789	Varsseveld	dagloner	1847 met gezin
en zijn vrouw:				
Willemiena Hofs	1792	Gendringen		
B. Ormel	1817			
Hendrik Jan Ormel	1811	Dinxperlo	wever	
Lammert Rademaker	1806	Varsseveld	wever	1846 met gezin
en zijn vrouw:				
Johanna Geertruid	1808	Aalten		
Elisabeth Navis				
W. Rademaker	1804		landbouwer	
en zijn vrouw:				
W. Groot Nibbelink	1802			
Grada Radstake	1779	Varsseveld		
Aaltjen Rengelink		Aalten		
H. Rexwinkel	1808		landbouwer	1847 met gezin
en zijn vrouw: A. Beernink				
Hendrik te Ronde	1803	Gendringen	klompenmaker	
en zijn vrouw:				
Johanna Geertruid Hofs	1797	Gendringen		
Cornelis Ruesink	1799	Gendringen	landbouwer	
Evert Rusink	1787	Dinxperlo		
en zijn vrouw:				
Meiken Hengeveld	1782	Dinxperlo		

Willemiena Rutgers	1825	Varsseveld	
E. Sijnhorst	1795		landbouwer
Dirk Veldhorst	1803	Gendringen	landbouwer
en zijn vrouw:			
G. ter Maat	1803		
F. Veldhorst			
Hendrik Veldhorst	1806	Dinxperlo	landbouwer
G.J. Vink	1798		schoenmaker
Gerrit Jan Wevers	1822		
M. Wevers			
Hendrik Wevers	1787	Aalten	dagloner
en zijn vrouw:			
Berendina Goorhuis	1793	Aalten	
Johannes Wikkerink	1797	Dinxperlo	
en zijn vrouw:			
Hendrika Reusink	1799	Dinxperlo	
Jan Wildenbeest	1808	Gendringen	in 1843
huwt:			predikant
Hendrika Lammerdiena	1807	Varsseveld	
Breukelaar			
Lammert Wildenbeest		Gendringen	
Roelof Wildenbeest		Gendringen	

4. Erkenning; eerste kerkgebouw

Gedateerd 16 februari 1841 wendt de gemeente zich met een request tot de Koning, waarin zij haar verlangen te kennen geeft ‘in de Burgerlijke Maatschappij erkend en

toegelaten te worden'.[47] Verklaard wordt onder meer dat men het Utrechtse reglement heeft aangenomen; dat A. Colenbrander G.J.z. en L. Rademaker ouderling zijn, alsmede A.J. Klompenhouwer en H. te Ronde[48] diaken en dat

47 Herv. Ered. 21 mei 1841, no.6.

48 Het trekt de aandacht dat noch H. te Ronde noch zijn vrouw J.G. Hofs het verzoekschrift tekenden.

> ‘wij ter uitoefening onzer openbaare Godsdienst een gebouw wenschen te vervaardigen. Dat wij intusschen onze openbaare eeredienst wenschen uitteoefenen in een schuur bij A. Colenbrander onder Varsseveld Wijk C 514’.[49]

Het adres werd ondertekend door 41 personen, van wie we de namen in de vorige paragraaf hebben gegeven (cursief gedrukt). De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 8 juni 1841, no.94.[50]

Na enige verwikkelingen inzake de keuze van een stuk grond voor kerkbouw wordt begin 1842 een gedeelte van het terrein van de reeds genoemde boerderij ‘De Keurhorst’ buurtschap Sinderen onder Varsseveld gekocht, de plaats van het huidige bedehuis.[51] Het kerkgebouw werd midden 1842 in gebruik genomen. In 1844 wordt in de onmiddellijke omgeving - eveneens op het terrein van ‘De Keurhorst’ - een pastorie gebouwd; de eerste predikant Jan Wildenbeest is dan reeds meer dan een jaar - namelijk sedert 15 januari 1843 - in de gemeente werkzaam.

5. Gemeentelijk leven 1838-1854[52]

Hoewel het ontstaan en de eerste ontwikkeling van de gemeente te Varsseveld c.a. in het kader van de geschiedenis der Afscheiding alle aandacht verdient - immers zij was de ‘moedergemeente’ in de Achterhoek - valt aangaande haar verdere leven slechts weinig te vermelden. Het verwondert derhalve niet dat zij in de classicale notulen, afgezien van de ‘presentie’ slechts een enkele maal wordt genoemd. Ook moeten we constateren dat het aantal notulen over het door ons behandelde tijdvak betrekkelijk gering is; er werden - voor zover kan worden nagegaan - weinig vergaderingen gehouden.[53]

We zullen ons beperken tot enige hoofdzaken.

Het eerste gebeuren waardoor het leven der gemeente enigszins werd verstoord - een zaak die tot 1854 aan de orde blijft! - is de verwikkeling rond de voorman Berend

49 Bedoeld is A. Colenbrander Dz. gehuwd met A. Ormel, boerderij ‘De Keurhorst’. Het koninklijk besluit tot erkenning spreekt van ‘het achterhuis der woning van Arend Colenbrander in de buurtschap Sinderen onder Varsseveld’.

50 Bewaard: Herv. Ered. 16 juni 1841, no.2. Voor de gehele tekst van het besluit: Scholten, *a.w.* 26-28.

51 Uitvoerig hierover Van der Sluis, *Gods werk in de Graafschap* 9-10; Scholten, *a.w.* 34-36.

52 De indeling paragraaf 5 en paragraaf 6 (‘Gemeentelijk leven 1854-1869’) berust op de inhoud van een tweetal boeken ‘Notulen kerkeraad 1838-1854’ en ‘...1858-1878’ alsmede op de komst van ds. F.J. Bulens 8 nov. 1854. De notulen vertonen ook binnen de genoemde tijdvakken hiaten.

53 Bijvoorbeeld nadat J.F. Bulens predikant van de gemeente is geworden (1854): ‘In de eerste jaren zijn er geen bijeenkomsten. Hij is reeds langer dan drie jaar hier, aleer de eerste gemeentevergadering’ - de kerkeraad vergaderde de eerste decennia met de gemeente, althans met de ‘mansleden’ - gehouden wordt. En dan volgt er een officieele kerkeraadsvergadering, die plaats vindt in Augustus 1863, negen jaar na zijn komst'. (Scholten, *a.w.* 43)

Groot Nibbelink (1805-1862), wonende op ‘Holderslag’ te Breedenbroek, gemeente Gendringen. Op 1 augustus

1833 huwde hij te Wisch, als weduwnaar van Gerritje Rexwinkel, Hendrika Krienen, halfzuster van laatstgenoemde. De bruidegom is dan 28 jaar, de bruid 16.[54] Als in zovele Afgescheiden gemeenten heeft een zodanig huwelijk - van een man met een hele of halve zuster van zijn overleden vrouw - ook te Varsseveld moeiten gegeven.[55] Aanstonds na de bevestiging van Groot Nibbelink tot ouderling - 27 maart 1837 - rezen er in de gemeente bezwaren tegen zijn bediening: dit tweede huwelijk zou 'bloedschendig' zijn. Via classis en provincie kwam deze zaak - als vraag - op de synode 1837. Deze vergadering oordeelde dat zij, op grond van Gods Woord geen vrijheid vond een huwelijk als het bedoelde bloedschendig te verklaren en te verbieden. 'Evenwel oordeelt de Synode, over zulk eene gewigtige zaak geen overhaastend oordeel te moeten vellen, maar in deze het oordeel der buitenlandsche kerken te moeten vragen'.[56] Nadat op grond van deze voorlopige conclusie de provinciale vergadering van Gelderland van 7 februari 1838 Groot Nibbelink had opgewekt zijn ontslag als ouderling te vragen, legde hij aanstonds zijn ambt neer.[57] In juni 1846 werd Groot Nibbelink opnieuw als ouderling gekozen, en ook deze maal werd uit de gemeente bezwaar ingebracht op grond van zijn huwelijk met de halfzuster van zijn overleden vrouw.[58] De kerkeraad brengt het geval op de provinciale vergadering, doch door haar wordt deze zaak terugverwezen naar kerkeraad *en gemeente* te Varsseveld. Groot Nibbelink werd daarop in zijn ambt bevestigd.[59]

Na het overlijden van ds. J. Wildenbeest - 5 april 1852; men zie hierna - begeert de gemeente haar ouderling Groot Nibbelink als predikant. Op 22 oktober wordt een gemeentevergadering gehouden waar 75 belijdende leden aanwezig zijn. Handelend over het beroepingswerk, worden 45 stemmen uitgebracht op B. Groot Nibbelink en 23 op J.W. ten Bokkel, dan predikant te Ommen.[60] De gekozene vraagt voorzichtigheidshalve

54 GA Wisch, Huwelijken 1833, 1 aug. Het eerste huwelijk van B. Groot Nibbelink werd gesloten 17 mei 1826 te Wisch. Gerritje Rexwinkel en Hendrika Krienen hadden dezelfde moeder Hendrika Jansen.

55 Uitvoerig: DERDE DEEL 226-228 (Utrecht); ZEVENDE DEEL 355-358 (Delft). We merken op dat nog in 1847 de Koning bij zulk een huwelijk dispensatie kon (en diende) te verlenen. Volgens het toen geldende burgerlijk wetboek was het huwelijk van een schoonbroeder en een schoonzuster verboden. In Joh. Smetius, *Synodale ordonnantien ende resolutien* (Gelre en Graafschap Zutphen), Nijmegen 1736, 160 vinden we:
(art.49) 'Geen Man sal mogen Trouwen de nagelatene Weduwe van zijnen overleden Broeder, nog geen Vrouwe den Man van haare overledene Suster, 't zij de Broeder ofte Suster van heele of halve Bedde geweest zijn...'. (Dorrestijn, *a.a.* - 'Man in de schaduw' - 3 maart 1989.)

56 *Handelingen en Verslagen* (1837) 133, 145, 148. Van het vragen van het oordeel der 'buitenlandsche kerken' wordt, nadat de synode 1837 was gesloten, in geen enkel stuk gerept.

57 HPVG 7 febr. 1838, art.6. Zoals we reeds zagen werd B. Groot Nibbelink opgevolgd door A. Colenbrander GJz; deze werd 3 nov. 1838 door ds. A. Brummelkamp bevestigd.

58 Not. kerker. 16 juni 1846, art.2; 29 juni 1846, art.2.

59 Van der Sluis, *Gods werk in de Graafschap* 11.

60 Not. kerker. 22 okt. 1852 (geen art.) Drie aanwezigen onthielden zich van de stemming, vier stemmen werden uitgebracht op twee andere predikanten.

advies van de classicale vergadering en deze oordeelt dat deze roeping naar den Woorde Gods was, en hij haar moest opvolgen. Groot Nibbelink begeeft zich dan naar de opleiding van A. Brummelkamp te Arnhem.[61] In deze jaren komt de zaak van het 'bloedschendige huwelijk' tweemaal op een generale synode. Die van 1840 verwierp het huwelijk van een man met de zuster van zijn overleden vrouw, hoewel zij tevens uitsprak dat het in een 'gewoon lid' kon worden gedragen als het reeds was gesloten.[62] De synode van 1849 bevestigde het gevoelen van haar voorgangster in 1840,[63] die van 8 tot 29 juni 1854 eveneens.[64]

De uitspraak van de synode 1854 is voor B. Groot Nibbelink aanleiding zich te wenden tot de classicale vergadering van 12 juli 1854. We vinden het volgende:

> 'De broeder Nibbelink verzoekt de vergadering hem te ontslaan van zijn ouderlingschap naardien de Synodale vergadering aangaande een huwelijk met de zuster zijner overledene vrouw verwezen heeft naar het bepaalde op de Synode 1840 en 1849 waarvan hoofdzaak is, omdat het niet welluidt; als lid dragen, maar niet het opzienersambt te bekleeden. De vergadering oordeelt:
> 1. Dat zij de bevoegdheid niet bezit een ouderling te ontslaan zoolang de gemeente zulks niet verlangd, noch de ouderling zelve in zijne bediening bezwaar maakt, als in eene zondige toestand te verkeeren.
> 2. Ziet de vergadering niet in, dat er in de tegenwoordige omstandigheden eenige noodzaak bestaat dat gemelde broeder ontslagen worde, geloofd dat het zelfs zeer tot ontstichting der gemeente Varsseveld zoude verstrekken.
> 3. Wekt de vergadering de gemeente Varsseveld op al het mogelijke te doen om een Leeraar te roepen.'[65]

B. Groot Nibbelink is tot zijn overlijden in 1862 ouderling gebleven, maar zoals uit het bovenstaande valt af te leiden, is het niet gekomen tot zijn ordening als predikant. Enige maanden na de classicale uitspraak wordt J.F. Bulens bevestigd: 8 november 1854.

Van midden 1838 tot eind 1839 wordt de gemeente beroerd door de stellingen van D. Coops, wever, te Heurne, gemeente Dinxperlo. Uit de notulen van de kerkeraad blijkt dat Coops en zijn aanhang - onder wie B. Ovink - afzonderlijk bijeenkomen, maar van tijd tot tijd de 'gemeentevergaderingen' te Varsseveld bezoeken. De in het gezelschap Coops verkondigde meningen over doop, bekering en structuur van de kerk zijn uiterst verward. Het is niet van belang deze te vermelden, temeer daar Coops c.s. aan de gemeente leerstellingen toeschrijven, waarvan geen sprake is. Tijdens één van de gemeentevergaderingen merkt ds. Brummelkamp op - hij is als 'consulent' aanwezig - 'dat de Satan door soortgelijke dingen, waarin misverstand heerscht, de

61 Not. kerker. 2 maart 1853 (geen art.); 16 maart 1854 (geen art.). NCV 10 nov. 1852, art.6; 16 febr. 1853, art.2; 14 sept. 1853, art.5; 22 febr. 1854, art.4.
62 *Handelingen en Verslagen* (1840) 237-239.
63 *Idem* (1849) 461-462.
64 *Idem* (1854) 624, 636-637.
65 NCV 12 juli 1854, art.4.

gemeente zoekt te verderven'. Nadat de kerkeraad aan de groep Coops enige brieven heeft geschreven, breekt alle contact af. Het blijkt dat Coops nimmer tot de

gemeente heeft behoord, haar ook niet wenst te erkennen; B. Ovink wordt begin 1840 weer Hervormd.[66]

In het voorgaande viel het woord 'gemeentevergaderingen'. Het is een verschijnsel dat we aantreffen in het eerste en tweede notulenboek van de kerkeraad. In de vergaderingen gehouden van 1838 tot 1854 vinden we dat steeds een groter of kleiner aantal belijdende mannelijke leden met de kerkeraad bijeenkomt. Scholten merkt op dat er in 1863 - negen jaar na de komst van ds. J.F. Bulens - voor het eerst 'een officieele kerkeraadsvergadering gehouden wordt'.[67] Het is een bijzonderheid die we in meer Afgescheiden gemeenten, ook in dit werk, hebben gevonden of nog zullen vinden. Op deze zaak heeft J. van der Sluis voor een belangrijk deel zijn boek *Het independentisme in de Graafschap...* gebaseerd. Na een brede historische inleiding komt de schrijver tot de conclusie dat het independentisme naar zijn grondvorm de volgende hoofdtrek vertoont:

> 'De Independenten gaan uit van de verkiezing. De Heere heeft volgens hen sommigen van eeuwigheid uit louter genade voor de zaligheid bestemd. Die verkorenen roept Hij krachtdadig door Zijn Geest en Woord, zoodat zij komen tot levend geloof. Uit zulke uitverkorenen alleen mag een gemeente bestaan. Slechts hij, die bewijs van zijne verkiezing kan geven, mag in een gemeente worden opgenomen. Krachtens deze verkiezing staan in een gemeente alle leden gelijk. De een mag niet over den ander, maar slechts met den ander regeeren. Het Independentisme erkent dus slechts het recht van het individu, den persoon. Bovendien alleen het recht van het individueele, het persoonlijke... De vergadering der uitverkorenen regeert dus zichzelf en de ambtsdragers hebben slechts uitvoerende macht... Omdat alle uitverkorenen gelijk staan, mag de eene uitverkorene niet over den ander, maar slechts met den ander regeeren. De eene vergadering van geloovigen staat dus met de andere gelijk. Classikale, Provinciale en Synodale vergaderingen hebben wel eene raadgevende, maar geen beslissende macht.'[68]

Welnu, hoewel 'Varsseveld' dient te worden getypeerd als een van de Brummelkampiaanse, 'Gelderse' gemeenten, kan toch niet worden gezegd dat *dit* independentisme in haar werd gevonden.[69] Bedoelde gemeenten kenmerken zich door een zekere onverschilligheid ten aanzien van de Dordtse kerkenorde, maar er is geen enkele aanwijzing of uitspraak die aantoont dat het door Van der Sluis beschreven independentisme te Varsseveld, ruimer gezegd in de Achterhoek onder de Afgescheidenen ingang heeft gevonden. Het gebeuren met G.J. Groot Nibbelink bewijst het tegendeel,

66 Not. kerker. 1838: 11 juni, art.1; 30 juni, art.3-4; 14 juli, art.6; 1839: 27 mei, naschrift; 24 juni, naschrift; 12 aug. naschrift; 20 jan.1840, art.4. Van der Sluis, *Gods werk in de Graafschap* 14-16.

67 Scholten, *a.w.* 43.

68 Van der Sluis, *Independentisme* 25-26.

69 Dit is ook de mening van A.H. Swijtink in zijn scriptie 'De Aaltense afscheiding en het "fijne" leven in de Achterhoek' (men zie hfdst.15 'Aalten') 62: 'Brummelkamp en de zijnen waren echter geen independenten pur sang'.

Gerrit Jan Groot Nibbelink, oudere broer van Berend, werd in 1802 te Varsseveld geboren en overleed 11 maart 1876 te Silvolde. In 1834 verhuisde hij als ongehuwde jonge man met zijn ouders en zijn broer Adolf naar boerderij

> Velds te Silvolde. Het gezin werd, komende van de Hervormde gemeente te Varsseveld, ingeschreven in de registers van die te Silvolde. De moeder en de beide zoons voegden zich in 1835 bij de Afgescheidenen te Varsseveld c.a. Van 1838 tot 1844 fungeert Gerrit Jan als scriba van de kerkeraad, zonder dat hij ambtsdrager is.
> Na 1845 wordt zijn naam in de annalen van de Afgescheiden gemeente niet meer genoemd. Hij is geruisloos tot de Hervormde kerk teruggekeerd. In 1864 huwt hij in de gemeente Wisch de Hervormde Dina Johanna Vossers. De bruidegom is 62 jaar, de bruid 24.[70] In 1869 wordt een dochtertje Johanna geboren[71]; zij wordt in 1889 in de Hervormde kerk te Silvolde 'aangenomen'.[72]

Eind 1844, onder het predikantschap van J. Wildenbeest, toont G.J. Groot Nibbelink dat hij de beginselen van het zuivere independentisme is toegedaan. We vinden hierover in de notulen van de kerkeraad

> 'Is door G.J. Groot Nibbelink voorgesteld en aangedrongen dat alle leden der gemeente gelijk raad en bestier hadden over de Leer, Tucht en Dienst in de gemeente. En dat het Ambt van den Leeraar en ouderlingen zich in dezen alleen onderscheidde in werking,[73] waartegen door den Leeraar en een der ouderlingen is geprotesteerd en hun gevoelen verklaard, als dat zij door den Heere tot opzieners waren gesteld, en ook aan den Heere verantwoording waren verschuldigd. Maar dat ingeval er eenig Lid mogte zijn, die vermeende eenige reden tot beklag te zien, zij dan ten allen tijd verantwoordelijk zijn voor hun doen. Verder is nog weer veel gesproken over het houden van Classicale en Provinciale vergaderingen, maar eindelijk besloten om zulks te laten rusten tot eene volgende vergadering.'.[74]

In de notulen van de volgende vergadering lezen we dat de discussies over bovengenoemde onderwerpen worden 'gestaakt', opdat, aldus ds. Wildenbeest 'er toch geene verbreking der gemeente uit mogte vloeijen'.[75]

Maar op 19 mei 1845 wordt de bespreking voortgezet. Ds. Wildenbeest verklaart dat de Heere door middel van Zijn gemeente opzieners roept 'om de Gemeente te leeren, te leiden, te regeren naar Zijn Woord' en dat de gemeente 'in zaken die in verschil zijn als ook in algemeene zaken moeten handelen met Classen, Provinciale en Sinodale vergaderingen'. G.J. Groot Nibbelink stelt daartegen

> 'dat de Opzienders hunnen last wat te leeren, hoe te regeeren moeten ontvangen van al de leeden der Gemeente, en dat men geene Classen,

70 GA Wisch, Huwelijken 1864, 3 nov.
71 GA Wisch, Geboorten 1869, acte 12 okt. (geboorte 11 okt.).
72 GA Wisch, 'Lidmatenregister Hervormde gemeente te Silvolde 1772-1920'. Men zie voor G.J. Groot Nibbelink ook Dorrestijn, *a.a.* 7 april 1989 'De hoofdige boer van Velds'.
73 Bedoeld zal zijn: in (meerdere) werkzaamheden.
74 Not. kerker. 18 nov. 1844, art.2-3.
75 Idem 25 nov. 1844, art.4.

Provinciale en Sinodale vergaderingen moet erkennen om in vereeniging met hen te handelen - en zoo is de zaak tegen Eikanderen blijven staan.'.[76]

We zien uit het voorgaande dat ds. Wildenbeest één en andermaal de gereformeerde leer ten aanzien van de regering der kerk naar voren

76 Idem 19 mei 1845, art.2.

brengt. Er is bij hem geen spoor van independentisme. En er is niets wat kan doen vermoeden dat G.H. Groot Nibbelink met zijn gevoelens in de gemeente ingang heeft gevonden.

Zoals we reeds aanstipten: de naam van laatstgenoemde wordt nà 1845 niet meer gevonden, noch in de notulen noch in een nieuw-aangelegd ledenregister.

Jan Wildebeest, die we in dit hoofdstuk reeds noemden, werd in 1808 te Gendringen geboren. Hij voegde zich 24 juni 1839 bij de gemeente. Reeds 11 september 1839 werd hij door haar tot predikant begeerd. Enige weken later begaf hij zich naar ds. A. Brummelkamp te Hattem, teneinde door deze te worden opgeleid. Met Brummelkamp verhuisde hij naar Schiedam en van daar in 1842 naar Arnhem. Hoewel hij zeer opzag tegen de heilige bediening, onderwierp hij zich 10 november 1842 aan het vereiste examen voor de provinciale vergadering van Gelderland en werd 15 januari 1843 te Varsseveld bevestigd door ds. Brummelkamp.[77]

Gezegd mag worden dat Wildenbeest met een gebrekkige opleiding ‘van achter de ploeg’, de gemeente Varsseveld c.a. op een bekwame wijze heeft bediend. Enige malen werd door hem voor een beroep bedankt. Hij overleed na een korte ziekte 5 april 1852, op 43-jarige leeftijd.[78]

6. Gemeentelijk leven 1854-1869

Aangaande dit tijdvak kan weinig anders worden genoemd dan dat Johan Fredrik Bulens predikant was. Bulens werd 2 november 1820 te Dordrecht geboren en overleed te Varsseveld 17 december 1889. Circa 1830 verhuisde zijn ouderlijk gezin naar Velp, waar zijn vader een schoenmakerszaak opende. In 1832 overleed in genoemde plaats zijn moeder. Het gezin viel uiteen: Johan Fredrik werkte in Arnhem, maar bleef in Velp wonen; hij werd opgeleid tot schoenmaker. Met zijn verloofde Helena Maria Catharina Oosterman ging hij over tot de Afgescheiden gemeente te Arnhem en na zijn huwelijk in 1846 stelde een enigszins bemiddelde vrouw hem in staat de predikantsopleiding van Brummelkamp te Arnhem te volgen. Hij stond te Varsseveld van 8 november 1854 tot aan zijn overlijden 17 december 1889. Hij was de drijvende kracht bij het stichten van een christelijke school te Varsseveld; deze kon, nadat vele moeilijkheden waren overwonnen, 13 mei 1868 worden geopend. Ook van hem mag worden gezegd, dat hij de gemeente, die in de beginjaren ook Doetinchem omvatte, op een goede en wijze manier heeft geleid.[79]

7. Emigratie

Tot slot van dit hoofdstuk een enkel woord over de Afgescheiden emigranten uit de gemeente Wisch gedurende de jaren 1845-1850, van wie minstens 22 personen zijn omgekomen voor zij hun bestemming

77 NCV 16 jan. 1843, art.2-3.
78 Men zie voor hem onder meer *De Haas* I, 290-291.
79 Van der Sluis, *Gods werk in de Graafschap* 27-45: *De Haas* I, 67-69.

hadden bereikt. Volgens L. Hoogkamp moeten de volgende namen van gezinshoofden of alleenstaande personen worden genoemd.[80]

cursief= reeds genoemd

	geb.j.		***jaar van emigratie***
H.J. Beernink	1820	kleermaker	1847
E. Buijink	1787	landbouwer	1847
A. Colenbrander	1807	landbouwer	1847
T. de Greeff	1802	schoenmaker	1845
H.J. te Kotte	1789	landbouwer	1847
L. Oberink	1791	landbouwer	1847
L. Rademaker	1806	wever	1846
H. Rexwinkel	1808	landbouwer	1847
L. Temebelder	1816	wever	1847
H.J. Wevers	1824	boerenknecht	1847
A.J. Zeevalking	1822	wever	1846[81]

Bij de grote ramp met het stoomschip 'Phoenix' op Lake Michigan 27 november 1847 - het schip ging door brand onder - kwamen van de, 171 opvarenden 144 personen om het leven. Het aantal omgekomen Nederlanders wordt berekend op 127.[82]

Voor de gemeente te Varsseveld luidt de lijst van verongelukten - althans voor zover bekend - als volgt:

Arent Colenbrander en zijn vrouw Christina Geesink met vijf kinderen; Hendrik Jan te Kotte en zijn vrouw Aaltjen Nagel met vier kinderen; Lammert Oberink en zijn vrouw Willemiena Hofs met drie kinderen;[83] Roelof Wildenbeest, weduwnaar met drie kinderen.

80 Ook in paragraaf 3 gaven we enige bijzonderheden over de afgescheiden emigranten uit Wisch - tijdvak 1845-1847.
81 Men zie voor deze lijst Hoogkamp, *a.w.* 83-86.
82 We ontlenen deze gegevens aan G.H. Ligterink, *a.w.* 92-93.
83 Een vierde kind Gerritje Oberink (22) werd gered.

Hoofdstuk 15
Aalten

De burgerlijke gemeente Aalten omvatte circa 1840 het dorp Aalten, het stadje Bredevoort en de buurtschappen Barlo, Dale, Haart, Heurne, Lintelo en IJzerlo. In het dorp Aalten en in Bredevoort stond (evenals er thans staat) een Hervormde kerk. Het aantal inwoners van het dorp en de buurtschappen bedroeg 5300. Onder dezen waren 4200 Hervormden[1] en 900 Rooms-Katholieken. De middelen van bestaan waren de landbouw, bijenteelt, katoenspinnerijen, weverijen en andere vormen van textielindustrie alsmede steen- en pannenbakkerijen etc.[2]

Bredevoort telde circa 900 inwoners, van wie 570 Hervormd waren en 290 Rooms Katholiek. Als middelen van bestaan dienen te worden genoemd de landbouw alsmede 'het weven en bleeken van linnen'.[3]

1.'De Aaltense beroeringen in 1750'

Evenals te Nijkerk - de 'Nijkerksche beweging' van 1749-1751[4] - is er ook te Aal ten van begin 1750 tot 1751 of 1752 een revival geweest onder de protestantse bevolking, met ongeveer dezelfde verschijnselen als in eerstgenoemde plaats.[5] De gebeurtenissen betroffen, kort gezegd, het tot bekering komen van tal van personen, onder grote lichamelijke benauwdheden en andere aandoeningen. Naar de mening van D. Nauta moet de opwekking worden gezien als een uitloper van de geestelijke opwekking die omstreeks 1742 in Schotland haar hoogtepunt vond en die in Nederland bekend werd door enige brochures geschreven door Hugh Kennedy, predikant van de Schotse gemeente te Rotterdam.[6] Van 1733 tot 1762 stond te Aalten de Hervormde predikant Philippus de Roy. Gezegd mag worden dat hij, evenals ds. Gerard Kuypers te Nijkerk, niet negatief stond tegenover de uitingen van de personen die het sterkst bij de revival waren betrokken, maar daarin - afgezien van excessen - het werk van de Heilige Geest zag.[7]

1 Dezen vormden de Hervormde gemeente te Aalten.
2 *Van der Aa* I (1839) 16-18.
3 *Van der Aa* II (1840) 714-716.
4 VIERDE DEEL 100-102. Men zie ook de daargenoemde literatuur, met name: D. Nauta, 'Gerard Kuypers' en 'Een uitloper van de Methodistische opwekkingsbeweging in Nederland omstreeks het midden der achttiende eeuw', in *Opera Minora*, Kampen 1961, respect. 86-119 en 120-138.
5 M.J. Oosting, *De Aaltense beroeringen in 1750*, Aalten, 1987. De schrijver vermeldt onder meer dat er ook een revival als te Nijkerk is geweest in Amersfoort, Barneveld, Diever, Dordrecht, Gorinchem, Gorredijk, Groningen, Hoogeveen, Huizen, Naarden, Nunspeet, Putten en Werkendam.
6 Nauta, *a.a.* 120-138.
7 Er zijn drie geschriften bewaard die handelen over de Aaltense beroeringen. Ph. de Roy, *Brief geschreven aan de WelEdele Juffer N.N. met een kort aanhangsel rakende de ongewoone veranderinge en bekeeringe in de Gemeente te Aalten*, Zutphen 1750; *De onfeilbare Proef-steen van De nieuwe en zeldzaame Bekeering of Grondig onderzoek van de onregelmatigheit der wonderlijke Bekeeringe te Aalten*, opgedragen door Twee goede vrienden, Leeuwarden 1750; Ph. de Roy, *De feilbaarheid van den zogenaamde onfeilbaren proefsteen aangewezen*, Zutphen 1750. In laatstgenoemd geschrift verdedigde De Roy zich tegen de aanvallen op de revival, op zijn ambtelijke arbeid in die tijd en tegen het geschrift

Merkwaardig is dat in de notulen van de Gereformeerde kerk (na 1816: Hervormde gemeente) te Aalten met geen woord gerept wordt van de geestelijke opwekking; hetzelfde geldt van de notulen van de classis Zutphen over de jaren 1750 en 1751.[8] Echter, in de notulen van de kerkeraad van de Gereformeerde kerk te Dinxperlo vinden we onder 13 september 1750 het volgende.

> 'Voorts is er dien helen herfst niets bijzonders in het kerkelijke voorgevallen, waardig onse aantekening. Dan alleen, dat God airede van April af hebbe gelieven wat meer zeegens en schijnsel te vergunnen op onzen dienst en velen onsterflike zielen op hun eeuwig heijl hebben beginnen te denken; dermate zelfs, dat sig een goed aantal van onse toehoorders, zo binnen als buiten de kerk van traanen, hartgeklop, slaan op de borst, zugten, hikken en snikken, luidkeels hunnen droevigen en rampzaligen toestand uitteroepen, niet konden weerhouden, waar voor den Hartveranderenden en magtigen HemelGod voor eeuwig gedankt zij. Hij doe het werk opregt en deurbrekende worden!'[9]

Heeft de opwekking - over kortere of langere tijd gerekend - gevolgen gehad voor het geestelijk leven te Aalten en omgeving? A. Schouten[10] meent - hij schreef dit in 1931:

> 'Omstreeks 1750 heeft er tijdens Ds. Philippus de Roy een bizondere geestelijke opwekking in Aalten plaats gevonden. Of deze geestelijke opwekking nog gevolgen heeft gehad, van beteekenis voor de reformatie van 1834-1844,[11] is niet met zekerheid te zeggen. Wel neigen we er toe, hier verband te zien. Een bizonderheid is, dat in 1750 het aantal Rooms-Katholieken en Gereformeerden ongeveer even groot was. Thans tellen de R.-Katholieken maar ruim 18% van de bevolking.'

2. Ontstaan en structuur

Alvorens enige bijzonderheden uit het hervormde archief te Aalten te noemen, geven we een korte uiteenzetting over het ontstaan en de structuur van de Afgescheiden gemeente.[12] Zij is ontstaan uit de 'moedergemeente' te Varsseveld, maar het is niet

van de anonyme 'vrienden'. Men zie voor de verdediging van De Roy onder meer M.J. Oosting, *a.w.* 59-60.

8 Oosting, *a.w.* 34-35.

9 *Ibidem* 34-35; Oosting geeft op blz. 35 het facsimilé van dit citaat. Te Dinxperlo stond als Hervormd predikant van 1728 (gekomen als proponent) tot aan zijn emeritaat in 1770: F.H. Hartog.

10 A. Schouten/W. Gerritsma, '*s Heeren werk in Aalten's kerk 1844-1944*, Aal ten 1944, 15.

11 De schrijver bedoelt: voor het ontstaan van de Afscheiding te Aalten.

12 Literatuur: J. Scholten, *Opnieuw in vrijheid*, Varsseveld 1937 (blz. 22-24 - naamlijst Afgescheidenen te Aalten en te Bredevoort 1840); het in noot 10 genoemde werk; W.E. Gerritsma, zeven artikelen 'Uit de historie' in *Mededeelingen van de Gereformeerde Kerken in de Classe Zutphen*, Aalten (3e jrg.) 1944, 21 jan.-24 mrt; A.H.D. Rots, *De Christelijke*

duidelijk hoe de relatie van deze groep tot de Aaltense Afgescheidenen gedurende de jaren 1837 tot circa 1842 is geweest.[13]

Gereformeerde Kerk van Aalten in haar ontstaan en voortbestaan, Aalten 1948; B.D. Rots, *Aalten en Bredevoort in vervlogen tijden*, Aalten 1950; Liesbeth Hoogkamp, '*Wisch-scenario 1830-1850'* (men zie voor deze scriptie het vorige hoofdstuk) 71 (Afgescheidenen te Aalten en Bredevoort circa 1840); A.H. Swijtink, '*De Aaltense Afscheiding en het "fijne" leven in de Achterhoek'*, scriptie geschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam 1985.

13 Wellicht hebben de Aaltense Afgescheidenen in dit tijdvak door gebrek aan predikanten, als conventikel op eigen grondgebied vergaderd.

Volgens een door A.H. Swijtink ingesteld onderzoek, woonden in de jaren 1850-1851 de meeste Afgescheidenen in de buurtschappen Barlo, Dale en Lintelo - deze liggen als een kleine krans aan de noordzijde om het dorp Aalten.[14] Lintelo ligt het dichtst bij Varsseveld; de afstand van deze buurtschap tot het kerkgebouw 'De Keurhorst'[15] bedraagt 3 kilometer, die tot het dorp Aalten 41/2. We zullen zien dat enige Afgescheidenen uit Lintelo vóór dat zij braken met het Hervormd kerkgenootschap vermoedelijk lid waren te Varsseveld - zij werden geen lid van de Afgescheiden gemeente te Aalten, maar bleven geografisch waar zij waren. De band van de Afgescheidenen in de andere buurtschappen, in het dorp Aalten en in Bredevoort, met de gemeente te Varsseveld, moet echter - gelet op de afstanden - aanmerkelijk losser zijn geweest.

Dan, het archief van de Afgescheiden gemeente te Aalten[16] is uiterst pover. De ledenregisters die bewaard zijn, vangen aan na het door ons behandelde tijdvak; gevraagd kan worden of er oudere hebben bestaan. Het eerste notulenboek omvat de periode 1846-1856; daarna is er een hiaat tot 1860. Genoemd boek levert bovendien nagenoeg niets op voor deze publicatie, daar de verslagen summier zijn. Behalve enige namen leren zij ons slechts, dat in de beginjaren, evenals te Varsseveld, niet zozeer vergaderingen van de kerkeraad als wel 'gemeente-vergaderingen' werden gehouden.

Een tweede overeenkomst met 'Varsseveld' is, dat van haar leven gedurende de eerste decennia weinig kan worden gezegd: de korte notulen lopen parallel met de acta van de classis Varsseveld - de gemeente te Aalten wordt, behalve bij de presentie nauwelijks genoemd. Van het reconstrueren van een eerste ledenlijst moeten we afzien, dit in tegenstelling tot Varsseveld.[17] De zaak is dat de beschikbare bronnen te weinig onderling samenhangen. Scholten[18] geeft, bij het noemen van een schrijven door de Varsseveldse gemeente 20 juni 1840 gericht aan de burgemeester van Wisch, de namen van de personen met woonplaats Aalten die 'tot onze gemeente behooren en vermoedelijk onze Godsdienstoefeninge zullen bijwonen'.[19] Maar er is slechts geringe overeenstemming met de ondertekening van het nog te noemen request van Aalten aan de Koning in 1843. Wellicht zijn niet alle personen die Scholten noemt lid geworden te Aalten - een deel van hen kan zijn teruggekeerd tot de

14 Swijtink, *a.w.* 44. Onderzoek G.A Wisch, Bevolkingsregisters 1850-1860.
15 Men zie het vorige hoofdstuk, paragraaf 4.
16 Bewaard GA Aalten.
17 Ook A.H. Swijtink heeft in zijn genoemde scriptie geen eerste ledenlijst kunnen geven of reconstrueren.
18 Scholten, *a.w.* 22-24.
19 De lijst is overgenomen door L. Hoogkamp, *a.w.* 71.

Hervormde kerk. Schouten geeft een kleine 50 namen[20] die hij vond in het notulenboek 1846-1856. Derhalve zijn zij niet alle van personen die bij de stichting der gemeente lid werden; bovendien ontbreken vaak voorletters of zijn deze verhaspeld. Het enige materiaal ten aanzien van het geheel van de eerste leden is de ondertekening van het request aan de Koning 1843, alsmede - ook voor de later-aangeslotenen - de bevolkingsregisters 1850-1860.[21]

Over de datum van instituering der gemeente hangt een lichte sluier. We hebben de volgende gegevens.

In de notulen van de provinciale vergadering van Gelderland van 27 april 1842 wordt bij de splitsing in classes (Apeldoorn en Varsseveld) gesproken van de gemeente te 'Breevoort' - bedoeld is die te Bredevoort en Aalten.[22] Bij de presentie van de eerste vergadering van de classis Varsseveld - 14 december 1842 - wordt aangetekend 'zijnde er van Bredevoort niemand tegenwoordig'.[23]

Schouten, die vermoedelijk archiefstukken onder ogen heeft gehad die sindsdien zijn verloren gegaan, vermeldt in een noot:

'Deze' - bedoeld werd de eerste - 'ouderlingen en diakenen zijn "tot het ambt geroepen en daarin bevestigd" Juli 1843'; ook schrijft hij dat in augustus 1843 een beroep werd uitgebracht op Derk Breukelaar.[24] Het feit dat de schrijver een gedeelte tussen aanhalingstekens plaatste lijkt aan te geven dat hij de uitdrukking in een handschrift heeft gevonden.

Wij concluderen dat de gemeente te Aalten volgens de regels van het gereformeerde kerkrecht in *juli 1843* is geïnstitueerd, maar dat zij daarvóór reeds meer dan een jaar heeft bestaan, met al dan niet verkozen leidinggevende personen (op de meerdere vergaderingen veelal 'afgevaardigden' genoemd). Een dergelijke situatie heeft op vele plaatsen bestaan, vaak doordat een predikant niet in de gelegenheid was, voor de bevestiging over te komen. Het meest waarschijnlijk achten we dat ds. J.W. ten Bokkel, die zondag 16 juli 1843 te Winterswijk werd bevestigd, of zijn bevestiger, kort na genoemde datum de gemeente te Aalten heeft geïnstitueerd.

3. Voorgeschiedenis; Hervormd archief

Het aantal afgescheidenen te Bredevoort is beperkt gebleven. Voor het jaar 1840 worden vier à zes personen genoemd.[25] Maar in 1834 - en wel

20 Schouten, *a.w.* 21.
21 Men zie hiervoor paragraaf 5.
22 HPVG 27 april 1842, art.6.
23 Het gebruik van de termen 'Breevoort' en 'Bredevoort' in plaats van Aalten heeft in het verleden aanleiding gegeven tot het misverstand dat aanvankelijk het zwaartepunt van de Afscheiding in dit stadje lag; men zie bijv. G. Morsink, *Johannes Anastasius Veluanus*, academisch proefschrift, Kampen 1986, stelling XI: 'Breedevoort dient genoemd vóór Varsseveld als het gaat om het vaststellen van het begin van de Afscheiding in de Gelderse Achterhoek in de jaren 1834-1836'.
24 Schouten, *a.w.* 21-22; men zie voor laatstgenoemd gegeven ook par.6.
25 Scholten, *a.w.* 24; Schouten, *a.w.* 21. Het archief van de Hervormde gemeente te Bredevoort over het tijdvak 1830-1850 is niet bewaard.

licht eerder - heeft daar het gezelschap-houden, evenals in de Aaltense buurtschappen, een zekere omvang bereikt. We vinden hierover in het dagboek van Jan Derk te Winkel *(Voorname lotgevallen...)* het volgende:[26]

> '1834. December
> In deze maand hield een man van Doesborg Steeds[27] genaamd veel te Bredevoord op en hield daar zogenaamde oefeningen of Godsdienstige gezelschappen bij verscheiden ingezetenen zelfs bij leden van den Kerkenraad.
> Den 28 had de oude Ds. Entink[28] er zijn gehele preek op ingerigt en bestrafte dit zeer sterk riep de hulp in van den Burgemeester en sloot zoo de Godsdiens verliet de kerk zonder den kerkenraad de hand te geven hierover was de Kerkenraad zeer ontevreden.
> Den 31 hield Ds. Entink Zijne afscheidsrede predikte over 1 Thess.5 v 23 hij bestraft nogmaals de dweperij en ging henen zonder den kerkenraad de hand te geven er werd veel overgepraat'

Ondanks de oefeningen van genoemde Steeds is Bredevoort geen centrum van de Afgescheidenen geworden.

Het archief van de Hervormde gemeente te Aalten[29] levert ten aanzien van ons onderwerp het onderstaande.

Aan het einde van het jaar 1835 (zonder precieze datum) vinden we

> 'In de maanden September en October 1835 eenige personen goed gevonden hebben om zich van het bestaande kerkgenootschap af te scheiden met name: *Lammert Geurink, Antonij Knuevers* en *[Johanna] Geertruid Elizabeth Navis*, Derk Jan Klumpenhouwer, *H. Wevers, B. Goorhuis* en *Hendrik Jan te Kotte* heeft de kerkeraad goed gevonden het Klassikaal Bestuur van Zutphen te hooren. Welk bestuur in hunner vergadering van 2 December 1835 bepaald en den Kerkeraad aangeschreven heeft om die personen in dezen ten wille te zijn.
> Na ontvangst hiervan heeft de Kerkeraad, alsnog, de namen dezer personen niet geroieerd, maar zich genoodzaakt gezien hiervan aanteekening te houden, om zoo, indien gemelde personen in armoede mogten vervallen...[30] te verwijzen, krachtens hun eigene vrijwillige afscheiding.'.

26 G.J. te Winkel, *Voorname lotgevallen van J.D. te Winkel Catechizeermeester*, Bennekom s.a. transcriptie (gestencild; ex. in GA Aalten) 65.

27 Indien de vermelding "een man van Doesburg" juist is, kan volgens de gegevens aangaande de bevolking van deze plaats niemand anders zijn bedoeld dan: Jan Jurriën Steets, geb. te Doesburg en ged. aldaar 31 juli 1796; kleermaker; vertrekt omstreeks 1835 als weduwnaar met kinderen uit Doesburg, bestemming onbekend.

28 W.L. Entink kwam in 1795 als candidaat naar Bredevoort en stond aldaar tot zijn emeritaat, dat 1 januari 1835 inging. De "oude Ds Entink" werd opgevolgd door zijn zoon P. Blok Entink (candidaat); deze stond te Bredevoort van 1 maart 1836 tot 1839 ("eervol ontslagen").

29 Bewaard GA Aalten; we raadpleegden 'Notulen kerkeraad 1645-1843'.

30 Eén woord onleesbaar.

We merken op dat we de personen van wie de namen door ons zijn gecursiveerd, aantroffen bij de ondertekening van de brief eind 1835 aan ds. H.P. Scholte geschreven.[31] De genoemden, behalve Lammert Geurink en Antonij Knuevers werden (blijvend) lid te Varsseveld.[32]

31 VIJFDE DEEL 91-96; hoofdst.14, paragr.1.

32 We vragen ons af of enigen van de in bovenstaand citaat vermelde personen, inzonderheid het echtpaar Hendrik Wevers en Berendina Goorhuis niet lid waren van de Hervormde kerk te *Varsseveld;* vgl. Swijtink, *a.w.* 40-41.

Midden 1836 staat aangetekend, dat ter tafel komt:

> ‘Een door Derk Willem Navis en Jh. Rekswinkel onderteekend schrijven, waarin deze aan den Kerkeraad kennis geven van hunne afscheiding van de Hervormde Gemeente en Kerk.’.[33]

Ook deze personen vonden we onder de leden van de Afgescheiden gemeente te Varsseveld. De laatste vermelding aangaande afscheiding is die van G. Veldhorst (wellicht is bedoeld Gerrit Jan Veldhorst) op 28 november 1836. Onttrekkingen na deze datum werden niet aangetekend, zodat ook het hervormd archief geen houvast biedt voor een reconstructie van een eerste ledenregister.

4. Vonnis; erkenning

Het enige vonnis geveld over Afgescheidenen te Aalten inzake verboden godsdienstoefeningen is, dat door de rechtbank van eerste aanleg te Zutphen op 1 augustus 1838[34] veroordeeld werden Anthony Brummelkamp te Hattem en Derk Willem Navis,[35] 37 jaar, landbouwer, geboren en wonende te Aalten. Op 1 juli 1838 is een godsdienstoefening gehouden op de boerderij ‘Navis’ in Lintelo; hierbij is het heilig avondmaal bediend. Brummelkamp krijgt *ƒ* 100,- boete, Navis *ƒ* 25,-.

Circa 8 oktober 1843 richten de Aaltense Afgescheidenen zich tot de Koning met een verzoekschrift waarin zij erkenning vragen.[36] Zij verklaren onder meer het Utrechtse reglement tot het hunne te hebben aangenomen; tot ouderling hebben zij gekozen Gerrit Bouhuis en Arend Jan Pennings, tot diaken Frederik Heijerman en Jan H. Kappers

> ‘terwijl de verkondiging des Goddelijken Woords en de bedieningen der Bondzegelen onder hun is opgedragen aan Jan Wildenbeest en Jan Willem ten Bokkel, dewelke als zodanig kennelijk dienstbaar en werkzaam zijn in of onder hunne naburige Gemeenten te Varsseveld en Winterswijk tot dat zij naar hoop en wensch ook daarin voor zich zeiven voorzien zullen zijn.’.

Hun erediensten zullen zij uitoefenen ‘in een daartoe opterichten Kerkgebouw op een stuk land op den Esch bij het dorp Aalten en wel ten Noordoosten Kadastraal bekend als tuin in Sectie I no. 1701 ter groote 12 Roeden en 40 Ellen’.[37] Het request

33 Not. kerker. 23 juni 1836 (geen art.) vermeldt C.H. Rekswinkel, maar er kan geen andere persoon worden bedoeld dan Johanna Rexwinkel, vrouw van D.W. Navis.
34 RA Arnhem, archief rechtbank van eerste aanleg te Zutphen, Correctionele vonnissen 1838, 1 aug. In de bijbehorende stukken - de ‘Notulbladen 1837-1838’ -vonden we geen bijzonderheden inzake dit rechtsgeding.
35 In het vonnis staat: Derk Jan Navis.
36 Herv. Ered. 19 dec. 1843, no.11.
37 1240 vierkante meter; ongeveer de plek waar thans de Oosterkerk staat: Oosterkerkstraat 1.

werd, zoals we zullen zien, ondertekend door 35 mannelijke leden. De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 12 januari 1844, no. 113.[38]

38 Herv. Ered. 19 januari 1844, no.3. Ten onrechte hebben Schouten (*a.w.* 19) en in diens voetspoor anderen gedacht dat de gemeente in 1844 werd geïnstitueerd.

Het eerste kerkgebouw van de Afgescheidenen te Aalten (‘1844’). De consistorie werd later gebouwd. In 1914 werd het gebouw gesloopt. Op de plek ernaast verrees in dat jaar de huidige Oosterkerk

5. Eerste Afgescheidenen

Zoals reeds aangeduid in paragraaf 2, menen wij dat voor het noemen van de eerste Afgescheidenen, afgezien van enige personen vermeld in het hervormd archief, slechts met zekerheid kan worden geput uit de

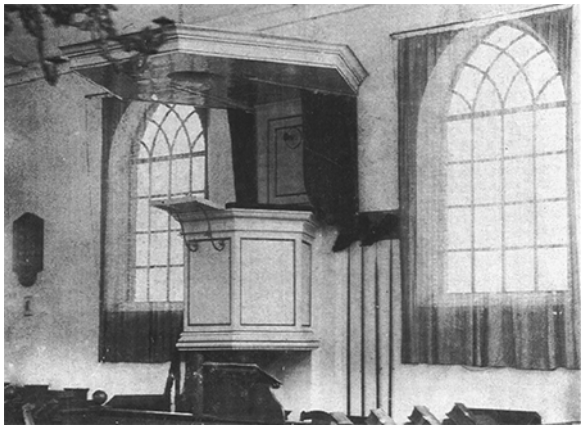

Interieur van het eerste kerkgebouw

ondertekening van bovengenoemd request en, voor het tijdvak 1850-1860, uit de bevolkingsregisters van Aalten. Deze elementen leiden tot onderstaand resultaat.

cursief = heeft request 1843 getekend

A	= wonende in het dorp Aalten, B = Bredevoort,
D	= Dale, H = Haart, L = Lintelo, IJ = IJzerlo
B	= A. Aalbers[39]
A	= *Albert Albers*, landbouwer en zijn vrouw: Harma Steverdink
	G.J. Albers
	H.J. Boeijink
	H. te Bokkel
	Gerrit Bouhuis, landbouwer, wonende Bokkelerhoek, ouderling
	J.N. Brummelstroete
B	Berend Brusse, kleermaker
A	Izak Jacob Fles en zijn vrouw: Everdiena Grademiena Geurink Ldr
	Lammert Geurink
IJ	Geertruida Grotenhuis, meid
	G.H. ten Haaken
H	*Derk Jan Haartman* (1787), landbouwer
H	*Derk Jan Haartman* (1821)
H	*Evert Haartman*
A	Hendrik Helmink, kleermaker
	A. Hesselink
	Arent Jan Hesselink
	Gerrit Hendrik Hesselink
B	*Frederik Heijerman*, arbeider, diaken
	B.H ter Horst
	H.G. ter Horst

39 De namen A. Aalbers, B. Brusse alsmede H.J. Lobeek en zijn vrouw - deze vier personen woonden te Bredevoort - worden ook vermeld in Scholten, *a.w.* 24; Schouten, *a.w.* 21.

	W.M. ter Horst
	J.W. Jentink
	Hendrik Jan Kappers, arbeider
	H.M. Kappers
A	*Jan Kappers*, landbouwer
B	*Jan Hendrik Kappers*, kuiper, diaken
	J. Kleinnibbelink
	W. te Kloeze
L	Antonij Knuevers, landbouwer en zijn vrouw: Zandriena Bievink
D	*Hendrik Jan Koskamp*, landbouwer
L	Jan Hendrik Kraaijenbrink, landbouwer en zijn vrouw: Gerritjen Bulsink
L	Christina Lammers, naaister
L	Gerrit Hendrik Lammers, landbouwer
IJ	Johan Lammers, knecht
B	Harmen Jan Lobeek, landbouwer en zijn vrouw:
	B.H. Lubbers
	Gerharda Johanna Lubbers
	Jan Hindriks Nissen
A	Hendrikus Pakkebier, landbouwer
	Arend Jan Pennings, wonende te Sondern, arbeider, ouderling
	G. Pennings
	Janna Willemina Pennings, meid
A	Dirk Jan Prange, zonder beroep en zijn vrouw: Willemina H. ter Beest

A	Derk Jan Rensink, grofsmid
	J.H. Scheepers
A	Bernardus Schepers, slager en zijn vrouw: Aaltjen Tolkamp
IJ	Lambertus Somsen, landbouwer en zijn vrouw: Elizabeth Lammers
	Gerrit Jan Veldhorst, landbouwer en zijn vrouw: Janna Wilhelmina Houwers
A	Klaas de Vries, koperslager
A	Diederich Wechgelaer, koperslager en zijn vrouw: Hendrika Bouwhuis
	Hendrikus Wegelaar
	J.J. Wegelaar
A	Manus Wevers, dagloner
	D. Weversborg

Volgens de statistiek - bijlage II - bedroeg het aantal Afgescheidenen in Aalten in 1849 circa 264, in 1856 was dit 335.[40]

6. Ds. D. Breukelaar (1846-1888); emigratie

Derk Breukelaar werd 28 december 1814 te Varsseveld geboren en overleed te Aalten 10 januari 1892[41]; hij is predikant te Aalten - zijn enige gemeente - geweest van 24 september 1846[42] tot aan zijn emeritaat in 1888. Reeds in augustus 1843 werd door Aalten een beroep op D. Breukelaar uitgebracht - hij was toen klompenmaker. Hij begaf zich daarop naar de opleiding van A. Brummelkamp te Arnhem en werd, zoals gezegd, in september 1846 tot predikant van Aalten bevestigd. Breukelaar huwde 19 november 1847 Johanna Hendrika Pennings.[43] Het echtpaar kreeg, wonende in de pastorie ‘'t Grotenhuis’, negen kinderen. De drie zoons Gerrit Jan, Johannes en Willem werden eveneens predikant. Breukelaar krijgt van één van zijn opvolgers een loffelijk judicium.[44]

40 GA Aalten, Gemeenteverslag 1855 Aalten: 292 Afgescheidenen.
41 We vinden biografische bijzonderheden in Schouten, *a.w.* 22-25 en in *De Haas*, I, 47-48.
42 Schouten, *a.w.* 22. Swijtink, *a.w.* 47 merkt op: ‘Op 8 October 1846 werd hij in een buitengewone classisvergadering bevestigd. We menen dat dit niet juist is; wel vinden we in art. 7 van de desbetreffende notulen dat Breukelaar in de vergadering ‘de eed tegen de simonie aflegt’.
43 Zij werd 12 november 1825 te Aalten geboren en overleed aldaar op 51-jarige leeftijd 31 december 1876,
44 Schouten, *a.w.* 23.

> ‘De werkzaamheid van Ds Breukelaar bepaalde zich tot een rustige bearbeiding van zijne gemeente. En daarin gaf hij zich dan ook geheel. In een deugdelijke vorming van het opkomend geslacht lag voor hem de hoop voor de toekomst; daarom werd door hem veel werk gemaakt van het catechetisch onderwijs, dat door hem uit gebrek aan beter lokaliteit gegeven werd in de “waschkamer” van het Grotenhuis. Werd hij onverwachts door andere bezigheden verhinderd zijn catechisanten te onderwijzen, dan liet hij zich vervangen door zijn uitnemende echtgenoote, die daarmee verdienstelijken arbeid heeft verricht. Om krachtig voort te bouwen op het eenmaal gelegde fundament, werd gedurende het gansche jaar driemalen per week door hem gepreekt; tweemalen op den Dag des Heeren en éénmaal op een avond in de week.’

Wat de emigratie betreft, in het kort, het volgende. Swijtink heeft gevonden[45] dat uit Aalten in 1846 voor het eerst Afgescheidenen vertrokken naar de Nieuwe wereld - onder hen waren tien gezinshoofden. In 1847

45 Swijtink, *a.w.* 83-84.

emigreerden drie Afgescheiden gezinshoofden. Na dit jaar is de emigratie over haar hoogtepunt heen. Van 1848 tot 1853 is er geen sprake van landverhuizing vanuit Aalten. In 1854: 54 gezinshoofden, onder wie vier Afgescheidenen. Ook in de jaren daarna komt de emigratie niet tot stilstand. Toch constateert Swijtink dat bijvoorbeeld de gemeente te Winterswijk een veel groter verlies aan leden - en aan financiële draagkracht - heeft geleden: '... het overgrote deel van de Afgescheidenen bleef Aalten trouw'.

Bij de ramp met het stoomschip 'Phoenix' 27 november 1847 op Lake Michigan, waarover we schreven in het vorige hoofdstuk, kwamen de uit Aalten (Lintelo) afkomstige vroegere voorman van de Afscheiding te Varsseveld Derk Willem Navis, zijn moeder Johanna Lieftink, zijn vrouw Johanna Rexwinkel en zijn vijf kinderen om het leven.[46]

Mede door de emigratie, al is deze voor Aalten niet spectaculair, blijft de grootte van de gemeente - evenals die te Varsseveld - nagenoeg gelijk; over de jaren 1856-1862 wordt deze opgegeven als 335 leden, over het tijdvak 1863-1874 als 412. De Doleantie, ter plaatse in 1887, is in de Aaltense gemeenschap een ingrijpender gebeurtenis geworden dan de Afscheiding. Na laatstgenoemd jaar groeit het aantal Gereformeerden sterk uit. In het begin van de twintigste eeuw bereikt het zielental van de Gereformeerde kerk te Aalten de drieduizend.

46 Ligterink, *Landverhuizers* 90.

Hoofdstuk 16
Winterswijk

De Burgerlijke gemeente Winterswijk omvatte ook in 1849 behalve het dorp van die naam, de buurtschappen Brinkheurne, Corle, Dorpbuurt, Henxel, Huppel, Kotten, Meddo (Meddeho), Miste, Ratum en Woold. Volgens *Van der Aa* stonden er 1366 huizen, bewoond door 1422 huisgezinnen en 7600 inwoners, die voor het merendeel hun bestaan vonden in de landbouw alsmede in de handel in hout en 'koloniale waren'. Ook waren er weverijen, steen- en pannenbakkerijen alsmede andere vormen van industrie. De Hervormden waren 6350 in getal, de Rooms-Katholieken 1200. Verder lezen we:

> 'De Afgescheidenen, die men er vroeger 150 telde, van welke echter in de beide laatste jaren twee derden naar Noord-Amerika zijn vertrokken, maken sedert 1841 eene gemeent uit. De eerste, die in deze gemeente het leeraarsambt heeft waargenomen, is geweest Jan Willem ten Bokkel, die in 1843 herwaarts kwam, en in het jaar 1844 naar Ommen vertrok.
> ...
> De kerk der Afgescheidenen is een klein gebouw, met eenen toren, doch zonder orgel'.[1]

De Afgescheiden gemeente te Winterswijk is inderdaad in hoge mate 'geteisterd' door de emigratie. In de jaren 1845-1848 vertrokken er van de hoogstens 144 belijdende leden 87 naar Amerika, dit is meer dan zestig procent.[2] In de statistiek (bijlage II) wordt voor 1849 een aantal van 53 zielen vermeld en over de jaren 1856 tot 1874 circa 80.

1. Hervormd archief

Het archief van de Hervormde gemeente te Winterswijk bevat nagenoeg geen gegevens over de Afscheiding. Toch hebben in de jaren 1839 tot 1842 - zoals we nader zullen zien - ruim 50 volwassenen met deze organisatie gebroken en in 1843 circa 25. De notulen van de kerkeraad zijn niet summier, maar zij bevatten voornamelijk zaken van financiële aard: gedingen over kerkelijke goederen etc. Het enige wat we vinden is een brief, gedateerd mei 1840, van achttien personen die verklaren zich af te scheiden.[3] De meeste namen vinden we terug in het ledenregister van de

1 *Van der Aa* XII (1849) 514-516.
2 F.C. Zwaal Jr., *Uit de historie-blaân der Winterswijkse kerk*, Winterswijk 1941, 21. Men zie ook: W. Wilterdink, *Winterswijkse pioniers in Amerika*, Winterswijk 1990; jammer is dat in de (lange) lijst van de emigranten (111-148) geen onderscheid is gemaakt tussen 'Hervormd' en 'Afgescheiden' (108).
3 Not. kerker. 1833-1850, 19 mei 1840, art. 4.

Afgescheiden gemeente, zodat het niet nodig is deze hier te vermelden.[4]

2. Instituering; eerste Afgescheidenen; emigratie

De Afgescheiden gemeente te Winterswijk is, voorzover we kunnen nagaan, geïnstitueerd *6 april 1841*. We baseren ons op de 'titel' van de eerste ledenlijst: 'Naam Register van de Leden der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Winterswijk gesticht den 6 april 1841 - door den Leeraar der Afgescheidene Gemeente K. Wildeboer'.

Het gegeven is enigszins pover, want in het eerste notulenboek van de kerkeraad, dat begint met een vergadering van 12 december 1840 (!) wordt van instituering niet gerept.[5] Gezien echter enige vermeldingen in de notulen - men zie paragraaf 4 - achten we het waarschijnlijk dat de eerste ambtsdragers inderdaad op genoemde datum zijn bevestigd. We merken nog op dat Klaas Marinus Wildeboer (1809-1842) 22 september 1839 te Rijssen predikant werd en van 1 april 1841 tot 27 september 1841 tevens aan de gemeente te Lochem en te Velp (Gld.) was verbonden. Daarna stond hij korte tijd te 't Zand (Gr.) en te Zuid-Beijerland: in laatstgenoemde plaats overleed hij 17 september 1842.[6]

Het 'Naam Register...' opent met drie inschrijvingen - 'Datum van aanneming' - van 30 juni 1839: zij worden gevolgd door achttien van het jaar 1840. We dienen dit zo te zien dat de desbetreffende personen voor de instituering van Winterswijk (min of meer) bij de gemeente te Varsseveld waren aangesloten.[7]

Voor de beroepen in onderstaande lijst hebben we de bevolkingsregisters van Winterswijk geraadpleegd; deze vangen aan met 1820. Bij analyse blijkt dat in de buurtschap Kotten - circa 5 kilometer ten zuidoosten van het dorp Winterswijk nabij de grens met Duitsland gelegen - aanvankelijk de meeste Afgescheidenen woonden.

Ledenlijst over de jaren 1839 tot 1843
tenzij anders aangegeven; geboren te Winterswijk
cursief = tekent het request aan de koning 26 febr. 1842[8]

	geb.j.	*jaar van aansluit.*	*emigratie*
Engele Geertruid Annevelink,	1799	1832	1846

4 Echter, de namen van twee ondertekenaars G.H. Harmelink en Joh. Hendr. Harmelink (alsmede deze familienaam) vinden we niet in de stukken van de C.A.G.K.; evenmin A. Elverdink en J. Elverdink (wel G. Elverdink).

5 Voor wat betreft het archief van de C.A.G.K. te Winterswijk putten we uit het genoemde 'Naam Register...' en uit 'Notulen van de Vergaderingen der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Winterswijk 12 december 1840-3 October 1872', 'Notulen... 14 Mei 1858 tot 3 December 1867'.

6 *De Haas* II, 289-290.

7 Men zie ook J. Scholten, *Opnieuw in vrijheid*, Varsseveld 1937, 24. De tien door Scholten vermelde namen vinden we - afgezien van een enkele verschrijving - terug in het 'Naam Register...'.

8 Paragraaf 3.

vrouw van G.H. ten Dolle				
Willemina Bemers	1813		1840	1845
Berendina Beernink			1843	1846
Leida Bessinkpas	1787		1843	
(vrouw van J. Mennink geen lid)		landbouwer		

	geb.j.		***jaar van aansluit.***	***emigratie***
Jan Albert Beukenhorst	1811	landbouwer	1841	
Christina Bloemers	1820	dienstbode	1842	1847
Gerrit Willem Bloemers	1794		1843	1846
Jan Aalbert Bloemers	1797	landbouwer	1843	1845
Hendrik Jan ter Borg	1790	landbouwer	1841	
Janna Berendina ter Borg-Gossink, vrouw van H.J. ter Borg	1792		1841	
Johanna ten Broeke, vrouw van H.J. Siebelink, geb. te Rekken	1803		1843	1847
Jan Willem Brummelstroete	1810	radenmaker	1841	
Gerrit Hendrik ten Dolle	1802	landbouwer	1843	1846
Gerrit Elverdink		1808	1840	1855
Anna Margaretha Esselink; huwde 1844 ds. J.W. ten Bokkel	1824		1840	
Johanna Geertruid Esselink	1821	1840		
Geziena Esselinkpas	1825	1841	1845	

Hendrik Jan Esselinkpas	1813	arbeider	1841	1847
Jan Berend Esselinkpas	1810	landbouwer	1842	1847
Johanna Berendina Esselinkpas	1808	1840	1847	
Johanna Berendina Esselinkpas	1809		1843	1847
vrouw van G.J. Rensink				
Janna Willemina Esselinkpas	1819	1841	1850	
Janna Hendrika Freriks,	1802		1841	
vrouw van J.W. Brummelstroete				
Gerrit Jan Geurkink	1803	landbouwer	1843	1847
Jan Derk Geurkink	1801	landbouwer	1843	
Janna Gribbroek,	1804		1843	
vrouw van G.J. Geurkink				
Johanna Berendina				
Gijsbersten Hulken	1810	1842		
Gerrit Willem Hesselink,	1807	landbouwer	1839	1846
geb. te Aalten				
Harmen Jan Hesselink	1809	timmermansknecht	1840	1846
Harmina Hesselink,	1807		1840	1847
vrouw van G.J. Oonk Wz.				

Johanna Aleida Hesselink	1813	1840		
Maria Kempers		1841	1847	
Janna Geertruid Lammers, wed. Salomon Esselinkpas	1783	landbouwer	1841	1846
Jan van der Las, geb. te Eibergen	1816	1843	1846	
Jan Albert Lomans	1807	landbouwer	1840	1845
Berend Willem Onnink	1810	landbouwer	1843	
Willemina Onnink-Mennink	1820		1843	
Gerrit Jan Oonk	1810	landbouwer	1841	
Gerrit Jan Oonk Wz.	1814	landbouwer	1840	1847
Jan Berend Oonk	1811	radenmaker	1840	1846
Janna Geertruid Oonk	1812		1843	1846
Aleida Te Raa, vrouw van E. de Roos, geb. te Rekken	1790		1840	
Christiaan Rensink	1814	landbouwer	1841	1850
Gerrit Jan Rensink	1803	landbouwer	1841	1850
Maria Geertruida Rensink	1812		1843	1845
Gerrit Jan Renskers	1818	klompenmaker	1841	1850

	geb.j.		***jaar van aansluit.***	***emigratie***
Janna Reusink, geb. te Dinxperlo	1819		1842	1847
Janna Geertruida Rooks			1843	1846
Johanna Willemina Rooks	1812		1841	1846
Evert de Roos, geb. te Ellecom	1800	landbouwer	1840	
Reint Tiemen Rosenstok, geb. te Hattem	1818	klerk	1842	
Jan Derk Schreurs	1809	landbouwer	1841	
Hendrik Jan Siebelink	1806	landbouwer	1843	1847
Gerrit Jan Sieverdink	1763		1839	
Hilleke Sieverdink, geb. te Amsterdam	1809		1839	1846
Jan Albert Sikkink	1811		1841	1847
Jan Berend Sikkink	1803	wever	1841	1845
Hendrikus Swijtink	1799	landbouwer	1841	1850
Arent Jan Wevers	1806		1843	1846
Berendina Willink	1812	dienstbode	1842	1847
Abraham Wilterdink	1782	landbouwer	1841	
Gerrit Hendrik Wilterdink	1786	landbouwer	1841	

Gerrit Willem Wilterdink	1805	landbouwer	1840	1845
Harmen Jan Wilterdink	1809	kleermaker	1840	1847
Jan Aalbert Wilterdink	1802	landbouwer	1840	1846
Janna Hendrika Wilterdink	1812		1840	1846
Jan Willem Wilterdink	1812		1841	1847
Jan Willem Wilterdink Az.			1841	
Johanna Willemina Wilterdink	1808		1840	1846
Geziena Oonk-te Winkel	1809		1841	
Adriaan Pz. Zweedijk[9]			1843	
Helena Louiza Zweedijk-Eest[9]			1843	

We voegen aan deze lijst toe de naam van een latere ouderling:

Berend Hendrik Einink (ook: Eijnink)	1813	landbouwer	1846

Onderstaande personen tekenden wel het te noemen request van 1842, maar staan niet vermeld in het ledenregister, behalve *Gerrit Esselink* - aansluiting 1844.

Janna Willemina ter Borg	1827		
Gerrit Esselink	1825		1844
Janna Lammers			
Gerharda Aleida Nijenhuis	1831		
Christina Oonk			

9 De latere predikant en zijn echtgenote vertrokken 8 sept. 1843 naar Ommen. Men zie voor Adriaan Pieterszoon Zweedijk (1808-1867) *De Haas* I, 302.

9 De latere predikant en zijn echtgenote vertrokken 8 sept. 1843 naar Ommen. Men zie voor Adriaan Pieterszoon Zweedijk (1808-1867) *De Haas* I, 302.

Christina de Roos (dochter van E. de Roos)	1830

Bovenstaande lijst omvat tot en met H.L. Zweedijk-Eest 71 leden; van dezen emigreerden er 46 naar Noord-Amerika in het tijdvak 1845 tot 1855 - dit is een kleine 65%. Ongeveer dezelfde verhoudingen vinden we als we het 'Naam Register...' analyseren tot 1848, zoals we in de inleiding van dit hoofdstuk reeds opmerkten.

3. Erkenning; huisvesting

Alvorens één en ander te vermelden aangaande het leven der gemeente, noemen we het feit dat zij zich 26 februari 1842 tot de Koning wendt ten-

einde erkenning te verzoeken.[10] Het request, waarvan we de ondertekening reeds hebben beschreven, bevat de namen van 48 personen. G. Elverdink tekent als (enige) ouderling, G.W. Wilterdink als (enige) diaken. Verklaard wordt dat de gemeente het Utrechtse reglement heeft aangenomen. De openbare eredienst zal voorlopig worden uitgeoefend in het achterhuis van de boerderij van Evert de Roos, staande in de buurtschap Kotten 'zulks in afwachting dat zij' - bedoeld is de gemeente -'een kerkgebouw zal gesticht hebben, op het stuk land, gelegen op den Zonnebrink, bij Winterswijk, kadastraal Sectie I no. 397'.[11] De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 14 juni 1842, no.29.[12]

4. Gemeentelijk leven 1840-1869

Zo volledig en nauwkeurig als het 'Naam Register...' is bijgehouden, zo onvolledig en soms duister zijn de notulen van de kerkeraad over het door ons behandelde tijdvak - er zijn hiaten in 1841, over een deel van de jaren 1844-1847 en 1855-1858. Toch krijgen we een indruk van de hoofdlijn in het gemeentelijk leven gedurende de eerste decennia. Een van de belangrijkste facetten hiervan is de reeds genoemde emigratie en daarmede samenhangend de moeiten van de kleine achterblijvende schare een predikant te vinden of te behouden.

De vergaderingen van de kerkeraad hadden gedurende de eerste jaren min of meer het karakter van vergaderingen der gemeente, evenals te Varsseveld en Aalten. De notulen vangen aan met een bijeenkomst van 12 december 1840. De gemeente is dan nog niet geïnstitueerd, zodat het niet verwondert dat twee ouderlingen van de 'moederkerk' te Varsseveld, namelijk A. Colenbrander en L. Rademaker, mede aanwezig zijn. Verder zien we daar alle 'mansleden' die op genoemde datum waren 'aangesloten'[13]: G. Elverdink, G.W. Hesselink, H.J. Hesselink, J.A. Lomans, G.J. Oonk, J.B. Oonk, E. de Roos, G.J. Sieverdink, G.W. Wilterdink, H.J. Wilterdink en J.A. Wilterdink. Ook werd de vergadering bezocht door enige personen die zich kort nadien zouden aansluiten: H.J. ter Borg, G.J. Rensink, J.A. Sikkink en J.B. Sikkink.[14]

Het blijkt dat er moeilijkheden zijn geweest. Welke, maken de notulen ons niet duidelijk. We lezen slechts:

> 'Werd door A. Colenbrander gevraagd of er ook persoonlijk of meer algemeen bezwaren in de Gemeente werden gevonden, waarop algemeen werd betuigd dat zulks vroeger wel plaats had gehad. Maar zij in opregtheid konden betuigen dat hetzelfde door Gods genade was weggenomen.'.[15]

10 Het request wordt bewaard Herv. Ered. 14 mei 1842, no. 4.
11 De plaats van de huidige Zonnebrinkkerk.
12 Herv. Ered. 22 juni 1842, no.17.
13 Officieel echter bij de gemeente te Varsseveld. In het vorige hoofdstuk hebben we ons afgevraagd (voor Aalten) welke betekenis in de practijk de aansluiting te Varsseveld had voor personen die in het oostelijke gedeelte van Aalten of te Winterswijk woonden.
14 De eveneens aanwezige A. (?) Hesselink en H.J. Ormel vonden we niet in het 'Naam Register...'.
15 Not. kerker. 12 dec. 1840, art. 4.

Deze betuiging maakt de weg vrij, staande de vergadering, over te gaan tot het verkiezen van ambtsdragers. Met algemene stemmen wordt G.W. Hesselink tot ouderling en tot 'onderwijzer der jeugd'[16] gekozen, G.W. Wilterdink tot diaken.[17]

De volgende vergadering werd gehouden 2 februari 1841. Weer zijn beide ouderlingen uit Varsseveld aanwezig alsmede ds. K. Wildeboer. Er zijn bezwaren gerezen tegen de verkiezing of de verkozenen, van 12 december 1840. Opnieuw blijven we in het ongewisse welke de aard van de moeite was, maar het resultaat is, dat de verkiezing ongedaan wordt gemaakt.[18] Eerst 3 maart 1841 komt de gemeente[19] bijeen, dan bestaande uit elf - mannelijke, belijdende - leden. De vergadering staat onder leiding van G. Elverdink. Laatstgenoemde wordt met meerderheid van stemmen gekozen tot ouderling en G.W. Wilterdink op dezelfde wijze tot diaken. Verder wordt uit de overigen die allen een gelijk aantal stemmen hebben verkregen, door middel van het lot verkozen tot ouderling J.A. Wilterdink en tot diaken HJ. Wilterdink.[20] Maar in een naschrift bij deze notulen lezen we:

> Op den 9. Maart 1941 bovenstaande beroeping van ouderlingen en diakenen door Dm. K. Wildeboer onderzocht zijnde hoedanig de stemming was toegegaan, verklaarde dat er slechts op eene ouderling en eene diaken van de 11 leden 6 stemmen waren gevallen, terwijl op den 2den ouderling en diaken minder dan de halve leden hadden gestemd, zoo bleek dat de Heere er tot nog toe slechts eene ouderling en diaken verkoos en moesten zich daarmede vergenoegen zullende broeder G. Elverdink tot ouderling en broeder G.W. Wilterdink tot diaken nader onderzocht en vervolgens bevestigd worden.'.

Men is blijkbaar na de vrije stemmingen van 3 maart 1841 op 9 maart niet opnieuw tot verkiezing overgegaan. Voorlopig arbeidt in de gemeente één ouderling en één diaken. Het trekt de aandacht dat de aanvankelijk tot ouderling gekozen G.W. Hesselink op de achtergrond raakt. Na het 'naschrift' vertonen de notulen een hiaat tot 15 september 1841. We nemen aan - vergelijk paragraaf 3 - dat de ambten in de gemeente in de tussentijd zijn ingesteld, en wel op 6 april 1841, door ds. K. Wildeboer. Op 15 september 1841 wordt student Jan Willem ten Bokkel[21] beroepen. Uitgebracht worden 24 stemmen; 23 stemmen vóór het beroep, één lid stemt blanco

16 We lezen: tot verzorger der catechisaties.
17 Not. kerker. 12 dec. 1840, art. 5-6.
18 Idem 2 febr. 1841, art. 2-5, 10-11.
19 Binnen de Afgescheiden kerken had in de eerste tijd het woord 'gemeente' niet alleen de betekenis van een geïnstitueerde eenheid (een 'plaatselijke kerk'), maar ook: een groep Afgescheidenen in een bepaalde plaats, of: het landelijke geheel der Afgescheidenen.
20 Not. kerker. 3 maart 1841, art. 5-6.
21 J.W. ten Bokkel werd in 1815 te Aalten geboren; hij overleed in 1888 te Zwolle. Opgeleid door A. Brummelkamp en A.C. van Raalte te Ommen, Hattem en Schiedam. Predikant te Winterswijk 1843, Ommen 1845; Geesteren 1877; emeritus 1882. Hij huwde in 1844 Anna Margaretha Esselink geb. 1824 te Winterswijk en na haar overlijden Mariana Eskes. Men zie voor hem verder: *De Haas* I, 40-41.

> ‘omdat hij niet wist, of hij op eenen reeds in den dienst des Heeren arbeidenden Leeraar (daar dit wel het begeerlijkst voor hem was, maar waar tegen zich ook noch weder bezwaar opdeed) zoude stemmen, dan een die daartoe wierdt opgeleid.’.[22]

Hoewel zijn studie nog niet is voltooid, verklaart Ten Bokkel in een brief van 11 oktober 1841 geschreven uit Schiedam, het beroep aan te nemen.[23] We mogen er van uitgaan dat hij zondag 16 juli 1843 is bevestigd, want deze dag is volgens het ‘Naam Register...’ de ‘datum van aanneming’ door de gemeente.

J.W. ten Bokkel (1815-1888); reproductie van een tekening bewaard in archief C.A.G.K. te Winterswijk

Vóór de komst van Ten Bokkel ziet men reeds dat het, op zijn zachtst uitgedrukt, niet effectief is, bijeenkomsten der gemeenteleden te houden, in plaats van gewone vergaderingen van de kerkeraad. De broeders zul-

22 Not. kerker. 15 sept. 1841, art. 3-5.
23 De uitvoerige brief is in zijn geheel afgedrukt in Zwaal, *a.w.* 11-14.

len er ook geen tijd voor hebben gevonden. Op 17 januari 1842 worden benoemd om met de opzieners 'uit naam der gemeente' de vergaderingen van de kerkeraad te bezoeken: G.W. Hesselink, H.J. Hesselink, G.J. Oonk, J.B. Oonk, E. de Roos en J.A. Wilterdink; 'de overige leden hebben vrijheid dezelve al dan niet bij te wonen'.[24] Bij gebrek aan kerkgebouw wordt in de jaren 1842-1843 op twee of drie plaatsen vergaderd. We lezen hierover:

> 'Is met eenparig goedvinden besloten, om voortaan wegens algemeene behoefte aan Turf en andere brandstoffen, en verder in het belang der gemeente zijnde omstandigheden, om provisioneel de Godsdienstige samenkomsten in twee te splitsen te Winterswijk bij Broeder G.W. Hesselink en te Kotten bij Broeder J.A. Wilterdink.'.[25]

Daarnaast werd, zoals we zagen, vergaderd bij Evert de Roos, eveneens te Kotten. In 1842 wordt van G.J. Slats en S. Slats voor de prijs van *f* 235,- een stukje bouwland op de Zonnebrink aangekocht met de bedoeling daar een kerk te bouwen. Bij het ontbreken van rechtspersoonlijkheid koopt E. de Roos de grond voor de gemeente. Nadat voor *f* 1.500,- is ingetekend - als lening tegen 4% rente - kan tot aanbesteding worden overgegaan.[26] Aangezien in de notulen van 16 november 1843 wordt gesproken over de vervaardiging van meubilair voor de kerk, mogen we met Zwaal[27] veronderstellen dat het gebouw begin 1844 in gebruik werd genomen; het heeft dienst gedaan tot het jaar 1905.

'Winterswijk' heeft niet alleen te lijden gehad van de emigratie, maarzoals we reeds in hoofdstuk 13 vermeldden - ook van het feit dat de eerste twee predikanten al na korte tijd vertrokken. Zo ds. Ten Bokkel: hij preekt 10 november 1844 afscheid wegens vertrek naar Ommen, daar hij zich niet kan verzetten tegen de grote aandrang door zijn oud-leermeester Van Raalte en door genoemde gemeente uitgeoefend.[28]

Eind 1843 worden een ouderling en twee diakenen gekozen naast de fungerende ambtsdragers. J.A. Wilterdink wordt ouderling, E. de Roos en J.W. Wilterdink, diaken. Opgemerkt dient dat bij de stemming - die mondeling wordt gehouden - de kerkeraad 'eenige personen heeft voorgesteld', met andere woorden: het is een verkiezing met candidaatsstelling volgens de Dordtse kerkenorde. Verder: er is weliswaar geen behoefte aan drie diakenen, maar één van de ambtsdragers is tevens voorzanger en kan derhalve niet collecteren![29] Diaconale zorgen zijn er in deze jaren weinig.[30]

De tweede predikant is Apolonius Gerardus de Waal (1813-1889) die te Winterswijk staat van 2 november 1845 tot 20 september 1846.[31] De oorzaak van dit spoedig vertrek was, zoals we zagen in hoofdstuk 13, van

24 Not. kerker. 17jan. 1842, art. 2.
25 Idem, art. 3.
26 Not. kerker. 17 febr. 1842, art. 2; 5 april 1842, art. 3-5.
27 Zwaal, *a.w.* 17.
28 Hoofdstuk 13, par. 1.
29 Not. kerker. 8 dec. 1843 art. 4-5.
30 Zwaal, *a.w.* 19.
31 Men zie voor hem *De Haas* I 280-281; vorige delen register; Zwaal, *a.w.* 21.

financiële aard. Reeds in 1845 komt in Winterswijk de emigratie op gang; ds. De Waal constateert dat de gemeente niet voldoende in staat is hem te salariëren. Op 15 juni 1846 wordt in een vergadering met gemeenteleden over de trek naar Noord-Amerika gesproken. De kerkeraad wil blijkbaar weten waaraan hij toe is. We lezen:

> 'Verder ieder afzonderlijk gevraagd over hun denkbeeld over 't persoonlijk vertrek naar America, niemand heeft bepaaldelijk voornemen te vertrekken, maar vele letten op de wenken des Heeren.'.[32]

In deze woorden komt de gedachtengang van vele Afscheidenen naar voren, namelijk, dat de toorn Gods op Europa rust - merkbaar onder meer in de aardappelziekte - en dat, evenals van de zon, de weg van Gods genade en mitsdien van de kerk, in westelijke richting zal zijn.[33]

Er bestaan geen notulen over het tijdvak 4 juli 1846 en 23 november 1847, een stand van zaken die ongetwijfeld op rekening van de emigratie van leden van de kerkeraad dient te worden gesteld. Op 24 november 1847 zijn G. Elverdink en G.J. Oonk ouderling, E. de Roos en B.W. Onnink, diaken.[34]

De derde predikant is Winandus Koopmann (1822-1898); hij stond te Winterswijk van 7 augustus 1852 tot 3 juli 1855.[35] Evenals zijn beide voorgangers en zijn opvolger werd hij opgeleid door A. Brummelkamp. Zwaal schrijft, dat over de tijd van ds. Koopmann 'bitter weinig is genotuleerd, zodat we er niet veel van kunnen vertellen.'[36] De gemeente heeft in deze periode te kampen gehad met 'een sectarische gezelschaps-geest', die enige leden van de kleine groep trachtte mee te slepen. Zelfs de eerste ouderling G. Elverdink werd meegetrokken, waarop hij werd ontslagen. Na te zijn afgesneden, evenals zijn vrouw, keren beiden in 1855 tot de gemeente terug. Kort daarna emigreert het echtpaar.[37]

Na het ontslag van G. Elverdink is de samenstelling van de kerkeraad: W. Koopmann; G.J. Oonk, B.H. Einink, J.W. Einink, ouderlingen. Diakenen zijn: E. de Roos, B.W. Onnink en J.D. Voskuil.[38]

Het vertrek van W. Koopmann - in 1855 - luidt een vacature in die tot eind 1867 zal duren. In deze periode komt een merkwaardige samenwerking tot stand, namelijk met de 'Vereeniging van de Vrienden der Waarheid', een groepering van verontruste leden der Hervormde kerk. In sommige plaatsen mondde de beweging uit in de Doleantie van 1886.[39] De 'Vrienden' onder leiding van de catechiseermeester J.D. te

32 Not. kerker. 15 juni 1846, art. 2.
33 F. Staal Pz., *De apostel van Zeeland*, Bruinisse s.a. (biografie van ds. Cornelius van der Meulen) 60; P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*, Leiden 1977, 58-72.
34 Zoals de ledenlijst laat zien, emigreert van deze vier personen slechts G. Elverdink (in 1855).
35 *De Haas* I, 168; TWEEDE DEEL register. De datum '3 juli 1855' ontlenen we aan 'Naam Register...' dat zijn vertrek naar Barendrecht op genoemde dag vermeldt.
36 Zwaal, *a.w.* 23.
37 Not. kerker. 16 okt. 1853, naschrift 'Naam Register...' bij G. Elverdink.
38 Not. kerker. 16 mrt. 1853, art. 1-2; Zwaal, *a.w.* 24.
39 *Chr. Encyclopedie*^{2} VI, 535; ZEVENDE DEEL 311.

Winkel[40] ontvangen van de kerkeraad der Afgescheidenen toestemming voor hun godsdienstoefeningen van het kerkgebouw van laatstgenoemden gebruik te maken. In feite beleggen de 'Vrienden' de kerkdiensten die ook door de Afgescheidenen worden bezocht. Af en toe 'mag' een Afgescheiden predikant optreden.[41] Al spoedig komen er moeilijkheden, bijvoorbeeld als de Afgescheiden kerkeraad toezicht wil houden op het deelnemen aan het avondmaal.[42] De verhouding van beide groepen verslechtert verder als J.D. te Winkel een collecte alsdus aankondigt: 'Weer een collecte voor de afgescheidenen ten behoeve van de inlandsche zendingszaak' en vooral wanneer blijkt dat hij al die collecten zag als een 'de gemeente op de beurs zitten'. Tenslotte doen bezwaren tegen de prediking van Te Winkel, waarbij deze niet van kritiek wil horen, de 'samenwerking' tot een einde komen.[43] Ook de classis wordt omstreeks deze tg121ijd in de zaak gemengd.[44] In de vergadering van de kerkeraad wordt gerapporteerd, dat de classis ernstige bezwaren heeft tegen de gang van zaken te Winterswijk; aangedrongen wordt op 'verandering'.[45] En dan wordt de breuk met de 'Vrienden' definitief. We lezen in de notulen van 16 mei 1850:

> 'Door de afgescheiden Gemeente wordt op aandrang der Classis van die Gemeente het contract namentlijk Winterswijk met de vereeniging vrienden der Waarheid opgezegd, zoodat zes maanden na heden dit contract gesloten op den 6 November 1858... ophouwd te bestaan, onder bepaling echter dat de afgescheiden Gemeente de vereeniging wil doen voortgaan, wanneer de vereeniging van vrienden der Waarheid zich op een kerkelijk standpunt steld, en zich aansluit aan een van die kerkgenootschappen waarin de leer onzer vaderen word geleerd en beleden volgens der geloofsbelijdenis der Gereformeerde kerk'.[46]

In 1862 wordt in plaats van B.H. Einink, Tobias te Winkel tot ouderling gekozen; J.W. Einink was reeds in 1858 geëmigreerd. De samenstelling van de kerkeraad voor deze jaren is niet geheel duidelijk. Eind 1867 zijn G.J. Oonk en T. te Winkel ouderling. Vermoedelijk is dan J.D. Voskuil de enige diaken.

Eerst op 19 oktober 1864 neemt de kleine en zwakke gemeente het beroepingswerk weer ter hand.[47] Het tractement wordt vastgesteld op 450 à 500 gulden.[48] Op 18 oktober 1867 kan - eindelijk - een beroep worden uitgebracht: ds. Manus Sipkes te Beekbergen.[49] Deze aanvaardt de roe-

40 Bedoeld is Jan Derk te Winkel, zoon van Jan Derk te Winkel de schrijver van het in hoofdstuk 15, par. 2 genoemde 'dagboek'. J.D. te Winkel (Jr.) werd in 1830 te Winterswijk geboren; hij overleed te Elburg in 1896. Sedert 1856 werkzaam als godsdienstonderwijzer en evangelist te Nunspeet, Winterswijk etc. In 1888 predikant van de Dolerende gemeente te Beetgum; emeritus 1892; Elburg B 1893. Men zie verder voor hem *De Haas* II, 376.
41 Not. kerker. 22 juli 1858, art. 3-5; 22 okt. 1858, art. 1-2; Zwaal, *a.w.* 24-25.
42 Not. kerker. 6 april 1859, art. 2.
43 Idem 31 dec. 1859, art. 3; 10 jan. 1860, art. 8.
44 NCV 9 maart 1860, art. 5-6.
45 Not. kerker. 23 maart 1860, art. 4.
46 Idem 16 mei 1860, art. 4.
47 Idem 19 okt. 1864, art. 2-3.
48 Idem 27 maart 1867, art. 3; 18 okt. 1867, art. 2-5.
49 Men zie voor hem ook *De Haas* I, 243.

ping en doet 8 december 1867 zijn intrede. Hij staat tot aan zijn overlijden - 2 december 1895 - te Winterwijk.

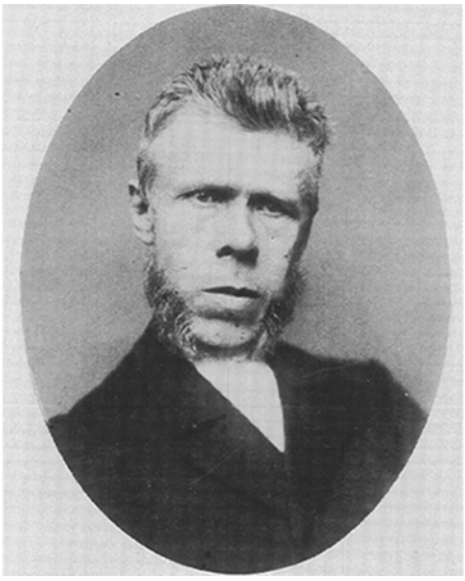

Ds. Manus Sipkes (1830-1895)

Zoals we reeds in hoofdstuk 5 (Beekbergen) vermeldden, huwde Sipkes in 1857 Jannetje Zwanenburg; zij overleed in 1866 op 39-jarige leeftijd, haar man vijf jonge kinderen nalatende. Deze gebeurtenissen zullen ongetwijfeld een stempel op zijn leven hebben gezet. Bij de komst van Sipkes te Winterswijk wordt een vacature van langer dan twaalf jaren afgesloten. Volgens Zwaal had de gemeente dringend behoefte aan vaste en doelbewuste leiding - immers zij was door 'vele gebeurlijkheden bewogen'.[50] Verder schrijft Zwaal:

> 'Wat de prediking van Ds. Sipkes betreft is er wel een enkele keer moeilijkheid geweest. Waarschijnlijk houdt dit hiermede verband, dat deze leraar een overtuigd chiliast was en dit geenszins onder stoelen en banken stak. Er verscheen hierover zelfs een brochure van zijn hand.[51] Veel lezen we hierover echter niet

50 Zwaal, *a.w.* 27.

51 M. Sipkes, *De Toekomst des Heeren, of de leer der laatste dingen*, Winterswijk 1877 (vierde druk: Dokkum 1892).

> in de notulen. Een enkele maal is er een klagende broeder, maar de kerkeraad oordeelt, dat deze "vervuld is met vooroordeel tegen den Leeraar" en dat uit zijn spreken blijkt dat hij weinig acht heeft geslagen op het onderwijs en de prediking'.[52]

Reeds voor het verschijnen van genoemde brochure, namelijk in 1875 - dus na het door ons behandelde tijdvak - legt ds. Sipkes op de classicale vergadering de volgende verklaring af.

> 'Het is mijne volkomene overtuiging dat het Woord Gods ons bekend maakt met de toevergadering der Gemeente tot den Heer en dat eens de Heer met Zijne Gemeente zal verschijnen tot verlossing van Zijn volk Israël en de oprichting van het duizendjarig vrederijk, waarin de Koninkrijken der aarde zullen zijn van onzen God en Zijnen Christus... Daar deze overtuiging met enkele punten der belijdenis in strijd is, acht ik mij geroepen uwe vergadering daarmee in kennis te stellen.'[53]

De vergadering levert op deze woorden geen commentaar. Dit ondanks het feit dat de landelijke synode van 1863 duideljk had uitgesproken dat het onderhavige gevoelen 'geen leer der Gereformeerde kerk is'.[54] De classis Varsseveld en de gemeente te Winterswijk gaan blijkbaar ook in 1875 soms hun eigen weg...

5. De ramp met de 'Phoenix'

De ramp met het stoomschip 'De Phoenix' dat 21 november 1847 op Lake Michigan door brand onderging - door ons reeds gememoreerd in de twee voorgaande hoofdstukken - heeft van de emigranten uit Winterswijk een hoge tol geëist.[55] Het totaal van omgekomen en vermiste passagiers uit deze plaats bedroeg 72; gered werden 10 personen. We geven hieronder de namen van de Afgescheidenen die bij de ramp betrokken waren als omgekomen, vermist of gered. We beperken ons echter tot degenen die reeds in paragraaf 2 werden genoemd.

Jan Berend Esselinkpas (wellicht reeds overleden tijdens de oceaanreis) en vrouw met vijf kinderen
Gerrit Jan Geurkink, weduwnaar met vijf kinderen
Gerrit Jan Oonk Wz. en vrouw Harmina Hesselink met twee kinderen
Hendrik Jan Siebelink en vrouw Johanna ten Broeke met twee kinderen
Jan Albert Sikkink en vrouw Aleida Weenink met vijf kinderen
Berendina Willink - *gered*
Harmen Jan Wilterdink
Jan Willem Wilterdink (1812)

52 Zwaal, *a.w.* 29.
53 NCV 12 maart 1875, art. 13.
54 Hoofdstuk 13, par. 2.
55 Ligterink, *Landverhuizers* 90-92.

Hoofdstuk 17
Geesteren-Gelselaar en Lochem

Inleiding

In dit hoofdstuk behandelen we de gemeente te Geesteren-Gelselaar. Deze werd in combinatie met Lochem geïnstitueerd 27 juni 1839; aanvankelijk werd op drie plaatsen vergaderd, namelijk te Geesteren, Gelselaar en Lochem. Dáár woonden, op een uitzondering na, de leden.[1] Na 1842 gaat de kleine groep te Lochem zelfstandig haar weg. Zij wordt - zoals we zullen zien - te veel beheerst door haar enige ouderling J.G.H. Hoffman en gaat met diens emigratie in 1848 te gronde.

Geesteren en Gelselaar behoren tot de burgerlijke gemeente Borculo, welke behalve beide dorpen het stadje Borculo en enige buurtschappen omvat. In 1840 woonden er 3800 personen, die merendeels hun bestaan vonden in de landbouw. Er waren in genoemd jaar 3500 Hervormden en ongeveer 230 Rooms-Katholieken.[2] We merken op dat er zowel te Lochem, als te Borculo, Geesteren en Gelselaar afzonderlijke Hervormde gemeenten bestonden en bestaan.

In deze tijd telde men in de kom van het dorp Geesteren 430 inwoners en met de omringende buurtschappen 1800.[3] In het dorp Gelselaar woonden 610 personen.[4] Het stadje Lochem en de twee er toe behorende buurtschappen omvatten in 1846 circa 2100 inwoners. Ook hier was het voornaamste middel van bestaan de landbouw. De bevolking was op 80 personen na Nederlands Hervormd.[5]

De gemeente Geesteren-Gelselaar is steeds klein gebleven. In 1849 wonen er op het grondgebied van Borculo en Lochem tezamen 68 Afgescheidenen en van 1856 tot 1869 komt het aantal zielen niet uit boven de 160.[6]

1 Een enkel lid woonde te Neede, te Borculo of te Zutphen.
2 *Van der Aa* II (1840) 588-590.
3 *Van der Aa* IV (1843) 480.
4 *Ibidem* 513.
5 *Van der Aa* VII (1846) 373-378.
6 Vergelijk bijlage II.

Toch bestaat er aangaande deze kleine kerk een tamelijk omvangrijke literatuur, beter gezegd - afgezien van twee gedenkboekjes van O.C. Broek Roelofs - een aantal geschriften en artikelen waarin de geschiedenis van de gemeente óf op de voet wordt gevolgd óf zijdelings ter sprake komt.[7] In de bedoelde boekjes van Broek Roelofs wordt de historie zeer nauwkeurig behandeld - we zullen er hier en daar naar verwijzen.[8]

1. Begin; instituering

In Geesteren waren er reeds vóór 1834 drie gezinnen, die op de zondagavonden gezelschap hielden, waarbij ook 'de droeve toestand van land en kerk aan den Heere werd voorgelegd'.[9] Het betrof de volgende personen: de hoofdonderwijzer Philippus Zalsman en zijn vrouw Gerritje van Waveren; Derk Meengs en zijn vrouw Rijntje Soetenhorst met hun zoon Jan Meengs; Jan Leussink en zijn vrouw Christina te Raa. De conventikels werden veelal gehouden ten huize van de familie Meengs. Van Gelselaar moeten worden genoemd: Egbert Kolkman, vader van Jan Harmen Kolkman; de familie Welmers met drie broers: Arend, Teunis en Willem; Reint Breuker, de bewoner van Witman, een huis dat stond op de Brink te Gelselaar.

Ook te Lochem woonden enige personen 'die begerig waren naar de waarheid der Schrift en de genadeverkondiging van hun Heere en Zaligmaker': Gerrit Hietland en zijn zoon Jan Hietland, Jan Willem Veldmaat, Gerrit Jan Henselaar en Johan Gerhard Hendrik Hoffman.

Toch zou het tot 1839 duren voordat het deze drie groepen - nadat zij elkaar hadden leren kennen - duidelijk werd dat het noodzakelijk en mogelijk was een gemeente te vormen. We lezen hierover in een brief door Jan Meengs[10] in 1889 - hij emigreerde in 1871 - uit de Verenigde Staten gezonden aan ds. A. den Hertogh te Geesteren-Gelselaar; dit ter voorbereiding van de viering van het vijftig-jarig bestaan der gemeente.

7 O.C. Broek Roelofs, *Van strijd en zegen*, Afscheidingsherdenking van de Gereformeerde kerk te Geesteren en Gelselaar 1939; Kampen 1939; O.C. Broek Roelofs, *Herleefd verleden - Gereformeerde kerk te Geesteren-Gelselaar-Borculo*, Zuidlaren 1980; H.W. Heuvel, *Uit den Achterhoek*, Deventer 1928, daarin de schets 'Een aantrekkelijk type van Achterhoeksche vroomheid' 100-134; A.M. Lubberhuizen-van Gelder, 'Het huis Java' in *Gelders-Overijselse Courant*, 7 en 10 nov. 1967; W. Zondervan, 'De mensen achter de Afscheiding in Geesteren en Gelselaar' in '*Archief', Oudheidkundige Vereniging 'De Graafschap' 1975*, Zutphen 1975, 18-27, 102-104; G.H. Ligterink, 'De Oostindische buurt in Lochem' in 'Archief' Oudheidkundige Vereniging 'De Graafschap' 1981, Zutphen 1981, 85-94; W. Klomp, J.M. Somer, *Lochem in oude ansichten*, Zaltbommel 1981, 33-35; *Over stad en scholtambt Lochem*, Lochem 1983 (uitgave van de Gemeente Lochem) 151-152, 188, 234-235; G. Braam-Posthumus e.a. *Anderhalve eeuw gemeente bijeen - Gereformeerde Kerk Geesteren Gelselaar-Borculo 1839-1989*, Borculo 1989.

8 Aan een groot aantal genealogische bijzonderheden zullen we in deze publicatie voorbijgaan; we mogen daarvoor naar beide boekjes van Broek Roelofs verwijzen.

9 Citaten in deze paragraaf zijn - tenzij het tegendeel is vermeld - ontleend aan Broek Roelofs, *Van strijd en zegen* 5-8.

10 Jan Meengs was in 1839: 23 jaar.

Het huis ‘Witman’ destijds staande op de Brink te Gelselaar. Omstreeks 1836 werd hier gezelschap gehouden. Na de instituering der gemeente was het gedurende vele jaren een trefpunt voor de Afgescheidenen

> ‘Een drietal huisgezinnen Mr. Zalsman met zijn gade en J. Leuszink met gade kwamen Zondagavond bij ons tot gebed, bijbelonderzoek en gezang, maar laat ik niet mogen vergeten: om te klagen aan eikanderen en aan den Heere de benauwdheid der tijden en tevens God om wijsheid en uitkomst te vragen. Zijn woord werd ons meer dierbaar en vertroostend, en geloovig rees menig gebed tot God op als gevoelden wij den dageraad, wij waren er echter nog niet, bang werd de tijd, de waarheid verknoeid verkragt dat mij van de kerk te huis deed blijven. Dit was anderhalf jaar voor de Afscheiding, een worstelend tijdperk brak aan - veel gebed, veel onderzoek en overdenking vond plaats. 1834 brak aan, mij [n] hart huppelde van vreugde. Ds. Brummelkamp zou prediken te Voors [t] bij Zutphen ik begaf mij daarheen o! welk een dag voor mij. Later zijn EW horende deed ik daar mijn beleidenis en verzocht hem bij ons te komen dit geschiedde, aan volk ontbrak het niet warm was de prediking in die dagen het volk hoorde wat vreemds haar geweten gaf getuigenis men verlangde naar een volgende keer maar ook begon de vijandschap. Vrienden van uit Gelselaar en Lochem werden ons openbaar en daar ons getal zoo klein was hebben wij ons geruimen tijd vergenoegd met dan deze dan gene der leeraren te verzoeken - wij wilden de waarheid onder het volk brengen met de bede dat God ze zegende.’

Op 1 januari 1839 schrijven zeven leden van de Hervormde gemeente te Geesteren een brief aan hun kerkeraad.

> ‘De ondergeteekenden geeft aan ulieden *vrijwillig en duidelijk* te kennen, dat hij zich overeenkomstig Art.2 van het Algemeen Reglement van het Ned. Herv. Kerkgenootschap van hetzelve hebben afgescheiden met het voornemen om zich te vereenigen met die gemeente, welke door leer en wandel de bewijzen geeft, dat zij de van ouds in het land bestaan hebbende gereformeerde gemeente is.
>
> Derk Meengs
> Waander Kulsdom
> Berend Karssenberg
> Christina te Raa
> Dina Scheperije
> Reintje Soetenhorst
> Gerritje van Waveren’[11]

In het archief van de Hervormde gemeente te Gelselaar en te Lochem vinden we geen enkel gegeven over de Afscheiding; in dat te Geesteren is het bovenstaande het enige.

Op 3 juni 1839 verschijnen in de vergadering van de classis Arnhem[12] de reeds genoemden D. Meengs, J.G.H. Hoffman en E. Kolkman. Meengs (Geesteren) en Hoffman (Lochem) zijn door de groep Afgescheidenen gekozen tot ouderling, Kolkman (Gelselaar) tot diaken. Naar de gewoonte van die dagen in de classis Arnhem worden zij ‘geëxamineerd’ en geschikt bevonden te worden bevestigd.[13] Dit laatste gebeurt donderdag 27 juni 1839 door ds. A. Brummelkamp te Lochem en wel in de woning van Hoffman, huize ‘De Pol’.[14] Laatstgenoemde datum is alzo die van de instituering der gemeente. De kerkelijke samenkomsten worden aanvankelijk op drie plaatsen gehouden - 's zondags en 's woensdagsavonds - in Geesteren bij Meengs, in Gelselaar bij Reint Breuker (huize ‘Witman’) en te Lochem bij Hoffman.

2. 1839 tot midden 1840; vonnis

De eerste vergadering van de kerkeraad wordt gehouden 4 oktober 1839.[15] We vinden bij Broek Roelofs

11 We zagen reeds dat Derk Meengs gehuwd was met Reintje Soetenhorst. Waander Kulsdom was gehuwd met Dina Paalman (wed. Karssenberg). Berend Karssenberg was ongehuwd. De echtgenoot van Christina te Raa (ook: ten Rae), Jan Leuszink, scheidde zich later af. Gerritje van Waveren, was, zoals vermeld, de vrouw van hoofdonderwijzer Ph. Zalsman. Laatstgenoemde scheidde zich pas af in 1870, namelijk na zijn pensionering.

12 Zoals we zagen werd de classis Varsseveld, als afsplitsing van de classis Arnhem, eerst eind 1842 geformeerd.

13 NCA 3 juni 1839, art. 4.

14 We zullen verder in dit hoofdstuk zien dat Hoffman in 1840 verhuisde naar de nieuwe villa ‘Java’.

15 De vergaderingen van de kerkeraad werden afwisselend gehouden te Geesteren, Gelselaar en Lochem.

‘Deze vergadering, die in het Notulenboek kerkvergadering wordt genoemd... kerkeraad met manslidmaten. Deze vergadering had naar de meening der broeders in dien tijd de beslissingen ook ten opzichte van tucht enz. Afzonderlijke kerkeraadsvergaderingen werden tot 1865 niet gehouden. De invloed van Brummelkamp en de geest van den Achterhoek kwamen daarin wonderwel samen: Kerkregeering in handen der gemeente!.’[16]

16 Broek Roelofs, *Van strijd en zegen* 11.

Op genoemde vergadering wordt D. Meengs tot praeses gekozen en J.G.H. Hoffman tot scriba. Besloten wordt dat er in iedere plaats één ouderling en één diaken zal zijn. In *Geesteren* D. Meengs, ouderling en (diens zoon) Jan Meengs, diaken; in *Gelselaar*. R. Breuker en Egbert Kolkman; te *Lochem*: J.G.H. Hoffman en Gerrit Jan Henselaar.[17] Het ontgaat de autoriteiten te Lochem niet dat er in 1839 en 1840 ten huize van Hoffman samenkomsten worden gehouden, die soms de omvang van twintig personen te boven gaan. Zeker wordt dit aantal overschreden als 17 mei 1840 Klaas Wildeboer - sedert 22 december 1839 predikant te Rijssen - de godsdienstoefening leidt.[18] In het 8 september 1840[19] gevelde vonnis lezen we dat de beklaagden zijn

1. J.G.H. Hoffman, 41 jaar, geboren te Nijmegen, wonende 'op den Pol nabij Lochem', 'fabrijkant en leverancier aan de Handelsmaatschappij'.
2. Klaas Wildeboer, 30 jaar, geboren te Oude Pekela, wonende te Rijssen, 'bedienaar des Goddelijken Woords'.

Van de zijde van de 'gerechtsdienaars' die aanwezig waren en mede het proces-verbaal hebben opgemaakt, wordt verklaard, dat de vrouw van de kuiper Jan Derk Bokhorst uit Lochem op het terrein van 'De Pol' is gesignaleerd 'met iets onder een doek, dat ik voor een klein kind aanzag'. Getuige Jan Berend Groothuis, 27 jaar, meesterknecht in de fabriek van Hoffman zegt onder meer:....'Heb ook nog een vrouw binnengelaten die iets onder den voorschoot droeg, doch weet niet wat...' Het voornemen de doop te bedienen wilde men blijkbaar zo veel mogelijk verborgen houden.

Beklaagde Hoffman:

> 'Ik bekenne dat te mijnen huize den 17en Mei eene vereeniging van personen heeft plaats gehad tot het houden van eene Godsdienstoefening. Alle Zondagen heeft zoodanige vereeniging te mijnen huize plaats, doch met niet meer dan twintig personen. Deze personen wachtte ik den l7en Mei weder, doch daar ook Do. Wildeboer te mijnen huize kwam zijn er ook veele andere personen binnengekomen.'

Ds. Klaas Wildeboer verklaart onder meer het volgende:

> 'Ik bekenne ten huize van den heer Hoffman eene predikatie te hebben gehouden en te hebben gebeden. Ook heb ik Psalmen opgegeven die zijn gezongen. Hoe groot het getal der aldaar vergaderden was, of met welk doel zij daar waren samengekomen, kan ik niet verklaren. Ik heb aldaar een kind gedoopt.'

De rechtbank veroordeelt Wildeboer tot betaling van *f* 50,- boete, Hoffman tot *f* 8,-.

17 Not. kerker. 4 okt. 1839, art. 6.

18 Bijzonderheden ontlenen we aan RA Gelderland, Arch. Arrondissementsrechtsbank Zutphen, Correctionele vonnissen en 'Notulbladen' 1840 (inv. no. 's 108 en 147).

19 In de reeds genoemde brief van Jan Meengs (1889) schreef hij - puttend uit zijn herinnering - dat het vonnis werd uitgesproken vanwege de samenkomst waarin de gemeente werd geïnstitueerd: 27 juni 1839 (Broek Roelofs, *Van strijd en zegen* 11).

3. Erkenning

Het ingrijpen van de justitie op 17 mei 1840 heeft de gemeente er blijkbaar toe gebracht in augustus van dat jaar een request aan de Koning te zenden waarin, volgens de gebruikelijke formulering, wordt verzocht haar 'als eene Christelijke Afgescheidene Gemeente in de Burgerlijke Maatschappij toe te laten en te erkennen'.[20]

De ondertekenaars verklaren dat zij het Utrechtse reglement voor het hunne hebben aangenomen, dat zij hebben gekozen als predikant 'K. Wildeboer uit Rijssen' alsmede de in de vorige paragraaf genoemde ouderlingen en diakenen - Reint Breuker wordt pas begin 1843 bevestigd[21] - en dat

> 'zij bereid zijn om bij eene erkenning in de Burgerlijke Maatschappij op eene geschikte plaats te Geesteren een kerkgebouw in gereedheid te brengen, terwijl zij tot zoo lang als plaats dier bijeenkomst aanwijzen de wooning van Derk Meengs, staande te Geesteren.'.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 21 januari 1841, no. 146[22] De ondertekening van het request alsmede de vermeldingen in het eerste ledenregister geven ons een duidelijk inzicht aangaande de samenstelling der gemeente gedurende de eerste jaren. We vermelden één en ander in de volgende paragraaf.

4. Eerste leden

We noemen de leden te Geesteren, Gelselaar of Lochem afzonderlijk. Enige personen die niet in de burgerlijke gemeenten Borculo of Lochem woonden, worden vermeld bij de groep, waarbij zij in het eerste ledenregister zijn geplaatst; hun namen worden uiteraard bij het indienen van bovengenoemd request niet door één van de burgemeesters gecertificeerd. Van een enkel persoon werd de woonplaats niet gevonden.

Wat de ondertekenaars van het request betreft: hun namen zijn cursief gedrukt. Merkwaardig is dat de naamtekening (of de naam geschreven door één der ouders) van een aantal minderjarigen door de burgemeester van Borculo en die van Lochem is aanvaard; eerstgenoemde plaatste in zijn lijst van certificatie de leeftijd achter de desbetreffende naam en merkte op (ook ten aanzien van zes- en zeven-jarigen):

> 'dat de natenoemen personen allen ingezetenen dezer gemeente, opzettelijk voor hem verschenen zijn, welke verklaard hebben, onderteekenaren te zijn van het geannexeerde adres aan Zijne Majesteit den Koning...'.

20 Herv. Eredienst 9 nov. 1840, no. 8.
21 NCV 16 jan. 1843, art. 10. Breuker had aanvankelijk bezwaren het ouderlingschap te aanvaarden, aangezien zijn vrouw 'niet geloovig' was.
22 Herv. Ered. 30 jan. 1841, no. 32.

Een tolerante houding die niet in elke plaats werd gevonden! Het aantal meerderjarigen bedraagt slechts 39 van de 68 ondertekenaars.[23]

23 Op een enkele uitzondering na, werd het beroep gevonden in de certificatie-lijst van de burgemeester van Borculo, in de bevolkingsregisters van Borculo en Lochem, of in Zondervan, 'De mensen achter de Afscheiding in Geesteren en Gelselaar', *a.a.* 21-25.

Geesteren

Hendrik Bannink	wever
met minderjarige kinderen	
Gerrit Jan (17), *Janna* (13), *Berendina* (7)	
Berend Karssenberg	wever
met minderjarige kinderen	
Derk (21), *Hendrik* (13), *Jan* (7)	
Waander Kulsdom	wever
in 1845 gehuwd met *Dina Paalman*	
(weduwe Gerrit Karssenberg)	arbeidster
Jan Leusink (ook: Leussink)	landbouwer
en zijn vrouw: *Christina te Raa*	
Derk Meengs	'rietemaker'[24]
en zijn vrouw: *Grietje Soetenhorst*	
met minderjarige kinderen	
Willem (17), *Hendrik Jan* (15), *Antonie* (12),	
Jenneken (11), *Hendrikus* (7)	
Jan Meengs (24)	'rietemaker'[24]
(zoon van Derk Meengs)	
Hendrikus te Roller	kleermaker
Borculo; emigratie 1846	
Evert de Roos	landbouwer
en zijn vrouw: *Aleida te Raa*	
met twee minderjarige kinderen	
wonende te Kotten (Winterswijk)[25]	
Jan Temmink, wonende te Neede	

24 Een rietemaker maakte de zogenaamde rietbladen - aanvankelijk van riet, later van hout - voor de handweefstoel. 'Het goed afstellen en bijwerken daarvan... vereist een behoorlijk technisch inzicht en we kunnen dit ambacht het best benoemen met: bouwer en hersteller van weefstoelen' (Zondervan, *a.a.* 22).

24 Een rietemaker maakte de zogenaamde rietbladen - aanvankelijk van riet, later van hout - voor de handweefstoel. 'Het goed afstellen en bijwerken daarvan... vereist een behoorlijk technisch inzicht en we kunnen dit ambacht het best benoemen met: bouwer en hersteller van weefstoelen' (Zondervan, *a.a.* 22).

25 Later is het gezin Evert de Roos lid te Winterswijk - hoofdst. 16, par. 2.

Gerritje van Waveren, vrouw van

Ph. Zalsman (geen lid) hoofdonderwijzer

met minderjarige kinderen

Egbertje (16), *Pieter* (14), *Jan* (12),
Gezina (8),

Gerhardus Philippus (6)

Gelselaar

Geertjen Bannink

vrouw van Jan Bannink (geen lid)

Jenneken Bannink

weduwe Hendrik Jan Roekevisch (overl. 1839)

Reint Breuker bakker en herbergier

(wonende huize 'Witman')

met minderjarige kinderen

Gerrit Jan (11), *Geertjen* (9)

Gerrit Jan Koelman arbeider

Egbert Kolkman zaadhandelaar en landbouwer

en zijn vrouw: *Aaltjen Nijmeijer*

met een minderjarig kind *Jan* (8)

(Gerrit) Jan Vrieleman smid

en zijn vrouw: *Johanna Hartink*

met een minderjarig kind Jan (9)

Arent Jan Welmers landbouwer

met een minderjarig kind Jan (12)

Teunis Welmers timmerman

met een minderjarig kind Jan Berend (13)

Willem Welmers wever

Lochem c.a.

Anna Henriette Berends	beroep Seesink ‘gerechtsdienaar’
vrouw van W. Seesink	
Jan Derk Bokhorst	kuiper
en zijn vrouw: *Anna Elisabeth Heebink*	
Gerrit Jan Heebink	‘blaauwverver’
Gerrit Jan Henselaar	schoenmaker
(ook: Henseler) met minderjarige kinderen	
A.B. Henselaar en *H. Henselaar*	
Gerrit Hietland	gezin woonde niet te Lochem
en zijn vrouw: *Janna Plakhaar*	
met een minderjarig kind	
E. Hietland	
Jan Hietland	woonde niet te Lochem
Johan Gerhard Hendrik Hoffman	fabrikant en leverancier aan de
en zijn vrouw:	Nederlandsche Handel Maatschappij
Richardina Johanna Adriana Bettman	
met minderjarige kinderen	
J.B.M. Hoffman en *J.F. FC. Hoffman*	
Trijntje Lups Holtman	dienstbode
(vertrokken naar 't Zand 17 sept. 1841)	
Hendrica Luesink	
Gerrit Jan Meulenbrugge	landbouwer
en zijn vrouw: *Geesken Aaitink*	
met minderjarige kinderen	
E. Meulenbrugge, G. Meulenbrugge,	
wonende te Wildenborch	
Jan Albert Meulenbrugge	‘draaijer’
en zijn vrouw: Johanna te Roller	
Steven Onstenk	
wonende te Hengelo (Gld.)	
Hendrik Jan Roelofs	timmerman

wonende te Zutphen en	
aldaar in 1850 eerste ouderling	
[Christina] Willemina Roelofs	
(zuster van H.J. Roelofs)	
wonende te Zutphen	
Jan Stokreef	woonde niet te Lochem
Hendrik Jan Veltmaat	dagloner
en zijn vrouw: Hendrika Bomhof	
Klaas Wildeboer	predikant
Woonplaats niet gevonden - wél binnen de gemeente Borculo	
Aleida Bannink	arbeidster
Albert Karstenberg	dienstknecht
Dirk te Roller	kleermaker
Johanna te Roller	naaister
Willemina te Roller	naaister

5. Gemeentelijk leven 1840-1842

In de jaren 1840 en 1841 is Klaas Wildeboer enige maanden predikant van de gemeente geweest. Althans men beschouwde hem zo; hij bediende in die tijd ook de gemeenten te Varsseveld en Winterswijk.

> Klaas Marinus Wildeboer werd in 1809 te Oude Pekela geboren; hij overleed 17 september 1842 te Zuid-Beijerland. Hij oefende reeds enige jaren in zijn woonplaats Midwolda, toen hij in 1836 aldaar als één van de eerste ouderlingen van de Afgescheiden gemeente werd bevestigd.

Wildeboer werd daarna opgeleid tot predikant, eerst door De Cock te Groningen, vervolgens door A.C. van Raalte te Ommen. In Rijssen werd hij 22 december 1839 door laatstgenoemde tot predikant bevestigd. Op 8 september 1840 woont hij nog aldaar - zoals we zagen in paragraaf 2 - maar reeds in deze tijd preekt hij zo nu en dan in Geesteren c.a. Omstreeks 1 januari 1841 is hij zich gaan beschouwen als predikant van deze gemeente, zonder te zijn bevestigd. Ongeveer in april 1841 woont hij te Lochem. De pastorie is een gedeelte van het pas door Hoffman gebouwde ‘Sumatra’ (thans Zutphenseweg 2), terwijl een ander gedeelte van dit grote pand tot kerk diende.[26] Reeds in juni 1841 wordt Wildeboer te 't Zand (Gr.) beroepen en in augustus neemt hij het beroep aan.[27] Voor zover we kunnen nagaan is hij in september 1841 uit Lochem vertrokken[28] 4 oktober 1841 doet hij te 't Zand zijn intrede. Van 11 juli 1842 tot 17 september 1842 staat hij te Zuid-Beijerland. Zoals gezegd overlijdt hij aldaar op laatstgenoemde datum. Zowel te 't Zandt als te Zuid-Beijerland stond hij buiten het classicale en provinciale kerkverband.[29]

Na het vertrek van Wildeboer rijzen er grote moeilijkheden in de gemeente - deze zijn voornamelijk van financiële aard. Hoffman - over wie ook in de volgende paragraaf - was de man die de bouw van ‘Sumatra’ had gefinancierd. Het was een onderneming die de krachten van de kleine gemeente verre te boven ging. De groep Geesteren-Gelselaar is niet bereid de lasten verbonden aan de exploitatie - voornamelijk rente en aflossing - blijvend mede te betalen. Terzijde merken we op dat de stichting van het gebouw ‘Sumatra’ des te meer onverantwoord was, daar dit, vanwege z'n excentrische ligging nooit het ene bedehuis van de gemeente zou zijn geworden.

Na een bewogen vergadering 28 november 1842 gaan ‘Geesteren-Gelselaar’ en ‘Lochem’ uiteen.

6. J.G.H. Hoffman[30]

Alvorens verder te gaan is het voor het goed verstaan van de historie van belang een en ander te vermelden aangaande het leven van Hoffman.

Johan Gerhard Hendrik Hoffman werd in 1799 te Nijmegen geboren. In 1832 woont hij in de Schoutensteeg te Utrecht, is daar banketbakker en

26 Broek Roelofs, *Van strijd en zegen* 14 vermeldt onzes inziens ten onrechte dat Wildeboer nooit in deze pastorie heeft gewoond. Ligterink, *a.a.* 91 is op dit punt nauwkeuriger; men zie ook hierna.

27 Not. kerker. 3 juni en 26 aug. 1841.

28 De dienstbode van familie Wildeboer, T.L. Holtman, vertrok 17 sept. 1841 naar 't Zandt (par. 4).

29 Men zie verder voor hem: *De Haas* I, 289-290;Wesseling, *De Afscheiding in Groningerland* II, 143-153; idem, *De Afscheiding in Overijssel* II, 121-122; TWEEDE DEEL register.

30 Voor sommige gegevens in deze paragraaf genoemd, hebben we gebruik gemaakt van het uitnemende artikel van G.H. Ligterink ‘De Oostindische buurt in Lochem’ (vgl. noot 7).

wordt, met zijn echtgenote vermeld in een politie-rapport dat onder meer de ledenlijst van het ‘conventikel van Keja, Klijn en Ludwig’ behelst.[31]

31 Men zie voor dit conventikel, waarvan enige leden meer dan eens zijn gemolesteerd en beschimpt, VIERDE DEEL 186-193.

Reeds in een vroeg stadium is hij bekend met de arbeid en de strijd van Hendrik de Cock te Ultrum en zendt aan deze in maart 1834 een brief waarin hij zijn sympathie met diens streven kenbaar maakt.[32]
In 1835 verhuist Hoffman met zijn vrouw R.J.A. Bettman en twee dochtertjes naar Lochem en verandert ook van beroep. Hij wordt - vermoedelijk door voorspraak van de Amsterdamse Réveil-man Willem de Clercq, sedert 1831 directeur-secretaris van de Nederlandsche Handel-Maatschappij - agent van genoemde instelling voor Lochem en omgeving.[33] Daarnaast wordt hij fabrikant van 'calicots'[34], stukken katoenen weefsel van 22,5 meter lang en (doorgaans) 85 centimeter breed. De calicots werden door de Nederlandsche Handel-Maatschappij verscheept naar Nederlandsch Oost-Indië en daar met overheidssteun op de markt gebracht.[35] In zijn eerste woning te Lochem, huize 'De Pol' - een kapitaal pand dat begin van deze eeuw werd gesloopt - plaatst Hoffman veertien weefgetouwen.
In de literatuur wordt Hoffman soms beschreven als 'zeer welgesteld' of 'gefortuneerd'. Wij menen dit te moeten betwijfelen. Als we zijn verdere leven bezien, blijkt dat hij vermoedelijk wel enige tijd een groot inkomen heeft gehad als agent en fabrikant, maar dat hij van huis uit weinig vermogen bezat en zijn ondernemingen deels met geleend geld opzette.
We vinden bij Ligterink:
'Tegen 1840, toen de weeflonen en bijgevolg ook de inkomsten van de fabrikeurs een record-hoogte bereikten, rijpte in Hoffman's brein een lumineus plan. Hij zou buiten de gracht een nieuw centrum stichten, met als inzet de bouw van een villa voor hem en zijn gezin annex katoenweverij. Vervolgens zou er op de kortst mogelijke termijn een kerk met pastorie moeten verrijzen voor de Christelijke Afgescheiden gemeente van een allure die er toe zou bijdragen om de verachte groep een beter aanzien te geven.'.(88-89)
Nadat 'Java' - villa, inleveringskantoor, oranjerie, stalling, bergschuur en koepel (in het kleine park achter de villa) - was gebouwd, werden de fundamenten gelegd voor een er tegenover te bouwen pand 'Sumatra', bestemd dienst te doen als kerk en pastorie. Zoals reeds gezegd, Wildeboer heeft er (als enige predikant) in gewoond van ongeveer april tot september 1841.

Ligterink:

32 Door De Cock uitgegeven in de bundel *Overeenstemming der geloovigen van Nederland uitgedrukt in brieven* Ulrum 1834. Men zie: D. Deddens, W. van 't Spijker e.a., *Hendrik de Cock - Verzamelde geschriften* I, Houten 1984, 385, 405-407, 424-425.
33 In dit geval hield de functie in dat de thuiswevers hun producten bij hem konden inleveren tegen ontvangst van weefloon en garen voor de volgende leverantie.
34 Calicot = oorspronkelijk katoen van Calico (e) t (thans Kozhikode) in het huidige India; later: een fijne linnenachtige stof - deze werd vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederlands Oost-Indië op grote schaal gebruikt voor het vervaardigen van gebatikte sarongs.
35 Uitvoerig: Zondervan, *a.a.* 87-88.

‘Het werd een “hoekhuis” met een heel merkwaardige voorgevel.... Het is anders dan “Java” maar toch vrij zeker door dezelfde architect gebouwd.’. (89-90)

Hoffman had voor de bouw van ‘Sumatra’ geld geleend van het reeds genoemde gemeentelid J.D. Bokhorst en de rest zelf betaald (wellicht eveneens met geleend geld). Bokhorst vroeg reeds eind 1843 zijn geld terug. Op Hoffmans schouders drukten daardoor de exploitatie van twee dure huizen en de renteschuld van gelden die hij had opgenomen van zekere Nicolaas Breebaart, koopman te Amsterdam. De ‘pastorie’ bleef een paar jaar leeg staan.

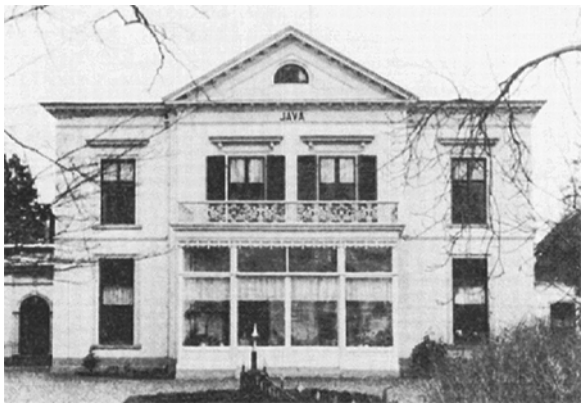

Villa ‘Java’, thans Zwiepseweg 1

Eind 1843 verhuurt Hoffman ‘Sumatra’ aan M.J.F. Haarsma uit Arnhem. In oktober van dat jaar had hij reeds getracht het pand van de hand te doen. Op een publieke veiling werd *ƒ* 3.150,- geboden, maar Hoffman besloot dit niet te accepteren.
Na het topjaar 1840 daalden geleidelijk aan de weeflonen en daarmee de verdiensten van de agenten die de stukken innamen. In 1844 overleed Willem de Clercq. De Handel-Maatschappij verving al spoedig daarna de toewijzingen door inschrijvingen, waarbij de groten in Almelo en Enschede de competitie wonnen. Ligterink:
‘Hoffman heeft in die tijd nog een hypotheek opgenomen. Van notaris mr. baron Sloet te Zutphen leende hij *ƒ* 2.500,-... Op 30 juni 1846 arrangeerde notaris Martin op verzoek van Hoffman een “proef-verkoop” van al zijn onroerend goed... Waarschijnlijk gebeurde dit op aandrang van de hypotheekhouders.’. (93)
Voor ‘Java’ werd *ƒ* 6.475,- geboden, voor ‘Sumatra’ *ƒ* 2.450,-. Ook op deze aanbiedingen ging Hoffman niet in, maar eind 1846 verkoopt hij ‘Java’ aan de heer Haarsma voor *ƒ* 6.000,-. Hoffman betrekt dan ‘Sumatra’. Vanaf deze tijd is het afgelopen met de weverij in de bijgebouwen van zijn vorige woning. Ligterink:
‘De basis van een redelijk bestaan was daarmee voor de verarmde man weggevallen. Eveneens de mogelijkheid voor herstel. Ook de bedrijfsschulden waren opgelopen... De familie Hoffman deed nu dezelfde noodsprong, die vóór hen al veel aan lager wal geraakte gezinnen en personen in de Achterhoek hadden gedaan: zij emigreerden naar Amerika. Zes kinderen van Hoffman, allen meisjes, hebben op “Java” gewoond. In één van de laatste maanden voor het vertrek, is zijn vrouw bij familie in het westen nog bevallen van een zoon...
... Begin september 1848 verstrekte de hypotheekhouder Nicolaas Breebaart een machtiging tot verkoop van huize “Sumatra” aan G.J. Postel, voorheen deurwaarder te Lochem.’.(93)

De heer Haarsma van 'Java' mijnde het op *ƒ* 1.300,-! Zijn lastgever verkocht het in 1853 voor *ƒ* 3.210,-. Toen eind 1848 de inboedel van 'Sumatra' werd geveild - de opbrengst bedroeg slechts *ƒ* 384,29 - bevond Hoffman zich met zijn gezin al ver op de oceaan, op weg naar Noord-Amerika. In de 'Staat van Landverhuizing' Gelderland 1848 wordt hij 'behoeftig en minvermogend' genoemd.[36] Aangaande het verdere lot van Hoffman is weinig bekend. In het archief van de C.A.G.K. te Winterswijk wordt een brief bewaard van zekere H. de Jongh, gedateerd 23 augustus1853, geschreven uit Rochester, (staat) New York, waarin deze onder meer bericht dat hij, bij aankomst in de stad New York in juni 1851, enige bekenden vond, onder anderen 'de heer Hoffman die te Lochem gewoond heeft... Die vrienden deden alle moeiten mij in New York te houden...'.We concluderen hieruit dat Hoffman in de stad New York werk had gevonden. Toch keert hij na enige jaren naar Nederland terug. Hij overlijdt in 1866 in Den Haag, waar hij dan met zijn vrouw en enige van zijn kinderen woont.[37]

7. De gemeente te Lochem 1842-1847

De neergang van de familie Hoffman heeft die van de Afgescheiden gemeente te Lochem met zich gebracht. We moeten er echter wel aan toevoegen, dat de oorzaak niet alleen lag in het financiële debâcle van Hoffman, maar ook in diens eigenmachtige optreden, bijvoorbeeld in de bouw van kerk en pastorie. Reeds op de eerste vergadering van de (nieuwe) classis Varsseveld, eind 1842, komen de moeiten aldaar aan de orde. Hoffman begeert te spreken over 'de Intrest van het te Lochem gebouwde huis' (lees: kerk en pastorie). Hij verklaart hierdoor in moeilijkheden te zijn geraakt. Geesteren c.a. zal nog *ƒ* 27,- betalen - immers, zij zal na 1842 zelfstandig haar weg gaan; de afgevaardigden van Aalten, Varsseveld en Winterswijk willen aan hun gemeenten het houden van een collecte voor de bedoelde renteschuld voorstellen. Evenwel vindt de vergadering het van broeder J.D. Bokhorst - zoals we zagen in de vorige paragraaf, één der geldschieters - onbillijk, onder de huidige omstandigheden interest te vorderen; zij geeft het advies hem 'alvorens dit geld ter hand te stellen, te vermanen'.[38] Midden 1843 vindt deze zaak een vervolg. Hoffman is niet aanwezig; het blijkt dat hij 'onvergenoegd was op de gemeente of derzelver opzieners'. Men heeft zich niet gehouden aan de belofte een collecte te bestemmen voor 'Lochem'. De afgevaardigden verontschuldigen zich met te zeggen, dat zij het wel hebben voorgesteld, maar dat de gemeenten daartoe niet geneigd waren. 'Eensdeels om de zware lasten waarin zij zich zeiven bevonden, andersdeels omdat naar hunne wijze van zien, Broeder Hoffman zich zonder noodzaak in die moeilijkheid gewikkeld had, door de groote kosten, die daaraan besteed waren.'.[39]

36 RA Gelderland; Arch. Gedeputeerde Staten van Gelderland 'Stukken betreffende Landverhuizers 1816; 1832-1851'.
37 Lubberhuizen-van Gelder, *a.a.* 10 nov. 1967.
38 NCV 14 dec. 1842, art. 7.
39 NCV 14 juni 1843, art. 4.

In de classicale vergadering van maart 1844 deelt Lochem mede, dat Bokhorst onder censuur is gesteld, aangezien hij de ƒ 1.000,- die hij voor de kerkbouw had geleend, gerechtelijk heeft opgeëist, wat in strijd

wordt geacht met 1 Corinthiërs 6 vers 1-8[40]; en dat diaken G.J. Henselaar is geschorst wegens onheuse behandeling van een vrouwelijk lid der gemeente.[41]

De classicale vergadering vermaant tot 'zachtmoedigheid, liefde en vrede'. Evenwel vindt zij het goed dat Henselaar als diaken wordt ontslagen, aangezien hij heeft verklaard niet te begeren als zodanig te worden hersteld.[42] Inmiddels is te Lochem Gerrit Hietland als diaken gekozen; deze zal binnenkort worden bevestigd.[43]

De kleine gemeente te Lochem wordt ook na deze gebeurtenissen verscheurd door twisten. Hoffman treedt enige tijd terug als ouderling, maar blijft scriba zodat we ons kunnen afvragen of er veel verandert.[44] Op de classicale vergadering van maart 1847 is als afgevaardigde van Lochem slechts diaken Hietland aanwezig.

> 'Wordt door den diaken te Lochern Hietland gevraagd of het hem geoorloofd is des Zondags te Geesteren ter kerk te gaan omdat daar een Leeraar is en te Lochem niet, alsook omdat er te Lochem eene zekere mate van liefdeloosheid heerscht. De Presis vraagt naar de oorzaak van die verwijdering en liefdelooshied, waarop Br. Hietland kortelijk verslag doet van het bouwen van een huis met den aanhang van dien en doet in dit verhaal de Bron van de tegenwoordige ellende te Lochem opmerken... De vergadering oordeelt algemeen dat br. Hietland wel naar Geesteren mag gaan; zelfs oordeelt zij, dat de gemeente te Lochem te zeer verzwakt is en te klein in getal om als gemeente op zich zelven te blijven staan, dat Ds. Wildenbeest te Lochem nog eens zal prediken en bij die gelegenheid eene opwekking aan de Leden zal doen om zich te Geesteren aan te sluiten... Het ontga niemands aandacht dat de gemeente te Lochem niet als gemeente in den boezem van die van Geesteren overga, maar de leden of die in bediening zijn als individus.'[45]

De laatste notulen van de kerkeraad te Lochem zijn die van 18 april 1847. Hoffman - die op dit tijdstip ongetwijfeld reeds plannen tot emigratie heeft gehad - sluit zich feitelijk aan bij het voorstel van de classis tot ontbinding der gemeente. Enige leden verzetten zich tegen deze gedachte. Maar de ontwikkeling kan niet meer worden gestuit. H.J. Veltmaat sluit zich aan bij Geesteren; het gezin G. Hietland verhuist naar Holten; H.J. Roelofs en zijn zuster, beiden te Zutphen, zullen aldaar lid worden van de in 1850 geïnstitueerde gemeente. Wat het kerkelijk lot van de weinige andere te Lochem wonende Afgescheidenen is geweest onttrekt zich aan onze waarneming.

40 1 Cor. 6 vers 1 luidt: 'Durft iemand van ulieden, die een zaak heeft tegen een ander, te recht gaan voor de onrechtvaardigen, en niet voor de heiligen?'
41 Ook: Not. kerker. 17 jan. 1844, art. 4 en 7.
42 NCV 13 maart 1844, art. 4.
43 Idem, art. 5.
44 NCV 13 maart 1845, art. 3; 8 april 1846, art. 3.
45 NCV 17 maart 1847, art. 4. Met de laatste woorden zal ook zijn bedoeld dat G. Hietland niet, vanzelfsprekend, te Geesteren diaken zou zijn. Met het oog op een eventuele ontbinding van 'Lochem' merken we op dat aldaar tussen 1 mei 1845 en 18 april 1847 geen vergadering van de kerkeraad werd gehouden.

8. Geesteren-Gelselaar 1843-1869

Als de gemeente 1 januari 1843 zelfstandig wordt, is de samenstelling van de kerkeraad - zoals uit het voorgaande ook kan worden afgeleid: Derk

Meengs, ouderling te Geesteren, Reint Breuker, ouderling te Gelselaar.[46] Diakenen zijn: Jan Meengs te Geesteren en Egbert Kolkman te Gelselaar. De eerste zaak waaraan de gemeente haar aandacht schenkt is het bouwen van een kerk. Jan Meengs koopt daartoe een stuk grond gelegen naast zijn eigen terrein. De gemeente huurt het voor *ƒ* 50,- per jaar.[47] Eind 1843 wordt een heel eenvoudig kerkje gebouwd. Op 11 april 1844 wordt door de regering toestemming gegeven daar de openbare erediensten uit te oefenen.[48]

Vervolgens wordt het beroepingswerk ter hand genomen. Men begeert als predikant Adam Everts, studerend bij ds. Van Raalte te Ommen. Nadat deze reeds 16 mei 1844 is beroepen, moet de gemeente nog twee jaar wachten tot hij - te Arnhem - zijn laatste examen heeft afgelegd. Op de vergadering van de classis Varsseveld 8 oktober 1846, is ds. Everts aanwezig. Maar de notulen van de kerkeraad melden over zijn komst niets. Noch de datum van intrede, noch de plaats van de woning of het tractement wordt genoemd. Al na korte tijd blijkt het dat het onderhouden van een predikant de krachten van de gemeente te boven gaat.[49] Als Everts in december 1848 een beroep krijgt naar Kockengen, neemt hij dit met graagte aan. In de classicale vergadering verklaart hij:

> '... hoe hij reeds lang den Heere menigmaal dringend had gebeden, zoo het Hem behaagde zijn werkkring te veranderen, wegens deszelfs moeilijkheid, die op den duur zelfs ondoenlijk werd en daarom dacht of het als geen gebedsverhooring moet beschouwd worden en zou dus zich voor zijn hart meer vrij gevoelen zoo hij de roeping volgde, dan wanneer hij bedankte.'.[50]>

De precieze datum van de intrede van Everts te Kockengen is ons niet bekend: december 1848 of januari 1849. Hij overlijdt 12 juli 1849 bij een bezoek aan Amsterdam, aan de cholera.[51] Als ds. Everts vertrekt begint voor de kleine gemeente een herderloos tijdvak van ongeveer zeventien jaren - het zal tot 1865 duren voor Geesteren weer een predikant ontvangt.

De leiding van de gemeente komt in handen van Jan Meengs; hij wordt catechiseermeester, daarna tevens ouderling. Als diaken wordt hij opgevolgd door Waander Kulsdom.[52] De ouderling Reint Breuker was reeds in 1847 overleden - in zijn plaats was Teunis Welmers gekozen. Derk Meengs overlijdt in 1856 - men kiest in zijn plaats Jan Welmers, zoon van Arend Jan Welmers - deze is tot 1908, ononderbroken, gedurende 51

46 Reint Breuker, hoewel reeds in 1839 gekozen, wordt eerst 10 juni 1843 op de classicale vergadering geëxamineerd en tot het ambt toegelaten.
47 Not. kerker. 5 sept., 27 nov. 1843.
48 Broek Roelofs, *Van strijd en zegen* 30-31 (bijlage 2). Het gebouwtje stond 'op de Huurne' aan de noordzijde van het dorp Geesteren, kadastr. Sectie H, no. 294. Men zie voor een situatie-tekening: Braam-Posthumus, *Anderhalve eeuw a.w.* 13. Op grond van de gegevens door Broek Roelofs, *a.w.* 17 en Braam-Posthumus vermeld, veronderstellen we dat het kerkje slechts 7 bij 4 meter groot was.
49 Not. kerker. 8 nov. 1848.
50 NCV 13 dec. 1848, art. 3-5.
51 Men zie voor hem: VIERDE DEEL 333-334; *De Haas* I, 108.
52 Not. kerker. 1 jan. 1851, art. 3; 7 maart 1851, art. 4.

jaren, ouderling geweest. Jan Harmen Kolkman wordt in 1858, op 26-jarige leeftijd, diaken.[53] In 1892 wordt hij ouderling tot aan zijn overlijden in 1914.

In 1865 wordt een kerkgebouw met pastorie gesticht in het centrum van Gelselaar, de plaats van het huidige bedehuis.[54] Dit doet dienst tot 1884; dan wordt op dezelfde plaats een grotere kerk gebouwd.[55]

Het in 1884 gestichte kerkgebouw met links daarvan een gedeelte van de pastorie

In 1865 wordt candidaat Eize Sipkes Postma beroepen. Hij staat te Geesteren-Gelselaar van 12 november 1865 tot 24 november 1867; ook hij vertrekt naar Kockengen.[56] De opvolger van Postma is de oud-zendeling Cornelis de Best; hij dient de gemeente van 24 november 1872 tot 3 oktober 1875.[57]

9. Emigratie[58]

In de jaren 1846 tot 1870 zijn enige leden van Geesteren-Gelselaar geëmigreerd naar de Verenigde Staten. We noemen van de in paragraaf 4 (1846), Hendrika te Roller (1846), Johanna te Roller (1846), Jan Tem-

53 Broek Roelofs, *Van strijd en zegen* 20-23.
54 *Ibidem* 31-33 (bijlage 3).
55 *Ibidem* 28.
56 Men zie voor hem *De Haas* II, 281.
57 Broek Roelofs, *a.w.* 26-27; *De Haas* I, 34.
58 De inhoud van deze paragraaf is ontleend aan het afschrift van een ongedateerde brief door A.J. Negberink (scriba van 1894 tot 1935) geschreven. Dit afschrift wordt als los stuk bewaard in het archief van de gemeente.

mink te Neede (1850), Wilhelmina Temmink (1850) en Peter Zalsman (1846). Merkwaardig is dat in het jaar 1871 Jan Meengs (57) ouderling en zijn vrouw Johanna Geertruid Esselink alsmede 31 andere gemeenteleden naar de Nieuwe wereld gaan; de meesten vestigen zich in de staat Michigan.[59]

59 Broek Roelofs reproduceert een brief (*a.w.* 33-34) in 1939 aan hem geschreven door Thomas E. Welmers te Holland, Michigan: 'Over de emigranten uit de kerk van Geesteren-Gelselaar'.

Hoofdstuk 18
Barchem

In de vorige eeuw was Barchem een buurtschap behorende tot de burgerlijke gemeente Laren. Thans maakt het dorp deel uit van Lochem. Het ligt vijf kilometer ten zuiden van deze stad. In 1840 woonden er 300 personen, merendeels Hervormd - zij kerkten aanvankeljk te Lochem - en vonden hun bestaan in de landbouw.[1] De Hervormde gemeente te Barchem dateert van 1861. In haar archief wordt niets gevonden aangaande de Afscheiding.[2] Hoe zou het ook kunnen? Want de Kruisgemeente te Barchem - op deze wijze kanaliseerde zich aldaar de breuk met het Hervormd Kerkgenootschap - werd in 1863 geïnstitueerd; bovendien hadden reeds vóór dit jaar enige ingezetenen van Barchem met de Hervormde kerk gebroken en zich circa 1860 aangesloten bij de Kruisgemeente te Zutphen, zoals we nader zullen zien.

1. Ontstaan

Voorin het oudste notulenboek van de Kruisgemeente te Barchem[3] vinden we het volgende.

> ‘Geschiedenis van de Vorming en Stichting der Gereformeerde Gemeente te Barchem 1863.
>
> In het jaar 1857 behaagde het de Heere Jezus Christus alhier te Barghem, alwaar geen spoor van Gods Kerk was overgebleven, Zijnen Heiligen Geest uit te storten; waardoor bij velen eene beroering ontstond, gepaard met eene begeerte naar Gods dienst; doch de meesten keerden later tot de leugenleer en de wereld terug,[4] terwijl sommigen krachtig werden getrokken uit het rijk des Duivels en der zonde, en overgebracht tot het verborgen geestelijk ligchaam van Christus, waaruit de behoefte onstond naar de reine prediking des Woords.
> Nadat wij geruimen tijds herwaarts en derwaarts geloopen hadden om te onderzoeken waar zich de Gemeente Gods uitwendig openbaarde en het Woord Gods zuiver werd verkondigd, ten einde wij ons daarmede kerkelijk konden vereenigen en onze geestelijke behoeften konden worden vervuld, zoo beliefde het de Heer door Zijne goede Voorzienigheid ons te Zutphen te brengen alwaar wij in de Gereformeerde Gemeente het Woord Gods hoorden ver-

1 *Van der Aa* II (1840) 112.
2 In paragraaf 1 van hoofdstuk 17 vermeldden we dat ook het archief van de Hervormde gemeente te Lochem geen gegevens aangaande de Afscheiding bevat.
3 ‘Notulen kerkeraad 1863-1897’. Behalve uit dit boek putten we uit: ‘Lidmaten 1863-..’ en ‘Gedoopte kinderen 1862-...’. Een enkel gegeven ontlenen we aan *NAVGK*.
4 De betekenis van deze woorden is niet geheel duidelijk. Is er in Barchem een revival geweest - evenals in andere plaatsen, bijv. Giessen-Rijswijk (ACHTSTE DEEL 243-251) - waarna velen terugkeerden tot de Hervormde kerk?

> kondigen naar de behoeften onzer zielen met dat gevolg, dat wij ons in het jaar 1860 aan die Gemeente door openbare belijdenis verbonden.[5]
> Van tijd tot tijd werd toen alhier ook het Woord des levens verkondigd en daar het ledental een weinig toenam, zoo werden in het jaar 1863 den 7 Julij de leden alhier en in den omtrek tot eene gemeente gevormd door den Eerw. Heer N.J. Engelberts Predikant bij de Gereformeerde Gemeente te Zutphen, in tegenwoordigheid van den Ouderling J. Baarschers en den Diaken J. Beusekamp beiden van dezelfde Gemeente.
> Bij die gelegenheid preekte Z.E.W. over Efeze 4 vers 3[6] en werden door de leden verkozen tot Ouderling A. Regelink en tot Diaken M. Kottelenberg welke toen openbaar in hunne diensten werden bevestigd. Overmits de Gemeente nog zeer klein was en de leden met elkander in liefde en vrede leefden, zoo werden in den beginne geene Kerkeraads Vergaderingen gehouden en later slechts wanneer zulks noodig was...'

Het slot van de 'Geschiedenis...' dat we hierboven weglaten, bevat, in het kader van 'geene Kerkeraads Vergaderingen' een korte vermelding van censuur uitgeoefend voor 19 december 1866, de datum waarmee de notulen beginnen. Dit slot luidt als volgt:

> 'In Januarij 1865 is door den Kerkeraad het Avondmaal ontzegd aan het lidmaat Gerrit Jan Dijkman wegens (1) huisselijke twist en oneenigheid welke hij aan anderen had medegedeeld en daardoor die twist had vermeerderd. Hierbij was gekomen (2) openbare Sabbathschennis. Over beide zaken was gemeld lidmaat dikwijls doch tevergeefsch vermaand. In het voorjaar 1866 is na voorgaande vermaning met goedkeuring van de Classis[7] de tweede openbare afkondiging der bovengenoemde censure geschied.'

2. Eerste leden

De gemeente die reeds omstreeks 1864 haar eerste bedehuis verkreeg - op de plaats van het huidige kerkgebouw: Beukenlaan 8 - heeft steeds leden geteld in de dorpen Barchem, Ruurlo en Zwiep, alsmede tot 1888 ook te Vorden.

De gemeente is klein gebleven[8] - van 1871 tot 1892 werden, afgezien van dopelingen en een tweetal passanten, slechts 22 nieuwe leden ingeschreven. We geven hieronder de namen van de eerste belijdende leden,

5 De Kruisgemeente te Zutphen werd 26 dec. 1853 geïnstitueerd. Men zie hoofdstuk 19.

6 Efeze 4 vers 3: "... U benaarstigende te behouden de eenigheid des Geestes door den band des vredes".

7 De classis Gelderland van de Kruisgemeenten, die van 1859 tot 1869 heeft bestaan, omvatte sedert 1863: Apeldoorn, Arnhem, Barchem, Tricht en Zutphen. Men zie: *NAVGK* 331 (1859, art. 22), 423 (1865, art. 51), 511 (1868, art. 20) en 607-609. De notulen van haar vergaderingen werden tot heden niet gevonden.

8 Tussen 1910 en 1920 omvatte de gemeente circa 60 zielen.

nader van de personen die zich in het tijdvak 1863 tot 1870 aansloten.[9] De gegevens aangaande geboortejaar en beroep ontlenen we aan de bevolkingsregisters van de voormalige gemeente Laren (Gld.) - thans gemeente Lochem - buurtschappen Barchem en Zwiep.

jaartal voor de naam = jaar van aansluiting
jaartal achter de naam = geboortejaar
naam cursief = vóór instituering lid te Zutphen[10]

1863	*Gerrit Kottelenberg*[11] en zijn vrouw:	1832	akkerbouwer	wonende te Zwiep; overl. 1904
1867	Reindina Velderman	1847		te Zwiep; overl. 1923
1863	*Harmen Kottelenberg*	1824	akkerbouwer	te Zwiep; overl. 1894
1863	*Jan Kottelenberg* en zijn vrouw:	1832	landbouwer	overl. 1893
1863	*Hermina Velderman*	1837		overl. 1912
1863	*Mannes Kottelenberg* en zijn vrouw:	1829	landbouwer	overl. 1901
1863	*Anneken Kottelenberg*	1836		met attestatie
1863	*Hendrika Velderman*	1834		dochter van E. Velderman; naar Geesteren 1871
1864	Gerrit Jan Dijkman		afgesneden	
1864	Henders Dijkman[12]			
1864	Willem Oltvoort en zijn vrouw:	1843	landbouwer	overl. 1924
1864	Janna Velderman			overl. 1878
1864	Berend Visschers	1827	knecht	overl. 1891; knecht bij J. Kottelenberg Ruurlo;
1865	Hendrikus Berenschot			wonende te overl. 1883

9 Achterin het boek ‘Gedoopte kinderen 1862-...’ vinden we de aantekening, dat in de eerste 48 jaar van het bestaan van de gemeente 1862-1910 (in 1862 werd één kind gedoopt, wellicht te Zutphen of, reeds vóór de instituering te Barchem) 44 kinderen werden gedoopt, onder wie 24 van de familie Oltvoort en 16 van de familie Kottelenberg.

10 Men zie hiervoor: hoofdstuk 19; J. Waterink, *Geschiedenis der Gereformeerde kerk te Zutphen*, Zutphen 1923, 79-80.

11 Broer van Mannes Kottelenberg.

12 Henders is een zeldzame voornaam, afgeleid van Hendrik.

1865	Geertruida Meulenbrugge[13]	1841	meid	meid bij G. Oltvoort in 1869 naar Bierum (Gn.)
1867	Hendrik Gerrit Oltvoort Gz.	1845	knecht	naar Vorden 1898

13 Wellicht een zuster van Gerrit Jan Meulenbrugge, geb. 1836 te Vorden; overl. Bierum (Gn.) 1886. Deze werd in 1869 predikant te Bierum. Men zie voor hem *De Haas* II, 246.

3. Gemeentelijk leven tot 1869

De vergaderingen van de kerkeraad - met zeer korte notulen - zijn, zoals gezegd, begonnen op 19 december 1866. We lezen dat op deze dag de consulent N.J. Engelberts te Zutphen, aanwezig is: hij is vergezeld van zijn ouderling Johannes Baarschers. In de vergadering komt G.J. Dijkman. Een nieuwe grief tegen hem is dat hij te Geesteren het avondmaalheeft gevierd. Hij verwerpt de opnieuw aan hem gedane vermaning.[14] Op 22 april en 3 mei 1867 wordt genotuleerd dat Dijkman te Geesteren kerkt.[15] Verder lezen we niet meer over hem, maar we vonden hierboven reeds dat hij is afgesneden.

In de jaren 1863 tot 1866 bezoekt Anton Regelink de Algemene vergaderingen.[16] Mannes Kottelenberg, hoewel diaken, wordt in 1867 als afgevaardigde benoemd.[17] Eind 1868 - als A. Regelink attestatie naar Zutphen ontvangt - wordt 'met groote meerderheid van stemmen' Mannes Kottelenberg tot ouderling gekozen en Gerrit Oltvoort tot diaken.[18] In 1869 gaat Barchem mee in de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden, zoals deze haar beslag kreeg op de synode te Middelburg. Maar de notulen van de kerkeraad spreken hierover met geen woord. Ook in de jaren 1871 tot 1882 zijn de notulen uitermate sober - zij beslaan over dit tijdvak in totaal slechts vier bladzijden.[19]

14 Not. kerker. 19 dec. 1866, art. 3-6.
15 Idem 22 april 1867, art 4.; 3 mei 1867, art. 1.
16 *NAVGK* 382, 397, 411, 447.
17 Er is blijkbaar verhindering gekomen, want volgens de notulen 1867 was er van Barchem slechts een 'lastbrief' - *NAVGK* 495.
18 Not. kerker. 31 dec. 1868, art. 3 en 4; 4 febr. 1869, art. 1 en 3.
19 Pas in 1899 ontvangt de gemeente in combinatie met die te Lochem (ontstaan na de Doleantie) een oefenaar in de persoon van H. Ormel; van 1917 tot 1921 is A. Terpstra haar eerste predikant, eveneens in combinatie met Lochem.

Hoofdstuk 19
Zutphen

Inleiding

Omstreeks 1850 telde men in Zutphen 2420 huizen, bewoond door 2550 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van ongeveer 12500 inwoners. Onder deze personen waren 9200 Hervormden, 110 Doopsgezinden, 260 Evangelisch-Luthersen, 2350 Rooms-Katholieken, 470 Israëlieten en 35 Christelijke Afgescheidenen. In deze tijd heeft Zutphen van haar verleden als Hanzestad overgehouden dat de handel - zij het de binnenlandse en niet meer de buitenlandse - één van de voornaamste takken van bestaan is.[1]

Te Zutphen heeft de Afscheiding pas enige omvang gekregen na 1849. Toch waren er daarvóór sommigen die reeds met de Hervormde kerk hadden gebroken, zoals we zullen zien. Een tweetal personen was aangesloten bij de Afgescheiden gemeente te Lochem; de kerkelijke positie van de anderen, vóór 1850 wordt niet duidelijk.

De Afgescheiden gemeente te Zutphen werd 21 februari 1850 geïnstitueerd, de Kruisgemeente 26 december 1853.[2]

1. Incident

Ondanks het geringe aantal Afgescheidenen in de dertiger jaren, heeft hun doen en laten af en toe de aandacht getrokken van een deel van de burgerij. Zo lezen we naar aanleiding van een godsdienstoefening geleid door A. Brummelkamp te Empe, gemeente Brummen, dat deze ook werd bijgewoond door enige personen uit Zutphen die 'van denzelfden aanhang' waren. Bij hun terugkeer naar de stad werden deze mensen

> 'door het gemeene volk aan de brug opgewacht en onder allerlei beschimpingen en zelfs mishandelingen binnen de stad geleid. Bij sommigen hunner zijn de glazen ingeslagen en men zoude wellicht tot plundering zijn overgegaan, indien de gewapende magt niet tusschenbeide ware gekomen. Gelukkig zijn de Separatisten hier allen van de geringste volksklasse en dus zonder invloed, maar het is altijd verontrustend, als het gemeene volk aan het rollen raakt. Men weet wel waar het begint, maar niet waar het eindigt.'.

1 *Van der Aa* XIII (1851) 341-344; Kok, *Nederland op de breuklijn* 429.

2 Literatuur: J. Waterink, *Geschiedenis der Gereformeerde kerk te Zutphen*, Zutphen 1923; M. van Osnabrugge, *Memorabilia 1840-1965-125 jaar geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Zutphen*, Zutphen 1983. Opgemerkt zij, dat beide boeken tal van bijzonderheden geven waaraan we in deze publicatie moeten voorbijgaan.

Aldus ds. D. Lenting in een brief van 11 februari 1836[3] De gouverneur van Gelderland schrijft over dit relletje in een rapport[4] dat ‘eene zamenscholende volksmenigte... aan de woning van zekeren hoefsmit, welke

3 Bos, *Archiefstukken* III, 62-63. Het is niet duidelijk wat de hervormde predikant D. Lenting (1789-1877), die uit Indië teruggekeerd en te Zutphen met verlof verkerende, heeft bewogen zich over de molestatie etc. te richten tot de secretaris van het departement van eredienste, J.D. Janssen.

4 *Ibidem* 60.

insgelijks de voorzeide bijeenkomst had bijgewoond, de glazen heeft ingeslagen.[5]

Gedateerd 18 februari 1836 wendt ds. D. Lenting zich ten tweede male tot het departement van eredienst. Hij bericht onder meer over de relletjes van zaterdag 16 februari.[6]

> 'Verleden Zaterdagavond zijn hier weder bij eenige Separatisten de glazen ingeslagen. In dit geheel geval hebben de Predikanten zich hier voortreffelijk gedragen. Zij zijn dadelijk naar de beleedigde en mishandelde personen toegegaan onder betuiging van hun diep leedwezen over, en hooge afkeuring van de woeste en onbetamelijke handelwijs van het gemeen, maar hun tevens op eene voorzigtige en zachtmoedige wijze onder het oog brengende, dat zij dwaalden en verkeerd handelden van zich af te zonderen. De meesten hunner konden dan ook de bedenkingen der Leeraars niet tegenspreken, maar bekenden gulhartig dat zij gelijk hadden, een blijk dat hunne dwaling uit onnozelheid en onkunde grootendeels voortspruit.'[7]

2. Afgescheidenen vóór of in het jaar van instituering (1850)

Het eerste ledenregister van de Afgescheiden gemeente te Zutphen, maar ook enige gegevens van de vorige paragraaf laten zien dat er al vóór de instituering in 1850, aldaar personen waren die braken met de Hervormde kerk. Reeds in de notulen van de kerkeraad der Hervormde gemeente van 18 maart 1835 vinden we, dat er maatregelen zullen moeten worden beraamd om te verhoeden dat 'aan personen welke in de stad blijven wonen, attestatiën worden afgegeven...'[8] Op 10 december 1835 brengt de desbetreffende commissie - deze werd benoemd 18 juni 1835 - als advies uit:

> '... dat van nu af aan alle personen die eene attestatie naar elders verzoeken zonder bepaalde aanwijzing van de plaats waarheen, niet anders zal verleend worden dan een Extract uit het Lidmatenboek, en wordt conform dit voorstel door den kerkeraad besloten.'.[9]

Daaronder staat:

> 'Ds. van der Linden[10] zegt, dat Beugelink en zijne vrouw Catharina Stooter verzogt hebben dat hunne namen zouden geschrapt worden uit het

5 Aangezien het copieboek van uitgaande stukken 1836 in GA Zutphen niet aanwezig is, konden geen bijzonderheden, namen etc., over dit relletje worden opgespoord.
6 Bos, *Archiefstukken* III, 66-67
7 Als noot 5.
8 Not. gewone kerker. 18 maart 1835, art. 8. Het archief van de Hervormde gemeente te Zutphen berust in GA Zutphen; evenzo dat van de C.A.G.K. en van de Kruisgemeente aldaar.
9 Not. gewone kerker. 10 dec. 1835, art. 7.
10 J. van der Linden (1769-1843) kwam in 1793 als proponent te Otterlo; predikant te Oosterbeek 1794; te Zutphen 1797; emeritus 1839.

Lidmatenboek; deze kennisgeving wordt voor notificatie aangenomen terwijl de kerkeraad besluit vooralsnog geene bepaalde maatregel te beramen hoe voortaan te handelen indien onverhoopt meer dergelijke verzoeken mogten gedaan worden.’.[11]

11 Not. gewone kerker. 10 dec. 1835, art. 8.

Jan Beugelink en zijn vrouw zijn te Zutphen de eersten geweest die braken met de Hervormde kerk. We komen hun namen echter niet tegen in de annalen van de Afgescheiden gemeente, want zij verhuizen in 1836 of kort daarna naar Deventer.[12]

Aangezien H.J. Roelofs en zijn zuster C.W. Roelofs - men zie hierna - aanvankelijk lid waren te Lochem en deze gemeente midden 1847 uiteenviel, bevreemdt het ons niet dat het kleine groepje Afgescheidenen te Zutphen vanaf 23 juli van genoemd jaar regelmatig samenkomsten belegde.[13]

In deze paragraaf willen we de namen van de eerste Afgescheidenen te Zutphen noemen. Kortheidshalve vatten we enige gegevens aangaande deze personen in één lijst samen.[14]

cursief = sedert 1850 of kort daarna lid van de Afgescheiden gemeente

	afscheiding	***aansluiting***[15]	
Johannes Stephanus Annese	16.03.1836	17.09.1849	later bij Kruisgemeente
en zijn vrouw	16.03.1836		
Sibilla Annese		17.09.1849	later bij de Kruisgemeente
Geertruida Arnaud		17.09.1849	‘uit Deventer’; in 1850 naar Veenendaal
Jan Beugelink	10.12.1835		naar Deventer; men zie hiervoor
en zijn vrouw:			
Catharina Stooter	10.12.1835		
Gerrit van den Brink		23.01.1850	
Jacob van den Brink		18.12.1849	
Gerrit Buiterman en zijn vrouw:	18.09.1839		later bij Kruisgemeente; idem
Derkjen Bloemers	18.09.1839		

12 Jan Beugelink werd in 1793 te Meppel geboren, evenals zijn vrouw Catharina Stooter. In Deventer staat hij te boek als huisschilder. Het echtpaar telde drie kinderen. Beugelink is te Deventer enige jaren ouderling geweest; in 1838 voegde hij zich bij de Kruisgezinden. Men zie voor Beugelink en zijn vrouw: Wesseling, *De Afscheiding in Overijssel* II, 78-81, 83.

13 Hoofdstuk 17, paragraaf 4; Waterink, *a.w.* 21.

14 De hieronder vermelde bijzonderheden ontlenen we aan de notulen van de kerkeraad der Hervormde gemeente (over de vermelde jaren en data), bijlagen van deze notulen (inv. no. 33) alsmede aan het eerste ledenregister van de C.A.G.K. Voor sommige personen volgen biografische gegevens in de paragrafen 5 en 7.

15 Aansluiting vóór de datum van de instituering (21 febr. 1850) betekende in den regel een zich voegen bij het gezelschap der Afgescheidenen.

Dirkje Dengerink (vrouw van Dirk Venderink)		17.09.1849	
Carolina Groeve en haar	16.03.1836		
dochter Johanna W.			
Amalia Antonia		17.09.1849	gekomen uit Utrecht;
Augustina Hagen			later bij de Kruisgemeente
Maria Elisabeth Haytink (vrouw van E J. Scholten)		15.07.1850	
Antonie Iliohan en zijn vrouw:		23.01.1850	echtpaar in 1869
Teunisje van Amersfoort		23.01.1850	naar N-Amerika
Johannes Knol	12.12.1839		

	afscheiding	*aansluiting*	
Johanna Masson		17.09.1849	
Johanna Hendrika Pelger		18.12.1849	
Christina Willemina Roelofs	18.06.1836	07.02.1836	aanvankelijk lid te Lochem; overl. 1862
Hendrik Jan Roelofs	18.06.1836	07.02.1836	aanvankelijk lid te Lochem
Elizabeth Romein		23.07.1847	in 1850 naar Veenendaal
Lucretia Romein (vrouw van G. van den Brink)		23.07.1847	
Evert Jan Scholten		17.09.1849	
Harmanna Scholten (vrouw van W.K. Scholten)		15.04.1850	
Willem Karei Scholten		23.01.1850	in 1870 met vrouw naar N.-Amerika
Katharina Sleyster		09.09.1845	in 1849 naar Arnhem
Gerrit Slotboom		23.01.1850	
Jan Sprik		24.04.1845	
Janna Sprik		18.12.1849	
Dirk Venderink		23.01.1850	
Hendrik Westrenen	16.03.1836		
Rijkeld de Wilde	16.03.1836		

Zoals de kolom ‘afscheiding’ in deze lijst aantoont, werden door de Hervormde kerkeraad slechts twaalf volwassenen geregistreerd. In dit kader moeten we het verzoek zien van genoemd college in 1857 aan de Afgescheiden gemeente gedaan, namelijk een lijst van ‘belijdende mansleden’ te mogen ontvangen.[16] De achtergrond van deze vraag zal wel de eventuele ‘bedeling’ zijn geweest.

3. Instituering en begin Afgescheiden gemeente

16 Aan het verzoek werd voldaan. Men zie Waterink, *a.w.* 39-40.

Het eerste notulenboek van de kerkeraad loopt van 22 juli 1850 tot 18 februari 1857. Het vangt dus aan enige maanden na de reeds door ons genoemde datum van instituering, *21 februari 1850*.[17] Van Osnabrugge vertelt echter dat er door hem in het archief van de classis Varsseveld een ongetekend schrijven werd gevonden - hij veronderstelt geschreven door ds. J.N. Lindeboom (te Zutphen van 1884 tot 1916) - van onderstaande inhoud:

> 'Het volgende heb ik opgeteekend uit den mond van Jacob van den Brink, geboren 14 Juni 1814, wonende in de Bornhovestraat, één der oudste, zoo niet het oudste lid der Gereformeerde Gemeente alhier[18]; die gemeente heeft het

17 De door Waterink (*a.w.* 9-10) aangevoerde bewijzen voor zijn conclusie: 'Ik zou liefst de stichting der gemeente willen stellen in 1847, op zijn vroegst 1846', achten wij ontoereikend. De datum van instituering 21 februari 1850 ligt vast. Waterink noemt onder meer dat in de staat van ontvangsten etc. over 1850 wordt gesproken van 'voorige Jaaren'. Ongetwijfeld is hiermee bedoeld: toen de gemeente in statu nascendi nog als gezelschap bestond.

18 Bedoeld is kennelijk: het oudste, thans levende lid.

> eerst vergaderingen gehouden in het huis van Jan Sprik in de Laarstraat thans nr. D 75, waar nu het pakhuis van Maat is.[19] Hij was de eerste diaken.[20] Hendrik Jan Roelofs was de eerste ouderling. Men oefende elkaar.[21] Werd er gedoopt of een lid bevestigd, dan kwam er wel eens een dominee van de Gereformeerde Gemeente uit andere plaatsen.'.[22]

Een bericht dat eveneens betrekking heeft op gebeurtenissen rond het ontstaan der gemeente vinden we in het eerste notulenboek. Het is geschreven door ds. I. Middel, kort na diens komst 18 november 1855.

> 'Notulen van eenige zaken en Handelingen betrekkelijk de gemeente Zutphen van af den jare 1850 tot 1855. Strekkende als bijvoegsel tot de voorgemelde notulen....
> Art. 5. Op den 28 January 1850 is Hendrik Jan Roelofs tot ouderling en Evert Jan Scholten tot diaken geroepen en op den 20 Febr. van dat jaar, door de klassis welke te Lichtenvoorde gehouden werd, onderzocht en op den 21 Febr. 1850 zijn beide broeders in hun dienstwerk bevestigd door Ds. D. Breukelaar v.d.m. te Aalten.
> Art.6. 2 maart 1853 is Antonie Iliohan tot ouderling en Jan Sprik tot diaken beroepen en op 4 April 1853 bevestigd door ds. W. Koopmann te Winterswijk.'[23]

Een gedeelte van de inhoud van bovengenoemd artikel 5 wordt bevestigd door de notulen van de classis Varsseveld van 20 februari 1850:

> 'De Zutphensche Ouderling en Diaken worden onderzocht en goedbevonden. Ouderling H.J. Roelofs en Diaken E.J. Scholten.'.[24]

Evenzo die van artikel 6, in de classicale notulen van 30 maart 1853:

> 'De geroepene Broeders van Zutphen... Iliohan... als ouderling, Sprik... als diaken, worden ondervraagd, en met algemeene stemmen geoordeeld, dat deze brs. met Gods genade de gemeente kunnen en mogen dienen.'.[25]

Tijdens de vergadering van de kerkeraad van 22 juli 1850 - zoals we zagen de eerste waarvan de notulen bestaan - gehouden ten huize van H.J. Roelofs, waren de volgende personen aanwezig: J.S. Annese, G. van den Brink, J. van den Brink, H.J. Roelofs

19 Men bedenke dat dit werd geschreven vermoedelijk omstreeks 1889 met het oog op het ingebruiknemen van een nieuw kerkgebouw (Waterink, *a.w.* 143).
20 Onjuist; Sprik was de tweede. De eerste diaken was E.J. Scholten, zoals we zullen zien.
21 Wij lezen: "Men hield oefeningen", of "Men hield gezelschap".
22 Van Osnabrugge (*a.w.* 11,13) vermeldt dat dit stuk werd overgebracht van het archief der classis Varsseveld naar dat van de Gereformeerde kerk te Zutphen (GA Zutphen).
23 Waterink, *a.w.* 35-36, noemt ook de artikelen 8 en 9 van dit 'bijvoegsel'; deze hebben betrekking op het beroepingswerk en de bevestiging etc. van I. Middel. De andere 'artikelen' zijn voor ons onderwerp van minder betekenis.
24 NCV 20 febr. 1850, art. 6.
25 NCV 30 maart 1853, art. 3.

(ouderling), E.J. Scholten (diaken), W.K. Scholten, G. Slotboom, J. Sprik en D. Venderink. J J. Iliohan zond bericht van verhindering. Ook bij volgende vergaderingen zien we dat de belijdende 'mansleden' aanwezig zijn en mee-beslissen. In 1853 begint de kerkeraad te vergaderen zonder de andere gemeenteleden.[26] Op

26 Waterink, *a.w.* 12.

grond van de gegevens van paragraaf 2 mogen we aannemen dat met de tien hier genoemde personen alle mannelijke belijdende leden - op 22 juli 1850 - zijn opgesomd. Het blijkt dat Roelofs als 'voorganger' optreedt. Een commissie wordt benoemd - leden E.J. Scholten en A. Iliohan - met als opdracht te zoeken naar een geschikte vergadergelegenheid.[27] Evenwel zal het nog vier jaren duren voor een huis wordt gekocht dat tot kerk kan worden verbouwd.[28]

Een enkele biografische bijzonderheid aangaande Hendrik Jan Roelofs, gedurende het tijdvak 1847 tot 1857 onmiskenbaar de voorman onder de Afgescheidenen te Zutphen. Roelofs werd in 1809 te Zutphen geboren. Hij woonde in de Laarstraat aldaar, samen met zijn zuster Christina Willemina Roelofs. In 1859 laten beiden een testament maken, waarin zij elkaar tot erfgenaam verklaren. Christina overlijdt in 1862. In juni 1875 trouwt Roelofs met Johanna Zwiers, oud 48 jaar. Hij overlijdt in 1877.[29] In 1854 beginnen de moeilijkheden met ouderling Roelofs, zoals we zullen zien; vier jaar later wordt hij geschorst als ambtsdrager en gecensureerd als lid.

4. Gemeentelijk leven 1853 tot eind 1855 (komst ds. I. Middel)

In 1853 wordt nog steeds naar een geschikte vergadergelegenheid gezocht. De eerste commissie had geen resultaten bereikt. Er wordt een nieuwe benoemd, bestaande uit D. Berenschot, A. Iliohan, E.J. Scholten, J. Sprik, G.P.H. Zahn en W.H. Zahn.[30]

> Met de laatste twee personen zijn bedoeld Gerhard Paulus Hector Zahn, geboren 1813 te Amsterdam en Willem Hendrik Zahn, geboren 1818 te Zwolle, beiden zoons van Gerhard P.H. Zahn (te Zutphen: 'Gepensionneerd Inspecteur der Registratie').[31] Gerhard Ph. (jr.) vestigde zich te Zutphen in 1853 komende van Andel, Willem H. in 1852 komende van Deventer. Beide broers dreven te Zutphen een zaak onder de naam Zahn & Co.[32] Zij zijn hierin weinig fortuinlijk geweest, want in maart 1857 worden zij failliet verklaard.[33] Nog in hetzelfde jaar gaat G.P.H. Zahn naar

27 Not. kerker. 22 juli 1850, art. 1,3.
28 Van Osnabrugge, *a.w.* 18.
29 Van Osnabrugge, *a.w.* 17.
30 Not. kerker. 25 juni 1853, art. 4.
31 Enige bijzonderheden in deze pericoop zijn ontleend aan de Bevolkingsregisters Zutphen. G.P.H. Zahn Jr. en W.H. Zahn waren halfbroers. G.P.H. Zahn Sr. huwde 7 sept. 1815 te Zwolle voor de tweede maal, en wel met Esther Catharina Margaretha Tineken. Zijn eerste vrouw was Catharina Clazina van Hogenhuizen. (RA Zwolle, Huwelijken Zwolle 1815, 7 sept.) Men zie voor de familie Zahn ook ACHTSTE DEEL register.
32 Het bedrijf was een handelsonderneming; we vonden geen bijzonderheid aangaande haar *aard*.
33 Not. kerker. 9 maart 1857, art. 7. In de *Zutphensche Courant van* 28 febr. 1857 stond een advertentie, waarin mr. Jb. Dam, als curator, mededeelt dat bij vonnis van 26 febr. 1857 uitgesproken door de arrondissementsrechtbank te Zutphen, de Handels Vennootschap Zahn & Co. failliet wordt verklaard. Vennoten: W.H. Zahn en G.P.H. Zahn Jr. In het no. van genoemde krant van 28 april 1857 lezen we van een verificatie-vergadering inzake een door W.H. Zahn aan de crediteuren geboden accoord.

Noord-Amerika, zijn broer overlijdt in 1860. In *Souvenir History of Pella, Iowa*, vinden we, behalve zijn foto het volgende aangaande hem geschreven.

Gerhard Paulus Hector Zahn (1813-...)

> 'All the older residents of Pella will remember Mr. Zahn as a quiet, unassuming man, yet possessed of a cultural mind and a high character. For many years he was a Notary and engaged in the insurance business. He had his office on the west side, on the north part of the lot now occupied by the Public Library. During the years he lived in Pella he made his home with the P.C. Lankelma family.'[34]

De commissie slaagde er begin 1854 in een huis te kopen in de Kolenstraat - thans no. 17 - voor de som van *ƒ* 2.400,-.[35] Daar men wel inzag dat bij dit bedrag hoge verbouwingskosten zouden komen, worden aanstonds 31 obligaties à *ƒ* 100,- uitgegeven. De afrekening van koop en verbouwing, gedateerd 8 januari 1856 vermeldt een totaal van ontvangsten groot *ƒ* 4.739,01 (obligaties en giften) en een totaal van uitgaven groot *ƒ* 4.868,48, wat een tekort van *ƒ* 129,47 betekent. Het kerkgebouw wordt 14 januari 1855 in gebruik genomen.

Wat het geestelijk leven in deze jaren betreft, zij in de eerste plaats opgemerkt dat de gemeente geleidelijk aan groeide, zoals bijlage II doet zien.[36] Maar verder is het duidelijk dat zij in deze tijd moeizaam haar weg

34 G.A. Stout, *Souvenir History of Pella, Iowa*, Pella, Iowa 1922, 143. G.P.H. Zahn moet op hoge leeftijd zijn overleden, want in K. van Stigt, *Nekrologie Pella, Iowa 1870-1899*, Pella, Iowa 1900, wordt hij niet vermeld.

35 Bijzonderheden aangaande aankoop en verbouwing vinden we in twee afzonderlijke schriften in het archief bewaard: 'Notulen Commissie Oktober 1853 tot Augustus 1856' en 'Rekening der Kerkbouw van de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Gemeente te Zutphen'.

36 Het getal zielen over 1856 opgegeven - 54 - moet als te laag worden beschouwd. Het is onwaarschijnlijk dat de gemeente met ruim 50 leden, in 1855 tot het beroepen van een predikant zou zijn overgegaan.

zoekt. Behalve enige tuchtgevallen - laster, een levenswijs en huishouding die ‘vuil en smerig’ zijn etc. - wordt een en andermaal zorg geuit over het gedrag van de jonge leden. We lezen (1853):

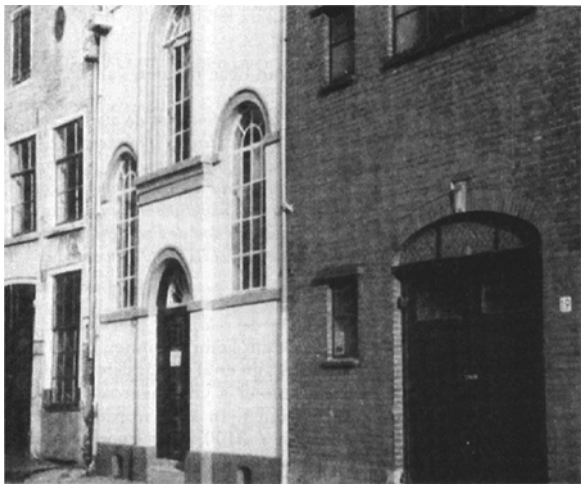

Het eerste kerkgebouw, Kolenstraat (thans) no. 17, na de renovatie in 1983. Het deed dienst van 1855 tot 1878

> ‘... toen is er nog over de knechten en meiden gesproken om die zooveel moogelijk in zoover het in onze magt waar, te vermanen om de Godsdienst bij te woonen en niet toetelaaten om aan de deur te staan en zich met iedelheid op te houden...’.[37]

Waterink schrijft:

> ‘Men ziet het tafreel in gedachten: een boerenkeuken of deel waar de gemeente gesticht wordt door het lezen van een preek - en in de deur-opening een troepje jongelui die de zaak eens aanzien, er niet bij willen hooren, en toch nieuwsgierig zijn hoe 't gaat... en intusschen lachen en fluisteren tot groote ontstichting der gemeente.’.[38]

Op 20 september 1853 is de houding van sommige jonge mensen weinig verbeterd. We vinden, samengevat, dat

37 Not. kerker. 30 mei 1853, art. 6.
38 Waterink, *a.w.* 13.

> sommige catechisanten zich op catechisatie en tijdens de zondagse bijeenkomsten 'Eydel en Losbandig' gedragen. Zij zijn bij herhaling opgewekt eerbied te betonen en 'ontzag te hebben voor den Hoogen God'. Bedoelde doopleden willen ook niet 'leeren'. Roelofs - voorganger en catecheet - betuigt dat het zo niet kan voortgaan
> 'en stelt voor indien de ouders die meer dan eens door hem op dat punt vermaant zijn niet zorgen dat hun Kinderen op de Bijeenkomst Behoorlijk stil zitten en hunne lessen leeren dat hij dan die kinderen van de Catigezasie zal weg doen gaan en op de Bijeenkomst hun naam en toenaam zal bekent maaken als ook hun gehouden gedrag, maar wenscht teevens dat hij daarvan verschoont moge blijven.'.[39]

Het is duidelijk dat bovengenoemde en nog te noemen situaties schreeuwen om de komst van een predikant. Roelofs - een man van geringe ontwikkeling[40] - heeft het leiding-geven aan de gemeente niet aangekund. In september 1853 wendt 'Zutphen' zich tot de classicale vergadering.

> 'Door de ouderling van Zutphen wordt gevraagd of een Christen door het uitsteken van vlaggen eerbewijzen aan zijn vorst mag bewijzen? Antwoord: Elk behoort zijn vrijheid te behouden; uit onachtzaamheid nalaten zoude kwaad zijn; de misbruiken die er bij plaats hebben bestrijden; uit kracht van bestel door de stedelijke raad moet [het] niet geschieden dewijl deze geene verkregene macht daartoe heeft ontvangen.'[41]

In december 1854 vraagt Zutphen opnieuw de raad van de classis. Vier onderwerpen komen aan de orde, waarvan we slechts noemen: '... of het geoorloofd is met kramen naar de kermissen te reizen? Antwoord: Afraden.'.[42]

Op 25 augustus 1855 werd ds. I. Middel te Vlaardingen beroepen op een tractement van *f* 600,- en vrije woning. Hij nam het beroep aan en werd 18 november 1855 door ds. J.F. Bulens te Varsseveld, bevestigd. Op dezelfde dag deed hij ook zijn intrede.

> Israël Middel werd 7 april 1829 te Amsterdam geboren als zoon van (de latere predikant) Harmen Hendriks Middel en Hermina Scholten. Predikant te Vlaardingen 1853. Te Zutphen stond hij tot 20 mei 1860. Daarna was hij predikant te Hattem; te Velp 1862; te Gouda 1867; Baarland 1882. In 1853 huwde hij te Groningen Jantje Schildkamp - zij overleed in 1861. Middel hertrouwde in 1862 met Johanna Geertruida van Vugt (gestorven in 1911). Hij overleed te Baarland in 1896.[43]

39 Not. kerker. 30 sept. 1853, art. 5.
40 Roelofs schreef gedurende de eerste jaren de notulen. Van Osnabrugge (*a.w.* 19) merkt daarover op: 'Het is een heel gepuzzel uit het "spijkerschrift" van Roelofs wijs te worden. Nog bemoeilijkt door het willekeurig gebruik van hoofdletters, niet aan elkaar geschreven woorden...'.
41 NCV 14 sept. 1853, art. 3.
42 NCV 1 dec. 1854, art. 4b.
43 Men zie verder voor hem *De Haas* I, 196; Van Osnabrugge, *a.w.* 37-38.

5. Het jaar 1856; erkenning; samenstelling der gemeente

Als ds. I. Middel zijn taak te Zutphen begint, zijn er, behalve hijzelf de volgende ambtsdragers: A. Iliohan, H.J. Roelofs, ouderlingen; E.J. Scholten, J. Sprik, diakenen.

Ds. Israël Middel (1829-1896)

Aanstonds na Middels komst gaat het kerkelijke leven meer geregeld verlopen. Men wordt zich bewust dat de regering in de Afgescheiden kerken wordt bepaald door de Dordtse kerkenorde. In de eerste maanden van 1856 groeit de gemeente in niet-geringe mate: 29 volwassenen met twaalf kinderen sluiten zich aan en vijf doopleden leggen belijdenis af. We zien dat in deze tijd - en ook in de komende jaren - leden wonen buiten het territoir van Zutphen, namelijk te Brummen, Empe, Voorst en Voorstonden - alle vier ten westen van de IJssel gelegen - alsmede te Almen en Harfsen (hemelsbreed ruim tien kilometer ten noordoosten van Zutphen.[44]

In januari 1856 komt de kerkeraad - wellicht moeten we lezen: ds. Middel - tot de ontdekking dat de gemeente niet is erkend,[45] mitsdien geen rechtspersoonlijkheid bezit en kerkelijke goederen niet op haar naam kan doen stellen. Kort daarna wordt een request aan de Koning met een desbetreffend verzoek opgesteld en verzonden - het is gedateerd 14 maart 1856.[46] Het is getekend door 39 personen; de gemeente ver-

44 Not. kerker. 7 juli 1857, art. 8: Er zal huisbezoek in de 'buitenwijken' worden gedaan: Brummen, Empe, Voorst, Voorstonden; Almen, Harfsen.

45 Not. kerker. 15 jan. 1856, art. 3.

46 Herv. Ered. 4 juni 1856, no. 25. Opgemerkt dient dat er te Zutphen van 1844 (of eerder) tot 1847 een 'Apostolische Christelijke Afgescheidene gemeente' heeft bestaan. Het woord 'Afgescheidene' in de naam werd *door de regering* toegevoegd. 'Kerk in het gebouw, dat wordt daargesteld in den tuin van Swarthoff Kok langs de Polsbroekstraat te Zutphen.' De gemeente, zo lezen we 'schijnt... te zijn te niet gegaan' - in 1847 - 'en daaruit te verklaren het verzoek om toelating in 1856 door I. Middel c.s. ingediend.' (Herv. Ered. inv. no. 1859, 46: Zutphen). Van enig verband tussen de hier bedoelde en de Afgescheiden gemeente is ons echter niets gebleken.

klaart voor haar inrichting en regering zowel de Dordtse kerkenorde als het Reglement van Rijnsburg (bijlage III) te hebben aanvaard. De erediensten zullen worden gehouden in een huis staande in de Kolenstraat (thans 17) te Zutphen. Volgens de wettelijke bepalingen tekenden de leden die niet in de burgerlijke gemeente Zutphen woonden het request niet. De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 6 juni 1856, no. 70.[47]

We geven de namen etc. van de ondertekenaars alsmede die van negentien andere leden die voorkomen op een reeds genoemde lijst door de kerkeraad desgevraagd gezonden aan de hervormde gemeente.[48] Bijzonderheden als geboortejaar, beroep - voorzover deze konden worden opgespoord - ontleenden we aan de Burgerlijke Stand en de Bevolkingsregisters van Zutphen.[49]

Wat de aantallen betreft is onze conclusie uit beide lijsten dat in 1856 de gemeente circa 42 mannelijke, minstens 18 vrouwelijke belijdende leden en minstens 24 kinderen omvatte. Totaal meer dan 84 zielen.[50] Onderstaande opsomming zal een beeld geven, zij het met hiaten, van de samenstelling der gemeente in 1856.

cursief = tekent request aan de Koning 1856

	geb.j.	***geb.pl.***	
Berend Jacob Beeker en zijn vrouw:	1813	Zutphen	timmerman
Aaltje Machteld van Enter	1810	Twello	
Dirk Berenschot en zijn vrouw:	1794	Ruurlo	kastelein
Elizabeth Cornelia Cornelder	1800	Utrecht	
Roelof Boers en zijn vrouw:	1829	Zutphen	knecht; later bakker
Willemke Wichers	1826	Harfsen	
Jan Hendrik Bolthof	1814	Winterswijk	timmerman
Gerrit van den Brink			
Jacob van den Brink en zijn vrouw:	1814?		bakker?

47 Herv. Ered. 12juni 1856, no. 6.
48 Waterink, *a.w.* 39-40.
49 GA Zutphen.
50 Het aantal was ongetwijfeld hoger gelegen dan 82. De statistiek (bijlage II) geeft over 1856: 54 zielen (vermoedelijk zijn slechts de belijdende leden daaronder begrepen); en over 1857: 141 zielen. De notulen van de kerkeraad van 4 febr. 1857 (geen art.) gewagen van de aanwezigheid, bij een verkiezing, van 28 mansleden en 5 ambtsdragers; 7 mansleden zijn afwezig; totaal 40.

Brunetta Johanna Albertina	1830	Hoogkeppel	
Willemina Gerritsen			
Johanna Berendina Brusse	1833	Bredevoort	dienstbode
Simon Jonas van Engelen	1828	Zutphen	timmerman
Herman Bruno Gieben	1807	Zutphen	loodgieter?
met 1 kind			
Hendrika de Greef	1829	Warnsveld	meid
Antonie Iliohan en zijn vrouw:	1811	Zutphen	bakker
Teunisje van Amersfoort	1827	Apeldoorn	
met 4 kinderen			
Johan Jurjen Iliohan	1809	Zutphen	schoenmaker
Derk Jansen	1804	Leeuwarden	brigadier
Berendjen Klein Sprokkelhorst	1829	Lochem	meid
Johannes Knol	1812	Varsseveld	gepensioneerd militair
Lambertus Reinier Kroep	1823	Amsterdam	zaakwaarnemer

	geb.j.	***geb.pl.***	
Egbert Kruissink		won. te Harfsen	
Antonie Langenberg	1804	Zutphen	schoenmaker
Derk Jan Lankhorst			Brummen?
Jacob Lankhorst			Brummen?
Catharina Aleida Masson	1833	Zutphen	‘modemaakster’; later. modiste
Hendrik Jan Meengs			
Adriana Meijer	1834	Maassluis	dienstbode bij familie Middel
Jan Joost Meijerink	1805	Zutphen	timmerman
Johan Meijerink			
Israël Middel en zijn vrouw:	1829	Amsterdam	predikant
Jantje Schildkamp	1831	Groningen	
Johan Rudolf Nikkeis	1830	Borculo	knecht
Antonie Frederik Overkamp	1815	's Gravenhage	zonder beroep
Johanna Hendrika Peiger Klaziena Philipse	1844	Zutphen	zonder beroep
Hendrik Jan Roelofs	1809	Zutphen	timmerman
Adrianus Hermanus Scholten en zijn vrouw: *Hendrika*	1817	Zutphen	landbouwer
Gerdina Klein-Kranenburg met 2 kinderen	1831	Vorden	
Evert Jan Scholten en zijn	1810	Zutphen	landbouwer
vrouw: *Maria Elisabeth Haytink* met 5 kinderen	1813	Zutphen	
Gerhardus Scholten	1829	Zutphen	akkerbouwer

Lambertus Scholten en zijn	1819	Zutphen	landbouwer
vrouw: *Anna Christina Scholten* met 5 kinderen	1818	Zutphen	
Manus Jacobus Scholten	1813	Zutphen	tuinier
Willem Karel Scholten en zijn	1826	Zutphen	landbouwer
vrouw: *Harmanna Scholten* met 3 kinderen	1821	Zutphen	
Gerrit Slotboom	1819	Zutphen	landbouwer
Jan Sprik en zijn vrouw:	1815	Brummen	landbouwer
Jenneken Addink met 3 kinderen	1808	Zutphen	
Esther Catherina Margaretha Tineken (echtgenote van G.P.H. Zahn Sr.)[51]	1798	Ouwerkerk (Zld.)	
Dirk Venderink Egbert Vonkelman Martinus Weenink	1814	Warnsveld	landbouwer won. te Almen
Jacob Westerhof	1829	Zwollerkerspel	knecht
Jan Weijenbergen zijn vrouw:	1811	Haarlem	landbouwer
Margaretha ten Voorda met 1 kind	1824	Amsterdam	
Catharina Margaretha Zahn (dochter van G.P.H. Zahn Sr. en E.C.M. Tineken)	1816	Zwolle	
Gerhard Paulus Hector Zahn Jr.	1813	Amsterdam	‘particulier’
Willem Hendrik Zahn	1818	Zwolle	koopman

51 G.P.H. Zahn Sr. was aanvankelijk geen lid van de Afgescheiden gemeente te Zutphen. Hij sloot zich aan in 1863.

6. De jaren 1857-1860

I. Middel kwam, zoals we zagen, 18 november 1855. Hij vertrok 20 mei 1860 naar Hattem. Gedurende dit tijdvak groeide de gemeente - ruw gezegd - van ruim 100 tot 200 zielen. We vinden bij Waterink:

> 'En steeds kwamen er nieuwe leden bij, die met de Hervormde Kerk braken en zoo groeide het clubje langzamerhand.[52]
> ...
> ... in de jaren die Ds. Middel hier heeft doorgebracht heeft hij weinig anders gedaan dan voortdurend vrede maken[53]; het was in de gemeente telkens weer twisting, en de stokken "liefelijkheid" en "samenbinders" ontbraken veelal.[54]
> ... Toch was het een geluk, dat de meeste lastige elementen[55] verdwenen waren toen Ds. Middel heenging. Ds. Middel heeft de geboorte-vreugd maar ook de geboorte-weeën van Zutphens kerk meegemaakt. Toch meegemaakt met eere. Want onder zijn leiding kwam de kerk tot bloei.'.[56]

Op 9 maart 1857 zijn de volgende personen ambtsdrager: I. Middel, A. Iliohan, H.J. Roelofs, J. Sprik, ouderlingen; B.J. Beeker, E.J. Scholten, L. Scholten, diakenen.[57] De verkiezing van 18 juli 1858 leidt tot een uitbreiding. Er komen vier ouderlingen: A. Iliohan, E.J. Scholten, J. Sprik en Coendert van der Worp[58]; alsmede vier diakenen: B.J. Beeker, L. Scholten, W.K. Scholten en Dirk Venderink.[59]

In deze jaren zijn er voortdurend moeilijkheden rond de ouderling H.J. Roelofs. Waterink[60] schrijft: 'Al de misère met br. Roelofs te teekenen heeft geen zin'. We houden ons hieraan, en vatten daarom enige zaken als volgt samen.

Nadat Roelofs zich in 1857 buiten stemming had gehouden bij de talstelling voor ouderlingen en diakenen omdat hij, naar zijn inzien, geen geschikte personen 'tot die werkzaamheid in de gemeente' zag - en de kerkeraad zijn bezwaren niet deelde, begint hij met niet meer op de vergaderingen van genoemd college te verschijnen.[61]

52 Waterink, *a.w.* 44.
53 Dit typeert ook de arbeid van zijn vader ds. H.H. Middel - men zie voor hem EERSTE DEEL register en dit deel hoofdstuk 3 (Arnhem).
54 Verwijzing naar Zacharia 11 vers 7 tot 14; bedoeld zijn stokken van een herder waarmee deze de schapen tijdens het "weiden" bijeenhoudt.
55 Beter ware: leden.
56 Waterink, *a.w.* 53-54.
57 Not. kerker. 9 maart 1857, presentie.
58 Coendert van der Worp was korte tijd daarvóór uit de Hervormde kerk overgekomen. Hij is tot 1874 ouderling geweest, Van der Worp die in 1801 te Zutphen werd geboren, in 1863 als 'beurtschipper' staat genoteerd, overleed te Zutphen in 1880. Hij heeft zijn gemeente vele diensten bewezen, ook op financieel gebied. Hij schonk in 1878 - bij aankoop en verbouwing van een huis aan de Oude Wand (het tweede kerkgebouw) - *f* 3.000,-; in 1880 bleek dat hij *f* 500,- had gelegateerd, welke som 'voor kerkelijke belangen mag worden gebezigd'. Men zie voor Van der Worp ook: Van Osnabrugge, *a.w.* 74-76.
59 Not. kerker. 18 juli 1858, art. 7, 9, 10.
60 Waterink, *a.w.* 47.
61 Not. kerker. 9 febr. 1857, art. 2; 9 mrt. 1857, art. 8.

Op 5 mei 1857 komt, mede door het spreken van de ‘gast’ ds. D. Breukelaar te Aalten, een verzoening tot stand.[62] Maar ook daarna verzuimt Roelofs onon-

62 Idem 5 mei 1857, art. 6.

onderbroken de vergaderingen van de kerkeraad. Hij uit vage klachten - ds. Middel preekt te lang; hij gebruikt regelmatig het woord 'priesterschaar' voor de gemeente[63] etc. - en verklaart, als zijn bezwaren niet zullen worden weggenomen 'dan wensch ik niet langer lid van zoo eene gemeente te zijn'.[64] Nadat Roelofs enige tijd in zijn huis gezelschap heeft gehouden, ook tijdens kerktijd - C.A. Masson en G. Slotboom behoren tot de bezoekers - wordt hij 25 maart 1858 geschorst als ouderling en gecensureerd als lid.[65] Hiermee blijft zijn zaak voorlopig steken. Enige malen dient zij op de classicale vergadering. Deze stelt de kerkeraad geheel en al in het gelijk.[66] Maar in 1861 - J. van Andel is inmiddels predikant te Zutphen geworden - geeft de classis de raad de zaak Roelofs 'voor eerst' te laten rusten en te volstaan met hem te vermanen.[67] In september 1863 worden H.J. Roelofs en zijn volgeling G. Slotboom 'vervallen verklaard van de gemeente'.[68]

Vermeldenswaard is dat in 1 april 1858 enige leden woonachtig te Almen - we voegen er aan toe: en omgeving - vragen bijeenkomsten op zondagmiddag te mogen houden. Het verzoek wordt ingewilligd.[69] De afstand Almen c.s. tot Zutphen is blijkbaar op den duur voor enige daar wonende gezinnen te bezwaarlijk geweest. Eind 1867 wordt Egbert Vonkelman, wonende te Almen tot ouderling gekozen.[70] Hem wordt opgedragen '... het kleine volkje onder Almen in de kerkelijke geschiedenis te katigeteren'. Tot instituering te Almen is het nooit gekomen.

In april 1860 wordt ds. Middel voor de tweede maal te Hattem beroepen. Hij neemt dit beroep aan en alvorens op zondag 20 mei afscheid te nemen van zijn gemeente, doet hij dit op 17 mei op de kerkeraad:

> 'Ds. Middel bedankt den kerkeraad voor de hulp en medewerking, tijdens zijn verblijf onder ons. De oudste ouderling bedankt wederkeerig Ds. Middel voor al 't goede onder ons gestigt en de welwillendheid ten dienste der gemeente en den kerkeraad verleend en zoo voorts.'.

Dat Middel zich in een goede opkomst kon verheugen bewijst de verhuur van plaatsen in de kerk. Toen hij kwam (1855) waren er 71 verhuurde stoelen; in 1859 bedroeg dit aantal 116. De inkomsten der gemeente waren hiermee evenredig gestegen.[71]

63 Openbaring 5 vers 10.
64 Not. kerker. 5 maart 1858, art. 6; 11 maart 1858, art. 6.
65 Idem 25 maart 1858, art. 6; 9 juni 1858, art. 5.
66 NCV 24 febr. 1857, art. 7; 4 aug. 1858, art. 11; 10 nov. 1858, art. 9-17; 26 april 1859, art. 5.
67 Volgens not. kerker. 29 aug. 1861, art. 6; 3 okt. 1861, art. 3.
68 Not. kerker. 11 sept. 1863, art. 4. In dit artikel wordt verwezen naar de uitspraak van de synode 1846 (art. 90) waarin wordt vastgesteld dat men personen die op zichzelve blijven staan, hoewel zij belijdende leden zijn, zal berichten dat zij niet meer tot de gemeente gerekend worden 'zonder het gewoon formulier van afsnijding op hen toe te passen'. Dit slechts in het geval zij niet 'ergerlijk zijn in leer of leven'. Deze uitspraak werd bevestigd door de synode 1857 (art. 141). Men zie hiervoor: *Handelingen en Verslagen* 409 (1846) en 712 (1857).
69 Not. kerker. 6 april 1858, art. 10.
70 Idem 5 dec. 1867, 'naschrift'.
71 Van Osnabrugge, *a.w.* 48.

7. Jan van Andel, predikant te Zutphen (1861-1873)

De aandacht trekt het verschil in behandeling van dit tijdvak, tussen Waterink en Van Osnabrugge. Laatstgenoemde wijdt er acht bladzijden aan, Waterink negentien.[72] Het verschil wordt veroorzaakt door het feit dat Van Osnabrugge, en ook de notulen van de kerkeraad (!) slechts gewagen van zaken het leven der gemeente betreffende; we laten de vereniging in één kerkverband - 1869 - en de pogingen samen te leven met de (voormalige) Kruisgemeente buiten beschouwing.[73] Waterink daarentegen beschrijft in den brede het optreden van Van Andel *buiten* de gemeente, namelijk in de vergaderingen van de classis Varsseveld ten aanzien van de procedure ds. J. van Dijk te Doetinchem. Dit laatste onderwerp kwam reeds in paragraaf 2 van hoofdstuk 13 aan de orde. We zullen de lijn van Waterink volgen en voor de periode 1861 tot 1873 de meeste aandacht vragen voor genoemd optreden van Van Andel.

Voorafgaand enige algemene zaken. Evenals tijdens ds. Middel, groeit de gemeente ook tijdens Van Andel. Dit leidt er toe dat in 1866 het gebouw Kolenstraat, wegens nijpend ruimtegebrek moet worden vergroot - het 'kerkenkamertje' wordt uitgebroken om meer zitplaatsen te verkrijgen.[74] Waterink schrijft, na over kleine twisten te hebben gehandeld

> 'Beter is het er de aandacht op te vestigen dat Ds. van Andel alles deed wat hij kon om zooveel doenlijk hen, die feitelijk bij de gemeente behoorden, ook tot haar toe te brengen. Hij verstond inderdaad de kunst om menschen te trekken, en velen kwamen zijn woord hooren.
> Zutphen doorleefde de dagen van de Liefde weer. Toen de Liefde hier Ds. was, moest ieder toch ééns onder zijn gehoor zijn geweest.[75] Thans moest ieder, die meeleven wilde, in de Kolenstraat gekerkt hebben...
> Ook als catecheet trok van Andel nieuwe lijnen. Echter was hij in dezen niet gelukkig. Meermalen was hij wat al te "rekkelijk" tegenover de jongelui en gebeurde het wel eens dat het catechisatie-uur minstens gehalveerd werd en de eerste helft besteed aan het verstoppertje spelen of iets dergelijks. Al was dat nu alles een onschadelijk vermaak, de Kerkeraad adviseerde den Dominee toch wat voorzichtig te zijn. Langzamerhand leerde de jonge dominee zijn studentengrappen dan ook wel af...
> Toen van Andel Dominee werd was hij... verdacht van onzuiverheid in de leer. Daarvan is hier te Zutphen nooit *officieel* iets gebleken.'.[76]

Alvorens we verder gaan, dienen we enige biografische bijzonderheden te noemen aangaande Van Andel, wiens naam we in deze paragraaf reeds bij herhaling noemden.

72 Van Osnabrugge, *a.w.* 49-56; Waterink, *a.w.* 55-73.
73 Men zie verder in dit hoofdstuk.
74 Van Osnabrugge, *a.w.* 54.
75 Jan de Liefde (1814-1869), vermaard kansel-redenaar, evangelist en christenschrijver. In Zutphen doopsgezind predikant (1839-1845). Men zie voor hem S. Coolsma, *J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst*, Nijkerk 1917.
76 Waterink, *a.w.* 64.

Jan van Andel[77] werd 11 oktober 1839 te 's Hertogenbosch geboren als zoon van Jan Huibertse van Andel en Johanna de Jongh. Zijn vader was koopman

77 Afgezien van andere literatuur (men zie hierna) noemen we de (uitvoerige) scriptie: C.G. Waringa, 'Jan van Andel, een nonconformistiese zoon der scheiding'. Kampen (Theologische Hogeschool, Oudestraat) 1979; de bladzijden 8-11 handelen over het peremptoir examen van Van Andel te Amsterdam (1860).

alsmede ouderling en voorganger van de Afgescheiden gemeente te Den Bosch - deze overleed in 1847, waarna zijn weduwe verhuisde naar haar geboorteplaats Tiel.[78] Na leerling te zijn geweest van het gymnasium in deze plaats, studeerde Van Andel aan de Theologische School te Kampen, aan welke instelling hij in het voorjaar 1860 het 'eindexamen' aflegde, zodat hij op 21-jarige leeftijd beroepbaar werd. In april 1860 beriep de Afgescheiden gemeente te Alkmaar hem. Hoewel hij dit beroep aannam - begin juni - leidde zijn weg niet naar deze plaats, daar hij op de classicale vergadering gehouden 24 en 25 juli 1860 te Amsterdam, bij zijn (peremptoir) examen werd afgewezen wegens 'onvergenoegdheid tegen den persoon van Van Andel' (lees: vermoedens van onrechtzinnigheid).[79] Op 4 en 5 december 1860 werd hij, na te Zutphen te zijn beroepen, door de classis Varsseveld geëxamineerd en met algemene stemmen toegelaten tot de bediening des Woords.[80] Zijn aanstaande schoonvader prof. A. Brummelkamp, bevestigde hem 19 februari 1861. Op 28 februari huwde hij te Kampen Anna Henriette Brummelkamp, geboren 1835 - zij overleed 2 mei 1875. Hij hertrouwde 8 februari 1877, en wel met Johanna Hendrika van de Wetering, geboren 1854. Beide huwelijken bleven kinderloos. Van Andel overleed te Gorinchem 29 juni 1910.

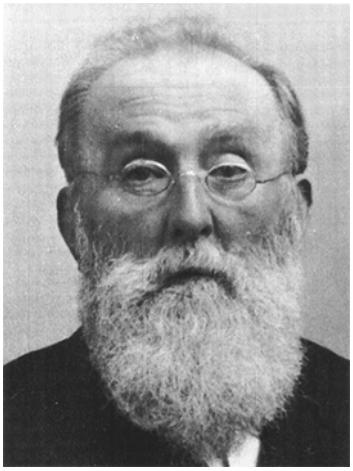

Ds. Jan van Andel (1839-1910) tijdens zijn Gorcumse periode

78 Men zie voor het geslacht Van Andel te 's-Hertogenbosch ACHTSTE DEEL 324-342.

79 Not. kerker. C.A.G.K. te Alkmaar 4 april, 27 april, 5 juni, 27 juli 1860 (GA Alkmaar). Aangezien wij menen dat het gehele verloop van beroep te Alkmaar, afwijzing bij examen voor de classis Amsterdam alsmede behandeling van deze zaak door de provinciale vergadering van Noord-Holland en Utrecht, buiten het bestek van dit boek vallen, mogen we hiervoor verwijzen naar wat we hopen te schrijven in ons TIENDE DEEL (Provincie Noord-Holland).

80 NCV 4-5dec. 1860, art. 10, 11, 19-26.

> Na zijn vertrek uit Zutphen - 9 november 1873 - was Van Andel tot maart 1877 ‘reizend predikant in Noord-Holland’. Daarna stond hij te Heusden tot 1879, te Leeuwarden tot 1893. Zijn laatste standplaats was Gorinchem, waar hij stond van 1893 tot aan zijn emeritaat in 1907.
>
> De grote betekenis van Van Andel is gelegen in zijn ontplooiing als auteur in het tweede gedeelte van zijn leven. Dit aspect kan in deze studie onvoldoende worden belicht. Een groot aantal practische commentaren op onderscheiden boeken van het Nieuwe Testament zag het licht in het tijdvak 1873 tot 1909.[81] Daarnaast verkreeg hij een leidende positie in het kerkelijk leven, zoals moge blijken uit het feit dat hij bij herhaling lid was - en vier maal praeses - van een generale synode in het tijdvak 1872 tot 1902.[82]

Zoals we zagen in hoofdstuk 13, nam Van Andel een belangrijke plaats in bij de verwikkelingen rond ds. Jan van Dijk te Doetinchem. We kunnen niet anders zeggen dan dat hij laatstgenoemde lang de hand boven het hoofd heeft gehouden, tot dat hij in de classicale vergadering van 28 september 1868 onder meer vraagt of Van Dijk nog instemt met de leer der gereformeerde kerk en of de classis niet maatregelen tegen hem moet nemen.[83]

Naar aanleiding van deze verandering merkt Waterink op dat Van Andel te Zutphen ‘een eigenaardige crisis’ doormaakte, ‘bijna een omdraai’. De classis tast dan door en Van Dijk scheidt zich af. ‘Van Andel had zijn werk in de classis gedaan... en vijf jaar later ging hij. Vastheid van lijn is in dat werk niet te ontdekken.’ Waterink tracht een ‘zielkundige verklaring’ te geven van, zoals hij zegt ‘Van Andels eigenaardige wendingen’.

> ‘Toen Ds. van Andel hier kwam was er in de Nederlandsche Hervormde Kerk geen positief orthodoxe predikant. Daardoor gingen zeer velen uit die kerk den begaafden prediker in de Kolenstraat hooren.
> Maar dit verdroot den vooraanstaanden Hervormden met groot verdriet. Temeer omdat van Andel niet maar een stuk vuurwerk bleek te zijn, éven schitterend en dan doovend in vergetelheid, maar wijl hij èn als predikant èn als mensch in den omgang, met zijn conciliante wijze van optreden, zeer bemind was. Als gezegd, van Andel liet zich, naar 't mij schijnt, wel ietwat door dien gang van zaken óók beïnvloeden... en 't bleef mooi weer tusschen van Andel en zijn Hervormde hoorders... Totdat de verdrietige vooraanstaanden, over welke ik sprak, bewerkten, dat hier in de Hervormde Kerk Dr. van Ronkel[84] werd beroepen...; die kwam... en toen hield het equipage-gerij naar de Kolenstraat op... toen werd van Ronkel dé man. En

81 Behalve artikelen in *De Bazuin* en andere bladen verschenen van zijn hand ongeveer veertig kleinere en grotere geschriften. Bibliografie: Waringa, *a.w.* 51.

82 Men zie verder voor hem: C. Lindeboom, ‘Een kort levensbericht van den auteur’ in *Het Evangelie naar Lucas*, tweede druk, Kampen 1932; *Chr. Encyclopaedie I*, 117; *Chr. Encyclopedie*[2] I, 199-200; *De Haas* I, 14-16.

83 Hoofdstuk 13, par. 2.

84 Ph. S. van Ronkel, te Zutphen van 1868 tot 1872; hij werd opgevold door de eveneens orthodoxe P. Doedes (1871 tot aan zijn overlijden in 1900).

van Andel zag zich verlaten. Zou dàt ook niet mede van invloed op zijn houding zijn geweest?'[85]

Wij willen het enigszins anders zeggen. We kunnen moeilijk stellen, dat Van Andel met zijn preken zich zelf zocht en zich daarom verblijdde in een grote toeloop - we zeggen ook niet dat Waterink *dat* beweert. Maar

85 Waterink, *a.w.* 73-74.

het is niet onmogelijk dat Van Andel mede door de houding van een deel van de Zutphense Hervormden[86] tot het inzicht werd gebracht dat met deze geen wezenlijk één-zijn zou kunnen bestaan. En dat hij daardoor is teruggedeinsd voor een verder volgen van J. van Dijk op diens weg terug naar de Hervormde kerk. Van Andel heeft in zijn verdere leven getoond dat de gereformeerde confessie hem vlees en bloed was geworden.

8. De Kruisgemeente te Zutphen gedurende de jaren 1853-1860[87]

De notulen van de kerkeraad bevatten een préambule die als volgt luidt.

> 'Art. 1. De gemeente der Gereformeerden onder 't Kruis is Gestigt den 26 December in den Jaare 1853, door den Eerw. Ds. G. Kamans, Predikant in de Gemeente te Apeldoorn[88] en zijn te Gelijk bevestigt tot ouderling G. Loggers en tot Diakenen J. Baarschers en G. Bulterman. Den... December trof de Gemeente een slag door het overlijden van den Broeder Ouderling Loggers.'

We zien hieruit dat de gemeente *26 december 1853* werd geïnstitueerd, en dat reeds na enige dagen, namelijk 31 december haar eerste ouderling Jan Loggers, schipper van beroep, verloor.[89] In zijn plaats wordt gekozen Johannes Baarschers. Gerrit Buiterman krijgt naast zich als diaken Willem Bannink.[90] Reeds op woensdag 11 april 1855 werd de eerste predikant, Willem Eichhorn, gekomen van de kleine Kruisgemeente te Huizen, door ds. D. Klinkert van Zwolle, bevestigd.[91] Zondag 15 april 1855 deed hij zijn intrede en 11 november 1860 preekte hij afscheid wegens vertrek naar de Kruisgemeente te Tricht.[92]

86 Deze houding kwam onder meer in sterke mate aan het licht in een 'Ingezonden' in de *Nieuwe Zutphensche Courant* van 16 okt. 1875, waaruit blijkt, dat er te Zutphen fel verzet was gerezen tegen het beroepen van een tweede orthodoxe predikant (naast P. Doedes). Voorspeld werd dat deze onder zijn gehoor slechts zou hebben *'een dom, onbeschaafd, onontwikkeld publiek,...* de zoogenaamde klompenpatrouille...' (Waterink, *a.w.* 104-108).

87 Voor deze en de volgende paragrafen hebben we geput uit GA Zutphen: Notulen kerkeraad 26 dec. 1853-8 dec. 1874; Doop- en Ledenregisters Kruisgemeente 1853-1893; Bevolkingsregisters Zutphen 1840-1860.

88 Rut Gerret Kamans (Sr.) 1798-1871. Men zie voor hem *De Haas* I 150-151.

89 GA Zutphen, Overlijden 1853, acte 31 dec.

90 Not. kerker. 1854, art. 3 en 4. Tot aan de komst van ds. N.J. Engelberts - begin 1863 - hebben de sobere notulen een indeling die afwijkt van het gewone patroon. Zij zijn geordend per jaar en doorlopend genummerd 1 t/m 98. Niet steeds wordt bij het no. van het artikel een datum vermeld.

91 Not. kerker. 1855, art. 11.

92 Willem Eichhorn werd in 1828 te Amsterdam geboren; hij overleed te Dordrecht in 1872. Toegelaten tot de dienst des Woords april 1854. Predikant te Huizen april 1854; Zutphen 11 april 1855; Tricht 18 nov. 1860; Haarlem 1864; Katendrecht 1870; Dordrecht 1872. Hij was gehuwd met Hendrika Mouthaan (geb. te 's Gravenmoer) die hem met zes kinderen overleefde. Tijdens zijn predikantschap te Zutphen deed zich een incident voor: hij werd door de Algemene Vergadering geschorst wegens een valse aantijging van Dirk Lustig, visventer, ouderling te Huizen. De schorsing duurde van 8 aug. 1855 tot 29 juli 1856. Daar deze zaak reeds enige malen uitvoerig is beschreven en Eichhorn openlijk werd 'vereerlijkt', verwijzen

Aanvankelijk vergaderde de Kruisgemeente in het huis bij de molen van Joost Kok,[93] ongeveer op het terrein van het tegenwoordige station NS; daarna verhuisde men naar de Berkelkade en kwam men samen in een achterhuis of schuur van het huis (in 1923) no. 13.[94] Maar in 1856 koopt de gemeente een pand in de Komsteeg[95] voor de som van *ƒ* 4.375,-. De kosten van inrichting etc. beliepen *ƒ* 1300,-.[96]

Gebouw Komsteeg no. 4; als kerk gebruikt van 1856-1889

we voor haar naar de literatuur: F.L. Bos, *Kruisdominees* register; *NAVGK* idem; TWEEDE DEEL idem; Van Osnabrugge, *a.w.* 58-61; *De Haas* I, 105.

93 Geboren te Zwolle 1835, geëmigreerd naar Noord-Amerika 1866.

94 We ontlenen deze gegevens aan Waterink, *a.w.* 77-78. Volgens Van Osnabrugge (*a.w.* 61) was Berkelkade 13 in de vorige eeuw een koffiehuis - 'thans is het een bioscoop' (1983).

95 Thans no. 4, gebouw van het Leger des Heils. In vorige eeuwen (tot 1760) was de naam van de Komsteeg: Kommersteeg. De herkomst en betekenis van de naam zijn onzeker. Mogelijk is Kommer de naam van een persoon (Kommer is afgeleid van Gomarus).

96 Not. kerker. 1856, art. 24. Teneinde de aankoop etc. te financieren wordt een hypothecaire geldlening, groot *ƒ* 3.000,-, opgenomen. Mannes Hassink, landbouwer, wonende onder Gorsel en Hendrik L. Harmsen, timmerman te Zutphen, aanvaarden de lening, respect. in hun kwaliteit van voorzitter en secretaris van de commissie van beheer (Van Osnabrugge, *a.w.* 66). In 1867 als de geldschieter de *ƒ* 3.000,- terug vraagt, worden er obligaties uitgegeven in stukken van 5 gulden, 10 gulden etc. (*Ibidem* 64).

Op 31 januari 1859 zijn de volgende personen ambtsdrager: W. Eichhorn, J. Baarschers, Hermannus Uiterwijk, ouderlingen; W. Bannink, Jacob Beuzekamp, diakenen. Als secretaris fungeert Hendrik Lodewijk Harmsen.[97] In de beginjaren woonden enige leden te Doesburg, Doetinchem en Markelo,[98] alsmede in (of nabij) de dorpen Barchem en Gorssel.[99]

9. Eerste leden

Uit het ledenregister blijkt dat circa 1860 de onderstaande personen bij de gemeente waren aangesloten.

> Bij deze lijst dient te worden gevoegd die van de namen van de elf personen (cursief), genoemd in paragraaf 2 van hoofdstuk 18 (Barchem). Déze leden gingen in 1863 over van de Kruisgemeente te Zutphen naar die te Barchem.

	geb.j.	***geb.pl.***	
Jennetjen Annese (Johanna Petronella)	1837	Zutphen	zonder beroep
Johannes Stephanus Annese	1794	Leiden	dagloner
Sibilla Annese	1824	Zutphen	naaister
Johannes Baarschers	1821	Almelo	bakker
en zijn vrouw: Hendrika Veerman	1818	Veessen	
Johanna Catharina Baarschers (wed. Jan Loggers (geb. 1817 Zwolle; 1853 overl.; schipper))	1822	Zwolle	zonder beroep
Willem Bannink	1810	Doetinchem	‘wijnkoopersgezel’
Gerrit Hendrik van den Berg	1818	Zutphen	metselaar
Johannes Beumer en zijn vrouw:	1793	Amsterdam	krammer[100] en parapluiemaker

97 Not. kerker. 1859, art. 69.
98 Hemelsbreed ongeveer 23 km ten noordoosten van Zutphen.
99 Het ledenregister bevat veelal geen aanduiding van de woonplaats. Deze wordt voor de personen die buiten Zutphen woonden, soms slechts toevallig gevonden.
100 Namelijk van aardewerk.

Elisabeth Kornelia Bek	1790	Amsterdam	
Jacob Beuzekamp			
en zijn vrouw: Hendrika Hofman			
Gerrit Hendrik Bosveld			
Gerrit Buiterman en zijn vrouw:	1805	Doetinchem	smid, overl. 1860
Derkjen Bloemers	1813	Varsseveld	
Gerrit Jan Buiterman en zijn vrouw:			
Charlotte Lariena van Vollenhoven			
Christina Cronenburg	1821	Zutphen	zonder beroep
Jochum van Engelen			
Jan Hendrik Esmeijer	1817	Lent(Gld.)	scheepstimmerman
en zijn vrouw: Maria Roering	1827	Arnhem	won. te Doesburg
Rudolf Abraham Everts	1835	Voorst	olieslagersknecht
en zijn vrouw: Reintjen Bosveld	1834	Zutphen	
Jeanette Simonette Gerardine Antoinette de Freijtag	1828	's Hertogenbosch	huishoudster wonende te Doesburg[101]
Anna Johanna Geersen			
Hendrik Lodewijk Harmsen	1815	Lochem	timmerman
en zijn vrouw: Helena Winterink	1806	Zutphen	

101 Men zie hoofdstuk 20 (Doesburg). In 1858 was J.S.G.A. de Freijtag lid van de C.A.G.K.

	geb.j.	*geb.pl.*	
Mannes Hassink en zijn vrouw:			landbouwer won.
Derkje Waijenberg			onder Gorssel
Wilhelmina Immink			
Hermanus Frederik Kelderman	1818	Lochem	arbeider
en zijn vrouw: Gerdina Everts	1823	Deventer	
Johanna Gerdina Klaasen	1820	Brummen	
(vrouw van Derk Brouwer, geb. 1824 Zutphen, steenhouwer)			
Johanna Hendrika Klomp			
Gerrit Kroese			
en zijn vrouw: Gerritje Annese			
Derk Jan van Maanen	1812	Zutphen	agent van politie
en zijn vrouw: Janna Mark	1816	Beerta	
Albert Meiling en zijn vrouw:	1808	Rekken	zaakwaarnemer;
Anneken Polder	1812	Zutphen	ook gepension. militair
Gerrit Jan Meulenbrugge	1836	Lochem	later predikant
Johannes Wilhelm Nuij			
en zijn vrouw: Ceberdina			
Willemina Kerkkamp			
Derkje Polder	1816	Zutphen	naaister

Jan Willem Roering en zijn vrouw:			
Johanna Maria Lamp			
Lambert Schippers en zijn vrouw:			
Jantje de Jong			
Johannes Hermanes Smits	1826	Zutphen	kleermaker
Adrianus Stam en zijn vrouw:	1809	Kampen	kuiper
Gardina Tijman	1813	Voorst	
Gerritje Staring			
Jan Willem Steenblik	1821	Ruurlo	smidsknecht
Gerrit Tamboer en zijn vrouw:	1818	Loenen(Gld.)	dagloner
Willemina Velders	1809	Groenlo	
M. Tidemans			
Geugien Hendriks Uiterwijk	1781	Zwartsluis	sjouwer
en zijn vrouw: Maria Mackenter	1801	Doesburg	
Hermannus Uiterwijk	1812	Windesheim	bakker
Alberta Visser			
Cornelia Visser			
Jochum Vosselman en zijn vrouw:	1816	Apeldoorn	smid
Christina Maria Smijter	1819	Warnsveld	
Gerrit Jan Zwiers en zijn vrouw:	1820	Zutphen	winkelier
Johanna Geertruida Stegeman	1812	Brummen	

Hierboven worden tezamen met de ‘Barchemse leden’ 88 personen genoemd: 25 echtparen en 28 alleenstaanden (althans: slechts man of vrouw is lid). Indien een echtpaar in het bezit zou zijn geweest van gemiddeld drie kinderen zou dit betekenen 75 kinderen. Onze raming is dat de gemeente in 1860: 88 + 75 = 163 zielen omvatte. In 1869 zijn het er ongeveer 200.

10. Het tijdvak 1861-1869; ds. N.J. Engelberts

Over dit tijdvak valt niet zo veel te vertellen. Dit is mede een gevolg van het feit dat de notulen uiterst summier zijn. Zij omvatten nauwelijks meer dan vermeldingen aangaande de vier (!) beroepen uitgebracht op N.J. Engelberts en mededelingen over de wijziging in de samenstelling

van de kerkeraad etc. Om met dit laatste te beginnen - we noemen slechts dat 11 februari 1863 J. Baarschers en H. Uiterwijk ouderling zijn; J. Beuzekamp en G.J. Zwiers diaken. Op 5 januari 1869 zijn ouderling: J. Beuzekamp en J. Vosselman, diaken: G.H. van den Berg en R.A. Everts.

Op 3 november 1862 wordt N.J. Engelberts voor de vierde maal beroepen, en wel op een tractement van *f* 700,- per jaar en vrij wonen. Op 8 februari 1863 doet hij zijn intrede, na op dezelfde dag te zijn bevestigd door zijn voorganger W. Eichhorn. In Engelberts had de gemeente een bekwame voorganger verkregen. Zo was hij één der meest op de voorgrond tredende kruisdominees èn bij de pogingen tot vereniging met de (overige) Afgescheidenen èn bij de totstandkoming daarvan. Hij staat te Zutphen tot 3 juli 1870.

Nicolaas Jacobus Engelberts (1831-1918)

Nicolaas Jacobus Engelberts werd in 1831 te Vlissingen geboren en overleed in 1918 te Eefde. In 1860 werd hij candidaat tot de heilige dienst. Hij diende de gemeenten te Bierum 1860, Zutphen 1863, 's Gravenzande 1870, Hazerswoude 1873, Waddinxveen 1874, Uithoorn 1879, Giessendam 1884; in 1897 ging hij met emeritaat. In 1862 huwde hij Gardina Geertruida Bast uit Eefde, die hem veertien kinderen schonk, van wie hij er acht op jeugdige en drie op volwassen leeftijd verloor.

Zijn voornaamste publicatie draagt tot titel: *De Gereformeerde Kerk in Nederland, haar recht verdedigd en haar standpunt geschetst, op last der Algemeene Synode uitgegeven*, Zwolle 1869. Met 'Gereformeerde Kerk' is, zoals bekend, het verband van de Kruisgemeenten bedoeld.[102]

102 Men zie verder voor hem *De Haas* II, 90-92.

11. Besluit

Nadat in juni 1869 te Middelburg de vereniging tot stand is gekomen van de Afgescheidenen en de Kruisgezinden, worden ook te Zutphen aarzelende pogingen tot een samengaan ondernomen. We vinden in de notulen van de Kruisgemeente:

> 'Vereeniging getroffen tusschen de Gereformeerde Kerk en de Christelijke Afgescheidenen.
> De Vergadering verheugd zich daarin, wenschende dat het tot heil van des Heeren gemeente strekke en tot verheerlijking Gods.
> Op aanwijzing van Art. 26 punt 1 der commissienotulen[103] zal met den Kerkeraad der andere gemeente in overleg worden getreden.'.[104]

En in de notulen van de Afgescheiden gemeente vinden we onder 20 juli 1869:

> 'Ds. van Andel zegt een verzoek ontvangen te hebben van de thans met onze Kerk vereenigde oud Gereformeerde Gemeente alhier, om wegens afwezigheid van den Leeraar Engelberts aldaar aanstaande Zondagmiddag te prediken. Aangezien de dominee en de Kerkeraad gaarne zusterlijk met de nieuwe zuster willen omgaan zoo wordt goedgevonden dit verzoek in te willigen, en de [eigen] Kerk 's avonds stil te zetten, daar dominee geen driemaal preeken kan op eenen Zondag.'.

Bovenstaande woorden geven geen blijk van een grote blijdschap over de tot stand gekomen vereniging, doch wellicht is de vreugde wel uitgesproken, maar niet genotuleerd. In het vervolg blijkt echter dat een samengaan in de eerste jaren na 1869 niet kan worden bereikt.

Hoewel buiten het bestek van deze publicatie vallend, noemen we het volgende. In de notulen van de Afgescheiden gemeente vinden we in een 'Naschrift' van de notulen van 11 augustus 1870, dat op de classicale vergadering is gesproken over

> 'ineensmelting met de Gemeente uit de Komsteeg. Het werd door sommigen[105] wenschelijk geoordeelt en anderen tot nog toe niet raadzaam, daar er bij hun gevonden worden die Ds. van Andel niet kunnen hooren enz.'.

Inderdaad - de opvattingen van Van Andel vormden één van de beletselen. Op 4 oktober 1870 spreekt de gemeentevergadering Komsteeg uit dat men wel wil verenigen, maar niet met ds. J. van Andel. Er zijn 25 mansleden aanwezig - op één na zijn allen tegen vereniging.[106]

Nadat Van Andel is vertrokken - november 1873 - komt de 'ineen-

103 De commissie benoemd aan de zijde van de Kruisgemeenten om de vereniging definitief gestalte te doen krijgen, sprak in art. 26, eerste lid van haar notulen onder meer uit: "... Overigens wordt met betrekking tot de samenwerking, aan iedere gemeente in de bedoelde plaatsen" - plaatsen met een Afgescheiden en een Kruisgemeente - "overgelaten zóó te handelen als haar het geschiktste voorkomt." (NAVGK 546).

104 Not. kerker. 6 juli 1869, art. 3.

105 Namelijk van de leden van de kerkeraad Kolenstraat.

106 Not. kerker. (Komsteeg) 4 okt. 1870, art. 3.

smelting' van beide gemeenten echter evenmin tot stand.[107] Eerst 6 december 1877 wordt de vereniging een feit. Er wordt dan één kerkeraad geformeerd. Predikant is op dit tijdstip Martinus van der Mast[108] die sedert 13 april 1873 de gemeente Komsteeg diende. De 'nieuwe' kerkeraad omvat acht ouderlingen; daarnaast zijn er acht diakenen.[109]

107 Het tijdvak 1870 tot 1875 is uitvoerig beschreven door Waterink, *a.w.* 98-133.

108 Martinus van der Mast werd in 1843 te Dirksland geboren en overleed in 1932 te 's-Gravenhage. Hij was predikant te Zutphen 13 april 1873 tot 18 okt. 1883. Te Nieuwendam 1883 tot 1888, Edam 1888 tot 1914, daarna emeritus. *De Haas* II, 244-245.

109 Waterink, *a.w.* 133-134.

Hoofdstuk 20
Doesburg

Over Doesburg kon in de eerste helft van de vorige eeuw worden geschreven: 'Deze gemeente bevat niets dan de stad Doesborgh, met hare vestingwerken.'. In 1841 stonden er 556 huizen, bewoond door 709 huisgezinnen en 4000 inwoners. Deze bevolking omvatte 2000 Hervormden, 120 Evangelisch Luthersen, 1700 Rooms Katholieken en 70 Israëlieten. De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw, veeteelt en koophandel.[1]

1. Ontbrekend archief

Aangaande ons onderwerp vinden we geen aanknopingspunten in het archief van de Hervormde gemeente te Doesburg.[2]. Dit behoeft niet te verwonderen aangezien een deel van de circa 22 volwassenen die in januari 1858[3] toetraden tot de Afgescheiden gemeente te Doesburg uit andere plaatsen kwam en zich reeds vóór genoemd jaar zal hebben afgescheiden. In dit kader merken we op dat in 1849, volgens de cijfers van de volkstelling slechts twee Afgescheidenen te Doesburg woonden. Het is duidelijk dat enige personen die zich er circa 1855 vestigden - we denken aan de te noemen D. Horst en L.A. Lutmers - de stoot hebben gegeven tot stichting der gemeente.

Het archief van deze kerk begint echter pas met 1878; notulenboeken en ledenregisters die in 1858 ongetwijfeld zijn aangelegd - de precieze H.H. Middel was haar eerste predikant - en de eerste decennia zullen hebben bestreken, zijn verdwenen.[4] Enige andere bronnen geven ons evenwel de mogelijkheid tot gedeeltelijke reconstructie van het leven van de onderhavige gemeente.

2. Instituering

Een aanwijzing aangaande de instituering staat in de notulen van de kerkeraad der Afgescheiden gemeente te Zutphen. Onder respectievelijk 4 december 1857 en 4 februari 1858 vinden we het volgende.

> 'Is gelezen een schriftelijk en medegedeeld een mondeling verzoek van eenige Doesburghsche vrienden, welke aldaar werkzaam zijn tot bij eenvergadering der genen die zich tot eene Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente begeeren samen te stellen, wier verzoek is, dat

1 *Van der Aa* III (1841) 373-381.
2 GA Doesburg.
3 We komen op deze maand en dit jaar van *instituering* terug.
4 De gemeente trad in 1896 toe tot het verband van de Christelijke Gereformeerde kerken; zij verenigde zich niet met de tijdens de Doleantie te Doesburg - in 1889 - ontstane Nederduitsch Gereformeerde kerk (na 1893: Gereformeerde kerk te Doesburg).

de leraar van Zutphen[5] door den kerkeraad aldaar, twee Zondagen en wel vooreerst 13 Dec. en nog eens later

5 Zoals we zagen in hoofdstuk 19: I. Middel, de zoon van de hiervóór genoemde H.H. Middel. I. Middel zal consulent van de jonge gemeente te Doesburg worden.

> moge worden afgestaan, ten einde met de andere klassis leeraars,[6] onder 's Heeren zegen het volk te prediken en te vergaderen. Na eenige overwegingen is dit verzoek toegestaan en besloten dat de broeders Ouderlingen den 13 December de gemeente alhier zouden voorgaan.'[7]

> 'Het verzoek van de Doesburgsche gemeente, inhoudende dat Ds. I. Middel aldaar nog eenen Zondag volgens toezegging moge prediken, is na eenige overweging toegestaan en bepaald op den...[8] terwijl als dan de ouderlingen alhier zullen lezen.'[9]

Uit het bovenstaande kan als conclusie worden getrokken dat de gemeente te Doesburg niet vóór 13 december 1857 werd geïnstitueerd en dat zij 4 februari 1858 bestond - immers, op laatstgenoemde datum wordt gesproken van de 'Doesburgsche gemeente'. We kunnen het tijdvak van het 'in staat van wording-zijn' nog verkorten, als we nagaan wat de notulen van de classis Varsseveld ons leren. In de vergadering van 24 februari 1858 wordt behandeld het 'Verslag van de stichting der gemeente te Doesburg'.[10] Dit omvat twaalf artikelen die we hieronder onverkort laten volgen, teneinde het weinige dat aangaande 'Doesburg' is bewaard, in gedrukte vorm vast te leggen.

> 'Verslag van de vergadering, gehouden door de leeraren der Classe Varsseveld, te Doesborgh den 21 December 1857.
> *Art.1.* De vergadering wordt geopend met gebed door Ds. Breukelaar met het zingen van Psalm 133 vers 1 en 3.
> *Art.2.* Tegenwoordig zijn D. Breukelaar v.d.m. te Aalten, I. Middel v.d.m. te Zutphen en J.F. Bulens v.d.m. te Varsseveld. Overigens eenige broeders en zusters in den Heer te Doesborgh.
> *Art.3.* Ds. Middel geeft verslag van de wijze waarop wij met de Doesborghsche broeders als Classe in aanraking zijn gekomen, waarin onder anderen voorkomt dat zij als hunne begeerte hebben te kennen gegeven om in de rij der Christelijke Afgescheidene gemeenten opgenomen te worden en daartoe de leeraren der classe hebben verzocht om hen daarin behulpzaam te zijn.
> Ds. Breukelaar en Ds. Bulens benoemen Ds. I. Middel als consulent der gemeente Doesborgh.
> *Art.4.* Aan de aanwezigen wordt door Ds. Middel gevraagd wie lust had om belijdenis des geloofs af te leggen. Daartoe hebben zich aangedient de brs. D. Horst, L.A. Lutmers, J. Bremer en de zusters vrouw Lutmers en D. Bremer.
> *Art.5.* Met bovengenoemden is gesproken over het geloof des harten, rakende in hoofdzaak de drie cardinale punten ellende, verlossing en dankbaarheid in betrekking tot hun eigen persoon.

6 D. Breukelaar te Aalten en J.F. Bulens te Varsseveld.
7 Not. kerker. (Zutphen) 4 dec. 1857, art.5.
8 Niet ingevuld.
9 Not. kerker. (Zutphen) 4 febr. 1858, art.4.
10 NCV 24 febr. 1858, art.5.

Art.6. Na dit onderzoek is aan al de aanwezigen[11] in rondvraag gebragt of er zoowel in leer als in wandel aanmerking te maken was op de onderzochten. De leeraren hadden te meer behoefte deze vraag aan *allen* te doen dewijl zij door plaatselijke afstand, niet in staat waren in bijzonderheden over het laatste te oordelen.
Art.7. Daar er geene aanmerkingen worden vernomen en de leeraren hunnerzijds geen redenen hebben het afnemen der belijdenis te weigeren, worden de

11 Op grond van wat we verder in dit hoofdstuk vinden, ramen we het aantal aanwezigen, de drie predikanten inbegrepen, op twintig.

aankomende leden de drie vragen voorgelegd die op het eind van het Kort Begrip worden gevonden,[12] welke door hen met "ja" worden beantwoord.

Art.8. Na het zingen van Psalm 134 vers 3 wordt de zegen des Heeren over hen afgesmeekt door Ds. Bulens.
Art.9. Vervolgens wordt door de leeraren voorgesteld uit het drietal mansleden[13] te kiezen één ouderling en twee diakenen, aan welke verkiezing de leeraren meenen te moeten deelnemen door het beperkte getal der ledematen, met dien verstande dat bij meerdere uitbreiding der gemeente, de gemeente volkomen geregtigd is deze keuze te vernietigen indien zij zulks noodzakelijk oordeelt.
Art.10. De mansledematen en de leeraren brengen per stembriefje hunne keuze uit op L.A. Lutmers als ouderling, D. Horst als diaken, J. Bremer als diaken.
Art.11. Vervolgens wordt met bovengenoemde broeders gesproken over de bediening waartoe zij verkozen zijn, waarvan de uitslag was dat de leeraren geene bezwaren hadden die broeders als zoodanig publiek voor te stellen in de gemeente, om dan na afloop [tot] de kerkelijke formaliteiten inzake de bevestiging in hunne bediening over te gaan.
Art.12. Na het zingen van een psalm vers en dankzegging door Ds. Middel wordt de vergadering gesloten.'

Aangezien 21 december 1857 op een maandag viel, achten we het niet onwaarschijnlijk dat de gekozen ambtsdragers zondag 27 december en zondag 3 januari 1858 in de samenkomsten zijn 'voorgesteld'.[14] Zij zouden dan kunnen zijn bevestigd in de eerste helft van januari. Evenwel kunnen we niet verder gaan dan te zeggen: de gemeente werd in *januari 1858* geïnstitueerd.

Tijdens genoemde classicale vergadering wordt medegedeeld dat de gemeente te Doesburg - zij mag voortvarend worden genoemd - H.H. Middel te Deventer als predikant heeft beroepen en dat deze het beroep heeft aangenomen.[15] Ook lezen we, dat de afgevaardigden van Winterswijk bezwaren uiten tegen de inmiddels bevestigde diaken D. Horst. Hij zou zowel te Hilversum als te Winterswijk een minder-goede naam hebben. De vergadering 'blijft broeder Horst erkennen als lid'.[16] Hoewel naar hem zal worden geïnformeerd, horen we verder niet van deze zaak. Voor zover we kunnen nagaan, is Horst slechts enige jaren te Doesburg diaken geweest.

3. Erkenning; eerste leden

12 Deze vragen stemmen in substantie overeen met die welke worden gedaan aan een ieder die in de Gereformeerde kerken in Nederland belijdenis des geloofs aflegde of aflegt.
13 Wellicht is bedoeld: de drie mannelijke leden die tijdens de vergadering belijdenis des geloofs hebben afgelegd.
14 Door de feestdagen kan dat ook eerder zijn gebeurd.
15 NCV 24 febr. 1858, art.5.
16 Idem, art.6.

Op 11 april 1858 werd Harmen Hendriks Middel - over wie we reeds schreven in hoofdstuk 3 (Arnhem) door zijn zoon I. Middel bevestigd. Hij nam afscheid wegens vertrek naar Arnhem 5 februari 1860. Middel Sr. vertelt over ‘Doesburg’:

> ‘Te Deventer... was mijn werkkring nog geen twee jaren; wanneer de groote Koning wilde, dat ik naar de pas gestichte gemeente te Doesborgh zou trekken

> in 1858. Innig was ik aldaar bemind; en genoot lieflijken zoeten vrede. De gemeente kwam door ongedachte zaken in geldelijke ongelegenheid; doch de Heere redde op bijzondere wijze. Voor twee beroepen had ik daar met vrijmoedigheid bedankt; doch in December 1859 ontving ik dat van Arnhem.'.[17]

Gedateerd 6 mei 1858 wendt de gemeente zich tot de Koning met het verzoek haar 'te erkennen en bescherming te verleenen'.[18] Verklaard wordt onder meer dat behalve de Dordtse kerkenorde het reglement van Rijnsburg[19] is aanvaard en dat het gebouw door haar ingericht voor het houden van de godsdienstoefening in huur is verkregen. Uit het koninklijk besluit, waarin de gemeente wordt erkend,[20] weten we dat dit gebouwtje aangeduid werd als Ooipoortstraat, Wijk C no.58. Het kerkje dat circa 1880 werd afgebroken, ontving in 1862 het huisnummer 81 en stond ongeveer op de plaats van de huidige nummers Ooipoortstraat 28 en 30.[21] Het deed dienst tot 1878, in welk jaar een gebouw aan de Heerenstraat werd betrokken.

Aangaande het eerste kerkgebouwtje zijn enige bijzonderheden bekend uit een rapport met het oog op het request 1858, door de waarnemend stadsarchitect uitgebracht aan B. en W. van Doesburg. Het stuk luidt als volgt.[22]

> 'Doesborgh den 16 April 1858
>
> Onder terugzending van het adres der leden van de christelijke afgescheidene Gemeente woonachtig te Doesborgh, heb ik de eer het Edelachtbaar bestuur dezer Stad medetedeelen dat het gebouw in het adres opgegeven gelegen is in de Ooijpoortstraat letter C 58, dat hetzelve eene lengte heeft van nagenoeg 18.00 El[23] bij eene breedte van ruim 4.50 El (of nagenoeg lang 65 voet breed 16 voet), hoog onder het plafond of zolder ruim 4 El (of 14 voet) - het is gelijkstraats verdeeld in twee vertrekken, als een kamertje met gang aan de Ooijpoortstraat te zamen lang 4.00 El, breed 4.50 El. De overige lengte van 14.00 El is ingerigt tot het houden van Godsdienstoefeningen, met twee rijen banken, elke bank voor 4 persoonen en er zijn alzoo 123 zitplaatsen; verder is er op het achtereinde gesteld een preekstoel die besloten is in een zoogenaamde tuin of zitbanken voor de kerkeraadsleden en voorzanger of voorlezer; en dat de ligging van hetzelve, als zijnde verwijderd van kerkgebouwen van andere gezindheden, mijn inziens niet ongeschikt kan geacht worden; de naast aangrenzende eigenaren kunnen zich met het bestaan derzelve vergenoegen.

17 H.H. Middel, *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste nooden,* 's-Gravenhage 1866, 101-102. Het boek beleefde circa achttien herdrukken; enige daarvan vertonen echter verschillen met de oorspronkelijke uitgave.
18 Herv. Ered. 3 aug. 1858, no.5.
19 Bijlage III.
20 K.B. van 7 aug. 1858, no.72; bewaard Herv. Ered. 14 aug. 1858, no.9.
21 In 1858 werd het gehuurd van de stadsvroedvrouw Willemina Ploeg, weduwe Harmen Bel, destijds landbouwer en winkelier (mededeling van de zijde van GA Doesburg).
22 GA Doesburg, Archief Gemeente Doesburg: Ingekomen stukken 1858, no.233.
23 Hier: 1 el = 1 meter.

De waarnemend Architekt
H. Bakker’

De ondertekening van het adres omvat tien echtparen en vier alleenstaanden, terwijl 35 kinderen worden opgegeven.

Tezamen 59 personen. De statistiek (bijlage II) leert ons dat de gemeente van 1859 tot 1874 circa 73 zielen omvatte. H.H. Middel had in grotere gemeenten gestaan - we noemen slechts Gorinchem en Middelburg - vermoedelijk ontving hij daar ook een groter tractement. Maar zijn onbaatzuchtigheid blijkt bij het beschouwen van zijn gehele loopbaan als predikant.[24] Anderzijds: het is voor de kleine gemeente te Doesburg geen geringe opgave geweest, aanstonds een predikant te onderhouden en een gebouwtje te huren. De ondertekening van het request laat echter zien dat bij de instituering ook enige personen uit de maatschappelijke middenklasse als lid zijn toegetreden. Deze ondertekening luidt als volgt.

	geb.j.	***geb.pl.***	
Jan Jacob Albers en zijn vrouw:	1819	Doesburg	schippersknecht
Gerharda Johanna van Dieren		Zuphen	
met 3 kinderen			
D. Bremer			(niet in Bev.reg. Doesburg)
Johannes Bremer, diaken en zijn vrouw:	1814	Doesburg	‘mr. zijde-verwer’
Antje Zwakenberg		Doesburg	
met 2 kinderen			
Albert Blinkert	1832	Zwolle	(uit schippersfamilie)
Derk Engelsman en zijn vrouw:	1806	Zwartsluis	schippersloods
Hendrika van Dijk		Zwolle	
met 6 kinderen			
Jeanette Simonette Gerardina	1828	's-Hertogen	- huishoudster bij
Antoinette de Freijtag[25]		bosch	wed. M.J.J. Picard de la Carrière
Teunis Heijting en zijn vrouw:	1805	Doesburg	veerman

24 Men zie voor enige blijken: EERSTE DEEL 346-365. Toen Middel van Middelburg naar Deventer ging, verminderde zijn salaris met *f* 400,-; Middel, *a.w.* 101.

25 In 1860 lid van de Kruisgemeente te Zutphen; hoofdstuk 19, paragraaf 8.

Maria Dullemond	1803	Doesburg	
met 3 kinderen			
Daniel Horst, diaken en zijn vrouw:	1813	Utrecht	zonder beroep;
Adriana Charlotta van Eelde	1793	Utrecht	gekomen uit Winterswijk; in 1864 naar Arnhem
Jacob Logjes en zijn vrouw:	1812	Doesburg	schipper
Helena Frederika Hoogendijk	1822	Zevenaar	
met 7 kinderen			
Lutmer Anna Lutmers, ouderling en	1804	Groningen	stedelijk commies
zijn vrouw: Annegien Jans de Jong		Veendam	
met 4 kinderen			
Harmen Hendriks Middel en zijn vrouw:	1802	Oude	predikant
		Pekela	
Harmina Scholten	1794	Zuphen	
Derk Radstake en zijn vrouw:	1804	Zelhem	tapper; daarna
Geertruida Albers	1815	Doesburg	winkelier in
met 5 kinderen			kruidenierswaren

	geb.j.	*geb.pl.*	
Willem Stroomberg en zijn vrouw:	1810		schipper
Harmina Pennink	1807	Zwolle	
met 5 kinderen			
Elizabeth Teunissen	1825	Steenderen	dienstbode

4. Gemeentelijk leven 1860-1872

Nagenoeg alles wat we hierover weten, vinden we in de notulen van de classis Varsseveld. Wat de predikanten betreft: na H.H. Middel komt de bekende Carel Godefroi de Moen[26] naar Doesburg - hij staat aldaar van 4 november 1860 tot oktober 1864. Zijn vertrek is het begin van een vacature van negen jaar. In het tijdvak 19 oktober 1873 tot 6 april 1875 wordt de gemeente bediend door Jan Hendrik Donker[27] en van 26 september 1875 tot aan zijn overlijden 23 november 1879 is C.G. Moen voor de tweede maal haar predikant. In de presentie van de classicale vergaderingen worden na 1859 de ambtsdragers van januari 1858 (instituering) - L.A. Lutmers; J. Bremer en D. Horst - niet meer genoemd. J.J. Albers, één der eerste leden, is ouderling van 1862 tot 1865, in 1862 vertegenwoordigt diaken J.H. Esmeijer[28] eenmaal zijn gemeente. Gedurende de jaren 1866 tot 1872 is J.L.K. Rouw, ouderling, namens 'Doesburg' aanwezig.

In oktober 1862 verklaart ds. De Moen destijds uit zijn vorige gemeente, Den Ham, te zijn gegaan en het beroep van Doesburg te hebben aanvaard, daar deze gemeente kleiner is. 'De toestand van zijn ligchaam werd echter niet beter, daar ZEerw gedurig leed aan Rheumatisme in de lendenen, waardoor hem het gaan en het prediken moeijelijk viel'. De vergadering verklaart dat De Moen vrijheid heeft emeritaat te vragen. De gemeente te Doesburg wil haar predikant echter gaarne behouden - 'als hij zich ongesteld gevoelt, behoeft hij niet te prediken...'. De zaak blijft evenwel in beraad[29] - zoals we zagen verlaat hij Doesburg pas in oktober 1864, nadat hem op de 11e van deze maand emeritaat is verleend.[30]

Eind november 1862 wordt genotuleerd aangaande Doesburg, dat in de administratie 'van de fondsen der gemeente verwarring schijnt te bestaan'. De afgevaardigde vraagt met het oog daarop een classicale commissie. Maar de

26 Men zie voor hem *De Haas* I, 196-197.
27 *De Haas* I, 88
28 J.H. Esmeijer en zijn vrouw M. Roering waren aanvankelijk - vóór 1858 - lid van de Kruisgemeente te Zutphen; hoofdstuk 19, paragraaf 8.
29 NCV 15 okt. 1862, art. 12
30 NCV 10 okt. 1864, art.8. De Moen vestigde zich te Kampen, waar hij onder andere penningmeester van de Theologische School en - in 1866 - administrateur van de zendingskas werd. Zoals we reeds zagen was hij van 1875 tot 1879 (overlijden) voor de tweede maal predikant te Doesburg. In 1858 hertrouwde De Moen, en wel met baronesse A.H.A.C. van Haersolte van Doorn, waardoor hij min of meer gefortuneerd zal zijn geweest.

vergadering verklaart dit niet te kunnen doen en adviseert zo nodig hulp te vragen van een naburige gemeente of van enige personen uit de classis.[31]

Ongeveer twee jaar nadat het herderloze tijdvak - 1864 tot 1873 - is begonnen, vestigde zich te Doesburg Jan Lourens Koerse Rouw, geboren

31 NCV 27 nov. 1862, art.2.

in 1819 te Hattem, alwaar hij enige jaren ouderling was geweest. Tevens had hij in de omgeving van Hattem 'geoefend' - zo te Wezep waar hij 'bestendig' optrad bij afwezigheid van de predikant.[32] In september 1866 is Rouw aanwezig op de vergadering van de classis Varsseveld. Hij begeert te worden geëxamineerd naar artikel 8 van de Dordtse Kerkenorde. Hiertegen rijst geen bezwaar, maar hij zal eerst moeten overleggen een 'officieel attest' van de classis Hattem. Wat hij tijdens deze vergadering toont kan daartoe niet dienen. Wèl ontvangt hij aanstonds consent tot het ontvangen van onderricht.[33] Rouw tracht hierna bij herhaling een attest te verkrijgen, namelijk één waarin de classis Hattem verklaart, dat zij hem wegens singuliere gaven bekwaam acht tot de bediening des Woords te worden geëxamineerd zonder theologie te hebben gestudeerd. Maar telkenmale weigert 'Hattem' deze verklaring te geven - ook zij is in voorgaande jaren niet verder gegaan dan uit te spreken dat Rouw zich door een predikant mag laten onderwijzen.[34]

Rouw is te Doesburg oefenaar gebleven. In 1868 heeft hij onvoldoende inkomsten.

> 'Broeder Rouw van Doesborgh klaagt zijnen nood met betrekking tot zijn finantiëlen toestand en vraagd raad en hulp bij de Klasse. De vergadering gevoeld het moeijelijke en de broeders zullen het elk in zijne gemeente bekendmaken om te zien of er wat verkregen kan worden.'[35]

In 1870 vraagt ds. J. van Andel, consulent van Doesburg, een collecte voor deze gemeente 'ten einde haar *voorganger* Rouw daardoor te steunen'. De vergadering gaat hiermee accoord.[36] In 1872 verschijnt Rouw voor de laatste maal in de classicale vergadering. Hij gaat in september van dat jaar Doesburg verlaten. In 1873 is hij 'voorganger' van de voormalige Kruisgemeente '(In den) Polder' te Alblasserdam. Daar deze groepering na de vereniging van 1869 geen levensvatbaarheid meer blijkt te hebben, sluiten haar leden zich in meerderheid aan bij de tot het kerkverband behorende gemeente 'Hoogendijk' - eveneens te Alblasserdam. Ook Rouw en zijn gezin maken deze overgang. Hij mag al na korte tijd oefenen, maar hij mag de kansel niet betreden.[37]

Tenslotte: in 1872 begeert 'Doesburg' een kerkgebouw te stichten of te kopen. Zij gaat gebukt onder de 'zware huur' van het gebouw in de Ooipoortstraat.[38] Zoals we vonden duurt het tot 1878 voor zij een eigen bedehuis in de Heerenstraat in gebruik kan nemen.[39]

32 NCH 26 mei 1857, art.9. Rouw wordt vermeld in het eerste ledenregister van de C.A.G.K. te Hattem, onder nummer 208.
33 NCV 25 sept. 1866, art. 11 en 18.
34 NCH 4 dec. 1861, art.11; 8 nov.1865, art. 10; 7 maart 1866, art.11; 7 maart 1867, art.9.
35 NCV 4 maart 1868, art. 18.
36 NCV 12 april 1870, art.4.
37 TWEEDE DEEL 298.
38 NCV 19 maart 1872, art.3.
39 Tenslotte: NCV 10 okt.1873, presentie. Van Doesburg zijn als afgevaardigden aanwezig de ouderlingen H.W. Kappers en D.A. Willemsen.

Hoofdstuk 21
Doetinchem

Inleiding

In 1841 telde de stad Doetinchem 343 huizen, bewoond door 389 huisgezinnen en ruim 1800 inwoners. Er waren 1200 Hervormden, 70 Evangelisch Luthersen, 10 Doopsgezinden, 450 Rooms-Katholieken en 70 Israëlieten. De Hervormden van Doetinchem en Ambt-Doetinchem waren verenigd in één kerkelijke gemeente met een bedehuis in de stad Doetinchem. De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw, veehouderij, handel in hout en eikenschors, alsmede industrie - er stonden te Doetinchem elf fabrieken.[1]

De om de stad liggende buurtschappen Dichteren, Gaanderen, Langerak, Oosseld en IJzevoorde vormden de burgerlijke gemeente Ambt-Doetinchem met 375 huizen bewoond door 469 huisgezinnen en 2500 personen, die voor het merendeel hun bestaan vonden in de landbouw. Van deze inwoners waren er 1350 Hervormd en 1150 Rooms-Katholiek.[2]

Een deel van de leden van de Christelijke Afgescheiden gemeente die het onderwerp van dit hoofdstuk uitmaakt - en die in 1859 werd geïnstitueerd - woonde te Zelhem. Dit ligt in de lijn van de gegevens van de volkstelling 1849 - Doetinchem 8 Afgescheidenen, Zelhem 21.[3]

De burgerlijke gemeente Zelhem werd in 1851 bevolkt door 3400 personen; dezen woonden verspreid over het dorp Zelhem en zes buurtschappen. Vergelijkt men het getal inwoners der gemeente met haar uitgestrektheid (81 vierkante kilometer), dan was zij schaars bevolkt; de oorzaak lag in de uitgestrekte heidegronden. De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw, veeteelt alsmede handel in graangewassen en hout. De Hervormden waren 2780 in getal; Afgescheidenen woonden er, naar we reeds zagen, circa 21 - zij behoorden, namelijk in 1851, nog tot de gemeente Varsseveld. Verder telde men 630 Rooms-Katholieken en 12 Israëlieten.[4]

In het archief van de Hervormde gemeente te Doetinchem en in dat van Zelhem, vinden we geen neerslag van de Afscheiding.

In hoofdstuk 13 stonden we uitvoerig stil bij de verwikkelingen rond Jan van Dijk Mzn, de enige predikant die de gemeente te Doetinchem c.a. de hare heeft kunnen noemen. In 1869 werd, zoals we zagen, laatstgenoemde afgezet. De gemeente verliet, op enige leden na, het kerkverband, daarin haar predikant volgende. In 1872 werd haar nieuwe naam door de overheid aanvaard: Nederlandsch Hervormde Zendingsgemeente. Met

1 *Van der Aa* III (1841) 382-394.
2 *Ibidem* 394-395.
3 Bijlage II.
4 *Van der Aa* XIII (1851) 135-137.

het oog op deze ontwikkeling zullen we ons beperken tot het leven van de Christelijke Afgescheiden gemeente over de jaren 1859 tot 1870. Voor de omvangrijke activiteiten van ds. Van Dijk op het terrein van het onderwijs en filantropie mogen we verwijzen naar de literatuur.[5] Immers, de arbeid van deze predikant - ten dele buiten Doetinchem - behoort niet rechtstreeks tot de geschiedenis der Afscheiding.

1. Ontstaan van de gemeente; E.N. Pliester; eerste kerkgebouw

Volgens Wumkes is het ontstaan, in 1837, van de Afgescheiden gemeente te Varsseveld, die haar leden telde in een wijde omgeving, namelijk de streek tussen Dinxperlo en Doetinchem, een nagalm van de arbeid van Dirk Molenaar[6] die van 1817 tot 1821 Hervormd predikant te Doetinchem is geweest. Als Molenaar voor het avondmaal visitatie deed in Staden Ambt-Doetinchem kwamen de gemeenteleden uit de wijdverstrooide hoeven en hutten tezamen in zes daarvoor aangewezen boerenwoningen ‘waar hij hen dan diende met toespraak, zielszorg en gebed. Dit zaad verstierf niet in de aarde zonder vrucht te leveren’.[7]

Doetinchem-Zelhem kan worden beschouwd als één van de dochter-gemeenten van de kerk op de Keurhorst te Varsseveld.[8] Een deel van de leden van ‘Doetinchem’ was aanvankelijk bij laatstgenoemde gemeente aangesloten. Onder hen neemt E.N. Pliester een eerste plaats in. Hij werd in 1842 lid van de ‘Keurhorst’, in latere jaren staat hij daar als ouderling te boek.[9]

> Elias Nicolaas Pliester werd in 1815 te Arnhem geboren. Circa 1833 was hij - al dan niet vrijwillig; wellicht als tamboer of trompetter - in militaire dienst en werd na te zijn aangetast door een oogziekte in een kazerne in Noord-Brabant, nagenoeg geheel blind. Zijn pensioen bedroeg *f* 136,- per jaar. In 1836 werd hij opgenomen door oom Wessel Wisselink en tante Elisabeth Pliester - zijn moeder was inmiddels overleden - wonende te Terborg-Silvolde. Hij volgde een cursus boekbinden, maar het is de vraag,

5 We noemen allereerst het grondleggende boek van G.A. Wumkes. *Leven en Levenswerk van J. van Dijk Mzn, Stichter der Doetinchemse inrichtingen*, (Huizum) 1948. Verder: C.J. Jansen, ‘De Nederlandsch Hervormde Zendingsgemeente 1872-1966’, Doetinchem 1987 (doctoraal-scriptie geschiedenis, Rooms-Katholieke Universiteit Nijmegen); B.J. Dorrestijn, ‘Elias Nicolaas Pliester’, in *Classicaal Kerknieuws gereformeerde kerken in de classis Zutphen* 29 april 1988; de boekjes J.J. Leys, *Historische Aanteekeningen omtrent de Gereformeerde Kerk van Doetinchem 1860-1914*, Doetinchem 1914 en A. Meeuwsen, Historie van de Gereformeerde Kerk te Doetinchem, Doetinchem 1985 (draagt een enigszins anecdotisch karakter).
We merken op dat 26 nov. 1899 te Doetinchem een Gereformeerde kerk werd geïnstitueerd.

6 Dirk Molenaar (1786-1865) schrijver van *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, Amsterdam 1827. In 1840 verscheen de tiende druk van deze brochure. Men zie voor hem Chr. Encyclopedie^{2}V, 61.

7 Wumkes, *a.w.* 25.

8 Hoofdstuk 14.

9 Not. C.A.G.K. te Varsseveld, 10 febr. 1858, art.l en andere plaatsen. NCV presentie: 30 sept. 1856; 24 febr. 1858.

of hij door dit handwerk ooit verdiensten heeft verkregen. In zijn dagboek[10] beschrijft hij dat de Heere hem eind

10 Wumkes heeft dit dagboek (nog) kunnen inzien; het was in 1917 in het bezit van zijn dochters - *a.w.* 26.

> 1837 deed ‘ontwaken uit mijnen zondeslaap en deed vlieden van den toekomenden toorn, om mijn heil te zoeken in den Zoon zijner liefde’. In 1842 verbond hij zich - zoals reeds vermeld - aan de Keurhorster kerk. Hij was in die tijd gehuisvest bij de zadelmaker C. Geesink te Varsseveld, met wiens dochter Christina hij zich verloofde. Maar zij overleed in 1845, nog voor de huwelijksdag was aangebroken. In 1850 trouwde Pliester Johanna F. Wassink en na haar overlijden, in 1866 Gerritje te Ronde. Vanaf 1850 woonde de familie Pliester op het boerderijtje Leeuwenburg te Zelhem.[11]

Pliester heeft zeventien jaar voor jong en oud in zijn omgeving gecatechiseerd. De Leeuwenburg was van 1850 tot 1860 een centrum voor de Afgescheidenen te Doetinchem en Zelhem. Pliester trad op als ouderling voor deze groep en ging haar des zondags voor, want de wegen naar de Keurhorster kerk waren te slecht, vooral in de winter, de afstand te groot, voor het blijvend bezoeken van de diensten die aldaar werden gehouden.

In 1859 - mogelijk reeds in 1858 - kregen de voornemens zich los te maken van ‘Varsseveld’ en tot eigen kerk-formatie over te gaan, vastere vorm. Het aantal was gering; volgens wat we zeker weten: 28 volwassenen en 17 kinderen; trouwens het zielental is tot 1869 niet veel boven de 50 uitgekomen.[12] De geschiedenis van het ‘Ontstaan der Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Doetinchem’ vinden we onder deze titel voorin het eerste notulenboek.[13] We noemen de hoofdzaken van deze preambule.

> ‘Vanaf het jaar 1844 hield men te dezer plaatse als volk der waarheid, waarvan velen leden waren van de Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Varsseveld van tijd tot tijd openbare bijeenkomsten, het zij Particulier of onder leiding van Predikanten uit de afgescheidene Kerken in Nederland, of daartoe opgeleide studenten,[14] terwijl tevens een geregelde Catigesatie sedert dien tijd heeft plaats gehad, welke waargenomen werd door den Broeder Pliester, destijds lidmaat en later ouderling van voornoemde Gemeente.
> De alhier woonachtig zijnde leden gevoelden echter behoefte, wegens de verre afstand der openbare dienst te Varsseveld, en het moeijelijke daarvan, althans voor een groot gedeelte der hier wonende leden, alsmede om de belemmering, welke dit tot uitbreiding der Gemeente Gods op aarde ten

11 De bijzonderheden in deze pericoop en de volgende regels genoemd, zijn ontleend aan Wumkes, *a.w.* 26-29 en aan Dorrestijn, *a.a.* 29 april 1988.
12 Bijlage II.
13 Het archief van de gemeente wordt beheerd door de ‘Ds.van Dijk-Stichting’ te Doetinchem. We putten uit ‘Boek der Notulen voor de Gemeente Doetinchem’ (op het kaft is hieraan toegevoegd: ‘1844-1871; Afgescheiden Gemeente’). Het jaartal 1844 slaat op een vermelding op de eerste bladzijde (men zie hierna). Het eerste ledenregister is niet bewaard. Het register ‘Lidmaten-boek der Nederl. Hervormde Zendingsgemeente te Doetinchem’ is, zoals de er in vermelde personen duidelijk maken, in ieder geval niet aangelegd vóór 1869.
14 Het is bekend dat A. Brummelkamp gedurende de jaren 1842-1854 studenten van zijn opleiding te Arnhem uitzond, om te preken in de vacante gemeenten in de omgeving.

gevolge had, op te heffen, zich van voornoemde Gemeente te separeren, om alzoo langs een wettigen weg zich tot eene eigene Gemeente te constitueren.
Een en ander had ten gevolge dat de Leden der Afgescheidene gemeente van Varsseveld, te Doetinchem en Selhem[15] woonachtig de vereenigde krachten zamenspande om een eigen kerkgebouw te stichten, alles in overleg met hun-

15 Zelhem.

nen Leeraar Ds. Bulens,[16] die als zoodanig als Consulent hunne zaken zou bevorderen, en die deze taak op zich nemende, zich daar van loffelijk heeft gekweten.
Tegelijker tijd werd door iemand buiten de Gemeente, de grond vóór en de begroting van een kerkgebouw aan de hier wonende leden aangeboden, waarop men, na een en andermaal die zaak overwogen te hebben, overging om bij wijze van intekening te beproeven, of men de benodigde gelden daardoor bijeen zou kunnen brengen, hetwelk met zulk een goeden uitslag werd bekroond dat het benodigde geld in eens door de leden uit voornoemde beide plaatsen, werd volgetekend waarop tot aankopen der aangebodene grond en tot het bouwen eener kerk werd besloten waarvan de uitvoering opgedragen werd aan den Broeder F. Nusselder. Er werd een aanvang met bouwen gemaakt in Augustus 1859, waarvan de eerste steen gelegd werd door den Consulent Bulens met een daarop toepasselijk gehoudene redevoering naar aanleiding van Nehemia 2 vers 20b,[17] welk gebouw voltooid is in de maand Mei 1860 en op den tweeden Pinksterdag van dat jaar ingewijd door denzelfden met eene redevoering naar aanleiding van Handelingen 2 vers 42.[18]
Bovengenoemd kerkgebouw heeft plus minus gekost de som van 1500 Gulden. Tegelijker tijd is dan ook de Gemeente als Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente van genoemde kerk in Nederland bevestigd en als zoodanig van het Stedelijk bestuur der Stad Doetinchem geërkend.'[19]

Verder lezen we onder meer dat E.N. Pliester de eerste ouderling was, B. Wissink de eerste diaken; F. Nusselder werd kerkvoogd. Van ongeveer medio 1860 tot medio 1861 'preekte' de evangelist E. Gerdes zondagsmorgens - men zie hierna - en in die tijd ging Pliester zondagsmiddags voor. In maart 1862 werd E.J. Anneveld gekozen en bevestigd als tweede ouderling. Het relaas eindigt met te vermelden, dat na tevergeefs een tweetal beroepen te hebben uitgebracht, namelijk op de candidaten J.H. Donker en P.A. Lanting, op 21 december 1862 candidaat Jan van Dijk mocht worden bevestigd, '... op welken dag een groot aantal hoorders was opgekomen, zelfs meer dan het kerkgebouw kon bevatten, en de Gemeente verblijde zich in het kennelijk aanschouwen van Gods genadige gebedsverhoring, door haar zoo menigmaal in vereeniging tot Hem opgezonden.'.

Wat verder het eerste kerkgebouw betreft, het volgende. Het 'schamele gebouw' - zoals Wumkes zegt - kwam te staan in de Walstraat, hoek Heezenstraat (genoemd

16 Ds. J.F. Bulens te Varsseveld van 1854 tot 1889.
17 "... God van de hemel, Die zal het ons doen gelukken, en wij, Zijn knechten, zullen ons opmaken en bouwen...".
18 "En zij waren volhardende in de leer der apostelen, en in de gemeenschap, en in de breking des broods, en in de gebeden."
19 Dit is een onjuistheid. Afgezien van de formulering - 'genoemde kerk in Nederland' etc. - niet het 'Stedelijk bestuur' erkende de gemeente, maar de landsregering, en wel zoals we zullen zien 11 november 1859.

naar de voormalige Heezenpoort)[20]; het terrein wordt ook aangeduid als ‘de zoogenaamde Doele’.

Ondanks de hierboven genoemde gegevens staat de datum van instituering der gemeente niet vast. Zij moet worden gezocht nà 24 februari 1858 - want op deze datum is E.N. Pliester nog als afgevaardigde van *Varsseveld* ter classicale vergadering, en vóór... augustus 1859, aangezien dan, naar we zagen, de *consulent der gemeente* de eerste steen voor het kerkgebouw legt.[21]

20 Wumkes, *a.w.* 29.

21 En: gedateerd 8 sept. 1859 richt *de gemeente* zich tot de Koning (par.2). De in *Honderd vijftig jaar* (blz.44) genoemde datum 11 november 1859 is die van de *erkenning.*

2. Erkenning; eerste leden

Gedateerd 8 september 1859 richt de jonge gemeente zich met een request tot de Koning, waarin wordt gevraagd haar ‘te erkennen en bescherming te verleenen’.[22] Hieronder noemen we de inhoud van het verzoekschrift, voor wat de hoofdzaken betreft.

> ‘Met verschuldigden eerbied geven ondergetekenden woonachtig te Doetinchem, Ambt Doetinchem en Zelhem aan Uwe Majesteit te kennen
>
> Dat zij zich om voor hen gewichtige redenen van het Hervormd Kerkgenootschap zooals het thans leert en handelt hebben afgescheiden en zich vereenigd met hen die de leer, dienst en tucht der Gereformeerde Vaderen blijven aankleven.
> En dientengevolge zich onderling vereenigd hebben om eene Christelijke Afgescheidene Gemeente uit te maken, welke tot hare Ouderling verkozen E.N. Pliester en tot hare Diaken B. Wissink beide woonachtig onder de Gemeente Zelhem.
> Terwijl ondergetekenden Uwe Majesteit nog te kennen geven dat hunne oprechte begeerte is God in geest en in waarheid te dienen en in Zijne geboden te wandelen zoo als het Woord Gods naar hunne innigste overtuiging hun dat aanbeveelt.
> Weshalve zij dan ook van 't zelve[23] als den eenigen regel voor hun geloof en wandel hebben aangenomen en op het zelve gegronde[24] Nederlandsche Geloofsbelijdenis, Heidelbergschen Catechismus en de leerregels van Dordrecht van den Jare 1618-19;
> en daarbij in hun gemeentelijk bestaan zich regelen naar de Dordtsche Kerkordening van den Jare 1618-19 en verklaren het Reglement der erkende Christelijk Afgescheidene Gemeente te Rhijnsburg/Prov. Zuid-Holland[25] als het hunne aan te nemen.
> Hiernevens geven ondergetekenden Uwe Majesteit te kennen dat zij voornemens zijn een Kerkgebouw uit eigen middelen op te richten om aldaar hunne openbare Godsdienst uit te oefenen te Doetinchem op de zoogenaamde Doele bekend onder Sectie C no 7a...[26], toebehoorende aan G.J. Bloemendaal, Metselaar.’[27]

22 Het request wordt bewaard: Herv. Eredienst 9 nov. 1859, no. 14. Op deze dag deed de minister van erediensten zijn ‘voordracht tot toelating’ aan de Koning.
23 Vermoedelijk is bedoeld: Weshalve zij in overeenstemming met het voorgaande...
24 “en op het zelve gegronde...”. We lezen: de op Gods Woord gegronde...
25 Bijlage III.
26 Hier staat “549”; wellicht was dit niet een kadastraal, maar een wijknummer.
27 Deze G.J. Bloemendaal zal degene zijn die in de vorige paragraaf (onder ‘Ontstaan...’) wordt aangeduid met ‘iemand buiten de gemeente’. We lazen daar dat deze persoon het stuk grond aanbood, namelijk *te koop.*

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 11 november 1859, no.70.[28] De ondertekening van het request: 25 volwassenen (van wie één tevens voor drie anderen) mede namens 17 kinderen, luidt als volgt.[29]

28 Herv. Ered. 18 nov. 1859, no.4.

29 Bij het ontbreken van een eerste ledenregister (men zie noot 13) kan deze lijst ons inzicht geven in de samenstelling der gemeente gedurende de beginjaren.

D = Doetinchem (Ambt- of Stad-) Z = Zelhem

		geb.j.	geb.pl.	
D	Evert Jan Anneveld met 3 kinderen[30]	1825	Doetinchem	schoenmaker
D	Grada Willemina van Arragon	1835	Wisch	
Z	Derk Jan Geesink en zijn vrouw:	1807	Zelhem	wever
	Johanna Eeltink met 1 kind	1795	Zelhem	
Z	Gerrit (Gart) Willem Geessink	1835	Zelhem	wever
	en zijn vrouw: Johanna Jansen (Janssen)	1836	Ambt-Doetinchem	
Z	Christiaan Jans(s)en	1829	Ambt Doetinchem	knecht
Z	Garretjen Jans(s)en	1840	Zelhem	
Z	Johanna Hendrika Jans(s)en	1846	Zelhem	
Z	Arent Meurs met 3 kinderen	1806	Varsseveld	wever
D	Berendina Cornelia van Nek	1811		
D	Frederik Nusselder, kerkmeester	1818	Hummelo	particulier
	G Nijman (mede namens: ‘een broer en twee zusters’)			
Z	Elias Nicolaas Pliester, ouderling en zijn vrouw:	1815	Arnhem	gepensioneerd militair
	Johanna Franciena Wassink met 1 kind	1832	Zelhem	
D	Willem Radstake en zijn vrouw:	1825	Zelhem	wever
	Elisabeth te Hennepe met 3 kinderen	1826	Aalten	

30 E.J. Anneveld huwde 4 sept. 1852 Goverdina Pähling (GA Doetinchem, Huwelijken 1852). Laatstgenoemde tekende het request niet.

D	Hendrik Stoltenborg	1796	Ambt-Doetinchem	dagloner
Z	Willem Wassink en zijn vrouw:	1808	Zelhem	kleermaker
	Aaltjen Zeevalkink	1794	Zelhem	
Z	Berend Wissink, diaken en zijn	1820	Zelhem	akkerbouwer
	vrouw: Gerdina Brusse met 3 kinderen	1830	Aalten	
D	Hendrink Willem Wissink en zijn	1806	Zelhem	landbouwer
	vrouw: Hendrika Besselink met 3 kinderen	1807	Hummelo	
Z	Teuntje Wissink	1809	Zelhem	

3. Gemeentelijk leven 1859-1870

De notulen van de kerkeraad - ds. J. van Dijk; de ouderlingen E.N. Pliester, E.J. Anneveld; diakenen waren B. Wissink en Christiaan Jansen (bevestigd 3 juni 1866) - beginnen met een vergadering van 4 januari 1863. Zij zijn over het door ons behandelde tijdvak uiterst beknopt en bevatten geen presentie of ondertekening. We krijgen de indruk dat de kerkeraad voornamelijk schoolzaken - die we hier laten rusten - en klachten uit andere gemeenten en classes, tegen het optreden van ds. J. van Dijk behandelde.[31] Zaken betreffende de eigen gemeente kwamen sporadisch aan de orde.

31 De klachten betroffen het optreden van Van Dijk buiten het verband van de Afgescheiden gemeenten alsook tegen de inhoud van enige brochures van genoemde predikant.

Als de notulen beginnen, zijn de verwikkelingen met de genoemde E. Gerdes reeds verleden tijd. In dit geval begaf de kerkeraad zich aanstonds - namelijk in 1860 - op een onkerkelijk pad door deze evangelist in de godsdienstoefening op zondagmorgen te laten optreden. Gerdes was geenszins Afgescheiden; bovendien nam hij de Drie Formulieren van enigheid die de gemeente, volgens haar request, had aanvaard, niet voor zijn rekening. Wel was aan het optreden van Gerdes de voorwaarde verbonden 'niet te leeren in strijd met de Gereformeerde leer', maar de gemeente kon wel 'op haar vingers narekenen, dat deze, als leerling van ds. De Liefde, geen draad Dordts laken aan zijn lijf had'.[32]

> Eduard Gerdes werd in 1821 te Kleef geboren, en overleed in 1898 te Doetinchem. Van huis uit Luthers, ontving hij zijn opleiding als evangelist van ds. J. de Liefde te Amsterdam. In 1857 dichtte Gerdes zijn kerstlied 'Er ruischt langs de wolken'. Via de Baptistengemeente te Stadskanaal en zijn evangelisatiearbeid in de Veenkoloniën, trok hij eind 1859 naar Doetinchem. Vervolgens woonde hij te Haarlem, waar hij als volksschrijver rusteloos arbeidde. Zeer bekend werden zijn boeken over de tachtigjarige oorlog; in *De Heraut* verzorgde hij jarenlang de kinderrubriek. In 1878 verhuisde hij opnieuw naar Doetinchem, waar hij zijn laatste levensjaren doorbracht.[33]

De eerste maanden rezen er geen moeilijkheden, maar in het voorjaar 1861 begon Gerdes vrijer te preken en legde de nadruk op de algemene verzoening en de volwassen-doop. De classicale vergadering van april 1861 verklaarde desgevraagd, dat de gemeente te Doetinchem de relatie met Gerdes diende te verbreken,[34] volgens welke uitspraak de kerkeraad kort daarna handelde.[35] Na de breuk met Gerdes verzorgde voornamelijk ouderling Pliester opnieuw het merendeel van de zondagse godsdienstoefeningen tot de komst van ds. Van Dijk.

Nadat 'Doetinchem' tweemaal vruchteloos een beroep had uitgebracht - zoals vermeld - vestigde ds. J. van Andel te Zutphen de aandacht op candidaat Jan van Dijk te Franeker.[36] Ook de hervormde ds. J.J. Knap (Sr.) te

32 Wumkes, *a.w.* 30.

33 *Chr. Encyclopaedie* II, 292-293.

34 NCV 18 april 1861, art.9.

35 Leys, *a.w.* 6, vermeldt dat Gerdes, na door de kerkeraad te zijn vermaand over zijn brengen van ketterse gedachten in de prediking, zou hebben gezegd de Afgescheidenen aan zijn schoenzolen te lappen. De schoenmaker E.J. Anneveld zou daarop hebben gereageerd met: 'Als ze er dan maar aan blijven zitten'.

36 Hoewel we reeds hebben verwezen naar zijn biografie, willen we de volgende bijzonderheden aangaande leven en arbeid van Van Dijk noemen.
Jan van Dijk werd 16 april 1830 te Tzum (Fr.) geboren als zoon van Melle Hanzes van Dijk en Jetske Dirks Anderinga Hij overleed 15 januari 1909 te Doetinchem. Hij huwde 6 febr. 1856 Cornelia Dirks. Oorspronkelijk oefende Van Dijk het boerenbedrijf uit. Nadat hij zich bij de Afgescheidenen had aangesloten - hij was van huis uit Hervormd - mocht hij, in 1861 in Friesland als oefenaar optreden; in het volgende jaar werd hij door de classis Varsseveld geëxamineerd volgens artikel 8 der Dordtse kerkenorde en toegelaten tot de dienst des Woords. Aanstonds na zijn bevestiging te Doetinchem begon hij aldaar te ijveren voor het christelijk onderwijs met het gevolg dat in 1865 te Doetinchem een christelijke school kon worden geopend. Ook zette hij zich in voor de opleiding van predikanten die de Hervormde

Woudsend kon Van Dijk aanbevelen. Na 19 oktober 1862 te Doetinchem op beroep te hebben gepreekt, werd hij de 30e aldaar beroepen. Hij nam het beroep aan en werd 21 december 1862 door ds. J. van Andel bevestigd.

Uit de notulen van de jaren 1863 tot 1869 noemen we dat begin 1868 - nadat het reeds vier jaren klachten had 'geregend' tegen het onkerkelijke optreden van de predikant - Van Dijk het voorstel deed 'ons voortaan als Broedergemeente te laten erkennen'; bij de minister van eredienst zal worden geïnformeerd of dit mogelijk zou zijn met behoud der goederen'.[37] Evenwel lezen we niet meer van deze zaak.[38] In 1867 weigert ouderling E.J. Anneveld zijn bediening verder waar te nemen. De classis Varsseveld - die Van Dijk lang de hand boven het hoofd heeft gehouden - stelt Anneveld niet in het gelijk; na enige tijd breekt hij met de gemeente. Tevens verhuist hij naar Arnhem en worden hij en zijn vrouw daar - onder het predikantschap van P.M. Dijksterhuis - als lid aanvaard.[39]

We herhalen, dat we de ontwikkelingen rond Van Dijk reeds in hoofdstuk 13 hebben beschreven. J.C. Rullmann typeert hem, wat zijn kerkelijk standpunt betreft, als volgt: 'Maar in zijn hart Hervormd gebleven en bezield door den geest der Evangelische Alliantie, zeide hij de Afgescheidenen weldra vaarwel, en wijdde zich aan de opleiding van aanstaande predikanten der Nederlandsche Hervormde Kerk.'.[40]

Op 21 juni 1869 besloot de synode van de Afgescheiden gemeenten, gehouden te Middelburg, aan Van Dijk de bevoegdheid als predikant te ontnemen. Op 16 juli onttrekt de gemeente te Doetinchem zich aan het kerkverband.

> 'Besloten niet toe te treden tot de naam Christelijk Gereformeerd zoo als die door de afgescheiden kerk is aangenomen en tevens dat wij ons zullen laten erkennen als Nederlandsche Hervormde Zendingsgemeente.'[41]

Behalve de reeds genoemde E.J. Anneveld gaan nog enige leden niet mee met ds. Van Dijk en zijn volgelingen: Gradus Jansen, Frederik Nusselder en Berend Wissink. In 1870 spreekt de classis uit dat deze 'overgeblevenen'

kerk in orthodoxe banen zouden kunnen leiden; te dien einde werd te Doetinchem een gymnasium gesticht. De oprichting van christelijke scholen te Halle, Wittenbrink en Zelhem kwam eveneens door zijn toedoen tot stand.

37 Not. kerker. 12 febr. 1868, art. 4.

38 Hoewel we slechts kunnen gissen naar de nauwkeurige exegese van het woord 'Broedergemeente' ligt het voor de hand aan te nemen dat werd bedoeld een organisatie zoals in een aantal landen gesticht door de Herrnhutters. Een kerk in de eigenlijke zin des woords is de Broedergemeente niet; men wilde een gemeenschap van gelovigen uit verschillende kerken. Ook was men niet bedacht op het winnen van nieuwe leden uit andere denominaties, een trek die we na 1869 bij de gemeente van J. van Dijk zullen aantreffen. Men zie voor de Broedergemeenten: *Chr. Encyclopaedie* I, 379-382; *Chr. Encyclopedie*^{2} III, 445-447 (onder Herrnhutters).

39 Not. kerker. 24 mei 1867, art.4; 1868: 12 febr., art.4, 27 febr., art.2-3. NCV 18 sept. 1867, art.10; 4 maart 1868, art.9. Te Arnhem wordt E.J. Anneveld 6 mei 1869 tot diaken gekozen (not. kerker. 6 mei 1869; hoofdstuk 3, par.6).

40 *Chr. Encyclopaedie* I, 599.

41 Not. kerker. 16juli 1869, art.5

van Doetinchem zich bij de gemeente te Varsseveld kunnen aansluiten.[42]

Merkwaardig is dat de gemeente - onder haar nieuwe naam - besloot geen nieuwe leden aan te nemen. Geen kerk zou haar dan kunnen verwijten dat zij leden wierf en daardoor aanstoot gaf aan Hervormde gemeenten.

> 'Als nieuwe leden kwamen alleen in aanmerking de kinderen van gemeenteleden en mannen of vrouwen die trouwden met een lid der gemeente! In de loop der jaren bleef het aantal gezinnen schommelen rond de dertien en vijftien. Het aantal personen varieerde tussen veertig en vijftig. Een interessant detail... is het feit dat Van Dijk in 1874, na toestemming van de kerkeraad, weer lid werd van de Nederlandse Hervormde kerk en formeel geen lid meer was van de zendingsgemeente, al bleef hij in zijn hoedanigheid van predikant wel de voorzitter van de kerkeraad. Ook latere predikanten zouden geen lid zijn van de gemeente.'[43]

42 NCV 12 april 1870, art. 10; Jansen, *a.s.* 27.

43 Jansen, *a.s.* 36-37. Op 14 juni 1874 werd Van Dijk 'bevestigd als lidmaat van de Hervormde Kerk te Tzum.' (Wumkes, *a.w.* 193).

C
Classis Hattem

Hoofdstuk 22
Vergaderingen classis Hattem 1838-1864

Inleiding

De classis Hattem kwam voor de eerste maal bijeen op 5 maart 1838. Zij verschilt van de classis Arnhem en Varsseveld hierin dat zij in de crisisjaren 1843 tot 1852 het kerkverband van de Afgescheidenen trouw blijft. Zo diepgaand is dit verschil dat Apeldoorn, Beekbergen en Twello in de veertiger-jaren zich losmaken van de classis Hattem.

Na 1840 is de invloed van A. Brummelkamp op de noord-oost Veluwe gebroken. Gedurende de jaren 1848 tot 1852 is de classis Hattem aangesloten bij de provinciale vergadering van Overijssel en spreekt men zelfs van de classis Hattem (Elburg, Hattem, Heerde) en van de classis Apeldoorn[1] (Apeldoorn, Beekbergen, Twello), maar van afzonderlijk vergaderen van beide groepen is weinig terecht gekomen.[2]

Alvorens het bovenstaande nader uit te werken, geven we de samenstelling van de onderhavige classis gedurende de jaren 1838 (als zij wordt geformeerd) tot circa 1870.

Hattem	geïnstitueerd 21 nov.1835
Heerde	geïnstitueerd 22 nov.1835.
	Gemeente breekt met het kerkverband
	1 februari 1864.
	Opnieuw geïnstitueerd 2 maart 1864.
Epe	heeft bestaan van circa 1836 tot 1842.
	Opgegaan in Heerde.
Oene	1837-1842. Opgegaan in Heerde.
Wapenveld	Kruisgemeente sedert 1852 of 1853;
	in 1869 verenigd met C.A.G.K. Instituering
	C.A.G.K. 12 dec.l861.
Voorst, Twello (Teuge)	Voorst heeft bestaan van 1836 tot 1841.
	Twello (Teuge) is geïnstitueerd circa 1836.
	Aangesloten bij classis Hattem 26 april 1848.
	Gemeente heeft zich in 1892 gevoegd

1 Een enkele maal ‘classis Twello’ genoemd; men zie HPVOv/G, 23-24 juni 1852, presentie.
2 Men zie voor de aanduidingen ‘classis Hattem’ en ‘classis Apeldoorn’, bijv. HPVOv/G 7 maart 1849 tot 3 sept. 1851, presentie.

	bij het verband
	van de Christelijke Gereformeerde kerk.
Apeldoorn[3]	instituering 29 nov. 1835.
	Aangesloten bij de classis Hattem 6 sept. 1848.
	In 1845 werd een Kruisgemeente geïnstitueerd;
	deze verenigde zich in 1869 met de C.A.G.K.
	ter plaatse.

3 In sommige stukken: ‘Apeldoorn en Het Loo’, soms ook: ‘Het Loo’ of ‘t Loo’.

Beekbergen[4]	instituering 4 dec. 1835.
	Aangesloten bij classis Hattem 26 april 1848,
Elburg	geïnstitueerd 1836.
	In 1897 overgegaan naar het verband der
	Christelijke Gereformeerde kerk.
Wezep	instituering 9 okt. 1855.[5]

Classis Hattem
schaal 1: 440.000

Voor de overzichtelijkheid geven we hieronder een lijst van dezelfde gemeenten, met daarachter het tijdvak waarin zij behoorden tot de classis Hattem (tot na 1869 aangegeven met: ...)

4 Reeds behandeld: hoofdstuk 5.
5 Bovenstaande volgorde is die waarin hierna de gemeenten - uitgezonderd Beekbergen - zullen worden behandeld.

Hattem		1838 -...
Heerde		1838-1 febr. 1864
	2 maart	1864 -...
Epe		1838-1842
Oene		1838-1842
Wapenveld	12 dec.	1861 -...
Voorst		-
Twello (Teuge)	26 april	1848 -...
Apeldoorn	6 sept.	1848 -...
Beekbergen	26 april	1848-1853
Elburg		1838 -...
Wezep	9 okt.	1855 -...

We zullen in het verdere gedeelte van dit hoofdstuk de algemene zaken die in de vergaderingen van de classis Hattem werden gebracht, kroniekmatig beschrijven.

1. De jaren 1838 tot 1847

Op de vergadering van 10 juli 1839 deelt Anthony Brummelkamp, de eerste en dan nog enige predikant van de classis, mede dat hij een beroep heeft ontvangen van de gemeente te Schiedam en dit inmiddels heeft aangenomen.[6] Brummelkamp verklaart zich niet verbonden te gevoelen aan een bepaalde gemeente; de beroeping als wettig te beschouwen en te begeren de gemeenten in Gelderland te blijven bedienen. Van dit laatste is, voor wat de classis Hattem betreft, uiteraard weinig terecht gekomen.[7]

Nadat de classicale vergadering heeft uitgesproken dat zij het vertrekken van Brummelkamp betreurt, gaat zij zich beraden op het zo mogelijk voorzien in de vacature van haar - dat wil zeggen: classicale - predikant. Enige leden noemen als opvolger H.F. Kohlbrugge,[8] anderen J. ter Borg.[9] Brummelkamp verklaart zich bereid aan beiden te schrijven en te vragen

> ‘naar de redenen waarom zij zich tot dezen tijd niet tot de openbaar geworden Gemeente van Christus hebben gevoegd en of ook hunne keus is in die Gemeente als Herder en leeraar werkzaam te zijn.’.[10]

6 NCH 10 juli 1839, art.4. Brummelkamp stond te Schiedam van 11 december 1839 tot 18 juli 1842. Hij verhuist daarna naar Arnhem. Men zie voor ‘Brummelkamp te Schiedam’ ZEVENDE DEEL 254-260.
7 ZEVENDE DEEL 257.
8 Men zie voor hem J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, Wageningen 1905.
9 Jan ter Borg (1782-1847), in 1839 emeritus-predikant van de Doopsgezinde Broederschap. M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 214-217; Te Velde, *Brummelkamp* 189.
10 NCH 10 juli 1839, art.6.

Evenals enige jaren later in Schiedam, werkt Brummelkamp er ook in 1839 aan mee dat een beroep wordt voorbereid op een predikant van buiten het kerkverband. Het antwoord van de beide genoemde personen

zal negatief uitvallen,[11] maar van deze correspondentie is bewaard gebleven de brief van Brummelkamp aan Kohlbrugge en diens antwoord.[12] Het eerste schrijven luidt als volgt.

Hattem, 16 Juli 1839.

Hartelijk geliefden broeder in Christus!

Reeds langen tijd was ik voornemens U eens te schrijven. Dat is echter tot hiertoe verzuimd door uitstellen van den eenen dag tot den anderen. Ik hoop dat het bij U zal zijn evenals bij mij, hoewel ik U niet schreef of bezocht, de broederlijke betrekking bleef bestaan. Hoe gij denkt over de zaken het Koninkrijk Gods aangaande in het land onzer inwoning weet ik niet, maar ik vertrouw dat gij wel eenstemmig met mij denkt, dat de geloovigen ook thans behooren te verkeeren gelijk er Hand. 2: 42[13] staat opgeteekend. Om welke redenen gij U tot dusver van ons verwijderd houdt en op uzelve blijft, weet ik niet, maar ik heb reeds gemeend dat het onze roeping was u te vragen en uit te noodigen om u met onze Gemeente te vereenigen. Daar onze Gemeenten tot dusver slechts weinig leeraren hebben, heb ik aan verschillende vacante Gemeenten voorgesteld u te beroepen. Tengevolge daarvan ben ik thans door de Classis in den omtrek mijner woning verzocht u te schrijven en te vragen: ten le. of gij aan ons wilt opgeven de reden welke u tot dusver van onze Gemeente verwijderd hebben; ten 2e. of gij eene wettige beroeping ontvangende, om in eene Gemeente van Christus als Herder en Leeraar werkzaam te zijn, die beroeping zoudt moeten en willen aannemen.
Vriendelijk verzoek ik u, dat gij mij binnenkort op deze vragen antwoordt. Dat onze Gemeentens zulks vooraf vragen, alvorens u te beroepen, zal u wel niet bevreemden, zoo gij u herinnert en bedenkt dat gij in de laatste jaren zeer verschillend beoordeeld zijt; ja openlijk veroordeeld door de zoodanigen die vroeger als broeders met ons verkeerden.
Dat de Heere, onzen getrouwen Herder, alle Zijne schapen te zamen brenge en samen doe wonen is de wensch en bede van mijn hart. God geve ons vreugde in Hem, die onze verzoening, die onze vrede is. Door Gods goedheid ben ik met de mijnen wel, moge dit ook ten uwent zijn. Groet van mij, schoon van aangezicht onbekend, uwe vrouw, zijt den Heere aanbevolen van uwen liefhebbenden broeder in den Heere

A. BRUMMELKAMP.'

Het antwoord van Kohlbrugge op deze brief is zeer uitvoerig, ongeveer zes maal zo lang als bovenstaand schrijven. Samengevat komt het hierop neer dat Kohlbrugge

11 Idem 3 sept. 1839, art.3.
12 Beide brieven zijn afgedrukt o.a. in A. Pik, *Brummelkamp en de Afscheiding te Hattem 1834-1835*, Hattem 1980, bijlage II, 1-8.
13 'En zij waren volhardende in de leer der apostelen, en in de gemeenschap, en in de breking des broods, en in de gebeden.'

de Afscheiding geheel en al verwerpt. Zijn bezwaren zijn onder meer dat degenen die zich in en na 1834 hebben afgescheiden, geen hand hebben uitgestoken, toen hij

> ‘drie jaren werd gekweld van alles wat heerschappij usurpeert in de Hervormde Kerk, en ten laatste uitgesloten met vrouw en kinderen, van lidmaatschap en Sacramenten’.[14]

14 Men zie ook H.F. Kohlbrügge, *Het Lidmaatschap bij de Hervormde Kerk hier te lande mij willekeurig belet*, Amsterdam 1833; VIERDE DEEL192.

Verder: dat een aantal gemeenten erkenning heeft gevraagd aan het gouvernement. Zich als het ware wendende tot de leden van de classicale vergadering van 10 juli 1839, schrijft Kohlbrugge:

> 'Zegt aan die mannen, Brummelkamp! zegt aan die mannen des Heeren woord: le De akker waarop en de zaaier door wien de afscheiding het eerste gezaaid werd, en gelijk zij gezaaid werd, zijn *vervloekt* van den Heere Zebaoth, den sterken en geweldigen *God*, die met Zijn getuigenis niet laat spotten, die woont bij degene die van een verslagen en verbroken geest is, en die voor zijn woord beeft; die den nederige uit het stof verheft, maar de verwachting der huichelaren doet vergaan en het afvallige doet wonen in het dorre; 2e. de leer uwer Gemeente is *niet de leere Christi*, is niet een *wandelen* naar *Geest* maar naar *vleesch*, en de geest die nog onder u is uitgegaan, is een *logengeest* in den mond aller uwer *Profeten* en uwe werken zijn niet vol bevonden voor God; maar gijlieden hebt des Heeren Wet verlaten en *loopt Goden na* die geen Goden zijn...'.

Na deze mislukte pogingen wordt besloten H.J. Budding als classicaal predikant te beroepen, maar het besluit wordt niet uitgevoerd, aangezien het (onjuiste) gerucht circuleert, dat deze een beroep naar 'Zaandam' heeft aangenomen en 'alreeds zijn goed ingescheept had om tot Zaandam te verhuizen...'.[15] Tenslotte wordt tevergeefs getracht V. Koningsberger te beroepen. Deze had enige tijd te Hattem vertoefd teneinde onderwijs van Brummelkamp te ontvangen en was daarna naar Genève gegaan om aan de 'Ecole de Théologie' aldaar tot predikant te worden opgeleid.[16] Hoewel de notulen ten aanzien van dit beroep vaag zijn, weten we dat de weg van Koningsberger niet naar de classis Hattem heeft geleid[17] - in 1851 werd hij Nederlands Hervormd predikant.

Tijdens de vergadering van 15 juni 1840 deelt Brummelkamp - die tot midden 1841 af en toe aanwezig is - mede een 'opwekking' van ds. Hendrik de Cock te hebben ontvangen tot het houden van een algemene synode. De bedoeling is onder meer de Dordtse kerkenorde weer aan te nemen en het geschil tussen de predikanten H.P. Scholte en S. van Velzen te behandelen. De vergadering - wellicht moeten we lezen: A. Brummelkamp - is van oordeel zich te moeten verzetten tegen het aannemen van de D.K.O.

> 'omdat wij de Utrechtsche [kerkenordening][18] hebben. De gedachte de Dordtsche kerkenordening te nemen is niets anders dan den menschen op de klank des woords te doen rusten en sommige afgescheidenen,[19] zonder

15 NCH 1840: 13 april, art.5; 28 mei, art.2; 15 juni, art.2.
16 Victor Koningsberger (1800-1863); men zie voor hem ZESDE DEEL 187-223; ZEVENDE DEEL 30, 394-397.
17 NCH 1840: 28 mei, art.4-6; 9 dec., art.4.
18 Kerkenorde, afgeleid van de Dordtse, vastgesteld op de synode van de Afgescheiden kerken in 1837, gehouden te Utrecht - tekst: *Handelingen en Verslagen* 1122-1155. Zij heeft nagenoeg niet gefunctioneerd; in 1840 namen genoemde kerken op hun synode te Amsterdam de D.K.O. weer aan.
19 Bedoeld zijn de latere Kruisgezinden.

wezenlijke christelijke vereeniging tot weder-vereeniging uit te lokken en alzoo de twisten en nietige strijdvragen te hernieuwen.’.

Wèl wil de classis bepaalde handelingen door een synode doen veroordelen, bijvoorbeeld de daden van H.P. Scholte, ‘die in veele opzichten goddeloos zijn’.[20] Hoewel er weinig enthousiasme bij de classis wordt gevonden, besluit zij toch, daar reeds vier provinciale vergaderingen hebben uitgesproken een synode te begeren, niet te trachten dit bijeenkomen tegen te staan. Zij voegt hieraan toe

> ‘dat zij thans wel ziet dat er ter eener zijde van kerkenordeningen en synoden verwacht wordt hetgeen alleen door Gods Geest kan worden daargesteld, maar ter anderer zijde dat door de zooveel mogelijke aanneming der Dordtsche kerkenordening de gemoederen zouden kunnen worden afgetrokken van ijdele twistvragen en teruggeleid tot de dienst van God.’.

Blijkbaar heeft de aanvankelijk-geformuleerde visie op het weer aannemen van de D.K.O. niet de mening van alle afgevaardigden vertolkt. Het eind-besluit spreekt uit aan de synode te zullen deelnemen en ‘eenvoudig aan te nemen en toe te stemmen wat goed is en tegen het verkeerde te protesteeren.’.[21]

Met de komst van Harm Geerts Poelman (1814-1854) als predikant te Hattem - 17 juli 1841 - begint een nieuw tijdvak. Immers, hij was opgeleid door H. de Cock, en stond afwijzend tegenover de lijn van degenen, die vanaf 1846 ‘de Geldersen’ zullen worden genoemd. De invloed van Brummelkamp is, zoals we reeds aanduidden, met ingang van midden 1841 gebroken. Zo wordt na het beëindigen van de synode, gehouden van 26 juli tot 2 augustus 1843 te Amsterdam - welke synode onverrichterzake uiteenging onder meer door controversen over het al-dan-niet-gebonden-zijn aan de D.K.O. - in de classicale vergadering de vraag gesteld of de synode van 1840 (deze nam, zoals we zagen de D.K.O. weer aan) voor wettig dient te worden gehouden. ‘Hierop is vrij algemeen geantwoord van “ja”.’[22] Poelman wordt opgevolgd door Martinus Herman Johan Bosch; deze staat te Hattem van 26 september 1847 tot 25 oktober 1853. Hij is voor het eerst als predikant aanwezig op 4 november 1847.

> ‘Voordat de vergadering zitting nam, verklaarde do. Wissink[23] op verzoek van do. Bosch, dat Zijn Eerwaarde zich aan de besluiten der Groninger Sijnode in September 1846 gehouden, onderwierp behoudens protest overeenkomstig artic.31 van de Kerkorde van Dordrecht. Alzoo verklaart de geheele Classis zich aan die besluiten te onderwerpen.’[24]

20 Dit was ook de overtuiging van Brummelkamp, uitgesproken na een vergadering van ambtsdragers op 6 en 7 maart 1840 te Amsterdam gehouden; Brummelkamp fungeerde als samenroeper en als voorzitter. *Handelingen en Verslagen* 177-196.

21 Deze gehele pericoop is ontleend aan NCH 15 juni 1840, art.6. De afgevaardigden uit de provincie Gelderland naar de synode 1840 waren: A. Brummelkamp, J.C. ten Hove (Elburg, classis Hattem) en ‘het Lidmaat’ G.J. Groot Nibbeling (Varsseveld, classis Varsseveld).

22 NCH I7 aug. 1843, art.6.

23 Gerrit Wissink; hij stond te Heerde van 1842 tot 1853.

24 NCH 4 nov. 1847, art.4.

Ds. Bosch zet aanstonds de puntjes op de i voor wat betreft de handhaving van de D.K.O. Er zal jaarlijks kerkvisitatie worden gehouden. Verder: in het vervolg zal de afvaardiging ter classicale vergadering bestaan uit de predikant[25] en slechts twee ouderlingen; bij uitzondering zal een diaken zitting en stemrecht verkrijgen - in de lastbrief zal dan moeten worden vermeld door welke oorzaak de diaken is gezonden.[26]

2. Het tijdvak 1848 tot 1854

Bovenstaande periode omvat de jaren van het gescheiden optrekken - voor wat de provincie Gelderland betreft - van de classis Hattem enerzijds en de classes Arnhem en Varsseveld anderzijds. Zoals we reeds zagen, verlaten in 1848 de gemeenten Apeldoorn, Beekbergen en Twello (Teuge) de classis Arnhem en sluiten zich aan bij 'Hattem'.

Eind 1847 schrijft de classis Arnhem een brief aan 'Hattem' over de 'scheuring' die onder meer daarin bestaat dat laatstgenoemd verband niet langer met de rest van Gelderland vergadert, maar zich aansluit bij die gemeenten in Overijssel die de besluiten van de synode van 1846 aanvaarden en de D.K.O. onvoorwaardelijk willen handhaven.[27] In het schrijven, getekend door A. Brummelkamp en G. Baay (Apeldoorn)[28] wordt 'Hattem' vermaand 'de breuk te heelen', maar (nieuwe) argumenten worden niet genoemd. De brief is in afschrift in de notulen opgenomen.[29] Uit het antwoord aan 'Arnhem', dat eveneens geen nieuwe gezichtspunten geeft, nemen we het volgende over.

> 'Wij werden bedroefd... dat gij... de toenadering alleen van onze kant verlangt, terwijl de meerderheid onzer vergadering oordeelt dat de oorzaak der verwijdering niet bij ons, maar bij u moet gezocht worden, naardien gij u niet onderwerpt (zelfs niet met protest) aan de besluiten der algemeene vergadering, waar ook onze afgevaardigden tegenwoordig waren, en hebben medeberaadslaagd; dus is de vergadering van onze zijde mede daargesteld of verwezenlijkt. Nu spreekt het van zelf: zal zoodanige vergadering iets ten uitvoer brengen, dan moet zich de minderheid (behoudens protest) aan de meerderheid onderwerpen; houdt deze onderwerping op, en volgt een ieder zijn eigen zienswijs in het Woord des Heeren, zonder zich aan de meerderheid iets te storen, dan te betoogen, dat zij verkeerd heeft gehandeld - zoo nu de meerderheid hierdoor niet overtuigd wordt, en men blijft evenwel eischen, dat zij zich vereenige, hoe gering de punten van verschil

25 Uiteraard als de gemeente niet vacant is.
26 NCH 4 nov. 1847, art.9 en 15.
27 Uitvoerig hierover in hoofdstuk 1, par.5.
28 Gerrit Baay emigreerde begin 1848 naar de Verenigde Staten. Zijn opvolger Koene van den Bosch doet in juni 1848 zijn intrede en zal de gemeente te Apeldoorn kort daarna doen overgaan naar de classis Hattem.
29 Brief en antwoord in NCH 3 febr.1848, art.14,15,17.

en ondergeschikt belang ook zijn mogen, dan is dezelve[30] radicaal onmogelijk en dat is thans het geval...'.

De deur naar hereniging, welke zich vier jaren later provinciaal zal voltrekken, blijft echter open, zoals moge blijken uit het vervolg en het slot van de brief.

30 Met "dezelve" zal zijn bedoeld: de vergadering. De bouw van deze lange zin is niet vlekkeloos.

> ‘De vergadering stemt toe dat wij tezamen eene belijdenis des geloofs hebben, en dat die band der vereeniging nog bestaat; hierom is het ook dat men de onttrekking van elkanderen niet verder uitstrekt dan tot de kerkelijke vergaderingen en geenszins tot de prediking, die wij gelijk vroeger als broeders in den Heere wederkeerig voor elkanderen hopen te doen,[31] ten blijke van onze vereeniging in de leer der waarheid die naar de godzaligheid is. Daar de meerderheid oordeelt dat de oorzaak der onttrekking aan uwe zijde ligt, zoo bidt zij den Heere dat gij het zien moogt, en niet alleen met woorden maar ook met daden te toonen, dat gij de eensgezindheid met ware zelfverloochening zoekt daartestellen en voorts te voeden en te bewaren, door in zaken van ondergeschikt belang (behoudens protest) toetegeven volgens Romeinen 14,1 Corinthiërs 8,[32] terwijl wij u opwekken om op behoorlijken tijd en plaats zoo veel het u van den Heere gegeven wordt, medetewerken tot wegneming van hetgene waarover zich sommigen[33] bezwaard achten, op dat er eene lieflijke zamenwoning der broederen over het geheel eens weder mogt plaats grijpen en de Heere onder ons den zegen gebieden en het leven tot in eeuwigheid! - Amen.’

In de vergadering van 6 september 1848 wordt genotuleerd dat de gemeenten te Apeldoorn en Deventer voortaan tot de classis Hattem zullen behoren.[34]

Vanaf 1849 beschouwt ‘Hattem’ zich als een ‘dubbele classis’; dit gebeurt mede met het oog op de afvaardiging naar de provinciale vergadering van Overijssel-Gelderland. En zo zien we op de vergadering van 7 maart 1849 de ‘classis Hattem’ en de ‘classis Apeldoorn’ (waartoe ook Deventer wordt gerekend) vertegenwoordigd ieder door twee predikanten en twee ouderlingen.[35]

Nadat in 1852 de vereniging met de ‘Brummelkampianen’ provinciaal tot stand is gekomen - en in 1854 op synodaal niveau is bevestigd - keert Beekbergen terug tot de classis Arnhem, maar Apeldoorn en Twello c.a. blijven aangesloten bij ‘Hattem’.

3. De jaren 1860 tot 1864

De zaken die in het tijdvak 1855 tot 1859 aan de orde komen, zijn niet van algemene aard - we zullen deze in de volgende hoofdstukken bij de gemeenten behandelen. Hetzelfde geldt voor de periode 1865 tot 1872. In de jaren 1860 tot 1864 vraagt slechts één onderwerp de aandacht: de ontwikkeling te Heerde rond de schorsing

31 Wij vonden geen aanwijzingen dat hiervan in de jaren 1848 tot 1852 veel is terechtgekomen.
32 In beide hoofdstukken wordt over verdraagzaamheid gehandeld.
33 Lees: de meeste afgevaardigden.
34 NCH 6 sept. 1848, art.7. Deventer behoorde tot begin 1852 bij de classis Hattem. Ze keerde daarna terug tot een Overijsselse classis Holten. Men zie voor Deventer: Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel II*, 69-103.
35 HPVOv/G 7 maart 1849, presentie. Evenzo: op de provinciale vergaderingen tot en met 1852.

van ds. E. Teunis en het verlaten van het kerkverband door het grootste deel van zijn gemeente op 1 februari 1864.

Op 28 mei 1854 deed Evert Teunis zijn intrede te Heerde. Hij was geboren te Sleen in 1822, en had gestaan te Staphorst (1847), Coevorden (1850), Smilde (1851) en Dokkum (1852). Hij overleed te Heerde 8 maart 1867.[36]

36 Men zie verder voor hem *De Haas* I, 254-255.

In de classicale vergadering van 26 september 1860 verschijnen enige personen uit Heerde alsmede T. van der Weijde. Laatstgenoemde woont te Dedemsvaart, is turfschipper en bezoekt vaak de godsdienstoefening te Heerde. De kleine groep begeert bezwaren tegen de door ds. Teunis verkondigde leer in de vergadering te brengen.[37] Aanstonds stelt ds. Teunis voor, deze personen niet te horen. In dit kader dient hij een instructiebrief van zijn kerkeraad in - blijkbaar heeft dit college geweten dat zich enige bezwaarden tot de classicale vergadering zouden wenden. In de instructie staat onder meer, dat de klagers niet moeten worden gehoord, daar men in de eerste plaats 'niet weet wat zij te zeggen hebben'; ten tweede: dat bedoelde personen op de kerkeraad zijn geweest, doch zich daar niet goed hebben gedragen - daardoor zijn hun zaken niet afgehandeld. Worden de bezwaarden toch gehoord, aldus ds. Teunis 'dan gaan ik en mijn ouderling weg'. De classicale vergadering besluit evenwel de broeders te horen, waarop Teunis en ouderling M. Bredenhof vertrekken. De leden van Heerde en Van der Weijde verklaren dat ds. Teunis loochent dat de zondaar van nature in een 'doodsstaat' ligt, want dat 'sinds het Evangelie gekomen is, de doodsstaat is weggenomen'; verder 'dat wij door den doop zijn wedergeboren'; dat 'Jezus Zijn bloed heeft laten vergieten voor de gansche zichtbaare gemeente of Kerk'; tenslotte 'dat veele leeraars in onze kerk ziek zijn...'. Van der Weijde voegt hieraan toe, schriftelijk bewijs te hebben dat ds. Teunis hem aan de kerkeraad te Dedemsvaart als een lasteraar heeft voorgesteld. Tevens heeft de classicale vergadering brieven ontvangen van leden te Heerde die eveneens hun predikant aanklagen. Nog verklaart B. Logtenberg dat ds. Teunis leert 'dat alle leden van de zichtbare kerk bekeerd zijn' etc. De classis besluit dat de visitatoren I. Middel (Hattem) en W.F. Postmus (Wezep) ter plaatse een onderzoek zullen instellen.

De volgende vergadering brengt een aanklacht van de kerkeraad te Heerde tegen, naar zijn mening, ergernisgevende leden der gemeente, met andere woorden tegen de oppositie inzake de gevoelens van ds. E. Teunis. Ook verschijnt een aantal, volgens de kerkeraad 'in den Heere gaarne onderdanige leden', die stellen dat hun predikant niets heeft geleerd dat kerkelijke bemoeienis met hem nodig maakt. Zij verzoeken de classis een einde te maken aan het verzet. Na uitvoerige besprekingen oordeelt de vergadering dat de kerkeraad onderling sterk verdeeld is en dat

> 'Ds. Teunis niet ontkent dat ZEerw. die stellingen en woorden gebezigd heeft,[38] doch dezelve anders moeten worden verklaard als die leden en sommige kerkeraadsleden hem beschuldigen.'.[39]

Op 23 januari 1861 wordt te Apeldoorn-'t Loo vergaderd, en niet - zoals gebruikelijk - te Heerde. De afgevaardigden van Heerde komen tegen

37 De gegevens in deze perioop genoemd zijn ontleend aan NCH 26 sept. 1860, art. 10-11, 14-15, 19.
38 Waarmee de "oppositie" hem beschuldigt.
39 NCH 28 nov. 1860, art.9, 18-19.

deze verandering in *plaats* van samenkomst in het geweer. De 'correspondent' van de classis, we zouden ook kunnen zeggen de samenroeper, geeft inzake de verandering de volgende toelichting.

> '... dat hij niemand regtstreeks gevraagd heeft of men ook op eene andere plaats dan te Heerde zou moeten vergaderen; maar dat hij, den toeloop des volks op de laatste vergadering te Heerde in aanmerking nemende, en daarbij dat schier elk zeide: onder zulke omstandigheden toch niet te Heerde te vergaderen wijl er onmogelijk orde te houden is, gelijk de laatste vergadering bewezen heeft, de vrijheid gebruikt heeft om onder de gegevene omstandigheden van den gewonen regel af te wijken.'

Na de mededeling lezen we:

> 'De geheele vergadering, behalve de Afgevaardigden van Heerde, kan hierin geen kwaad zien, integendeel vindt en keurt ze het goed.'.[40]

Vervolgens komt de *zaak* Heerde[41] opnieuw aan de orde. De kerkeraad aldaar heeft zijn afgevaardigden - ds. Teunis en A. Ridderbroek - in last gegeven 'tegen al de handelingen der Klassis desaangaande te protesteren' en te verklaren dat hij deze 'beschouwt als Gemeente verwoestend - doch zonder eenig bewijs'. Als de zaak toch in behandeling wordt genomen, verlaten beide afgevaardigden 'en nog twee broeders uit Heerde' de vergadering, maar blijven evenwel in de directe omgeving van de vergaderruimte.

> 'Hierop neemt de vergadering de geheele zaak nog eens in ernstige overweging: de beschuldigingen tegen Ds. Teunis ingebragt; de personen door wie ze ingebragt zijn; het gedrag van Ds. Teunis op deze en de twee voorgaande vergaderingen, als ook de handelingen van den Kerkeraad te Heerde.[42] Na hierover veel gesproken te hebben vindt de vergadering goed F. van der Weijde, J.L. van Apeldoorn en D. Kroeze die hier tegenwoordig zijn, eens binnen te roepen teneinde hen door een onderling gesprek nog eens op de proef te stellen. De praeses verzoekt Ds. Schoemaker[43] met hen te spreken. De drie broeders komen in de vergadering. Ds. Schoemaker spreekt met hen over sommige punten door hen tegen Ds. Teunis ingebragt, en wel voor eerst: of zij Ds. Teunis wel goed begrepen hebben - hiervan wordt met het eene en andere de proef genomen; ten anderen: dat zij toch wel in overweging hebben te nemen dat het eene verschrikkelijke zaak zou wezen beschuldigingen op iemand te leggen, aan welke hij eens niet mogt schuldig staan; dat zij alzoo wel weten moeten wat zij staande houden. Na vele gesprekken ook door andere broeders met genoemde

40 NCH 23 jan.1861, art.8.
41 Wat hierna verder over de zaak Heerde op déze vergadering wordt geschreven is ontleend aan NCH 23 jan.1861, art.ll.
42 Zowel ds. Teunis als de meerderheid van de kerkeraad verzetten zich tegen de behandeling van de zaak en tegen het in voldoende mate horen van de bezwaarden.
43 J.H. Schoemaker te Apeldoorn.

leden gehouden te hebben, gevoelt de vergadering dat zij toch hunne ingebragte beschuldigingen niet als uit de lucht hebben gegrepen.'

Vervolgens wordt A. Ridderbroek in tegenwoordigheid van de drie bovengenoemde bezwaarden gehoord. Hij verklaart inzake sommige uitdrukkingen van ds. Teunis, deze 'in het licht bezien, waarin Ds. Teunis, ze heeft doen voorkomen, ze niet als ongereformeerd kan beschouwen'.

Gevraagd, of hij voorheen geen bezwaren heeft geuit tegen sommige stellingen van zijn predikant en het niet met deze eens is geweest, antwoordt hij, dat hij 'zich van het eene en andere niet herinneren kan; doch wel dat hij in den eersten tijd Ds. Teunis niet zoo goed begrepen had als wel later.'

Nadat de vergadering 'onder de moeijelijke omstandigheden' in gebed is gegaan, wordt op voorstel en verzoek van ds. Schoemaker 'nog een enkel woord' met ds. Teunis gesproken.

> 'Het gesprek komt hierop neer dat Ds. Teunis in deze en geene stukken nog eens ongekunsteld zijne overtuiging mogt uitspreken. Ook dit gesprek is desaangaande vruchteloos.'

Nu is de vraag:

> 'hoe te handelen; zoo ooit gevoelt zich de vergadering verlegen... De beschuldigingen tegen Ds. Teunis ingebragt en door getuigen gestaafd en daarbij het vroeger voorgevallene zoo te Heerde als elders'-! - 'hiermee in verband beschouwd... zoo gevoelt de vergadering dat er niets anders overblijft dan schorsing. Integendeel, in aanmerking genomen, hoe warm het grootere gedeelte der Gemeente op zijne zijde staat - althans naar 't schijnt - zoo komt het sommigen met het oog op het behoud der Gemeente nog wel wenschelijk voor om van Ds. Teunis eene openbare bekentenis voor de Gemeente te vorderen en om daarmede nog dit maal de zaak ten einde te brengen.'.

De verklaring, die de eerstkomende zondag door ds. Teunis aan de gemeente zal moeten worden bekendgemaakt, luidt als volgt.

> 'Ik maak der gemeente bekend dat ik vele uitdrukkingen op den predikstoel en anderzins gebezigd heb, die sommige hoorders niet zonder grond aanleiding gegeven hebben dat ik verkeerde gevoelens koesterde, als: dat de zondaar niet dood is in magt maar in wil[44]; dat Christus Verbondshoofd is van alle menschen die onder het Evangelie leven; dat het welbehagen Gods een nationaal welbehagen is; dat de Geest in het Woord ligt; dat men door den doop wedergeboren wordt en meer andere gezegdens.
> Ik herroep die gezegdens en betuig dat ik mij van dezelve zal onthouden. Ook beken ik verkeerde wegen te hebben ingeslagen om mijne gezegdens voor goed te doen doorgaan.'

Nadat ds. Teunis is binnen geroepen, verklaart hij bovenstaande verklaring niet voor zijn rekening te kunnen nemen, noch deze te kunnen bekendmaken. Daarna besluit de vergadering de predikant te schorsen. Ouderling A. Ridderbroek verklaart, dat hij 'zijne toestemming' aan het besluit niet kan geven; ds. Teunis, dat hij zich op 'hoogere vergadering' beroept.

44 In strijd met de belijdenis der Gereformeerde kerken - Heidelbergse Catechismus, bijv. de derde zondag (vraag en antwoord 8): De mens is van nature "ganselijk onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad".

Op de classicale vergadering van 16 maart 1861 wordt aan de kerkeraad van Heerde gevraagd of ds. Teunis zich aan de schorsing heeft onderworpen. Het antwoord luidt dat hij ‘in al zijn dienstwerk is voortgegaan en dat dit geschied is op den aandrang van vele leden in de Gemeente en

van het grootere gedeelte des Kerkeraads'.[45] De predikant heeft zich op de provinciale vergadering beroepen; daarom kan thans met hem niet worden gehandeld.[46] Gevraagd wordt aan al de aanwezige leden van de kerkeraad - slechts ouderling B. Wonink is absent - of zij achter hun predikant staan, ook in het voortgaan met het ambtswerk ondanks zijn schorsing. De ouderlingen M. Bredenhof, J. Kamphuis, B. Logtenberg Jz., G. Mulder en A. Ridderbroek, alsmede de diakenen G. Fransen, H.J. Logtenberg en H. IJzerman beantwoorden deze vraag bevestigend. Deze acht ambtsdragers worden geschorst. Daarentegen betuigen de ouderlingen G. Eilander, J.J. Mentz en de diakenen W.J. Keizer, A. van Ommen, J. Visser zich aan het oordeel der classis te onderwerpen.[47] Een poging tot verzoening door ds. Teunis gedaan strandt reeds op zijn woorden dat hij zich niet kan verenigen met een verklaring door de classis geformuleerd dat hij, geschorst zijnde, niet met zijn dienstwerk had mogen voortgaan.[48]

Ruim twee maanden later moet worden vastgesteld dat de provinciale vergadering van Gelderland de schorsing van ds. Teunis heeft vernietigd 'op grond - volgens hare zienswijze van eene nog niet door de Klassis verrigte handeling, blijkens de missive door haar aan de Klassis gerigt...'. Deze luidt als volgt.

> 'Eerwaarde broeders!
>
> De provinciale vergadering der Christ. Afgesch. Geref. Gemeente van Gelderland gehouden den 1 Mei 1861,[49] geeft met deze aan UEws vergadering te kennen, dat op onze vergadering verschenen zijn de broeders J. Kamphuis, G. Mulder, A. Ridderbroek, ouderlingen als ook H.H. Bunte oud-ouderling en H. IJzerman dienend diaken, afgevaardigd door een gedeelte der gemeente Heerde en den geschorsten predikant E. Teunis, met verzoek dat onze provincie opheffe de schorsing van hunnen leeraar voornoemd.
> Gehoord hebbende de notulen uwer vergadering van den 26 September 1.1.
> Gehoord hebbende de notulen, gedeeltelijk, van den 28 November des vorigen jaars.
> Gehoord hebbende de broeders afgevaardigden uwer Klassis.
> Bovendien de notulen van den kerkeraad der gemeente Heerde, is het onze vergadering duidelijk geworden dat uwe vergadering hare bevoegdheid is te buiten gegaan op het punt der kerkregering.
> Eerwaarde broeders! daar het op dit ogenblik naar onze beschouwing niet op onzen weg ligt om de oorzaak der schorsing van bovengenoemden leeraar te beoordeelen, is onze vergadering overgegaan de navolgende voorstellen ter tafel te brengen

45 NCH 16 maart 1861, art.7.
46 Idem, art.8.
47 Idem, art. 11,18.
48 Idem, art. 17.
49 HPVG 1 mei 1861, art.6. In deze vergadering kwam een "protest" aan de orde tegen de schorsing van ds. E. Teunis. Dit protest werd ingediend door (of namens) M. Bredenhof, H.H. Bunte, G. Fransen, J. Kamphuis, B. Logtenberg Jz., H.J. Logtenberg, G. Mulder, A. Ridderbroek, E. Teunis, B. Wonink en H. IJzerman.

1°. Was de Classis in haar regt de *geheele kwestie* in behandeling te nemen

2°. Of had zij ingeval de kerkeraad de beschuldigers *niet wilde hooren, dáárin* de kerkeraad tot haar[50] plicht moeten brengen?
Zoo als UEw reeds zult hebben bespeurd heeft onze vergadering het *laatste* als haar gevoelen uitgesproken, en zij mitsdien alle gevolgen welke uit deze onker-

50 We lezen: “zijn”.

> kelijke handelingen zijn voortgevloeid *opheft.* Van deze bepaling wordt afschrift gegeven aan uwe Classis, aan den kerkeraad der gemeente Heerde en aan den geschorsten predikant E. Teunis.
> Namens onze vergadering
> D. Breukelaar, praeses
> M. Sipkes, scriba'

Van dit stuk dat als essentie een reeds achterhaalde zaak noemt en niet eens rept van de notulen der vergadering waarin ds. Teunis werd geschorst - die van 23 januari 1861 - mocht niet worden verwacht, dat het een oplossing van de moeilijkheden te Heerde naderbij zou brengen. Zoals 'Hattem' het in 1863 zou zeggen

> 'Ruim twee jaren reeds wordt de Gemeente te Heerde door twist en tweedragt als vaneen gereten. Al dien tijd heeft de Provincie de zaak onaangeroerd laten liggen, niettegenstaande de dringenste aanmaning om toch deze treurvolle zaak te behandelen.'.[51]

De classicale vergadering besluit met 7 tegen 5 stemmen zich te beroepen op de generale synode.[52]

De classicale vergadering van 4 december 1861 honoreert het verzoek van 24 leden van Heerde, te Wapenveld een afzonderlijke gemeente te mogen formeren.[53] Op 12 december 1861 wordt Wapenveld geïnstitueerd; zij omvat in 1862 ruim 200 leden, en in de jaren rond 1865 circa 290.

De zaak Heerde komt ter sprake op de synode van Franeker, gehouden van 12 tot 25 augustus 1863. Hoewel ds. Teunis inmiddels ten overstaan van de provinciale vergadering van Gelderland heeft verklaard: 'Ik geloof van harte de leer uitgedrukt in de formuleringen onzer Kerk...', meent de synode de moeilijkheden te Heerde in behandeling te moeten nemen.

> 'Na rijpe overweging oordeelt de Vergadering het besluit der Klasse Hattem in betrekking tot Ds. E. Teunis... beschuldigd van grove en vele dwalingen in de leer, te moeten bekrachtigen, en oordeelt dat de Provincie Gelderland dit reeds moest gedaan hebben toen de afwijkingen in de leer van Ds. E. Teunis, door de schorsing der voornoemde Klasse, te harer kennis was gekomen, en bestraft en vermaant de voornoemde Provinciale Vergadering bij deze, omdat door hare handelwijze Ds. E. Teunis en de Gemeente Heerde in hunnen zorgelijken en gewaagden toestand bleven, waardoor veel onheil is veroorzaakt, hetwelk de Synode zeer betreurt, en benoemt daarom eene Commissie van vijf leden om met de Klasse Hattem en de Provincie Gelderland deze zaak verder te behandelen.'

51 *Handelingen en Verslagen* (Franeker 1863) 843.
52 NCH 29 mei 1861, art.6-7, 11.
53 NCH 4 dec. 1861, art. 13-18.

Nog schrijft de synode een brief aan ds. Teunis, waarin we onder meer lezen, dat door de provincie Gelderland ‘de schorsing op zulk eene wijze niet mogt opgeheven worden’. De leden van de synodale commissie zijn:

de predikanten N.H. Dosker, A.S. Entingh, J. Nentjes en P. Wagemaker alsmede de ouderling J. van Beest van Andel ('s-Hertogenbosch).[54]

Op 7 oktober 1863 komt de classis Hattem bijeen tezamen met bovengenoemde synodale commissie. De vergadering wordt gehouden te Hattem - 'terwijl er velen van elders tegenwoordig waren...'.[55] Ten behoeve van de synodale commissie worden de notulen gelezen van dertien classicale vergaderingen waarin werd gehandeld over de zaak Teunis. Daarna wordt het nodig geoordeeld kennis te nemen van de desbetreffende notulen van de kerkeraad te Heerde.

> 'In die notulen ontdekt de vergadering een onduidelijke toelichting, vatbaar voor verschillende uitlegging, en tevens eene leemte welke verraadde het ware der geschiedenis te verzwijgen, waarop dan ook bij de vergadering verdenking viel.
> Deze notulen gaven oorzaak tot eenige discussien, en het bleek dat èn Notulen des Kerkeraads Heerde èn mondelinge toelichting der afgevaardigden van Heerde niet eensluidend waren, en ofschoon de afgevaardigden van Heerde het oordeel der vergadering weerspraken, wederlegden zij niets.'[56]

Na een brede discussie wordt uitgesproken dat de schorsing van ds. E. Teunis met zes maanden moet worden verlengd, en wel op grond van de volgende feiten: ds. Teunis is onrechtzinnig in de leer; hij heeft trouweloos zijn dienst verlaten en hij heeft 'oppositie geopenbaard tegen wettige kerkbesturen'.[57]

De notulen van de volgende classicale vergadering - 27 januari 1864 - leren ons dat de provinciale vergadering de schorsing van ds. Teunis heeft bekrachtigd.[58] Aangezien de kerkeraad te Heerde - althans in meerderheid - volhoudt dat zijn predikant onschuldig is, wordt besloten op 10 februari 1864 dit college in zijn geheel over deze zaak te ondervragen.[59] Maar zover komt het niet, want als de classis in voortgezette vergadering bijeen is - het wordt *12* februari - ligt op haar tafel een brief van ds. Teunis waarin hij meldt dat hij alsmede enige ouderlingen, enige diakenen, twee oud-ouderlingen en een oud-diaken ingaande 1 februari de gemeenschap met 'het kerkbestuur van de Christelijke Afgescheiden Kerk in Nederland' als verbroken beschouwen.[60] Van de kerkeraad blijven slechts de ouderling M. Bredenhof (kerkvoogd) en F.A. Kuiper het kerkverband trouw.[61] De groep rond ds. E. Teunis handhaaft vooralsnog de naam Christelijke Afgescheiden gemeente, maar het is een 'Vrije gemeente', dat wil zeggen zonder kerkverband. In 1904 neemt haar 'ledenvergadering' het besluit toe te treden tot de 'Bond van Vrije

54 *Handelingen en Verslagen* (1863) 841-845.
55 NCH 7 okt. 1863, art.4.
56 Idem, art.11.
57 Idem, art.6-20.
58 NCH 27 jan.l864, art.6.
59 Idem, art.10,16.
60 NCH 12 febr.l864, art.3.
61 Idem, art.4.

Christelijke Gemeenten in Nederland'. Pas in 1941 wordt de officiële naam 'Vrije Evangelische Gemeente'.[62]

Op 2 maart 1864 wordt te Heerde opnieuw een Christelijke Afgescheiden gemeente geïnstitueerd.[63]

62 J.M. Westrate, *Anderhalve eeuw Vrije Evangelische Gemeente in Heerde*, Heerde 1985, 15,20,27.

63 Men zie hoofdstuk 24 (Heerde).

Hoofdstuk 23
Hattem

Inleiding

De Afgescheiden gemeente te Hattem mag met recht de moeder-kerk van de noord-oost Veluwe worden genoemd. Immers te Hattem arbeidde Anthony Brummelkamp,[1] één van de vaders van de Afscheiding, en wel van 1834 tot 1839. Brummelkamp preekte regelmatig in de omliggende plaatsen en institueerde een aantal gemeenten - we noemen die te Elburg, Epe, Heerde, Oene en Voorst.

De kerk te Hattem telde tot 1855 - het jaar van de instituering van een Christelijke Afgescheiden gemeente te Wezep (gem. Oldebroek) - leden in de burgerlijke gemeenten te Hattem en Oldebroek.[2] Zij heeft in de jaren 1835 tot 1839 echter, evenals die te Ulrum (H. de Cock) en te Drogeham (S. van Velzen) slechts een bescheiden omvang verkregen, namelijk van rond de 250 zielen.[3] 'De Afscheiding maakte te Hattem geen grote opgang.'[4] Gedurende de eerste jaren heeft 'Hattem' - inbegrepen de 'halfzelfstandige wijkgemeente' te Wezep[5] - in haar samenstelling een tamelijk groot verloop gekend tengevolge van verhuizen, overlijden, terugkeer tot de Hervormde kerk, en vooral door het zich in 1838 formeren van een Kruisgemeente te Wezep onder leiding van de oefenaar Derk van Enk.[6]

Volgens *Van der Aa* stonden in 1844 in de stad Hattem alsmede in 'de buurtschap het Veen en een gedeelte van de Geldersche Dijk' 420 huizen, tellende 437 huisgezinnen en 2500 inwoners. De voornaamste middelen van bestaan waren veeteelt, landbouw en enige industrie. Opgegeven wordt dat er 2400 Hervormden[7] woonden, 60 Afgescheidenen,[8] 20 Israëlieten en 10 Rooms-Katholieken.[9]

1 Men zie voor hem de 'Inleiding' van dit boek.
2 In 1835 omvatte ook de Hervormde kerk te Hattem een deel van de burgerlijke gemeente Oldebroek, namelijk de aan Hattem grenzende buurtschappen Hatte- merbroek en Wezep.
3 Het precieze aantal leden gedurende de jaren 1835 tot 1839 kan niet worden vastgesteld, zoals we zullen zien. De volkstelling van 1849 geeft voor Hattem 239 Gereformeerden, voor Oldebroek 362 (bijlage II).
4 Te Velde, *Brummelkamp* 76.
5 *Idem* 143.
6 Rond 1847 is een aantal leden der gemeente geëmigreerd.
7 Op het grondgebied van Oldebroek moeten minstens 300 leden van de Hervormde kerk te Hattem hebben gewoond. Vergelijk noot 2 en bijlage I.
8 Dit aantal lijkt ons aan de lage kant - men zie verder.
9 *Van der Aa* V (1844) 221-230.

De literatuur over de Afscheiding te Hattem c.a., ook de recente, is omvangrijk.[10] Met het oog hierop zullen we ten aanzien van bepaalde onderwerpen volstaan met het geven van een samenvatting; enige niet eerder gepubliceerde gegevens zullen we echter onverkort beschrijven.

1. Voorgeschiedenis; A. Brummelkamp hervormd predikant

In de acta van de (hervormde) classis Harderwijk[11] vinden we twee gevallen vermeld, die ons iets laten zien aangaande het conventikel-wezen in het gebied - Hattem, Heerde, Wezep - waar vijftien jaar later, de Afscheiding ingang zal vinden.

Vergadering 29 juli 1818. Art.6. De kerkeraad van de Hervormde gemeente te Hattem klaagt dat Dirk Asjes[12] te Hattem catechiseert en oefent in genoemde plaats 'ja zelfs ook onder de gemeente Heerde'. Dit gebeurt 'geheel ongeordend' en 'zelfs tegen het stellig verbod der predikanten te Hattem'. Het gevolg van het optreden van Asjes is dat 'verderfelijke begrippen onder de eenvoudigen worden versterkt...'.

Aan de burgemeester zal worden gevraagd dit catechiseren en oefenen van Asjes te beletten.

Vergadering 29 maart 1820. Art.7. Derk van Enk 'woonende te Weesepe, onder de gemeente van Hattem',[13] wil tot het examen van catechiseermeester worden toegelaten. Zijn verzoek wordt afgewezen, aangezien hij volgens het classicaal bestuur 'de vereischten mist'. Na te zijn 'aangemaand' niet door te gaan met oefenen, belooft hij zich daarvan voor het vervolg te zullen onthouden.

Op 31 maart 1834 ontstond er een vacature in de Hervormde kerk te Hattem door het vertrek van G. van der Broek naar Fijnaart en Heiningen. De andere predikant in die tijd, gedurende bijna een jaar collega van Brummelkamp, was Z. Nauwman van der Roest; hij stond te Hattem van 1816 tot aan zijn overlijden in 1851.

In genoemde vacature, dus voor de komst van Brummelkamp - 19 oktober 1834 - waren er ongeregeldheden geweest in het hervormd kerkgebouw. Als er een orthodoxe

10 *Komplete uitgave van de officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Hervormd kerkgenootschap van de leeraren H.P. Schölte, A. Brummelkamp...* II, Kampen 1863; C.M.W. Plet, 'Ds. A. Brummelkamp en zijne beroeping naar Schiedam', in *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het jaar 1900*, Middelburg 1899, 286-293; Chr. WJ. Teeuwen, *Wegen Gods in Gelre* - een bijdrage tot de geschiedenis der Afscheiding op den Noord-Oostelijken Veluwerand, Kampen 1935; A. Pik, *Brummelkamp en de Afscheiding te Hattem 1834-1835*, Hattem 1980 ('Transcriptie van Originele Stukken uit het archief der Hervormde Gemeente van Hattem'); H. Hille, 'Derk van Enk, de vergeten "Kruisdominee" van Wezep', in *De Hoeksteen* 13e jrg. (1984) 24-35; G. Kraa, 'De diaken Geerlings "die met ergernis in de kerk zat"', in De Hoeksteen 14e jrg. (1985) 19-26; B. van Zuijlekom e.a., *De Here heeft naar Zijn volk omgezien* - Afscheiding en Vrijmaking te Hattem, Hattem 1985; M. te Velde, *Anthony Brummelkamp*, Barneveld 1988.

11 RA Arnhem, Archief classicaal bestuur van Harderwijk: 'Acta classicaal bestuur van Harderwijk 1816-1872'.

12 Deze familienaam komt niet voor onder de Hattemse Afgescheidenen.

13 Wonende te Wezep, burgerlijke gemeente Oldebroek, behorende tot de Hervormde gemeente te Hattem.

ring-predikant voorging, was er een grote toeloop van hoorders uit de omgeving.
Volgens Pik vinden we daarin

'sporen van de godsdienstige beweging die later tot de Afscheiding zou leiden'.[14] Met het oog op deze verstoringen van de orde schreef het college van kerkvoogden, gedateerd 26 mei 1834, aan het gemeentebestuur van Hattem:

> 'Eenige Predikanten van de ring ter gelegenheid der bestaande Vacature alhier predikende hebben zoodanige toeloop der toehoorderen uit andere Gemeenten, dewelke zich willekeurig plaatsen om en bij den Predikstoel, en het gestoelte van den kerkeraad. Ja zelfs in de banken van het plaatselijk bestuur, en andere verhuurde plaatsen, zonder dat het den kerkdijken oppasser mogelijk is hier in te kunnen voorzien, en de goede politie in dat gebouw te bewaren, daar deze vreemde Personen noch op vriendelijke vermaningen van dezelve, noch op eenen ernstigere toon sprekende, die door hen bezette plaatsen willen verlaten.
> Het is dientengevolge dat wij... de vrijheid nemen UWelEd. Achtb. te verzoeken, dat in de bovengemelde gevallen, aan ons gedurende de Godsdienstoefening den Veldwagter dezer Gemeente mag worden afgestaan; ter handhaving van gezegde Policie in de Kerk...'.[15]

Nadat Brummelkamp is bevestigd, wordt de toeloop van toehoorders uit andere plaatsen eerder groter dan kleiner. Opnieuw wordt door de kerkvoogden een beroep gedaan op de desbetreffende autoriteiten de 'Kantonale Geregtsdienaar' en de veldwachter te gelasten, tijdens de godsdienstoefeningen in het kerkgebouw de rust te doen bewaren.[16] Hieraan was voorafgegaan - op 14 februari 1835 - de voorlezing van een kanselboodschap door ds. Brummelkamp, op verzoek en volgens formulering van de kerkvoogden, behelzende een opwekking 'de regelmatige orde bij de Godsdienst oefeningen te verzekeren'. Brummelkamp echter voegde aan de hem voorgelegde tekst enige woorden toe - die we niet nauwkeurig kennen - waardoor volgens de kerkvoogden de bekendmaking 'op eene tegenstrijdige wijze' werd toegelicht.[17]

De volte in het kerkgebouw en de aanwezigheid van politie-dienaren leidt zondagmiddag 16 augustus 1835 tot een uitbarsting. Ook dan is een groot aantal 'vreemdelingen' in het kerkgebouw. Opgemerkt dient hierbij dat laatstgenoemde groep bij sommige diensten door Brummelkamp geleid, die van de leden der gemeente verre in aantal overtrof, aangezien - zoals kerkvoogden 3 augustus 1835 schrijven - 'het grootste en fatsoenlijke gedeelte dezer Gemeente geen gebruik maakt van zijne leerredenen...'.[18] We lezen dat de 'vreemdelingen' zich van de plaatsen, aan ingezetenen van Hattem verhuurd of aan hen in eigendom toebehorende, meester maakten.

14 Pik, *a.w.* 7.
15 *Ibidem* 58.
16 *Ibidem* 62-63.
17 Pik, *a.w.* 10, 28, 61. De door Brummelkamp toegevoegde woorden hebben vermoedelijk als strekking gehad, dat aan de eenvoudigen en armen evenals aan de aanzienlijken een plaats diende te worden gegeven; dit met verwijzing naar de brief van Jacobus, hoofdstuk 2 vers 2-6 ('geen aanzien des persoons'). Behalve deze toevoeging, zou hij hebben gezegd 'dat de in die toegangen staande menschen hem niet hinderden'. (Pik, *a.w.* 168)
18 Pik, *a.w.* 64; brief van het college van kerkvoogden aan het Provinciaal college van toezicht op de kerkelijke administratie der Hervormden in Gelderland.

> ‘Bij gelegenheid nu van de middag-godsdienst op laatstleden Zondag had zich weder eene menigte personen... naar de kerk begeven en als naar gewoonte de toegangen in dezelve bezet, hetgeen aanleiding gaf, dat de beambten der policie hun in het vriendelijke verzochten om die plaats te verlaten, waaraan echter geen gehoor werd gegeven; terwijl sommige zich eerst met woorden en naderhand met daden verzetteden.
> Alle vriendelijke vermaningen, zoo aan de zijde van de Stedelijke regering als aan die van den Vrederegter, hebben in dezen geen gewenscht gevolg gehad, terwijl op het verschijnen van deze ambtenaren onderscheidene personen de messen getrokken hebben, zodat de justitie- en policiebeambten in de noodzakelijkheid zijn gebragt om met geweld de rustverstoorders te keer te gaan.
> Het Plaatselijk bestuur heeft het, ter voorkoming van verdere ongeregeldheden, noodig geacht om een detachement van het garnizoen te Zwolle te vragen, en hetzelve dan ook werkelijk bekomen, zijnde door den Vrederegter het geregtelijk onderzoek vervolgens voortgezet en bereids de personen Hendrikus Kramasser, mr smid, Gerardus Asuerus van Doornum, landbouwer, beide te Hattem woonachtig, en Harmen Derks Boeve, landbouwer, woonachtig onder Heerde,[19] als beschuldigd van deel te hebben aan voorschreven ongeregeldheden in hechtenis genomen.’[20]

In een onmiddellijk belegde vergadering van burgemeester en wethouders werd besloten een wacht van de rustende schutterij te doen optrekken en tegelijkertijd de hulp van de militaire commandant te Zwolle in te roepen. Nog dezelfde dag kwam een detachement ter sterkte van drie officieren en 110 minderen. Op 18 augustus werd het aantal militairen teruggebracht tot één officier en 33 minderen. Deze bezetting bleef nog enige tijd te Hattem, maar haar aanwezigheid heeft geen problemen met zich gebracht.[21]

Inmiddels waren er rond Brummelkamp een aantal zaken tot ontwikkeling gekomen: op 21 juni 1835 weigerde hij een kind te dopen van ouders die geen belijdend lid der gemeente waren; op dezelfde dag deelde hij van de kansel mede voortaan geen Evangelisch gezang te laten zingen in de kerkdienst; op 23 juni 1835 zond hij een adres aan de Hervormde synode waarin hij zich achter de strijd van de inmiddels afgezette H. de Cock en H.P. Scholte stelde en op 7 augustus 1835 verklaarde hij in de kerkeraad het eens te zijn met een drietal personen te Hattem die zich reeds hadden

19 Vanwege deze rel verschijnen 13 oktober 1835 *vijf* personen voor de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem: Harmen Derks Boeve (52, geb. Wapenveld won. Hattem) smidsbaas; Gerardus Asuerus van Doornum (44, geb. Wapenveld, won. Hattem) daghuurder; Willem van Hes (45, geb. Wapenveld, won. Heerderweesop) landbouwer; Hendrik Kramasser (32, geb. en won. Kampen) arbeider; Gerrit van der Waa (33, geb. Hattem, won. Kampen). Het vonnis luidt als volgt: Boeve één maand gevangenisstraf, Van Doornum veertien dagen, Van Hes acht dagen, Van der Waa twee maanden; Kramasser wordt vrijgesproken. RA Gelderland, Rechterlijke arch. 1811-1838, inv.no.367: Correct.vonnissen en notulbladen 1835, 13 okt.

20 Bos, *Archiefstukken* II, 380-381. We verbeterden de spelling van twee namen.

21 Pik, *a.w.* 10-11.

afgescheiden, namelijk ‘in hun weigeren van onderwerping en gehoorzaamheid aan het Synodaal bestuur, als zijnde hetzelve in geest en strekking antigereformeerd’.[22]

22 *Officiëele Stukken* 69-81; Te Velde, *Brummelkamp* 52-61 alsmede de daar genoemde literatuur.

Het vervolg op dit alles was dat Brummelkamp op 22 september 1835 moest verschijnen voor het provinciaal college van toezicht. Vooraf waren hem de 'punten van bezwaar' toegezonden. Deze waren geformuleerd na klachten tegen hem ingebracht door de ouders van het op 21 juni niet gedoopte kind; door de burgemeester van Hattem; het provinciaal kerkbestuur en de Hattemse kerkvoogden.[23] Het 'verhoor' dat hierin resulteerde dat Brummelkamp volhardde in zijn hier boven beschreven houding, leidde er toe dat hij 7 oktober 1835 door het provinciaal kerkbestuur van Gelderland werd afgezet. In het vonnis worden, kort gezegd, als gronden voor de afzetting genoemd de verklaring van Brummelkamp niet langer Evangelische gezangen te zullen opgeven in de kerkdiensten en zijn weigering zich te zullen onderwerpen en gehoorzaamheid te betonen aan het synodaal bestuur 'als zijnde hetzelve in geest en strekking antigereformeerd'.[24] We merken op dat in het vonnis de doopskwestie en het adres aan de synode niet worden genoemd.

De breuk is volkomen. Brummelkamp schrijft kort na het ontvangen van het besluit aangaande zijn afzettingsbul:

> 'De scheiding, welke reeds eenen geruime tijd, wat *het wezen der zaak* aangaat, in mijne gemeente, even als op *de meeste plaatsen* van ons vaderland, bestond, werd dan ook, van nu af aan, wat den vorm betreft, daargesteld, en nu, eenmaal daargesteld zijnde, ontwikkelt zij zich ook hier van dag tot dag meer en meer. Daar al wat groot en aanzienlijk is naar de wereld wegvalt[25] en het slechts een arm en veracht hoopje volks is, hetwelk zich tot dusverre in deze uitwendige scheiding met mij durft vereenigen, draagt het juist daardoor de meeste bewijzen van een werk dat uit God is, hetwelk de Heere op Zijnen tijd zal voltooijen.'.[26]

Verder schrijft Brummelkamp dat hij het provinciaal college dat hem afzette niet in de waan wilde laten 'dat ik voortaan als een gewoon lidmaat onder deszelfs bestuur zoude blijven'. Hij voegde hieraan toe een onzes inziens uitnemende weerlegging van het gestelde in het besluit van zijn afzetting. 'Dat ik... *tegen Gods Woord* gehandeld heb, wordt mij niet aangetoond.', zo lezen we in zijn schrijven aan genoemd college, 22 oktober 1835. Verder behelst het vertoog van Brummelkamp - samengevat - twee punten. In de eerste plaats: in Gelderland bestaat geen verplichting voor de predikanten van de bundel Evangelische gezangen gebruik te maken. En:

> 'Dat het tweede punt, het weigeren nl. van onderwerping en gehoorzaamheid aan het Kerkbestuur, als zijnde hetzelve Antigereformeerd, mij in uw ogen boven alles strafwaardig maakt, bevreemdt mij niet; ik heb echter die verklaring afgelegd, ten allen

23 *Officiëele Stukken* 85-88.
24 *Idem* 88-98.
25 We lezen: "Daar al wat naar de wereld groot en aanzienlijk is wegvalt,...".
26 *Officiëele Stukken* 99.

> tijde bereid, om de in die woorden uitgedrukte bedoeling te verklaren en als waarheid te verdedigen. Hoe gaarne ik gewenscht had, dit voor Ul. te mogen doen, hiertoe hebt gij mij niet geroepen.[27] Ik verblijdde mij toen mij de weg gemakkelijk gemaakt werd, en alzoo mijne gedachten te openbaren[28]; daar ik, zoo lang ik zweeg, moest gerekend worden *in te stemmen met de handelingen des bestuurs*, hetwelk in naam der gansche kerkgemeenschap handelt, niettegenstaande deszelfs anti-gereformeerde handelingen in de zaken van de predikanten *de Cock* en *Scholte* en van den kandidaat *van Raalte* mij genoeg bekend waren.'.[29]

Op 9 oktober 1835 - de dag waarop Brummelkamp de beslissing aangaande zijn afzetting ontving - verzocht hij een vergadering van de kerkeraad te beleggen. Aan dit verzoek voldaan zijnde, vroeg hij aan zijn mede-leden of zij instemden met het onderhavige besluit. Allen, behalve diaken Gerrit Geerlings, beantwoordden de vraag bevestigend 'gevende men te kennen zich gelijk van zelf spreekt, aan Hooger Bestuur te moeten onderwerpen'.

'De Heer Brummelkamp van nu af ophoudende lid des kerkeraads te zijn, verliet met een algemeene groet de vergadering.'[30]

2. Het begin van de Afscheiding; instituering; G. Geerlings

Reeds kort na 9 oktober 1835 scheidden zich ongeveer 130 volwassenen (doopleden en belijdende leden) schriftelijk af, mede voor circa 75 kinderen; begin 1836 voegden zich bij deze groep 27 volwassenen met 19 kinderen.[31] Ongeveer de ene helft van deze personen woonde te Hattem, de andere te Wezep en Hattemerbroek. Doordat sommige van degenen die zich hadden afgescheiden, terugkeerden[32] en ook de diverse

27 Tijdens het "verhoor" van Brummelkamp, verklaarde deze: te hebben gezegd - in een vergadering van de kerkeraad - onderwerping en gehoorzaamheid aan het (landelijk) kerkbestuur te weigeren "in zoo ver als dit anti-gereformeerd handelt". *(Officiëele Stukken* 91)

28 Namelijk in de vergadering van de kerkeraad (noot 27) van 7 aug. 1835.

29 *Officiëele stukken* 90-104.

30 Not. kerker. 9 okt. 1835, art. 1-3. Transcriptie Pik, *a.w.* 114.

31 We kennen hun namen en data van afscheiding uit een tweetal bronnen: 1°. bijlage van een nog te noemen request aan de Koning van 21 dec. 1835 (Herv. Ered. 23 april 1836, no. 10) - op dit tijdstip waren er 133 Afgescheidenen met 76 kinderen (maar door één of andere oorzaak zijn ongeveer 30 kinderen niet vermeld); 2°. ongedateerde acte van afscheiding ingeleverd bij de kerkeraad circa 26 okt. 1835: 79 volwassenen + 44 kinderen; acte 7 nov. 1835: 40 volw. + 24 kinderen; 28 nov. 1835: 20 volw. + 7 kinderen - totaal 139 volwassenen + 75 kinderen; 4 febr. 1836: 27 volw. + 19 kinderen (GA Amsterdam, rechterl.archieven 1811-1838, inv.no.555). De beide hier genoemde bronnen vertonen onderling enige verschillen.

32 Not. (hervormde) kerkeraad 16 febr. 1836, art.2:
'Daar men vernomen had dat sommigen der afgekeerden weder berouw hadden gekregen en wenschen van de lijsten der afgescheidene uitgeschrapt te worden zoo is besloten dat men dezulken na vermaning weder zoude aannemen mits zich daartoe bij den Praeses des kerkeraads vervoegende.' (transcriptie Pik, *a.w.* 123).

gegevens niet geheel met elkaar in overeenstemming zijn, kan het *precieze* getal van degenen die met de Hervormde kerk braken niet worden bepaald.

Op 21 november 1835 werd de Afgescheiden gemeente te Hattem tegelijk met die te Heerde in het molenhuis van Steven Jans Mulder te Wapenveld, geïnstitueerd.[33] Tot ouderling werd benoemd: Dirk Bleijenberg en 'naast den getrouwgeblevenen diaken' Gerrit Geerlings: Hendrik Boer.[34]

In de eerste vergadering van de kerkeraad, gehouden 7 januari 1836, werd tot tweede ouderling benoemd Roelof Boer.[35]

> Gerrit Geerlings werd in 1802 te Meppel geboren. Hij was in 1825 gehuwd met de in 1803 te Hattem geboren Aaltje de Vries. Het echtpaar vestigde zich te Hattem en woonde (aanvankelijk?) in bij de ouders van Aaltje, Willem de Vries en Hendrikjen van Eelen. Vader De Vries wordt zowel scheepstimmerman als korenmolenaar genoemd. Gerrit Geerlings was te Hattem korenmolenaar op de molen 'Fortuin', welke eigendom was van Willem de Vries. Het echtpaar Geerlings-De Vries kreeg minstens dertien kinderen, van wie er zes jong overleden.
>
> De afzetting van Geerlings als lid van de kerkeraad der Hervormde gemeente heeft veel voeten in de aarde gehad. Dit mag merkwaardig worden genoemd, aangezien hij reeds 21 november 1835, zoals we zagen, tot diaken van de Afgescheiden gemeente werd benoemd, of beter gezegd: geacht werd in zijn ambt te blijven. Wellicht heeft hij zich niet schriftelijk afgescheiden.[36] Zijn vrouw heeft nimmer tot een Afgescheiden gemeente behoord.
>
> Wat de positie van diaken verder betreft: ook in 1839 bekleedt Geerlings dit ambt, maar er rijzen moeilijkheden. Op 5 september 1839 ontvangt de kerkeraad het verzoek hem van zijn bediening te ontslaan, daar ouderling Jan Visser hetzelfde beroep uitoefent - ook Visser is molenaar - 'en dit aanleiding zou kunnen geven tot veel moeite...'. Het precieze van deze moeite wordt niet duidelijk. In de notulen van de classis Hattem van 10 oktober 1839, art.8 lezen we echter dat Geerlings aan genoemd bezwaar toevoegt 'omdat zijne vrouw niet bij de gemeente behoorende vroeger veel vijandschap had betoond'. De kerkeraad vindt de bezwaren van Geerlings niet doorslaggevend; hij wijst het verzoek af als voortvloeiende 'uit ongeloof en moedeloosheid'.[37] Aangezien Geerlings bij zijn standpunt blijft, wordt zijn zaak voorgelegd aan de classis. Ook deze vergadering wekt Geerlings op in zijn bediening voort te gaan.[38] Maar op 13 april 1840 ligt de zaak Geerlings opnieuw in de classicale vergadering. De diaken klaagt er over nooit te zijn bevestigd in de Afgescheiden gemeente en dat zijn verkiezing destijds in de Hervormde kerk bezwaarlijk als voor het heden wettig kan worden aangemerkt. Bovendien werd hij indertijd voor

33 In het verdere gedeelte van dit hoofdstuk putten we onder meer uit de volgende documenten van het archief van de C.A.G.K. te Hattem: Notulen kerkeraad 21 nov.1835-30 maart 1849; idem 10 mei 1849-maart 1865; idem 3 april 1865- 4 nov.1887; Ledenregister 1835-1847.

34 Not. kerker. 21 nov. 1835 (geen art.).

35 Idem 7 jan. 1836, art.2. Te Velde, *Brummelkamp* 75 alsmede de daar genoemde literatuur.

36 Men zie voor de verwikkelingen rond het ontslag van Geerlings als hervormd diaken: Pik, *a.w.* 116-134 (passim).

37 Not. kerker. 5 sept. 1839, art.5.

38 NCH 10 okt. 1839, art.8.

driejaren gekozen. De classis meent dat Geerlings desnoods kan worden ontslagen, of kan aftreden[39] Op 21 april 1840 handelt de kerkeraad conform dit advies.[40] In 1841 of begin 1842 verhuist het gezin Geerlings naar Apeldoorn. Gerrit Geerlings staat daar te boek als broodbakker.[41] Hij wordt echter niet vermeld in register of notulen van de Afgescheiden gemeente aldaar.

39 Idem 13 april 1840, art.3-4.
40 Not. kerker. 21 april 1840, art.2.
41 Namelijk bij de geboorte van zijn kind Aaltjen in 1842 (Ga Apeldoorn, Geboorten 1842).

> Van Apeldoorn gaat het gezin in 1844 naar Enter in Overijssel. Ook daar behoort het niet tot de Afgescheidenen. Opnieuw is Gerrit Geerlings molenaar. In 1847 emigreert het gezin - man, vrouw en zeven kinderen - naar Noord- Amerika. Het is op de 'Phoenix' als dit schip 27 november 1847 op Lake Michigan brandend ten onder gaat.[42] Twee kinderen van het gezin komen om. Hoe het de familie Geerlings in Amerika verder verging, blijft vooralsnog de vraag.[43]

3. Request december 1835

Op 21 december 1835 komen te Zwolle elf Afgescheiden gemeenten uit Overijssel en vier uit Gelderland - namelijk Apeldoorn, Beekbergen, Hattem en Heerde - voor het eerst bijeen in 'provinciale vergadering'. Gezamenlijk wordt een request aan de Koning gezonden.[44] In dit ver zoekschrift wordt niets gevonden van wat zweemt naar een emancipatiegeest; men verklaart te willen vasthouden aan de oude gereformeerde leer. Anderzijds ziet men in de andere provincies een toenemende vervolging. Het request eindigt met het verzoek aan de Koning te willen gebieden dat 'onze' godsdienst in de vrije uitoefening niet gestoord worde, dat de artikelen 291 tot 294 van de Code Pénal niet worden toegepast op de Afgescheidenen en dat hun worde toegestaan

> 'om in onze onderscheidene gemeenten, op eigene kosten, zonder bezwaar van 's Rijks Schatkist plaatsen in gereedheid te brengen, om aldaar onze gemeenschappelijke godsdienst uit te oefenen... opdat wij kunnen overgaan tot het beroepen van Leeraars voor onze... gemeenten mede op onze eigene kosten, ten einde vele zielen, welke een honger en dorst hebben, niet naar brood of water, maar naar het eeuwig blijvend Woord Gods, kunnen worden gevoed en verkwikt.'.

De typering van de ambtsdragers van Hattem, door de tegen de Afgescheidenen steeds felle gouverneur van Gelderland laat niets aan duidelijkheid te wensen over.[45]

Ouderling *Dirk Bleijenberg* 'voorheen karreman, thans boodschappen- looper op Zwolle, een stumpert, doch die veel kwaad tracht te stooken'. Diaken *Gerrit Geerlings*, 'thans nog diaken bij de Hervormden. Een groot woelgeest en vriend van Ds. Brummelkamp. Hij is thans molenaar en tamelijk gegoed'. Diaken *Hendrik Boer* 'een boerenzoon, die invloed heeft'.

Het request wordt van de hand gewezen; met andere verzoekschriften gebeurt hetzelfde.[46]

42 Men zie voor deze ramp: hoofdstuk 14, par.7 en hoofdstuk 15, par. 6.

43 De gegevens in deze pericoop zijn ontleend aan G. Kraa, *a.a.* (*De Hoeksteen* 14 (1985) 19-26).

44 We noemden het reeds in hoofdstuk 1, par.l.

45 Dit geldt ook voor de ambtsdragers van Apeldoorn, Beekbergen en Heerde.

46 Van 2 tot 12 maart 1836 komt de eerste synode van de Afgescheidenen te Amsterdam bijeen. Ook deze vergadering richt zich met een adres tot de Koning en herhaalt onder meer de

argumenten van de Gelderse en Overijsselse Afgescheidenen. Maar dit verzoekschrift zal eveneens worden afgewezen. Men zie voor de tekst van dit stuk *Handelingen en Verslagen* 1071-1106; voor de afwijzing - bij koninklijk besluit van 5 juli 1836: EERSTE DEEL 402-404.

4. Plaatsen van samenkomst; vervolging; inkwartiering

Wat de plaatsen van samenkomst gedurende de jaren 1836 en 1837 betreft: de processen-verbaal van de burgemeesters bestemd voor de rechtbank te Arnhem - men zie hierna - leren ons dat in de regio Hattem Brummelkamp en de zijnen bijeenkwamen: in de burgerlijke gemeente Hattem bij de smid Gradus Bosch, de molenaar Gerrit Geerlings en de timmerman Guillaume Bernard Moulin; in de gemeente Oldebroek bij de landbouwer Hendrik Boer, de dagloner Andries Boschwijk en de wagenmaker Jannes van Werven - deze drie woonden in de dorpen Hattemerbroek en Wezep; in de gemeente Heerde bij de smidsknecht Johan Justus Mentz[47] en de molenaar Steven Jans Mulder (Wapenveld) alsmede in de gemeente Epe bij de landbouwers Gerrit Groothedde en Jan Logtenberg, beiden wonende in het dorp Oene, alsmede bij de landbouwer Jan Peters van Tongeren wonende in de buurtschap Tongeren. Het spreekt vanzelf dat de bijeenkomsten bij bovengenoemde personen niet door dezelfde groepen werden bezocht. Inzonderheid die te Oene en Tongeren werden bijgewoond door Afgescheidenen uit de burgerlijke gemeente Epe. Later verrezen er kerkgebouwen in Hattem, Heerde, Wapenveld en Wezep.[48]

De Afgescheidenen in de regio Hattem werden vanwege de bovenomschreven samenkomsten bij herhaling veroordeeld tot boeten - variërend van 100 tot 25 gulden. De vonnissen betroffen steeds de persoon die zijn huis of erf had geleend tot de godsdienstoefening, de ‘voorganger’ en degenen die hun ambt van ouderling of diaken hadden uitgeoefend. Het vonnis in eerste instantie werd geveld door de rechtbank te Arnhem, maar in appel bij de rechtbank van eerste aanleg te Amsterdam werden alle uitspraken aangaande Afgescheidenen en hun samenkomsten vernietigd.[49]

De regering nam vanwege dit ontoereikende optreden der justitie - evenals voor andere plaatsen - het besluit ook te Hattem c.a. sodaten in te kwartieren. Dezen kregen de opdracht alle samenkomsten van Afgescheidenen boven de twintig personen al dan niet met geweld te ontbinden.[50] Samengevat, vinden we over deze maatregelen bij Te Velde het volgende.[51]

> ‘Daarnaast gebruikte men tegen Brummelkamp en zijn gemeenten het middel van militaire inkwartiering. In strijd met de geldende reglementen werden alleen de afgescheidenen daarmee belast. In november 1836 bijvoorbeeld werden er in Hattem 58 soldaten ingelegerd in 25 afgescheiden gezinnen. Brummelkamp kreeg er tien te logeren. Het gemeentebestuur had dit met

47 Ook geschreven: Mens, Mensch.
48 Te Wapenveld werd in 1850 een kerkgebouw gesticht, te Wezep in 1855.
49 Tengevolge van deze rechtsgang vinden we een groot aantal processen-verbaal in GA Amsterdam, rechterlijke archieven 1811-1838 (no.arch.5074): correctionele vonnissen 1836-1837, inv.no.'s 209-213; processtukken betreffende criminele appèl-zaken, inv.no.'s 547-550. Men zie voor de data van de vonnissen etc. Te Velde, *Brummelkamp* 110 (noot 3), 111 (noot 4), 112 (noot 7) en 113 (noot 8).
50 Over de inkwartiering te Oldebroek (Hattemerbroek, Wezep) en Heerde handelen we in de desbetreffende hoofdstukken.
51 Te Velde, *Brummelkamp* 111.

> opzet zo geregeld, omdat men was begonnen met af en toe toch samenkomsten met meer dan twintig personen te houden. De soldaten bleven twee weken.
> Eind januari 1837 werd de maatregel herhaald door een inkwartiering van 30 man bij Brummelkamp en vijf anderen. Het had succes: de Hattemse afgescheidenen hielden zich voorlopig weer aan de limiet. De inlegering bracht de nodige plagerijen met zich mee. Zo was er een vergoeding voor kost en inwoning aan verbonden, die via het gemeentebestuur moest worden uitbetaald. De burgemeesters op de Noord-Veluwe echter, daarbij gedekt door de districtscommissaris en de gouverneur, traineerden de uitbetaling. Door deze maategel bracht men verscheidene afgescheidenen in financiële nood, in de hoop hen "te beteugelen en tot reden te brengen". Pas na herhaalde rekesten en tenslotte een publieke klacht van Brummelkamp in het *Journal de la Haye* ging er van regeringswege een bevel tot onmiddellijke uitbetaling uit.'[52]

Voor Brummelkamp betekende zijn afscheiding een extra offer. Eind januari 1836 moest hij met vrouw en kinderen de hervormde pastorie verlaten.[53]

De 'Waburg', een tot woning verbouwd koetshuis, pastorie van ds. A. Brummelkamp 1836-1839

Het gezin vestigde zich in een door hem gekochte woning, een verbouwd koetshuis, de 'Waburg' geheten, aan de waterplas 'De Waa', een kwartier buiten de stad gelegen.

5. De eerste Afgescheidenen

In deze paragraaf geven we de namen etc. van de leden van de Afgescheiden gemeente te Hattem over de jaren 1835 tot 1839. Zoals we reeds vermeldden, woonden dezen in de burgerlijke gemeenten Hattem

52 Literatuur over de inkwartiering te Hattem ca.: *Journal de la Haye* 20, 21 en 29 nov. 1837; Bos, *Archiefstukken* IV, 56-89; *Ref.le S*. I (1837) 121, 187-188, 246; II (1837) 78-79, 130-131, 406-407; III (1838) 184-185; VIJFDE DEEL 403.

53 Pik, *a.w.* 39, 41-57, 74-79.

en Oldebroek (Hattemerbroek en Wezep).[54] De lijst is gebaseerd op het (eerste) Ledenregister,[55] het request aan de Koning december 1835,[56] de vier acta van Afscheiding ingediend bij de raad van de Hervormde gemeente te Hattem,[57] op de ondertekening van een nader te noemen request aan de Koning 16 maart 1839, in welk verzoekschrift erkenning der gemeente werd gevraagd, alsmede op de bevolkingsregisters van Hattem en Oldebroek. Het terugkeren van een aantal personen naar de Hervormde kerk kon niet worden geregistreerd. Uit de hieronder vermelde beroepen kan worden afgeleid dat, hoewel de uitspraak van de hervormde kerkvoogden dat 'het grootste en *fatsoenlijke* gedeelte' van de gemeente van de preken van Brummelkamp niet was gediend',[58] door ons moeilijk ten volle kan worden beaamd, en dat de woorden van laatstgenoemde, namelijk dat zijn mede-Afgescheidenen slechts 'een arm en veracht hoopje volks vormen',[58] wel enigszins mag zijn overdreven, maar niet *ver* bezijden de waarheid is geweest. De 'elite' in Hattem ging niet mee.

In de bronnen wordt niet bij alle ouders het aantal kinderen vermeld.
H = wonende te Hattem
Hbr = wonende te Hattemerbroek/Wezep, gemeente Oldebroek
Hbr = woonplaats niet bekend (Hattem òf Oldebroek)
cursief = tekent request 1839

	geb.j.		
Harmen van Ark en zijn vrouw:	1809	bakker	H
Jacoba Bosch met 1 kind	1811		
Regnerus Martinus van As	1801	kleermaker	H
Berend Bastiaan en zijn vrouw:		dagloner	-
Janna van Raalte		dagloner	-
Timen Beekman en zijn vrouw:	1805	landbouwer	Hbr
Grietje van Ommen met 6 kinderen	1809		
Derk van den Berg			
Jan van den Berg		dagloner	Hbr

54 Op die te Oldebroek woonachtig komen we behalve in dit hoofdstuk, terug in hoofdstuk 29 (Wezep).
55 Men zie noot 33.
56 Paragraaf 3.
57 Par. 2.
58 Par.1.
58 Par.1.

Hendrika Biesterbos	1805	dienstmeid	H
Geesjen Blaauw	1787	zonder beroep	Hbr
Dirk Bleijenberg	1773	dagloner; ook ‘boodschappenlooper’	H
Karei (Carel) Blom	1812	winkelier	H
Cornelis Boer		dagloner	Hbr
D. Boer		zonder beroep	Hbr
Geesjen Boer		arbeidster	Hbr
Hendrik Boer Fz.	1804	zonder beroep	Hbr
Hendrik Boer Jansz. en zijn vrouw:	1807	landbouwer	Hbr
Marrigje van den Bosch	1806		
Jan Boer	1809	landbouwer	H
Lubbertje Boer		zonder beroep	Hbr
Roelof Boer			Hbr
H. Bonenkamp			-
Hendrik Boon en zijn vrouw:	1773	kleermaker	Hbr

	geb.j.		
Roelfje Evers	1774		Hbr
Berendina Bosch	1813	dienstmeid	H
Gerhardus Bosch en zoon	1813	knecht (ook: smid)	H
Gradus Bosch en zijn vrouw:	1780	smid	H
Wilhelmina Hoefman	1773		H
J. Bosch			-
M. Bosch		dienstmeid	
Andries Boschwijk en zijn vrouw:	1796	dagloner	Hbr
H. Hartlooper met 4 kinderen	1800		
Jan Willem Bouman en zijn vrouw:	1800	arbeider	H
Johanna Blom	1799		H
Jan van Boven en zijn vrouw:	1803	dagloner	Hbr
Jannetje Winen met 2 kinderen	1805		
Hendrika Brilman			-
Bartje Broekhuis	1814		H
M. Broekhuis			-
Johannes Brouwer en zijn vrouw		dagloner	Hbr
weduwe Brouwer		zonder beroep	Hbr
Anthony Brummelkamp en zijn vrouw:	1811	predikant	H
Maria Wilhelmina de Moen met 2 kinderen	1808		
Catharina Agnes Hendrina Brummelkamp	1813	zuster van A. Brummelkamp	H

Johannes Brummelkamp en zijn vrouw:	1766	ouders van	
Anna Henrietta Hesselink		A. Brummelkamp	
Geertrui van Brummen		dienstmeid	H
Gerrit Bultman	1792	dagloner	Hbr
Jan Bultman		dagloner	Hbr
Anna ten Cate (Kate)	1811	dienstbode	H
Wolter ten Cate (Kate)	1813	arbeider	H
A.J. van Doornum		gepensioneerd kapitein	Hbr
Gerhardus Asuerus van Doornum en	1790	landbouwer	H
zijn vrouw: Christina Louisa Eggenoor	1773	vroedvrouw	H
J.W.A. van Doornum geb. van Vlierden			-
Louisa van Doornum			-
Anna Duim		arbeidster	Hbr
Geesje Duim	1807	arbeidster	Hbr
Marten Duim Az	1810	landbouwer	Hbr
Maggeltje Eibers			-
G.A. van Ende		arbeidster	Hbr
Derk van Enk en zijn vrouw:	1786	meester timmerman	Hbr
Petertje Hardlooper			
Hendrik van Enk en zijn vrouw met 7 kinderen		knecht	Hbr
Evert Eilander en zijn vrouw:	1806	karreman	H
Marrigje Horst	1807		
Arend Fiechter	1811	timmerman	H

Jan Eiechter en zijn vrouw:	1809	karreman	H
Aaltje van de Waa	1808	arbeidster	
Martienus Fiechter		kleermaker	H
T. Fiechter		'karman'	H
Neeltje Fiechter-Bleijenberg (vrouw van Jan Martin Fiechter, 1769, kleermaker)	1763	zonder beroep	H
Theodorus Foks	1807	winkelier (ook: marskramer)	H
Gerrit Geerlings (gehuwd met Aaltje de Vries 1804)	1802	molenaar	H
A. van Gelder			

	geb.j.		
Frank Groen	1813	boerenknecht	Hbr
Govert de Groot			-
Gerrit Jan de Haan	1757	nachtwacht	H
Hanna de Haan		dienstmeid	H
Reintje de Haan		naaister	H
Maria Heins (Heyns), (weduwe Harmen Hoefman, 1775, karreman)	1775	zonder beroep	H
Christiaan Hes	1817	dagloner	Hbr
Trijntje Hoefman, weduwe CD. Harsburg	1771	winkelierster (ook: naaister)	H
Roelof J. van der Hoeven		boerenknecht	Hbr
Antonia Hollemans (gehuwd met Arnoldus W. Brehler, 1806, arbeider)	1805	zonder beroep	H
Marten Huisman en zijn vrouw:	1801	arbeider	H
Janna Rietman	1795		
Jannetje van der Hul	1815		H
Victor Koningsberger		theologisch student	H
Hendrikje Koopman, weduwe H. van den Berg	1788	landbouwster	H
Hendrikus Kramasser	1803	smid	H
Jan Kroes en zijn vrouw:	1806		H
Hilligje van der Wal	1804		
Beert Kroeze	1810	boerenknecht	Hbr
Gerrit Kroeze	1813	dagloner	Hbr

Jacob Kroeze en zijn vrouw:	1804	arbeider	H
Gerrigjen de Weerdt	1805		
weduwe Jacobje Kroeze	1783	arbeidster	Hbr
Frederik Lans	1818	tuinman	Hbr
P. Lans			-
Ida Dina van Meekeren	1807	naaister	H
Anna van Meekeren, geb.Wijnkes,	1775	naaister	H
weduwe H. van Meekeren			
Hendrik Meenhorst	1805	grenadier (ook: bleker)	H
Johan Hendrik Mens	1806	smid	Hbr
(Mensch, Mentz) en zijn vrouw:	1810		
Elizabeth Boon met 3 kinderen			
Carel Godefroi de Moen en zijn vrouw:	1811	'vroedmeester en	H
Agatha Sophia van Voss	1800	chirurgijn'	
Guillaume Bernard Moulin	1802	timmerman	H
en zijn vrouw:			
Hendrina Anna van Meekeren	1809		
Hendrika Mulder	1812	arbeidster	Hbr
Johanna Mulder		dienstmeid	H
Lammert Mulder	1788	arbeider	H
Antonia Muller		arbeidster	H
Anna Johanna Muller	1800		H

Jan Nijeboer en zijn vrouw:	1777	landbouwer	H
Willemtje van den Berg	1809		
met 2 kinderen			
Asalina (Asselina) van Oene	1792	arbeidster	Hbr
Grietje van Oene			-
Jan van Olst	1791	dagloner	Hbr
Albert van Ommen		boerenknecht	Hbr
Gerrit van Ommen Dz.	1824	dagloner	Hbr
Gerrit van Ommen Jz.	1791	dagloner	Hbr
Hendrik van Ommen Bz. en vrouw met 8 kinderen		dagloner	Hbr

	geb.j.		
Hendrik van Ommen Gz.		dagloner	Hbr
Jan van Ommen en zijn vrouw:	1780	dagloner	Hbr
Grietje Schoonderbeek met 7 kinderen			
Jannetje van Ommen	1791	zonder beroep	Hbr
Mannes van Ommen	1813	dagloner	Hbr
Zwiertje van Ommen	1811	dienstmeid	H
Albert Overdijk		dagloner	Hbr
Jan Everts Puttenstein	1793	landbouwer	Hbr
en zijn vrouw: Aartje Geurs			
Derk van Pijkeren	1784	‘varkensslag ter’	Hbr
Steven van Raalte	1800		H
Albert Rave en zijn vrouw:	1792	bakker	H
Aaltje Muller	1791		
Jan Rave	1801	zonder beroep	H
Blandina Catharina Riphagen (vrouw van Gerrit van Doornum, 1811, kleermakersknecht)	1816	naaister	H
Hendrik Rooze(Roos?) en zijn vrouw:			H
G. Jansen			
Geertruid Rozeboom,	1772		Hbr
weduwe Jan Boer (landbouwer)			

Carel Rouw en zijn vrouw:	1781	schoenmaker	H
Anna Elisabeth Reineke	1788		
H. Rouw en zijn vrouw		dagloner	Hbr
Jan Lourens Koerse Rouw	1819		H
Jan Poulus Rouw	1818		Hbr
Maria Johanna Roseboom	1809	arbeidster	Hbr
Lubbert Ruiter	1814	boerenknecht	Hbr
Harmpje van Rijssen	1780	arbeidster	Hbr
Willempje van Rijssen	1777	arbeidster	Hbr
Roelof Schutte en zijn vrouw: Harmpje Wever met 2 kinderen	1806	winkelier/timmerman	H
J.A. Schuurman			-
Erans Smit en zijn vrouw:	1803	smid	H
Gezina Bosch met 4 kinderen	1809		
Johannes Streng		kleermakersknecht	Hbr
Trijntje van Tongeren	1782		H
Klaas Tromp en zijn vrouw:	1811		Hbr
Neeltje de Hen met 4 kinderen	1803		
Geertruij van Unen	1761	arbeidster	H
Mietje van 't Veen	1809	arbeidster	Hbr
Jan Arend Veldkamp	1820	dagloner	Hbr
Hendrik Vierhuizen en vrouw:	1800	dagloner	Hbr
Hermina Splinter met 2 kinderen	1809		

Harmen Visser en zijn vrouw:		dagloner	Hbr
Hendrina Mulder met 6 kinderen			
J. Visser		dagloner	Hbr
Jan Visser Gz		molenaar	Hbr
Marrigjen Visser		arbeidster	Hbr
Steven Visser en zijn vrouw:	1807	bakker	Hbr
Geesje Scholten	1814		
Aleida van de Waa (weduwe Winkelaar)	1757	zonder beroep	H
Gerrit Jan van de Waa	1765	landeigenaar	H
Jan van de Waa en zijn vrouw:	1785		
Dirkje Roseboom	1785		
Jan van der Wal	1821	knecht	H
Aaltje van Weeghel		arbeidster	H
Asje van Weeghel	1820	dagloner	Hbr

	geb.j.		
Hendrik van Weeghel en zijn vrouw:	1781	landbouwer	H
Stijntje Wienen (Wijnen)	1782		
met 5 kinderen			
J. van Weeghel			-
Willem van Weeghel	1811	dagloner	Hbr
Willem de Weerdt en zijn vrouw:	1791	arbeider	H
Harmina Francina Mensink	1793	arbeidster	
Francina Wendt	1819	zonder beroep	H
Teunis Wendt en zijn vrouw:	1789	kleermaker	H
Teuntje van Olst	1786		
Toon (of Anthonie) Wendt	1815	kleermakersknecht	H
J. Wentselaar		zonder beroep	H
Jannes van Werven en zijn vrouw:	1798	wagenmaker	Hbr
Gerritje van Wijhe met 2 kinderen	1805		
Wicher Wichers		dagloner	Hbr
Willem Wienen en zijn vrouw:	1810	dagloner	Hbr
Johanna de Haan	1810		Hbr
Hendrik Wildeman en zijn vrouw:	1769	timmerman	H
Jacobje Overenk met 4 kinderen	1785		
Frederik Cretiën August Wille			H
en zijn vrouw: *Bartha Rave*			

Aaltje Winkelaar (vrouw van G. van Raar)		arbeidster	H
Jacobus Winkelaar			-
Maria Catharina van Winkoop	1817		H
Evert Wonink	1778	karreman	H
Aaltje van Wijhe, weduwe			H
G. van der Zwaan (1772, landbouwer)			
Willem van Wijhe en zijn vrouw:	1797		Hbr
Anna van Putten	1803		
Aalt van der Zwaan	1805	molenaarsknecht	H
Jan Rutger van der Zwaan	1816	molenaarsknecht	H
Aaltje van der Zwaan geb. van Wijhe	1782	zonder beroep	H

6. Gemeentelijk leven 1836 tot eind november 1839 (vertrek van A. Brummelkamp)

Zoals we reeds zagen - paragraaf 2 - was de samenstelling van de kerkeraad begin 1836 als volgt: ds. A. Brummelkamp; Dirk Bleijenberg en Roelof Boer, ouderlingen. Diakenen waren: Hendrik Boer en Gerrit Geerlings. Ondanks het feit dat het koninklijk besluit van 5 juli 1836[59] onder meer uitsprak dat de gemeenten der Afgescheidenen onwettig waren, besluit de kerkeraad kort daarna, naar een gebouw om te zien waar godsdienstoefeningen kunnen worden gehouden.[60] Maar het duurt tot 1839 voor een huisvesting voor het grootste deel der gemeente is gevonden. Begin 1837 wordt Carel Godefroi de Moen gekozen tot ouderling en Jan Visser tot diaken.[61]

Dat de vervolging gaat luwen, en dat er mitsdien geen vrees meer behoeft te bestaan voor inkwartiering moge blijken uit het feit dat de ouderlingen worden opgewekt de gemeenteleden te vermanen de samenkomsten te bezoeken ‘waar men onbepaald vergadert’ en niet die

59 EERSTE DEEL 402-404.
60 Not. kerker. 11 juli 1836, art.3.
61 Idem, naschrift notulen, gedateerd 1 febr. 1837.

'waar men zich uit vreeze beperkt tot een getal van 20 personen'.[62] Reeds noemden we 'Wezep' - kort na 1835 - 'een half-zelfstandige wijkgemeente'. Midden 1837 verzoekt ds. Brummelkamp in de vergadering van de kerke raad 'dat er voortaan een ouderling en een diaken des Zondags in de Godsdienstoefening die in de gemeente te Wesepe plaats heeft, zal tegenwoordig zijn'.[63] De opmerking leidt er toe dat met bekwame spoed het aantal ambtsdragers wordt uitgebreid. Gekozen worden drie personen die evenals diaken Roelof Boer te Wezep-Hattemerbroek wonen: Derk van Enk en Jan van Ommen tot ouderling, alsmede Jan Everts Puttenstein tot diaken.[64] De gemeente heeft echter aan deze verkiezing weinig vreugde beleefd. Want reeds 1 februari 1838 moet door de kerkeraad worden geconstateerd dat het 'heden' reeds de vijfde achtereenvolgende maal is, dat D. van Enk zich zonder kennisgeving aan de vergadering onttrekt.[65] De oorzaak is dat Van Enk de kerkenorde die op de synode 1837 gehouden te Utrecht is aangenomen, verwerpt en uitspreekt zich uitsluitend aan de D.K.O. te zullen houden. De ouderlingen Bielenberg, R. Boer en Van Ommen, alsmede de diakenen H. Boer en Puttenstein sluiten zich bij hem aan.[66] Daarna komen enige weken van vermaan en correspondentie, in welke fase Van Enk één en andermaal een stuk - in erbarmelijk Nederlands - bij de kerkeraad indient; de inhoud er van is een betuiging van vasthouden aan de D.K.O. en een verwerpen van de Utrechtse kerkenorde.[67] De classicale vergadering wordt in de zaak gemengd. Dit leidt er toe dat deze instantie in juli 1838 uitspreekt dat D. van Enk en J. van Ommen dienen te worden afgezet, aangezien zij zich - volgens hun verklaring - van de kerkeraad te Hattem afscheiden. Hun medestanders - Bleijenberg, H. Boer Jz., R. Boer en J.E. Puttenstein - dienen te worden geschorst.[68] Merkwaardig is dat de notulen van de kerkeraad een hiaat vertonen van 5 juli tot 6 september 1838, maar daarna blijkt dat de bovengenoemde zes personen geen deel van de kerkeraad meer uitmaken. Zij hebben 'eene afzonderlijke bijeenkomst opgerigt': de Kruisgemeente te Wezep[69]; we zullen haar geschiedenis schetsen in hoofdstuk 29. In mei 1839 verliest de kerkeraad opnieuw een lid: ouderling C.G. de Moen vertrekt naar Leiden.[70] Als ambtsdragers blijven slechts over A. Brummelkamp alsmede de diakenen G. Geerlings en J. Visser. Tijdens een vergadering van de gemeente worden tot ouderling gekozen Johannes Brummelkamp (de vader van de predikant) en tot diaken Jan Visser.[71]

62 Not. kerker. 22 april 1837, art.6.
63 Idem 3 juni 1837, art.3.
64 Idem 1837: 3 juni, art. 4; 6 juli, art. 3.
65 Idem 1 febr. 1838, art.3-8.
66 Idem 1838: 1 maart, art.6; 3 mei, art.6.
67 Idem 1838: 5 april, art.3; 12 juni, art.3.
68 NCH 9 juli 1838, art.6 en 7.
69 NCH... okt.1838, art.5.
70 Not. kerker. 7 febr. 1839, art.4.
71 Idem... febr. 1839, art.3-4. C.G. de Moen heeft nog tot 4 okt. 1838 als scriba de kerkeraad gediend. Vermoedelijk heeft daarna ziekte hem belet de vergaderingen bij te wonen. Zoals gezegd, vertrekt hij naar Leiden in mei 1839.

In navolging van ‘Utrecht’ zendt de Afgescheiden gemeente te Hattem, gedateerd 16 maart 1839 een adres aan de Koning, waarin erkenning wordt gevraagd. Een naschrift bij de notulen van de kerkeraad van 7 maart 1839 vermeldt:

> ‘Ter voorkoming van onaangenaamheid en tegenwerking van de zijde des plaatselijken bestuurs is hetzelve slechts door dat gedeelte der gemeente geteekend, dat onder het burgerlijk bestuur van Hattem aanwezig is.’

In de volgende paragraaf zullen we dit request meer uitvoerig bespreken.

In de vergadering van de kerkeraad van 4 juli 1839 maakt Brummelkamp bekend, een beroep te hebben ontvangen van de Afgescheiden gemeente te Schiedam. Na enige verwikkeling kan hij dit beroep aannemen. Op zondag 24 november bedient hij voor het laatst het Woord en het sacrament van het avondmaal in de gemeenten te Hattem en te Heerde-Wapenveld. Het gezin Brummelkamp arriveerde 9 december 1839 in Schiedam.[72] Aangezien we dit onderwerp reeds eerder behandelden, volstaan we hier met het geven van een samenvatting.[73]

> Als binnen de Hattemse kerkeraad niet aanstonds duidelijkheid bestaat hoe ten aanzien van het beroep moet worden gehandeld, legt Brummelkamp een ingewikkeld stuk over aangaande ‘innerlijke en uitwendige losmaking’. De innerlijke lag volgens Brummelkamp reeds achter hem, daar hij meent sedert 1837 ‘steeds duidelijker te kunnen zien dat wel zijn woonplaats, niet zijn werkkring te Hattem was’, aangezien ‘men de vermaning en bestraffing welke hij in den naam des Heeren bracht... zonder blikken of blozen verwierp...’.
> Op een classicale vergadering te Apeldoorn 11 september 1839 wordt het beroep van Schiedam niet geapprobeerd; besloten wordt een provinciale vergadering te beleggen. Deze wordt 17 september 1839 te Wapenveld gehouden - zij wordt geleid door... ds. H.P. Scholte, terwijl ook A.C. van Raalte als adviseur aanwezig is. De vergadering kan aan Brummelkamp geen ‘losmaking’ geven. Dit zal worden gemeld aan Schiedam. Tijdens deze samenkomst blijkt dat de beroepene zijn huis inmiddels heeft verkocht.
> Op 7 november 1839 zijn drie broeders uit Schiedam aanwezig in de vergadering van de kerkeraad te Hattem. Partijen vinden elkaar op de drieledige formule:
> ‘1e. Ds. Brummelkamp heeft te zijner verzorging de gemeenten in Gelderland.
> 2e. Z. Eerw. heeft ook te zijner verzorging door vrijwillige aanname der beroeping, die van Schiedam.
> 3e. Noch de Schiedamsche, noch de Gelderlandsche gemeenten, indien Z. Ew. in hun midden woont, betwisten het, dat Z. Ew. ook de andere bezorge.’.

72 Te Velde, *Brummelkamp* 146.

73 ZEVENDE DEEL 255-257; Plet, *a.a.* - Plet heeft uiteraard gebruik gemaakt van de notulen van de kerkeraad over het tijdvak 4 juli - 22 nov. 1839.

Op 11 december 1839 - te Schiedam in de vergadering van de kerkeraad - formuleert Brummelkamp zakelijk hetzelfde, maar voegt er aan toe ‘dat de keuze der woning moest worden overgelaten aan den Leeraar zelve’. Van de schone voornemens in het bovenstaande uitgedrukt, is weinig terecht gekomen. Brummelkamp is predikant geweest te Schiedam - met af en toe een bezoek aan Gelderland - tot 18 juli 1842. Daarna heeft hij zich te Arnhem gevestigd en verzorgde daar, zoals reeds vermeld, de opleiding van predikanten en tevens de *na zijn komst aldaar* geïnstitueerde gemeente. In 1854 wordt hij geroepen tot het ambt van hoogleraar aan de Theologische School te Kampen.

7. Request 16 maart 1839; erkenning 31 januari 1841

In de paragrafen 5 en 6 zagen we dat de Afgescheiden gemeente te Hattem 16 maart 1839 een adres aan de Koning zond met het verzoek ‘in de burgerlijke Maatschappij... toegelaten en erkend te worden’.[74] De ondertekenaars verklaren onder meer het ‘Utrechtsche reglement’ als het hunne te aanvaarden; verder ‘Dat zij hunne gemeenschappelijke Godsdienstoefeningen wenschen te houden in een gebouw staande binnen Hattem in de Achterstraat No. 197’.[75] Behalve Brummelkamp worden als ambtsdragers genoemd, de ouderlingen J. Brummelkamp, C.G. de Moen[76] en J. Visser, alsmede de diakenen C. Blom[77] en G. Geerlings. Het request werd door 76 volwassenen ondertekend.[78] Het request veroorzaakt enige scherpe reacties. Een gevolg hiervan is dat het geruime tijd duurt voor het in ‘Den Haag’ in behandeling komt[79] en dat de gemeente pas onder Koning Willem II[80] wordt erkend, namelijk bij koninklijk besluit van 21 januari 1841, no. 150.[81]

Gedateerd 4 april 1839 schrijft het gemeentebestuur van Hattem op verzoek van de gouverneur van Gelderland aan laatstgenoemde een uitvoerige brief, waarin wordt uiteengezet welke jammeren de stad Hattem zullen ten deel vallen, als de Afgescheiden gemeente aldaar wordt erkend. Niet dat het stadsbestuur niet ruimdenkend en tolerant zou zijn.

> ‘Van alle vooroordeelen omtrent Godsdienstige begrippen verwijdert, zien wij geene redenen, waarom andere gevoelens omtrent zekere leerstellingen niet in het oog van de zoodanige, even gegrond en godsdienstig kunnen zijn, als die der overigen, daar het in den menschelijken natuur ligt, om niet alleen daarin, maar in alle andere beschouwingen, in gevoelens en wijze van zien te verschillen, en alleen van die zijde beschouwende, zoude naar ons inzien geene zwarigheden bestaan om wanneer hunne vooruitzigten en voornemens zich eenelijk daartoe bepaalden, hun verzoek toe te staan; dan, er zijn nog al redenen die hier tegen pleiten en welke wij de eer hebben aan UHEdGest. meerder doorzigt en oordeel te onderwerpen□’.

Het gemeentebestuur noemt vervolgens zes punten, op grond waarvan het niet wenselijk zou zijn, de Afgescheidenen te erkennen: het grootste gedeelte van de ondertekenaren behoort tot de arbeidende klasse en is financieel weinig draagkrachtig;

74 Het adres met de bijbehorende stukken wordt bewaard Herv.Ered. 9 nov. 1840, no.36.
75 De *plek* waar thans het gebouw van de Gereformeerde kerk te Hattem staat.
76 Deze vertrekt in mei 1839 naar Leiden, zoals we zagen.
77 Carel Blom, tot diaken gekozen... febr. 1839, werd echter in de maanden daarna niet bevestigd (not.kerker.18 juli 1839, art.6.).
78 Vergelijk par. 5. Daar vermeldden we 73 ondertekenaars (namen cursief) aangezien drie namen onleesbaar zijn.
79 Brummelkamp deelt 4 juli 1839 aan de kerkeraad mede dat hij ‘voor eenigen tijd’ te Amsterdam zijnde door Koning Willem I in audiëntie was ontvangen en had gesproken over het circa 16 maart 1839 ingediende adres. ‘Z.M. de Koning had te kennen gegeven, dat hij ons adres niet gezien had...’. (not. kerker.4 juli 1839, art. 12)
80 Koning Willem II werd 28 nov. 1840 ingehuldigd.
81 Herv.Ered. 30 jan. 1841, no.36.

Brummelkamp is een afgezette predikant; C.G. de Moen, wellicht ‘de gegoedste der teekenaren’ gaat verhui-

zen naar Leiden; de 76 ondertekenaars zullen zonder steun van elders, geen kerk kunnen kopen of bouwen en

> ‘e. Zal zich in geval deze toelating werd vergund het alleenlijk aan de teekenaars binnen de gemeente vrijstaan, deze vereeniging bij te wonen, dan wel gelijk in de erkende kerkgenootschappen van wijd en zijt?
> Zoo het laatste daaronder wordt verstaan, dan leid het geene twijfel of weldra zal de toeloop van alle de [personen] in de naburige gemeentens, die onder deze congregatie behooren, zoo groot zijn, dat wij ons verzekerd houden dat het niet zal kunnen missen, of wij zien wederom de gebeurtenissen herleven, die wij eens hier hebben zien plaats hebben; ten minste zal dan om ergere tooneelen voortekomen, een permanent garnisoen vereischt worden, om alle oogenblikken gereed te staan de rust te bewaren;
>
> f. Wanneer deze toelating wordt vergund, zullen zich eene menigte van armoedige gezinnen herwaarts begeven, om van deze bedeeld te worden, welke zij vrij ruim doen om proselieten te maken...’.

Van dit laatste is niets bekend, maar dit geeft wèl getuigenis van het feit dat de diaconale voorziening onder de Afgescheidenen te Hattem, een ruime was - iets wat in overeenstemming is met de notulen van de kerkeraad. Tenslotte vraagt het stadsbestuur, voor het geval de toelating zou worden verleend, slechts zal worden toegestaan dat een kerkgebouw buiten de stad zal worden opgericht, teneinde ‘botsingen tusschen de verschillende gevoelens’ te voorkomen, want zoiets ‘zoude de schromelijkste gevolgen hebben’.

De kerkeraad van de Hervormde gemeente te Hattem draagt in een schrijven van 7 september 1840 (!) zijn steentje bij, teneinde zo mogelijk de toelating te verhinderen. Het stuk van vier folio's, is van de hand van de opvolger van Brummelkamp, H. Fanner. Ook dit college begint met te betuigen dat het ruimdenkend is.

> ‘De kerkenraad meent in gemoede te mogen verklaren dat hij aan de afgescheidenen in deze gemeente noch uit naijver, noch uit partijzucht, het bezit van een eigen kerkgebouw en eene volkomene vrijheid van eeredienst misgunt, omdat het bij hem vaststaat dat het in Nederland aan een iegelijk moet vrijstaan zijnen God... te dienen en te vereeren.’

Maar er zijn in de onderhavige situatie vele verzwarende omstandigheden.

> Ds. Fanner hanteert echter een aantal argumenten die weinig waarschijnlijk klinken en die bijvoorbeeld geheel losstaan van de beschuldigingen destijds gebruikt bij de afzetting van Brummelkamp.
> De voorgangers onder de Afgescheidenen zouden heilloze plannen koesteren tot omverstoting van *alle* wettelijk gezag, zowel in de kerk als in de staat. Reeds aan de Leidse universiteit zouden Brummelkamp c.s. plannen hebben gemaakt ‘tot verwekking van onrust’. Toen Brummelkamp - in 1835 - in de vergadering van de kerkeraad verklaarde zeker afgezet

te zullen worden en niet lang meer predikant te zullen zijn, werd hem tegen geworpen, waarom hij dan predikant was geworden.
Hij antwoordde:
'Ik moest eerst in de kerk wezen, want anders kon ik het bestaande sijnode niet van het kussen ligten.'.[82]

82 De notulen van de hervormde kerkeraad maken van dit gesprek of van dergelijke gesprekken geen gewag.

> Bij een andere gelegenheid zou Brummelkamp hebben gezegd: 'De Gezangen zijn zoo slecht niet, maar wij gebruiken dezelve maar als een middel, om het sijnode van het kussen te ligten.'.
> Eindelijk, zo schrijft Fanner, neemt de kerkeraad in aanmerking 'hoe bij de afgescheidenen het leerstuk der voorbeschikking ten eeuwigen leven of ter eeuwige verdoemenis op den voorgrond staat en dat Brummelkamp zelf in de vergadering van den kerkeraad gezegd heeft: de ouders kunnen niets voor hunne kinderen doen. Zij zijn hout of steen gelijk, zoo lang zij niet door God zelve getrokken [worden] of het hen van God ingegeven worde...'.
> In deze trant is de gehele brief van ds. Fanner gesteld.
> '... zou men aan zulke menschen waarlijk eene weldaad bewijzen, wanneer men hen in de gelegenheid stelde, om in zulke, voor kerk en staat gevaarvolle leerstellingen onderwezen te worden? Zou men integendeel niet ten duurste verpligt zijn hun verzoek volkomen van de hand te wijzen - vooral in dagen als deze, waarin de kerkeraad zich op goede gronden meent overtuigd te houden, dat althans sommigen, zoo niet velen, indien aan de afgescheidenen vrijheid tot uitoefening hunner eeredienst geweigerd wordt tot de kerk weleer door hen verlaten, zullen terugkeeren en zich weder onder de leden der bestaande Hervormde Kerk zullen scharen...'.

De brief eindigt minder tolerant dan hij begon. Maar ondanks alle tegenwerking, zowel van het stadsbestuur als van de hervormde kerkeraad, wordt de gemeente, zij het na lang wachten, begin 1841 erkend.

8. Gemeentelijk leven 1840-1869

Van de gemeente te Hattem kan in het kader van onze studie niet veel worden gezegd over bovengenoemd tijdvak. Het behoeft ook niet, want zij heeft een betrekkelijk rustige ontwikkeling en groei gekend.[83] Als één van de meest in het oog lopende gebeurtenissen dient te worden genoemd de afsplitsing - het zelfstandig worden - van een Afgescheiden gemeente te Wezep.

Gedurende de jaren 1846-1852/1854 blijft de gemeente te Hattem, zoals we reeds zagen, het kerkverband trouw. Zien wij het juist, dan is in dit opzicht - voor de gehele classis Hattem - van haar predikanten een invloed ten goede uitgegaan.[84]

Verder, het gemeentelijk leven gedurende de eerste decennia wordt gekenmerkt door een zorgvuldige behandeling van de diaconale zaken - iets wat ook de arbeid van A. Brummelkamp te Schiedam en Arnhem typeerde - alsmede door een veelvuldig

83 Men zie voor de groei van deze gemeente de statistiek van bijlage II. Jammer is dat hierin, door het ontbreken van gegevens, de afsplitsing van Wezep nagenoeg niet tot uitdrukking komt.

84 We noemen hier slechts dat H.G. Poelman, die als opvolger van Brummelkamp, te Hattem stond van 1841 tot 1845, door H. de Cock werd opgeleid, een groot vriend van laatstgenoemde was en in 1846 met diens weduwe trouwde. M.H.J. Bosch stond te Hattem van 1847 tot 1853 - ook hij arbeidde geheel in de lijn van De Cock en S. van Velzen. Men zie verder hoofdst.22, par.1.

hanteren van de kerkelijke tucht als gevolg van: een algeheel verzuim van de kerkdiensten, laster, zonden tegen het zevende gebod en diefstal.

Na het vertrek van A. Brummelkamp wordt al na enige weken - 26 december 1839 - naast G. Geerlings nog een diaken gekozen: Dries

Kroeze.[85] Zoals we zagen, werd aan eerstgenoemde echter, op zijn verzoek, 21 april 1840 ontheffing verleend; zijn plaats wordt ingenomen door Harmen van Ark.[86]

De gemeente wordt in deze jaren bediend door de volgende predikanten: Harm Geerts Poelman 17 juli 1841-5 september 1845 (kwam als candidaat naar Hattem); Martinus Herman Johan Bosch 26 september 1847-25 oktober 1853 (idem); Eppe Weers[87] gekomen van Twello-Teuge, 9 april 1854-12 september 1859; Israël Middel, gekomen van Zutphen, 27 mei 1860-17 augustus 1862; Willem Raman (kwam als candidaat naar Hattem) 28 augustus 1864-23 december 1866 en Jan Strijks (idem) 23 november 1868-27 augustus 1877.[88]

In 1841 komen enige leden van de groep D. van Enk terug: Hendrik Boer Jz., Jan van Ommen en Jan Everts Puttenstein.[89] In 1842 worden zij gevolgd door Regnerus Martinus van As.[90]

Wat het kerkgebouw betreft: aanvankelijk werd het gehuurd, maar nadat de erkenning van de gemeente was verkregen werd het gekocht, enigszins verbouwd en ingericht. De totale kosten bedroegen *f* 2459,72. De ontvangen giften etc. beliepen *f* 899,48. Het 'opgenomen kapitaal' *f* 1592,-.[91] Geleidelijk aan breidt men het bezit rond de kerk uit. Zo wordt 23 november 1843 een huisje naast het kerkgebouw gekocht. Uit de notulen van de tijd, alsmede uit de notariële acte blijkt dat dan, behalve ds. H.G. Poelman, de volgende ambtsdragers in functie zijn. Ouderlingen: Hendrik Boer Jz., Wezep, landbouwer;Carel Rouw, Hattem, schoenmaker; Wolter Uitslag, Wezep, landbouwer; Jan Visser Gz., Hattem, molenaar - diakenen: Harmen van Ark, Hattem, bakker; Jacob Hes, Hattem, kleermaker; Dries Kroeze, Hattemerbroek, landbouwer; Gerrit Kroeze, Hattemerbroek, timmerman.[92]

Ook in de jaren hierna - tot 1855 - werd er voor gezorgd dat de ambtsdragers, zoveel mogelijk, over Hattem en Hattemerbroek-Wezep verspreid woonden.

Begin 1855 brengen de te Hattemerbroek-Wezep wonende leden hun wens op de kerkeraad te Wezep een kerkgebouw te stichten en 'als eene Gemeente te worden erkend'. Aangezien de meerderheid van de kerkeraad bezwaren ziet, vooral financiële,[93]. wordt deze zaak aan de classicale

85 Not. kerker. 26 dec. 1839, art.3.
86 Idem 26 juli 1840, art.5. Na de vergadering van deze datum vertonen de notulen een hiaat tot 20 april 1841.
87 Opgeleid door Hendrik de Cock te Groningen, daarna door W.A. de Kok te Hoogeveen. Eppe Weers was een dergenen die de wacht betrokken bij het graf van H. de Cock, teneinde dit tot zes weken na de begrafenis - 18 november 1842 - te behoeden voor mogelijke schennis *(De Haas* I, 284).
88 Men zie voor deze zes predikanten *De Haas* I-II, volgens register.
89 Not. kerker. 1841: 7 okt., art.2; 25 okt., art.2.
90 Idem 1 april 1842, art.3.
91 Idem 21 jan. 1842, art.9.
92 Notariële acte, stuk in collectie 'documenten', arch. Gereformeerde kerk te Hattem.
93 Not. kerker. 16 jan. 1855, art.3.

vergadering voorgelegd.[94] De predikant te Hattem, E. Weers, zo wordt uitgesproken, zou moeten worden verbonden aan beide gemeenten. ‘Hattem’ is dan in principe accoord met de splitsing, mits die van Wezep c.a. aan Hattem *f* 500,- schenken voor de aflossing van de schuld op het kerkgebouw. Ook op de volgende vergaderingen van de classis dient de zaak van de splitsing. In de notulen van 30 mei 1855 lezen we, dat men te Wezep een eigen plaats van samenkomst begeert, ook vanwege ‘onderscheidene oude menschen’ en vanwege de catechisatie der kinderen. Er is ‘een goede som gelds’ bijeengebracht, ‘waartoe de Burgemeester van Oldebroek een aanzienlijk deel op gelijke voorwaarde’ - namelijk als renteloze lening - ‘toezeide’.[95] Op 18 oktober 1855 aanvaardt de classicale vergadering definitief het zelfstandig-worden van Wezep. Een lange acte van ‘scheiding’ wordt opgesteld. Zij omvat dertien voorwaarden. We noemen hiervan

1. De grens van de gemeenten is ‘de weg in het Hattemerbroek, door den driehoek genaamd, ten noorden naar het broek en ten zuiden naar het veld’.
2. Wezep doet afstand van het kerkgebouw te Hattem.
3. Het geld door de leden te Wezep op de kerk geschoten zal in tien jaren worden afgelost - wellicht moeten we hier lezen: geschonken - elk jaar *f* 50,; over deze jaren zal geen rente worden betaald.
4. Beide gemeenten zullen de helft van het tractement van de predikant betalen.
5. De predikant zal wonen te Hattem.
6. De predikant preekt even vaak te Hattem als te Wezep.
8. Het beroepingswerk zal in onderling overleg worden verricht.
13. Ook de ‘armegoederen’ zullen worden verdeeld.[96]

Al spoedig daarna begeert Wezep een eigen predikant.[97] Na het vertrek van ds. E. Weers gaat deze wens in vervulling. W.F. Postmus is de eerste herder en leraar te Wezep; hij staat aldaar van 6 mei 1860-9 oktober 1864. Met zijn komst is Wezep geheel en al een zelfstandige gemeente geworden, los van Hattem.

De datum der instituering te Wezep is (zondag) 11 november 1855, zoals we in hoofdstuk 29 zullen zien.[98] Daar zullen we tevens één en ander vermelden over de voorgeschiedenis en de verdere lotgevallen van de Afgescheiden gemeente alsmede over de Kruisgemeente in bedoelde plaats.

94 NCH 7 febr. 1855, art.4.
95 Idem 30 mei 1855, art.5.
96 Idem 18 okt. 1855, art.5,8.
97 Idem 26 mei 1855, art.9.
98 *Honderd vijftig jaar* 189 vermeldt: 9 okt. 1855.

Hoofdstuk 24
Heerde, Epe-Tongeren en Oene

Inleiding

De burgerlijke gemeente Heerde omvat de dorpen Heerde, Veessen, Vorchten en Wapenveld. Rond 1844 stonden in deze woonkernen en in vier buurtschappen 651 huizen bewoond door 4100 personen. De voornaamste middelen van bestaan waren de landbouw en de handel in hout, spek en vlees; ook telde deze plaats negen papierfabrieken. Op het territoir van Heerde lagen aanvankelijk drie Hervormde gemeenten: Heerde, Veessen en Vorchten; in 1843 werd Wapenveld zelfstandig - men zou haar een dochter-gemeente van Heerde kunnen noemen. De Hervormde gemeenten tezamen omvatten circa 3800 zielen. Verder woonde er een gering aantal Rooms-Katholieken en Israëlieten.[1] In 1849 waren er volgens de volkstelling circa 420 Afgescheidenen.[2]

In dit hoofdstuk zullen we beschrijven dat de Afgescheiden gemeente te Heerde[3] na ongeveer 1842 ook leden telde in de burgerlijke gemeente Epe. Van 1837/1838 tot 1842 is er sprake van zelfstandige kerkjes te Epe-Tongeren en Oene.[4]

De burgerlijke gemeente Epe bestond rond 1840 uit de dorpen Epe, Oene en Vaassen alsmede 21 buurtschappen, van welke we slechts Tongeren noemen. In deze gemeente woonden ruim 5900 personen, verdeeld over 877 huizen. De bevolking leefde van de landbouw, de 'schapenweiderij', de arbeid in 24 papiermolens en van die in andere industrie. Er waren 5000 Hervormden, verdeeld over de gemeenten te Epe, Oene en Vaassen. Er woonden 800 Rooms-Katholieken.[5] De volkstelling 1849 noemt voor Epe een totaal van 71 Afgescheidenen. Het laat zich verstaan dat de kleine gemeenten te Epe-Tongeren en te Oene gedurende het korte tijdvak van hun bestaan tezamen ten hoogste 65 zielen zullen hebben geteld; we krijgen de indruk - precieze aantallen zijn niet bekend - dat 'Oene' de grootste van de twee is geweest.

1 *Van der Aa* V (1844) 283-284.
2 Bijlage II.
3 Literatuur: Chr.W.J. Teeuwen, *Wegen Gods in Gelre*- een bijdrage tot de geschiedenis der Afscheiding op den noord-oostelijken Veluwenrand, Kampen 1935; Bos, *Archiefstukken* II, 381; IV 87, 89, 168, 309; G.W.H. Peddemors, *125 jaar Gereformeerde kerk van Heerde 1835-1960*, Heerde 1960; G. de Vries, 'Molen "De Vlijt" en de Afscheiding in Heerde', in *De Hoeksteen* 16 (1987) 109-111; J.M. Westrate, *Anderhalve eeuw Vrije Evangelische Gemeente in Heerde*, Heerde 1985.
4 Teeuwen, *a.w.* 5:
'Dit werk' - nl. van A. Brummelkamp, buiten Hattem - 'concentreerde zich... in dorpen en buurtschappen als Wapenveld, Heerde, Oene en het onder Epe be- hoorende Tongeren. De Afgescheidenen uit al deze plaatsen hebben zich later tot één gemeente vereenigd, de Christelijke Afgescheiden Gemeente te Heerde.'. We voegen hieraan toe dat, lang na het vertrek van Brummelkamp uit Hattem, Wapenveld eind 1861 zelfstandig wordt.
5 *Van der Aa* IV (1843) 237-239.

We zullen zien dat we bij ons onderzoek naar de Afscheiding te Heerde en Epe stuiten op het archief van de Hervormde gemeenten te Heerde, Veessen, Vorchten, Epe en Oene.

Als we de geschiedenis van 'Heerde' c.a. in vogelvlucht bezien, vinden we het volgende. De Afgescheiden gemeente te Heerde werd, evenals die te Hattem, 21 november 1835 in het molenhuis van Steven Jans Mulder te Wapenveld geïnstitueerd.[6] Aangaande die te Epe-Tongeren is heel weinig bekend, zoals we nader zullen zien,[7] maar niet onwaarschijnlijk is dat Brummelkamp haar 5 januari 1836 heeft geïnstitueerd ten huize van de landbouwer Jan Peters van Tongeren.[8] Laatstgenoemde en de landbouwer Herman Mulder treden vanaf begin 1837 op respectievelijk als diaken en ouderling. 'Oene' - van deze kleine gemeente is iets meer bekend - werd 11 maart 1837 in het huis van Jan Logtenberg eveneens door Brummelkamp geïnstitueerd.[9]

Te Wapenveld ontstond in 1853 een Kruisgemeente,[10] en 12 december 1861 werd aldaar, zoals reeds aangestipt, door ds. E. Teunis te Heerde, een zelfstandige Afgescheiden gemeente geïnstitueerd. Tenslotte: te Heerde ontstond in 1864 een breuk in de gemeente der Afgescheidenen. Op 2 maart 1864 werd in het deel van de gemeente dat het kerkverband trouw bleef, opnieuw de ambten ingesteld, terwijl de oorspronkelijke formatie zich - ingaande 1 februari 1864 - als 'Vrije gemeente', later Vrije Evangelische gemeente genoemd, voortzette met als predikant de door de classis Hattem afgezette E. Teunis.[11]

De molen en het molenhuis van Steven Jans Mulder te Wapenveld (foto van 1894)

6 Eerste Doopboek C.A.G.K. te Heerde; Teeuwen, *a.w.* 18-19.
7 Epe-Tongeren en Oene worden genoemd als afzonderlijke gemeenten in NCH van (het begin der notulen) 5 maart 1838 tot 10 mei 1843.
8 GA Epe, Uitgaande stukken B. en W., 11 jan. 1836 (procesverbaal samenkomst 5 jan. 1836, bestemd voor rechtbank te Arnhem).
9 Teeuwen, *a.w.* 128.
10 Men zie hoofdstuk 25 (Wapenveld) - preciezer: eind 1852 of begin 1853.
11 Als vorige noot. Over ds. E. Teunis ook: hoofdstuk 22, par.3.

1. Voorgeschiedenis

Teeuwen meent - onzes inziens terecht - dat de Afscheiding te Heerde c.a. in de gezelschappen haar voedingsbodem heeft gevonden. Het is goed op enige speciale trekken in de kerkelijke godsdienstige situatie in dit gebied de aandacht te vestigen. Het feit dat te Wapenveld in het molenhuis van Steven Jans Mulder, te Oene op de boerderij van Jan Logtenberg en te Tongeren in de woning van Jan Peters van Tongeren, de Afscheiding ter plaatse, haar eerste tastbare vorm ontving, wijst in de richting van bestaande gezelschappen.

> 'Over het algemeen was er in de dorpjes van den noord-oostelijken Veluwezoom nog wel een rechtzinnige prediking. Maar tot de gezelschapsvorming zal stellig ook hebben bijgedragen de groote afstand, waarop velen van de kerkgebouwen verwijderd woonden, alsmede het feit, dat op verscheidene dorpjes de predikantsplaatsen jaren achtereen door een en denzelfden predikant vervuld werden.
> Zoo was in Vorchten, waarvan straks de broeders uit het gehucht Werven zich zouden afscheiden, van 1801-1845 de predikant Ds. J. Lohre; in Epe, waaronder ook Tongeren ressorteerde, van 1820-1856 Ds. A. Visch; in Veessen, waar de Afscheiding zeer weinig voet kreeg, van 1804-1842 J. van Allen; in Oene, waar weer een krachtig Afscheidingsleven openbaar werd, van 1793-1847 Ds. L. Meenderink.[12]
> Alleen in Heerde is nogal mutatie geweest, terwijl in Wapenveld de Hervormde Kerk pas is geïnstitueerd in 1843, zoodat de rechtzinnigen aldaar waren aangewezen ter kerk te gaan, deels te Hattem, deels te Heerde, deels te Vorchten.'[13]

Een enkel signaal uit de jaren vóór 1843 vinden we in het schrijven van de raad der Hervormde gemeente te Heerde, gezonden aan de burgemeester van deze plaats, en gedateerd 2 juni 1827. De kerkeraad beklaagt zich over het optreden van een jonge man; Jan Brouwer, onderwijzer, dooplid van de Hervormde kerk. Deze Brouwer heeft 'de onbegrijpelijke trotsheid en verwaandheid in zoogenaamde oefeningen op te treden'.[14] Volgens de kerkeraad zou de jonge man de eenvoudigste vragen van de Christelijke godsdienst niet kunnen beantwoorden en zich 'met bijzondere *onmidlijke inspiratie door den Geest* voor te wenden' moeten behelpen. De burgemeester van Heerde, N.S. van Meurs, waarschuwt Brouwer ernstig, bij welke gelegenheid deze verklaart de laatste tijd bij niemand oefeningen te hebben gehouden 'maar dat hij des Zondags, in tegenwoordigheid van enkele personen die... bij hem kwamen een of meer verzen had gezongen en uit van der Kemp[15] had gelezen, dat hij voorts niet

12 Enige jaartallen zijn gecorrigeerd en in overeenstemming gebracht met het vermelde in M.W.L. van Alphen Jr. *Nieuw kerkelijk handboek*, Gouda 1903, "Bijlage U" 111-168.
13 Teeuwen, *a.w.* 21.
14 Deze uitlating bewijst *het bestaan* van oefeningen.
15 Johannes van der Kemp (1664-1718), predikant te Dirksland, schrijver van een zestal stichtelijke werken.

kon oefenen maar slechts iets voorlas in zijn eigen huis'.[16] Over dit geval wordt verder in de annalen niets vermeld.

16 GA Heerde, Ingekomen stukken 2 juni 1827; uitgaande stukken 9 juni 1827. Beide brieven in Teeuwen, *a.w.* 95-98.

2. Het begin van de Afscheiding op het grondgebied van Heerde

Zoals we zagen werd de Afgescheiden gemeente te Heerde 21 november 1835 geïnstitueerd. De beide ouderlingen en twee diakenen tekenden het request dat 21 december 1835, mede namens enige andere gemeenten in Gelderland en Overijssel aan de Koning werd gezonden en waarin zij bescherming van hun godsdienstoefeningen vroegen.[17] Op dit tijdstip waren er, volgens een stuk door het gemeentebestuur van *Heerde* bij het request gevoegd, aldaar 28 volwassenen - en 20 kinderen - die zich schriftelijk hadden afgescheiden. Hun namen, die we in de lijst van paragraaf 6 van dit hoofdstuk eveneens zullen tegenkomen, zijn de volgende.[18]

Harmen Derks Boeve en zijn vrouw: Hendrikje Egberts van Dijk;
met 6 kinderen
Berendina Brouwer
Harmen Hendrik Bunte en zijn vrouw: Elisabeth van Lohuizen; met 3 kinderen
Gerrit Juriens Dekker en zijn vrouw: Egbertje Eijles
George Deur; met 2 kinderen
Willem Deur
Bartha Eilander
Jan Eilander en zijn vrouw: Maria Abels
Gerrit Keizer
Jan Keizer, zijn vrouw en dochter
Gerrit Klomp
Heiltje Lauwrens
Jan (Johannes) Jurriens Mentz
Steven Jans Mulder en zijn vrouw: Elisabeth Westerink; met 6 kinderen
Egbert van Olst
Jennigje van Olst
Klaas van Olst
Harm Vedder
Jennigje Witteveen (vrouw van Jan Boeve); met 3 kinderen
Marten IJzerman

Het classicaal bestuur van Harderwijk meldt eind februari 1836 aan het Departement Hervormde Eredienst dat zich te Heerde hebben afgescheiden 23 personen - mede voor 22 kinderen

> ‘bijna alle woonachtig naar den kant van Hattem,[19] van welke slechts 10 belijdenis des geloofs hadden afgelegd, en zijnde voor het grootste deel uit de geringe volks-klasse’.[20]

17 Men zie hoofdst.l, par.l.
18 Enige van deze personen werden echter niet aanstonds (of in het geheel geen) lid van de Afgescheiden gemeente; zij stonden bekend als ‘bijwoners’ (wellicht waren sommigen uit deze categorie doopleden); vgl. Teeuwen, *a.w.* 187-188.
19 Dat wil zeggen te Wapenveld en omgeving.
20 Herv. Ered. 25 febr. 1836, no.8; afgescheiden te Heerde betekent in dit geval onzes inziens: niet te Veessen of te Vorchten.

Op 12 september 1836 dienden enige personen wonende in de buurtschap Werven onder *Vorchten* een acte van Afscheiding in.[21] Doordat het papier waarop de acte staat, is afgesneden, zijn geen andere dan de volgende namen bewaard.

21 Archief Herv.gem. te Vorchten, ingekomen stukken 1836; men zie voor de gehele tekst Teeuwen, *a.w.* 33, 144.

Jan van Dijk en zijn vrouw: Aaltje Eilander; met 2 kinderen
Lubbigje Jakobs
Johan Hendrik Mentz en zijn vrouw; met 3 kinderen
Johan Justus Mentz
Derk Tiemen Zwerus

Het enige dat we weten over afscheiding te *Veessen* bestaat in drie vermeldingen in het 'Lidmatenboek' van de Hervormde gemeente aldaar.

Jan Blauwenoort	afgescheiden	juli 1839
Peter Slotwinkel	afgescheiden	5 februari 1838
Klaas Visser	afgescheiden	16 maart 1839

Naar aanleiding van bovengenoemd request - van 21 december 1835 - vraagt de gouverneur van Gelderland via de districtscommissaris van 'Over en Middelveluwe' aan de burgemeester van Heerde inlichtingen omtrent de 21 november aangestelde ouderlingen en diakenen. Diens oordeel valt lang niet mals uit. We plaatsen naast elkaar de formulering van de burgemeester[22] èn die welke de landsregering bereikt, zoals gevloeid uit de pen van de gouverneur.[23]

Steven Jans Mulder, ouderling 'molenaar te Wapenveld, is een man van een eerlijk karakter, doch zeer stijfdenkend en onverzettelijk in al zijn doen, bezit weinig kunde, hoort tot de ordentelijke burgerstand, heeft vrouw en zes kinderen, bezit nog al eenige invloed bij het domme gemeen zijner buurt'.	'Hij behoort tot den ordentlijke burgerstand en bezit nog al invloed'.
Jan Eilander, ouderling '... is een verlopen bouwman te Wapenveld, een brutale vlegel, onvatbaar voor alle redeneeringen, te lui om te werken, bezit bijna geen invloed'.	'... een verloopen boer, brutaal en lui, zonder vermogen of invloed'.
Johan Justus Mentz, diaken 'Een mensch van 32 jaren, woont te Werven gemeente Vorchten[24], zoon van een smit aldaar en is Duitscher. Een dom mensch zonder invloed, brutaal'.	'... zoon van eenen smid te Vorchten. Een Duitscher dom en zonder invloed'.
Harmen Hendrik Bunte, diaken 'Een mensch te Amsterdam geboren, opgevoed in deze Gemeente, oud 34 jaren.	'... varkensdrijver, zonder invloed noch vermogen'.

22 GA Heerde, Uitgaande stukken, 22 januari 1836.
23 Herv. Ered. 25 febr. 1836, no.8.
24 Bedoeld is de Hervormde gemeente te Vorchten. Zoals we in deze paragraaf reeds zagen, scheidde J.J. Mentz zich 12 september 1836 te Vorchten *schriftelijk* af.

Waanwijs, stijf van denkwijs, onvatbaar voor eenige redeneeringen, bezit weinig invloed, woont in de buurt Markluiden, Gemeente Heerde, van beroep Varkens Drijver'.

3. Het begin van de Afscheiding op het territoir van Epe; vereniging met de gemeente te Heerde

Zoals gezegd, hebben er twee kleine gemeenten bestaan op het grondgebied van Epe, namelijk Epe-Tongeren en Oene.

Epe-Tongeren

In het archief van de Hervormde gemeente te Epe vinden we slechts een signaal aangaande de Afscheiding: de notulen van de kerkeraad van 27 december 1835 vermelden dat Herman Mulder zich schriftelijk van de Hervormde kerk heeft afgescheiden en tevens heeft overgelegd een lijst van zestien personen ‘die zich mede aan onze gemeenschap onttrekken’ - acht van deze personen zijn ‘ledematen’, twee ‘niet-leden’ en zes ‘de jongste kinderen van... H. Mulder’. Brief en lijst worden in het archief niet aangetroffen.[25]

De rond 1925 afgebroken boerderij van Jan Peters van Tongeren te Tongeren (naar een schilderij in olieverf)

Op 5 januari 1836 wordt er een godsdienstoefening gehouden in de woning van de landbouwer Jan Peters van Tongeren te Tongeren.[26]

25 Reeds in 1935 was dit het geval: Teeuwen, *a.w.* 137-138.
26 GA Epe, Uitgaande stukken, 11 jan.1836.

Hoewel de veldwachter, op last van de burgemeester van Epe, mr. G.W. baron van der Feltz, een kijkje komt nemen, leidt de samenkomst niet tot een vervolging door de rechtbank te Arnhem, aangezien het aantal aanwezigen achttien bedraagt. Voor zover we kunnen nagaan is in deze bijeenkomst de kerkeraad van de kleine gemeente bevestigd: Herman Mulder als ouderling en Jan P. van Tongeren als diaken.[27] Half januari worden bij eerstgenoemde - hij woonde in een kleine boerderij in de buurtschap Wissel, tussen Epe en Tongeren gelegen - de glazen ingegooid. Op 30 januari 1836 schrijft de burgemeester aan de officier van justitie te Arnhem, dat 'deze man aan het hoofd staat van die weinige in deze Gemeente welke zich van de Hervormden hebben afgescheiden'.[28] Enige weken daarna meldt hij dat omstreeks half januari 'bij zekeren Herman Mulder,[29] die ouderling van de nieuwe gemeente alhier zich noemt, een glas is ingeslagen of gegooid'.[30]

Reeds 12 februari 1836 schrijft de burgemeester dat Brummelkamp zich voor het houden van bijeenkomsten niet langer houdt aan het bij de wet bepaalde aantal van twintig personen als maximum.[31] Het voortdurend laten bespieden van de handelingen van de Afgescheidenen, brengt dezen er toe, gedateerd zaterdag 23 juli 1836, een verzoekschrift te richten aan het gemeentebestuur, godsdienstig te mogen samenkomen op bepaalde tijden ten huize van J.P. van Tongeren.[32] Het request was geschreven door of namens onderstaande personen, inwoners van Epe.

H. Mulder en zijn vrouw met drie kinderen
J.P. van Tongeren

C. Bosch
G. (Lambertus Gijsberts?) Bosch en zijn vrouw
Roelof Bosch, rietdekker
W. Bosch
A. Kamper en zijn vrouw
Antoony Kooiman
W.R. van Tongeren

Aan dit lijstje was toegevoegd, dat het adres werd ingediend mede namens:

'Buiten Epe:
A. Brummelkamp, wonende te Hattem
P.B. Apeldoorn, wonende te Harderwijk'.

27 Zij worden als zodanig vermeld bij de presentie van de vergaderingen der classis Hattem van 5 maart 1838 tot 10 mei 1843.
28 GA Epe, Uitgaande stukken, 30 jan. 1836.
29 Zowel de spelling Harmen als Herman (Mulder) komt in de stukken voor.
30 Teeuwen, *a.w.* 111-112. Ook deze woorden doen uitkomen dat Mulder en Van Tongeren 5 jan. 1836 als ambtsdragers werden bevestigd.
31 GA Epe, Uitgaande stukken, 12 febr. 1836.
32 Men zond dit request op grond van het koninklijk besluit van 5 juli 1836 (EERSTE DEEL 402-404). Men mocht dan slechts samenkomen met personen (aan wie hoofd voor hoofd vergunning was verleend) uit één burgerlijke gemeente; de vergaderingen mochten in geen enkel opzicht het kenmerk vertonen van publieke eredienst (Bos, *Archiefstukken* III, 319).

Terzijde merken we op dat de archivalia aangaande de inkwartiering[33] ons nog twee namen van Afgescheidenen leren, namelijk weduwe Janus Jonker en B. IJsseldijk. Helaas vonden we aangaande genoemde Afgescheidenen te Tongeren c.a. geen andere gegevens.[34]

Op grond van het request begeeft zich de burgemeester, vergezeld van zijn veldwachter, zondagmorgen 24 juli 1836 naar de boerderij van Jan P. van Tongeren. Hij vindt daar een dertigtal mensen bijeen, onder wie A. Brummelkamp. De bedoeling, zo wordt hem duidelijk gemaakt, is het houden van een godsdienstoefening. De burgemeester geeft te verstaan dat het gezonden verzoek formeel niet in orde is; immers wat de 'indieners' hebben gedaan is niet het vereiste, persoonlijke requestreren, want alle namen zijn geschreven met één hand. Na een discussie die twee uren in beslag neemt - tijdens welke het aantal toehoorders was aangegroeid tot honderd en vijftig - laat Brummelkamp zich overtuigen, en verzoekt hij aan 'de toegevloeide schare' uiteen te gaan.[35] Het was ongetwijfeld juist gezien van de burgemeester dat het request niet in overeenstemming was met genoemd wettelijk voorschrift.[36] Maar het ontging hem dat ook aan andere voorwaarden niet werd voldaan, te weten dat geen personen uit een andere plaats mochten worden toegelaten en dat in het geheel geen *eredienst* mocht worden belegd. Slechts was toegestaan 'binnenshuis tot hunne oefening godsdienstig zamen te komen'. Evenals in zovele andere plaatsen, zullen ook de Afgescheidenen te Epe de weg van de 'vergunning' volgens het koninklijk besluit van 5 juli 1836, wel niet verder hebben bewandeld. Wat Brummelkamp betreft: het was één van de weinige keren, zo niet de enige maal, dat hij - zonder dat geweld door militairen dreigde - een 'toegevloeide schare' ontbond en geen godsdienstoefening hield. Heeft hij wellicht gedacht, dat het in de gegeven omstandigheden niet wijs zou zijn, de burgemeester tegen de zwakke gemeente te Tongeren c.a. in het harnas te jagen?

Eigen archief van de Afgescheiden gemeente te Tongeren (5 januari 1836 - begin 1843) is niet bewaard gebleven. Wat we verder van haar weten betreft uitsluitend de feiten aangaande de vervolging door de overheid. We willen deze - om verbrokkeling in ons relaas te voorkomen - hieronder mededelen.

Op zondag 23 oktober 1836 leidt Brummelkamp weer een godsdienstoefening ten huize van J.P. van Tongeren.[37] Op grond van een proces-verbaal komt de zaak in behandeling bij de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem. Het vonnis van 31 november 1836 betekent voor Brummelkamp

33 Men zie hierna.
34 Bijvoorbeeld jaar van geboorte, beroep. De bevolkingsregisters te Epe beginnen met 1860; een uitgebreid genealogisch onderzoek zou wellicht nog enige personalia boven water brengen.
35 GA Epe, Uitgaande stukken, 24 juli 1836 (rapport aan gouverneur). Uitvoerig over de gebeurtenissen op 24 juli 1836: Teeuwen, *a.w.* 114-116.
36 Men zie noot 32.
37 GA Epe, Uitgaande stukken, 25 okt. 1836.

een boete van *f* 100,-, voor J.P. van Tongeren wegens het afstaan van zijn woning *f* 50,-. In hoger beroep 12 januari 1837 te Amsterdam worden beide beklaagden vrijgesproken.[38]

Op 25 december 1836 wordt door de Afgescheidenen opnieuw een samenkomst gehouden van meer dan twintig personen, onder leiding van Brummelkamp. De gang van zaken is als in het hiervoor genoemde geval. Een veroordeling te Arnhem op 17 januari 1837 voor Brummelkamp *f* 100,- en J.P. van Tongeren *f* 50,- een vrijspraak te Amsterdam op 9 februari 1837.[38]

Tenslotte. Na de godsdienstoefening van 25 december 1836 roept de burgemeester de hulp in van militairen uit Kampen. Hij vreest de komende dagen een nieuw optreden van Brummelkamp. We weten dat van 1 tot 9 januari 1837 tien manschappen werden ingekwartierd bij Herman Mulder, een gelijk aantal bij Jan P. van Tongeren. Bij Bart Gijsberts Bosch drie man, bij B. IJsseldijk een dag twee man en zeven dagen een man, alsmede bij weduwe Janus Jonker gedurende een dag twee man. In totaal kwamen naar Epe een officier, een onderofficier, twee korporaals, een tamboer en twintig soldaten. Met uitzondering van de officier werden de militairen ondergebracht bij Afgescheidenen, teneinde op deze wijze te beletten dat in hun huizen godsdienstoefening werd gehouden. Evenals in andere plaatsen op de noord-oost Veluwe ontstond te Epe strubbeling over de uitbetaling van de kosten van huisvesting en voeding van de militairen. Pas op 14 juni 1837 keerde de burgemeester de desbetreffende bedragen aan de belanghebbenden uit.[39]

Oene

In het archief van de Hervormde gemeente te Oene worden twee (gedrukte) acten van Afscheiding bewaard. Beide stukken zijn ongedateerd, maar gezien de verdere ontwikkeling te Oene, vermoeden we dat zij in één van de laatste maanden van 1836 zijn ingediend.

Op grond van de ondertekening van beide acten en vermeldingen in een nader te noemen ledenregister van de C.A.G.K. te Heerde kunnen we de volgende lijst samenstellen van leden van de gemeente te Oene.[40]

Zwaantje Albers

Jenneken Alinks
Kijk Beumer (geb. 1807 te Oene) landbouwer en zijn vrouw: Roelofje Riphagen (geb. 1809 te Epe)
Grietje Boeve
Herman Bomhof
Teunis van Elen

38 GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv.no. 's 211 en 548; men zie ook hoofdst.23 noot 49.

38 GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv.no. 's 211 en 548; men zie ook hoofdst.23 noot 49.

39 Uitvoerig hierover Teeuwen, *a.w.* 121-126.

40 Van de meeste van deze personen vonden we geen of weinig biografische bijzonderheden; vgl. noot 34.

Gerrit Groothedde (1807 Twello) landbouwer en zijn vrouw:
Albert Logtenberg (1805 Oene) landbouwer en zijn vrouw: Jannetje Overbosch
Berend Logtenberg (1804 Oene) landbouwer en zijn vrouw: Willemina Kamphuis (1806 Twello)
Gerritje Logtenberg (1811 Oene) landbouwer
Hendrika Logtenberg
Jan Logtenberg (1796 Oene) landbouwer; overleden 1875

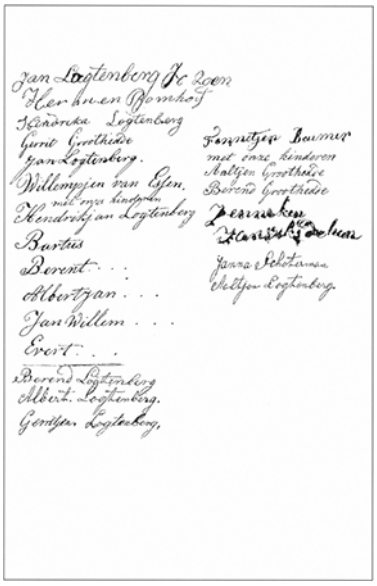

Acte van Afscheiding te Oene

Fenneken Beumer met 2 kinderen
Rijka Groothedde
Jenneken Hendriks de Haan
Zwaantje Hanekamp
Frederik Andries Kuiper (1808 Apeldoorn) landbouwer en zijn vrouw: Trijntje van Oene (1820 Heerde)
Aaltje Logtenberg (1802 Oene) landbouwer (zuster van Jan Logtenberg -geb. 1796)
Jan Logtenberg Jan Berendszoon (1796 Oene) landbouwer en zijn vrouw: Willempje van Essen (1798 Heerde) met hun kinderen[41]
Tonia Roessink
Janna Schoterman
Janna Westerink

De nog bestaande boerderij 'De kleine Voorne' te Oene, buurtschap Welsum

Ook aangaande deze gemeente willen we, enigszins vooruitlopende op de ontwikkeling binnen die te Heerde - waarin, zoals we zagen, Epe-Tongeren en Oene zijn opgegaan - de verdere, korte historie beschrijven. Wat de vervolging door de overheid betreft: naar aanleiding van door Brummelkamp geleide diensten zaterdagavond 11 maart en zondag 12 maart 1837 bij familie J. Logtenberg JBz. op 'De kleine Voorne' maakt de burgemeester van Epe procesverbaal op. Volgens de verklaring van enige getuigen zouden er ongeveer dertig mensen zijn geweest. Brummelkamp wordt 4 april 1837 te Arnhem veroordeeld tot *f* 100,- boete, J. Logtenberg en Gerrit Groothedde ieder tot *f* 25,-. Op 11 mei 1837 volgt te Amsterdam in hoger beroep voor de drie beklaagden vrijspraak. Eén van de getuigen in deze zaak verklaart dat Brummelkamp zaterdagavond heeft uitgesproken 'dat er nu eene gemeente gesticht is'; laatstgenoemde heeft daarna een ouderling en een diaken bevestigd.[42] Het is derhalve duidelijk dat de Afgescheiden gemeente te Oene *11 maart 1837* werd geïnstitueerd.

Ook zondag 7 mei 1837 werden op 'de kleine Voorne' een tweetal godsdienstoefeningen gehouden onder leiding van A. Brummelkamp. Er

41 Jan Logtenberg JBz. overleed eind 1839; hij was ouderling. Bij zijn huwelijk met Willempje van Essen - 5 okt. 1822 - was hij weduwnaar van Hendrikje Keizer.
42 GA Amsterdam, rechterlijke archieven 1811-1838, inv.no.549.

waren circa vijftig toehoorders. Op 6 juni 1837 wordt door de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem aan Brummelkamp *ƒ* 100,- boete opgelegd, alsmede aan J. Logtenberg en G. Groothedde ieder *ƒ* 50,-. In appel te Amsterdam volgde opnieuw vrijspraak op 20 juli 1837.[43]

Wat we verder weten aangaande de huisgemeente te Oene is merendeels vervat in een klein manuscript 'Handelingen van den Kerke raad der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Oene sedert derzelver Afscheiding van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur 1837'.[44]

De 'Handelingen' beginnen met een vergadering van de kerkeraad op 25 januari 1838. Aanwezig zijn: Jan Logtenberg JBz. ouderling, Gerrit Groothedde diaken en Berend Logtenberg 'kerkmeester'. Groothedde geeft rekening en verantwoording van de diaconale financiën. In 1837 werd ontvangen *ƒ* 29,90 en uitgegeven *ƒ* 2,85, zodat er een batig slot is groot *ƒ* 27,05. De volgende vergadering is een jaar later: 25 januari 1839. Dezelfde personen zijn aanwezig en het financiële verslag verschilt niet veel van het vorige. De noden en de daarmee verbonden diaconale uitgaven zijn ook over het jaar 1838 minimaal geweest.

Op 24 september 1839 wordt gemeld dat enige personen uit het naburige Veessen begeren zich bij de gemeente aan te sluiten. De vergadering van 20 november 1839 levert als presentie: Gerrit Groothedde diaken, Berend Logtenberg kerkmeester; de leden Rijk Beumer, Albert Logtenberg, Jan Logtenberg. Ouderling J. Logtenberg is overleden; in zijn plaats wordt 'met aller toestemming' Berend Logtenberg tot ouderling verkozen. Albert Logtenberg wordt kerkmeester.

Diaken Gerrit Groothedde vertrekt in februari 1840 naar Twello. Uit het verslag van de vergadering van 19 juni 1840 blijkt dat Frederik Andries Kuiper en Berend Logtenberg ouderling zijn, Rijk Beumer is diaken.

Na 19 juni 1840 worden in het handschrift nog zes vergaderingen genoemd; de laatste notulen zijn van 27 januari 1842. We vinden over het tijdvak juni 1840 tot januari 1842 geen belangrijke gebeurtenissen.

Epe-Tongeren en Oene met Heerde verenigd

Deze vereniging voltrekt zich, voor wat de notulen van de Afgescheiden gemeente te Heerde betreft, nagenoeg geruisloos. Een besluit aangaande de ontbinding van Epe en Oene alsmede betreffende het zich aansluiten van de leden bij Heerde, zoeken we in de notulen, plaatselijk en classicaal, tevergeefs. Teeuwen schrijft hierover:

> 'We moeten het ons zoo voorstellen: dat er aanvankelijk in Oene en Epe (Tongeren) zeer kleine huisgemeenten bestonden,[45] die een tijdlang

43 Als vorige noot.

44 Het handschrift bevindt zich thans in het bezit van de erven G.J. Logtenberg, Stokveldse weg 11 te Heerde. Een afschrift wordt bewaard in GA Epe.

45 Bij wat we reeds noemden aangaande de geringe grootte van Epe c.a. en Oene voegen we dat, volgens NCH 25 febr. 1839, art.4, Epe en Oene geen pogingen zullen doen door de overheid te worden erkend (en dan vrijelijk met meer dan twintig personen te kunnen vergaderen), aangezien zij "minder dan twintig volwassen menschen" omvatten.

afzonderlijke godsdienstoefeningen en kerkeraadsvergaderingen hielden, maar allengs in de grootere gemeenten zijn opgelost. Aanvankelijk komen ze ook als afzonderlijke kerken op de Provinciale en Classicale Vergaderingen voor'.[46]

46 Teeuwen, *a.w.* 147.

Uit de notulen van de kerkeraad te Heerde[47] lezen we af dat de ouderling (en) en diaken (en) van Epe en Oene hun ambtsdienst hebben gecontinueerd in de gemeente te Heerde. Op 29 december 1841 is ouderling Frederik A. Kuiper aanwezig in de vergadering van de kerkeraad aldaar; hij wordt 23 februari 1842 gevolgd door ouderling Berend Logtenberg en diaken Rijk Beumer. Geconcludeerd mag worden dat 'Oene' tot begin 1842 zelfstandig is geweest.[48]

Diaken Jan P. van Tongeren bezoekt de vergaderingen van de kerkeraad te Heerde vanaf 3 februari 1842 en ouderling Herman Mulder ingaande 4 april 1842. Epe-Tongeren zal derhalve haar zelfstandigheid eveneens begin 1842 hebben opgegeven.[49]

4. Vervolging te Heerde

De vervolging te Heerde - gedurende de jaren 1836 en 1837 - bevatte drie elementen: het opmaken van een proces-verbaal vanwege een verboden godsdienstoefening met als gevolg veroordeling te Arnhem en in hoger beroep vrijspraak te Amsterdam; het, onder bedreiging van ingrijpen door militairen, aan een groep Afgescheidenen gelasten uiteen te gaan en geen godsdienstoefening te houden, alsmede inkwartiering van soldaten. Aangezien het meeste van deze zaken en gebeurtenissen reeds werd gepubliceerd en slechts weinig bijzonderheden bevat relevant voor ons onderwerp, volstaan we met een verwijzing naar de literatuur.[50] We zullen in deze paragraaf slechts het belangrijkste noemen of samenvatten.

De samenkomsten van de Afgescheiden gemeente te Heerde werden gedurende de eerste jaren van haar bestaan merendeels gehouden in het huis en op het erf behorende bij de molen van Steven Jans Mulder te Wapenveld. De strafrechtelijke vervolging[51] begon met een bijeenkomst op Hemelvaartsdag 12 mei 1836. Beklaagden zijn A. Brummelkamp, Steven J. Mulder en Johan Justus Mentz 'de smid uit Werven'. Laatstgenoemde was reeds eerder (20 april 1836) 'betrapt' op het lezen van een preek voor meer dan veertig mensen, ten huize van Mulder. Ieder van hen wordt 31 mei 1836 te Arnhem veroordeeld tot betaling van *f* 100,- boete, maar in appel te Amsterdam vrijgesproken.

Dit proces wordt gevolgd door zes andere rechtsgedingen, alle met dezelfde afloop. Brummelkamp, als voorganger, wordt steeds veroordeeld tot *f* 100,- boete, Steven J. Mulder, voor het afstaan van zijn

47 Men zie hierna.

48 Enige zelfstandigheid bleef de eerste tijd over; NCH vermeldt een afvaardiging van Oene tot en met 10 mei 1843. Toch is niet uitgesloten, dat bedoelde afgevaardigden traditie-getrouw, hoewel behorende tot de kerkeraad van Heerde, afzonderlijk werden genoemd.

49 Vergelijk de vorige noot. Epe-Tongeren wordt - evenals Oene - in NCH bij de presentie afzonderlijk genoemd tot en met 10 mei 1843.

50 Teeuwen, *a.w.* passim 36-93.

51 Aangaande de hieronder te noemen processen vinden we de gegevens - zoals eerder genoemd: GA Amsterdam, rechterlijke archieven 1811-1838 - Correctionele vonnissen 1836-1837 (inv.no.'s 209-213); Processtukken criminele appelzaken 1836-1838 (inv.no.'s 547-548).

woning, tot *ƒ* 50,-. Maar in appel worden de beklaagden voortdurend vrijgesproken. Het staatje van data luidt als volgt.

datum samenkomst	***vonnis Arnhem***	***vrijspraak te Amsterdam***
21 aug. 1836	3 sept. 1836	15 dec. 1836
4 sept. 1836	19 sept. 1836	15 dec. 1836
27 okt. 1836	31 nov. 1836	12 jan. 1837
11 dec. 1836	27 dec. 1836	9 febr. 1837
5 febr. 1837	21 febr. 1837	6 april 1837
23 april 1837	9 mei 1837	22 juni 1837

Aan deze reeks dient te worden toegevoegd dat zondag 15 mei 1836 - de zondag na Hemelvaartsdag - een samenkomst in de woning van Mulder, die onder leiding van Brummelkamp zou worden gehouden, onmogelijk werd gemaakt door een detachement militairen, sterk 69 man.[52] De soldaten werden op deze dag voor het eerst ingekwartierd bij Afgescheidenen die rond de Wapenvelder molen woonden. Zij vertrokken reeds de volgende dag. Daarna is er - als de burgemeester nieuwe 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen' vreest - nog vier maal inkwartiering bij de Afgescheidenen te Heerde geweest - in 1836: 10 tot 12 september, 17 tot 19 september, 17 tot 27 december; in 1837: 11 tot 22 februari.

Evenals in andere gemeenten op de noord-oost Veluwe, heeft ook te Heerde de uitbetaling van de inkwartieringsgelden grote strubbeling opgeleverd. Pas op 7 december 1837 werd deze vergoeding aan de belanghebbenden ter hand gesteld.[53]

We zouden kunnen zeggen dat daarmee aan de vervolging te Heerde een einde was gekomen. Maar beter is een eerdere datum te noemen: de vrijspraak te Amsterdam 22 juni 1837. Immers, nadien is er ook geen inkwartiering meer geweest. In tegenstelling tot andere delen van het land[54] lieten de autoriteiten de Afgescheidenen verder ongemoeid. De vervolging was, gezien van de zijde van de overheid, weinig succesvol geweest. Ondanks het in beweging stellen van het apparaat der justitie, was uiteindelijke vrijspraak het enige effect. De inkwartiering leverde een voldoende vergoeding op en conflicten van de soldaten met hun gastheren of -vrouwen zijn voor Heerde niet geboekstaafd.

Toch kan de districtscommissaris het niet nalaten in januari 1838 aan de burgemeester te vragen hoe het mogelijk is dat in Heerde 'de verzameling van honderden Afgescheidenen nog ongestoord wordt toegelaten'. De burgemeester antwoordt gedateerd 12 februari 1838 onder meer:

> '... zoo heb ik de eer Uw Hgbr. te berichten, dat deze beschuldiging onjuist is, daar ik nimmer ongestoorde godsdienstoefeningen aan de

52 Uitvoerig Teeuwen, *a.w.* 41-44.

53 Teeuwen, *a.w.* 85.

54 Door de rechtbank te Gorinchem werden Gerrit Baay (Leerdam), Bastiaan Sterkenburg (Giessendam) en anderen in 1840, tezamen vijftig maal veroordeeld tot een boete van in totaal meer dan *ƒ* 5.000,-. Hoger beroep werd niet aangetekend, aangezien bekend was dat dit geen succes zou hebben. EERSTE DEEL 120-132.

afgescheidenen heb toegelaten, dan voor zoover zulks overeenkomstig was met bepaalde voorschriften; dat ik niet kan tegenspreken dat de afgescheidenen zich nu en dan in de buurt Wapenveld tot het houden hunner Godsdienst verzamelen doch dat

zulks altijd geschied zonder dat men hieromtrent geïnformeert is, terwijl men er in deze gemeente zelf niet over hoort spreken. Ik moet tevens te kennen geven, dat ik geene middelen weet om deze nu en dan plaats hebbende vereenigingen te beletten.'[55]

5. De molenaar Steven Jans Mulder

Een enkele biografische bijzonderheid aangaande Steven Jans Mulder, de molenaar te Wapenveld, die gedurende enige jaren, en met name in de tijd van vervolging de Afgescheiden gemeente te Heerde-Wapenveld, in zijn molenhuis gastvrijheid verleende.[56]

Steven Jans Mulder werd 17 augustus 1788 te Doornspijk (bij Elburg) geboren als zoon van de molenaar Jan Stevens Mulder en Jannigjen Boeve. Eind 1808 vestigt hij zich op de molen 'De Vlijt' te Wapenveld. In 1810 huwt hij de evenoude Hendrikje Jans Blaauw te Hattem; uit het huwelijk worden twee kinderen geboren. Begin 1820 overlijdt de echtgenote, oud 32 jaar. Midden 1823 hertrouwt Mulder; de bruid is de in 1787 te Doornspijk geboren Elisabeth Westerink.
Omstreeks 1827 is Steven Jans Mulder gedurende enige jaren ouderling van de Hervormde gemeente te Heerde. In deze tijd geniet hij een zekere welstand. Hij beheert de molen, alsmede een 'pelwerk',[57] een olieslagerij en een steenoven. Zoals we weten werd Mulder bij de instituering van de Afgescheiden gemeente te Heerde - 21 november 1835 - tot ouderling gekozen.
De notulen van 15 juli 1840 vermelden:
'Is gesproken over den ouderling Steven Jans Mulder en zijne huisvrouw, dewelke al voor lange niet wel vereenigt te saamen hebben kunnen leven. De oorzaken daaromtrent ontstonden uit veele oorzaaken dien wij alle niet weeten of met waarheid schrijven kunnen. Is gesproken over S.J. Mulder en zijne huisvrouw welke beide zich ergerlijk gedragen hebben in leven. De vergadering oordeeld daar dit kwaad zoo openbaar voor de wereld is bekend geworden en hier door de Gemeente des Heeren grootelijks ergernis gegeven is hun beide te zullen moeten sensureeren en dit ook aan de Gemeente op den eerskomende dag des Heeren bekent te maken.'.[58]
Voor beiden betekent dit afhouding van het avondmaal; voor Mulder bovendien schorsing als ouderling. De zaak dient op de classicale

55 GA Heerde, Uitgaande stukken 1838, 12 febr.
56 Enige genealogische bijzonderheden ontlenen we aan Teeuwen, *a.w.* 94-106, die primaire bronnen heeft gebruikt en vermeld.
57 Vermoedelijk is bedoeld een papiermolen.
58 Not. kerker. (C.A.G.K.) 15 juli 1840, art.2. De twist tussen beide echtgenoten vond, naar de overlevering wil (in 1935 - twee kleindochters) haar oorzaak of aanleiding in het, volgens de vrouw van Mulder, te veel bevoordelen in financieel opzicht van de twee kinderen uit het eerste huwelijk. (Teeuwen, *a.w.* 102) Uit het tweede huwelijk werden vier kinderen geboren.

vergadering van 19 augustus 1840, gehouden te Wapenveld. De echtgenote belijdt schuld, maar Mulder zegt bij zich in deze aangelegenheid geen zonde en schuld te zien.[59] Maar op de classicale vergadering van 9 december 1840 belijdt hij wel schuld; zijn schorsing kan worden opgeheven.[60] Dit wordt bevestigd in de vergadering van de kerkeraad van 1 januari 1841. We lezen dat wordt geoordeeld dat 'de sensuure van Mulder weerom moest opgeheven worden en erkent in die betrekkinge van zijn ouderlingschap zoo als hij voormaals gedient heeft...'.[61]
Op 5 mei 1841 is Mulder voor het laatst aanwezig in de vergadering van de kerkeraad. De volgende vergadering - althans welke is genotuleerd - is die van 9 november 1841, een hiaat van zes maanden. In de tussenliggende tijd is kennelijk verkiezing van ambtsdragers gehouden; Mulder is blijkbaar niet *herkozen*.

59 NCH 19 aug. 1840, art.2-6.
60 Idem 9 dec. 1840, art.8.
61 Not. kerker. 1 jan. 1841, art.3.

> Hij is daarna nimmer ouderling geweest; wel gold hij als raadsman voor velen. Elisabeth Westerink overleed eind 1861 te Wapenveld, oud 74 jaar.
> Over de laatste jaren van het leven van Mulder lezen we bij Teeuwen:[62]
> 'Aan het eind van zijn leven heeft Steven Jans de molen, waar hij zooveel lief en leed doorleefd had en zóó des Heeren weldaden opgemerkt, verlaten. Door doofheid en straks ook door kindschheid gekweld, vindt hij na het overlijden van zijn vrouw een onderdak in het huisje van de weduwe van zijn zoon Hendrik, Gerritje Pleiter.
> Later wordt hij inwonend bij zijn zoon Jacob, destijds molenaar op den tegenwoordigen "molen van Volkerts" aan den dijk. In de mulderswoning vlak tegenover de molenpoort heeft hij den 7den Januari 1874... het tijdelijke met het eeuwige verwisseld...
> Aan zijn vijf erfgenamen bleef voor ieder een som over van rond duizend gulden.'.

Wat de molen 'De Vlijt' betreft, is het volgende waard te worden genoemd.[63] In de *Zwolse Courant* van 24 december 1980 stond een artikel 'Kerstboodschap gebracht in de Wapenvelder molen "De Vlijt"'. In deze bijdrage werd de aandacht gevraagd voor het feit dat 21 december 1835 door Anthony Brummelkamp de gemeente te Heerde werd geïnstitueerd in het molenhuis en dat laatstgenoemde aldaar het kerstevangelie verkondigde. In de nacht na het verschijnen van dit artikel brandde de 220 jaren oude molen door 'onbegrijpelijke en duistere' oorzaak tot de grond toe af. Met behulp van vele giften en de opbrengst van acties is het gelukt op dezelfde plaats een nieuwe molen op te bouwen.

6. De archieven van de beide Afgescheiden gemeenten te Heerde; de eerste leden van de Afgescheiden gemeente (van 1835) te Heerde (-Wapenveld)

De Afgescheiden gemeente te Heerde - geïnstitueerd 21 december 1835 - brak, zoals vermeld,[64] 1 februari 1864 met het kerkverband; zij heeft later de naam Vrije Evangelische gemeente aangenomen. We zullen deze gemeente tot laatstgenoemde datum volgen.[65]

Het archief van de na herinstituering - 2 maart 1864 - ontstane Christelijke Afgescheiden gemeente bevindt zich ter plaatse.[66]

62 Teeuwen, *a.w.* 105-106.
63 Men zie ook het artikel van G. de Vries, 'Molen "De Vlijt" en de Afscheiding te Heerde' in *De Hoeksteen* 16 (1987) 109-111.
64 Men zie de inleiding van dit hoofdstuk en hoofdstuk 22, par.3
65 Haar archief wordt bewaard in GA Heerde. We raadpleegden Notulen kerkeraad augustus 1837-juni 1845; Notulen kerkeraad dec. 1845-mei 1861 (daarna hiaat van 1861 tot 1876); 'Lidmatenboek' 1835-1847 (daarna hiaat tot 1922!).
66 We raadpleegden Notulen kerkeraad 1864-1881; 'Namen der leden behoorende bij de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Heerde' (sedert 1864; 'Afgescheidene' is doorgehaald). Zoals genoemd, werd 'Wapenveld' 12 dec. 1861 zelfstandig.

De namen etc. der eerste leden van de Afgescheiden gemeente te Heerde (-Wapenveld) - sedert 1835 - zijn de hieronder genoemde.[67]

67 De gegevens zijn ontleend aan het archief van de Hervormde gemeente te Heerde, het eerste ledenregister (noot 65) en de bevolkingsregisters vanaf 1839 in de gemeente Heerde. Het geheel van deze 'namen der eerste leden' zal ongetwijfeld een enkele onvolkomenheid vertonen, vanwege enige met elkaar strijdige gegevens.

Het ledenregister spreekt van ‘bijwoners’ (=doopleden of belangstellenden). We krijgen de indruk dat het onderscheid tussen leden en bijwoners niet consequent is volgehouden.

De namen van degenen uit Epe c.a. en Oene die zich in 1842 bij Heerde aansloten - paragraaf 3 - zijn niet opgenomen.

cursief = tekent nader te noemen request aan de Koning 7 sept. 1841
V = scheidt zich af te Vorchten

	geb.j.	***geb.pl.***	
Johannes Lodewijk van Apeldoorn	1805	Heerde	bakker
en zijn vrouw: Hendrina Berends	1812	Apeldoorn	
Grietje Beekman met 2 kinderen	1809	Heerde	landbouwster
Johanna Hendriks (vrouw van Hendrik van Munster; 1798, Heerde, arbeider)	1794	Heerde	arbeidster
Hendrikje Berghout	1799	Heerde	
(vrouw van Klaas Boeve, 1804, Heerde, arbeider)			
Derkjen Boeve	1795	Heerde	
Harmen Derks Boeve en zijn vrouw:	1788	Heerde	arbeider
Hendrikje Egberts van Dijk	1781	Heerde	
met 6 kinderen			
Jan Boeve en zijn vrouw:	1802	Heerde	landbouwer
Jennigje Witteveen met 3 kinderen	1809	Doornspijk	
Klaas Boeve en zijn vrouw:	1797	Heerde	schaapherder
Hendrikje Eikelboom	1800	Heerde	
Herman Bomhof	1814	Epe	dagloner
Janna Bos			
Hendrik Bosch en zijn vrouw:	1818?		
Grietje Takken			
Janna Bosch			
Hendrik Brinkhuis	1788	Heerde	arbeider

	(vrouw: Bartha van Olst, 1787 Heerde)			
	Berendina Brouwer			
	Dries Brummel	1797	Heerde	landbouwer
	Harmen Hendrik Bunte en zijn vrouw:	1797	Amsterdam	arbeider
	Elisabeth van Lohuizen	1803	Heerde	
	met 3 kinderen			
	Gerrit Jurriëns Dekker en zijn	1769	Vaassen	dekker
	vrouw Egbertje Eijles	1769	Epe	
	George Deur en zijn vrouw:	1769		kleermaker
	Margje Visser met 2 kinderen			
	Willem Deur en zijn vrouw:	1822	Heerde	kleermaker
	Hendrikje Visser	1820	Heerde	
	Jan Disselhof	1796	Heerde	akkerbouwer
	Albert van Duren en zijn vrouw:	1810	Heerde	arbeider
	Hendrikje van Olst met 2 kinderen	1810	Heerde	
V	*Jan van Dijk* en zijn vrouw:	1811	Heerde	dagloner
V	Aaltje Eilander met 2 kinderen	1803	Vorchten	
	Cornelis Eikelboom	1806	Heerde	landbouwer
	Abel Eilander	1810	Heerde	arbeider
	Bartha Eilander	1818	Heerde	
	Evert Eilander Jz. en zijn vrouw:	1810	Heerde	knecht
	Margjen Horst			
	Gerrit Eilander			
	Jan Eilander en zijn vrouw:			
	Maria Abels			
	Lubbert Eilander en zijn vrouw:	1790	Heerde	akkerbouwer

Lutte (Lude) Immeker

Mergjen Hendrik

		geb.j.	***geb.pl.***	
	G.J. Hoogenakker			
	Jacob Hoogenakker			
	Jan ten Hove	1821	Heerde	landbouwer
V	Lubbigje Jacobs			
	Gerrit Keizer			
	Jan Keizer en zijn vrouw			
	Hermina ten Kley (Klei)			
	Gerrit Klomp	1807	Heerde	arbeider
	Peter Klomp	1838	Heerde	
	Aaltjen Koers			
	Gerrit Kroese			
	Dirkjen Langenberg			
	Heiltje Lauwrens			
	Gerrit Everts Liefers en zijn vrouw:	1781	Heerde	arbeider
	Aaltjen Keizer	1780	Heerde	
	Janna Geertruida van Luik			
	Maria Marselis			
	Gerrit Tiemens Marskamp	1793	Heerde	dagloner
	en zijn vrouw: Maria Elferink	1793	Voorst	
	Jan Jurriens Mentz			
V	Johan Hendrik Mentz en zijn vrouw:	1766	Vorchten	smid

	Johanna Blonk met 3 kinderen	1786	Borculo	
V	Johan Justus Mentz en zijn vrouw:	1803	Vorchten	smid
	Hendrikje van Keulen	1808	Windesheim	
	Gerrit (Jan?) Mulder	1823	Heerde	
	Steven Jans Mulderen zijn vrouw:	1788	Doornspijk	molenaar
	Elisabeth Westerink met 6 kinderen	1787	Doornspijk	
	Hendrik van Oene	1783	Heerde	schoenmaker
	Arend van Olst	1796	Heerde	landbouwer
	Egbert van Olst, weduwnaar van	1798	Heerde	schaapherder
	Aleida Beekman			
	Jan van Olst			
	Janna van Olst			
	Jennigje van Olst			
	Klaas van Olst			
	Berend van Ommen	1784	Hattem	landbouwer
	Mannes van Ommen			
	Lammert Overdijk			
	Gerrit Pleiter	1780	Heerde	landbouwer
	Ockert Salomon			
	Janna Schaap			
	Hendrika van der Sluis			

	Derk Steenbergen en zijn vrouw:	1791		akkerbouwer
	Jannigje Bitter	1795	Heerde	
	Egberdina Struik			
	Harm Vedder(s)			
	Aaltjen Visser, weduwe Daniel Eilander	1770	Heerde	landbouwster
	Aaltjen Vos			
	Evert IJzerman	1786	Heerde	arbeider
	Marten IJzerman			
	Peter IJzerman			
	en zijn vrouw:			
	Hermtje van Ommen			
V	Derk Tiemen Zwerus	1804	Vorchten	timmerman

7. Gemeentelijk leven augustus 1837 tot mei 1854; erkenning (1841); kerkgebouw

De notulen van de kerkeraad beginnen met '...Augustus 1837'.[68] Het blijkt dat dan J. Eilander en S.J. Mulder ouderling zijn; J. van Dijk[69] en J.J. Mentz diaken. Reeds een maand later wordt H. Bosch tot derde ouderling gekozen[70] en begin 1838 H.H. Bunte als derde diaken.[71] Uit enige plaatsen in de notulen zien we dat er, sedert het ophouden van de bemoeilijking door de overheid - midden 1837 - twee vergaderplaatsen zijn, namelijk de molen van Steven Jans Mulder te Wapenveld en vermoedelijk de grote boerderij van Arend van Olst te Markluiden, dichtbij Heerde.[72] Zo lezen we eind 1837:

> 'De Vergaderinge wijders besprooken hebbende om te laten [maken] 4 blikken bussen 2 voor de Armen en 2 voor de Kerke in de Gemeente Heerde en Wapenveld in het welke dat geld zoude worden gedaan dat in iedere Gemeente gekolloteert wordt.'.[73]

Reeds begin 1838 wordt er gesproken over de 'wenschelijkheid en moogelijkheid ter bekoominge van een gebouw waarin de Gemeente zoude kunnen samenkoomen',[74] maar het zal tot eind 1843 duren - naar we zullen zien - voordat te Heerde een eigen bedehuis kan worden betrokken.

Zoals we vermeldden, behoorde de voortrekker Steven Jans Mulder na 5 mei 1841 niet meer tot de kerkeraad. Een tweede man van het eerste uur, Jan Eilander, eveneens ouderling, werd 30 november 1840 geschorst.[75] Na een slepende procedure wordt hij in 1845 afgesneden als lid van de gemeente; hetzelfde gebeurt met zijn zoon Evert Eilander en zijn dochter Bartha. De grond voor deze excommunicatie is 'ontheiliging van den dag des Heeren'.[76]

In september 1841 is ds. H.G. Poelman te Hattem, consulent van Heerde. Ouderling zijn dan Hendrik Bosch, Harmen Hendrik Bunte en Johan Justus Mentz; diaken Jan van Dijk, Gerrit Klomp en Hendrik van Oene.

68 De notulen zijn vaak zeer onvolledig; zo worden het beroepen van de eerste predikant G. Wissink en diens komst (bevestiging etc.) in het geheel niet genoemd. 'We kunnen er niet aan denken een volledige geschiedenis van Heerde's kerk uit de eerste jaren op te bouwen. Teveel bouwstoffen ontbreken.' (Teeuwen, *a.w.* 146)

69 De burgemeester noemde in plaats van J. van Dijk, H.H. Bunte als diaken (par.2).

70 Not. kerker. 27 sept, 1837, presentie.

71 Idem 1 febr. 1838, presentie.

72 Teeuwen, *a.w.* 148.

73 Not. kerker. 4 okt. 1837, art.3.

74 Idem 22 febr. 1838, art.9.

75 Idem 30 nov. 1840, art.7.

76 Idem 1 april 1841, art.2; 29 mei 1845, art.5. De aard van de zondagsontheiliging wordt in de notulen niet omschreven. We krijgen de indruk dat Jan Eilander en zijn twee kinderen in het geheel niet meer ter kerk kwamen, wellicht vanwege aan Eilander Sr. gedane verwijten van het maken van schulden (not. kerker. 4 nov. 1840, art. 5, 30 nov. 1840, art. 6-7).

Op 7 september 1841 wordt een request tot de Koning gericht, waarin erkenning wordt gevraagd.[77] Als reglement wordt aanvaard dat van de Afgescheiden gemeente te Groningen, een variant van het 'Utrechtse reglement'. Het adres wordt door 24 personen - van het mannelijke geslacht - ondertekend.[78] De gemeente wordt erkend bij Koninklijk besluit van 17 november 1841, no.70.[79] Gezegd mag worden dat zij door Koning Willem II en de minister van Hervormde Eredienst soepel is behandeld; immers zij bezat nog geen kerkgebouw. De desbetreffende bepaling in het K.B. luidt: 'Deze gemeente zal hare openbare Eeredienst uitoefenen in het gebouw, hetwelk te dien einde door de adressanten te Heerde wordt opgerigt'. De notulen zijn op dit punt vaag. Begin 1841 vinden we:

> 'Heeft de Gemeente onder en met elkander gesprooken over een Huis des gebeds waar de Godsdienst in mag uitgeoefend worden en ook de plaats waar of dit huis het geschikste en tot het meeste bevorderinge der gemeente na den mensch gesprooken zoude moeten zijn en de Gemeente oordeelt eenpaarig van Heerde een weinig bezijden.'.[80]

Het eerste kerkgebouw van de Afgescheiden gemeente te Heerde, thans Bonenburgerlaan 68. Foto uit circa 1950

Verder gewagen de notulen niet van kerkbouw; hetzelfde was overigens het geval ten aanzien van de aanvraag tot erkenning. Het kerkgebouw is

77 Herv. Ered. 6 nov. 1841, no.4.
78 Men zie paragraaf 6.
79 Het wordt bewaard Herv. Ered. 20 nov. 1841, no.8. Men zie voor de gehele tekst van request en koninklijk besluit Teeuwen, *a.w.* 164-168.
80 Not. kerker. 2 maart 1841, art.6.

in 1842 verrezen en wel aan de Bonenburgerlaan, thans no.68 en in gebruik als bedehuis van de Gereformeerde kerk te Heerde.[81]

Hoewel in de notulen wel wordt gesproken van voornemens een predikant voor de gemeente te zoeken, lezen we niets over het beroep uitgebracht op ds. Garrit Wissink, te Genemuiden en Mastenbroek. Toch vinden we hem vanaf 29 december 1842 in de vergaderingen van de kerkeraad.[82] Ds. Wissink stond te Heerde tot 16 augustus 1853.[83]

In het tijdvak 1843 tot 1849 zijn de volgende personen ouderling: Johannes Lodewijk van Apeldoorn, Hendrik Bosch, Harmen H. Bunte, Frederik A. Kuiper (Oene), Berend Logtenberg (Oene), Johan J. Mentz, Herman Mulder (Epe); diaken: Rijk Beumer (Oene), Kornelis Eikelboom, Lubbert Eilander, Gerrit van Essen, Gerrit Klomp, Hendrik van Oene, Jan P. van Tongeren (Epe).

Gezegd mag worden dat de kerkeraad in deze jaren de handen vol had. In de notulen wordt een groot aantal overtredingen van het zevende gebod genoemd. Schuldbelijdenis wegens gedwongen huwelijk is bij herhaling aan de orde. Daarnaast trekt het de aandacht hoezeer de ontplooiing van het gemeentelijke leven werd geremd doordat het kerkgebouw op grote afstand stond van de plek waar vele leden woonden.

> 'Men kwam uit het Overijsselsche,[84] uit Wapenveld, uit Tongeren, uit Gortel achter Epe - en jarenlang heeft men de tocht iederen Zondag over de toenmaals slechte landwegen van de Veluwe gedaan.'[85]

Het verwondert niet dat er - ook rond 1850 - gezelschap werd gehouden door personen die in hetzelfde dorp of dezelfde buurtschap woonden. Dit gebeurde, voor zover we weten te Heerde, Oene en Wapenveld. Op de kerkeraad wordt de vraag gesteld of deze gezelschappen 'kerkelijk' zijn. De broeders uit Oene en Wapenveld beantwoorden deze vraag bevestigend; de op het gezelschap gecollecteerde gelden worden aan de diakenen afgedragen. Maar J.L. van Apeldoorn verklaart dat 'zijn' gezelschap, namelijk te Heerde, 'huisselijk' is en dat de opbrengst van de col-

81 Het enige stuk dat rechtstreeks met de kerkbouw in verband staat is een acte van 12 februari 1842 inzake de aankoop door de C.A.G.K. te Heerde van een stuk grond nabij de huidige Bonenburgerlaan (dan omschreven als 'een akker bouwland gelegen in het Lange Slag bij het dorp, groot vijf en twintig roeden zestig ellen' alsmede een stuk land groot een roede en zestig ellen). Vgl. Teeuwen, *a.w.* 168-169.

82 We kennen de datum van bevestiging niet. De vergadering van de kerkeraad, vóór die van 29 december, was die van 29 september 1842. Merkwaardig is dat *Honderd vijftig jaar* onder Genemuiden vermeldt dat G. Wissink aldaar 27 januari 1843 afscheid heeft genomen. *De Haas* I, 292: Wissink kwam 3 febr.1843 te Heerde.

83 Garrit Wissink werd 27 aug. 1812 te Varsseveld geboren en overleed 19 dec. 1888 te Appelscha. Hij werd opgeleid door ds. A. Brummelkamp, te Hasselt en Schiedam. Candidaat 25 sept. 1840. Men zie voor zijn examen *Handelingen en Verslagen* (1840) 235; DERDE DEEL register. Predikant te Genemuiden en Mastenbroek 1840; Heerde eind 1842 of begin 1843; Beetgum 1853; Appelscha 1855. Gehuwd met Geertrui Louisa Franken van Quakkenbrugge (n) Wentink (overl. 1855). Tweede huwelijk 1861 met Tjakelina Boukema. Men zie verder voor hem *De Haas* I, 292.

84 Er woonden leden te Olst; deze plaats strekt zich gedeeltelijk ten westen van de IJssel uit.

85 Teeuwen, *a.w.* 175.

lecte zal worden besteed waar en wanneer dit nodig is.[86] Kort daarna spreekt de kerkeraad over 'het gebouw dat te Wapenveld staat gebouwd te worden tot vergaderplaats... Sommige keurden het geheele bouwen af, andere in zoo ver dat zij [dit] dadelijk niet noodig hebben'.[87] Besloten wordt dat er een deputatie naar Wapenveld zal gaan om te beduiden dat 'zij niet grooter moeten bouwen als dadelijk behoefte is'.[88] Wapenveld zet hiermee de eerste stap op weg naar de zelfstandigheid. Men begeert een kerkgebouw dicht bij huis; zo was de Afscheiding aldaar ook begonnen - immers, de eerste tijd kerkte men in de molen van Mulder. Begin 1852 vinden we in de notulen dat de leden te Wapenveld de laatste tijd slecht opkomen te Heerde. In dit geval moeten we aannemen dat is bedoeld: de leden van de kerkeraad te Wapenveld woonachtig. Want er wordt besloten 'dat de kerkeraad niet zou gebonden zijn om iedere maand te Heerde *mee* te vergaderen, maar ook daar zou kunnen doen, tenzij er bijzondere zaken waren'.[89] Toch komt men niet geheel uit de problemen, waarna 'Wapenveld' de zaken op de classicale vergadering brengt. Deze neemt het volgende zes-ledige besluit.[90]

> 'De Wapenveldsche broeders mogen voortgaan in het houden van Godsdienstoefening des Zondags namiddag, inzonderheid voor de ouden, zwakken en jeugdigen.' Zij mogen niet eisen dat de predikant daar komt preken en catechiseren.
> De Wapenvelders zullen 'de armecenten geven in de Diaconiekas en de helft der kerkcenten in de kerkekas der Heerder gemeente, of anders 100 gulden in een jaar buiten de armecenten'.
> Zij zijn verplicht zoveel mogelijk in de Heerder kerk te 'parochieeren', de schulden te helpen dragen en de kerkeraadsvergaderingen bij te wonen.
>
> 'De Wapenveldsche broeders zullen met toestemming van den Heerder predikant den naastbijzijnde predikant mogen verzoeken en laten prediken.'
>
> 'Moet de Heerder gemeente den predikant vrijheid geven om nu en dan naar Wapenveld te gaan prediken'.

We zullen in de volgende paragraaf zien dat de beide delen van de gemeente op het grondgebied van Heerde onder dit 'contract' een kleine tien jaar hebben geleefd - 12 december 1861 wordt de kerk te Wapenveld geïnstitueerd. Echter, al spoedig blijkt dat een aantal leden te Wapenveld sympathie heeft voor de Kruisgezinden. De anderen hebben blijkbaar niet willen of kunnen beletten, dat de bekende Kruisdominee Derk Klinkert (Zwolle) enige malen voor de groep te Wapenveld preekt.[91] De volgende stap in deze ontwikkeling is dat circa 28 belijdende leden te Wapenveld zich aansluiten

86 Not. kerker. 31 jan.1850, art.7.
87 Idem 1 april 1850, art.5.
88 Idem, art.8.
89 Not. kerker. 2 jan. 1852, art.8.
90 NCH 24 febr. 1852, art.6.
91 Not. kerker. 8 sept. 1852, art.3; NCH 16 nov. 1852, art.10.

bij de Kruisgemeenten.[92] De datum van instituering staat niet vast, maar zij moet begin 1853 worden gezocht.[93] In het

92 Not. kerker. 11 nov. 1852, art.2; NCH 16 nov. 1852, art.12.

93 Men zie het volgende hoofdstuk. De ‘Acte van verbintenis’ die we daar zullen noemen, spreekt van ‘1853’. In de notulen van de Algemene vergadering van de Kruisgemeenten gehouden 7 en 8 september 1853 wordt ‘Wapenveld’ (voor het eerst) genoemd. *(NAVGK* 199)

volgende hoofdstuk geven we over deze gemeente enige bijzonderheden.

8. Gemeentelijk leven mei 1854 tot 1 februari 1864; de 'breuk' in de gemeente

Ds. Evert Teunis stond te Heerde als predikant binnen het verband van de Afgescheiden kerken, van 28 mei 1854 tot 1 februari 1864. Op laatstgenoemde datum onttrok hij zich met een deel van de gemeente, zoals we uitvoerig uiteenzetten in hoofdstuk 22, paragraaf 3. Allereerst vermelden we echter dat de notulen van de kerkeraad afbreken met 5 mei 1861.[94] Met het oog hierop zullen we - in het volgende hoofdstuk - de bijzonderheden waaronder binnen de gemeente te Heerde het zelfstandig-worden van die te Wapenveld zich voltrok (*eind* 1861) uit de classicale notulen aflezen.

Noch deze bescheiden, noch de stukken van de kerkeraad leren ons welke personen op het tijdstip van de 'breuk' ambtsdrager waren. Volgens een rechterlijke uitspraak over de kerkelijke goederen - men zie de volgende paragraaf - waren, afgezien van ds. E. Teunis, toentertijd ouderling: M. Bredenhof, H.H. Bunte, H. de Groot, J. Kamphuis, F.A. Kuiper en G. Mulder Hz. Diaken: H. Boeve Hz., D. Brummel, H. Kamphuis en B. Logtenberg Jz. In dezelfde 'uitspraak' vinden we dat ook A. Ridderbroek en B. Wonink, 'oud-ouderlingen' waren - 'oud-diaken' was G. Franse; ook deze laatste drie volgen ds. Teunis.[95] Daarentegen bleven M. Bredenhof en F.A. Kuiper het kerkverband trouw.

Zien we het goed, dan was Berend Logtenberg (geb. 1804) de eerste die verzet aantekende tegen de afwijkende gevoelens van ds. Teunis.[96] Hij ontving hierin weldra steun van Adriaan W. van Apeldoorn, Johan L. van Apeldoorn, Jan van Boven, Dries Kroeze, Cornelis Marskamp, Arend van Olst, Goos van Werven en schipper Take van der Weijde.[97] Laatstgenoemde, hoewel wonende te Dedemsvaart, bezocht regelmatig de kerkdiensten te Heerde.

9. De Afgescheiden gemeente opnieuw geïnstitueerd: 2 maart 1864

Vanwege de gebeurtenissen te Heerde wordt 12 februari 1864 te Het Loo een 'extra classicale vergadering' gehouden.[98] Van 'Heerde' zijn aanwezig Maas Bredenhof, ouderling tevens kerkvoogd en Frederik Andries Kuiper, ouderling - beiden zijn 'getrouw gebleven'; alsmede Jan Lodewijk van Apeldoorn en Berend Logtenberg - dezen worden aangeduid als 'twee Commissie leden uit de gemeente Heerde'. De

94 En worden in 1876 voortgezet als notulen van de 'Vrije gemeente' (vgl. noot 65).
95 G. Mulder Hz. brak reeds na korte tijd met de groep-Teunis. Aart Ridderbroek, landbouwer, oefenaar, was één van de meest-toegewijde volgelingen van ds. E. Teunis. Na het overlijden van laatstgenoemde - in 1867 - leidt (ds.) Ridderbroek de gemeente; hij zelf overlijdt in 1883. Men zie Westrate, *a.w.* 16-17.
96 Not. kerker. 8 juli 1858, art.7.
97 Idem 5 sept. 1859, art.6; 2 okt. 1860, art.5-6.
98 Voor deze vergadering putten we uit NCH 12 febr. 1864, presentie en art.4-10.

broeders uit Heerde ontvangen van de vergadering het advies te trachten, zo nodig met behulp van de arrondissementsrechtbank te Arnhem de kerkelijke goederen voor de gemeente te behouden. Deze raad wordt opgevolgd,

maar genoemd college spreekt 9 maart 1865 uit dat de goederen zullen verblijven aan de groep-Teunis.[99] Nadat de rechtbank heeft geconstateerd op welke wijze de gemeente werd erkend, namelijk bij het door ons genoemde koninklijk besluit van 17 november 1841, no.70, welke erkenning mede geschiedde op grond van het reglement van Groningen, spreekt zij onder meer uit

> 'dat hieruit volgt, dat de Christelijk afgescheiden gemeente van Heerde niet als een onderdeel van het Christelijk afgescheiden kerkgenootschap maar als eene op zich zelf staande gemeente is toegelaten; dat er ook later geene verpligting voor die gemeente tot vereeniging met dat kerkgenootschap is ontstaan, doch dat de toetreding tot dat kerkgenootschap eene geheel vrijwillige daad van die gemeente geweest is, terwijl, daar niet blijkt van eenige door de gemeente op zich genomen verpligting om voor altoos of gedurende een bepaalden tijd met het kerkgenootschap, aan hetwelk dezelve zich vrijwillig had aangesloten, vereenigd te blijven, die gemeente de vrijheid behield dat kerkgenootschap weer te verlaten; dat dien ten gevolge het verlaten van het kerkgenootschap geen invloed konde uitoefenen op het bestaan der gemeente als zoodanig, maar deze in alle overige opzigten dezelfde bleef als vroeger, en derhalve de bestuurders der gemeente, door het verlaten van het kerkgenootschap te weeg te brengen, geenerlei wijziging in hunne eigene beschikking tot de gemeente veroorzaakten...'.

Als commentaar op deze uitspraak diene in de eerste plaats dat door beide partijen in het rechtsgeding het woord 'kerkgenootschap' was geïntroduceerd, maar dat van de zaak door dit woord uitgedrukt, ten aanzien van de Afgescheiden gemeenten geen sprake was. Verder, dat - zoals we zagen aan het slot van hoofdstuk 1 - na de uitspraak in de provinciale vergadering van Gelderland de vraag werd opgeworpen, of het niet goed zou zijn, ter voorkoming van situaties als te Heerde, 'middelen te beramen door de Hooge Regering te worden erkend als Provinciale Vereeniging van Afgescheidene Gemeenten'. Tot zodanige stappen is het echter niet gekomen.

De consulent J.W. de Lang te Wapenveld rapporteert in de genoemde classicale vergadering het volgende.

> 'De oproeping en vergadering van de mansleden, die eenparig de beide ouderlingen Bredenhof en Kuiper erkenden als hunne dienstdoende ouderlingen en dat zij als zoodanig op de Klasse zouden verschijnen om het belang der gemeente te behartigen; dat nevens hen twee leden als commissie waren gekozen om met hen op de Klasse te verschijnen.'

Echter:

> 'Voornoemde ouderlingen dienen hun bezwaar in om als ouderlingen te kunnen voortdienen over een *gedeelte* der gemeente Heerde. Hun word

99 De uitvoerige uitspraak werd gepubliceerd in *Weekblad van het regt*, 's-Gravenhage (28) 25 jan.1866, 1-3. De redactie van dit blad deed aan de uitspraak de volgende regels voorafgaan. 'Is de Christelijke afgescheidene gemeente van Heerde als eene op zich zelf staande gemeente, en niet als een onderdeel van het Christelijk afgescheiden kerkgenootschap toegelaten? - Ja.'

de opmerking gemaakt, dat dat *gedeelte* der gemeente Heerde werkelijk *de gemeente* was, wijl het zijne verbinding had verklaard aan de Christelijke Afgescheiden Kerk, waarvan Ds. Teunis c.s. zich had losgerukt en dat hij c.s. geen deel der gemeente uitmaakte krachtens zijne ontbinding, en dat zij (de beide ouderlingen) als wettige ouderlingen in functie waren.'.

De classicale vergadering oefent in allerlei toonaarden aandrang uit op Bredenhof en Kuiper, waarbij inzonderheid de praeses, G.W. van Houte (Elburg) 'met vele broederlijke opwekkingen en zeer doeltreffende voorbeelden' aantoont dat op beiden 'een roeping rust'. Toch volharden de twee ambtsdragers in hun gevoelen, namelijk dat zij hun bediening niet kunnen voortzetten. De vergadering draagt dan aan de beide 'Commissie leden' op, alles wat mogelijk is te doen de kerkelijke goederen te behouden. Bredenhof heeft zijn overtuiging in dezen laten varen, maar Kuiper is na begin 1864 geen ouderling meer geweest.[100]

Ds. J.W. de Lang weet echter als consulent aanstonds orde op zaken te stellen in de gehavende gemeente.[101] Dit blijkt uit het 'Voorberigt' in het nieuwe notulenboek, dat als volgt luidt.

> 'Reeds dadelijk na de acte van afscheiding van het Christelijk Afgescheiden Kerkbestuur in Nederland van den Predikant Evert Teunis, eenige Ouderlingen en Diakenen, alsmede oud-ouderlingen en een oud-diaken gegeven den 1e Febr. 1864 en ingediend aan den Correspondent der Klassis Hattem Ds.W.F. Postmus te Wezep, is de gemeente te Heerde met twee ouderlingen Maas Bredenhof wonende te Heerde en Frederik Andries Kuiper wonende te Oene, die met voornoemden predikant E.T. c.s. niet konden bewilligen om de Chr.Afg.Kerk te verlaten, door den Consulent Ds. J.W. de Lang Predikant te Wapenveld den 11e Febr. 1864 te zamengeroepen. De gemeente betuigde in hare mansleden van haar standpunt als Christelijke Afgescheidene nimmer terug te treden gelijk haren herder E.T. c.s. gedaan had die als een trouweloozen herder had verlaten.
>
> Zij begeerde dus als bij vernieuwing te worden zamengesteld, terwijl zij zich verbonden gevoeld aan de Formulieren van Eenheid, Dordsche Kerkorde en de handelingen der Sijnoden van de Chr.Afg.Kerk gegrond op Gods Woord. Er bestond behoefte aan een volledigen kerkeraad. Dientengevolge werd de gemeente - welke om hare openbare predikdienst uitteoefenen, vergaderde in de woning van Arend van Olst te Heerde, omdat E. Teunis c.s. het kerkgebouw der gemeente nog gebruikte voor zijne willekeurige predikdienst - bekend gemaakt op Zondag den 28 Febr. 1864 dat de mansleden verzocht werden zich den 2e Maart e.k. te vergaderen bij Aart van Ommen te Heerde ten einde Ouderlingen en Diakenen te kiezen.
>
> De vergadering aanwezig zijnde, zijn bij de stemming tot Ouderlingen gekozen de broeders: Willem Jan Keijzer te Heerde, Roelof van de Hoeve te Epe, Berend Logtenberg te Oene[102]; tot Diakenen: Johannes Lodewijk

100 Wellicht was Kuiper reeds in 1864 niet sterk meer. Hij overlijdt in 1867. Toch tekent hij de begin 1864 aangelegde 'Acte van Verbintenis' voor ambtsdragers, die zich bevindt voorin het Notulenboek 1864-1881.

101 We putten voor het volgende merendeels uit 'Notulen kerkeraad 1864-1881' en uit 'Namen der leden behoorende bij de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Heerde' (het woord 'Afgescheidene' is doorgehaald).

102 Het stuk noemt slechts de *voorletters van* de ouderlingen en diakenen. We merken op dat Maas Bredenhof ouderling *blijft*. Zoals reeds vermeld trad F.A. Kuiper af. De B.

van Apeldoorn te Heerde, Aart van Ommen idem, Albert Logtenberg te Oene.
Deze broeders twee keer der gemeente als gekozene Ouderlingen en Diakenen bekend gemaakt zijnde, zijn, terwijl er geen reclamen tegen hen werden ingebragt, door voornoemden Consulent den 20 Maart 1864 in het midden der gemeente bevestigd.
Aldus trad de gemeente, ofschoon beroofd van haar kerkgebouw en wettige eigendommen, als bij vernieuwing voort in hare werking als vroeger, terwijl zij tot hare groote blijdschap en dankbetuiging aan den Heere telkens de zuivere prediking van Gods Woord door Predikanten en Studenten van de Theologische School te Kampen mogt aanhooren.

Logtenberg (geb. 1804) hier genoemd, moet niet worden verward met B. Logtenberg Jz. die ds. Teunis volgde.

> Met het oog op den Heere en de bede tot Hem, dat Hij haar door Zijnen Geest in de waarheid leiden, en door Zijne genade haar sterke en trooste, en dat Hij als haren eenigen Herder haar beware voor kwade arbeiders die de waarheid Gods in Christus Jezus niet handhaven, noch Sions heil bedoelen, en die als wolven Zijne kudde verwoesten, treedt zij voort in de mogendheid des Heeren Heere, terwijl zij de bede uit:
> Onze hulpe zij in den naam des Heeren, Die hemel en aarde gemaakt heeft, Amen!
> Gedaan te Heerde den 11 April 1864
> Namens de Kerkeraad
> (get.) J.W. de Lang, Consulent h.t. praeses
> W.J. Keijzer Scriba Ouderling'

10. Erkenning; kerkgebouw; eerste leden van de gemeente (1864)

Aangezien bij het ontstaan van deze gemeente voor een deel reeds de tweede generatie na de Afscheiding aantreedt, volstaan we - na de omvangrijke ledenlijst van paragraaf 7 - met het noemen van de 38 personen die het request aan de Koning ondertekenden alsmede voor zover dezen waren gehuwd en hun echtgenoten eveneens tot de gemeente behoorden, ook déze personen; tevens vermelden we de leden uit het dorp Epe en de buurtschap Oene, aangezien slechts een enkele van deze beide groepen het request tekende als behorende tot een andere burgerlijke gemeente. Het adres werd (pas!) in 1868 verzonden.[103]

Het bedoelde request is uitermate beknopt; uitvoeriger was - op het tijdstip van verzending, 4 november 1868 - niet nodig.[104] Afgezien van aanhef etc. luidt het als volgt.

> 'Met verschuldigden eerbied geven de ondergetekenden aan Uwe Majesteit te kennen, dat sedert achttien honderd vier en zestig te Heerde eene zelfstandige gemeente bestaat, waarvan de eerstondergeteekenden de eer hebben, Leeraar, ouderlingen en diakenen te zijn, en nemen de vrijheid van Uwe Majesteit te verzoeken, dat het haar gelieve, deze gemeente onder den naam *Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Gemeente* te erkennen, terwijl zij hierbij overleggen het reglement van bestuur van hare gemeente.'[105]

De gemeente wordt niet zo zeer erkend, als wel de regering verklaart bij dispositie van 9 januari 1869 dat 'het bericht van het bestaan der gemeente voor kennisgeving wordt aangenomen; tevens wordt geconstateerd dat zij in het bezit is van 'kerk, pastorie en predikant'.[106] Hoewel de gegevens over het stichten van een kerkgebouw uiterst summier zijn, weten we toch dat dit is gebeurd in 1865. Volgens de notulen

103 Het in noot 101 genoemde ledenregister is onzes inziens volledig en nauwkeurig.
104 Het request wordt bewaard Herv. Ered. 9 jan. 1869, no. 12.
105 Het reglement was dat van Rijnsburg (bijlage III).
106 Men zie noot 104.

van de kerkeraad wordt er dan een obligatie-lening uitgegeven.[107] Het gebouw verrijst aan de Kanaalstraat; ook thans is het als bedehuis in gebruik.

De lijst van de eerste mannelijke leden die het request tekenden, eventueel ook hun echtgenoten, alsmede van de eerste leden woonachtig te Epe en Oene, luidt als volgt.

107 Not. kerker. 6 sept. 1865, art.3. Men zie ook: Peddemors, *a.w.* 7.

Jan Alting, predikant en zijn vrouw: Dina Olden Epping
Jan Lodewijk van Apeldoorn, ouderling en zijn vrouw: Hendrina Berends
Maas Bredenhof, ouderling en zijn vrouw: Janna van Olst
Roelof van de Hoeve, Epe, ouderling en zijn vrouw: Maria Norel
Willem Jan Keijzer, ouderling
Berend Logtenberg, Oene, ouderling en zijn vrouw: Willemina Kamphuis
Albert Logtenberg, Oene, diaken
Arend van Olst, diaken en zijn vrouw: Hendrika Eikelboom
Aart van Ommen, diaken en zijn vrouw: Geertje Boeve

Heerde/Epe
Adrianus Willem van Apeldoorn
Gerardus van Apeldoorn
Jan Lodewijk van Apeldoorn JLz.
Willem Jan van Apeldoorn
Sebes van de Beek en zijn vrouw: Machteld Berg
Egbert Beekman en zijn vrouw: Jantje Eikelboom
Jan van Boven en zijn vrouw: Jennigje Wienen
Koendert Breken en zijn vrouw: Gerritje Boers
Willem Deur en zijn vrouw: Hendrikje Visser
Gerrit Eikelboom en zijn vrouw: Johanna?
Kornelis Eikelboom
Willem Arend Eilander en zijn vrouw: Janna Boeve, beiden te Epe
Johannes Huizeboom en zijn vrouw: Geziena van der Wal
G.J. Kolholt
Gerrit Jan Lodewegen en zijn vrouw: Janna Steenbergen
Hendrik Lodewegen
Cornelis Marskamp en zijn vrouw: Aaltje Liefers
Albert Montizaan
Joachim Montizaan
Johannes Montizaan
Harmen van Olst en zijn vrouw: Dirkje van Essen
Jan van Ommen en zijn vrouw: Annigje Eikelboom
Lul of Riphagen
Berend Roozendaal
Jacob Stevenhagen
Hendrik Vorstelman
Take van der Weijde
Gosen van Werven en zijn vrouw: Hendrika Johanna Beumer
Klaas IJzerman
(tekenen het request niet:)

Epe
Herm Boeve
Johanna Dijkhof
Johanna Jansen (gehuwd met Dries G. Huizeboom)

Johanna Logtenberg
Johan Jurriën Mentz
Gerrit Mulder en zijn vrouw: Gerritje Feith
Berend Roozendaal
Jacob Wiglinkhuizen

Oene

Johannes Beekkamp (Bekamp)
Hendrik Boschman en zijn vrouw: Janna Beekkamp
Frederik Andries Kuiper[108] en zijn vrouw: Trijntje van Oene
Aaltje Logtenberg, weduwe J. Riphagen
Gerritje Logtenberg
Jan Logtenberg
Janna Logtenberg
Hendrik Pleiter[109]

108 Men zie voor hem noot 100.
109 Ook woonden in de jaren na 1864 enige leden te Olst. In het ledenregister vinden we de namen: Reinder Dal, Dirkje Kolholt en Fennigje van der Ledde.

11. Besluit

Zijn de gegevens van de statistiek - bijlage II - juist, dan telde de gemeente te Heerde vóór de 'breuk' 650 zielen. Daarna, over de jaren 1865 tot 1868, waren dit er 295. Dit zou betekenen dat circa 355 leden zich hebben gevoegd bij de, later zo geheten Vrije Evangelische gemeente.[110]

Na enige malen tevergeefs te hebben beroepen, wordt Jan Alting de eerste predikant van de gereconstrueerde groep. Hij staat te Heerde van 19 april 1868 tot 16 september 1877.[111]

In het volgende hoofdstuk behandelen we de beide andere gemeenten die in het tijdvak 1834 tot 1869 op het territoir van de burgerlijke gemeente Heerde, namelijk te Wapenveld, ontstonden.

110 De bewering van Westrate, *a.w.* 15 is onjuist, namelijk: 'Wel moet worden opgemerkt dat er maar enkele gemeenteleden en slechts één kerkeraadslid, weggaan.'. Dit blijkt ook uit het (door ons gedeeltelijk verwerkte) ledenregister van de Afgescheiden gemeente 1864.

111 Jan Alting werd in 1821 te Sleen geboren; hij overleed in 1890 te Katwijk aan Zee. Stond te Bodegraven 1850; Aduard 27 april 1858; Sappemeer 31 okt. 1858; Schildwolde 1862; Maasland 1865; Heerde 1868; Katwijk aan Zee 1877. Men zie *De Haas* I, 11.

Hoofdstuk 25
Wapenveld

In 1849 telde men te Wapenveld 152 huizen, bewoond door 760 personen die voor het merendeel hun bestaan vonden in de landbouw alsmede in de handel in hout, vlees en spek. In 1838 werd een grote papierfabriek opgericht, waarin 30 à 40 man werkten. De Hervormde kerk te Wapenveld werd in 1843 geïnstitueerd. De inwoners waren òf Hervormd òf Afgescheiden.[1]

1. De kruisgemeente te Wapenveld

In het vorige hoofdstuk - met name het slot van paragraaf 7 - zagen we hoe er eind 1852 of begin 1853 te Wapenveld een Kruisgemeente ontstond. Het was een kleine groep die zich losmaakte van de Afgescheidenen te Heerde. Een datum van instituering is niet bekend. In het 'Ledenregister Gereformeerde gemeente onder het kruis te Wapenveld 1853'[2] vinden we dat volgens een 'Acte van verbintenis' tot en met 1853 ongeveer 24 volwassenen lid werden - dus afgezien van de kinderen; in de jaren 1854 tot 1865 worden maar vier belijdende leden ingeschreven. In de notulen van de Algemene vergaderingen van de Kruisgemeenten *(NAVGK)* wordt Wapenveld slechts een enkele maal genoemd. Voor het eerst is dit het geval te Zwolle op *7 en 8 september 1835;* vermeld wordt dat 'Wapenveld' is vertegenwoordigd. In 1857, eveneens te Zwolle, is van Wapenveld aanwezig Teunis Eikelboom. Twee en drie jaren later wordt vermeld dat 'Zwolle, Zalk en Wapenveld' tezamen afgevaardigden hebben gezonden. In 1863 is ter tafel een 'lastbrief' van Wapenveld en in 1865 wordt de gemeente opnieuw vertegenwoordigd door Teunis Eikelboom. De notulen van 8 juni 1869 leren ons in artikel 31:

> 'Ds. [N.J.] Engelberts te Zutphen verzoekt, dat de gemeente te Wapenvelde bij de classis Gelderland worde ingedeeld. De synode keurt die indeeling goed.'.[3]

Wapenveld wordt dus, enige dagen voor de vereniging met de Afgescheidenen zich voltrekt, van de classis Overijssel overgebracht naar die van Gelderland.

De voorman van de Kruisgezinden te Wapenveld was de reeds genoemde Teunis Eikelboom. Hij werd in 1808 te Zalk geboren en woonde daar toen de Afscheiding begon. Tweemaal werd hij beboet - in 1836 - wegens

1 *Van der Aa* XII (1849) 94-95. Het door Van der Aa opgegeven aantal Afgescheidenen te Wapenveld - 60 - lijkt ons voor het jaar 1849 te gering.
2 Dit register is het enige archiefstuk van deze gemeente dat is bewaard. In 1869 sluiten de meeste leden zich aan bij de Christelijke Gereformeerde kerk te Wapenveld, waarvan het archief berust bij de Nederlands Gereformeerde kerk aldaar.
3 Voor deze gegevens verwijzen we naar *NAVGK*, register onder T. Eikelboom, Wapenveld en blz. 269.

zijn ouderlingschap uitgeoefend tijdens ongeoorloofde godsdienstoefeningen te Zalk, geleid door A. Brummelkamp. In die tijd wordt hij gekwalificeerd als landbouwer. In 1845 huwde hij te Zalk Reintjen Reinders.[4]

De eerste leden van deze gemeente vinden we voorin genoemd register.[5]

cursief = vaststaat dat persoon werd genoemd in hoofdstuk 24

	geb.j.	***geb.pl.***	
Egbert Boeve en zijn vrouw:			
Maria Brinkhuis			
Harmen Derks Boeve			
Hendrikje Boeve			
Hendrikus Boeve			
Klaas Boeve			
Rutger Boeve	1807	Heerde	dagloner
Derk Herman van Doesburg	1822	Heerde	timmerman
en zijn vrouw: Aaltje Pleiter	1823	Heerde	
Albert van Duren, weduwnaar van	1810	Heerde	akkerbouwer
Hendrikje van Olst			
Jan van Duren			
Teunis Eikelboom en zijn vrouw	1808	Zalk	landbouwer
Reintjen Reinders			
Cornelis Eilander en zijn vrouw:	1820	Heerde	akkerbouwer
Steventje Breedewoud	1822	Heerde	
Hendrina de Graaf	1823	Epe	
(gehuwd met Teunis Brouwer,			

4 Men zie voor hem: Wesseling, *De Afscheiding in Overijssel* I, 179, 193-195, 205 - abusievelijk wordt hij daar 'Eckelboom' genoemd. Teunis Eikelboom tekende als ouderling van de gemeente te Zalk, het request aan de Koning van 21 dec. 1835 (hoofdst.1, par.1).

5 Niet steeds kon worden bepaald of een persoon dezelfde is als genoemd in het vorige hoofdstuk; ook een naamgenoot kan zijn bedoeld.

1827, Heerde, akkerbouwer)			
Aaltje van Lohuizen	1804	Heerde	dagloonster
(vrouw van S. Romijn)			
Jan van Marle	1810	Vorchten	
Teunis van Marle	1825	dagloner	
Hendrikje Mulder			
Egbert van Olst, weduwnaar van	1798		schaapherder
Aleida Beekman			
Klaas van Olst en zijn vrouw:	1808		akkerbouwer
Hermina Boeve	1810		
Gerritje Pleiter,[6]			
weduwe Hendrik Mulder			
Triena Pleiter			
Evert Pluim en zijn vrouw:	1827	Heerde	dagloner
Jantje van Duren	1835		
Jannes Smit en zijn vrouw:	1819		winkelier
Jenneken de Bruin	1822		
Derk van de Strate en zijn vrouw:	1823	Heerde	dagloner
Gerrigje Brinkhuis	1827		
Gerrigje Westerink			
Evert IJzerman en zijn vrouw:			
Geertje van Duren			

6 Hoofdst.24, par.5.

Aangaande deze Kruisgemeente is verder zeer weinig bekend.[7]

Zo is het niet duidelijk, waar de kleine groep des zondags bijeenkwam. Voor de hand ligt dat dit gebeurde in een daartoe ingericht gedeelte van de boerderij of het woonhuis van één der leden. Ook de samenstelling van de kerkeraad kennen we niet over de jaren 1853 tot 1869. Slechts weten we dat op het tijdstip van de hereniging met de Afgescheiden gemeente te Wapenveld de volgende personen ouderling waren: Herm van Duren, Teunis Eikelboom en Cornelis Eilander; Evert IJzerman was diaken.[8] Eikelboom kan zich moeilijk vinden in de verenigde gemeente. Zijn collega's ouderling en diaken IJzerman worden in hun ambt gehandhaafd - ook via een herkiezing, zoals we zullen zien - maar aangaande hem vinden we in 1870:

> 'De Ouderling T. Eikelboom, die zich blijft onttrekken is van zelve niet meer in aanmerking gekomen...'.[9]

Een maand later:

> 'T. Eikelboom blijft zich onttrekken zoolang de Leeraar[10] niet meer voor zijn gemoed predikt, ofschoon hij op zijne rechtzinnigheid in de leer niets kon aanmerken.'.[11]

De kerkeraad zendt aan Eikelboom dan een brief, waarin hem wordt bericht dat hij, volgens artikel 90 van de acta der synode 1846, heeft opgehouden lid te zijn. In genoemd artikel lezen we dat de synode met het oog op die leden die, behorende tot de volgelingen van ds. L.G.C. Ledeboer of als Kruisgezinden, zich 'afzonderen', het besluit neemt:

> 'Dat wanneer er overigens op hunne leer en wandel niet te zeggen valt, men met alle voorzigtigheid met hen handele en hun eindelijk schriftelijk te huis zende eene verklaring, dat zij om hunne handelwijze niet meer bij de gemeente erkend worden, zonder het gewoon formulier van afsnijding op hen toe te passen. Doch zoo zij ergerlijk zijn in leer of leven, dat men dan met hen de gewone orde der Kerk volge.'.[12]

In het jaar van de vereniging, 1869, is het aantal leden van de Kruisgemeente vermoedelijk gering geweest. Volgens de statistiek - bijlage II -neemt in genoemd

7 De notulen van de vergaderingen van de classis Overijssel van de Kruisgemeenten over het tijdvak 9 okt.1851-19 mei 1869 (bewaard: RA Utrecht, Archief Synode van de Gereformeerde kerken in Nederland) brengen ons in dit opzicht niet verder. De gemeente te Wapenveld wordt voor het eerst genoemd in de notulen van 14 april 1853. Soms laat zij zich vertegenwoordigen door de afgevaardigden van 'Zwolle, Zalk en Wapenveld'. Een tweetal malen (31 maart 1859, 21 juni 1865) is Teunis Eikelboom als afgevaardigde aanwezig; in het tijdvak 1868-1869 wordt tweemaal vermeld dat er een 'lastbrief' van Wapenveld is ingekomen.

8 Not. kerker. C.A.G.K. 21 juli 1869, presentie.

9 Bedoeld is: bij de verkiezing voor ouderlingen; not. kerker. 5 jan. 1870,art.3.

10 J.W. de Lang.

11 Not. kerker. 3 febr. 1870, art.6.

12 *Handelingen en Verslagen* (1846) 409.

jaar het aantal zielen van de Christelijke Afgescheiden gemeente met 35 toe. Reeds vóór 1869 waren er leden ‘overgegaan’, zoals de ledenlijst in paragraaf 3 laat zien.

2. De instituering van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Wapenveld 12 december 1861

In het volgende gedeelte van dit hoofdstuk wordt uitsluitend over deze dochter-gemeente van die te Heerde gehandeld.

Zoals we zagen in hoofdstuk 24, het laatste gedeelte van paragraaf 7, streefden de Afgescheidenen te Wapenveld reeds sedert april 1850 naar zelfstandigheid. Er waren vanaf die tijd 'eigen' ouderlingen en diakenen en er stond een eigen kerkgebouw. In 1852 wordt door de classicale vergadering een gedeeltelijke zelfstandigheid toegestaan.[13] Maar in 1861 richten 24 leden, woonachtig te Wapenveld, zich tot de kerkeraad te Heerde, met het verzoek een geheel-zelfstandige gemeente te mogen vormen. Wellicht zijn de bezwaren die tegen ds. E. Teunis waren gerezen hieraan niet vreemd geweest. Genoemd college staat afwijzend tegenover het verzoek en daarom wendt de groep van 24 zich tot de classicale vergadering. We weten van deze gang van zaken slechts uit de notulen van de classis Hattem, want we zagen dat er geen notulen van 'Heerde' bestaan over het tijdvak mei 1861 tot 1876.[14]

In de vergadering van de classis Hattem van 4 december 1861 verschijnen Gerrit Eilander en J.J. Mentz, ouderlingen; J.S. Visser, diaken; G.J. Mulder, kerkvoogd alsmede J. Disselhof, lid, allen behorende tot de gemeente te Heerde, en wonende te Wapenveld. Zij verklaren tezamen met negentien anderen onderstaand stuk aan de kerkeraad te Heerde te hebben gezonden - naar we aannemen is dit gebeurd in november 1861.

'Ondergetekenden, leden der Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland, thans ingedeeld en aangesloten bij de Christelijke Afg. gemeente te Heerde en wonende te Wapenveld c.a.-
Geven bij deze aan den kerkeraad bovengenoemd te kennen, dat het hun verlangen is, zich als eene Christelijke Afgescheidene gemeente te vereenigen, en alzoo in hunne plaats, als een getuige der waarheid zich in het burgerlijke leven te openbaren.
De redenen welke hen hiertoe geleid hebben, zijn:
1. De daarstelling van gelegenheid tot uitbreiding van het rijk des Heeren, want dewijl het geloof is uit het gehoor enz.,[15] werkt God toch door Zijnen overtuigenden Geest door hetzelve, en kunnen zondaars getrokken worden tot den dienst des Heeren, indien er telken dag des Heeren het woord kan verkondigd worden.
2. De opbouw van het ligchaam van Jezus Christus zelve, tot hetwelk ook de bejaarden behooren welke ter naauwernood of in het geheel niet naar elders kunnen opgaan.
3. De aanschouwing der vooruitgang welke na de splitsing van Wezepe en Hattem[16] in het geestelijke alsook in het geldelijke plaats heeft, hetwelk

13 Hoofdstuk 24, de noten 89 en 90.
14 Idem, noot 66.
15 Romeinen 10 vers 17: Zo is dan het geloof uit het gehoor, en het gehoor door het Woord Gods.
16 Wezep werd in 1855 zelfstandig; vergelijk de hoofdstukken 23 en 29.

wij hopen dat ook zoo met Wapenveld en Heerde mogen gaan, dewijl er alsdan onderlinge bijeenkomsten en dragingen der lasten plaats hebben. Zij vertrouwen dat de kerkeraad de uitbreiding van 's Heeren rijk bedoelende, geen het minste bezwaar kan hebben, in het verlangen der ondergeteekenden, maar zich van ganscher harte als ware Sionisten zal verblijden in de stichting en

bij eenvergadering van eene gemeente te Wapenveld welke tegenover[17] de leer welke aldaar gehoord wordt, nog tot eene moeder voor vele hunner dorpsgenoten moge dienen ten einde zij voor den Heere mogen gewonnen worden.
Met de bede dat het Sion welga, zijn zij UEW heilwenschende broeders.[18]

(was get.)'

Volgen de namen van 24 leden; in paragraaf 3 zijn zij met een B van de andere onderscheiden.

Nadat de vergadering van dit stuk heeft kennis genomen wordt een 'instructie' van de kerkeraad te Heerde gelezen, waarin dit college verklaart drie redenen van bezwaar te kennen 'op welke de kerkeraad dit protest heeft afgewezen'. We vinden het volgende.

'Het oordeel des kerkeraads: Al de opgegeven reden zouden gelden van iedere wijk dezer gemeente[19] en zoo zouden dezelve moeten leiden tot vereeniging van iedere wijk tot eene gemeente op zich zeiven. Is de regel geldende, dat wie *te veel* bewijst, die bewijst *niets*, zoo kunnen die reden niets beteekenen ten aanzien van hetgene waartoe zij bijgebragt zijn.
Dit aangemerkte acht onze kerkeraad genoeg als bezwaar tegen het aangezochte, zonder meer reden van bezwaar op te geven, althans voor deze reis. Echter heeft de kerkeraad overigens veelvuldige rede van bezwaar tegen voornoemd aanzoek, en is bereid bij alle wettige gelegenheid des noodig, dezelve te melden, opdat de boven aangezochte splitsing toch niet worde toegestaan, wijl zulke splitsing, zoo de kerkeraad acht, zeer *nadelig* zou zijn voor de gemeente des Heeren, vooral in de tegenwoordige omstandigheden en toestand van zaken.
De ondergeteekende namens den kerkeraad van Heerde den 29 November 1861.
(get.) E. Teunis, praeses
H. Bredenhof, ouderling'[20]

We menen te moeten opmerken dat bovenstaande brief niet uitmunt door het naar voren brengen van *argumenten*. Ook aan de classicale vergadering ontgaat dit niet. Zij neemt de zaak in bespreking, aangezien zij van oordeel is dat deze in de kerkeraad is afgehandeld. De praeses vraagt aan de vergadering 'of het *beginsel* om eene gemeente te stichten om te werken tot uitbreiding *goed*- of *afgekeurd* moet worden?' Dit is algemeen beantwoord met: goedgekeurd. Ook het tweede argument in de brief van de Wapenvelders wordt door de vergadering als juist erkend. Inzake het derde punt wordt de vraag gesteld: hoeveel personen willen zich tot een gemeente constitueren? Het antwoord luidt: circa 200. De 'afgevaardigden' uit Wapenveld

17 Bedoeld zal zijn: door.
18 Er tekenden minstens drie zusters (weduwen).
19 De kerkeraad heeft hierbij ongetwijfeld gedacht aan de leden te Epe, Oene etc.
20 *Beide* brieven vinden we in NCH 4 dec. 1861, art. 13.

delen mede een predikant te kunnen bezoldigen; hun kerkgebouw is onbezwaard en reeds eerder hebben zij het verlangen gekend ‘dat bij hen eene gemeente mogt gevestigd worden’. Aan de afgevaardigden uit Heerde wordt gevraagd naar de redenen die zij hebben het verzoek van Wapenveld te verwerpen.

Er worden er *vier* opgegeven. De notulen vermelden:

‘

1. Dat Wapenveld onder Heerde behoort;
2. Dat zij aldaar prediking kunnen hebben zooveel zij verlangen;
3. Tegenwoordige omstandigheden, zoodat de splitsing ontijdig en tot vernietiging leidende is;
4. Financien.

’[21]

De vergadering concludeert dat de leden te Wapenveld begeren ‘eene gemeente uit te maken’; dat sommigen wonen op een grote afstand van Heerde; dat ‘de bezwaren van Heerde *niet van dien aard zijn om het verzoek van de Wapenveldsche leden te mogen afslaan...* terwijl de bewering *dat het ontijdig was*, altijd kan worden volgehouden bij de eerste stelling: Wapenveld behoort onder Heerde’. Na nog enige financiële regelingen te hebben voorgesteld wordt besloten dat

> ‘te Wapenveld ene gemeente zal zijn, welke van af heden op zich zelve staat, terwijl de verdere regeling der zaken aan de ouderlingen en diakenen welke reeds sedert tijden aldaar zijn, wordt overgelaten...’.[22]

Tenslotte:

> ‘De broeders uit Wapenveld verlaten de vergadering, nadat hen des Heeren zegen over hunne gemeente is toegewenscht, en in het bijzonder door den leeraar van Heerde, welke zich, schoon zij nu los van hem waren, zich ten dienste welwillend aanbood, en begeerde dat schoon zij nu naast elkander stonden, de broederlijke liefde mogt blijven; ook dit begeerden die van Wapenveld.’.[23]

De eerste vergadering van de kerkeraad met de gemeente, in aanwezigheid van de consulent E. Teunis te Heerde, wordt gehouden *12 december 1861*.[24] We komen op deze vergadering terug. Laatstgenoemde datum geldt als die van de *instituering* der gemeente.

3. De eerste leden

Aangezien de Afgescheiden gemeente te Wapenveld, waarvan we de instituering in de vorige paragraaf behandelden, een dochter is van die te Heerde, zullen we, evenals we deden bij de tweede gemeente te Heerde (1864), ons beperken in het beschrijven

21 NCH 4 dec. 1861, art. 14-17.
22 Idem, art. 18.
23 Idem, art. 19.
24 Het archief der gemeente in het bezit van de Nederlands Gereformeerde kerk te Heerde. We raadpleegden: Ledenregister sedert den jaren 1862' en ‘Notulen kerkeraad 1861-1874’.

van het ledenbestand. De leden behoorden voor een deel tot de tweede generatie na de Afscheiding; we laten bij de meesten enige personalia - beroep etc. -[25]

25 Deze kunnen merendeels worden opgespoord in de Registers van bevolking en Burgerlijke Stand, bewaard in GA Heerde.

In de vorige paragraaf is sprake van circa 200 leden op het tijdstip van instituering. Dit is in overeenstemming met de ondertekening van een te noemen request aan de Koning van 30 december 1861. Wellicht liet hierbij een enkel lid verstek gaan, maar het resultaat is geweest dat het adres werd getekend door 73 belijdende leden mede voor 115 kinderen - in totaal 188 zielen.

B achter de naam = tekent de in paragraaf 2 genoemde brief - november 1861 -
aan de kerkeraad te Heerde
cursief = reeds genoemd in hoofdstuk 24

	geb.j.	***geb.pl.***	
Aaltje Berenschot B,			
weduwe Van den Berg			
H.J. Berenschot			
Dirk Brouwer B en zijn vrouw:			
Geertje van den Berg	1832	Wapenveld	
met 4 kinderen			
Gerrigje Boeve[26]	1831	Wapenveld	
Hendrikje Boeve	1800	Wapenveld	
Hendrikus Boeve	1807		
Rutger Boeve B met 5 kinderen	1807	Wapenveld	
Jacob Bre(e) denhof B en zijn vrouw:	1816	Wapenveld	
Trijntje Koers met 8 kinderen	1820	Wapenveld	
Hendrik Brinkhuis	1788	Heerde	arbeider
M. Brinkhuis met 2 kinderen			
Jan Disselhof B en zijn vrouw:	1796	Warven	akkerbouwer
Maria Woudenberg met 4 kinderen	1801	Oldebroek	

26 De namen Boeve, Brinkhuis, Van Lohuizen en Van de Strate komen ook voor onder die van de Kruisgemeente te Wapenveld (paragraaf 1).

Jan van Dijk met 1 kind			
Jan van Dijk en zijn vrouw:	1827		
Lydda IJzerman met 3 kinderen	1827		
Gerrit Eilander B met 5 kinderen	1803	Wapenveld	
Gradus Eilander B en zijn vrouw:	1836	Wapenveld	
Jannigjen van den Berg met 1 kind	1838		
Jan Eilander B en zijn vrouw:			
Lena IJzerman met 1 kind	1837		
Lubbert Eilander B met 5 kinderen	1790	Heerde	akkerbouwer
Petertje Eilander B, weduwe	1810	Wapenveld	
Gerrit Klomp met 4 kinderen			
A. Gelderman			
E. Gelderman			
G. Gelderman			
Harm Gelderman B en zijn vrouw:	1823	Warven	
Janna van den Berg met 7 kinderen	1827	Warven	
Jacob Gelderman B en zijn vrouw:	1820		
Hendrika Gesina Abbink met 2 kinderen	1822		
Teunis Gelderman B en zijn vrouw:	1831	Warven	
Alijda Klomp met 2 kinderen	1832	Warven	
Gerrigje Klomp B, weduwe	1793	Wapenveld	

Evert IJzerman

Dirkje Langenberg
met 1 kind

E. Liefers

Evert Liefers B en zijn vrouw:	1820
Aaltje IJzerman met 5 kinderen	1832
Jan Liefers B en zijn vrouw:	1828

	geb.j.	***geb.pl.***	
Geertje van Munster met 2 kinderen	1832		
Aaltje van Lohuizen			
Jan van Marie en zijn vrouw:	1826	Wapenveld	
Geertje Bruggeman met 2 kinderen			
Johan Justus Mentz B en zijn vrouw:	1804	Vorchten	smid
Hendrikje van Keulen met 6 kinderen	1808	Windesheim	
Gerrit Jan Mulder B en zijn vrouw:	1823	Heerde	
Teuntje Eilander met 5 kinderen	1826	Wapenveld	
Steven Jans Mulder B met 2 kinderen	1788	Doornspijk	molenaar
Asje van Munster en zijn vrouw:	1827	Wapenveld	
Hendrikje van Munster	1818		
(echtgenote van R. Durink)			
met 5 kinderen			
Klaas van Munster en zijn vrouw:			
Jennigje Bredewoud			
Johannes Nikkeis B en zijn vrouw:	1830		
Jannetje Berenschot met 2 kinderen	1832		
Jan van Olst B en zijn vrouw:	1804	Wapenveld	
Grietje Beekman met 4 kinderen	1813	Heerde	

Frank van Pikeren (Pijkeren)	1823		
en zijn vrouw: Aaltje Duim	1830		
met 4 kinderen			
A. Regterschot			
Derk van de Strate en zijn vrouw:	1823	Heerde	dagloner
Gerrigje Brinkhuis met 2 kinderen	1827		
Marten Treep en zijn vrouw:	1826		
Tr. Beekman met 2 kinderen			
Jan Stevens Visser B en zijn vrouw:	1828	Wapenveld	
Janna Zielhuis met 3 kinderen	1828		
Gerrigje Wendt, echtgenote van	1825	Hattem	
T. Eilander met 2 kinderen			
Aaltje Westhof, weduwe G. van Olst	1807		
met 6 kinderen			
Gerrit IJzerman B en zijn vrouw:	1833		
Bartha Klomp met 4 kinderen	1834		
Hendrik IJzerman met 1 kind	1836		
Jacob IJzerman B en zijn vrouw:	1824		
Hilligje Liefers met 3 kinderen	1825		
S. IJzerman			

4. Erkenning; kerkgebouw

Nog in de maand van instituering wenden de leden van de jonge gemeente zich tot de Koning met het verzoek ‘Hen als eene Christelijke Afgescheidene gemeente te *Wapenveld* te erkennen en bescherming te verleenen’. Het adres is gedateerd 30 december 1861.[27] Het werd - zoals vermeld - getekend door 73 volwassenen, mede voor 115 kinderen. De namen van de ondertekenaars komen alle voor in de vorige paragraaf. De gemeente, zo vinden we in het request, zal worden bestuurd volgens de Dordtse kerkenorde en het reglement van Rijnsburg.[28] Zij wordt erkend bij koninklijk besluit van 2 februari 1862, no.11.

27 Alle stukken betreffende dit adres en de erkenning worden bewaard: Herv. Ered. 31 jan. 1862, no.15 en 8 febr. 1862, no.11.

28 Bijlage III.

Wat het kerkgebouw betreft: we vonden in het vorige hoofdstuk dat dit reeds in 1850 werd gebouwd. Het stond aan de Kanaaldijk, kadastraal Sectie C no. 1300. Op 16 december 1862 verkoopt Gerrit Eilander een aangrenzend stuk grond, groot 4 are, een deel van Sectie C no. 1303, gelegen 'vanaf de Kanaaldijk tot aan de Lagestraat'.[29] Op het vergrote terrein wordt in 1914 een ruimer kerkgebouw gesticht; het is thans bedehuis van de Nederlands Gereformeerde kerk te Wapenveld.[30]

5. Gemeentelijk leven 1861-1870

Een 'Voorberigt' in het boek 'Notulen kerkeraad 1861-1874' bevestigt dat reeds vóór december 1861, binnen de gemeente Heerde ouderlingen en diakenen werden gekozen 'speciaal voor Wapenveld'. Op 12 december 1861 was er in beginsel reeds een 'eigen' kerkeraad: Gerrit Eilander en J.J. Mentz waren ouderling. Diakenen: J.S. Visser en H. IJzerman. Op de eerste vergadering - die van de instituering - werd onder leiding van de consulent E. Teunis, door in totaal 25 'mansleden', de aftredende J.J. Mentz herkozen. G.J. Mulder neemt de plaats in van de aftredende diaken H. IJzerman.[31]

Over het wel en wee van deze gemeente kan, op grond van de notulen, niet zo veel worden gezegd. Een enkele bijzonderheid! Het eerste beroep dat wordt uitgebracht heeft het gewenste resultaat: op zondag 5 oktober 1862[32] wordt de candidaat J.W. de Lang[33] door docent Tjamme Foppes de Haan te Kampen, bevestigd. De Lang neemt 6 mei 1866 afscheid en wordt 11 november 1866 opgevolgd door W.H. van den Bosch[34]; deze staat te Wapenveld tot zijn emeritaat 4 februari 1874.

Begin 1869 is de samenstelling van de kerkeraad als volgt: ds. W.H. van den Bosch; de ouderlingen R. Durink, Gerrit Eilander en J.J. Mentz. Diaken zijn J. Gelderman, G.J. Mulder en H. IJzerman.

29 Onderhandse acte/verklaring van verkoop, 16 december 1862, bewaard in het archief der gemeente.

30 'Vanaf 12 december 1861 werden er diensten gehouden in het eigen gebouw. Dit stond iets ten noorden van de huidige Nederlands Gereformeerde kerk aan de Kanaaldijk. Het werd later verbouwd tot woningen, maar voor de Wapenvelder is het nog altijd "de olde kerke".' (J. Liefers, *Open Vizier - Gereformeerde Kerk Wapenveld 1861-1986*-Jubileum-uitgave, Wapenveld 1986, 4).

31 Not. kerker. 12 dec. 1861, art.7-8.

32 *Honderd vijftig jaar* 184, heeft 6 november 1862. Deze datum viel op een *donderdag*. De notulen van de kerkeraad vermelden 5 okt. 1862 in een 'naschrift'.

33 Johannes Wouter de Lang werd in 1827 te Gorinchem geboren en overleed in 1885 te Gameren. Aanvankelijk opgeleid bij F.A. Kok te Zuilichem en bij J.H. Meijer te Langerak. Van 1857 tot 1862 studeerde hij aan de Theologische school te Kampen. Op 11 juli 1862 werd hij candidaat. Predikant te Wapenveld 1862; Broek op Langendijk 1866; Hasselt 1872; Dinteloord 1876; Gameren 1879. Gehuwd in 1850 met Lothje van Beest. Deze schonk hem dertien kinderen, van wie er acht tijdens zijn leven overleden. Men zie verder voor hem EERSTE DEEL register; *De Haas* II, 213.

34 Willem Hissink van den Bosch werd in 1814 te Zwolle geboren en overleed aldaar in 1881. Predikant te Joure 1852; Teuge 1854; Vrijhoeve-Capelle 1856; Hasselt 1859; Enter 1861; Wapenveld 1866; emeritus 4 febr. 1874. Men zie voor hem *De Haas* I, 45-46.

De landelijke vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden heeft voor Wapenveld als uitvloeisel dat in de vergadering van de kerkeraad van 21 juli 1869 de drie ouderlingen - Harm van Duren, Teunis Eikel-

boom en Cornelis Eilander[35] - van de Kruisgemeente verschijnen - diaken Evert IJzerman is niet ‘tegenwoordig’. De vereniging wordt ook plaatselijk door beide kerkeraden met algemene stemmen aanvaard. Tot 31 december 1869 zullen de ambtsdragers van de beide gemeenten in het nieuwe verband blijven dienen.[36]

Eind 1869 worden alle ouderlingen en diakenen ‘los gesteld’, dat wil zeggen: zij zullen aftreden, maar aanstonds herkiesbaar zijn. Op 5 januari 1870 worden gekozen tot ouderling R. Durink, Cornelis Eilander (Kruisgemeente) en J.J. Mentz. Tot diaken Harm van Duren (was ouderling Kruisgemeente), G.J. Mulder, Evert IJzerman (Kruisgemeente) en H. IJzerman.[37] Zoals we reeds zagen, breekt Teunis Eikelboom kort daarna met de gemeente.

35 Vergelijk paragraaf 1.
36 Not. kerker. 21 juli 1869, art.2-4.
37 Idem 5 jan. 1870, art.3.

Hoofdstuk 26
Voorst, Twello (Teuge)

Inleiding

De burgerlijke gemeente Voorst omvatte in 1848 - bij een oppervlakte van 122 vierkante kilometer - de dorpen Voorst, Nijbroek, Terwolde, Twello en Wilp, alsmede de buurtschappen Aardenbroek, Appen, Gietel, Klarenbeek, Noord-Empe, Otterbroek en Teuge. Er stonden 940 huizen, bewoond door 1285 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van 8020 inwoners die voor het merendeel hun bestaan vonden in de landbouw. 'Ook heeft men in deze gemeente' - namelijk in het dorp Voorst - 'een-en kopermolen, die met twee machines werkt...'. De plaats omvatte vijf Hervormde gemeenten - ieder met een eigen kerkgebouw, namelijk in de vijf genoemde dorpen. De Hervormden waren circa 5900 in getal, de Rooms-Katholieken ongeveer 2020.[1] De volkstelling van het jaar 1849 noemt 21 Afgescheidenen; dit aantal lijkt ons te laag, daar de statistiek van het jaar 1851 voor de Afgescheiden gemeente te Twello 70 zielen vermeldt en voor het jaar 1856 meer dan 100.[2]

Het geografische gebied dat in dit hoofdstuk voor onze aandacht komt, is uitgebreid. We zullen namelijk behandelen de Afgescheiden gemeente in het dorp Voorst - deze bestond slechts van 1836-1841; zij had, wat de vervolging en de woonplaats van haar leden betreft een uitloper naar Empe, burgerlijke gemeente Brummen. In de tweede plaats: de Afgescheiden gemeente te Twello, die vermoedelijk in 1837 werd geïnstitueerd, haar kerkgebouw stichtte in de buurtschap Teuge en later ook wel die te Teuge werd genoemd. Deze gemeente voegde zich in 1892 niet bij het verband van de Gereformeerde kerken in Nederland maar bij dat van de Christelijke Gereformeerde kerk. Zij ging in 1968 op in de Christelijke Gereformeerde kerk te Apeldoorn-Oost. Als de gemeente te Voorst begin 1841 teniet gaat, zoals we zullen zien, kan niet worden gezegd dat de rest van haar leden wordt opgenomen door die te Twello. Over het kerkelijke lot van haar weinige leden is nagenoeg niets bekend. Wèl weten we dat het gebied Twello-Empe wat de Afscheiding betreft, na 1849 meer is gericht op het nabije Zutphen - er lag ter plaatse een schipbrug over de IJssel - dan op de oostelijke Veluwe-rand. In de notulen van de kerkeraad van de C.A.G.K. te Zutphen van 1857 vinden we bijvoorbeeld dat huisbezoek zal worden gedaan in de 'buitenwijken' ten westen van de IJssel, te weten in Brummen, Empe, Voorst en Voorstonden.[3]

1. Archief Hervormde gemeente te Voorst[4]

In de notulen van de kerkeraad van deze gemeente vinden we onder het jaar 1837 het volgende vermeld.

1 *Van der Aa* XI (1848) 854-855.
2 Bijlage II.
3 Hoofdst.19, par.5 met noot 44.
4 Bewaard GA Zutphen; in deze paragraaf citeren we uit Inv.no. 1. 'Notulen kerkeraad 1830-1908'.

> ‘Buitengewone Kerkeraadsvergadering - alle leden tegenwoordig.
> Op den 10 April dezes jaars is in eene wettige vergadering des kerkeraads verschenen *Gerrit Jan Jansen* te kennen gevende, dat hij vrijwillig de afscheiding begeerde van het Hervormde Kerkgenootschap. Nadat de kerkeraad bij monde van den Predikant gemeiden Gerrit Jan Jansen het onnoodige en het ongerijmde, en niet minder het schuldige van zoodanige afscheiding had aangetoond, vele, ja alle zijne ingebragte bedenkingen tegen formulieren en gezangen en Synodale besluiten wederlegd; en ten laatste alles in den geest der zachtmoedigheid beproefd te hebben, om hem voor als nog zijne te doene keuze te ontraden, heeft hij duidelijk verklaard, daarin te willen volharden, 't Gene bij deze behoorlijk wordt genotuleerd volgens Synodaal Besluit van den 14 July 1836.
> A(braham) Faure Beekman
> ...’[5]

We vinden G.J. Jansen in het ledenregister van de C.A.G.K. te Twello.

2. Archief Hervormde gemeente te Twello

Het lidmatenregister[6] vermeldt dat Hendrik Bruins - men zie voor hem hierna - 23 april 1824 werd ‘aangenomen’ en 10 oktober 1827 attestatie naar Wilp ontving.

De notulen van de kerkeraad van 28 mei 1837 gewagen van een schriftelijke verklaring van afscheiding, gezonden door de volgende personen.

> Gerrit Kamphuis en zijn vrouw: Hermina Derks Jansen. Jenneken Oostenenk, huisvrouw van Gerrit Steltzel, Lambertus Oosterwijk en zijn vrouw: Jenneken, Peters Derk van Wechel en zijn vrouw: Fennetjen Groothedde (‘thans vertrokken naar Terwolde’)

Hieraan wordt toegevoegd dat

> Jan Freijen ‘tuinman op den huize Parkeler’[7]

zich reeds 30 december 1835 heeft afgescheiden.

Respectievelijk 1 augustus en 6 december 1837 breken met de Hervormde kerk

> Willem Geurts Hondschoten
> Marinus Vunderink[8] en zijn vrouw A. Flierman

De meeste van deze personen zullen we vinden als leden van de C.A.G.K. te Twello.

5 Onleesbaar.
6 We raadpleegden ‘Lidmatenregister 1792-1865’ en ‘Acta Kerkeraad 1817-1938’.
7 In die jaren landgoed ten noorden van het dorp Twello; thans is te Twello een Parkelerweg.
8 Er staat Johannes, maar deze komt op geen enkele andere plaats in stukken betreffende de Afscheiding voor.

3. Archief Hervormde gemeente te Wilp

Hendrik Bruins verhuisde na zijn huwelijk van Twello naar Wilp. Op 12 januari 1828 werden hij en zijn vrouw aldaar ingeschreven.[9] De notulen van de kerkeraad van 22 februari 1837 leren ons

9 Het archief van de Hervormde gemeente te Wilp wordt bewaard in GA Voorst. We raadpleegden: 'Ledematen Boek 1757-1929' en 'Notulen kerkeraad 4 April 1817-26 Mei 1853'.

> ‘Ter tafel werd gebragt eene kennisgeving van H. Bruins en Hendrika van Wechel, Echtelieden, lidmaten dezer gemeente, dat zij van het Hervormd Kerkgenootschap afscheiden. De Kerkeraad heeft, na deliberatie, besloten, dit stuk voor Notificatie aan te nemen, en H. Bruins en Hendrika van Wechel te beschouwen als werkelijk gescheiden van het Hervormd Kerkgenootschap.’.

Op 21 april 1846 wordt genotuleerd dat Egbert Kruitbosch en Gerritjen Gerrits zich hebben afgescheiden. Ook deze vier personen sluiten zich aan bij de C.A.G.K. te Twello.

4. Vervolging te Empe, gemeente Brummen; instituering ‘Voorst’

Hoewel de gebeurtenissen van 9 februari 1836 zich te Empe, op het grondgebied van Brummen voltrokken, behandelen we deze hier, aangezien - naar we moeten aannemen - de Afgescheiden gemeente te Voorst op genoemde dag werd geïnstitueerd.[10] Opgemerkt dient dat de buurtschap Empe twee à drie kilometer van het *dorp* Voorst verwijderd ligt. Het proces-verbaal[11] door de burgemeester van Brummen opgemaakt geeft ons een groot aantal bijzonderheden.[12] We lezen van een grote toeloop naar de woning van klompenmaker Lankhorst.

> ‘Op heden den Negenden der Maand februarij dezes Jaars Eenduizend AchtHonderd zes en dertig, hebben wij Laurens Hoffman, Burgemeester en Secretaris der Gemeente Brummen, Provincie Gelderland, naar aanleiding van bekomen berigt eener voorgenomen talrijke vereeniging tot Godsdienstoeffening, zullende plaats hebben in den namiddag van heden, onder de leiding van den gesuspendeerden Predikant *Brummelkamp*, ten huize van Willem Jan Lankhorst, klompenmaker in de Buurschap Empe, onder deze Gemeente. Ons in den voormiddag naar dezelve Buurschap begevende, alwaar ons omstreeks twaalf uren bevindende aan de herberg de Tesse, hebben bevonden en gehandeld, zoodanig wij relateren bij deze.
> Dat wij vooraf van ons hebben doen ontbieden den persoon van Willem Jan Lankhorst, ten wiens huize de bewuste vereeniging zoude bepaald zijn, ten einde denzelve, door de voorstelling van het strafbare dezer Vereeniging, zoo mogelijk daarvan terug te brengen, welke poging nogtans ten eenenmale vrugteloos gebleven en slechts beantwoord geworden is, door verwarde Godsdienstige uitroepingen en beroep op Goddelijke bescherming.

10 We komen op de datum van instituering terug.
11 GA Brummen, Copie van uitgegaan stuk 9 febr.1836; procesverbaal bestemd voor de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem.
12 Het geeft *meer* dan het rapport van de burgemeester op 9 februari 1836 opgesteld en bestemd voor de gouverneur van Gelderland. Men zie voor dit stuk en enige brieven die op dezelfde zaak betrekking hebben: Bos, *Archiefstukken* III, 58-63; hoofdst.19 (Zutphen), par.1.

Dat wij inmiddels talrijke groepen van alle zijden naar de aangewezen plaats ziende heenstromen en omstreeks één uur de samenkomst vernemende van den gesuspendeerden Predikant *Brummelkamp*, ons door vijf veldwachters geassisteerd naar de woning van voorgemelden Willem Jan Lankhorst begeven hebben en in de keuken binnengetreden aldaar hebben vereenigd gevonden eene talrijke schare van menschen, zoo veel het vertrek slechts konde bevatten en door ons begroot wordt op minstens vijftig personen.
Dat wij tot in het midden dezer vergadering doorgedrongen, aanvankelijk hebben geroepen Willem Jan Lankhorst en denzelve ten aanhooren der schare met nadruk afgevraagd, of hij het gebruik van zijn woning, huis en erf had vergund of toegestaan tot de tegenwoordige bijeenkomst, hetwelk door denzelve toestemmend is beantwoord.

Dat wij hierop eenen in plegtgewaad gekleedden Predikant aan den haard opmerkende, denzelve hebben afgevraagd wie hij ware? en met welk doel alhier tegenwoordig? hetwelk door denzelve is beantwoord met de verklaring:
"ik ben Domine Brummelkamp en alhier opgekomen met het doel eene Godsdienst oeffening te houden voor deze Gemeente."
Dat wij hem dien volgens hebben opmerkzaam gemaakt, eerstelijk op zijne suspensie als Predikant, voorts het ongeoorloofde en strafbare zijner voorgenomen handeling en wijders voorgehouden, dat deze vereeniging, als met aanwijzing van doel, tijd en plaats vooraf bepaald, zonder de vereischte toestemming der regering, niet vermogt geduld maar ingevolge de wet behoorde ontbonden te worden en eindelijk in naam der wet met plegtigen ernst hebben aangemaand, dat de aanwezige vereeniging, als strijdig met de bestaande verordeningen, zich onverwijld rustig zoude ontbinden, met nadrukkelijke bedreiging van, bij het niet voldoen aan deze sommatie, daartoe des noods door de gewapende magt te zullen worden genoodzaakt. Dat dezelve Brummelkamp op deze onze aanmaning en verder betoog dat deze vergadering allezints het karakter bezat der bij de wet bedoelde strafbare vereenigingen, heeft verklaard zich tengevolge van hoogere roeping en in het belang der vergaderde schare geene vrijheid toetekennen, de voorgenomen Godsdienst oeffening te staken, maar daarentegen ons was verzoekende, daarbij tegenwoordig te willen blijven, teneinde alsdan den aart en de strekking zijner voordragt te kunnen beoordelen. Dat wij, verklaard hebbende geen deel te kunnen nemen aan eene voor de wet strafbare vereeniging na bijna een uur door alle mogelijke middelen van overreding de vrijwillige ontbinding vrugteloos te hebben beproefd, ons hebben verwijderd en van onzen pligt geacht, een detachement manschappen bij den Heer Garnisoens Commandant van Zutphen aantevragen, ten einde daarvan des noods gebruik te maken.
Dat hetzelve detachement sterk honderd man infanterie, omstreeks vier uuren zijnde aangerukt, wij ons aan deszelfs hoofd andermaal naar de plaats van vereeniging hebben begeven en in het achterhuis binnengetreden, den meergedachten Brummelkamp met mantel en bef predikende hebben aangetroffen, ofschoon het grootste gedeelte der vergadering zich reeds bij onze aannadering had verwijderd en dien tengevolge de meeste der daartoe expresselijke ingerigt banken tot zitplaatsen bereids waren ontruimd. Dat wij alstoen den spreker en toehoorders nog maals plegtig hebben gesommeerd, om rustig uiteen te gaan, teneinde de aanranding der gereedstaande militaire magt alsnog te voorkomen, waarop de voorganger Brummelkamp dadelijk zijne prediking heeft gestaakt en de vergadering verzocht uiteen te gaan, aangezien voor de overmagt moest gebukt worden.

Dat wij hierop met behulp der veldwachters hetzelve huis ten eenemale hebben doen ontruimen en den prediker Brummelkamp onder onze persoonlijke bescherming genomen, ten einde hem tegens alle aanranding te beveiligen, met dat gelukkig gevolg, dat de gehele ontbinding is tot stand gebragt, zonder eenig geweld hoegenaamd of zelfs de minste

belediging van iemand van welke partij ook, ongeacht de oneindige toeloop van menschen van overal elders.
Dat wij vervolgens den zelve Brummelkamp, de welke dankbaar gebruik maakte van ons vrijgeleide naar de herberg de Tesse, na een kortstondig oponthoud aldaar, een eind weegs hebben vergezeld, ten einde van hier te vertrekken op Beekbergen, Gemeente Apeldoorn. Dat wij voorts, zoo ten aanzien het doel van, als het verhandelde gedurende de aangevangen Godsdienst oeffening vermeenen onderricht te zijn:

1°. dat dezelve vereeniging zoude strekken tot stichting der negentiende zoogenaamde afgescheiden Gemeente[13];

2°. tot bevestiging van drie Ouderlingen en twee Diakenen der nieuwe Gemeente, zijnde als zoodanig voorgedragen en gereed bevestigd te worden

13 We weten niet op welk gebied deze telling slaat. Op 1 jan. 1836 bestonden in ons gehele land ruim 70 Afgescheiden gemeenten, in Gelderland 10. Men zie Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*, vierde druk, Franeker 1976, 120.

tot *Ouderlingen*:
Hendrik Wesselink Landbouwer te Voorst
Willem Jan Lankhorst Klompenmaker en
Fredrik Hartink Timmerman, beide in Empe Gemeente Brummen
tot *Diaconen*:
Willem Houders[14] Landbouwer te Voorst
Willem ten Broek Landbouwer in Voorstonden, Gemeente Brummen;
3°. tot het bedienen des doops aan drie kinderen, als een van *Hendrik Wesseling* Landbouwer te Voorst, een van *Willem Jan Lankhorst* Klompenmaker in Empe en het derde van eenen onbekenden.
Dat intusschen onze tijdige terugkomst, zoowel de voorgenomene bevestiging als de bediening des doops heeft voorgekomen en de aangevangen Godsdienst oeffening zich overigens heeft bepaald tot eene voordragt, met afwisselend gebed en gezang, in den gewonen kerkelijken form.
En hebbende van deze onze bevinding en verrichting opgemaakt het tegenwoordige ProcesVerbaal en hetzelve als getrouw en der waarheid overeenkomstig, eigenhandig onderteekend ten deeze maand en jare voorschreven.'

Afgezien van het onderwerp - aan de burgemeester kan niet het bezit van een ouderhoudende verteltrant worden ontzegd. Ziet hem daar gaan - zoals hij tekent in zijn rapport aan de gouverneur: 'Dat ik mij onverwijld aan het hoofd van die troepen gesteld hebbende, mij andermaal naar de plaats der vereeniging begeven heb...'.[15] In genoemd rapport vestigt de schrijver ook de aandacht op het feit dat de honderd man infanterie bij de 'operatie-Empe', stond 'onder de persoonlijke leiding van den Heer Luitenant-kolonel, Garnizoenscommandant van Zutphen'. De burgemeester ontvangt, gedateerd 11 februari 1836 het volgende lovende schrijven van de gouverneur.

'Naar aanleiding van het berigt, vervat bij Uwe missive d.d. 9 dezer, no.44, wil ik niet nalaten UEdG. te betuigen, allezins te vreden te zijn, wegens het verstandig overleg en krachtdadige voorzieningen door UEdG. genomen, ter gelegenheid van de dezer dagen te uwent gehoudende ongeoorloofde bijeenkomst, onder de leiding van den afgezetten Predikant Brummelkamp,'[16]

Eén ding blijft in het bovenstaande in het onzekere: is het juist, waarvan de burgemeester 'vermeent onderricht te zijn', namelijk èn instituering èn doopsbediening is voorkomen door de aanwezigheid van de militairen? Voor wie tussen de regels door leest, moet het duidelijk zijn dat de burgemeester te twee uur de woning van W.J. Lankhorst verliet en pas te vier uur vergezeld van de militairen terugkeerde. Het leidt voor ons geen twijfel of Brummelkamp heeft in een dienst van twee volle

14 Deze naam lijkt ons enigszins verminkt. We vinden in Twello onder de Afgescheidenen: Willem Geurts, ook geheten Willem (Geurts) Hondschoten, landbouwer, geb. 1766 te Twello. We troffen in deze streek meerdere malen aan dat slechts het patronymicum (in dit geval Geurts) wordt genoemd.
15 Vergelijk noot 12.
16 GA Brummen, Ingekomen stukken, onder 12 febr.1836.

uren, eerst de gemeente geïnstitueerd, de kinderen gedoopt en is daarna met zijn predikatie begonnen. Er was in die maanden door de Afgescheiden predikanten wel zoveel ervaring opgedaan dat men doopsbediening en andere liturgische handelingen vóór de preek verrichtte. Immers het laatstgenoemde kan men afbreken, een doopsbediening niet. En op grond hier-

van houden we het er voor dat de Afgescheiden gemeente te Voorst op *dinsdag 9 februari 1836* werd geïnstitueerd.[17]

Brummelkamp en W.J. Lankhorst werden 1 maart 1836 te Arnhem veroordeeld tot betaling van respectievelijk *f* 100,- en *f* 25,- boete, maar in hoger beroep te Amsterdam, op 7 juli 1836 vrijgesproken.[18]

5. Gezelschap te Twello begin 1836

Op 22 februari 1836 zendt de burgemeester van Voorst een proces-verbaal aan de rechtbank te Arnhem aangaande samenkomsten van een gezelschap te Twello begin 1836.[19] We kennen de inhoud van dit stuk niet, aangezien het niet heeft geleid tot een strafrechtelijke vervolging.[20] Maar uit een brief van dezelfde datum aan de districtcommissaris van Over- en Middel-Veluwe, één van de officier van justitie te Arnhem van 24 febr. 1846,[21] alsmede het antwoord van de burgemeester, van 28 februari 1836, op deze missive, zijn over bovengenoemd gezelschap enige bijzonderheden bewaard gebleven.

Allereerst verklaart de burgemeester dat op zondag 21 februari 1836 een 'godsdienstoefening' is gehouden ten huize van Gerrit Steltzel te Twello, 'alwaar meermalen en doorgaans des Zondagsavonds diergelijke bijeenkomsten plaats grepen, echter ten getale van minder dan twintig personen'. Doch, daar dit gezelschap de laatste tijd 'geklommen is tot een aanzienlijk getal personen' heeft de burgemeester op 21 februari 1836 nodig geoordeeld 'hetzelve uiteen te doen gaan, het welk ook op ernstige aanmaning heeft plaats gehad, zonder dat ik daar toe de sterke hand heb behoeven te gebruiken'. Marinus Vunderink was op bedoelde zondagavond bezig met het lezen van een preek; vermoedelijk was ook Jan Freijen onder de hoorders. De officier van justitie wil gaarne worden ingelicht, of er personen aanwezig waren die 'zich van het Hervormd Kerkgenootschap afgescheiden en aan eene andere gemeente hebben aangesloten'.

> 'Indien toch deze personen geene eigenlijk gezegde Separatisten zijn - indien zij zich niet opwerpen als bestuurders of begunstigers der nieuwe,

17 Dit is in overeenstemming met wat B. Mooibroek schrijft in een niet-uitgegeven manuscript van drie bladzijden 'De Christelijke Afgescheiden Gemeente te Voorst 1836-1841' (Theologische Univers. Oudestraat Kampen). Mooibroek constateert terecht dat 'Voorst' voor het eerst wordt genoemd in de notulen van de derde provinciale vergadering - deze notulen zijn echter ongedateerd. Maar de datum moet, volgens laatstgenoemde, worden gezocht midden maart. Naar onze mening ligt deze eerder, want van 2-12 maart 1836 werd te Amsterdam de eerste synode van de Afgescheiden kerken gehouden. Bij dit alles komt dat Brummelkamp niet aanstonds na het militair vertoon te Empe, aldaar opnieuw een godsdienstoefening zal hebben belegd. Aan Mooibroek waren de ambtelijke stukken die we in deze paragraaf hebben genoemd, niet bekend.

18 GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv.no.548.

19 GA Voorst, Uitgegane stukken 21 febr.1836.

20 We moeten hieraan toevoegen:... en deze categorie brieven niet is bewaard in het archief van genoemde rechtbank.

21 GA Voorst, Ingekomen stukken - onder genoemde datum.

niet geautoriseerde Secte - en indien zij niet als ouderlingen, diakenen of onder welke andere benaming ook tot eene kerkelijke bediening bij de nieuwe Secte zijn

> geroepen, zouden er wel termen zijn om *Steltzel* ter verantwoording te roepen wegens het verleenen zijner woning tot eene godsdienst oefening, hetwelk in ieder geval verboden is...
> Zijn deze personen geene Separatisten, die een deel van eene afgescheidene gemeente daarstellen en zijn mitsdien hunne bijeenkomsten geene gevolgen van zulk eene afscheiding, maar alleen zoogenaamde *oefeningen*, die vroeger als het ware stilzwijgende werden gedoogd, dan zoude, dunkt mij, eene ernstige maar minzame toespraak... welligt kunnen te weeg brengen, dat men zich bij de oefeningen tot het niet verboden aantal bepaalde, zonder dat er... vervolging in regten behoefde plaats te vinden.
> Ik zoude aan eenen dergelijken maatregel de voorkeur geven... daar ik van oordeel ben, dat men in deze aangelegenheid... met gematigdheid moet te werk gaan en alleen dan de toepassing der Strafwet moet inroepen, wanneer het blijkt, dat er opzettelijk zoodanige bijeenkomsten stand grijpen, tegen welke hare voorschriften kennelijk zijn gerigt.'

Deze officier van justitie was derhalve van mening dat de toepasselijk verklaarde artikelen 291-294 van de Code Pénal - namelijk aangaande het zonder toestemming van de hoge regering bijeenkomen met meer dan twintig personen - kennelijk gericht waren tegen de Afgescheidenen. Maar, zonder dit te bedoelen, heeft hij wellicht de spijker precies op de kop geslagen! De burgemeester is het geheel eens met de officier.

> 'Dat M. Vunderink en G. Steltzel met gemeiden J. Freijen en meer anderen van tijd tot tijd bijeenkomsten bijwonen, alwaar zij zich met Godsdienstoefeningen bezighouden, doch niet te min met uitzondering van gemeiden J. Freijen de openbare Godsdienst in de Hervormde kerk frequenteren... ofschoon ik hunne bijeenkomsten wel als een gevolg van de nieuw opgeworpen Secte beschouw...'.

De burgemeester houdt zijn 'minzame toespraak'. De zaak wordt geseponeerd, maar enige maanden later wordt een - of hetzelfde - gezelschap in het naburige Wilp, beboet. We vinden J. Freijen en M. Vunderink in 1837 onder de leden van de Afgescheiden gemeente te Twello-Teuge, Gerrit Steltzel niet.

6. Vervolging te Wilp

Op zondag 10 juli 1836 te 's morgens 9 uur ontvangt de burgemeester van Voorst het bericht dat er die dag in het dorp Wilp ten huize van timmerman Hendrik Bruins 'eene talrijke vergadering zou worden gehouden, in welke men zich met Godsdienst oefening zou bezighouden'.[22] De burgemeester begeeft zich derwaarts, vergezeld van de gemeentebode en de veldwachter.

22 GA Voorst, Uitgegane stukken 10 en 15 juli 1836; Ingekomen stukken 13 juli 1836; GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv.no. 547.

‘Aldaar gekomen zijnde hebben wij eene vergadering gevonden van negen en twintig personen aan welks hoofd een bejaard manspersoon[23] aan eene tafel gezeten was, bezig zijnde met uit den bijbel voor te lezen en denzelven te ver-

23 Otto Voortman (zie hierna) geboren in 1760: in juli 1836 was hij dus 75 of 76 jaar. Hij was catechiseermeester geweest, onder meer te Enter. Van 1834 tot aan zijn overlijden - in 1844 - woonde hij te Rijssen, zijn geboorteplaats, leidde hij de Afscheiding aldaar en trad in tal van plaatsen als oefenaar op. Men zie voor hem Wesseling, *De Afscheiding in Overijssel* I-II register.

klaren, terwijl de overige personen der vergadering bestaande uit mans- en vrouwspersonen, waaronder ook de voornoemde Hendrik Bruins en zijne Echtgenote zich bevonden, genoegzaam allen van bijbels voorzien waren.
Wij hebben den voorganger gevraagd wie hij was, heeft hij geantwoord genaamd te zijn Otto Voortman wonende te Rijssen in Overijssel. Wij hebben vervolgens denzelve en de verdere leden der vergadering het ongeoorloofde dezer bijeenkomst onder het oog gebragt, en hen aangemaand om dezelve ogenblikkelijk te verlaten, waaraan zij dan ook geredelijk voldaan hebben, of schoon zich zeer beklagende in de uitoefeninge van hunne Godsdienst gestoord te worden.'

Op vragen van de officier van justitie te Arnhem antwoordt de burgemeester als volgt.

1°. Dat van al de geene welke op den 10 dezer ten huize van H. Bruins zijn tegenwoordig geweest, er mij slechts een bekend is, met name J. Freijen, welke zijn lidmaatschap van het Hervormd Kerkgenootschap heeft opgezegd, om tot de Separatisten over te gaan, ofschoon ook de overigen wel degelijk tot dezen aanhang behooren.

2°. Dat dergelijke bijeenkomsten meermalen ten huize van H. Bruins worden gehouden.

3°. Dat zulks onder anderen ook heeft plaats gehad in het najaar van 1835, en zoo ik meen, onder leiding van denzelfden Otto Voortman.

4°. Dat ik deze bijeenkomsten beschouw als Godsdienst Oefeningen in den bepaalden zin van het woord, aangezien dezelve beginnen met psalmgezang en gebed, met de verklaring van eenen tekst uit den bijbel worden voortgezet, en met dankzegging en psalmgezang eindigen.

5°. Dat, ofschoon het mij in het belang van het gevestigde Hervormd Kerkgenootschap wel wenschelijk toeschijnt, om dusdanige bijeenkomsten tegen te gaan, ik echter vrees door de vervolging der zaak, daarmede weinig te zullen winnen, en ik van eene ernstige toespraak van mijne zijde ook weinig vrucht verwacht, alzoo ik zulks bij eene vorige gelegenheid in den afgelopen winter[24] reeds gedaan heb, en daar van geen gewenscht gevolg mogt ondervinden.
Wat voorts Otto Voortman aangaat, deze persoon, ofschoon mij anders onbekend, heeft zich bij de bijeenkomst van den 10 dezer, in zeer scherpe en ongepaste bewoordingen op eene hatelijke wijze tegen het gevestigd Hervormd Kerkgenootschap uitgelaten, zoo als door den Bode van Dragt en den veldwachter Ribberink in eene vergadering van zeventien personen, die Otto Voortman na mijn vertrek ter zelfder plaats gehouden heeft, is

24 Men zie de vorige paragraaf.

aangehoord, ten gevolge dat[25] dezelve een gevaarlijk persoon in de gemeente, en deszelfs wering wenschelijk is.'[26]

Op 8 augustus 1836 wordt Hendrik Bruins te Arnhem veroordeeld tot betaling van *ƒ* 25,- boete, wegens het afstaan van zijn woning tot het houden van een niet-geautoriseerde godsdienstoefening; Otto Voortman werd niet gedaagd. Te Amsterdam wordt Bruins vrijgesproken op 29 september 1836.

25 Ten gevolge dat = zoo dat.

26 De gemeentebode W.M. van Dragt en de veldwachter W. Ribberink hadden, naar we zagen, de burgemeester naar de woning van H. Bruins vergezeld. Zij verklaren, als getuigen, voor de rechtbank te Arnhem, dat Voortman zou hebben gezegd dat 'de niet tot de Separatisten behoorende Christenen alle verdoemd waren'.

Hendrik Bruins en zijn vrouw Hendrika van Wechel
Foto gemaakt te Alto, Wisconsin

Een enkel woord over de familie Bruins.[27] Hendrik Bruins werd 2 februari 1799 te Twello (gemeente Voorst) geboren; hij overleed in 1881 te Alto, Wisconsin, Verenigde Staten. Hij huwde 10 februari 1827 Hendrika van Wechel, geboren 24 april 1800 eveneens te Twello; zij overleed in 1870 te Alto. Het echtpaar woonde te Wilp-Twello in een nog bestaande boerderij, thans Voordersteeg 4. De naam van de moeder van Hendrik Bruins was Jenneken Voortman (geboren 1764). De veronderstelling is niet te gewaagd dat zij een zuster was van de oefenaar Otto Voortman

27 Elton J. Bruins, *The Bruins Family of Alto, Wisconsin*, Hope College, Holland, Michigan, 1980; dezelfde auteur, 'The Dutch-Immigrant Congregations of Alto, Wisconsin 1854-1900' in *Origins* VII (1989), Grand Rapids, Michigan 24-33.

(geboren 1760), wat zou betekenen dat laatstgenoemde een oom was van Hendrik Bruins. Deze oefende van 1827 tot 1847 te Wilp het beroep uit van timmerman. Hij emigreerde in 1847 met vrouw en zeven kinderen -vier zoons en drie dochters, allen geboren van 1827-1846 te Wilp - naar Alto, Wisconsin, één van de oudste centra van nederlandse emigranten in de Verenigde Staten.[28] De familie die bij het vertrek uit Nederland over enig kapitaal beschikte, kwam in haar nieuwe vaderland tot meerdere welstand, zoals ook een (kadastrale) kaart van Alto Township uit het jaar 1874[29] laat zien. Thans leven in de Verenigde Staten enige honderden nakomelingen van het echtpaar Bruins-van Wechel.

7. De Afgescheiden gemeente te Voorst 1836-1841

In paragraaf 4 zagen we dat deze kleine gemeente dinsdag 9 februari 1836 door A. Brummelkamp werd geïnstitueerd. Zij is eind 1840 of begin 1841 uiteengevallen. Van haar zijn geen archiefstukken bewaard. Wat we weten is in de eerste plaats het reeds vermelde in de paragrafen 1 en 4 van dit hoofdstuk, in de tweede plaats het genoemde in de notulen van de provinciale vergaderingen, van de classis Arnhem-Apeldoorn en van de kerkeraad te Apeldoorn.[30]

Gedurende de vijf jaren van haar bestaan werd de gemeente bediend door de ouderlingen Willem Jan (Klein) Lankhorst, klompenmaker te Empe en Hendrik Wesselink, landbouwer te Voorst; diakenen waren Willem Derk ten Broek (1799) landbouwer en Marten Wissink (1795), beiden te Voorst.[31] Laatstgenoemde was gehuwd met Harmina Vosselman.

Begin 1838 is er ‘oneenigheid’ in de kerkeraad te Voorst. De zaak zelve wordt niet genoemd; slechts lezen we van door de provinciale vergadering gegeven raad, vanwege de uitgestrektheid der gemeente op twee plaatsen godsdienst te houden.[32] De zaak ‘Voorst’ komt daarna aan de orde in de vergadering van de classis Apeldoorn (later Arnhem) van 1 oktober 1838. De moeilijkheden cirkelen dan om het optreden van H. van Barneveld, afkomstig uit Veenendaal, die in de gemeente Voorst oefent, zonder te behoren tot de Afgescheidenen.[33] Toch weet ouderling Lankhorst, die het optreden van Van Barneveld steunt, voor zover we kunnen nagaan te bereiken dat zijn mede-ouderling Wesselink en diaken Wissink zullen worden geschorst.[34]

Midden 1840 is (ook) ouderling Lankhorst geschorst of afgezet; ondanks dit feit is hij aanwezig in de vergadering van de classis. Lankhorst verklaart niet bereid te zijn aan het voorgaan van Van Barneveld een einde

28 Van Hinte/Swierenga, *Netherlanders in America* 151-156.
29 Afgedrukt in Elton J. Bruins, *The Bruins Family* 22.
30 Deze gegevens zijn samengevat in het kleine manuscript van B. Mooibroek - men zie noot 17.
31 Deze gegevens wijken enigszins af van die werden gerapporteerd door de burgemeester van Brummen (par.4).
32 NPVG 7 febr.1838, art.5.
33 Wellicht is bedoeld Hendrik van Barneveld, in 1836 wonende te Amerongen (VIERDE DEEL 157).
34 NCA 1 okt. 1838, art.3-7; ook 3 dec. 1838, art 3.

te maken.[35] Op 17 september 1840 wordt er een vergadering gehouden'ten huize van een lidmaat der Chr. Afgescheiden Gemeente te Voorst'. Aanwezig zijn de afgevaardigden van de naburige gemeenten Apeldoorn, Beekbergen en Twello, alsmede W.J. Lankhorst en diaken W.D. ten Broek; ds. K. Wildeboer uit Rijssen fungeert op verzoek van ds. P.R. de Wit (Apeldoorn) als praeses.[36] Ook nu komt het oefenen van Van Barneveld aan de orde en verklaart Lankhorst - die zich blijkbaar van zijn schorsing niets heeft aangetrokken - deze te zullen handhaven. Ook verwerpt hij 'wettiege Leeraars, met name A. Brummelkamp, P.R. de Wit, K. Wildeboer'.[37] Op de vergadering der classis van 23 februari 1841 wordt medegedeeld dat ouderling W.J. Lankhorst is afgezet.[38] Er zijn geen afgevaardigden van Voorst aanwezig; ook daarna is dit niet het geval. We horen na laatstgenoemde datum niets meer van de kleine gemeente. We moeten aannemen dat zij eind 1840 of begin 1841 is teniet gegaan.

8. De Afgescheiden gemeente te Twello (Teuge)

De instituering van deze gemeente[39] ligt in het duister. We weten niet op welke datum en door wie dit is gebeurd. Brummelkamp heeft vermoedelijk te Twello nimmer gepreekt; hij is ook door de autoriteiten aldaar niet gesignaleerd. De notulen van de kerkeraad beginnen met 28 januari 1850. Evenwel lezen we in het register van leden als eerste datum van 'aanneming' (zaterdag) 6 mei 1837. 'Twello' is op de provinciale vergaderingen vertegenwoordigd vanaf 5 juli 1837. Voegen we hierbij dat, volgens de paragrafen 2 en 3, de eerste brieven van afscheiding - afgezien van J. Freijen 30 december 1835 - werden ingediend te Wilp en Twello respectievelijk 22 februari en 28 mei 1837, dan is het aannemelijk dat de gemeente circa februari 1837 werd geïnstitueerd.[40]

Mooibroek schrijft in 1934:

> 'De stichtingsdienst heeft waarschijnlijk plaats gehad in het huis van G. Groothedde genaamd "Het Hooge Vonder", staande aan den Rijksweg, op den hoek van den weg naar de spoorweghalte, bij de brug van dien weg. Het huis met zwaar drukkend dak van riet, waaraan de tand des tijds

35 Idem 23 juni 1840, art.3.
36 Ds. P.R. de Wit was te Apeldoorn chronisch ziek; hij overleed aldaar 2 dec. 1840.
37 Not. kerker. C.A.G.K. te Apeldoorn, 17 sept. 1840, art. 1-7.
38 NCA 23 febr. 1841, art.4.
39 Haar archief dat de jaren 1850-1968 omspant, wordt bewaard in RA Utrecht, als onderdeel van het Archief van de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken. Het omvat 21 nummers, waarvan we noemen: 1. Notulen kerkeraad 28 jan.1850-1858; 2. idem 1858-1868; 3. idem 1868-1883 (daarna hiaat tot 1903; 12. Registers: leden 1837-1881 - onzes inziens is echter dit register *aangelegd* na 1850, aangezien bijv. de namen H. Bruins (diaken in 1842, emigratie 1847) en J. Freijen (ouderling 1850-1851) ontbreken; dopen 1850-1882; huwelijken 1853-1881; overlijden 1852-1882. Als literatuur noemen we: B. Mooibroek, *De Afscheiding te Apeldoorn*, Apeldoorn 1934, 143-152.
40 Mooibroek, *a.w.* 144 meent dat de stichting der gemeente zich heeft voltrokken in het laatst van het jaar 1836. Zekerheid aangaande de datum is er echter niet.

knaagt, staat er nog en toont den beschouwer de sporen van hoogen ouderdom.
In dat huis vergaderde de gemeente vanaf haar stichting in 1836 tot 1851, dus ongeveer 15 jaren.'[41]

41 Mooibroek, *a.w.*144.

Het is heel goed mogelijk dat de gemeente een aantal jaren in bedoeld huis is tezamen gekomen, maar vermoedelijk pas met ingang van 1840, want in dit jaar verhuisden Gerrit Groothedde en zijn vrouw Fenneken Beumer van Oene naar Teuge.[42]

De eerste ouderlingen waren: Lambertus Oosterwijk, Derk van Wechel[43] en Frederik Denekamp. De eerste diakenen: Hendrik Bruins en Gerrit Kamphuis - in 1842 wordt ook A. Hoogenakker als diaken genoemd.[44]

Terzijde merken we op, dat rond 1843 enige personen te Deventer lid waren te Twello. Wellicht kunnen we beter spreken van een combinatie van de kwijnende gemeente te Deventer met die te Twello.[45] In dit verband dient ouderling Hermanus Denekamp uit de IJsselstad te worden vermeld. Deze vertegenwoordigde 'Twello' enige malen op de classicale vergadering.[46] Ook was dit het geval met de student Jacob Talsma, die bovendien zowel te Deventer als te Twello en Beekbergen als oefenaar optrad.[47]

Vóór 1850 werd de gemeente bediend door P.R. de Wit (enige maanden in 1840) te Apeldoorn, in combinatie met deze plaats; H.H. Knol (1841-1845) idem en G. Brunemeijer (maart 1849-januari 1850) te Beekbergen.

Het is mogelijk dat ongeveer met de komst van de eerste eigen predikant E. Weers, het gemeentelijk leven meer tot ontplooiing is gekomen. Althans de notulen van de kerkeraad beginnen, zoals we zagen, met 28 januari 1850, er wordt gesproken over de bouw van een kerk met een pastorie - en de plannen worden uitgevoerd - terwijl in 1851 erkenning door de overheid wordt gevraagd. Eppe Weers stond te Twello van 13 juli 1850 tot 2 april 1854.[48]

Op 28 januari 1850 zijn F. Denekamp, J. Freijen en L. Oosterwijk ouderling; G. Kamphuis en E. Kruitbosch, diaken. In de jaren daarna zien we weinig mutatie; gedurende het tijdvak 1857-1870 worden als ouderling ook genoemd: G.J. Jansen, G. Oosterwijk en J. Schouten; als diakenen: E. Bleumink, W.J. Jansen, W. Kamphuis, J. van Olst en J. Schouten.

Evenals Apeldoorn en Beekbergen gaat Twello in de jaren rond 1847 over van de classis Arnhem naar de classis Hattem. Ook zij kiest tegen de 'Geldersen' teneinde het kerkverband trouw te kunnen blijven.[49] Volgens

42 Hoofdst.24, par.3.
43 Derk van Wechel geboren 1806 te Twello, landbouwer, en zijn vrouw Fennetjen Groothedde, geb. 1804 te Twello vinden we na 1850 niet onder de leden der gemeente; wellicht emigreren zij.
44 De gegevens aangaande genoemde ouderlingen en diakenen ontlenen we aan de presentie in de notulen van de classicale en provinciale vergaderingen over de jaren 1837-1847.
45 Men zie hiervoor: Wesseling, *De Afscheiding in Overijssel* II, 81-82.
46 NCA 7 dec. 1843 en 7 april 1844.
47 NCA 7 dec. 1843, 7 april en 6 juni 1844. Men zie voor Jacob Talsma (1813-1871) -die in 1846 predikant is geworden: Wesseling, *De Afscheiding in Groningerland* I, 177; *De Haas* I, 254.
48 Men zie voor hem hoofdst.23, par.8 en *De Haas* I, 284.
49 Hoofdst.22, par.2.

de presentie van de classis Arnhem was 'Twello' reeds vanaf mei 1847 niet meer vertegenwoordigd geweest; deze gemeente vinden we voor het eerst in de vergadering van de classis Hattem op 26 april 1848.[50]

Zoals reeds aangestipt: begin 1851 wordt een request gezonden aan de Koning waarin erkenning wordt gevraagd. Het is ongedateerd, maar het wordt door het kabinet des Konings begin maart ontvangen.[51] Achttien inwoners van 'de gemeente Voorst, kerspel Twello' zetten hun handtekening - we noemen hen in de volgende paragraaf. Het reglement is dat van Groningen, een variant van het Utrechtse. In het koninklijk besluit waarbij de gemeente wordt erkend - 29 mei 1851, no.57[52] - wordt geconstateerd dat er een kerkgebouw zal worden gesticht te Twello 'aan den straatweg van Deventer naar Apeldoorn op omtrent vijf ellen afstands van den berm'.[53]

De notulen van de kerkeraad over de jaren 1850 tot 1870 bevatten -behalve over het komen en gaan van ambtsdragers - nagenoeg geen bijzonderheden aangaande het gemeentelijk leven. Ds. Weers wordt opgevolgd door W.H. van den Bosch, die we reeds in het vorige hoofdstuk (Wapenveld) noemden[54]; hij staat te Twello-Teuge van 23 juli 1854 tot 4 oktober 1856. Van den Bosch wordt weer opgevolgd door W. Coelingh[55] - te Twello van 14 december 1856 tot 2 december 1860. Over de werkzaamheden van deze drie predikanten in de onderhavige gemeente kan uit de notulen niets worden afgelezen. Ds. Coelingh sluit de rij; na 1860 is de kleine gemeente steeds vacant geweest, totdat zij, als gezegd, in 1968 opgaat in de Christelijke Gereformeerde kerk te Apeldoorn-Oost.

9. Eerste leden van de Afgescheiden gemeente te Twello (Teuge)

Het eerste, altans het oudst-bewaarde ledenregister is onzes inziens onvolledig. H. Bruins, J. Freijen en Derk van Wechel, ambtsdragers van het eerste uur, worden niet vermeld; welke personen verder ontbreken ontgaat ons. Op grond echter van dit register, alsmede van vermeldingen in de notulen van de kerkeraad, het doopboek (dat met 1850 begint), het request aan de Koning van 1851 en de bevolkingsregisters van Voorst komen we tot onderstaande poging tot reconstructie van de samenstelling der gemeente gedurende de eerste decennia van haar bestaan.

50 NCH 26 april 1848, art. 16.
51 Herv.Ered. 6 mei 1851, no. 16.
52 Herv.Ered. 6juni 1851, no. 13.
53 Het kerkje, Rijksstraatweg 233 te Teuge, hoewel thans als woning etc. in gebruik en enigszins verbouwd, is aan de ramen herkenbaar. Mooibroek, *a.w.* 143 schrijft: 'De breed opgetrokken pastorie onttrekt het veel smallere kerkje er achter min of meer aan het oog van den voorbijganger'.
54 Hoofdst.25, noot 33.
55 Willem Coelingh werd in 1826 te Coevorden geboren en overleed in 1895 te Pella, Iowa. Na in Nederland vijf Afgescheiden gemeenten te hebben gediend, emigreerde hij naar de Verenigde Staten (1871) en was daar in een viertal plaatsen predikant van de (later genaamde) Christian Reformed Church. Men zie voor hem *De Haas* I, 83-84.

De cursief-gedrukte namen zijn die van de ondertekenaars van het request 1851

	geb.j.	
E. Bleumink		
Aaltje (?) Bosch	1784	
Hendrik Bruins en zijn vrouw:	1799	timmerman, geb. te Twello
Hendrika van Wechel	1800	geb. te Twello
Frederik Denekamp en zijn vrouw;	1783	bouwman, geb.te Deventer
Gerritje Hogenakker	1783	geb. te Wijhe
Jan Freijen		tuinman
Hendrik Gerrits		geboren circa 1821
Jan Gerrits en zijn vrouw:		geboren circa 1821
Elizabeth Kapelle		
G. Gerrits-Smit		
Willem Geurts	1766	landbouwer; ook genaamd Willem Geurts Hondschoten geb. te Twello
Dirk Groothedde		
Gerrit Groothedde en zijn vrouw:	1807	echtpaar kwam in 1840
Fenneken Beumer	1808	uit Oene
Teeuwes (of: eunis) Groothedde		
A. Hoogenakker		
Gerrit Jan Jansen		
Gerrit Kamphuis en zijn vrouw:		‘onende op den Teuge’
Hermina (Derks) Jansen		
Willem Kamphuis en zijn vrouw:		
Tonia Denekamp		
Egbert Kruitbosch en zijn vrouw:	1790	karreman, geb. te Wilp
Gerritjen Gerrits	1790	geb. te Wilp
Jan Lammers en zijn vrouw:		

Mechteld Slijkhuis		
J.W. de Neut		
Jan van Olst	1809	knecht
Jenneken Oostenenk	1809	geb. te Warnsveld
(vrouw van Gerrit Steltzel)		
Aaltje Oosterwijk		
(vrouw van J. Buitenhuis)		
Gerrit Oosterwijk en zijn vrouw:		
Maria Stokking		
Lambertus Oosterwijk en zijn vrouw:		
Jenneken Peters		
J. Schouten		
Jacobus Vosselman en zijn vrouw:	1818	arbeider, geb.te Terwolde
Jenneken Teunissen	1831	geb. te Wilp
Marinus Vunderink en zijn vrouw:		kleermaker
A. Flierman		
Derk van Wechel en zijn vrouw:	1806	landbouwer
Fennetjen Groothedde	1804	
Eppe Weers en zijn vrouw:	1812	geb. te Groningen
Johanna van Raalte		

Hoofdstuk 27
Apeldoorn

Inleiding

De burgerlijke gemeente Apeldoorn omvatte in de vorige eeuw de dorpen Apeldoorn, Beekbergen en Loenen, alsmede dertig buurtschappen. Er stonden vier hervormde kerkgebouwen, namelijk te Apeldoorn, Beekbergen, Kootwijk en Loenen. De Afscheiding te Beekbergen bespraken we reeds in hoofdstuk 5. Kootwijk en Loenen leveren voor ons onderwerp niets op. Behalve Apeldoorn dorp zullen we in dit hoofdstuk slechts de buurtschappen Noord-Apeldoorn, Hoog Soeren, Het Loo, Uddel (vroeger: Utteld) en Wiesel noemen; in de andere kleine woonkernen vinden we geen afscheiding, althans niet tot rond het jaar 1849. Het dorp Apeldoorn, bovengenoemde buurtschappen en enige andere er toe behorende telden in 1839 tezamen 5200 inwoners, onder wie 4200 Hervormden. De anderen waren òf Afgescheiden òf Rooms-Katholiek.[1] De voornaamste middelen van bestaan waren de landbouw en de arbeid in de papiermolens.[2]

Wat de Afgescheiden gemeente te Apeldoorn[3] betreft: zij werd reeds 'vroeg', namelijk eind 1835, geïnstitueerd. Het archief van de gemeente is tamelijk compleet, dat wil zeggen: de notulen van de kerkeraad beginnen met 29 november 1835 en zijn, op enige hiaten na, volledig over het door ons bestudeerde tijdvak.[4] Hoewel de ledenregisters beginnen met 1868[5] kunnen we, zoals we zullen zien, de samenstelling der gemeente

1 Het bevreemdt dat *Van der Aa* - noot 2 - het aantal Afgescheidenen voor het dorp Apeldoorn c.a. niet afzonderlijk noemt. Midden 1836 hadden reeds circa 250 personen (121 volwassenen en 126 kinderen) met de Hervormde kerk gebroken, zoals we zullen zien.

2 *Van der Aa* I (1839) 296-297.

3 Literatuur: B. Mooibroek, *De Afscheiding te Apeldoorn - Het ontstaan en de verdere ontwikkeling der Gereformeerde kerken te Apeldoorn, Beekbergen en Teuge*, Apeldoorn 1934; J. Kok, *De Afscheiding in de schaduw van het Koninklijk paleis te Apeldoorn, in November 1835*, Kampen 1911. Het laatstgenoemde werkje is als bron nagenoeg onbruikbaar. In de eerste plaats is het sterk anecdotisch; verder, we moeten ons aansluiten bij het oordeel van Mooibroek, *a.w.* als hij schrijft: 'Het komt mij voor dat de hooggeachte schrijver wat teveel vertrouwen heeft gehad in onvoldoend gecontroleerde schriftelijke en mondelinge overleveringen, waardoor hij bij zijn onderzoek tot onjuiste gevolgtrekkingen kwam en dientengevolge daarin vrij uitvoerige en humoristisch-geschreven verhalen opnam, waarvan de juistheid aan ernstigen twijfel onderhevig is.'.(6)
In het archief van de gemeente bevindt zich een handschrift van Teunis Verseveldt (1796-1884), getiteld 'Geschiedenis van het Begin en de verdere Lotgevallen van de Christelijk Gereformeerde Gemeente te Apeldoorn en het Loo'. Het omvat 39 bladzijden en loopt tot ongeveer 1873. Verseveldt is van 1868 tot 1873 te Apeldoorn oefenaar geweest. Het manuscript bevat nagenoeg geen gegevens die niet worden vermeld in de notulen of in het boek van B. Mooibroek. Men zie voor Verseveldt ook: ZEVENDE DEEL 279.

4 Notulen kerkeraad 3 dec. 1835-29 nov.1844 (afschrift); 31 aug. 1846-7 dec.1857; 6 jan.l858-7 mei 1887.

5 'Lidmatenregisters 1868-1875'.

gedurende de eerste jaren, nauwkeurig beschrijven op grond van andere bronnen.[6] In 1839 ontstaat onder leiding van ouderling Jan Brink een Kruisgemeente, die zich in 1869 geruisloos met de oorspronkelijke herenigt. 'Helaas zijn er van de Kruisgemeente te Apeldoorn geen archivalia bewaard gebleven, zodat veel van wat er is gebeurd nooit helemaal duidelijk zal worden.'[7]

In 1848 verlaat de Afgescheiden gemeente de classis Arnhem en sluit zich aan bij de classis Hattem. Dit gebeurt onder leiding van haar predikant Koene van den Bosch. De gemeente blijft door dit te doen het kerkverband trouw en onttrekt zich zó aan de sfeer van de 'Geldersen' die zoals bekend van circa 1846 tot 1852 buiten de hoofdstroom der Afscheiding verkeerden. In de classicale notulen etc. vinden we enige neerslag van het feit dat rond de jaren 1852 sommige leden der gemeente afzonderlijk vergaderden en dus min of meer hun eigen weg gingen.[8]

Voor de duidelijkheid: de buurtschappen het Loo en Noord-Apeldoorn lagen (liggen), aan elkaar grenzend, beide in noord-noordwestelijke richting ten opzichte van het centrum van Apeldoorn-dorp. Het eerste kerkje, de uitgebouwde woning van wijlen G.T. Beugel, stond aan de Anklaarseweg. Dit was op het grondgebied van Noord-Apeldoorn. Evenwel werd vaak gesproken van de kerk op het Loo en de Afgescheiden gemeente te Apeldoorn die te het Loo genoemd.

1. Voorgeschiedenis

In het archief van de Hervormde gemeente te Apeldoorn[9] vinden we geen gegevens aangaande de Afscheiding.[10]

De gebeurtenissen die we als 'voorgeschiedenis' ter plaatse dienen te betitelen waren echter van groot belang. Zij zijn min of meer aan het leven der Hervormde kerk voorbijgegaan, maar hebben toch dit tengevolge gehad dat eind 1835 een groep van meer dan tweehonderd perso-

6 Het archief der gemeente wordt bewaard in GA Apeldoorn. Men zie ook: P. van Beek, *Inventaris van de archieven van de Gereformeerde kerk te Apeldoorn 1835-1960*, (GA) Apeldoorn 1985. In de inleiding lezen we ten aanzien van het eerste notulenboek (noot 4): 'Het origineel bevindt zich in het archief van de Particuliere Synode te Arnhem' - GA Arnhem - inv.no. 1, omdat dit deel eveneens de notulen van de Particuliere Synode bevat.'. Men zie voor dit 'afschrift' ook: Mooibroek, *a.w.* 9-11.

7 Van Beek, *a.w.* 7. Een enkel gegeven aangaande deze Kruisgemeente zullen we hierna, in dit hoofdstuk vermelden.

8 Men zie hiervoor par.8.

9 We raadpleegden: GA Apeldoorn - Archief Ned. Herv. gemeente, Not.kerker. 1817-1845; Ingekomen en afschriften van uitgegane stukken 1815-1850.

10 In overheidsarchieven - men zie hierna - wordt een tweetal lijsten van Afgescheidenen 1835 en 1836 bewaard. Deze zijn uitgegaan van de hervormde predikant A. Roeloffs (te Apeldoorn 1824-1868).

nen, als bij ‘explosie’ met genoemd genootschap brak. Bedoelde gebeurtenissen zijn verbonden aan de ‘oefeningen’ van G.T. Beugel.[11]

> Gerrit Teunis Beugel werd in december 1762 te Apeldoorn geboren als zoon van Hendrik Wicherts en Antonia Hoogklimmer. Hij overleed te Apeldoorn 9 oktober 1834, oud 71 jaar; in de overlijdensacte staat vermeld ‘zonder beroep’. Zijn eerste huwelijk was met Trijntje Jonkman, zijn tweede - in 1816 - met Nella Maria van Campen (overleden 1832). Beide huwelijken bleven kinderloos. Zijn ouders bezaten in Apeldoorn-Noord een royale woning, die later zijn eigendom werd. Zij was gelegen, schrijft Mooibroek in 1934 *(a.w.* 14) ‘waar thans het huis van Peter Veeneman staat, aan den Anklaarschenweg 29’.
> Reeds op 15-jarig leeftijd trok Beugel naar Amsterdam en bracht het tot enige welstand; niet bekend is welke werkzaamheden hij aldaar verrichtte. In 1813 keerde hij, voorgoed, in Apeldoorn terug. ‘Daar in Noord-Apeldoorn, is hij jarenlang bezig geweest een groote en buitengewone zaak als die der afscheiding, voor te bereiden. En dat zeer zeker geheel onbewust.’(16)
> In 1834:
> ‘Slechts enkele dagen vóór zijn dood... legateerde Beugel zijn bezittingen, en wel deels aan zijn familie en deels aan zijn vrienden op het Loo, waarbij zijn naaste buurman Hendrik IJzerman, die het laatste jaar zijns levens zelfs bij hem inwoonde, in het bijzonder bedacht werd.’.(17)

Gedurende ongeveer twintig jaren heeft Beugel - wel ‘Vader Beugel’ genoemd - zondagsavonds in zijn woning geoefend; hij stelde daartoe zijn huis open ‘voor ieder, die lust had de waarheid zooals die in Gods Woord geopenbaard is, te hooren’.(24) Bedoelde samenkomsten zijn van hervormde zijde wel tegengewerkt, maar nimmer door de overheid verboden, beboet of verstoord. Pas na zijn overlijden, als de samenkomsten worden voortgezet en de autoriteiten door de ‘woelingen’ van de Afgescheidenen, wantrouwig staan tegenover elk conventikel, rijzen moeilijkheden. We vermelden hier de conclusie waartoe Mooibroek komt aangaande het werk van Beugel.

> ‘Zeker mogen we ‘Vader Beugel’ beschouwen als den voornaamsten voorbereider der kerkelijke reformatie in 1835 hier begonnen, want uit zijn gezelschap is onze Gereformeerde Kerk geboren. Toch was Beugel mijns inziens geen man met een sterk ontwikkeld kerkelijk besef. Althans, uit zijn geschriften blijkt eer het tegendeel. Hij was de Godvreezende, innig vrome gemoedelijke man, getrouw in ‘Heeren dienst, beminnelijk tegenover zijn naasten, wier stichting hij gaarne bevorderde. Hij was geen strijdbaar held. 't Liefst ontweek hij den strijd, door zijn meening te zeggen en dan heen te gaan.

11 De rest van deze paragraaf is ontleend aan Mooibroek, *a.w.* 14-27.

Als hij de dagen der Scheiding had overleefd, zou men in hem niet die krachtsontplooiing hebben opgemerkt, zooals die zich bij de vaders der Scheiding openbaarde.' (27)[12]

2. Voorgeschiedenis (vervolg)

Na het overlijden van Beugel bleef het gezelschap aanvankelijk in zijn huis vergaderen, totdat dit, ongeveer in augustus 1835, moest worden opgeleverd aan de nieuwe eigenaar. De leiding kwam in handen van de schoenmaker Jan Buurman, kort daarna één der Afgescheidenen.[13]

Op 16 augustus 1835, enige maanden voor de Afscheiding te Apeldoorn begon, was het gezelschap Buurman vergaderd op de vertrouwelijke plek, het huis van Beugel, dan bewoond door het gezin Hendrik IJzerman. Aan het procesverbaal opgemaakt door de burgemeester en twee 'gerechtsdienaars' ontlenen we het volgende.[14]

De gerechtsdienaars hebben 'aldaar aangetroffen en verzameld bevonden': (een A voor de naam betekent: daarna lid van de Afgescheiden gemeente)

	twee zoons van de molenaar Bitter te Oosterhuizen (buurtschap)
A	Jacob Brink, landbouwer, Oosterhuizen
A	Jan Brink, koopman

12 De stichtelijke nalatenschap van Beugel vinden we in een werk van 390 octavo bladzijden: *Historisch verhaal der bekeering, benevens de verdere voortleiding op den weg van geloof en godzaligheid, door licht en donker, zoet en bitter van* G.T. Beugel... en voorafgegaan door eene overdenking over 1 Joh. 2: 28, 's-Gravenhage (bij J. van Gol-verdinge) 1835 (ex. in GA Apeldoorn). Het werk bevat een woord vooraf van drie bladzijden, getekend J(an) B(uurman); het sluit met een meditatie naar aanleiding van het overlijden van de tweede echtgenote van de schrijver, met als uitgangspunt Ezechiel 24 vers 16 - gedateerd 15 nov.1832. Het boek bevat weinig passages die voor ons onderwerp van belang zijn; op de bladzijden 252-269 schrijft Beugel over de stille tegenwerking in zijn leiden van het gezelschap te Apeldoorn, ondervonden.
Bij het oordeel van Mooibroek over Beugel willen we ons aansluiten. In zijn uitvoerige, zelfs langdradige geschrift uit Beugel zijn bezwaren tegen het kerkelijke leven in Apeldoorn. Maar nergens blijkt dat hij de strijd tegen de door hem gesignaleerde misstanden heeft aangebonden.

13 Jan Buurman werd in 1802 te Apeldoorn geboren en overleed aldaar 4 juni 1838 (GA Apeldoorn, Overlijden 1838, acte 5 juni, no.82). Hij was gehuwd met Johanna Berends.

14 GA Apeldoorn, Brievenboeken 1835, 16 aug. We verwijzen voor dit stuk en enige volgende brieven naar GA Apeldoorn, Archief burgerlijke gemeente, inv.no. 10: 'Correspondentie, gevoerd met de plaatselijke en provinciale overheden met betrekking tot afscheiding van het hervormd kerkgenootschap, 1835-1840'. - 'N.B. Authentieke afschriften 1934; de originele stukken zijn verloren gegaan.' De gehele tekst van het proces-verbaal is afgedrukt in Mooibroek, *a.w.* 45-47.

	Hendrik Jan Brouwer, landman, Oosterhuizen
A	Jan Buurman, schoenmaker
A	Maas van der Craats, arbeider en zijn vrouw:
A	Wilhelmina Landaal, arbeidster
	Jan Dekker, verver
A	Jan Bernard Donker, papiermaker
A	Jan Eikendal, boswachter
A	Gerritje Jansen, vrouw van Jannes Landaal
A	Johannes de Jongh, marskramer
A	Derk Jonker, arbeider
	Hendrikus Knippenberg, arbeider
A	Christiaan Kroon, behanger

A	Bart Gerrits van Laar en zijn vrouw:
A	Klasina Hessels
	de schoenmakersknecht van Marten Landaal
A	Lucas Mulder, arbeider (ook: landman) en zijn vrouw:
A	Annetje Hulsteijn, arbeidster
A	Willem Hendriks Mulder, bezembinder (ook: landman)
	Hendrik Mulderij, schoenmaker
A	Johannes Mulderij, bode
	Aaltje Neumann, vrouw van Jan Hermans
	Roelof Niessink, herbergier
	Harm Peters Oldenhof, landbouwer
	Hendrik Oldenhof, landbouwer
	Peel Oldenhof, arbeider
A	Johanna van Orden, ‘huiswerk doende’
A	Hendrik Wouters Rijsdorp, timmerman en zijn vrouw:
A	Hermina van Lil
	Klaas Wouters Rijsdorp
	L. Tuinman en zijn vrouw
A	Peter Veeneman, landbouwer
	Hermanus Visser, smid
A	Hendrik IJzerman, timmerman
A	Jacob Gerrits van Zoeren, arbeider
	…[15]

‘en verschillende anderen tesamen ten getale van ongeveer 200 personen, waarvan de namen aan ons niet bekend zijn, bezig met het houden eener Godsdienstige oefening, wordende door... Jan Buurman eene predikatie, redevoering of verklaring van eene bijbeltekst gedaan en voorts door allen gezongen den 119e Psalm verzen 57, 59 en 60...’

15 Er worden nog zes personen uit Lieren of Twello bij name genoemd. (Mooibroek, *a.w.* 46) We vinden vijf van deze zes bij de Afgescheidenen te Beekbergen of te Voorst (Twello).

Wijders had opgemelde Buurman te kennen gegeven, dat aan het tegenwoordig huis geen vergaderingen meer plaats zouden hebben.'.[16]

Het aantal in het proces-verbaal met name genoemde personen is 39. In 1836 waren er van dezen 23 lid van de Afgescheiden gemeente. Dit betekent een kleine zestig procent. Midden 1836 hadden circa 120 volwassenen gebroken met de Hervormde kerk.[17] Het is daarom niet gewaagd te veronderstellen dat van de geregistreerde '200 personen' - bezoekers van het gezelschap - zich ongeveer hetzelfde percentage (zestig) heeft afgescheiden. Vergeleken met andere conventikels, bijvoorbeeld te Utrecht, mag deze zestig procent hoog worden genoemd.[18] Het werk van 'Vader Beugel' heeft, zoals we reeds aanstipten, veel vrucht gedragen!

Dit proces-verbaal werd gevolgd door een schrijven van de burgemeester[19] aan de gouverneur van Gelderland, gedateerd 17 augustus 1835,[20] dat als volgt luidt.

16 We zagen reeds dat de woning van wijlen G.T. Beugel na augustus 1835 niet meer beschikbaar was voor het houden van gezelschap.
17 Volgens een nog te noemen request van 20 juli 1836; vgl. ook noot 1.
18 VIERDE DEEL 186-191. In Utrecht was de geschatte getalsverhouding 9 tot 32, dit is nog geen dertig procent.
19 R.W. graaf van Lijnden (1808-1876) was burgemeester van Apeldoorn tot november 1837.
20 Als noot 14. Mooibroek, *a.w.* 47-48.

> ‘Reeds sedert jaren had op het Loo onder Apeldoorn, ten huize van een zekere Gerrit Teunis Beugel, en onder diens leiding eene vereeniging van onderscheidene ingezetenen tot Godsdienstige oefeningen plaats.
> Die vereenigingen, geen dadelijk gevaarlijke strekking hebbende, en ook in den aanvang niet druk bezocht wordende, zijn als het ware stilzwijgend getolereerd.
> Gezegde Beugel is, nu ongeveer een jaar geleden gestorven en heeft tot opvolger eene Jan Buurman, schoenmaker op het Loo, die sedert dien tijd - en ook wel vroeger, bij het leven van Beugel - aan gezegd huis Godsdienstoefeningen houdt, die intusschen hoe langer hoe drukker bezocht worden.
> Het is mij thans voorgekomen, dat het van veel belang is, dat deze vereenigingen worden tegengegaan.
> Daartoe heb ik op gisteren, te dier vergadering, alwaar ongeveer 200 personen vergaderd waren, de geregtsdienaren gezonden, die tegen een 40-tal dier personen, wien hen bij name bekend waren, proces-verbaal hebben opgemaakt, welk stuk ik op heden, aan den Officier bij de Regtbank te Arnhem ter vervolging heb ingezonden.
> Ik moet hier bijvoegen, dat de vergadering stil is afgelopen, en het hoofd J. Buurman aan zijne mede-leden heeft te kennen gegeven, dat die vergaderingen niet meer in genoemd huis zouden plaats vinden. Of zulks nu elders het geval zal worden, zal nader moeten blijken. Intusschen zal ik die zooveel mogelijk doen tegengaan.’

Genoemde samenkomst heeft niet geleid tot een vervolging door de rechtbank te Arnhem.[21]

3. Instituering; eerste ambtsdragers; vervolging

Zondag 29 november was ds. A. Brummelkamp te Apeldoorn en leidde in de buurtschap Wiesel - ten noorden van het Loo gelegen - een samenkomst van een groot aantal personen. Men kwam ongestoord bijeen in de grote boerderij de ‘Zandhegge’, toebehorende aan de landbouwer Peter Veeneman.[22] Voor de vergadering begon, werd, op aanwijzing van Brummelkamp, een ‘Acte van afscheiding’ bestemd voor de hervormde kerkeraad, door 67 personen getekend. De daarop volgende donderdag gebeurde dit door 20 anderen. Na afloop van het samen-zijn werden tot ouderling van een te stichten Afgescheiden gemeente gekozen: Jan Brink en Jacob Gerrits van Zoeren; tot diaken: Lucas Mulder en Peter Veeneman.

Op 3 december 1835 was Brummelkamp opnieuw te Wiesel. Hij bevestigde daar de gekozen ambtsdragers, sprak een leerrede uit en bediende de doop aan Hendrina Buurman, dochter van Jan Buurman en Janna Berends.[23] Naar wij menen dient deze

21 Mooibroek, *a.w.* 48.
22 Mooibroek, *a.w.* 56 geeft van deze boerderij een afbeelding; deze leent zich slecht voor reproductie.
23 Verkiezing en bevestiging van de ambtsdragers zijn door Brummelkamp als ‘préambule’ vermeld voorin het eerste notulenboek.

(donderdag) *3 december 1835* te worden beschouwd als de datum van de instituering der gemeente.[24]

De samenkomst van 3 december werd bezocht door de burgemeester;

24 En niet, zoals de kerkelijke jaarboekjes etc. geven: 29 november 1835.

deze gaf tevergeefs het bevel uiteen te gaan. Een vervolging door de rechtbank werd ook in dit geval niet ingesteld.[25]

Naar aanleiding van een tezamen met andere gemeenten aan de Koning gezonden adres, gedateerd 21 december 1835, waarin vrijheid en bescherming van godsdienstoefening wordt gevraagd,[26] bericht de gouverneur van Gelderland - hierin voorgelicht door de burgemeester - aan de minister van Hervormde Eredienst:

> '... omtrent de zich noemende ouderlingen en diakenen der nieuwe secte te Apeldoorn.
> *Jan Brink*, landman en koopman in hout.
> *Jacob Gerrits van Zoeren*, landman.
> *Lucas Mulder*, papiermakers arbeider.
> *Peter Veeneman*, landman en koopman in hout.
> De eerste en de vierde zijn iets boven de boerenstand verheven, en men kan hun geen' invloed op hunne stand ontzeggen. De tweede is een eenvoudig mensch, tamelijk gegoed. De derde is een eenvoudig papiermakers arbeider, zonder invloed noch vermogen.'.

Na november 1835 kwam de gemeente veelal samen 'op het Loo' in de schuur bij de winkel van Arend Slijkhuis,[27] terwijl in Apeldoorn dorp de boerderij van Jan G. van Zoeren tot vergaderplaats diende. Dit blijkt uit een request aan de burgemeester van 20 juli 1836, evenals in andere plaatsen ingediend op grond van het koninklijk besluit van 5 juli 1836. De Afgescheidenen verzochten in een zodanig adres boven de twintig personen te mogen samenkomen.[28] Het request werd gezonden, daar men te Apeldoorn, evenals elders, vanwege het houden van 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen', inkwartiering van militairen duchtte. Het stuk is getekend door 121 volwassenen, wier namen we in de volgende paragraaf zullen noemen, en mede voor 126 kinderen.[29] Reeds eerder had de burgemeester een lijst met namen van 87 Afgescheidenen (het ledenbestand in december 1835) aan de gouverneur gezonden[30]; ook deze met bijbehorende bijzonderheden - bijvoorbeeld beroep - zullen we in paragraaf 4 verwerken.

25 Het vermelde bij Mooibroek *(a.w.* 55-57) dat de burgemeester, nadat hij vruchteloos had gepoogd de bijeenkomst te verhinderen of te ontbinden, zich, vergezeld van de hervormde predikant naar het koninklijk paleis begaf, teneinde daar te trachten hulp van parkwachters te verkrijgen tot het opmaken van een proces-verbaal, is ontleend aan de overlevering. We rekenen het, bij ontbreken van bronnen-materiaal, tot de anecdoten.

26 Hoofdst.1, par.1.

27 Mooibroek, *a.w.* 60 (1934): '... aan de Koningstraat, hoek Rostocklaan, waar thans de winkelier Veeneman woont'.

28 Zoals we reeds in andere hoofdstukken mededeelden: zonder iets te verrichten dat het karakter droeg van het houden van een eredienst.

29 Vergelijk noot 14. Oorspronkelijk behoorde dit request bij de Ingekomen stukken 1836, 20 juli.

30 Als vorige noot. Ingekomen stukken 1836, 22 jan.

Op zondag 29 januari 1837 bediende ds. Hendrik de Cock het avondmaal ten huize van ouderling Jan Brink, 'landman op den Brink'.[31] Aan

31 Mooibroek, *a.w.* 61 (1934): 'Het huis... staat er nog, namelijk aan de Fabriekstraat No. 12 waar thans de familie Dekker woont'.

het proces-verbaal, naar aanleiding van deze samenkomst opgemaakt, ontlenen we het volgende.[32]

> Veldwachter Jacob Hesse rapporteerde in de avond van 29 januari 1837 aan de burgemeester dat ten huize van Jan Brink, door hem is gezien '... dat een vreemd persoon, gekleed in het gewaad van een predikant, bezig was met het houden eener leerrede over het Heilig Avondmaal, dat door dezelve vervolgens aan de daar vergaderden Jan Brink, vrouw en twee kinderen, H. Kroon, P. Bakker, J. Buurman, D. Berends, Berend Huisman, B.G. van Laar, H. Beekamp, Maas van der Craats, de vrouw van Klaas Wouters Rijsdorp, de vrouw van W. Hulsteijn, de vrouw van T. Broekhuis, G.J. van Orden[33] en meer bij hem den veldwachter niet bekende personen, mannen en vrouwen, werd toegediend.
> Dat na afloop van die bediening en de gebruikelijke gezangen en gebeden, hij, veldwachter, aan den aldaar fungeerenden bedienaar had gevraagd, wie hij was en waar thuis, waarop deze had geantwoord, ik ben Ds. de Cock, tehuis bij J. Brink, waarna hij, veldwachter, zich had verwijderd...'

Opnieuw: ook deze godsdienstoefening leidde niet tot een vonnis van de rechtbank te Arnhem. De officier van justitie - zo blijkt uit correspondentie met de burgemeester - meende op grond van het proces-verbaal dat het niet zou kunnen worden bewezen, dat meer dan twintig personen, buiten de vier huisgenoten, aanwezig waren geweest.[34]

Wat wèl mogelijk was: bij schrijven van de burgemeester op 29 januari werd aan de garnizoenscommandant van Zutphen assistentie gevraagd van 75 manschappen infanterie, vergezeld van twee officieren, teneinde 'ongeoorloofde godsdienstige vereenigingen' te kunnen tegengaan.[35] Van zijn standpunt terecht, vreesde de burgemeester één van de komende dagen een herhaald optreden van De Cock; deze was namelijk niet aanstonds uit Apeldoorn vertrokken.[36] In de morgen van dinsdag 31 januari 1837 marcheerden 75 manschappen vergezeld van een tamboer, en onder bevel van een officier alsmede zes onderofficieren en korporaals, naar Apeldoorn; zij werden aldaar bij Afgescheidenen ingekwartierd. Op dinsdag 7 februari verdwenen de militairen geheel onverwacht.[37]

32 Vergelijk noot 14. Oorspronkelijk: Uitgegane stukken 1837, 29 jan. Mooibroek, *a.w.* 61-62.
33 We zullen het merendeel van deze zeventien aanwezigen - afgezien van H. de Cock - in de volgende paragraaf vinden als leden van de C.A.G.K. te Apeldoorn, in het jaar 1836. We vermoeden dat met H. Kroon is bedoeld Christiaan Kroon en met Berend Huisman: G. Huisman.
34 Mooibroek, *a.w.* 64.
35 Als noot 14; Uitgegane stukken 1837, 29 jan. Mooibroek, *a.w.* 63.
36 Zo woonde hij maandag 30 jan. 1837 de vergadering van de kerkeraad bij (not.kerker.). In deze vergadering werd besloten, wellicht mede door toedoen van De Cock, de 'vrijheid' (dit is de vergunning met meer dan twintig personen, zonder eredienst, godsdienstig tezamen te komen) van juli 1836 - waarover we hierboven schreven - 'op te zeggen', (ook: Mooibroek, *a.w.* 66)
37 In de not. kerker. 8 febr. 1837 werd dit aangetekend: 'Dinsdag 7 Februarij van de inkwartiering verlost.'.

De gang van zaken bij dit plotselinge vertrek is nimmer duidelijk geworden. Zowel J. Kok[38] als B. Mooibroek[39] schetsen meer of minder uitvoerig

38 Kok, *a.w.* 53-58.
39 Mooibroek, *a.w.* 64-65.

dat de Kroonprins, de latere Koning Willem II, die in deze dagen op paleis het Loo verblijf hield, persoonlijk heeft ingegrepen. Kok doet het zelfs voorkomen, dat de bevelvoerende officier, niet zozeer, tezamen met zijn manschappen, werd weggestuurd, dan wel *weggejaagd* - dit laatste schijnt ons onwaarschijnlijk toe.

Feit is dat na 7 februari 1837 geen strafmaatregelen tegen de Afgescheidenen te Apeldoorn zijn genomen. We mogen wel zeggen: men liet deze mensen begaan. Zou dit toch de invloed zijn geweest van (de latere) Koning Willem II? Of wilde zowel zijn vader als hij, geen militair optreden nabij paleis het Loo riskeren? Immers: dit risico werd genomen bij het optreden van militairen tegen de Afgescheidenen, zoals de gebeurtenissen te Genderen op 16 augustus 1835[40] en te Gameren 23 augustus 1835[41] hebben aangetoond.

De Afgescheidenen te Apeldoorn verder ongemoeid gelaten! Dit verklaart onzes inziens het feit dat de gemeente pas in 1851 erkenning aan de overheid vraagt - dat wil zeggen: nadat zij ongeveer twaalf jaren, zoals we zullen zien, ongestoord in eigen kerkgebouw was samengekomen.

Merkwaardig is in dit verband, dat de opvolger van burgemeester Van Lijnden, mr. C.H. baron van Rhemen,[42] in het 'Jaarverslag 1840' van de gemeente Apeldoorn schrijft:

> 'Het is helaas maar al te waar dat de Hervormde bevolking[43] alhier, ten aanzien van hunne geestelijke belangen in een diep verwaarloosden toestand zich bevinden, welke noodwendig op de zedelijkheid een hoogst nadeeligen invloed uitoefend.'.[44]

En in het 'Jaarverslag 1841':[44]

> 'De z.g.n. afgescheidenen zetten hunne Godsdienstoefeningen op eene zeer betamelijke wijze voort, daar voornamelijk de verwaarlozing der herderlijke plichten bij de Hervormden, aanleiding tot het ontstaan dezer afgescheiden gemeente heeft gegeven, zoo vertrouwt men, dat, bij het erlangen van een leeraar, die het gewicht zijner roeping beseft, het aantal der afgescheidenen zeer verminderen zal.'.[45]

40 ACHTSTE DEEL 284-285.

41 EERSTE DEEL 65-67, 75.

42 Mr. C.H. baron van Rhemen van Rhemenshuizen (1811-1880) trad als burgemeester in functie op 26 november 1837.

43 Wij lezen in plaats van "Hervormde bevolking": Hervormden, of: leden van de Hervormde gemeente.

44 Mooibroek, *a.w.* 43. Zoals reeds vermeld (noot 10) was in deze tijd de enige hervormde predikant te Apeldoorn A. Roeloffs; deze stond aldaar van 1824 tot aan zijn emeritaat in 1868. In het jaar 1853 werd N.H. de Graaff de collega van Roeloffs. Invloed op het ledental van de C.A.G.K. heeft dit laatste niet gehad.

44 Mooibroek, *a.w.* 43. Zoals reeds vermeld (noot 10) was in deze tijd de enige hervormde predikant te Apeldoorn A. Roeloffs; deze stond aldaar van 1824 tot aan zijn emeritaat in 1868. In het jaar 1853 werd N.H. de Graaff de collega van Roeloffs. Invloed op het ledental van de C.A.G.K. heeft dit laatste niet gehad.

45 Ook in de jaarverslagen 1837-1839, 1841-1843 komen uitdrukkingen voor als: '... de z.g.n. Separatisten zijn in groot getal, de *onverhinderde uitoefening* hunner begrippen, heeft tot geen de minste stoornis van orde of rust aanleiding gegeven.'. (Mooibroek a.w. 69)

Bij Bos[46] vinden we dat eind 1835 en begin 1836 enige berichten de ministers van eredienst en justitie bereiken, waarin wordt geklaagd over een zich aansluiten van enige personen, in dienst van de Koning - paleis

46 Bos, *Archiefstukken* III, 55-57, 67-68, 71-72.

het Loo - bij de Afgescheidenen. Genoemd worden: Maas van der Craats (ook: Kraats), arbeider; Jan Gerrits Eikendal, boswachter; Derk Heethaar, klepperman (nachtwaker); Derk Jonker, arbeider; Christiaan Kroon, behanger en Bart Gerrits van Laar, boswachter. We vinden dit zestal in 1836 als leden van de Afgescheiden gemeente. De vraag wordt opgeworpen, of in aanmerking zou komen deze personen

> '... het ongepaste van hun gedrag te doen voorhouden en hen te doen inzien het verkeerde en ongepaste als bedienden des Konings, om zich aan te sluiten aan, of zich te laten wegslepen door personen, wier handelingen Zijne Majesteit als onwettig heeft aangemerkt, terwijl zij daardoor, den eerbied voor Zijne Majesteit uit het oog verliezende, zich blootstellen uit Hoogstdeszelfs dienst te kunnen worden verwijderd.'.

Echter, voor zover uit de stukken blijkt, zijn bedoelde personen niet bemoeilijkt vanwege hun kerkelijke keuze.

4. Eerste leden

Zoals we reeds zagen, omvatte de jonge gemeente midden 1836 circa 250 zielen. Ondanks het ontbreken van een ledenregister over de eerste decennia,[47] zijn we in staat de samenstelling der gemeente in 1836 te beschrijven.[48] De beroepen in onderstaande lijst genoemd, ontlenen we aan een bijlage van het request aan de Koning, gedateerd 21 december 1835.[49]

De namen zijn gerangschikt naar dorp of buurtschap: Apeldoorn, Noord-Apeldoorn, het Loo; Hoog Soeren; Uddel; Wiesel

Apeldoorn, Noord-Apeldoorn, het Loo

Hermina van Amersfoort	
Albert van Asperen	
Peter Bakker en zijn vrouw:	arbeider
Antje van der Beek met 4 kinderen	
Roelof ter Beek en zijn vrouw:	kleermaker
Johanna Hoegen	
'twee kinderen van L. Beekamp (overl.)'	
Steven Beekamp en zijn vrouw:	bakker
Jenneken Logtenberg met 6 kinderen	
Jakob Samuel Beeuwkes en zijn vrouw:	schilder en glazenmaker

47 Vgl. noot 5.
48 Op grond van de reeds genoemde stukken: een lijst van Afgescheidenen januari 1836 en een request van 20 juli 1836. De bevolkingsboekhouding te Apeldoorn begint met 1849.
49 Hoofdst. 1, par.1.

Hendrika Westerhof met 2 kinderen	
W. Beeuwkes (vrouw van Jan IJzerman, timmerman)	
Grada Sterelina Benninkhuizen	naaister
Derk Berends met 1 kind	rentenier
Jan Berends	papiermaker
Willemina Berghuis	
(vrouw van Evert de Juffer, arbeider)	
Jan Bloemink	
Johannes Jacobus Boekaar met 4 kinderen	arbeider
Gerrit Hendrik Bomhof en zijn vrouw:	kleermaker
Gerritjen de Graaf	

Cornelis Brink	landman
Jacob Brink	imker
Jan Brink (ouderling) en zijn vrouw:	landman en koopman in hout
Rijka Beekman met hun dochters	
(belijdende leden):	
Cornelia Brink	
Maria Brink	
Martha Brink	
Peter Brink	landman
Hendrikus Buitenhuis	arbeider
Johannes Buitenhuis	bode
Jan Buurman en zijn vrouw:	schoenmaker
Johanna Berends met 4 kinderen	
Maas van der Craats (ook: Kraats)	arbeider
en zijn vrouw: Willemina Landaal	
met 6 kinderen	
Grietjen Deur (vrouw van T. Broekhuis, winkelier)	
Dirk Jan Dibbetz met 5 kinderen	bode
Johanna Sophia Dibbetz	dienstmeid
Jan Bernard Donker	papiermaker
Aartje Driessen	naaister
Hermina Dijkgraaf	
(vrouw van M.G. Meyerink, doodgraver)	
Cornelia Eikendal	
Marten van Goor	landman
Hendrikjen Grutterink	
J. Peters van Hasselt	
Derk Heethaar	nachtwacht (ook: klepperman)
Maria Heethaar	zonder beroep
Maria Heethaar	zonder beroep
Gerrit Huisman en zijn vrouw:	
Kristina Kamphorst	

Johannes Andreas Hulsteijn en zijn vrouw:	arbeider
Geertjen Luttikhuizen met 2 kinderen	
Willem Hulsteijn en zijn vrouw:	arbeider
Janna Egberts	
Johannes de Jongh en zijn vrouw:	marskramer
Cornelia Waanders	
Derk Jonker en zijn vrouw:	arbeider
Jannetjen van Lathum met 2 kinderen	
F.J. Jordens (Franciscus Jacobus Jourdan?)	(soldaat?)
Hendrina Jordens geb. Rigter (weduwe)	
Gijsbertus Klaassen	
Christiaan Kroon en zijn vrouw:	behanger
Hendertjen Sjaaks	
Janna Kuiper	dienstmeid
Arie Landaal en zijn vrouw:	kleermaker
Klasina Hendrina Heethaar met 3 kinderen	
Cornelis Landaal en zijn vrouw:	kleermaker
Lambertje Woudenberg met 4 kinderen	
Jannes Landaal en zijn vrouw:	kleermaker
Gerritje Jansen (later: wed.J. Lan daal)	
Jannetje Logtenberg	
(vrouw van Jan Jonker, arbeider)	
Aaltje Meulink	dienstmeid
Albertus Mooij en zijn vrouw:	schoenmaker
Alida Maria van Baak met 7 kinderen	
Hendrik Hendriks Mulder en zijn vrouw:	timmerman
Trijntje de Graaf	

Lucas Mulder (diaken) en zijn vrouw:	arbeider
Annetje Hulsteijn met 2 kinderen	
Willem Hendriks Mulder en zijn vrouw:	landman
Johanna Steunenberg met 8 kinderen	
Johannes Mulderij en zijn vrouw:	bode
Hendrika Buitenhuis met 6 kinderen	
Aaltje Muurling (vrouw van M. Rouwenhorst)	
met 1 kind	
R. Oosterbroek geb. Bomhof	
Gerrit Jan van Orden	arbeider
Johanna van Orden	‘huiswerk doende’
Geesien Peereboom geb.Rigter	
Elisabeth Pol (vrouw van M. Kars, arbeider)	
Johan van de Pol	
Hendrik Wouters Rijsdorp en zijn vrouw:	timmerman
Hermina van Lil met 5 kinderen	
Klaas Wouters Rijsdorp en zijn vrouw:	tuinman
Aartje van Broekhoven	
Bernardus Schut en zijn vrouw:	arbeider
Hendrika van Delden met 5 kinderen	
Peter Schut en zijn vrouw:	arbeider
Hendrika Heethaar met 4 kinderen	
Arend Slijkhuis	winkelier
Gerrit Gerritsen Smit[50]	
Janna Hermens Smit	
(vrouw van A. van Amersfoort)	
met haar 6 kinderen	
Willem Snippen	
Wesselina van der Veen	
H. Westerhof	‘huiswerk doende’
Aartjen Witteveen, weduwe J. Davids	

50 ‘onder Terwolde’, gemeente Voorst.

Hendrik IJzerman en zijn vrouw:	timmerman
Maria van Engeland met 2 kinderen	
Jacob Gerrits van Zoeren (ouderling)	landman
en zijn vrouw: Johanna Landaal	
met 6 kinderen	

Hoog Soeren

Jan Gerrits Eikendal en zijn vrouw:	boswachter
Janna van Wenum	
Bart Gerrits van Laar en zijn vrouw:	boswachter
Klasina Hessels met 1 kind	
Elisabeth van Laar	
Hendrik van Laar	landman
Jan van Laar	landman
Lambert Peters en zijn vrouw:	arbeider
Jannetjen van Kampen met 1 kind	

Uddel

A. Bakker
Tinus Lubbertsen Brink en zijn vrouw:
Hendrikjen Evertsen met 6 kinderen
Petertjen van Kampen

Wiesel

Cornelis Bosch	landarbeider
Lubbert Bosch	

Gerrit Mouw en zijn vrouw:	landarbeider
Hendrika Bosch	
Hendrik Pol en zijn vrouw:	landarbeider
Berendina G. van Riessen	
Jan Pol en zijn vrouw:	landarbeider
Willempjen Willems met 4 kinderen	
Aaltjen Krombos	
Johannes Veeneman en zijn vrouw:	landman
Jenneken Scholten met 5 kinderen	
Peter Veeneman (diaken) en zijn vrouw:	landman en koopman in hout
Johanna Cornelia IJzerman met 9 kinderen	

5. Gemeentelijk leven 1835-1839; ontstaan kruisgemeente; eerste kerkgebouw

De notulen van de kerkeraad vangen aan, zoals we zagen, met 9 november 1836. Gezegd moet worden dat zij tamelijk summier zijn en hiaten vertonen.

De eerste vier ambtsdragers noemden we reeds in paragraaf 3. In augustus 1835 tracht de gemeente dit aantal uit te breiden; gekozen worden tot ouderling: de voortrekker Jan Buurman en Johannes de Jongh; tot diaken: de korenmolenaar Marten van Amersfoort en Hendrik Wouters Rijsdorp.[51] Doch Van Amersfoort en Rijsdorp bedanken; waarop de beide in-functie-zijnde diakenen verklaren, dat het mogelijk is de nodige werkzaamheden te verrichten, zonder hulp.[52] Tot een nieuwe verkiezing komt het voorshands niet. Jan Buurman overlijdt in juni 1838. In 1839 moet de Kruisgemeente zijn ontstaan.[53] De notulen - die een hiaat vertonen van 15 mei 1838 tot 29 mei 1839 - zwijgen hierover geheel en al. Maar als zij op laatstgenoemde datum de draad weer opnemen, wordt door een kleine 35 ‘mansleden’ - ten opzichte van 1836 is de gemeente inmiddels enigszins gegroeid - in plaats van Jan Brink tot ouderling gekozen Cornelis Landaal.[54] Uit gegevens van latere tijd blijkt dat genoemde Jan Brink één der voormannen is geweest in de Kruisgemeente en dat men de eerste tijd in diens boerderij tezamen kwam.[55] Over de datum van instituering van de

51 Not kerker. 18 aug. 1837 (vóór 19 april 1838 zijn de notulen niet voorzien van artikelen).
52 Naschrift bij not. kerker. 18 aug. 1837.
53 Van Beek, *a.w.* 5-7; Mooibroek, *a.w.* 68.
54 Not. kerker. 29 mei 1839, art.4.
55 Vgl. noot 53.

Kruisgemeente is niets bekend; wellicht ligt deze enige jaren na 1839.[56] Over de omvang van de gemeente gedurende de eerste jaren zijn eveneens geen gegevens bewaard[57]; wel weten we dat het door groei na enige jaren noodzakelijk was naar een

56 Het enige houvast dat we hebben is: de gemeente zendt in september 1845 (een) afgevaardigde (n) naar de 'Algemeene Kerkvergadering' van de Kruisgemeenten te Rotterdam (*NAVGK* 31).

57 Volgens bijlage II omvatte in 1869 de C.A.G.K. te Apeldoorn 351 zielen, de Kruisgemeente circa 165. Hieruit krijgen we de indruk dat de 'scheur' in 1839 voor eerstgenoemde groep een aderlating heeft betekend.

ruimere vergaderplaats om te zien - aangekocht en verbouwd werd een boerenhuis ‘dat toendertijd stond aan de Brinklaan, ongeveer in de bocht tegenover de Elsweg’.[58]

Zoals we zagen vergaderde de gemeente aanvankelijk in de schuur van Arend Slijkhuis.[59] Maar in 1839, als het beroepingswerk aan de orde komt - ds. Tj.F. de Haan werd tevergeefs beroepen[60] - gaat men uitzien naar een kerk en pastorie. De gemeente slaagt er in het woonhuis van wijlen G.T. Beugel aan te kopen.[61] Het woongedeelte wordt bestemd voor pastorie, terwijl de overige opstal zodanig wordt vergroot, dat hij tot kerkzaal kan worden ingericht.[62] Het zal - na in 1854 te zijn verbouwd en opnieuw vergroot[63] - dienst doen tot 1869.

Het kerkje en de pastorie in Noord-Apeldoorn, na de verbouwing in 1854: naar een pentekening door H.J.C. te Loo

Eind 1839 heeft de kerkeraad als samenstelling, de ouderlingen: J. de Jongh, C. Landaal en J.G. van Zoeren. Diaken zijn: L. Mulder en P. Veeneman. Op 9 december 1839 wordt een beroep uitgebracht op proponent P.R. de Wit.[64]

58 Mooibroek (*a.w.* 68) schreef dit in 1934. In 1869 wordt dit kerkgebouw Brinklaan aangeduid met ‘op het Slop’ (*Ibidem* 108).
59 Vgl. noot 27. De boerderij van J.G. van Zoeren heeft blijkbaar slechts korte tijd als vergaderplaats dienst gedaan.
60 Not. kerker. 30 okt. 1839, art.3.
61 Aangezien de gemeente nog geen rechtspersoonlijkheid bezit, wordt het onroerend goed gesteld op naam van Jan Eikendal en Peter Veeneman. Deze stand van zaken duurt tot 1853, namelijk tot na de ‘erkenning’ in 1851 (Mooibroek, *a.w.* 70).
62 Not. kerker. 27 nov. 1839, art.2; 23 dec., art.2.
63 Mooibroek, *a.w.* 92-94. Na de vergroting van 1854 bood het kerkje plaats aan ongeveer 250 personen.
64 Not. kerker. 9 dec. 1839, art.2-3.

6. Tijdvak 1840-1845; de predikanten P.R. de Wit en H.H. Knol

P.R. de Wit nam het beroep aan en werd in januari 1840 door zijn vriend ds. K. Wildeboer te Rijssen bevestigd; hij overleed reeds vóór het eind van het jaar.

> Poppe Rijkents de Wit werd 20 juni 1802 te Wildervank geboren en overleed te Apeldoorn 2 december 1840. Hij huwde Alberdina Diekema, geboren te Groningen. Het huwelijk was kinderloos. In 1832 werd hij catechiseermeester van de Hervormde gemeente te Wildervank. Wegens zijn verzet tegen de Evangelische gezangen etc. werd hij 2 juli 1834 afgezet. De Wit was een vriend van Hendrik de Cock; met deze maakte hij in 1834 een reis naar Den Haag teneinde de Koning een adres aan te bieden aangaande de schorsing van laatstgenoemde. Korte tijd na de Afscheiding begaf hij zich metterwoon naar Groningen om daar door De Cock te worden opgeleid tot predikant. De studie werd voortgezet bij ds. Van Raalte te Ommen. Op 15 oktober 1839 werd hij door de provinciale vergadering van Overijssel met gunstig gevolg geëxamineerd, maar zijn 'ordening' werd niet door alle provincies als wettig erkend, aangezien het examen was afgenomen door zijn opleider en A. Brummelkamp. De synodale bepalingen schreven voor dat tenminste drie door de synode benoemde (althans aanvaarde) predikanten - niet-opleider van de examinandus - het onderzoek zouden verrichten.
> De Wit had een zwakke gezondheid, die hem het ambtelijk werk te Apeldoorn, reeds vanaf het begin van zijn komen aldaar, sterk bemoeilijkte. Van Raalte en H.P. Scholte waren bij zijn begrafenis aanwezig.{Problem}[6566]

Op 5 juli 1841 wordt ds. H.H. Knol[67] met algemene stemmen beroepen. Hij staat te Apeldoorn van augustus 1841 tot 2 februari 1845. Knol gold tevens als predikant van Beekbergen en Twello.[68]

Na de synode van 1843-26 juli tot 2 augustus - die in grote onenigheid over de plaats van de Dordtse kerkenorde, onverrichterzake uiteenging,[69] komen de afgevaardigden van Apeldoorn, Beekbergen en Teuge 'in het Kerkgebouw op het Loo' in vergadering bijeen - een 'sub-classis' zouden we kunnen zeggen - en spreken onder meer het volgende uit.

65 *Handelingen en Verslagen* (1840) 233.
66 Men zie verder voor hem: DERDE DEEL register; *De Haas* I, 292-294.
67 Harm Hendrik Knol werd in 1790 te Nijeveen geboren en overleed te Smilde in 1865. Hij huwde G.J. Vos. Oefenaar te Ruinerwold; waarschijnlijk opgeleid door H. de Cock; examen 1841 door de provinciale vergadering van Groningen; predikant te Apeldoorn, Beekbergen en Teuge aug. 1841; Marrum 9 februari 1845; Oudega (Fr.) 5 dec. 1845; Leek 1847; emeritus 1864. Men zie voor hem *De Haas* I, 160.
68 Not kerker. 30 dec. 1840, art.3. Idem 1841, 23 jan., art.3; 4 febr., art.3; 15 sept., art.2. We zien dat, tijdens het predikantschap van H.H. Knol de kerkeraden van Apeldoorn, Beekbergen en Twello (Teuge) enige malen gemeenschappelijk vergaderen.
69 *Handelingen en Verslagen* 267-380.

‘... het niet raadzaam te oordelen de oude Palen der Vaderen te rug te zetten[70] in niet aan te nemen de Kerkenordening van Dordrecht van 1618-1619. Zoo als die kortelijk door de Christelijke afgescheidene Sinode te Amsterdam 1840 met eene Nieuwe voorrede uitgegeven en aangenomen is.’

De Drie formulieren van enigheid hebben verbindende kracht.

‘De vergadering denkt geene grootere Vergadering te houden dan Provintieel, namelijk in betrekking beschouwd van de Sinodale Vergadering tegen die te Amsterdam den 26 Julij[71] 1843 gehouden.’

70 Formulering gebaseerd op Deuteronomium 19 vers 14: “Gij zult uws naasten landpale, die de voorvaderen gepaald hebben, niet verrukken in uw erfdeel...”.

71 Er staat “17 Julij”.

Met de laatste uitspraak is duidelijk bedoeld dat de vergadering voorshands geen synode wil zien belegd. Met de eerste kiest de 'sub-classis' tegen de zich na 1840 ontplooiende 'Gelderse richting'; een keuze die haar rond 1847 zal doen breken met het provinciale verband van de Afgescheiden kerken in Gelderland.

Afgezien van het laatstgenoemde, geldt voor het tijdvak 1840-1845 wat Mooibroek schrijft over de jaren 1841 tot 1845:

> 'Aangaande de gemeente, onder de bediening van Ds. Knol, is weinig bijzonders te melden. Van eenige vervolging of hinder vanwege de overheid is niets gebleken, het schijnt een rustig tijdperk voor de gemeente te zijn geweest'.[72]

7. De periode ds. G. Baay, 1846 tot 1848; emigratie

De notulen van de kerkeraad vertonen een hiaat van 29 november 1844 tot 31 augustus 1846. Dit maakt het ons onmogelijk na te gaan hoe het beroep van de in maart 1844 te Leerdam afgezette Gerrit Baay is tot stand gekomen. Als de onderbreking in de notulen eindigt, vinden we Baay als praeses van de kerkeraad. Op dit tijdstip zijn ouderling: de niet eerder genoemde Wulfert van Apeldoorn en J.G. van Zoeren. Diakenen: H.W. Rijsdorp en P. Veeneman. Alvorens verder te gaan, een enkel woord over G. Baay, die door ons in vorige delen reeds menigmaal werd genoemd.[73]

> Gerrit Baay werd in 1792 te Amsterdam geboren; hij overleed 7 november 1849 te Alto, Wisconsin, Verenigde Staten. Aanvankelijk was hij kaaskruier en knecht in een zeepziederij te Hoorn. In 1837 was hij aldaar ouderling van de Afgescheiden gemeente. Op 3 maart 1840 verhuisde hij naar Utrecht, teneinde door H.P. Scholte verder te worden opgeleid tot predikant. Reeds op een provinciale vergadering 24 en 25 april 1840 werd hij - in strijd met synodale bepalingen - voornamelijk door zijn leermeester Scholte geëxamineerd en op 26 april te Utrecht(!) bevestigd als predikant van Leerdam.
>
> Baay werd in 1840 door de rechtbank te Gorinchem 27 maal veroordeeld wegens het houden van 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen'. Op 1 januari 1841 had hij aan boeten een schuld van meer dan twee duizend gulden. Koning Willem II verleende hem gratie. Op 15 januari 1841 werd de Afgescheiden gemeente te Leerdam door de landsoverheid erkend, en was de vervolging aldaar ten einde.
>
> Echter, in maart 1844 werd ds. Baay door de rechtbank te Gorinchem veroordeeld wegens 'het toebrengen van slagen en mishandelingen' aan een jongen van dertien jaar, die hem bij zijn woning had getreiterd. De kerkeraad zette hem aanstonds af, waarna hij naar Zuid-Beijerland vertrok. In dit dorp woonde zijn schoonzoon, diaken B. van der Bie. Baay was in deze jaren één van de trouwste aanhangers van H.P. Scholte en had in het

72 Mooibroek, *a.w.* 76.

73 EERSTE t/m VIJFDE DEEL register.

kerkelijk conflict - na de schorsing van laatstgenoemde eind 1840 - diens zijde gekozen. In Zuid-Beijerland had de Afgescheiden gemeente onder leiding van Hendrik Barendrecht dezelfde keuze gedaan. Begin 1846 is het in de kerkelijk zeer-verwarde situatie in de Hoeksche Waard (Zuid-Beijerland en omgeving) zo ver, dat de Afgescheidenen aldaar in meerderheid begeren Baay in zijn ambt te herstellen. Maar dan komt het beroep van Apeldoorn.

Het enige houvast dat we in de zaak van dit beroep hebben, ligt in de notulen der provinciale vergadering van Gelderland, gehouden 25 juni 1846. In substantie vinden we daar het volgende.

> Ds. A. Brummelkamp geeft een kort verslag van de raad door hem aan de gemeente te Apeldoorn gegeven inzake het beroepen van ds.G. Baay. De antwoorden op de brieven die men (leden te Apeldoorn?) naar de gemeente te Zuid-Beijerland heeft gezonden 'ter informatie betrekkelijk Ds. Baay' worden gelezen. We krijgen de indruk dat Brummelkamp het voor laatstgenoemde heeft opgenomen en voor hem herstel in het ambt bepleit. De predikanten J. Wildebeest (Varsseveld) en J. Schuurman (dan te Dalfsen en Nieuwleusen) zeggen hun stem niet te kunnen uitbrengen wegens onbekendheid met de zaken. Brummelkamp, A.C. van Raalte, ds. A.G. de Waal (Winterswijk) en J.G. van Zoeren (ouderling te Apeldoorn) verklaren de herstelling van harte te wensen. Ds.G. Wissink (Heerde) stelt voor 'eerst onderzoek te doen naar de attesten van Ds. Baay'. Dit wordt met algemene stemmen goedgevonden. J. Wildenbeest en J.G. van Zoeren worden benoemd teneinde naar Zuid-Beijerland te reizen en aldaar het bedoelde onderzoek te verrichten.[74]

Na deze vermelding wordt noch in de notulen van de provinciale vergaderingen, noch in die van de classis Arnhem het beroep van Baay genoemd. Maar, zoals gezegd, vinden we hem 31 augustus 1846 te Apeldoorn als praeses van de kerkeraad.

Niet de gehele gemeente heeft zich verblijd in de komst van ds. Baay. Dit blijkt onder meer uit een brief door de kerkeraad in oktober 1846 ontvangen van een aantal broeders (alle?) te Uddel. Dezen weigeren Baay als leraar te ontvangen; zij uiten bezwaren tegen diens niet-aanvaarden van de Dordtse kerkenorde en afleggen van het ambtsgewaad. De brief is ondertekend door G. van Asselt, L. Brink, T. Brink, S. Beekamp, G.H. Bomhof, A. Mouw en B.J. Mouw.[75] Vier weken later kunnen de twee ouderlingen die Uddel hebben bezocht echter rapporteren dat de bezwaarden zich minder afkerig betoonden dan uit hun brief bleek.[76] Toch moet kort daarna worden vastgesteld dat een aantal leden reeds enige tijd in oppositie is; zij stellen zich buiten alle kerkelijke gemeenschap. De vraag klemt - aldus Baay - of deze personen niet buiten de gemeente dienen te worden geplaatst.[77]

Kort daarna vertrekt ouderling W. van Apeldoorn naar Noord-Amerika.[78] Hij opent daarmee de rij van emigranten uit de gemeente te Apeldoorn. Na een tweetal bedankjes wordt Cornelis Landaal gekozen; deze neemt het ambt van ouderling op zich.[79] Reeds eerder was Willem Georg Frederik Beeuwkes derde diaken geworden.[80]

In augustus 1847 doet ds. Baay in de kerkeraad - ook een zevental niet-ambtsdragers is ter vergadering - mededeling van een samenkomst 30 juli gehouden ten huize van diaken H.W. Rijsdorp 'met het bepaalde doel te spreken over de verhuizing naar Noord-Amerika'. De aanwezigen hebben als hun begeerte uitgesproken 'Zijn Eerwaarde als haren Herder en Leeraar mede te nemen Diaken P. Veeneman heeft

74 HPVG 25 juni 1846, art. 17.
75 Not. kerker. 6 okt. 1846, art.3.
76 Idem 10 nov. 1846, art.8.
77 Idem 1 febr. 1847, art.5.
78 Idem 29 maart 1847, art.4.
79 Idem 11 juni 1847, art.5-6.
80 Idem 10 dec. 1846, art.5. W.G.F. Beeuwkes, loodgieter, wordt ook aangeduid als F. Beeuwkes.

bezwaren: Gods volk vertrekt uit Nederland. Baay daarentegen meent dat hier sprake is

van ‘de opening welke de Heere in dat vrije land geeft, en geven wil’. Deze is ‘wel degelijk als eene weldaad aan te merken...’. Hij zegt tegen degenen die begeren dat hij zal meegaan: ‘Zie hier ben ik ten uwen dienst, met alles wat ik ben en heb...’. Gevraagd wordt; ‘Wat moet er van de armen en weduwen?’ Baay antwoordt dat het goed zal zijn zo veel mogelijk broeders en zusters mee te nemen; getracht zal worden in de gemeente financiële steun te vinden voor het betalen van het reisgeld van de minder-draagkrachtigen. Besloten is, volgend jaar te vertrekken, maar twee der aanwezige gemeenteleden G. Bos (ch) en L. Bos (ch) verklaren reeds dit jaar te willen emigreren.[81]

Uit dit alles blijkt onzes inziens dat Baay het plan heeft gekoesterd het grootste gedeelte der gemeente voor emigratie te winnen, evenals dit was gebeurd in de gemeente van zijn leermeester Scholte te Utrecht. Dáár waren in april 1847 ongeveer 70 van de 120 zielen geëmigreerd.[82]

Na 6 augustus 1847 heeft Baay nog slechts drie vergaderingen van de kerkeraad gepresideerd, namelijk op 5 oktober en 24 november 1847 alsmede op 4 januari 1848. Op 5 oktober 1847 is reeds een aantal leden geëmigreerd; geklaagd wordt dat door vertrek van ‘onderscheidene leden naar Noord-Amerika’ de opbrengst van de collecten is terug gelopen.[83] De omvang van de eerste ‘golf’ van emigranten kan niet worden bepaald; de ‘groep-Baay’ die in april 1848 het vaderland verlaat, op weg naar de Nieuwe wereld, omvat 30 personen. We geven hieronder de namen etc. van de volwassenen onder de emigranten, voor zover de gegevens bekend zijn, alsmede de aantallen kinderen.[84]

	leeftijd	
Gerrit Baay[85] met 2 kinderen	56	‘Chr. Leeraar’
Roelof ter Beek en zijn vrouw:	39	kleermaker
Johanna Hoegen met 4 kinderen		
Teunis Beeuwkes	23	blikslager
Coenraad Hofman en zijn vrouw	40	timmerman
Derk ten Kate[86]	19	landman
Cornelis Landaal en zijn vrouw:	54	kleermaker

81 Not. kerker. 6 aug. 1847, art.1-6.
82 VIERDE DEEL 282-285.
83 Not. kerker. 5 okt. 1847, art.2.
84 De gegevens zijn ontleend aan RA Gelderland, Archief Gedeputeerde Staten van Gelderland, inv.no. 10.246: ‘Stukken betreff. Landverhuizers 1816; 1832-1851’.
85 Merkwaardig is dat zijn vrouw niet wordt genoemd. Toch schrijft Baay over haar vanuit de Verenigde Staten (EERSTE DEEL 125).
86 Wellicht uit de gemeente te Beekbergen.

Maria van Gerrevink		
Hendrik Wouters Rijsdorp en zijn vrouw:	52	timmerman
Hermina van Lil met 5 kinderen		
Jacob Gerrits van Zoeren en zijn vrouw:	58	landman
Johanna Landaal met 6 kinderen		

Baay, Rijsdorp en Van Zoeren worden getypeerd als welgesteld, de anderen als mingegoed. Bij allen wordt vermeld als ‘vermoedelijke reden van vertrek’: ‘Beter bestaan en meerdere vrijheid van Godsdienst’. Plaats van bestemming: ‘Michigan, Noord-Amerika’.

De kleine groep is echter niet naar de staat Michigan gegaan, maar naar Alto, Wisconsin. De reis was niet voorspoedig; pas na drie maanden kwam men aan op de plaats van bestemming. Zoals reeds vermeld: Baay overleed reeds 7 november 1849.

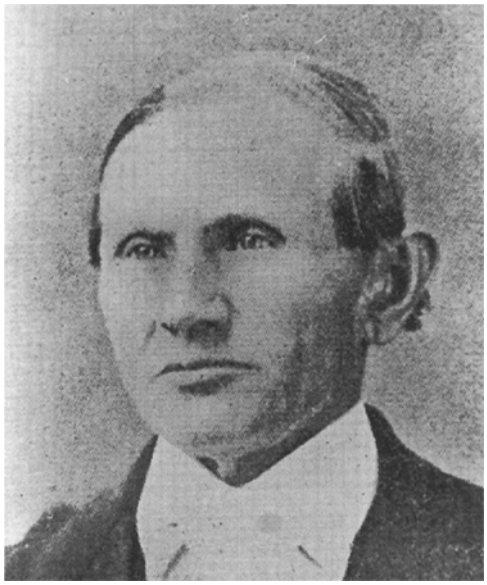

Koene van den Bosch (1818-1897)

8. Ds. K. van den Bosch te Apeldoorn (1848-1854); erkenning 1851

De emigratie van april 1848 laat de gemeente min of meer gehavend achter. Immers: ds. G. Baay is vertrokken, alsmede de beide ouderlingen C. Landaal, J.G. van Zoeren en diaken H.W. Rijsdorp. Als ambtsdragers zijn slechts overgebleven: de diakenen W.G.F. Beeuwkes en P. Vee-

neman. Het beroep dat kort daarop is uitgebracht op K. van den Bosch, predikant te Elburg, ligt evenals dat van ds. G. Baay, in het duister. De notulen van de kerkeraad vertonen (opnieuw) een hiaat, namelijk van 4 januari tot 30 juni 1848. Op laatstgenoemde datum vinden we Van den Bosch en de beide diakenen voor het eerst in vergadering bijeen. Besloten wordt ouderlingen te verkiezen; enige weken daarna zien we dat het aantal diakenen op drie is gebracht. Op 4 oktober 1848 zijn ouderling: Joh. Veeneman en P. Veeneman (was diaken); diaken: W.G.F. Beeuwkes, Evert Nijenhuis en Lamb. Veeneman.[87]

> Koene van den Bosch werd in 1818 te Wolvega geboren; hij overleed in 1897 te Grand Haven, Michigan. Met zijn ouders verhuisde hij naar Meppel. Aanvankelijk was aldaar zijn beroep turfgraver. Hij huwde Maria Rook. Van den Bosch werd opgeleid door de predikanten F.A. Kok en W. Kok.[88] Oefenaar te Elburg in 1846 tot hij 25 september 1847 op een provinciale vergadering van Overijssel gehouden te Rouveen werd geëxamineerd en toegelaten tot de heilige bediening; kort daarna deed hij zijn intrede te Elburg; predikant te Apeldoorn... juni 1848; te Noordeloos 26 februari 1854 - afscheid 13 maart 1856; emigratie naar Noordeloos, Michigan, Verenigde Staten - predikant aldaar 1 juni 1856, Dutch Reformed Church; afscheiding met deel van zijn gemeente 14 maart 1857 - naam na afscheiding: Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk (later: Christian Reformed Church); Grand Haven, Michigan 1869; Chicago, Illinois 1878; emeritaat 1881.

Wat de beoordeling van persoon en arbeid van Koene van den Bosch betreft, bedenke men dat hij, zowel in Nederland als in de Verenigde Staten midden in de kerkelijke strijd heeft gestaan. Zoals we zullen zien was zijn gemeente te Apeldoorn verdeeld in de conflicten tussen de Gelderse richting en de hoofdstroom der Afgescheidenen. In de Verenigde Staten behoorde hij, evenals de voormalige Hilversumse ouderling Gijsbert Haan,[89] tot degenen die in 1857 de stoot gaven tot het ontstaan van de Christian Reformed Church. Uiteindelijk kozen de Afgescheiden kerken in Nederland vóór deze kerkengroep, en tégen de door Van den Bosch, Haan c.s. verlaten (Dutch) Reformed Church (de huidige Reformed Church in America - R.C.A.). We memoreren - in het kort - dat in 1856 en 1857 in de staat Michigan, nader in de gemeenten te Graafschap, Grand Rapids en Noordeloos, kleine groepen de Dutch Reformed Church - de oude Nederlandse emigrantenkerk (gesticht in 1628) waarbij de gemeenten rond A.C. van Raalte sedert 1848 waren aangesloten - verlieten. Slechts twee predikanten gaven daarin leiding:

87 Not. kerker. 4 okt. 1848, presentie.
88 Deze stonden in die tijd respect. te Dwingeloo en te Ruinerwold-Koekange (met ingang van 31 jan. 1846 te Hoogeveen).
89 VIERDE DEEL register.

K. van den Bosch (Noordeloos) en H.G. Klijn (Grand Rapids).[90] Klijn keerde nog in 1857 terug; gedurende zes jaren was Van den Bosch de enige predikant van de uitgetredenen. De bezwaren tegen de Reformed Church waren onder meer de volgende. Het invoeren van een bundel Gezangen in strijd met de Dordtse kerkenorde; 'Het noodigen van alle gezindheden tot het Avondmaal uitgezonderd de Roomschen'; het nalaten van het regelmatig prediken van de Heidelbergse Catechismus, van het geven van catechisatie en van het doen van huisbezoek; het tolereren van het uitdragen der mening dat de Afscheiding in Nederland ontijdig was geweest en het aanvaarden alsmede handhaven van leden die vrijmetselaar waren.[91]

Het op de voorgrond treden bij een kerkelijk schisma brengt in den regel mee: een verguisd-worden en een geprezen-worden. *Wij* houden het er voor dat KOENE VAN DEN BOSCH aan wiens nagedachtenis wij dit boek opdroegen, de goede keuze heeft gedaan in de 'Afscheiding van 1857' in de Verenigde Staten. Ook in Nederland heeft hij, onzes inziens, het goede pad bewandeld toen hij leiding gaf aan het zich onttrekken van Apeldoorn, Beekbergen en Twello aan de classis Arnhem in 1858 en het binnenleiden van deze gemeenten in de classis Hattem. Ook herhalen we dat 'Apeldoorn' tijdens zijn predikantschap tot meerdere bloei is gekomen.

Tenslotte geven we de visie op Koene van den Bosch van Gilbert G. Haan, een kleinzoon van de eveneens 'omstreden' persoon Gijsbert Haan.

> 'Nemen we vervolgens even een uitstapje naar het kleine landelijke gemeentje Noordeloos. Daar ontmoeten we den predikant, leeraar van een klein gemeentje, die om wille van zijn optreden als grondlegger genoodzaakt is, om, in verband met zijn herderlijk werk, ook een groot deel van zijn tijd voor een wijle te wijden aan werkzaamheden op den akker. Het is *Ds. K. Van den Bosch*, een man, groot en grof, en gespierd van lichaamsbouw. Zijn forsch en ietwat ruw uiterlijk, zijn scherpe blik en zijn haastige en driftige houding, verraden al spoedig zijn hard en onbezadigd karakter. Dat karakter en zijn onbezadigde wijze van doen is er ten deele oorzaak van, dat hij niet een grooter getal dan 16 à 20 huisgezinnen zijne kudde kon noemen.[92] Dat karakter speelde hem zoo dikwijls parten; zoo gedurig is het hem een doorn in het vleesch en een oorzaak van droefheid en weemoed niet alleen voor hemzelf, maar ook voor anderen. En we zijn haast geneigd om te vragen: "Zal de Heere door zulke instrumenten zijn zaak tot stand brengen?" Maar die vraag wordt ons opgehelderd als we Van den Bosch van een andere zijde bezien. En

90 Men zie voor hem: vorige delen register. H.G. Klijn, zijn doopnaam was Rombach, stamde uit een geslacht van predikanten: F.J.C. Rombach, 'De herkomst van het geslacht Rombach', in *De Nederlandsche Leeuw* (105) 1988, 82-94. H.G. Klijn nam de (familie) naam van zijn moeder aan, na de executie van zijn vader.

91 Henry Beets, *De Christelijke Gereformeerde Kerk in Noord-Amerika*, Grand Rapids, Michigan 1918, 79-99. We vinden in genoemd werk dat Van Raalte, tegen K. van den Bosch toen deze zijn bezwaren inzake de Vrijmetselarij ontwikkelde, zou hebben gesproken van 'een kinderachtig geheim'. (93)

92 We merken op dat Noordeloos, Michigan een kleine nederzetting was en dit ook thans is. In 1976 omvatte de Christian Reformed Church aldaar "50 families". (*1976 Yearbook of the Christian Reformed Church*, Grand Rapids, Mi 1976, 337) De gehele Christian Reformed Church telde in 1976: 287.500 zielen. (*Ibidem* 84)

dan bespeuren we dat achter die driftige natuur en onstuimigen geest een godvreezend hart woont. In de vreeze Gods

> wordt het meer en meer zijne overtuiging, dat hij de schapen van Gods weide moet terug leiden naar een verlaten standpunt. Daardoor verliest hij vrienden, en dat veroorzaakt ontberingen, maar met zijnen God breekt hij door eene bende en met Hem springt hij over eenen muur. In geloofsgehoorzaamheid is het nu zijn vast besluit, dat hij moet weigeren *"de Assyriers de hand te geven en den Egyptenaren om brood te bidden"*. Te midden van die harde karaktertrekken endoor al die onbezadigdheden des levens heen zien we gedurig de kenmerken van een geloofsheld. Al moet hij nu ook gedurig op den akker werken, om in het onderhoud der zijnen te voorzien, dat is voor hem niet te vernederend: Gods wil geschiede. Spoedig zien we hem als een arme *"circuit rider"* de belangen der Kerk behartigen te Noordeloos, en Graafschap, en Zeeland, en Vriesland, en Grand Rapids en andere plaatsen, waar zijne diensten als grondlegger worden vereischt. Zoo werkt de grijze dienstknecht voort, want God wil wat met en door hem doen, en de Heere doet het. Gaandeweg echter wordt hij minder, terwijl anderen wassen, totdat eindelijk zijn stof op Grand Haven's grond ter ruste wordt gelegd, en het werk, dat hij begon en nu steeds voortgaat, getuigt, dat hij niet te vergeefs heeft geleefd, geleden en gestreden. En dus rust hij de rust van Gods knechten.'[93]

Gedurende de jaren 1848 tot 1854 treden, behalve de reeds genoemden, als ouderling op: M. van Amersfoort, P. van Asselt, D. Kamphuis, K.W. Rijsdorp, Lamb. Veeneman en C. Vermeulen. Als diaken: L. van den Brink, P. van Oorspronk, J.C. Veeneman en W. Veeneman.

In maart 1851 richt de gemeente zich tot de Koning met het verzoek te worden erkend.[94] Het niet-erkend-zijn veroorzaakte wel geen directe moeilijkheden, maar door het ontbreken van rechtspersoonlijkheid kon het kerkgebouw niet op naam der gemeente worden gesteld. Als reglement werd opgegeven dat van Groningen, zoals we reeds een en andermaal zagen, een variant van het Utrechtse. De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 8 mei 1851, no. 79.[95] Het request wordt ondertekend door slechts 36 personen van het mannelijk geslacht. De aandacht trekt dat de

93 Henry Beets e.a., *Gedenkboek vijftigjarig jubileum der Christelijke Gereformeerde Kerk 1857-1907*, Grand Rapids, Michigan 1907, 246-247. Men zie voor K. van den Bosch ook: *De Haas* I, 44-45. Het is hier niet de plaats dieper in te gaan op het optreden van Koene van den Bosch in en na 1857 in de Verenigde Staten. We verwijzen naar de volgende literatuur: *Classis Holland, Minutes 1848-1858*, Grand Rapids, Michigan 1950; *Synodical Minutes Christian Reformed Church 1857-1880*, Calvin Seminary, Grand Rapids, Mi. 1937; B. de Beij en A. Zwemer, *Stemmen uit de Hollandsch-Gereformeerde kerk in de Vereenigde Staten van Amerika*, Groningen 1871; Wm.O. van Eyck, *The Union of 1850*. On The Union of The Classis of Holland With The Reformed Church in America, in June 1850, Grand Rapids, Mi. 1950; J.G. Vanden Bosch, *Christian Reformed Church Worthies*, Calvin College, Grand Rapids, Mi. 1961.

94 Het request wordt bewaard Herv.Ered. 15 april 1851, no.4. Het is ongedateerd; door de Koning werd het aan het Departement Hervormde Eredienst gezonden 11 maart 1851.

95 Herv. Ered. 17 mei 1851, no.4.

ouderlingen Joh. Veeneman en L. Veeneman alsmede diaken W. Veeneman niet tot de ondertekenaars behoren.[96]

96 Ook andere mannelijke leden hebben niet getekend. Heeft een deel der gemeente bezwaren gehad tegen het vragen van 'vrijheid'? De ondertekening van het request geeft derhalve geen beeld van de samenstelling der gemeente. Ook het volkstellingsregister Apeldoorn 1849 geeft weinig houvast, aangezien daaruit niet blijkt of iemand Christelijk Afgescheiden of Kruisgezind was. Op grond van deze elementen hebben we, na de lange lijst van par.4, afgezien van weergave van de namen der ondertekenaars.

Gedurende de jaren 1850 tot 1854 vinden we zowel in de notulen van de kerkeraad als in die van de classicale vergaderingen (Hattem) sporen van het feit dat een deel der gemeente koos voor de Gelderse of Brummelkampiaanse richting; men ging daarin zo ver dat men afzonderlijk vergaderde.[97] In de notulen van de kerkeraad van april 1850 lezen we dat de voormalige diaken W.G.F. Beeuwkes en diens huisgezin, F.J. Jordens, Jannigje van Aalst (de vrouw van Abraham Beeuwkes) en Dirk Bakker 'door eene oproerige geest gedreven haar afscheids schriften aan de Kerkeraad hebben ingedient...'.[98] Een jaar later vinden we dat Dirk Jonker en W.G.F. Beeuwkes gezelschap houden, ook tijdens de kerkdiensten.[99] Reeds daarvóór, namelijk op 21 november 1850 zijn enige leden in de vergadering van de kerkeraad aanwezig: Dirk Jonker, W.G.F. Beeuwkes en Peter Bakker; zij zijn 'ontboden'. De praeses zegt: '... dat de Leeraars op de Provinciale vergadering te Zwolle weder hereenigt zijn geworden en vraagt aan de ontbodene leden of zij nu ook gezint waren om weer met de gemeente te hereenigen'.[100] Dirk Jonker antwoordt ja

> 'Doch onder voorwaarde van hun gezelschap voort te houden op dezelfde wijs als zij het tot nu toe gehouden hebben en hem van onder het cencuur te doen zonder belijdenis.'.

W.G.F. Beeuwkes verklaart dat hereniging niet zo gemakkelijk zal tot stand komen, daar zijn broeder Abr. Beeuwkes ten onrechte van de gemeente was afgesneden. Peter Bakker antwoordt in dezelfde zin: zijn vader, Dirk Bakker, werd afgesneden. De kerkeraad spreekt uit, dat zó geen hereniging mogelijk is. De drie broeders houden naar zijn inzien aan hun oude zonden vast.[101]

Als, provinciaal, de vereniging met Brummelkamp c.s. werkelijk tot stand is gekomen, tracht de kerkeraad opnieuw de zaken met Beeuwkes, Jordens, Bakker c.s. te vereffenen.[102] Maar ook daarna lezen we dat 'het gezelschap' nog vergadert.[103] Tenslotte wordt met D. Jonker een verzoening tot stand gebracht; echter niet met W.G.F. Beeuwkes.[104] Aangezien we verder van Beeuwkes niet lezen, vermoeden we dat hij zich blijvend, wellicht met enige anderen, van de gemeente heeft losgemaakt.

Op 9 februari 1854 wordt de laatste vergadering van de kerkeraad gehouden, terwijl ds. Van den Bosch nog in Apeldoorn woont. Hij is dan geen praeses 'wegens de zwakte van des Leeraars echtgenoot'. Al kort nadat

97 Kok (*a.w.* 65) vermeldt zelfs de plaats van samenkomst; hij schrijft in 1911:'... in het Kleterstraatje op het Loo'.
98 Not. kerker. 3 april 1850, art.4.
99 NCH 11 febr. 1851, art.5.
100 Ds. Van den Bosch oordeelde hierin enigszins voorbarig. Op de provinciale vergadering Overijssel-Gelderland van 13 november 1850 werd wel een bespreking gehouden met de 'Geldersen' waaruit bleek dat verdere toenadering mocht worden verwacht, maar de hereniging kwam pas 17 nov. 1852 te Arnhem tot stand (HPVOvG 13 nov. 1850, art.4-10; HPVG 17 nov. 1852, geen art.)
101 Not. kerker. 21 nov. 1850, art.3-4.
102 Idem 7 dec. 1852, art.3.
103 Idem 5 febr. 1853, art.5; 28 maart 1853, art.3; NCH 24 mei 1853, art.6.
104 Not. kerker. 5 april 1853, art.5.

Van den Bosch is vertrokken, moet een grotere kerk worden gebouwd. Een bewijs dat de afgelopen jaren de gemeente, ondanks de moeilijkheden met de Brummelkampianen, was gegroeid.

9. Gemeentelijk leven 1854-1869

In dit tijdvak wordt de gemeente bediend door de volgende predikanten: Gerrit Brunemeijer[105] van 25 juni 1854 tot 11 mei 1856, Jan Hendrik Schoemaker[106] van maart 1857 tot 8 december 1861, Lambertus Neijens[107] van 12 oktober 1862 tot 30 augustus 1868 en Frans Sipkes Rederus[108] van 25 april 1869 tot 3 november 1872.

Tijdens het predikantschap van Brunemeijer wordt besloten op dezelfde plaats als het bestaande 'eene gansch nieuwe kerk te laten bouwen met zes glasraams en alles uit te besteden met twee ijzeren raams...'.[109] De bouw of verbouw vraagt een bedrag van *ƒ* 3000,-.[110] 'Uit verschillende omstandigheden valt af te leiden, dat de ingebruikneming heeft plaats gehad in Januari 1855...'.[111] In 1868-1869 werd een nieuw kerkgebouw gesticht aan de Loolaan, het oude werd verkocht en gesloopt. Op zondag 18 april 1869 werd het nieuwe bedehuis in gebruik genomen[112]; het heeft dienst gedaan tot 1897.

10. De Kruisgemeente; vereniging van 1869

Zoals we reeds in de inleiding van dit hoofdstuk aanstipten, zijn van de Kruisgemeente geen archivalia bewaard gebleven. Het meeste van wat we aangaande haar weten, vinden we in de notulen van de Algemene vergaderingen van de Kruisgemeenten.[113] Bijzonderheden aangaande het leven der gemeente werden daarin niet genoemd, maar wel wordt vermeld dat in het tijdvak 1855 tot 1869 - over de jaren 1844-1854 worden geen namen genoemd - als ouderling zijn opgetreden L. Beekamp, Jan Jansen, Hendrik Kamphuis, H. Mulder, H. Stokking en Gerrit Oldenhoff. De eveneens vermelden: B. Buurman en P. Van Gent waren òf ouderling òf diaken.[114]

De gemeente werd door slechts twee predikanten bediend. Jan Plug[115] stond te Apeldoorn van 4 april 1848 tot 1 augustus 1850 en Rut Gerret Kamans Sr.[116] van december 1851 tot januari 1854.

105 *De Haas* I, 59-60; *De Hoeksteen* 16 (1987) 112-118.
106 *De Haas* I, 230.
107 *De Haas* II, 259-260.
108 *De Haas* I, 222-223.
109 Not. kerker. 12 sept. 1854, art.2.
110 Idem 10 nov. 1854, art.2.
111 Mooibroek, *a.w.* 92.
112 Not. kerker. 11 juni 1868, art.2; 16 maart 1869, art.2; Mooibroek *a.w.* 103-106.
113 *NAVGK* register onder: Apeldoorn.
114 In het eerste ledenregister (1868-1875) - noot 5 - worden enige namen vermeld van personen in 1869 'overgekomen van de Kruisgemeente'. De registratie is echter onvolledig.
115 Men zie voor hem: *De Haas* I, 209.
116 *De Haas* I, 150-151.

Op 9 juli 1869 voltrekt zich, geruisloos, de vereniging met de Afgescheiden gemeente. We lezen hierover in de notulen het volgende.

> ‘De vergadering is vermeerderd door vier personen welke zijn twee Ouderlingen H. Stokking, L. Beekamp, twee diakenen A. Bruins en R. Beekamp. Deze vermeerdering van ouderlingen en diakenen vloeit voort uit de vereeniging, die gesloten is den 16 junij 1869 en volgende dagen. Op welke vergadering eene Commissie verscheen van de Sijnode der oud Gereformeerde Kerk in Nederland.[117] Deze Commissie had in last om over eene vereeniging te spreken op goede gronden met de Christ. Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland. Deze pogingen zijn van den Heere alzoo gezegend, dat het tot eene vereeniging is gekomen. De broeders van weerzijden drukten elkaar de hand der vereeniging en gemeenschap van harte. Door deze vereeniging is het dat de bijde kerken tot een ligchaam zijn vereenigd onder de titel van Christelijke Gereformeerde Kerk.[118] Door onderling goedvinden zijn de twee gemeenten aan deze plaats ook tot een vereenigd, alzoo dat de Ouderlingen en diakenen zullen blijven tot de tijd van aftreding als naar gewoonte. De Heere was met ons. De Heere zij geloofd.’[119]

De kerkeraad van de Afgescheiden gemeente omvatte op 9 juli 1869: F.S. Rederus; H. Beeuwkes, H. Janssen en L. Veeneman. Diakenen waren: P. Bakker, H. Beekman, D. Jonker, G. Pol en J.C. Veeneman.

Bepaald wordt in genoemde vergadering dat het kerkgebouw van de Kruisgemeente, staande ‘op het Slop’ zal worden verkocht.[120]

Op 3 december 1869 wordt besloten dat de gehele kerkeraad zal aftreden. Er zullen vijf ouderlingen en vijf diakenen worden gekozen.[121]

117 *Handelingen en Verslagen* (1869 Middelburg) 988-994.

118 Ds. F.S. Rederus was lid van de synode 1869.

119 Not. kerker. (C.A.G.K.) 9 juli 1869, art.3.

120 In de *Apeldoornsche Courant* van 28 augustus 1869 wordt de veiling van het kerkgebouw geannonceerd. De verkoop bracht *f* 902,56 op. (Mooibroek, *a.w.* 108) Later berichtte deze *Courant* dat het kerkgebouwtje zal worden gesloopt. (Van Beek, *a.w.* 7)

121 Not. kerker. 3 dec. 1869, art.4. T. Verseveldt (men zie noot 3) 35 noemt als samenstelling van de kerkeraad op 1 jan. 1870: F.S. Rederus; L. Beekamp, H. Janssen, H. Stokking en L. Veeneman - één van de gekozenen bedankte. Diakenen waren met ingang van laatstgenoemde datum: P. Bakker, R. Beekamp, H. Beekman, G. Pol en J.C. Veeneman.

Hoofdstuk 28
Elburg

Elburg omvatte in de vorige eeuw: de stad van die naam alsmede de buurtschappen de Wijk, de Groote Vrijheid, de Kleine Vrijheid en de Nieuwstad. In 1843 stonden er 366 huizen, bewoond door 399 huisgezinnen en 2300 personen. Er woonden circa 2125 Hervormden, ongeveer 75 Afgescheidenen, 6 Rooms-Katholieken en 80 Israëlieten. De middelen van bestaan waren landbouw, veeteelt, arbeid in de touwslagerij, visvangst, bokkingroken en de vaart op de Zuiderzee.[1]

1. Het begin

De Afgescheiden gemeente te Elburg[2] werd begin 1836 geïnstitueerd. We weten dit uit het feit dat zij niet was betrokken bij de verzending van het request aan de Koning van 21 december 1835,[3] maar wel in de persoon van ouderling Lucas van de Kerk vertegenwoordigd op de provinciale vergadering begin 1836 - nader: vóór 2 maart 1836.[4]

De notulen van de kerkeraad - voor zover bewaard - beginnen pas met 21 maart 1859. We vermoeden dat er in de eerste jaren - 1836-1858 - weinig notulen zijn geschreven, gezien de vele onenigheden die het deel zijn geweest van de kleine gemeente. Voor onze beschrijving kunnen we putten uit enige andere bronnen zoals we verder zullen zien. Waarschijnlijk heeft A. Brummelkamp de gemeente geïnstitueerd; hij preekte in januari en februari 1836 bij herhaling in de omgeving van Elburg. Maar het kan duidelijk zijn dat er ten gevolge van het ontbreken van archivalia witte plekken blijven.

Het archief van de Hervormde gemeente leert ons dat 1 december 1835 zich afscheidden: Gerrit Brand Deetman[5], Hendrik Denekamp met zijn kinderen, Beert Docter, Hendrik Docter met zijn kinderen, Jurrien Coenraad ten Hove en zijn vrouw Hendrikje Teunissen Houtman, Lucas van de Kerk en zijn vrouw Willemina Docter.[6] Onder 2 februari 1836 wordt vermeld dat Hendrika van Dijk (vrouw van Hendrik Docter), Aart

1 *Van der Aa* IV (1843) 125-136. Dit werk spreekt van 2200 Hervormden, zonder de Afgescheidenen te vermelden. Een te noemen request aan de Koning in 1846 omvat echter de handtekening van 40 volwassenen. De gemeentelijke 'Jaarverslagen' geven voor 1857: 68 Afgescheidenen; voor 1859: 65 en voor 1866: 52.

2 Literatuur: A. van Hattem e.a., *De Christelijke Gereformeerde Kerk te Elburg*, (uitgave van de oudheidkundige vereniging Arent thoe Boecop) Elburg 1987. In 1897 trad de van oorsprong Afgescheiden gemeente te Elburg uit het in 1892 gevormde verband van de Gereformeerde kerken in Nederland en trad toe tot dat van de Christelijke Gereformeerde kerk (Van Hattem, *a.w.* 32-36).

3 Hoofdst.1, par.1.

4 Deze vergadering benoemde afgevaardigden van de provincie Gelderland naar de synode gehouden 2 tot 12 maart 1836 te Amsterdam (HPVG begin 1836 - geen datum vermeld - art.3).

5 GA Elburg, Not. kerker. Herv. gemeente te Elburg, 12 mei 1837: Deetman verklaart schriftelijk terug te keren.

6 Not. kerker. (Herv.) 1 dec. 1835.

van Dijkhuizen, Geert Gijgas, Cornelis van Ommen en zijn vrouw Hendrikje Veldkamp zich hebben afgescheiden.[7] Ook later in 1836, in 1837 en 1838 vinden we in de notulen van de hervormde kerkeraad een aantekening aangaande personen die zich afscheidden: maar er worden geen namen genoemd.[8] Uit de provinciale en classicale notulen weten we dat in het tijdvak 1836 tot 1839 als enige ouderling is opgetreden: Lucas van de Kerk, als enige diaken: Hendrik Denekamp. Aannemelijk is dat men gedurende de eerste jaren bij één der leden aan huis vergaderde. De ruime woning van timmerman Lucas van de Kerk zal ongetwijfeld een asyl voor de Afgescheidenen zijn geweest.

Bloemstraat 13 te Elburg.
Destijds woning van Lucas van de Kerk

Een afzonderlijke bron voor enige bijzonderheden aangaande de Afscheiding in de omgeving van Elburg en omtrent de kleine groep van Afgescheidenen aldaar, vormt het 'Brievenboek' van het naburige Doornspijk.[10] In de eerste plaats: in het 'Algemeen verslag over 1835' lezen we van de hand van de burgemeester het volgende.

> 'Openbare Godsdienstoefening. Invloed derzelve op de meer verlichte denkwijze der Gemeente. Hoezeer zich in het openbaar tot nu toe geene leden der Gemeente van het bestaand hervormd kerkgenootschap hebben afgescheiden, noch ronduit met denkbeelden van mysticisme voor den dag komen, zoo kan men echter niet roemen, dat zich eene gunstige, op wezentlijke verlichting en beschaving gegronde denkwijze merkbaar vertoont.'[119]

7 Idem 2 febr. 1836.
8 Idem 16 febr. 1836, 4 okt. 1836, 7 maart 1837 en 3 april 1838. Gezien de data vermeld in deze en de voorgaande noot, wordt het des te meer waarschijnlijk dat de gemeente begin 1836 werd geïnstitueerd, nader: rond 16 febr. 1836.
10 GA Elburg, 'Brievenboek Doornspijk 1828-1837'.
11 'Brievenboek' als voren, 26 jan. 1836.
9 Van Hattem, *a.w.* 15. Zoals we zullen zien, preekt Hendrik de Cock in deze woning 8 februari 1837.

Verder vinden we in het 'Brievenboek' een drietal processenverbaal. Op *maandag 27 juni 1836* heeft Hendrik de Cock gepreekt ten huize van Aalt Smit, van beroep landbouwer en smid, wonende in de buurtschap Oosterwolde. Nadere bijzonderheden worden niet vermeld; het bericht van de samenkomst bereikte de burgemeester nadat deze was afgelopen.[12]

Vrijdag 1 juli 1836.[13] A. Brummelkamp heeft gepreekt ten huize van Gerrigje Westerink, dagloonster, wonende in de buurtschap Oostbeek, no.110.[14] Bij aankomst van de burgemeester bevonden zich vijftien personen binnenshuis. Vele nieuwsgierigen zijn buiten het huis gebleven, echter 'van wie eenige aan het gezang hebben deelgenomen'. Volgens de burgemeester was de bijeenkomst 'eigenlijk beneden de twintig personen'. Zij leidt niet tot een veroordeling door de rechtbank te Arnhem. Een aantal aanwezigen uit Doornspijk en Elburg noemen we hierna.

Zondag 18 december 1836.[15] A. Brummelkamp heeft gepreekt ten huize van Aalt Smit te Oosterwolde. Aanwezig waren meer dan honderd personen. Brummelkamp weigerde - na een bevel van de burgemeester - de vergadering te doen uiteengaan, aangezien 'hij op last van *zijnen* Heer predikte'. Hendrik Docter en zijn vrouw Hendrika van Dijk uit Elburg hebben een kind laten dopen; Hendrik Denekamp en J. Coenraad ten Hove, beiden eveneens uit Elburg, hebben 'bij het uiteengaan de liefdegaven in ontvangst genomen'. De aanwezigen uit Doornspijk en Elburg zullen we hierna eveneens noemen.

Naar aanleiding van deze godsdienstoefening ontbiedt de burgemeester 28 militairen uit Kampen. Bij Aalt Smit 'de aanlegger en bijna de eenige gegoede ingezetene van die bijeenkomst' worden de meeste soldaten ingekwartierd. Het verblijf van de militairen te Doornspijk heeft geduurd van 18 tot 27 december 1836.[16]

Deze samenkomst van 18 december 1836 leidt tot een veroordeling van de rechtbank van eerste aanleg te Arnhem op 10 januari 1837; Brummelkamp krijgt *f* 100,- boete en Aalt Smit *f* 50,-. In hoger beroep te Amsterdam worden beiden 9 maart 1837 vrijgesproken.[17]

Reeds eerder, namelijk naar aanleiding van het gebeurde op 1 juli 1836, had de officier van justitie te Arnhem geïnformeerd wie te Doornspijk behoorden tot de Afgescheidenen. De kerkeraad van de Hervormde gemeente aldaar berichtte daarop aan de burgemeester dat vier leden - van wie slechts Aalt Smit, gewezen kerkvoogd, met een *verklaring*- 'onder de Afgescheidenen worden geteld'.[18] We zullen de namen van dit viertal hieronder cursief weergeven. Aangaande de kerkelijke positie van deze

12 'Brievenboek' als voren, 27 juni 1836.
13 'Brievenboek' als voren, 2 juli 1836.
14 Als bijzonderheid aangaande Gerrigje Westerink wordt vermeld dat zij zich meestal bevindt 'ten huize van haren zwager Steven Jans(en) Mulder, molenaar te Wapenveld in de Gemeente Heerde'. (hoofdstuk 24 en 25)
15 'Brievenboek' als voren, 18 dec. 1836.
16 Als voren, 27 dec. 1836.
17 GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv.no. 's 218 en 549.
18 'Brievenboek' als voren, 25 juli 1836.

potentiële of daadwerkelijke Afgescheidenen alsmede van de hierna tenoemen personen uit Doornspijk (Oosterwolde inbegrepen) is nagenoeg niets bekend. Enigen van hen hebben zich aangesloten bij de gemeente te Elburg.[19]

In de processen-verbaal worden de volgende personen genoemd als bezoeker van de godsdienstoefeningen op 1 juli en 18 december 1836.

Uit Doornspijk c.a.[20]

Jan Aperloo, dagloner
Gerrit Derks Bultman, landman
Jan Eibrink, dagloner
de vrouw van Teunis Engelsman
Gerrit van den Hul, landbouwer
Jacob Jonker, dagloner
Hendrikje, weduwe Kwakkel
Lubbert van Ommen, dagloner en zijn vrouw Aart Oostbeek, dagloner
Gijsbert Opgelder, dagloner
Weduwe Roelof Pater, dagloonster
Wouter van de Put, landman
Anna van Putten, dagloonster
Aalt Smit, landbouwer en smid met zijn huisgezin
Jan Stadweg, dagloner en zijn vrouw *Willempje van Epe*, dagloonster
Hannis Streng, kleermakersknecht
Dries Vinke, landman
Heintje Vinke, landbouwster
Hendrik Vinke, landman
Johannes van der Weide, schoolonderwijzer
de vrouw van Gerrit Westerink, dagloonster

2. Vervolging in Elburg

Op 8 februari 1837 leidde Hendrik de Cock een godsdienstoefening te Elburg ten huize van Lucas van de Kerk. Aanwezig waren ongeveer 26 personen, die in het proces-verbaal van de burgemeester alle worden genoemd. Bij het binnentreden van laatstgenoemde, 's middags te 4 uur, was De Cock in gebed. Nadat dit was geëindigd, gelastte de burgemeester de vergadering te ontbinden. Er mocht zelfs geen psalm meer worden gezongen. Aan het bevel werd aanstonds gevolg gegeven. Volgens het tijdschrift *De Reformatie*[21] 'kwam de Burgemeester met den Geregtsdienaar, *en nog eenige met pistolen gewapende mannen* binnen om de bijeenkomst te verhinderen'. Op 21 februari 1837 - dus met bekwame spoed - werd De Cock te Arnhem veroordeeld tot betaling van *f* 100,-boete, Van de Kerk tot *f* 50,-. Maar in hoger beroep te Amsterdam werden beiden op 9 maart 1837 vrijgesproken.[22]

19 De Kok, *Nederland op de breuklijn* 413, geeft voor Doornspijk in 1849: 13 Afgescheidenen.
20 De aanwezigen uit Elburg noemen we in par.3.
21 *Ref. 1e S.* I (1837) 246.
22 GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv.no.'s 211 en 551.

3. Reconstructie van het eerste ledenregister

Op grond van de gegevens ontleend aan het archief van de Hervormde gemeente en aan de processen-verbaal van 2 juli 1836, 18 december 1836 en 8 februari 1837, reeds genoemd, is het mogelijk te komen tot de reconstructie van het eerste ledenregister (1836-1837), zoals hieronder beschreven. De personen die de drie samenkomsten, boven bedoeld, bezochten, waren nagenoeg dezelfden. We mogen aannemen, dat de meesten van hen - zeker die van de godsdienstoefening geleid door De Cock binnen Elburg - lid van de gemeente waren. De namen van dege-

nen die we (ook) in het hervormde archief aantroffen, zijn cursief gedrukt.

Eibert Broekhuizen	metselaarsknecht
Gerrit Brand Deetman	
Aaltje Denekamp	naaister
Hendrik Denekamp en zijn vrouw:	metselaar
Geertje Eiberts Zwart met hun kinderen	
Arend Docter[23] en zijn vrouw:	tuinman/boomkweker
Hendrikje de Graaf	
Beert Docter en zijn vrouw:	veehouder (ook: tuinman)
Teuntje van Leeuwen met 6 kinderen	
Hendrik Docter Az. en zijn vrouw:	tuinman
Hendrika van Dijk	
Hendrik van Doesburg en zijn vrouw:	bakker
Gerritje Ponstein	
G. van Dragt[24]	
Aart van Dijkhuizen en zijn vrouw:	opperman (ook: schippersknecht)
Johanna Schuurmans (naaister)	
Hendrika Eikelboom	
Gerrit Engeltjes	kleermaker
Gerrit Gijgas	wolkammer
Toontje Hazelaar	
Jennigje Hoeve	
Jurrien Coenraad ten Hove en zijn vrouw:	kleermaker
Hendrikje Teunissen Houtman	
Dries Juffer	landman
Lucas van de Kerk en zijn vrouw:	timmerman
Willemina Docter	
Hendrik van Kleef	dagloner

23 Arend Docter (1778-1842), gehuwd met Hendrikje de Graaf (1779-1857), is de stamvader van het afgescheiden geslacht Docter te Elburg. Het echtpaar kreeg tien kinderen onder wie de in deze lijst genoemden: Beert Docter (1816-1887), Hendrik Docter (1802-...) en Willemina Docter (1804-1871). Laatstgenoemde huwde Lucas van de Kerk (1804-1871). Men zie: Van Hattem, *a.w.* 68-70, 'Stamboom fa. Docter (gedeeltelijk)'.

24 G. van Dragt was diaken van 1840 tot 1842. Vermoedelijk werd hij lid nà 8 februari 1837.

Beert Koops	veehouder
Heintje Kuipers	naaister
Sander Meijer	smid
Albert Rensen van der Moolen (Meulen)	veehouder
en zijn vrouw: Hendrikje Klein	
Cornelis van Ommen en zijn vrouw:	dagloner
Hendrikje Veldkamp	
Driesje Reijen, weduwe Jan Willemse	dagloonster
Mulder (bouwman)	
Maria van Someren	naaister
Aart Stoffer en zijn vrouw:	schippersknecht
Reintje Baltzer	naaister
Berend Stoffer en zijn vrouw:	visser (ook: metselaar)
Heintje Wijna met 6 kinderen	
Reintje Stoffer	
weduwe Straatman	
Heintje Teunissen	naaister
Jan Veldhoen Harmszoon	landman
Driesje Witteveen (vrouw van Jan Smit)	dagloonster

In deze lijst worden 45 personen opgesomd: 12 echtparen en 21 alleenstaanden. Op het aantal kinderen valt geen staat te maken (er worden er 12 genoemd). Stellen we het getal van de doopleden op: 12 (echtparen) maal 3 = 36, dan komen we tot een totaal van 45 + 36 = 81 zielen als omvang van de gemeente in 1836. Zoals we zullen zien, onttrok zich - circa 1839 - een aantal leden; anderzijds voegden zich in 1836 tot 1838 opnieuw enige Hervormden bij de Afgescheidenen.[25]

4. Tijdvak 1838-1845; verdeeldheden

Het meeste wat we van 'Elburg' weten over de periode 1836 tot 1859 (als de handelingen van de kerkeraad beginnen) wordt gevonden in de notulen van de classicale en provinciale vergaderingen.

De kleine Afgescheiden gemeente te Elburg heeft vele moeiten gekend; in het tijdvak 1838 tot 1845 mag zelfs worden gesproken van een verscheurd-zijn. Zoals we reeds vermeldden was de eerste ouderling L. van de Kerk, de eerste diaken H. Denekamp.

Op de provinciale vergadering van 29 augustus 1838 blijkt dat er te Elburg moeilijkheden zijn. Diaken Denekamp is met een hervormde vrouw gehuwd[26] en de 'kerkeraad' - lees: Van de Kerk en de betrokkene Denekamp - vindt dat laatstgenoemde kan worden gehandhaafd. Een deel der gemeente, met als woordvoerders H. Doctor, G. van Dragt, J.C. ten Hove en C. van Ommen, is van een tegengesteld gevoelen. De meerdere vergaderingen, hierin geleid door A. Brummelkamp en C.G. de Moen, menen dat de ouderling en de diaken van Elburg 'wegens hun onkunde' niet in hun bediening kunnen blijven.[27] Tegelijkertijd[28] uit Van de Kerk bezwaren tegen de kerkenorde van 1837 welke ongeveer een jaar daarvoor door de provincie Gelderland was aanvaard.[29] Hij verklaart inzonderheid moeite te hebben met de artikelen 1, 3 en 15 van deze kerkenorde. In laatstgenoemd artikel wordt vastgesteld dat een ouderling of diaken de dienst van Woord en sacramenten niet mag verrichten 'zonder wettelijk daartoe beroepen en gezonden te zijn'.[30] Hieruit en ook uit de verdere ontwikkeling wordt het duidelijk dat Van de Kerk en het kleine getal van zijn medestanders sympathie koesteren voor de Kruisgezinden. Met name tot één van de eerste Kruisdominees A. Schouwenburg te Zwolle voelt men zich aangetrokken.

In een naschrift van de genoemde classicale vergadering van 7 januari 1839 lezen we:

> 'Na het eindigen der vergadering heeft Br. van de Kerk te kennen gegeven dat hij bezwaar had om te berusten in de beslissing van de zaak des huwelijks gelijk zulks heeft plaats gehad.'.

25 Men zie voor dit laatste het begin van par.1.
26 GA Elburg; Huwelijken 1838, 6 juli: Hendrik Denekamp (37) weduwnaar van Geertje Eiberts Zwart, metselaar huwt Petronella Leusink (32) zonder beroep, wonende te Elburg.
27 HPVG 29 aug. 1838, art.9; NCH 7 jan. 1838, art.4, 6-9.
28 NCH 7 jan. 1839, art.11.
29 HPVG 7 febr. 1838, art.7.
30 *Handelingen en Verslagen* 1130.

Het is duidelijk dat Van de Kerk zich niet zal neerleggen bij een ontzetting uit zijn bediening als ouderling. De volgende classicale vergadering brengt de ontknoping. Aanwezig zijn uit Elburg: Van de Kerk, Denekamp; J.C. ten Hove, G. van Dragt. Opnieuw uit Van de Kerk bezwaren tegen de kerkenorde van 1837. Brummelkamp stelt voor dat laatstgenoemde zijn kritiek op schrift zal stellen; deze zaak kan dan op een volgende vergadering worden besproken. Maar Van de Kerk weigert dit te doen, en verklaart dat hij 'ook uit naam zijner broeders in zijne gemeente, aan Ds. Brummelkamp de prediking en bediening der Sacramenten in Zijne gemeente opzegt'. Denekamp stemt in met Van de Kerk. Beiden spreken uit dat door de 'Utrechtse kerkenorde' - namelijk de synodale van 1837 - 'eene nieuwe leere' aan de bestaande is toegevoegd. De vergadering bepaalt opnieuw dat Van de Kerk en Denekamp dienen te worden geschorst 'van wegen hunne duidelijke gebleken onkunde en de verwerping van eenen in de bediening erkenden leeraar in de Gemeente'. De betrokkenen verklaren zich niet te zullen onderwerpen en verlaten de vergadering. Ten Hove en Van Dragt worden opgewekt 'provisioneel op de gemeente acht te nemen en haar te vermanen Van de Kerk in dezen niet te volgen'.[31]

Op de volgende classicale vergaderingen zijn andere dingen aan de orde dan de moeilijkheden te Elburg - de erkenning van 'Utrecht' door het gouvernement 14 februari 1839 en het beroep van Brummelkamp door Schiedam uitgebracht - maar op 3 september 1839 wordt de gemeente te Elburg 'vermaand' een ouderling en een diaken te verkiezen.[32] Op 12 januari 1840 kan worden meegedeeld dat J.C. ten Hove is gekozen tot ouderling en G. van Dragt tot diaken. Eerstgenoemde zal 'leerend ouderling' worden. De classis wekt hem op zich voor te bereiden tot het leraarsambt; hij heeft daartoe 'gaven en bekwaamheden'.[33] Maar Ten Hove ziet sterk op tegen het aanvaarden van de roeping tot het leraarsambt. Brummelkamp, inmiddels te Schiedam, schrijft hem een brief, waarin hij voorstelt 'over te komen' ten einde te worden opgeleid. Noch Ten Hove, noch de gemeente te Elburg is echter rijp voor deze beslissing.[34] Het besluit is nimmer gevallen, want begin 1841 deelt 'Elburg' mede dat ouderling J.C. ten Hove op 6 februari 1841 'blijde doch vroegtijdig in den Heere is ontslapen'[35] - hij bereikte de leeftijd van slechts 32 jaren.

Het afscheid van L. van de Kerk in februari 1839 is definitief geweest. We komen hem niet meer tegen in de annalen van de Afgescheiden gemeente te Elburg; hij overlijdt in 1871. Zijn vrouw, Willemina Docter blijft echter lid.[36] H. Denekamp keert terug; in 1846 is hij opnieuw dia-

31 NCH 11 febr. 1839, art.5-8, 10.
32 NCH 3 sept. 1839, art.7.
33 Idem 12 jan. 1840, art.4
34 Idem 24 febr. 1840, art.4-6.
35 Idem 20 febr. 1841, art.5. J.C. ten Hove vertegenwoordigde de provincie Gelderland op de synode van 17 nov. tot 3 dec. 1840 te Amsterdam gehouden (*Handelingen en Verslagen* 200).
36 Zij tekent in 1846 een te noemen request aan de Koning.

ken.[37] Aangaande de Kruisgezinden te Elburg vinden we het volgende.

> 'Van de groep die sympathiseerde met de Gereformeerde Kerken onder het kruis weten we niet veel. Ging men naar Kampen, waar Derk Hoksbergen zijn invloed uitoefende? Of had men contact met de groep rondom Derk van Enk te Wezep? Of stond men het meest met Schouwenburg in contact? Vast staat dat op de synode-vergadering van de "kruisgezinden" op 11 juni 1840 te Mastenbroek ook de kerkeraadsleden uit Elburg aanwezig waren.[38]
> ...
> Toch moeten we ons de scheuring niet al te officieel voorstellen. De afgescheidenen waren weliswaar verdeeld in twee groepen, maar de kruisgezinden vormden een te kleine en te weinig gestructureerde groep om "gemeente" te kunnen heten. Over veel blijven we helaas in het ongewisse. De archivalia ontbreken of vertonen grote hiaten.'[39]

Dat er inderdaad sprake was van 'twee groepen' blijkt uit de notulen van de classis van 20 februari 1841. Van Dragt te Elburg meldt dat ds. H. de Cock te Elburg is geweest en

> 'in plaats van de zaken te behandelen, slechts medegepraat[40] heeft met Van de Kerk en de zijnen; daarna hunne kinderen heeft gedoopt, terwijl ten Hove en Dragt ZijnEerw. vermaand hadden in dezen niet te handelen buiten de Classicale vergadering aan wier bevoegdheid dezelve niet willekeurig mag worden onttrokken. Er zal over deze zaak worden geschreven aan Ds. de Cock.'.[41]

Bij de 16 augustus 1841 gehouden classicale vergadering doet zich de merkwaardigheid voor dat Hendrik de Cock als praeses fungeert. In de notulen wordt slechts gesproken van wat hij 'in de verscheurde gemeente tot vereeniging heeft verricht'. G. van Dragt is inmiddels ouderling geworden en C. van Ommen diaken.[42] Toch duren de onenigheden voort. Blijkbaar heeft Van de Kerk getracht zijn vorige positie in de gemeente terug te winnen, want we lezen dat Van Dragt bezwaren blijft behouden tegen Van de Kerk, zolang deze niet oprecht belijdenis doet van zijn in het nabije verleden verrichte verkeerde daden.[43]

De contraverse - dan voornamelijk van Van Dragt en Van de Kerk - wordt door de classicale vergadering verwezen naar de provinciale. Deze besluit in april 1842

37 NCH 26 nov. 1846, presentie.
38 Deze mededeling aangaande de vergadering te Mastenbroek komt ons waarschijnlijk voor. De vindplaats wordt door de schrijver niet vermeld. Aanwezig waren "zestig afgevaardigden van gemeenten uit alle delen van het land". Men zie voor deze vergadering *NAVGK* 10-13.
39 Van Hattem, *a.w.* 18.
40 Althans naar de mening van G. van Dragt. Door de notulen van de classicale vergadering van 16 aug. 1841 - men zie hierna - wordt het "mede-gepraat" niet bevestigd.
41 NCH 20 febr. 1841, art.6.
42 Idem 16 aug. 1841, art.2 en 9; 31 jan. 1842, presentie.
43 Idem 31 jan. 1842, art.2-3; 9 april 1842, art.3.

dat ‘de thans bestaande kerkeraad’ - Van Dragt ouderling, C. van Ommen diaken - door een commissie moet worden ontbonden en een nieuwe ‘van de minst partijdige leden in derzelve plaats dient te worden verkozen’.[44] Op een volgende provinciale vergadering zullen evenwel

44 HPVG 27 april 1842, art.12.

de stemmen staken aangaande de vraag: heeft de desbetreffende commissie wel of niet goed gehandeld in het afzetten van de kerkeraad en de verkiezing van een nieuwe?[45]

De presentie van de classicale vergadering van 8 augustus 1842 laat ons zien dat H. Docter 'verkoren ouderling' is en zijn jongere broer B. Docter 'verkoren diaken'. In dezelfde vergadering komt echter een brief in behandeling gezonden door G. van Dragt en Gerrit Jan Sipkes, waarin dezen bezwaren uiten tegen de beide Docters. H. Docter heeft zijn kind door A. Schouwenburg laten dopen en B. Docter is door laatstgenoemde in het huwelijk bevestigd. Echter: beiden hebben erkend, ieder voor zijn deel, onwettig te hebben gehandeld. De bezwaren van Van Dragt en Sipkes worden verworpen. De naast H. Docter tot ouderling gekozen Lubbertus van Putten wordt echter 'ontslagen op grond van ouderdom en onbekwaamheid'.[46]

Ook daarna blijft 'de breuke' in de gemeente te Elburg.[47] We krijgen de indruk dat de schrijver van het gedenkboekje gelijk heeft, als hij stelt dat na 1841 'de scheuring te Elburg niet zozeer meer met de zaak van de "kruisgezinden" te maken heeft, als wel met persoonlijke kwesties en verschillen van mening over enkele punten van kerkelijk handelen'.[48] Toch is er rond 1844 ook verzoening geweest. De leden van de families Docter en Sipkes, althans de meesten alsmede H. Denekamp hebben elkaar weer gevonden. Evenwel - en hiermee lopen we op de geschiedenis vooruit - nog eind 1847 wordt op de classis gehandeld over moeiten in Elburg.

> 'De kerkeraad te Elburg met de predikanten G. Wissink en M.H.J. Bosch zullen arbeiden om de broeders' - G. van Dragt c.s. - 'hunne dwaling te doen inzien, en zich met de gemeente te vereenigen, doch ingeval zij in dien toestand bleven daar zij nu in zijn, eindelijk tot de afsnijding over te gaan.'[49]

In de jaren 1846 tot 1849 zijn ouderling: H. Docter en G.J. Sipkes; diaken: H. Denekamp en Reijer van de Pol.

5. S.M. Flesch te Elburg; erkenning 1846; bevolkingsregister Elburg 1850-1860

De eerste predikant van de Afgescheiden gemeente te Elburg was S.M. Flesch. Hij stond aldaar - voor zover we weten - van mei tot en met november 1846. Hij vertrok naar Amersfoort.

> Een korte schets van het leven van deze geruchtmakende persoon, over wie we schreven in het hoofdstuk over Tiel en uitvoerig in vorige delen.[50]

45 Idem 9 nov. 1842, art.4-5.
46 NCH 8 aug. 1842, art.4. GA Elburg; Overlijden Doornspijk 1846, 6 jan.: op 5 jan. 1846 overleed Lubbertus van Putten, 74 jaar, van beroep dagloner.
47 Idem 16 febr. 1842, art.6; 7 nov. 1842, art.2-3; 2 febr. 1844, art.3-4.
48 Van Hattem, -*a.w.* 19.
49 NCH 4 nov. 1847, art.6.
50 Hoofdstuk 8, par.3; TWEEDE en VIERDE DEEL, register.

Salomon Mozes Flesch werd in 1812 te Amsterdam geboren; hij overleed in 1862 te Rotterdam. In 1841 braken hij en zijn vrouw, Sara Izaac de Jongh, met het Jodendom en lieten zich in de Hervormde kerk te Broek in Waterland dopen.

> Flesch werd tot predikant opgeleid door A.C. van Raalte te Ommen en door W.A. Kok te Ruinerwold. Begin 1846 woonde hij te Meppel. Wat de duur van zijn verblijf te Elburg betreft: we weten niets meer dan dat hij te Meppel op 30 mei 1846 attestatie ontvangt naar Elburg en dat hij in het notulenboek van 'Amersfoort' schreef dat hij aldaar 22 november 1846 werd bevestigd. Niet is bekend op welke datum hij zijn intrede te Elburg heeft gedaan en of hij daar werd bevestigd. Na Amersfoort is hij predikant te Harlingen. Vervolgens te Dordrecht, waar hij in 1851 wordt afgezet. Hij verlaat Dordrecht in 1853, na een conflict in de door hem geformeerde Kruisgemeente, waaraan hij van 1851 tot 1853 was verbonden. Begin 1854 wordt hij predikant van de Afgescheiden gemeente te Minnertsga (Fr.) Hij keert aldaar terug tot het Jodendom, maar herroept dit gebeuren eind 1854, dan wonende te Amsterdam. Pogingen opnieuw als beroepbare proponent te worden aanvaard door de Afgescheidenen, mislukken. Hij eindigt als voorganger te Rotterdam, in een groep die zich heeft afgescheiden van de Kruisgemeente van Cornelis van den Oever aldaar.

De periode -Flesch te Elburg - ongeveer zes maanden - is rustig verlopen. Althans, we vinden geen bijzonderheden in de notulen van classis of provincie. De éne gebeurtenis die we kunnen vermelden betreft het vragen en verkrijgen van erkenning der gemeente. Daartoe werd in juli 1846 een request aan de Koning gezonden.[51] Het door Flesch geschreven stuk is uitermate kort en van de volgende inhoud.

> 'Aan Zijne Majesteit de Koning...
> De ondergetekenden geven met alle eerbied te kennen, dat zij wenschten in de gemeente Elburg op te richten eene Christelijke afgescheidene Gemeente aannemende het reglement der Christelijke afgescheidene gemeente te Meppel en Hoogeveen[52]; dat zij in de kosten van hunne Eeredienst, mitsgaders in de verzorging van hunne behoeftigen buiten bezwaar van het Rijk zullen voorzien; Dat zij nimmer eenige aanspraak zullen maken op de bezittingen, inkomsten en regten van het Hervormd Kerkgenootschap of van eenige andere Godsdienstige gezindheid, en aan de wetten van den Staat zullen gehoorzamen.
> En Uwe Majesteit nedrig solliciteren
> dat aan deze hunne vuurigen wensch worde voldaan.
> 't Welk doende
> Uwer Majesteits getrouwe Onderdaanen.
> ...' (volgt ondertekening)

Het adres is niet alleen kort; het vertoont ook een afwijkend patroon, doordat niet wordt gerept van de plaats van samenkomst der gemeente. Aangaande dit onderwerp is weinig bekend. Slechts kunnen we mededelen dat op de gevel van het eerste kerkgebouw - aan de Beekstraat; ook thans dient het tot bedehuis van de Christelijke

51 Herv. Ered. 19 september 1846, no.5. Het request is ongedateerd; het werd - na te zijn doorgezonden door het kabinet des Konings - 26 juli 1846 op het Departement Hervormde Eredienst ontvangen.

52 Een variant van het Utrechtse reglement.

Gereformeerde kerk te Elburg - het volgende staat: ‘Vrede door het bloed des kruises 1863’.[53]

53 Van Hattem, *a.w.* 26 vermeldt:
‘Uit gegevens over de bewoningsgeschiedenis van Elburg blijkt het pand tot 1865 eigendom te zijn geweest van Lubbertus van Hulzen, van beroep herbergier. Laatstgenoemde heeft zijn onderkomen in dat jaar verkocht aan de Chr. afgescheiden kerk. De kerkeraadsnotulen geven over de koop/verkoop helaas nauwelijks informatie.’.
De kadastrale gegevens van Elburg (Kadaster Arnhem, Legger Elburg circa 1865, etc.) vormen de bron voor de vermelding aangaande deze koop en verkoop. Onzes inziens heeft de gemeente vóór 1865 (1863) het grootste gedeelte van het pand gehuurd.

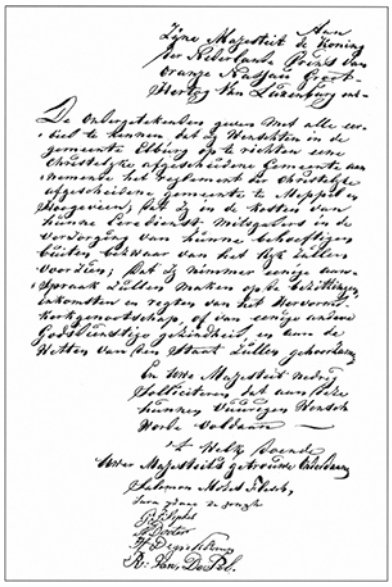

Het request aan de Koning juli 1846, met de eerste handtekeningen: S.M. Flesch, S.I. de Jongh, G.J. Sipkes (ouderling), H. Docter (ouderling), H. Denekamp (diaken), R. van de Pol (diaken)

Het kerkgebouw van de Afgescheiden gemeente te Elburg, aan de Beekstraat

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 8 oktober 1846, no.101.[54]

Wij geven hierna de ondertekening van het request 1846; zij omvat 40 namen. Wellicht hebben niet alle belijdende leden getekend. Mede daarom combineren we de lijst met die, welke we kunnen afleiden uit het bevolkingsregister Elburg 1850-1860. Dit is aangelegd in 1850 en loopt tot 1860; dit betekent dat niet alle Afgescheidenen die er in worden vermeld, gelijktijdig lid waren. Een enkele naam vonden we in de bevolkingsregister van de voormalige gemeente Doornspijk.

cursief = tekent request 1846
E = genoemd in bev.reg. Elburg 1850-1860
D = genoemd in bev.reg. Doornspijk aangelegd 1840

		geb.j.	***geb.pl.***	
E	Hendrik Albers en zijn vrouw:			onderbaas
E	Maria Antoinetta van der Valck G. Bredenoord[55]			
E	*Eibert Broekhuizen*			metselaarsknecht
	Maria Brosius			
	(in 1890: weduwe David Hoksbergen)			
	Aaltje Denekamp			naaister
E	Geertruid Denekamp			zonder beroep
E	*Hendrik Denekamp* en zijn vrouw:		Elburg	metselaar
E	*Petronella Leusink* met 5 kinderen		Elburg	
E	Beert Docter en zijn vrouw:	1816	Elburg	veehouder (ook: tuinman)

54 Herv.Ered. 14 okt. 1846, no.37.
55 Is lid in 1848 en 1849.

E Teuntje van Leeuwen met
6 kinderen

		geb.j.	***geb.pl.***	
E	*Gerhardus Docter* en zijn vrouw:			veehouder
E	*Geertje van Hoorn* met 2 kinderen			
E	*Hendrik Docter Az*. en zijn vrouw:	1802	Elburg	tuinman
E	*Hendrika van Dijk* met 4 kinderen	1804		
E	Hendrikje Docter geb. de Graaf	1779	Putten	
	(weduwe Arend Docter, tuinman)			
E	*Aart van Dijkhuizen* en zijn vrouw:			opperman (ook: schippersknecht)
E	*Johanna Schuurmans*			naaister
D	*Annetjen van Epe* (vrouw van Lubbert van Putten, landman)	1778	Doornspijk	
D	*Willempje van Epe* (vrouw van Jan Stadweg, dagloner)	1790	Doornspijk	
	Salomon Mozes Flesch en zijn vrouw:	1812	Amsterdam	predikant
	Sara Izaac de Jongh	1812	Gendt (bij Nijmegen)	
E	Azuerus Hagendoorn en zijn vrouw:			koperslager

E	Petronella G. Veldhoen met 5 kinderen			
D	*Willem Hoekert* en zijn vrouw:	1806	Heerde	dagloner
D	*Bartje van Putten*	1807	Hattem	
	Jennigje Hoeve			
E	Gijsbert Wilhelm van Houte	1817	Amsterdam	predikant
	en zijn vrouw: Johanna Maria W. Tieleman met 5 kinderen	1827	Leiden	
E	*Hendrikje Houtman* met kind			winkelierster
E	Willemina ten Hove			
E	Peter Willem Houtman en zijn vrouw:			timmerman
E	Anna Maria Beil met 4 kinderen			
E	*Willemina van de Kerk-Docter* (vrouw van Lucas van de Kerk, timmerman)	1804	Elburg	
	Mietje Meijer			
	Sander Meijer	1794	Elburg	smid
	G. Mulder			
E	Jacob Mulder			molenaar
	A. Nijboer			
E	Albert van Ommen en zijn vrouw:			visser
E	*Albertje Nagel*			

E	*Reijer van de Pol* en zijn vrouw:	1824	Elburg	schoenmaker
E	*Beertje Sipkes*	1822	Elburg	
D	*Eibertje van Putten*	1824	Doornspijk	dagloonster
E	*Jannetje Ruizendaal*			dienstmeid
E	Frederica Sipkes			dienstmeid
E	*Erederik Sipkes* en zijn vrouw:	1829	Elburg	timmerman
E	Hendrika Docter met 4 kinderen	1829	Elburg	(ook winkelier)
E	*Gerrit Jan Sipkes* en zijn vrouw:			timmerman
E	*Geertrui Kuiper* met 4 kinderen			
	H. Sipkes			
	R. Sipkes			
	W. Stephan			
E	*Aart Stoffer* en zijn vrouw:			schippersknecht
E	*Reintje Baltzer*			naaister
E	*Berend Stoffer* en zijn vrouw:			visser
E	*Heintje Wijna* met 6 kinderen			(ook: metselaar)
	J. Stoffer			

		geb.j.	*geb.pl.*	
E	Weijer Trip en zijn vrouw:			wolkammer
E	Mijntje Bosch			spinster
E	Charles Rutger Vincent[56] en zijn vrouw: Johanna C. van Rooijen met 3 kinderen	1785	Batavia 's-Graveland	gepensioneerd
E	Adriaan Pieterszoon Zweedijk en	1808	Kloetinge	predikant
E	zijn vrouw: Helena Louisa Eest met 9 kinderen		Groenlo	

6. Gemeentelijk leven in de jaren 1847 tot 1871

Na het vertrek van ds. Flesch werd reeds na korte tijd een opvolger gevonden in Koene van den Bosch.[57] Hij trad te Elburg eerst op als oefenaar - namelijk van eind 1846 tot september 1847. Op 25 september 1847 werd hij door een provinciale vergadering van Overijssel-Gelderland geëxamineerd en toegelaten tot de heilige bediening. Van oktober 1847 tot aan zijn vertrek naar Apeldoorn ongeveer in juni 1848 diende hij de gemeente als predikant.

Langer dan Flesch en Van den Bosch stond te Elburg A.P. Zweedijk, en wel van ongeveer april 1850 tot december 1858.[58] Evenals voor zijn voorgangers was Elburg voor hem de eerste gemeente. Ook tijdens zijn predikantschap waren er ‘moeilijkheden’. Diaken R. van de Pol neigt naar ‘het liberale Kerkgenootschap’ (= de Hervormde kerk). Hij heeft daar zelfs deelgenomen aan het avondmaal. Van de Pol wordt hierin gevolgd door Willemina van de Kerk-Docter en G. Bredenoord.[59] Ingrijpender nog is dat de gemeente haar predikant met zijn gezin - man, vrouw en

56 CR. Vincent (1785-1858) was in Nederlands Oost-Indië zeeofficier; in Nederland, in de jaren van zijn pensioen gaf hij privaat-lessen en noemde zich ‘leeraar in de wis- en natuurkunde’. In 1851 richtte hij *De Stem* (1851-1864) op; dit was het eerste blad, na *De Reformatie* (1837-1846) dat in de Afgescheiden kerken verscheen. Vincent woonde, in Nederland: te 's-Gravenhage, te Elburg (1854-1856) en tot aan zijn overlijden te Kampen (1856-1858). Men zie voor Vincent en het weekblad *De Stem*: C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing*, Kampen 1959 register.

57 Men zie het uitvoerige levensbericht over hem in hoofdst.27, par.8.

58 Men zie voor Adriaan Pieterszoon Zweedijk (1808-1867) *De Haas* I, 302.

59 NCH 23 okt. 1850, art.4; 26 mei 1857, art.8.

negenkinderen - niet kan onderhouden. Ds. Zweedijk was te Elburg aangesteld op een tractement van *f* 260,- per jaar. Maar reeds in 1851 ontvangt hij 'soms niet meer dan over de twee gulden per week'.[60] In 1854 is de nood zo hoog gerezen dat de kerkeraad hierover een brief schrijft aan de generale synode, die in dat jaar te Zwolle bijeen is. Vermeld wordt dat ds. Zweedijk enige tijd vele hoorders tot zijn prediking zag komen. Maar thans is het aantal kerkgangers sterk verminderd tengevolge van de komst van de orthodoxe A.P.A. du Cloux als predikant van de Hervormde gemeente te Oldebroek en van de eveneens rechtzinnige ds. D. Gildemeester te Elburg. Er bleef slechts 'een klein getal leden der gemeente over, alle menschen uit de geringe handwerk- en arbeidsklasse'.[61] Maar de synode kan geen oplossing vinden en verwijst de zaak naar

60 Idem 20 aug. 1851, art.5.
61 Brief van 8 juni 1854; men zie voor dit stuk Van Hattem, *a.w.* 21.

de provinciale vergadering van Gelderland.[62] Geopperd wordt, of het niet het beste zou zijn, dat ds. Zweedijk gaat emigreren[63] of dat het mogelijk zou zijn hem te verbinden aan de Theologische School te Kampen.[64] Als ook daarna de financiële toestand der gemeente niet verbetert, neemt Zweedijk het beroep aan van Uithoorn. Zoals gezegd, verlaat hij Elburg in december 1858.[65]

Gijsbert Wilhelm van Houte, die we in dit boek reeds onder Arnhem vonden, staat te Elburg van juni 1859 tot 30 augustus 1871. Het is een weinig opwekkend verhaal waarmee we dit hoofdstuk moeten besluiten. Van Houte brengt de ordeloosheid van het hoogtij der 'Gelderse richting' naar Elburg, zoals we in het kort zullen beschrijven. Met zijn komst beginnen de notulen van de kerkeraad. In april 1859 zijn ouderling: Hendrik Docter en Gerrit Jan Sipkes; diaken: Beert Docter en Frederik Sipkes.[66] Op 6 juni 1859 is ds. G.W. van Houte voor het eerst in de vergadering van de kerkeraad aanwezig. Van bevestiging is echter voorlopig geen sprake. Deze omstandigheid trekt de aandacht van de classis Hattem. Eind 1860 ontvangt Van Houte in haar vergaderingen stemrecht, maar, zo wordt geconstateerd, dit spreekt niet van zelf.[67] Iets dergelijks voltrekt zich op de provinciale vergadering van 1 mei 1861; uitgesproken wordt dat ds. Van Houte te Elburg 'nog steeds niet is beroepen of bevestigd' - hij zal in deze positie geen zitting meer ontvangen in de vergadering.[68] Maar in mei 1863 vinden we dat Van Houte te Elburg is bevestigd.[69] Ook tijdens de jaren van zijn predikantschap zijn er twisten geweest - met als achtergrond moeilijk-grijpbare zaken van financiële aard - waaraan we hier zullen voorbijgaan.[70]

In 1865 komen er strubbelingen tussen de kerkeraad te Elburg - inzonderheid tussen ds. Van Houte - en de classis Hattem. 'Elburg' komt niet ter vergadering, ten eerste omdat er 'geene zaken van genoemde gemeente op de Klasse te behandelen waren'; ten tweede omdat de kerkeraad 'de schulden der gemeente niet mag vermeerderen met de reiskosten naar de Klasse'. De kerkeraad zal worden vermaand wegens zijn 'onkerkelijke handeling'.[71] Eind 1866 is in deze situatie weinig verbetering gekomen. De ouderlingen te Elburg zouden wel genegen zijn de vergaderingen bij te wonen, de predikant niet. Deze beroept zich op onvermogen in het betalen van reiskosten en op het feit 'dat aan de

62 *Handelingen en Verslagen* (1854) 629.
63 HPVG 29 juni 1853, art.15.
64 NCH 10 okt. 1854, art.7.
65 Zweedijk geraakt te Uithoorn opnieuw in financiële moeilijkheden. Uit de provinciale kas (Noord-Holland) werd hem begin 1867 een toelage van *f* 25,- per kwartaal toegezegd, maar nog in hetzelfde jaar overleed hij, namelijk 25 november 1867. (*De Haas* I, 302)
66 Not. kerker. 21 maart en 15 april 1859, presentie.
67 NCH 28 nov. 1860, art.2.
68 HPVG 1 mei 1861, art.2.
69 Idem 7 mei 1863, art.2. We blijven in het ongewisse op welke datum dit is gebeurd en door wie. We mogen aannemen dat docent A. Brummelkamp de bevestiger is geweest. Van Houte was immers gehuwd met de dochter uit het eerste huwelijk van de vrouw van laatstgenoemde.
70 Bijvoorbeeld: not. kerker. 1 juli 1869, 'naschrift'.
71 NCH 15 maart 1865, art.6.

classicale vergaderingen degelijkheid ontbrak'. Hem wordt tegengeworpen 'dat het dan zijne roeping was, mede te arbeiden, om de vergaderingen aan hare bestemming te doen beantwoorden'.[72] De zaak van de absentie van Elburg blijft enige jaren slepen. Teneinde haar te kunnen oplossen schrijft de classicale vergadering een brief, waarin aan de kerkeraad wordt gevraagd 'hoeveel kosten zij nodig hebben om op de Classicale vergadering te kunnen komen?'[73] Maar ook deze stap brengt geen verandering ten goede.

Naar aanleiding van nieuw-oplaaiende twist te Elburg zal een commissie van drie predikanten naar deze gemeente gaan.[74] Zij brengt op de volgende vergadering verslag uit en moet daarbij constateren dat ds. Van Houte 'zich zoo zeer in zijne eigenmachtige en onkerkelijke handelingen openbaart'.[75] Wat was het geval? Van Houte had het besluit van de classis: dat de predikant aan de gemeente zou bekendmaken dat en wanneer de commissie te Elburg zou komen - 'teneinde een ieder belanghebbende in de gelegenheid te stellen om ter vergadering te kunnen komen' - naast zich neer gelegd. Van Houte zelf had zich, tijdens het bezoek van de commissie, dat tevens was bedoeld als jaarlijkse kerkvisitatie, niet laten zien. Hij had in dit verband verklaard

> 'dat hij niet langer tegen de beesten te Efeze wilde vechten,[76] maar dat hij zich zeiven schorste, en na afloop der zaak zou besluiten of hij te Elburg bleef ja dan neen,'.

Terloops constateren de leden der commissie, tevens visitatoren, dat de 'boeken' te Elburg niet in orde zijn; bedoeld zijn de notulen van de kerkeraad en de financiële administratie.[77]

In een correspondentie met de commissie verklaart Van Houte geen schuld te willen belijden. Hij voegt er aan toe:

> 'Verder hebt ge van kerkregering en kerkrecht geen het minste begrip'.[78]

De classicale vergadering van dezelfde dag als waarop het bovenstaande wordt geregistreerd, vermaant Van Houte van 'zijne onkerkelijke handelingen' terug te komen; 'zoo niet, dan zal de Klassis weten, wat haar in betrekking tot U te doen staat.'.[79] Van Elburg zijn aanwezig ouderling H. Stoffels en diaken H. Denekamp.[80] Op de volgende classicale vergadering is - na lange tijd - ds. Van Houte aanwezig. Hij belijdt schuld door onderstaande verklaring met zijn handtekening te bekrachtigen.

72 Idem 1 nov. 1866, art.7.
73 Idem 1 juli 1868, art.5.
74 Idem 2 juni 1869, art.7.
75 Idem 8 sept. 1869, art.6.
76 Paulus schrijft in 1 Corinthe 15 vers 32a: Zo ik, naar de mens [gesproken], tegen de beesten gevochten heb te Efeze, wat nuttigheid is het mij, indien de doden niet opgewekt worden?
Hoewel er verschil is over de exegese van deze woorden, wordt thans veelal gedacht aan zware strijd van de apostel met zijn tegenstanders.
77 NCH 8 sept. 1869, art.6, 14 en 15.
78 Idem 9 febr. 1870, art.5.
79 Idem 9 febr. 1870, art.6.
80 In deze tijd is ook G.J. Sipkes ouderling en Beert Docter diaken.

> ‘De ondergeteekende wil gaarne bekennen, dat ZEW. niet in alles den regten weg ten aanzien van de Commissie en de Classis heeft bewandeld (zie art.6 en 14 der vergadering van 8 September 1869, en art. 5 en 6 van l.l. vergadering) en vraagt der Classis vergeving daarover, en belooft nu voortaan weer broederlijk met elkander werkzaam te zijn.’[81]

Ruim een jaar later vraagt Van Houte aan de classicale vergadering ontslag. We lezen:

> ‘Ds. G.W. van Houte vraagt zijn ontslag als Leeraar der gemeente te Elburg, dewijl zijn toestand als zoodanig aldaar bij den voortduur onhoudbaar is.[82] Na breedvoerig over deze zaak gesproken en dezelve overwogen te hebben, en ook Ds. Van Houte en de afgevaardigden van Elburg ieder afzonderlijk door de vergadering gehoord zijnde, heeft men in overeenstemming met de broeders van Elburg, met algemeene stemmen besloten Ds. G.W. Van Houte te ontslaan als Leeraar der Gemeente te Elburg, zonder ZEW voor andere gemeenten weer beroepbaar te stellen, of zijn Emeritaat te geven, en zoo aan ZEW. verzoek te voldoen.’.[83]

De datum van deze vergadering - 30 augustus 1871 - geldt als die van het einde van het predikantschap van Van Houte. De brief die de classis inzake het ontslag aan laatstgenoemde zendt, eindigt met de woorden:

> ‘De klassis langs dezen weg voldoende aan UEW. verzoek, wenscht UEW. toe, dat de Koning der kerk UEW. voorts tot zegen stelle tot bouwing van Zijne Gemeente, in de bekeering van zondaren en tot heil van Zijn volk.’.[84]

Kort daarna delen de afgevaardigden van Elburg mede dat Van Houte

> ‘...nu te Wijhe woonachtig is, waar geene gemeente van onze kerk bestaat, maar daar wel enkele leden van sommige onzer gemeenten wonen. Na bespreking dezer zaak, wordt algemeen goedgevonden en besloten aan de afgevaardigden van Elburg op te dragen, dat hun kerkeraad met ZEW. daarover zal correspondeeren, tot welke van de naastbijzijnde Gemeenten hij met Attestatie wenscht over te gaan.’.[85]

Het eind van deze zaak is wat we lezen in de classicale notulen van 26 september 1872.

> ‘Volgens Art.5 van de vorige vergadering wordt gevraagd hoe de kerkeraad te Elburg gehandeld heeft met Ds. G.W. Van Houte en geantwoord:

81 NCH 27 april 1870, art.6.
82 Afgezien van de schuldvraag: dit zal ongetwijfeld juist zijn getekend. Reeds in 1869 vinden we dat ds. Van Houte soms voor een gehoor van 6 à 8 mensen optreedt (HPVG 22 sept. 1869, art.16).
83 Idem 30 aug. 1871, art.12.
84 Ingeschreven bij: NCH 17 jan. 1872, art.4.
85 NCH 20 maart 1872, art.5.

overeenkomstig het besluit der Klasse; doch daar ZEW. inmiddels is overleden, kan dit als afgedaan worden beschouwd.'[86]

Gijsbert Wilhelm Van Houte overleed te Wijhe 16 mei 1872, op de leeftijd van 55 jaren. Zijn vrouw was hem in 1862 reeds voorgegaan - zij werd slechts 39 jaar.

86 Idem 26 sept. 1872, art.5.

Hoofdstuk 29
Wezep

Inleiding

In de vorige eeuw grensde de burgerlijke gemeente Oldebroek ten noorden aan het Overijsselse Kamperveen, ten oosten aan Hattem, ten zuiden aan Heerde en Epe, en ten westen aan Doornspijk. Oldebroek omvatte het dorp van die naam, benevens twaalf buurtschappen waarvan we slechts noemen Hattemerbroek, Voskuil en Wezep (verdeeld in Hattemer- en Heerder-Wezep). In 1846 telde men 568 huizen, bewoond door 738 huisgezinnen en 4200 inwoners. Het voornaamste middel van bestaan was de landbouw. 'Ook heeft men er eene papierfabrijk, eene steenbakkerij, eene calicotweverij, eenige wolspinnerijen en weverijen, benevens vier korenmolens...'. Wat de godsdienstige verhoudingen betreft: in genoemd jaar woonden er ongeveer 3800 Hervormden, 300 Afgescheidenen en 100 Rooms-Katholieken.[1]

De aandacht trekt de sterke groei van de bevolking gedurende het tijdvak 1809-1849, namelijk van 1751 naar 4142.[2]

Op 11 november 1855 werd de Afgescheiden gemeente te Wezep geïnstitueerd, zoals we reeds aanstipten aan het eind van hoofdstuk 23 (Hattem). Daarvóór, dat wil zeggen reeds sedert 21 november 1835, waren de Afgescheidenen die burgerlijk tot Oldebroek behoorden, lid van de Afgescheiden gemeente te Hattem. In dit opzicht werd een situatie die vóór 1834 bestond, voortgezet, want ook de Hervormden, wonende te Hattemerbroek en Wezep c.a. waren van ouds lid van de kerk te Hattem. Daarnaast bestond een Hervormde gemeente in het dorp Oldebroek; aldaar heeft zich nagenoeg niemand afgescheiden.[3] De 'ligging' van Oldebroek was orthodox.[4]

Van belang is te lezen wat H. Boeve over de kerkelijke relatie Hattem-Wezep schrijft.

> 'In 1855 besloten de gereformeerden in Wezep een eigen kerk te bouwen. Meerdere hervormden gingen na de ingebruikname van die kerk niet meer naar Hattem... en bezochten de gereformeerde prediking. Dit ziende besloten de hervormden in Wezep ook een eigen kerk te bouwen.'[5]

1 *Van der Aa* XIII (1846) 401-405. Dit werk noemt slechts 4120 Hervormden - en geen Afgescheidenen.
2 De Kok, *Nederland op de breuklijn* 422-423. Voor drie peildata - 1809: 1751, 1829: 3367, 1849: 4142. Wel bedenke men bij het beschouwen van deze groei dat in 1817 een deel van Hattemer-Wezep en een deel van Heerder-Wezep bij Oldebroek werden gevoegd.
3 In 1888 ontstond in het dorp Oldebroek een Doleantiegemeente. Men zie: H. Boeve, *Gereformeerden in Oldebroek vroeger en nu*, Oldebroek 1984.
4 Van 1822 tot aan zijn overlijden in 1849 stond te Oldebroek J. Montijn; van 1851 tot 1856 de eveneens orthodoxe A.P.A. du Cloux en van 1865 tot 1868 Chr. Knap (vader van de bekende predikant en publicist J.J. Knap Jr.)
5 Boeve, *a.w.* 20.

De Hervormde kerk te Wezep dateert van 1862. Degenen die de Afgescheiden gemeente te Wezep vormden, woonden voornamelijk in de buurtschappen Hattemerbroek, Voskuil en Wezep,[6] dat wil zeggen aan de Hattemse zijde van Oldebroek.

1. Voorgeschiedenis

In het 'Verslag van den Staat der Gemeente Oldebroek over den jare 1835'[7] schrijft de burgemeester J.G. Luyken Glashorst onder meer het volgende.

> 'In sommige gedeelten dezer gemeente heeft zich de thans zoo geruchtmakende sektegeest, onder de minste klassen der Ingezetenen vertoond, begunstigd en aangestookt door den afgezetten predikant A. Brummelkamp. Ook hebben er ongeoorloofde vereenigingen tot Godsdienstoefening plaats gehad, waarvan in der tijd proces-verbaal is opgemaakt en aan de bevoegde autoriteiten verzonden. De invloed van de godsdienstoefening alhier werkt op de verlichting en beschaving eer nadeelig dan voordeelig.'

We komen terug op de 'ongeoorloofde vereenigingen', waarbij de Afgescheidenen waren betrokken; maar in 1835 had de burgemeester het nodig geoordeeld aan de officier van justitie te Arnhem een proces-verbaal te zenden betreffende 'een gezelschap van eenige landlieden hetwelk gewoon is om den anderen Zondag des avonds tezamen te komen ten huize van zekeren Arend van de Weg, timmerman, woonende alhier op het Dorp'. Men houdt zich bezig met 'het spreken over de leerredenen, welke zij dien dag hebben gehoord...'. Men begint en eindigt met het zingen van een psalm of gezang. Het aantal bezoekers schommelt om de twintig. 'Dit gezelschap is opgerigt onder medewerking van den Heer predikant dezer gemeente, en wordt... zoms ook door ZWE. bijgewoond'. Zij die dit gezelschap uitmaken

> 'staan in geene de minste betrekking tot of met hen die in andere gedeeltens dezer gemeente of elders, ongeoorloofde vereenigingen tot Godsdienstuitoefening houden of wier doel het is zich van het Hervormd Kerkgenootschap af te scheiden.'.

Tenslotte vraagt de burgemeester raad, hoe ten aanzien van dit gezelschap te handelen.[8] We lezen hierna in de annalen van Oldebroek niet meer over deze zaak. De conclusie ligt voor de hand dat men het gezelschap ongemoeid heeft gelaten. Een uitloper naar de Afscheiding heeft het niet opgeleverd: de leden hebben behoord tot 'Zij die bleven'.

6 Zoals vermeld in een te noemen request aan de Koning van het jaar 1855.
7 Bewaard in GA Oldebroek: 'Algemeene Correspondentie 11 Augustus 1834-31 December 1836', verder aan te halen als 'Brievenboek'.
8 Brievenboek 15 okt. 1835.

2. Ongeoorloofde godsdienstoefeningen; inkwartiering[9]

Op 12 oktober 1835 werd voor de eerste maal door de 7 oktober afgezette

9 Voor de onderwerpen genoemd in deze en de volgende paragraaf willen we gaarne verwijzen naar het uitnemende artikel van de hand van H. Hille te Staphorst 'Derk van Enk, de vergeten "Kruisdominee" van Wezep' in *De Hoeksteen* 13 (1984) 24-35.

predikant A. Brummelkamp te Hattem, een godsdienstoefening geleid te Wezep, en wel ten huize van weduwe Jan Boer, de moeder van Hendrik Boer, wonende in de buurtschap Wezep. Laatstgenoemde zou enige weken later worden bevestigd als diaken van de Afgescheiden gemeente te Hattem; hij fungeerde, zoals we zullen zien, na 1855 jaren lang als ouderling. De burgemeester zich naar het huis van weduwe Boer begeven hebbende, bevond dat 'in hetzelve behalve het huisgezin tegenwoordig waren negentien personen, doch dat voor de deur bovendien circa vijftig personen waren verzameld.'. Op 12 november 1835 sprak de rechtbank te Arnhem de weduwe Boer vrij, aangezien het kritieke aantal van twintig personen, in artikel 291 van het wetboek van strafrecht genoemd, niet was overschreden.[10]

Op zondag 24 januari 1836 was Brummelkamp opnieuw te Wezep; deze maal werd door hem een godsdienstoefening geleid in het huis van Jannes van Werven, wagenmaker. Aanwezig waren circa 150 mensen 'zoo mannen als vrouwen'. Het gehoor, aldus de burgemeester in zijn procesverbaal, bevond zich grotendeels 'op den dorschvloer of zoogenaamden deel' maar ook dienden... 'de slieten[11] en zelfs de hanenbalken den geloovigen tot zit-, staan- en hangplaatsen'. Er werden twee kinderen gedoopt; één van de smid Jan Hendrik Mentz en zijn vrouw Elisabeth Boon en één van Berend Bastiaan en zijn vrouw Janna van Raalte, dagloners. De 'dienst van diaken... was uitgeoefend' door Hendrik Boer, landbouwer en Jannes van Werven.[12] A. Brummelkamp, J. van Werven en H. Boer werden op 1 maart 1836 vanwege deze samenkomst èn vanwege de diensten die werden gehouden 31 januari alsmede 7 februari, door de rechtbank te Arnhem veroordeeld, ieder tot betaling van *f* 100,- boete. In hoger beroep te Amsterdam volgde op 7 juli 1836 vrijspraak.[13] De aanwezigen die behalve bovengenoemden in het proces-verbaal worden genoemd, komen we allen tegen in de lijst der Afgescheidenen vermeld in hoofdstuk 23, paragraaf 5.

We stipten reeds aan dat ook op zondag 31 januari en zondag 7 februari 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen' werden gehouden, en wel eveneens in de wagenmakerij - gebouwd als boerderij - van Jannes van Werven. Op beide data waren meer dan 200 personen bijeen; Brummelkamp leidde de dienst. Het trekt de aandacht dat dan ook personen aanwezig zijn, die we (later) niet onder de Afgescheidenen aantreffen; zij waren blijkbaar belangstellenden of nieuwsgierigen.[14]

De geschetste ontwikkeling doet de eerste assessor F.T. Engelenburg - de burgemeester verbleef te 's-Gravenhage - verwachten dat zondag 14 februari 1836 weer een 'ongeoorloofde godsdienstoefening' zal worden gehouden, te meer daar hem het gerucht bereikt dat zulks 7 februari

10 RA Gelderland, Archief rechtbank van eerste aanleg te Arnhem, Correctionele vonissen 1835, 12 nov.

11 Een sliet was in een stal een paal, die de scheiding vormde tussen de koeien (of tussen de paarden); ook: de ruimte tussen twee slieten.

12 Brievenboek 25 en 29 jan. 1836. Jannus van Werven 'fungeerde' wel als diaken, maar was slechts collectant.

13 GA Amsterdam, Rechterlijke archieven 1811-1838, inv. no.'s 210 en 548.

14 Brievenboek 1 febr. en 8 febr. 1836.

door Brummelkamp is aangekondigd. De assessor vraagt met het oog hierop een detachement militairen uit Kampen.[15] Deze groep, sterk 35 man, arriveert zaterdag 13 februari 1836. Nog niet gerust, worden op dezelfde dag 76 militairen uit Zwolle gerecruteerd,[16] Aangezien het zondag 14 februari 'rustig' blijft in Wezep - Brummelkamp preekt die dag te Wapenveld - vertrekken de soldaten uit Zwolle, reeds op maandag 15 februari naar hun garnizoen. Die uit Kampen verlaten Wezep pas 6 maart 1836.[17] Uitsluitend de Afgescheidenen - het betrof 43 adressen -worden met de inkwartiering belast. Bij de weduwe Boer worden gedurende enige dagen twaalf soldaten ondergebracht.[18] Klachten over 'ongeregeldheden' door de militairen bedreven, worden afgewezen.[19] Een request over de wijze van inkwartiering etc. van weduwe Jan Boer en haar zoon Hendrik Boer heeft slechts dit gevolg dat de burgemeester hen typeert als 'belhamels'. De weduwe Jan Boer is volgens laatstgenoemde 'eene oude kwezel'; haar zoon 'een onbeschofte vlegel van wien ik reeds meer onaangenaamheden heb moeten afwachten als van eenig ander lid uit mijne gemeente...'.[20] Zoals reeds vermeld was Hendrik Boer jaren lang ouderling; in 1855 is hij lid van de raad van de gemeente Oldebroek.

Over de uitbetaling van de inkwartieringsgelden rezen dezelfde moeilijkheden als door ons opgesomd in hoofdstuk 23, paragraaf 4. In Wezep werden de desbetreffende bedragen pas uitbetaald in 1838, zoals een in het gemeentearchief Oldebroek bewaarde 'Staat van uitbetaalde Inkwartieringsgelden...' laat zien.[21]

3. De Kruisgemeente te Wezep; Derk van Enk

In hoofdstuk 23 (Hattem), paragraaf 6 hebben we uitvoerig geschetst dat in 1838-1839 enige leden van de Afgescheiden gemeente te Hattem, wonende te Wezep, braken met hun kerkverband. De meest op de voorgrond tredenden in deze zaak waren: Derk van Enk, Jan van Ommen -beiden waren ouderling; alsmede Hendrik van Ommen en Jan Everts Puttenstein - diaken. Aangaande eerstgenoemde - die in 1820 te Wezep reeds als oefenaar en catechiseermeester optrad[22] - noteren we het volgende.

> Derk van Enk werd in 1786 te Heerde geboren. In 1837 huwde hij Petertje Hardlooper, in 1796 geboren te Doornspijk. Zijn beroep was timmerman. Eerder was Van Enk gehuwd geweest met Gerrigje Brummel. Op grond van de geboorteplaatsen van de kinderen kan worden bepaald dat het gezin Van Enk

15 Idem 11 febr. 1836.
16 Idem 13 febr. 1836.
17 Idem 15 febr. en 5 maart 1836.
18 Idem 11 maart 1836.
19 Als vorige noot.
20 Brievenboek 10 maart 1836.
21 Voor de inkwartiering te Wezep (Oldebroek) verwijzen we, behalve naar het artikel van H. Hille (*a.a.)* naar de volgende literatuur: *Ref.1e S.* I (1837) 121, II (1837) 130-131 en III (1838) 184-185; Bos, *Archiefstukken* III, 63-64, 72, 185; *idem* IV, 85,88.
22 Hoofdst. 23, par.1.

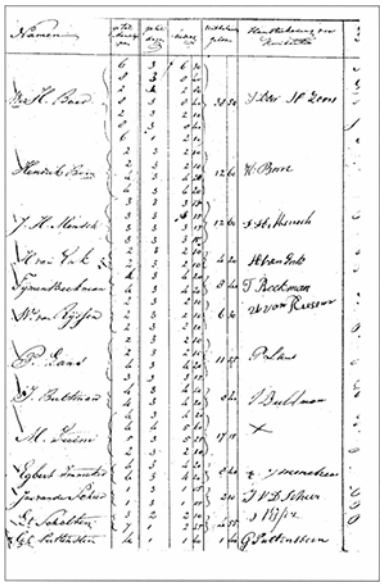

De eerste bladzijde van de ‘Staat van uitbetaalde Inkwartieringsgelden... 13 Februarij tot en met 6 Maart 1836...’

bij herhaling is verhuisd, zij het ook binnen een klein gebied. In 1818 is Hattem de woonplaats, in 1819 Wezep, in 1825 Heerde, en 1826 Doornspijk, in 1828 Zwollerkerspel (Langenholte) en tenslotte na 1837 Wezep (Oldebroek).[23]

Vermoedelijk hebben de Afgescheidenen te Wezep, af en toe afzonderlijk van de gemeente te Hattem vergaderd, maar men bleef - zij het ook met 'eigen' ouderlingen en diakenen - deel uitmaken van laatstgenoemde organisatie. De groep Van Enk voegt zich bij de Kruisgezinden; deze kwamen voor het eerst op 28 juni 1838 te Zwolle in een regionaal-getint convent bijeen. Op de voorgrond traden daarin aanstonds D. Hoksbergen uit Kampen, A. Schouwenburg uit Zwolle en W.W. Smitt, eveneens uit Zwolle.[24]

'Voor de verdere gang van zaken in de Kruisgemeente te Wezep zijn de bronnen uiterst schaars'. We weten dat Van Enk zich vooral verbonden gevoelde met de voorganger van de Kruisgemeente te Kampen, Derk Hoksbergen. In 1839, als Van Enk het voornemen uit, de doop te bedienen aan de pas-geboren kinderen van zijn gemeente, wordt hij door de classis Overijssel van de Kruiskerken geschorst. De anderen, Hoksbergen uitgezonderd, zijn nog niet zo ver! Toch zet Van Enk door, maar ook in zijn eigen gemeente ontstaat hierover verdeeldheid. Het uiteindelijke gevolg hiervan is dat in 1841 H. Boer, J. van Ommen, J.E. Puttenstein, R.M. van As en enige anderen met berouw terugkeren tot de Afgescheiden gemeente te Hattem.[25]

De gemeente-Van Enk blijft, hoewel gehavend, nog een kleine twintig jaren bestaan. De doopinschrijvingen beslaan het tijdvak 1839-1860; we tellen 42 dopelingen.[26] Van Enk legaliseert de inschrijving met 'ouderling' of 'voorganger'. 'Evenals Derk Hoksbergen in Kampen eigende Van Enk zich de titel predikant niet toe. Het bedienen van het sacrament was voor hem slechts een noodmaatregel.'

In de jaren na 1841 stonden er naast Van Enk nòg twee ouderlingen: H. van Ommen en J. Brouwer. Diaken waren: H. van Enk en P. Lans. Gezien het aantal kinderen dat in een tijdvak van twintig jaren werd gedoopt, wordt de omvang van de groep geschat op ruim honderd personen. Gezegd moet worden dat de gemeente na 1841 buiten elk kerkverband stond.

'Na 1860 vinden er geen doopinschrijvingen meer plaats. Derk van Enk is dan 73 jaar. Kon hij wellicht door ouderdomsgebreken niet langer voorgaan? Zekerheid hierover bestaat niet. Wat we weten is dat hij op 7 maart 1867 op 80-jarige leeftijd te Wezep is overleden. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de meeste leden van zijn gemeente naar de in 1862 geïnstitueerde Nederlandse Hervormde Kerk van Wezep overgegaan. Verschillende gegevens wijzen in die richting. Zo werd het gezin Van Enk in 1860 nog in het volkstellingsregister ingeschreven als christelijk

23 Hille, *a.a.* 29.
24 Men zie voor deze personen Bos, *Kruisdominees* register.
25 Hoofdst.23, par.8.
26 Schrift bewaard in archief Hervormde gemeente te Wezep.

afgescheiden. Later is dit “christelijk afgescheiden” doorgehaald en veranderd in “nederlands hervormd”. Ook de aanwezigheid van het schriftje met doopinschrijvingen van Van Enks gemeente in het Hervormd archief van Wezep wijst in die richting.’[27]

4. Instituering Christelijke Afgescheiden gemeente te Wezep; erkenning

Met verwijzing naar hoofdstuk 23, paragraaf 8, herhalen we dat de Afgescheiden gemeente te Wezep[28] werd geïnstitueerd 11 november

27 Geput uit Hille, *a.a.* De citaten zijn genomen van de bladzijden 32 en 34.
28 Literatuur: G. Prins e.a., ‘*Dit zoek ik...*’ - *Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Wezep vanaf de afscheiding*, Wezep 1984.

1855; deze kerkelijke handeling werd verricht door ds. E. Weers te Hattem (en vanaf genoemde datum tot 12 september 1859 ook te Wezep).[29] Op 11 november werden als ouderling bevestigd: Gerrit Boer Fz., Hendrik Boer Jz., Goossen Groen en Gerrit Kroeze. Tot diaken: Stijn Immeker, Jacob Klumpje, Hendrik Uitslag en Jan van Wijhe.[29]

Nog vóór de datum van de instituering, namelijk op 25 februari 1855 richt de gemeente in statu nascendi zich tot de Koning met een request waarin onder meer wordt verzocht 'de toelating tot het oprichten van eene Christelijke Afgescheidene gemeente in de buurtschap Wezep',[30] De ondertekenaars zijn 'allen van beroep landbouwers, wonende in de buurtschappen Wezep, Hattemerbroek en Voskuil, gemeente Oldebroek, en ledematen der Afgescheiden Christelijke Kerk' - namelijk te Hattem. Zij verklaren dat in de plaats van hun inwoning geen geschikt lokaal voor het waarnemen van de godsdienst is en dat zij daardoor verplicht zijn zich 'eenen weg van 1 1/4 uur afstands te getroosten en zich naar Hattem te begeven...'.

Het request werd ondertekend door 28 personen, op twee na gezinshoofden; we zullen hun namen in de volgende paragraaf vermelden. De omvang van de gemeente in staat van wording was aanmerkelijk groter dan die welke de ondertekening doet vermoeden. Maar anno 1855 was deze partiële ondertekening voldoende; zien we het goed, dan hebben uitsluitend de beter-gesitueerden getekend.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 20 april 1855, no.71.[31] Hierin wordt onder meer vermeld

> 'Deze gemeente zal hare openbare Eeredienst uitoefenen in het te stichten gebouw te WEZEP, gemeente Oldebroek, op het perceel sectie M No. 480 en 481.'.

Deze locatie is ongeveer die van het huidige bedehuis aan de Zuiderzeestraatweg; het huidige (tweede) kerkgebouw is ten opzichte van de straat meer naar achteren gebouwd.

Het is niet bekend, en kan uit de notulen van de kerkeraad niet worden afgelezen, wanneer het kerkgebouw in gebruik werd genomen. Wel weten we dat 9 oktober 1855 vergunning werd ontvangen, voorbereidende werkzaamheden te verrichten op het voor de bouw van kerk en pastorie aangekochte terrein. De 'bouwcommissie' werd gevormd door Hendrik Boer Jz., landbouwer en raadslid, Goossen Groen, landbouwer en Gerrit Kroeze, timmerman.[32]

29 De instituering wordt gememoreerd voorin het eerste notulenboek: 'Handelingen des Kerkeraads der Christelijke Afgescheidene gereformeerde Gemeente van Wezep' (1855-1870). Verder putten we voor de rest van dit hoofdstuk uit 'Ledenregister 1855-1874' en 'Doopboek 1855-1874'. Deze boeken behoren tot het archief van de Nederlands Gereformeerde kerk te Wezep.

29 De instituering wordt gememoreerd voorin het eerste notulenboek: 'Handelingen des Kerkeraads der Christelijke Afgescheidene gereformeerde Gemeente van Wezep' (1855-1870). Verder putten we voor de rest van dit hoofdstuk uit 'Ledenregister 1855-1874' en 'Doopboek 1855-1874'. Deze boeken behoren tot het archief van de Nederlands Gereformeerde kerk te Wezep.

30 Herv. Ered. 18 april 1855, no.14.

31 Herv. Ered. 27 april 1855, no.9.

32 G. Prins, *a.w*. 3-4.

Bovengenoemd koninklijk besluit heeft in 1859 een uitloper verkregen, en wel vanwege artikel 3. We lezen daarin:

> 'De voornoemde Christelijke Afgescheidene gemeente is onderworpen aan alle wettelijke bepalingen en Gouvernementsverordeningen welke met betrekking tot alle andere Kerkgenootschappen in dit Rijk in het algemeen thans bestaan, of in het vervolg mogten worden vastgesteld.'.

Als begin 1859 de kerkeraad besluit het beroepingswerk ter hand te nemen - dat wil zeggen de combinatie voor de dienst des Woords met Hattem te verbreken[33] - zien de broeders de financiële toestand der gemeente blijkbaar somer (wellicht te somber?) in. Hoewel de notulen van de kerkeraad er niet van gewagen, weten we dat er in deze tijd een adres wordt gericht aan de minister van Hervormde Eredienst met het volgende verzoek.

> 'Aan de Christelijke Afgescheiden Gemeente te Wezep een jaarlijksche toelage te verleenen ten behoeve van den te Wezep te beroepen Leeraar dier gemeente, tot aanvulling van het tekort dat niet uit de eigen middelen dier gemeente kan worden bijeengebracht... zich bereid verklarende, om, indien Uwe Excellentie zoodanige voorwaarde mogt vermeenen aan het verleenen dier toelage te moeten verbinden, de wederhelft tot een bedrag van *f* 400,- 's jaars, te zullen beschikbaar stellen...'.[34]

In hetzelfde stuk schrijft de kerkeraad

> '... dat de... Gemeente te Wezep is erkend en toegelaten bij Kon. Besluit van den 20 April 1855, No.71, en dientengevolge wettig bestaat, zoodat zij, evenals andere gemeenten onderworpen aan alle wettelijke bepalingen en Gouvernementsverordeningen, ook evenals alle andere gemeenten, aanspraak mag maken op de bevoegdheid tot het vragen van eenig gunstbewijs, wanneer zij redelijkerwijze daarop aanspraak mag maken...'.

De kerkeraad meende dat het 'een kwestie van recht' zou zijn, dat aan de gemeente een subsidie van *f* 400,- per jaar, zijnde de helft van het bedrag van het predikantstractement, zou worden verleend.[35] Bij dispositie van 25 februari 1855 wordt het verzoek afgewezen.[36] Het request leert ons nog het volgende aangaande de toestand der gemeente begin 1859:

33 Zoals we zagen stond E. Weers tot 12 september 1859 zowel te Hattem als te Wezep; hij vertrok op deze datum naar Rouveen.

34 Herv. Ered. 25 febr. 1859, no.13.

35 Uitvoerig: G. Prins, *a.w.* 7-13. De kerkeraad heeft getracht, na de afwijzende beschikking van de minister, via C.T. baron Lijnden van Sandenburg te 's-Gravenhage, de gevraagde subsidie alsnog te verkrijgen.

36 Als noot 34. Ook enige andere Afgescheiden gemeenten vroegen in deze jaren subsidie aan de overheid. De synode van 1860 gehouden te Hoogeveen wees deze pogingen af; de afgevaardigden ter synode van de 'Vereenigde Presbyteriaansche Kerk van Schotland' sloten zich daarbij aan. (*Handelingen en Verslagen 1860*, 13, 799, 801)

‘... dat de Christelijke Afgescheidene Gemeente te Wezep een aantal ledematen telt van 325,[37] verdeeld over 64 huisgezinnen, waarvan slechts 27 behooren tot den eenigszins gegoede boerenstand,

37 In de volgende paragraaf komen we - op grond van het eerste ledenregister voor 1855-1856 - tot 343 zielen.

terwijl de overige 37 tot de arbeidende of dagloonersklasse behooren, en gedeeltelijk zelfs niet in hun eigen onderhoud kunnen voorzien; dat het echter niettegenstaande deze bekrompenheid van finantieele krachten, door groote opofferingen heeft mogen gelukken, *zonder eenige subsidie*, hoe ook genaamd, een kerkgebouw en pastorij te stigten, waarvan de kosten ongeveer *f* 6000 hebben bedragen, welke geheel in den boezem der gemeente zijn gevonden, doch waaronder men nog jarenlang door den last der jaarlijksche aflossing gebukt gaat...'.[38]

5. Samenstelling der gemeente in de jaren 1855-1856

Op grond van de gegevens van het eerste ledenregister komen we tot onderstaande samenstelling der gemeente ten tijde van en kort na haar instituering.[39] Het totaal van de belijdende leden bedraagt volgens deze lijst 145. Volgens het register waren er 198 doopleden. Totaal 343 zielen.[40]

H = reeds genoemd in hoofdstuk 23 (Hattem)
O = Oldebroek
cursief = tekent request aan de Koning 1855

	geb.j.	***geb.pl.***	
Hendrik Albers en zijn vrouw:	1823	Zutphen	
Maria Johanna van der Valck	1829	Utrecht	
Adriaan Willem van Apeldoorn	1813	Heerde	
Hendrik Jan Bastiaan en zijn vrouw:	1827	O	dagloner
Jantje de Ruiter	1831	O	
Jan Bastiaan Bz. en zijn vrouw:	1830	O	dagloner

38 De uitdrukking 'in den boezem der gemeente' lijkt ons niet geheel in overeenstemming met de werkelijkheid. Op 30 mei 1855 verklaarden enige leden (dan nog behorende tot de gemeente te Hattem) dat de burgemeester van Oldebroek voor een aanzienlijk bedrag had ingetekend op de obligatie-lening uitgeschreven ten behoeve van kerkbouw etc. (NCH 30 mei 1855, art.5; hoofdst.23, par.8.) We komen op de houding van bedoelde burgemeester terug in paragraaf 6.

39 Genoemd register vertoont weinig systematiek. Daardoor is het mogelijk dat enige personen worden genoemd die zich eerst kort na 1855-1856 hebben aangesloten. Het totaal van 343 zielen zou dan iets te hoog zijn uitgevallen. In 1859 spreekt de kerkeraad van 325 zielen (men zie de vorige par.)

40 Onderstaande gegevens zijn ten opzichte van het ledenregister aangevuld met die van het eerste doopboek, van het request aan de Koning 1855 en van de bevolkingsregisters van Oldebroek.

	Dirkje van der Veen	1834	O	dagloonster
H	*Timen Beekman* en zijn vrouw:	1805	Heerde	landbouwer
H	Grietje van Ommen	1809	O	
	Aalt Boer	1789	O	dagloner
	Fennetje Boer	1804	O	landbouwster
	Gerrit Boer Fz. en zijn vrouw:	1815	Hattem	landbouwer
	Jannetje van den Bosch	1804	O	
	Gerrit Boer Jz. en zijn vrouw:			
	Lubbigje Duim			
H	*Hendrik Boer Fz*. en zijn vrouw:	1804	Hattem	
	Lubbertje Boer			
H	*Hendrik Boer Jz*. en zijn vrouw:	1807	Hattem	landbouwer
H	Marrigje van den Bosch	1806	Hattem	
	Everdina Boon	1807	Wezep	

		geb.j.	***geb.pl.***	
	Reijer Willem Boon en zijn vrouw:	1821	O	landbouwer
	Gerritje Brosius	1822	O	dagloonster
	Gerrit van Boven en zijn vrouw:	1831	O	dagloner
	Lubbigje Limburg	1833	Doornspijk	
H	Jan van Boven en zijn vrouw:	1803	O	dagloner
H	Jannetje Winen	1805	Hattem	
	Judith Brosius (vrouw van Jan Lindeboom, dagloner)	1795	Heerde	
H	Gerrit Bultman	1792	Hattem	dagloner
H	*Jan Bultman* en zijn vrouw:	1826	Zwoller kerspel	dagloner
	Fennetje van Wijhe	1828	O	
H	Annigje (Anna) Duim			arbeidster
	Hendrik Duim en zijn vrouw:	1817	O	landbouwer
	Trijntje Mulder	1828	O	
	Lubbert Duim en zijn vrouw:	1812	Hattem	
	Aaltje Mulder	1835	O	
H	Martin Duim Az. en zijn vrouw:			landbouwer
	Hendrieka Jonker			
H	Martin Duim Jz. en zijn vrouw:	1797		landbouwer
	Trijntje Fijn	1801	Hattem	

	Gerrit Elzerman Gz. en zijn vrouw:	1802	Heerde	boerenknecht
	Annetje Boer	1807		
	Gerrit van 't Ende			
	Hendrik van 't Ende en zijn vrouw:	1826	O	dagloner
	Jannetje Wolf	1817	O	meid
	Trijntje Evink		O	
	Hendrik Fijn Jz.	1831	O	
	Albert Jan Goudbeek en zijn vrouw:	1807	Zalk	dagloner
	Fenna van der Veen	1823	O	dienstmeid
H	Frank Groen en zijn vrouw:	1813	O	boerenknecht
	Geertje IJzerman	1814	O	
	Goossen Groen en zijn vrouw:	1807	O	boerenknecht
	Oetje Boer Fd.	1814	Hattem	
	Jan Groen	1810	O	knecht
	Gerrit Gijgas en zijn vrouw:	1777	O	
	Jannetje Lauwrens	1781	Veessen	
	Dries de Haas en zijn vrouw:	1816	Hattem	dagloner
	Fennigje van der Waa	1815	O	
	Gerrit Hendriksen en zijn vrouw:	1822	Heerde	dagloner
	Jannigje Wolf	1823	O	
	Jacob Hes	1811	Hattem	kleermaker

	Albert van 't Hul	1776	O	dagloner
	Stein Immeker en zijn vrouw:	1817	Hattem	landbouwer
	Oetje Boer Jd.	1816	Hattem	landbouwster
	Hendrik Klein en zijn vrouw:	1830	Doornspijk	landbouwer
	Jannetje van Boven			
	Jacob Klumpje en zijn vrouw:	1812	Hattem	landbouwer
	Cornelisje de Hen	1814	O	
	Aart Knul en zijn vrouw:	1808	O	dagloner
	Geertje Mulder	1818	Doornspijk	dagloonster
H	*Gerrit Kroeze* en zijn vrouw:	1813	Hattem	timmerman
H	Zwiertje van Ommen	1811	Hattem	
	Annetje Lans (vrouw van Harmen van Ommen, knecht)	1834	O	meid
	Willempje Luigies	1829	O	
	Jan van der Maaten en zijn vrouw:	1810	O	landbouwer
	Geertje Boer	1806	O	landbouwster
	Gerrit Mulder en zijn vrouw:	1807	Hattem	dagloner

		geb.j.	***geb.pl.***	
	Jannetje van het Hul	1815	O	
	Hendrik Mulder Lz.			
	Kornelis van Oene en zijn vrouw:	1819	O	dagloner
	Hendrika Snikker	1807	Zwolle	
	Lambertus van Olst en zijn vrouw:	1822	Hattem	dagloner
	Geesje Duim	1807	Hattem	boerenmeid
H	Gerrit van Ommen Dz. en zijn vrouw:	1824	O	knecht
	Fennetje Boer	1824	O	
H	*Gerrit van Ommen Jz*. en zijn vrouw:	1791	Hattem	landbouwer
	Hendrikje van Keulen	1795	Heerde	
H	Gerrit van Ommen J.A.z.	1816	Hattem	dagloner
	en zijn vrouw: Annetje Bultman	1825	O	dienstmeid
H	*Hendrik van Ommen Bz*. en zijn vrouw:	1817		
	Grietje Uitslag	1816	O	
	Jan van Ommen Gz. en zijn vrouw:	1823	O	dagloner
	Jantje van Ommen	1822	O	landbouwster
	Jan van Ommen Jz.			

	Jan van Ommen J.A.z.			
	Cornelis Pleiter en zijn vrouw:	1823	Heerde	knecht
	Marrigje uit de Bulten	1826	O	landbouwster
	Geurd Pleiter	1834	Heerde	knecht
	Jan Pol en zijn vrouw:	1818	O	landbouwer
	Hendrikje Puttenstein	1816	O	
	Harm Prins			
	Geurt Puttenstein Jz.	1817	O	landbouwer
H	*Jan Everts Puttenstein* en zijn vrouw:	1793	O	landbouwer
H	Aartje Geurs			
	Willem Puttenstein en zijn vrouw:	1821	O	landbouwer
	Geertje van Ommen	1818	O	landbouwster
H	*Derk van Pijkeren* en zijn vrouw: Marritje Karsien	1784	Doornspijk	varkensslagter
	Frank van Pijkeren en zijn vrouw:	1823	O	dagloner
	Aaltje Duim	1829	O	
	Gerrit van Pijkeren en zijn vrouw:	1810	O	dagloner
	Grietje Koops	1811	Kampen	
	Hendrik van Pijkeren en zijn vrouw:			
	Aaltje Brands			

	Wolter van Pijkeren en zijn vrouw:	1807	O	dagloner
	Fennetje Uitslag	1807	O	landbouwster
H	Harmpje van Rijssen	1780	O	arbeidster
H	Willempje van Rijssen	1777	O	arbeidster
	Albert Sanders en zijn vrouw:	1819	O	knecht
	Gerritje van de Waa	1824	O	dagloonster
	Gerritje Schoonderbeek (vrouw van Hendrik Bultman, landbouwer)	1792		
H	*Klaas Tromp*	1811	Heerde	dagloner
	Hendrik Uitslag en zijn vrouw:	1803	O	landbouwer
	Fennetje Puttenstein	1814	O	
	Evert Veluwenkamp en zijn vrouw:			
	Maggeltje Hulsbergen			
	Jantje Visscher (vrouw van Derk Westhof, landbouwer)			
H	*Steven Visser* en zijn vrouw:	1807	O	bakker
H	Geesje Scholten	1814	O	
H	Willem van Weeghel en zijn vrouw:	1811	Zwollerkerspel	dagloner

Gerritje van Winen	1820	Zalk
Hendrikje de Weerd		
Teuntje van Werven (vrouw van Jan van der Veen, dagloner)	1792	Veessen

		geb.j.	*geb.pl.*	
	Jannigje Wolf Dd.	1823	O	
	Lubbert Wolf Bz. en zijn vrouw:	1823	O	landbouwer
	Jannetje Bultman	1827	O	
	Willem Beerts de Wolf en zijn vrouw:	1825	O	molenaarsknecht
	Maria Hendriks uit de Bulten	1820	O	
	Jan van Wijhe en zijn vrouw:			
	Hendrikje Mulder			
H	Willem van Wijhe en zijn vrouw:	1797	Hattem	landbouwer
H	Jan van Wijhe	1803	Hattem	
	Anna van Putten (vrouw van			
	Jan van Wijhe), en haar zoon:			
	Jan van Wijhe Jz.			
	Bessel van Wijnkoop en zijn vrouw:	1824	Nijkerk	timmerman
	Gerrigje Bultman	1819	O	

6. Gemeentelijk leven 1855-1869

De gemeente heeft gedurende deze jaren een rustig bestaan gekend; zij vertoonde - volgens de statistiek - een constante grootte. In de samenstelling van de kerkeraad

treedt weinig verandering op. Haar eerste predikant was Wietze Feddes Postmus[41] - hij stond te Wezep van 29 april 1860 tot 9 oktober 1864; de tweede Frans Sipkes Rederus,[42] van 4 december 1864 tot 4 april 1869 en de derde Korstiaan Kleinendorst.[43] van 3 oktober 1869 tot 9 juli 1871.

Tenslotte: voor de Afgescheidenen te Wezep was - de eerste dertig jaren van hun bestaan overziende - 'het einde van een ding beter dan het begin' (Prediker 7 vers 8a), namelijk als we letten op hun verhouding tot het gemeentebestuur. Zoals we vonden, stonden in 1835 en 1836 de burgemeester van Oldebroek en de eerste assessor vijandig tegenover wat zij noemden 'de nieuwe sekte'. Geheel anders rond 1862. Burgemeester is dan mr. Carel Johan Righard Nobel, wonende op huize IJsselvliedt.[44] We weten[45] dat hij in 1855 voor een aanzienlijk bedrag intekende op de obligatie-lening ten behoeve van de bouw van kerk en pastorie der Afgescheiden gemeente. In 1862 lezen we aangaande hem:

> 'Daar is voornoemde Praeses en Scriba ook opgedragen om onze Hoogachtbaare Burgemeester per brief te bedanken voor zijn Muntbiljet van tien gulden ten geschenke voor dat wij hen zitplaatzen in de kerk verlenen.'.[46]

Uit deze formulering blijkt dat rond 1862 niet alleen mr. Nobel, maar ook zijn echtgenote jonkvrouw Sandberg, de kerkdiensten van de Afgescheidenen bezocht.

41 Men zie voor hem *De Haas* I, 212.
42 *Ibidem* 222.
43 *Ibidem* 154-155.
44 C.J.R. Nobel (1820-1885) was de zoon van R.A.L. Nobel en J.A. Gockinga. Hij huwde in 1845 jkvr. J.P. Sandberg (overl.1876) en in 1879 F. Koopmans. Mr. C.J.R Nobel was burgemeester van Oldebroek van 1851-1881; lid van de Provinciale Staten van Gelderland 1853-1862, van de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1862-1864. Men zie voor hem en zijn geslacht: K.L. van Schouwenburg, 'Over de Nobel's. Genealogie en geschiedenis' in *De Nederlandsche Leeuw* 1986, 5-53.
45 Noot. 38.
46 Not. kerker. 8 mei 1862,

[Bijlagen]

Bijlage I
Gegevens van de hervormde classes in de provincie Gelderland omstreeks 1837[1]

	zielen	belijdende leden
Classis Arnhem		
Ring Apeldoorn		
Apeldoorn[2]	-	-
Beekbergen	1520	427
Brummen	3165	793
Eerbeek	-	-
Hall	600	319
Hoenderloo	372	-
Loenen (Vel.)	450	156
Nijbroek	530	176
Terwolde	900	282
Twello	978	385
Voorst	2000	776
Wilp	986	374
Ring Arnhem		
Arnhem	6462	2750
Dieren c.a.	1000	350
Ellekom	466	242
Oosterbeek	765	342
Rheden	1116	450
Rozendaal	331	150
Schaarsbergen	-	-
Spankeren c.a.	1000	430
Velp	900	500

1 Ontleend aan arch. Herv. Ered., inv.no. 1776 en 1777.
2 De gegevens aangaande Apeldoorn en enige andere gemeenten ontbreken.

Ring Wageningen

Bennekom	1299	409
Doorwerth c.a.	-	-
Ede	1900	525
Heelsum c.a.	400	170
Hoevelaken	430	111
Lunteren	1500	348
Otterloo	720	176
Renkum c.a.	767	329
Scherpenzeel	1000	297
Wageningen	2873	923

Classis Harderwijk

Ring Harderwijk

Barneveld	2016	600
Ermelo	1100	244
Kootwijk	259	76
Nijkerk	5001	1124
Putten	2217	571
Voorthuizen	1195	330

Ring Hattem

Doornspijk	1760	551
Elburg	2000	804
Emst	-	-
Epe	2000	823
Hattem	2700	789
Heerde	2200	541
Nunspeet	1394	454
Oene	690	194
Oldebroek	1963	562
Oosterwolde	600	215
Vaassen	900	428
Vessen	606	197
Vorchten	450	148

Wapenveld	-	-
Wezep c.a.	-	-

Classis Nijmegen

Ring Batenburg

Alphen c.a.	122	55
Altforst c.a.	90	54
Appeltern c.a.	54	25
Batenburg en Niftrik	120	60
Bergharen c.a.	48	23
Dreumel c.a.	97	40
Druten en Afferdan	133	65
Horssen	107	49
Leeuwen c.a.	150	73
De Leur c.a.	51	15
Maasbommel c.a.	80	25
Puijflijk c.a.	140	70
Wamel c.a.	131	74
Winssen	50	26
Wychen c.a.	90	36

Ring Elst

Andelst c.a.[3]	300	100

3 Gecombineerd met Zetten.

	zielen	**belijdende leden**
Garderen	1062	344
Harderwijk	3200	1095
Hierde	700	263
Elden c.a.	317	138
Elst.	721	210
Gendt c.a.	134	54
Hemmen	147	86
Herveld	310	92
Herwen, Aard en Pannerden	162	52
Heteren	296	120
Homoet c.a.	265	119
Huissen.	200	94
Lenth	250	100
Lobith	198	65
Oosterhout c.a.	320	110
Randwijk c.a.	380	160
Ressen en Doornik	240	80
Valburg c.a.	390	130
Slijk-Ewijk c.a.	320	110
Zetten c.a.[4]	400	160
Ring Nijmegen		
Balgoij c.a.	18	14
Beek c.a.	160	94
Beuningen c.a.	92	60
Ewijk c.a.	25	12
Groesbeek	82	51
Hees c.a.	150	80
Heumen en Malden	87	53
Millingen c.a.	-	-

4 Gecombineerd met Andelst c.a.

Neerbosch c.a.	168	94
Nijmegen	4000	2000
Ooij en Persingen	-	16
Schenkenschans c.a.	-	-
Ubbergen	60	20
Weurt c.a.	68	44

Classis Tiel

Ring Ingen

Eck en Wiel	590	218
Ingen	720	271
Kesteren	542	168
Lienden	1259	411
Maurik	930	279
Ommeren	260	89
Opheusden	1020	318
Ravenswaaij	280	128
Rijswijk	404	154
Rijswijk	404	154

Ring Kuilenburg (Culemborn)

Asch	-	250
Angeren	52	27
Bemmel	313	110
Doornik c.a.	-	-
Driel (Betuwe)	351	138
Tricht	683	215
Zoelmond	410	159

Ring Tiel

Avezathen (Avezaath)	-	125
Dodewaard c.a.	980	310
Drumpt	300	85
Echteld	600	245
Hien c.a.	980	417

Ochten	650	257
Tiel	3000	1136
Wadenoyen	450	143
IJzendoorn	318	138
Zoelen	840	270

Classis Zaltbommel ('Bommel;)[5]

Ring Tuil

Acquoy	70	21
Beesd	616	227
Dalem c.a.	850	240
Deil c.a.	213	81
Enspijk c.a.	495	160
Est	352	120
Geldermalsen	995	257
Gellicum c.a.	123	36
Haafte	893	265
Heesselt c.a.	390	130
Hellouw	480	137
Herwijnen	1210	370
Meteren	425	122
Neerijnen c.a.	543	183
Ophemert en Zennewijnen	792	220
Opijnen	468	166
Rhenoy c.a.	154	41
Rumpt	363	154
Tuil	380	127
Varik	550	160
Vuren c.a.	414	111
Waardenburg	1135	305

Ring Zaltbommel

Aalst	460	90
Brakel	975	241

5 De Christelijke Afgescheiden gemeenten uit het territoir van deze classis zijn behandeld in EERSTE DEEL.

Bruchem c.a.	343	103
Driel (Bommelerwaard)	601	286
Gameren	882	267
Hedel	669	217
Heerewaarden en		

	zielen	**belijdende leden**
Beusichem	700	221
Buren	1000	281
Buurmalsen	401	112
Erichem	360	106
Kuilenburg	1675	627
Nieuwaal c.a.	480	100
Poederoyen c.a.	363	80
Rossum	432	191
Well, Ammerzoden c.a.	568	197
Zaltbommel (Bommel)	2549	1021
Zuilichem c.a.	550	100
Classis Zutphen		
Ring Doesburg		
Angerlo	386	181
Bahr c.a.	190	-
Didam	144	79
Doesburg	1342	760
Drempt c.a.	419	222
Hengelo	1559	816
Keppel en Olden	330	235
Lathum c.a.	190	115
Steenderen en Bronkhorst	1508	800
Wehl	118	51
Westervoort	198	100
Zevenaar	395	207
Ring Doetinchem		
Dinxperlo	1763	1009
Doetinchem	2190	800
Etten c.a.	30	12
Gendringen c.a.	-	380

St. Andries	519	163
Hurwenen	177	67
Kerkewijk en Delwijnen	338	72
Loevestein c.a.	295	85
Nederhemert	573	204
's Heerenberg	170	97
Hummelo	969	448
Silvolde	310	192
Terborg	235	180
Varsseveld en Sinderen	2743	1350
Zeddam	206	170
Zelhem	2090	1050

Ring Winterswijk

Aalten	3819	1445
Borculo	940	501
Bredevoort	495	293
Eibergen	1484	800
Groenlo (‘of Grol’)	354	183
Lichtenvoorde	339	187
Rekken	479	247
Winterswijk	5642	2636

Ring Zutphen

Almen c.a.	848	512
Geesteren	1309	622
Gelselaar	528	276
Gorssel	402	236
Laren c.a.	1400	625
Lochem	3279	1716
Ruurlo	1620	680
Vorden	2078	900
Warnsveld	1773	908
Zutphen	6585	4009

Bijlage II
Statistiek aangaande het aantal zielen van de behandelde gemeenten over het tijdvak 1849-1892

Slechts de aantallen zielen van de gemeenten behorende tot het kerkverband van de Afgescheidenen (uiteraard onder de precieze benamingen voor de tijdvakken 1834-1869, 1869-1892) zijn bewaard gebleven. Aangaande de Kruisgemeenten is nagenoeg geen statistisch materiaal voorhanden.[1]

De gegevens van de kolom '1849' zijn ontleend aan De Kok, *Nederland op de breuklijn* 409-428. Zij doen ons het aantal 'Gereformeerden' in een *burgerlijke* gemeente kennen volgens de volkstelling 1849. De overige vinden we in het tijdschrift *De Stem* van 13 augustus 1851 en in de *Jaarboekjes* (van de Chr. Afgesch.e Gereformeerde kerk etc.) sedert 1856.

Voor het jaar 1892 geeft de desbetreffende kolom geen inzicht in de structuur van het geheel der classes; door de Doleantie van 1886 zijn er dan naast de oudere, vele nieuwe - niet-vermelde - gemeenten ontstaan.

v = vacant (deze toevoeging vinden we in 1851 nog niet)
- = geen opgave (inzake een *bestaande* gemeente)

1 Is achter de naam van een gemeente een K geplaatst, dan betekent dit dat zij zich in 1869 met een Kruisgemeente ter plaatse verenigt, althans in één kerkverband leeft. Het verschil tussen het zielental in 1869 en in 1870 geeft in zulk een geval ongeveer de omvang van de Kruisgemeente in 1869. Men zie ook C.M. Kwantes, *Jaarboekje van de Gereformeerde Kerk onder het Kruis...* voor het jaar 1869, Utrecht 1984.

Classis	**1849**	**1851**	**1856**	**1857**	**1858**
Arnhem[2]					
Arnhem K	119	-	130	130	-
Beekbergen	±110[3]	-	132	132	150
Lun teren[4]	29[5]				
Ommeren	54[6]	-	61V	61V	61V
Putten[7]	42[8]	-	95	95	95
Tiel	17		73	73	90v
(Veenendaal)[9]		-	34v	34v	34v
Velp	±70[10]	-	80v	80v	80v
Culemborg	8				
Tricht[11]	1[12]				
Classis Varsseveld					
Aalten	264[13]	-	335		335
Barchem	0				
Doesburg	2				
Doetinchem[14]	8				
Geesteren c.a.	68[15]	-	85v	85v	93v

2 Tot de classis Arnhem behoorde ook de op het grondgebied van de provincie Utrecht liggende gemeente Renswoude; zij is beschreven in VIERDE DEEL hoofdstuk 9.

3 Slechts vermeld: 'Apeldoorn 403'. *Waarschijnlijk*: Beekbergen circa 110 en Apeldoorn met omgeving circa 290.

5 (Burgerlijke) gemeente Ede (omvattende onder meer Gelders Veenendaal).

4 Instituering als Kruisgemeente 1862; aangesloten bij het verband van Christelijke Afgescheiden kerken 1867.

6 Gemeente Lienden: 54 Gereformeerden.

8 Gemeente Putten O Gereformeerden, Ermelo 42.

7 Met ingang van 1867 bij classis Amersfoort.

9 Deze gemeente behoorde kerkelijk tot de provincie Utrecht. Men zie voor haar: VIERDE DEEL, hoofdstuk 10 en register.

10 Gemeente Rheden. De Kok, *Nederland op de breuklijn* 424. Rheden 100; *Van der Aa* (1848) 578: 70.

12 Gemeente Buurmalsen (de dorpen Buurmalsen en Tricht) in totaal 1 Afgescheidene. We merken op dat in 1849 (volgens De Kok, *a.w.)* in de aangrenzende gemeente Beesd (Acqoy, Beesd, Marienweerd, Rhenoy) 33 Afgescheidenen woonden; de meesten zullen wel hebben behoord tot de C.A.G.K te Leerdam-Asperen. Geldermalsen 2; Waardenburg-Neerijnen 4; Est-Opijnen 0.

11 De Kruisgemeente te Tricht onttrok zich (met die te Enkhuizen en te Lisse) reeds eind 1869 aan het verenigd kerkverband van de Christelijke Afgescheidenen en de Kruisgezinden.

13 Gemeente Aalten: Aalten c.a. en Bredevoort.

14 Zelhem: 21. In 1859 wordt de C.A.G.K. te Doetinchem geïnstitueerd; een deel der leden woonde te Zelhem.

15 Gemeente Borculo (Borculo, Geesteren c.a., Gelselaar): 64 Gereformeerden; Lochem 4.

Varsseveld	313[17]		345	345	345
Winterswijk	53	-	80v	80v	80v
Zutphen K	35	-	54	141	165..
Classis Hattem					
Apeldoorn K	±290[18]	-	-	-V	333
Elburg	61	-	-	-	72
Hattem	239[19]	-	563	563	563
Heerde	491[20]	-	600	600v	600
Twello (Teuge)	21[22]	70	106	106v	106
Wapenveld K	-[23]				
Wezep	362[24]			-	-

Classis Arnhem[2]	**1859**	**1860**	**1861**	**1863**	**1865**	**1867**
Arnhem K	-	163v	168	168	180	225
Beekbergen	150	150	158	158	158	158
Lunteren[4]				60v	60v	60v
Ommeren	61	61	60		60v	
Putten[7]	95v	95	152	152	220v	220
Tiel	90	136	136	136	152	148
(Veenendaal)[9]	34v	34v	45v	45v	62v	62v
Velp	80v	136v	130v	130	163	163
Culemborg						

17 Gemeente Wisch (Terborg, Silvolde, Varsseveld etc.) 162 Gereformeerden; Gendringen 67, Dinxperloo 84.
18 Vergelijk noot 3.
19 Vóór 1855 telde de Afgescheiden gemeente te Hattem óók leden wonende te Oldebroek (Hattemerbroek, Wezep).
20 Gemeente Heerde 420 Gereformeerden, gemeente Epe 71. In 1861 Wapenveld zelfstandig.
22 Gemeente Voorst..
23 Gemeente Heerde.
24 Gemeente Oldebroek; vergelijk noot 19.
2 Tot de classis Arnhem behoorde ook de op het grondgebied van de provincie Utrecht liggende gemeente Renswoude; zij is beschreven in VIERDE DEEL hoofdstuk 9.
4 Instituering als Kruisgemeente 1862; aangesloten bij het verband van Christelijke Afgescheiden kerken 1867.
7 Met ingang van 1867 bij classis Amersfoort.
9 Deze gemeente behoorde kerkelijk tot de provincie Utrecht. Men zie voor haar: VIERDE DEEL, hoofdstuk 10 en register.

Tricht[11]						
Classis Varsseveld						
Aalten	335	335	335	412	412	412
Barchem						
Doesburg	73	73	73	73	73v	73v
Doetinchem[14]		-V	-V	-v	50	50
Geesteren c.a.	93v	93v	93v	93v	160V[16]	160
Varsseveld	345	345	345	345	345	345
Winterswijk	80v	80v	80v	80v	80v	80v
Zutphen K	183	198	198v	198	237	237
Classis Hattem						
Apeldoorn K	333	345	345	351	351 v[16]	351
Elburg	72	72	72	-	-	-
Hattem	563	563v	487	487v	581	581
Heerde	600	650	650	650[21]	295v	295v
Twello (Teuge)	106	106	106v	106v	106v	106v
Wapenveld K				220	290	290
Wezep	-	-V	335	335	335	335
Classis Arnhem[2]	**1868**	**1869**	**1870**	**1871**	**1874**	**1892**
Arnhem K	254	270	402	102	427	650
Beekbergen	158v	158	158	158	158	130v
Lunteren[4]	-	-V	-V	-V	80v	80v

11 De Kruisgemeente te Tricht onttrok zich (met die te Enkhuizen en te Lisse) reeds eind 1869 aan het verenigd kerkverband van de Christelijke Afgescheidenen en de Kruisgezinden.

14 Zelhem: 21. In 1859 wordt de C.A.G.K. te Doetinchem geïnstitueerd; een deel der leden woonde te Zelhem.

16 De opgaven vóór 1865 hebben betrekking op het aantal leden te Geesteren, daarna op dat te Geesteren en Gelselaar. De opgaven over de jaren 1865 tot 1894 kunnen niet nauwkeurig zijn; bijv.: in 1871 emigreerden meer dan 30 leden.

16 De opgaven vóór 1865 hebben betrekking op het aantal leden te Geesteren, daarna op dat te Geesteren en Gelselaar. De opgaven over de jaren 1865 tot 1894 kunnen niet nauwkeurig zijn; bijv.: in 1871 emigreerden meer dan 30 leden.

21 Wellicht te hoog opgegeven. De afsplitsing van Wapenveld in 1861 komt onzes inziens onvoldoende tot uiting in het aantal 650.

2 Tot de classis Arnhem behoorde ook de op het grondgebied van de provincie Utrecht liggende gemeente Renswoude; zij is beschreven in VIERDE DEEL hoofdstuk 9.

4 Instituering als Kruisgemeente 1862; aangesloten bij het verband van Christelijke Afgescheiden kerken 1867.

Ommeren	60v	60v	30v	30v	30v	
Putten[7]	220	220	220v	220	220	180
Tiel	148	148	130v	130v	131v	160
(Veenendaal)[9]	62v	62v	62v	62v	62	55v
Velp	163v	163	163	163	163	180
Culemborg	-v	-V	-V	-v	-V	70v
Tricht[11]			80v			
Classis Varsseveld						
Aalten	412	412	412	412	412	550
Barchem			-	-	-	51
Doesburg	73v	73v	73v	73v	73v	95
Doetinchem[14]	50	50				
Geesteren c.a.	160v	160v	160v	160v	160v	255
Varsseveld	345	345	345	345	345	750
Winterswijk	80	80	80	80	80	133
Zutphen K	237	270	469	469	469	500
Classis Hattem						
Apeldoorn K	351	351	526	526	630	800
Elburg	-	-	46	46	46v	150
Hattem	581v	581v	563	563	563	700
Heerde	295v	352	352	352	402	524
Twello (Teuge)	106v	106v	93v	93v	93v	97v
Wapenveld K	290	290	325	325	325	340
Wezep	400	100	400	400	400v	532

7 Met ingang van 1867 bij classis Amersfoort.

9 Deze gemeente behoorde kerkelijk tot de provincie Utrecht. Men zie voor haar: VIERDE DEEL, hoofdstuk 10 en register.

11 De Kruisgemeente te Tricht onttrok zich (met die te Enkhuizen en te Lisse) reeds eind 1869 aan het verenigd kerkverband van de Christelijke Afgescheidenen en de Kruisgezinden.

14 Zelhem: 21. In 1859 wordt de C.A.G.K. te Doetinchem geïnstitueerd; een deel der leden woonde te Zelhem.

Bijlage III
‘Reglement der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Rhijnsburg’

(Het reglement is gevoegd bij het request van de gemeente te Rijnsburg, waarin aan de Koning ‘erkenning’ werd gevraagd. Dit verzoekschrift is gedateerd 18 maart 1841. Herv. Ered. 24 april 1841, no. 7).

Art. 1

De kerkeraad der gemeente bestaat uit de herders en leeraars, ouderlingen en diakenen wier ambt en bediening door den Heere ingesteld, en in de belijdenisschriften en formulieren ter bevestiging, voorkomende in de liturgie der gereformeerde kerk, breedvoerig omschreven zijn.

Art. 2

Ofschoon de kerkeraad ten volle bereid is om met de opzieners van andere gemeenten in Classicale, Provinciale en Synodale vergaderingen over de belangen der kerk in het algemeen te spreken en te handelen, zal dezelve echter, zooveel mogelijk, alle zaken de gemeente betreffende, zelf behandelen.

Art. 3

De kerkeraad zal ten minste eenmaal in iedere maand, op zoodanige tijd en plaats als dezelve het geschikste zal oordeelen, vergaderen, en als dan geene zaken, andere dan kerkelijke mogen behandelen.

Art. 4

Alle vergaderingen, zoo die van den kerkeraad, als van de diakenen, zullen met gebed geopend, en op dezelfde wijze gesloten worden.

Art. 5

Wanneer in de vergaderingen van den kerkeraad, eenen leeraar tegenwoordig is, zal deze in de hoedanigheid van Praeses, de beraadslagingen leiden. Bij gebrek van eenen leeraar zal zulks beurtelings door de ouderlingen geschieden; insgelijks zal de kerkeraad een Scriba uit hun midden verkiezen, welke al het belangrijke in de vergaderingen, met naauwkeurigheid zal aanteekenen; de notulen zullen door den

Praeses en Scriba worden onderteekend en in de volgende vergadering worden voorgelezen.

Art. 6

Het eene lid van den kerkeraad zal geene heerschappij over het andere vermogen te voeren, maar zal zich verpligt gevoelen het andere met bescheidenheid te bejegenen.

Art. 7

Van het beroepen der leeraars, ouderlingen en diakenen, welke ten dienste der gemeente zullen werkzaam zijn, met alles wat daarmede in verband staat, zal overeenkomstig de aangenomene kerkordening van Dordrecht gehandeld worden.

Art. 8

Elk aangestelde en bevestigde leeraar, ouderling en diaken, zal gehouden zijn in den kerkeraad, de belijdenisschriften, der Christelijke gereformeerde kerk te onderteekenen omdat zij overeenkomen met Gods woord benevens de belofte, om zich, daartegen doende, of leerende aan het oordeel der kerke en aan de Christelijke tucht te onderwerpen.

Art. 9

Daar het ambt der ouderlingen medebrengt dat zij nadrukkelijk acht geven op de belijdenis en wandel der gemeente, zullen zij met of zonder leeraar, de leden getrouwelijk bezoeken, onderwijzen, vermanen en naar hunnen wandel ondervragen.

Art. 10

De diakenen zullen insgelijks getrouwelijk zorgen voor de behoeftigen en van gehouden beheer der ingezamelde gelden, jaarlijks in den kerkeraad en voor de gemeente verantwoording doen.

Art. 11

Zij, die gedoopt zijnde zich voor de eerste maal wenschen te begeven tot des Heeren H. Nachtmaal, of die van andere kerkgenootschappen uitgaande, als leden der gemeente wenschen aangenomen te worden, zullen door een leeraar en een of twee ouderlingen, of anders door twee of drie ouderlingen worden ondervraagd, naar hunne belijdenis van de ware leer der zaligheid, als het geloof des harten. Zij zullen zooveel mogelijk twee leden der gemeente moeten aanwijzen, die van hunnen wandel, ten goede kunnen getuigen. De namen dergenen, welke aangenomen worden, zullen in de vergadering der gemeente worden afgelezen.

Art. 12

Zij die hunne kinderen het bondzegel des H. Doops wenschen te doen toedienen, zullen daarvan vooraf aan de opzieners moeten kennis geven, en zal een of beide der ouders, wanneer zulks mogelijk is, tot dat einde in de gewone vergadering van den kerkeraad verschijnen.

Art. 13

Zij, die zich in den huwelijken staat wenschen te begeven, zullen daarvan aan de opzieners kennis moeten geven: en zullen hunne namen, drie rustdagen achter elkander in de vergaderingen der gemeente worden afgelezen, opdat de gemeente den opzieners behulpzaam zijn [of: zij] in het toezien dat er geene huwelijken bevestigd worden, in die graden van bloedverwantschap welke in Gods Woord verboden worden.

Art. 14

In gewone tijden zal de gemeente op den dag des Heeren drie malen vergaderen, des morgens, des middags en des avonds.

Art. 15

Wanneer de gemeente vergaderd is, zullen de giften voor de armen en het onderhoud der kerkedienst, door de diakenen worden ingezameld.

Art. 16

Aangaande de uitoefening der kerkelijke tucht of discipline, zal in alles gehandeld worden naar Gods Woord, de formulieren van eenheid der gereformeerde kerk, en de kerkordening van Dordrecht, vastgesteld in de Jaren 1618 en 1619.

Art. 17

Deze artikelen zijn alzoo vastgesteld, dat dezelve, indien het welzijn der gemeente dit vereischt, kunnen en behooren veranderd, vermeerderd of verminderd te worden.

Rhijnsburg den 18 Maart 1841
(get) Hk van de Meij
Als verkozen ouderling

Bijlage IV
'Reglement op de inrichting en het bestuur der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland' (1869)[1]

Art. 1

De Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland erkent volledig en zonder eenige zinsbehouding als uitdrukking van haar geloof: de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, vervat in de 37 artikelen, den Heidelbergschen Catechismus en de Leerregels, vastgesteld in de Synode van Dordrecht 1618 en 1619.

In de openbare godsdienstoefening gebruikt zij de formulieren van den Doop, Avondmaal, oefening der kerkelijke tucht, bevesting der kerkedienaren en inzegening des huwelijks, die in de Synode van 1618 en 1619 zijn goedgekeurd.

In het bestuur der Kerk wordt, zooveel de omstandigheden het niet verhinderen, de Kerkorde gevolgd van de Synode van 1618 en 1619.

Art. 2

Allen, die vrijwillig tot deze Kerk toetreden, en de kinderen, die door den doop hare gemeenschap zijn ingelijfd, of voor zoover zij met hunne ouders zijn overgekomen, worden als leden der Kerk erkend en beschouwd tot hare gemeenschap te behooren.

Dezen allen blijven tot de Christelijke Gereformeerde Kerk behooren, zoolang zij niet duidelijk toonen zich van haar af te scheiden of door het bevoegde Kerkbestuur van het lidmaatschap zijn vervallen verklaard.

Stemgerechtigd zijn alle manslidmaten der gemeente, die belijdenis des geloofs hebben afgelegd en niet onder censure staan, en, wat de stoffelijke belangen betreft, ook de meerderjarige mansdoopleden, die in sommige gemeenten bij de wijzing van dit Reglement stembevoegdheid bezitten.

Art. 3

Ingevolge de Kerkorde, vermeld in art 1, wordt het bestuur over de bijzondere gemeenten geoefend door de Kerkeraden; met betrekking tot eenige gemeenten gezamenlijk in een gedeelte van een provincie, door de Classicale Vergaderingen; voor zooveel al de gemeenten in een Provincie betreft, door de Provinciale Vergaderingen; en wat aangaat de geheele Christelijke Gereformeerde Kerk, door de Algemeene Synode.

Art. 4

1 Men zie ook D. Deddens, 'Het Doleantie-kerkrecht en de Afgescheidenen' in D. Deddens en J. Kamphuis, *Doleantie-Wederkeer*, Haarlem 1986, 99-115. De schrijver schetst onder meer het merkwaardige *ontstaan* van dit reglement (99).

De Algemeene Synode wordt, in gewone omstandigheden, alle drie jaren gehouden.

Art. 5

De Algemene Synode benoemt eene Synodale Commissie, bestaande uit drie leden, waarvan om de drie jaren één lid volgens rooster aftreedt, zonder dadelijk herkiesbaar te zijn. Aan deze Commissie is de uitvoering opgedragen van alles wat de Synode haar in last geeft. Verder is haar opgedragen de behartiging van alles, wat uit de betrekking der Christelijke Gereformeerde Kerk tot de Regeering voortvloeit, en van hetgeen haar door eenige Provinciale Vergadering wordt opgedragen.

Door eenige Provinciale Kerkvergadering tot eenige zaak, die de Kerk in het gemeen aangaat, aangezocht zijnde, handelt zij daarover gelijk zij nuttig en goed oordeelt, zonder evenwel eenige kerkelijke vergadering in hare handelingen te belemmeren. Tevens ontvangt zij de stukken, die uit het buitenland aan de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland gericht worden, en brengt die ter kennis, waar het behoort.

In eenig weekblad geeft zij kennis van al hetgeen zij ter kennis van de gemeenten meent te moeten brengen, terwijl zij aan de Synodale Vergadering verslag doet van al hare werkzaamheden gedurende den tijd van de eene Synode tot de andere.

In gewone omstandigheden houdt zij jaarlijks ééne bijeenkomst op de plaats harer vestiging, en wel te Amsterdam.

Art. 6

Elke afwijking tegen de bepalingen van het voorgaande artikel maakt de handeling der Synodale Commissie voor de Kerk krachteloos.

Literatuur

De op de bladzijden 14-15 vermelde titels en enige in de tekst genoemde gedenkboekjes van plaatselijk karakter, zijn niet opgenomen.

H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*[4], Franeker 1976.
J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* I-V, 's-Gravenhage...-1943.
Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme I-III Kampen 1978-1988.
J. Bosch, *Om waarheid en recht - Eenige strijdschriften, Smeekschriften en Smaadschriften uit de dagen der Afscheiding*, Kampen 1933.
H. Bouwman, *De crisis der jeugd*, Kampen 1914. Heruitgave met een 'Woord ter inleiding' door dr. C. Smits, Kampen 1976.
H. Bouwman, *Onder veilige hoede - De Theologische School te Kampen gedurende de jaren 1854-1924*, Kampen s.a.
A. Brummelkamp Jr., *Levensbeschrijving van wijlen Prof A. Brummelkamp*, Kampen 1910.
J. Dijk, 115 artikelen 'Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Arnhem; in *Geldersche Kerkbode* 47e tot 52e jrg. (1934-1939); een complete serie wordt bewaard in GA Arnhem.
H.C. Endedijk, *Als een adelaar zijn vleugels... - geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Arnhem*, Kampen 1986.
G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft s.a.
Jacob van Hinte/Robert P. Swierenga, *Netherlanders in America*, Grand Rapids, Michigan 1985.
E.J. Jansen, *De Kerk in 't midden, 125 jaar Gereformeerde Kerk te Velp (Gld.) 1841-1966*, Velp (Gld.) 1967.
G. Keizer, *Uit de geschiedenis der Gereformeerde kerken, Vuren-Herwijnen-Ommeren-Tiel*, tweede druk, Kampen 1905.
G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen 1934.
M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970.
G.H. Ligterink, *De landverhuizers, Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders-Westfaalse grensgebied 1830-1850*, Zutphen 1981.
H.S. Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings* I-II, Assen 1955.
H.S. Lucas, *Netherlanders in America*, Ann Arbor, Michigan 1955.
A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*, Arnhem 1907.
B. Mooibroek, *De Afscheiding te Apeldoorn - het ontstaan en de verdere ontwik-*

keling der Gereformeerde kerken te Apeldoorn, Beekbergen en Teuge, Apeldoorn 1934.
F. Pereboom, H. Hille en H. Reenders, '*Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...' - De Afscheiding in Overijssel*, Kampen 1984.
P.J. Risseeuw, *Landverhuizers*, Nijkerk 1982.
A. Ros, *Kleine kerkgeschiedenis van de West-Veluwe*, Houten 1985.
J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw*, derde druk, Kampen 1928.
J.C. Rullmann, *De afscheiding in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de XIXe eeuw*, Kampen 1930.
T.N. Schelhaas e.a., *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht*, Kampen 1984.
P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*, Leiden 1977.
Chr. W.J. Teeuwen, *Wegen Gods in Gelre - een bijdrage tot de geschiedenis der Afscheiding op den Noord-Oostelijken Veluwerand*, Kampen 1935.
J. Verhagen Jr., *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, Kampen 1881.
A. van Voorden, *Herdenk de Trouw, 1888 - Opheusden - 1988*, Opheusden 1988.
J. Waterink, *Geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Zutphen*, Zutphen 1923.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I-III, Groningen 1972-1977.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* I-III, Groningen 1980-1983.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* I-II, Groningen/Barneveld 1984-1986.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland* I-II, Barneveld 1987-1989.
J.A. Wormser/J.C. Rullmann, *Een schat in aarden vaten*

I. *Albertus Christiaan van Kaalte*, Nijverdal 1915;
II. *Hendrik Peter Scholte*, idem;
III. *Hendrik de Cock*, idem;
IV. *Simon van Velzen*, Nijverdal 1916;
V. *George Frans Gezelle Meerburg*, Baarn 1919.

Register van personen

Dit register kwam, evenals het volgende, tot stand door de toegewijde zorg van mevrouw J.H. Berghuis-Baarspul te Slochteren, die ook de correctie van de drukproeven voor haar rekening nam.

Enige terloops-genoemde personen die niet in rechtstreekse betrekking tot ons onderwerp staan, alsmede sommige kinderen (van wie de ouders worden genoemd), zijn niet opgenomen.

Aalbers, A., 204
Abrahamsz, A., 119, 122
Abrahamsz, -Swart, A., 119
Abrahamsz, C, 119
Abrahamsz, E.B.A., 119
Abrahamsz, H.J., 119
Aken, J.H. van, 145
Albers, A., 204
Albers, G.J., 204
Albers, H., 407, 421
Albers, J.J., 267, 268
Albers, Z., 327
Albers, -Steverdink, H., 204
Albers, -van Dieren, G.J., 267
Alberts, J., 155
Albers, -van der Valck, M.A., 407, 421
Allen, J. van, 321
Allinks, J., 327
Alofs, G., 82, 86, 87, 88, 89
Alofs, H., 82, 88
Alofs, W., 82, 88, 89
Alofs, -van der Kamp, G., 82
Alpherts, J., 109
Alpherts, -Wentink, G.L., 85
Alting, J., 345, 346
Alting, -Epping, D.O., 345
Amerongen, A. van, 187
Amersfoort, A. van, 382
Amersfoort, H. van, 380
Amersfoort, M. van, 383, 392
Amersfoort, -Smit, J.H. van, 382
Amsing, B., 33
Andel J.H.Z., J. van, 122, 170-174, 253-256, 261, 269, 276, 277
Andel J.H.Z., H.W.H. van, 122
Andel J.H.Z., J.H. van, 253
Andel J.H.Z., L. van, 114, 118, 120, 122, 124, 125, 131
Andel J.H.Z., -de Jongh, J. van, 118, 120, 122, 253
Anderinga, J.D., 276

Annese, J.P., 258
Annese, J.S., 241, 243, 258
Annese, S., 241, 258
Anneveld, E.J., 65, 72, 273, 275, 276-278
Apeldoorn JLz., J.L. van, 345
Apeldoorn JLz., A.W. van, 341, 345, 421
Apeldoorn JLz., G. van, 345
Apeldoorn JLz., J.L. van, 290, 335, 339, 341, 343, 345
Apeldoorn JLz., P.B., 325
Apeldoorn JLz., W. van, 345, 386, 387
Apeldoorn JLz., -Berends, H. van, 335, 345
Appel, Chr., 117
Appel, J., 117, 118, 120, 122
Apperloo, J., 399
Arendse, W., 97, 99, 100, 101, 103
Arendse, -van Norden, R., 97, 101
Arentse, G., 90, 91, 92
Ark, H. van, 307, 317
Ark-Bosch, J. van, 307
Arnaud, D., 53
Arnaud, G., 241
Arnaud, J.J., 47, 48, 51, 57, 59
Arnaud, -Brokken, D., 53, 58
Arnaud, -Cramer, L., 53, 58
Arnaud, -Gerritsen, N., 59
Arnhem, J. van, 79
Arragon, G.W. van, 275
As, R.M. van, 307, 317, 418
Asch, H.T. van, 133, 134, 135
Asch, J. van, 153
Asch, J.C. van, 151, 153
Asch, W. van, 152, 153
Asch, -van Meeteren, W. van, 153
Asch, -Verkerk, P. van, 153
Asjes, D., 18, 298
Asperen, A. van, 380
Asselt, G. van, 101, 387
Asselt, H. van, 97, 101 Asselt, M. van, 97, 101
Asselt, P. van, 392
Augustinus, S., 108

Baale, P.J., 153
Baars, J.V., 65, 72
Baarschers, J., 236, 256, 258, 260
Baarschers, J.C. (wed. J. Loggers), 258

Baarschers-Veerman, H., 258
Baay, G., 84, 287, 332, 386-389
Bakker, A., 382
Bakker, D., 99, 101, 106, 138, 393
Bakker, H., 266
Bakker, P., 378, 380, 393, 395
Bakker, -van der Beek, A., 380
Bannink, A., 226
Bannink, G., 225
Bannink, H., 225
Bannink, W., 256, 258
Bannink, J. (wed. HJ. Roekevisch), 225
Barendrecht, H. van, 134, 386
Barneveld, H. van, 366, 367
Bast, G.G., 260
Bastaan Bz., J., 421
Bastiaan, B., 307, 415
Bastiaan, HJ., 421
Bastiaan, -de Ruiter, J., 421
Bastiaan, -van der Veen, D., 421
Bastiaan, -van Raalte, J., 307, 415
Bavinck, J., 36, 98
Beek Adr., G. van, 97
Beek Adr., B. van, 82
Beek Adr., B.G. van, 94
Beek Adr., D. van, 86, 87, 88
Beek Adr., F. van, 97, 101
Beek Adr., G. van, 82, 88, 101
Beek Adr., H. van, 101
Beek Adr., M., 101
Beek Adr., R. ter, 380, 388
Beek Adr., S. van de, 345
Beek Adr., W. van, 82, 83, 86
Beek Adr., -Berg, M. van de, 345
Beek Adr., -Glindhorst, S. van, 101
Beek Adr., -Grift, B. van, 101
Beek Adr., -Hoegen, J. ter, 380
Beek Adr., -Vosselman, H. van, 82
Beekamp, H., 378
Beekamp, L., 380, 394, 395
Beekamp, R., 394, 395
Beekamp, S., 380, 387
Beekamp, -Logtenberg, J., 380
Beeker, B.J., 249, 251
Beeker-van Enter, A.M., 249
Beekkamp (Bekamp), J., 345
Beekman, A.F., 357

Beekman, E., 345
Beekman, G., 335
Beekman, H., 394
Beekman, T., 307, 421
Beekman, -Eikelboom, J., 345
Beekman, -van Ommen, G., 307, 421
Beernink, B., 208
Beernink, G., 91
Beernink, H.J., 196
Beest van Andel, J. van, 294
Beest van Andel, L. van, 355
Beeuwkes, A., 393
Beeuwkes, H., 395
Beeuwkes, J.S., 380
Beeuwkes, T., 388
Beeuwkes, W.G.F., 387, 389, 390, 393
Beeuwkes, -van Aalst, J., 393
Beeuwkes, -Westerhof, H., 380
Beitel, W. van den, 93
Bekking, J.C., 62, 63
Bemener, W., 77, 79
Bemers, W., 208
Benninkhuizen, G.S., 380
Bent, J.W. van der, 34
Berend, G., 96
Berends, B.A., 46, 54, 56
Berends, D., 378, 380
Berends, J., 380
Berenschot, A. wed. Van den Berg, 353
Berenschot, D., 244, 249
Berenschot, H., 237
Berenschot, H.J., 353
Berenschot, -Cornelder, E.C., 249
Berg, D. van den, 307
Berg, G.H. van den, 258, 260
Berg, H. van den, 309
Berg, J. van den, 151, 153, 307
Berg, -van Neutegem, N. van den, 151, 154
Best, C. de, 233
Beugel, G.T., 372-376, 384
Beugelink, J., 240, 241
Beugelink-Stooter, C., 240, 241
Beukenhorst, J.A., 209
Beumer, J., 258
Beumer, R., 327, 330, 331, 339
Beumer, -Bek, E.K., 258
Beumer, -Riphagen, R., 327
Beuningen-van Heisdingen, R., 109
Beusekamp, J., 236

Beusichem, B.H. van, 136
Beusichem, H.B. van, 136
Beusichem, -van Schaardijk, D. van, 136, 139
Beuzekamp, J., 258, 260
Beusichem, -Hofman, H., 258
Bie, B. van der, 386
Biesterbos, H., 307
Biezen, H. van der, 107
Binnenkant, J., 57
Bitters, J.G., 88
Blaauw, G., 307
Blaauw, H.J., 333
Blankenzee, J.L., 48, 51
Blauwenoort, J., 323
Bleijenberg, D., 304, 307, 311, 312
Bleumink, E., 368, 370
Blijkshof, Z. van, 97
Blinkert, A., 267

Bloemendaal, G.J., 274
Bloemers, C, 209
Bloemers, G.W., 209
Bloemers, J.A., 209
Bloemink, J., 380
Blok Entink, P., 201
Blom, K. (Carel), 307, 314
Blom, L., 119, 122
Boeijink, H.J., 204
Boekaar, J.J., 380
Boer, Fz., G., 419, 421
Blom, Fz., H., 307, 421
Blom, Jz., G., 421
Blom, Jz., H., 307, 312, 317, 419, 421
Blom, A., 421
Blom, C., 307
Blom, D., 307
Blom, F., 421
Blom, G., 307
Blom, H., 303, 304, 305, 311, 312, 415, 416, 418
Blom, J., 307
Blom, L., 307
Blom, R., 303, 307, 311, 312
Blom, wed. J., 415, 416
Blom, -Boer, L., 421
Blom, -Duim, L., 421
Blom, -van den Bosch, J., 421
Blom, -van den Bosch, M., 307, 421
Boers, R., 249
Blom, -Wichers, W., 249
Boesterd. A. den, 145
Boesterd. A. den, A.A. den, 145
Boesterd. A. den, Abr. den, 136
Boesterd. A. den, Adr. den, 145
Boesterd. A. den, J. den, 145
Boesterd. A. den, J.A. den, 143, 145, 146
Boesterd. A. den, M. den, 136
Boesterd. A. den, O. den, 145
Boesterd. A. den, R. den, 136, 139
Boesterd. A. den, T.J.A. den, 145
Boeve, Hz., H., 341
Boeve, D., 335
Boeve, E., 348
Boeve, G., 327, 353
Boeve, H., 94, 345
Boeve, H.D., 300, 322, 335, 348
Boeve, Hendrikje, 348, 353

Boeve, Hendrikus, 348, 353
Boeve, J., 322, 333, 335
Boeve, K., 335, 348
Boeve, R., 348, 353
Boeve, -Berghout, H., 335
Boeve, -Brinkhuis, M., 348
Boeve, -Eikelboom, H., 335
Boeve, -van Dijk, H.E., 322, 335
Boeve, -Witteveen, J., 322, 335
Bokhorst, J.D., 223, 226, 228, 230
Bokhorst, -Heebink, A.E., 223, 226
Bokkel, H. te, 204
Bokhorst, -J.W. ten, 26, 31, 34, 35, 36, 48, 167, 168, 169, 191, 200, 202, 207, 212, 213, 214
Bolthof, J.H., 249
Bomhof, G.H., 380, 387
Bomhof, H., 327, 328, 335
Bomhof, -de Graaf, G., 380
Bonenkamp, H., 307
Bongers, H., 77
Boon, E., 421
Boon, H., 307
Boon, R.W., 422
Boon, S., 97, 101
Boon, -Berends, H., 97
Boon, -Brosius, G., 422
Boon, -Evers, R., 308
Boot, Joh. C., 44
Borg, H.J. ter, 209, 211
Borg, J. ter, 283
Borg, -J.W. ter, 210
Borg, -Gossink, J.B. ter, 209
Bos(ch), G., 388
Bos(ch), L., 388
Bos, A., 161
Bos, G., 97, 99, 100, 101
Bos, J., 335
Bos, -van Hierden, G., 101
Bosch, Aaltje (?), 370
Bosch, B., 308
Bosch, C., 325, 382
Bosch, G., 308
Bosch, Gradus, 305, 308
Bosch, H., 335, 337, 339-, J., 308
Bosch, Janna, 335
Bosch, K. van den, 34, 81, 287, 372, 389, 393, 409
Bosch, L., 382 -, M., 308
Bosch, M.H.J., 34, 286, 287, 317, 404
Bosch, R., 325

Bosch, W., 325
Bosch, W.H. van den, 355, 369
Bosch, G. (Lambertus Gijsberts?), 325, 327
Bosch, -Hoefman, W., 308
Bosch, -Takken, G., 335
Boschman, H., 345
Boschman, -Beekkamp, J., 345
Boschwijk, A., 305, 308
Boschwijk, -Hartlooper, H., 308
Boskamp, weduwe..., 152
Bosman, W., 101
Bosveld, G.H., 258
Bouhuis, G., 202, 204

Boukema, T., 339 Bouman, J.W., 308
Bouman -Blom, J., 308
Bouw, A., 90, 91
Bouw, -J., 92
Bouw, W., 92
Bouw, -Reimers, G., 92
Boven, G. van, 422
Boven, J. van, 308, 341, 345, 422
Boven, -Limburg, L. van, 422
Boven, -Wienen, J. van, 345
Boven, -Winen, J. van, 308, 422
Brakeil, F.L.W, baron van, 109, 112
Bre(e)denhof, J., 353
Bre(e)denhof, -Koers, T., 353
Bredenhof, H., 351
Bredenhof, M., 289, 292, 294, 341-343, 345
Bredenhof, -van Olst, J., 345
Bredenoord, G., 407, 409
Breebaart, N. 228, 229
Brehler-Hollemans, A., 309
Breken, K., 345
Breken, Boers, G., 345
Bremer, D., 267
Breken, J., 264, 265, 268
Breken, -Zwakenberg, A., 264, 267
Bresser, J.M., 68, 70
Breken, -van Herkhuizen, M., 68, 70
Breukelaar, D., 36, 169, 170, 172, 173, 187, 200, 204, 243, 251, 264, 293
Breken, G, 187
Breken, G.J., 187
Breken, H.L., 189
Breken, W., 187
Breuker, R., 219, 222, 223, 224, 225, 232
Brilman, H., 308
Brink, Cornelia, 381
Brink, Cornelis, 381
Brink, G. van den, 241, 242, 243, 249
Brink, J., 86
Brink, J. van den, 241
Brink, J.A. van de, 101
Brink, Jacob, 82, 83, 374, 381
Brink, Jan, 372, 374, 376, 377, 378, 381
Brink, L., 387
Brink, L. van den, 392
Brink, Maria, 381
Brink, Martha, 381
Brink, P., 381

Brink, R.A. van den, 83, 86
Brink, T., 387
Brink,. T. van den, 159, 161
Brink,.T.L., 382
Brink, W. van den, 101
Brink, -Arnaud, G., 51
Brink, -Beekman, R., 381
Brink, -Bitters, J., 82
Brink, -Evensen, H., 382
Brink, -Gerritsen, B.J.A.W. v. den, 249
Brink, -Romein, L. van den, 242
Brink, -van Butselaar, G., 161
Brinkhuis, H., 335, 353
Brink, M., 353
Brink, -van Olst, B., 335
Brinkman, W., 69
Broek, G. van der, 298
Brink, H. van den, 56
Brink, J.W. van den, 141
Brink, P.W. ten, 187
Brink, W. ten, 361
Brink, W.D. ten, 366, 367
Brink, -Hendriks, H. van den, 56, 141
Broekhuis, B., 308
Broekhuis, M., 308
Broekhuis, T., 378
Broekhuis, -Deur, G., 378, 381
Broekhuizen, E., 400, 407
Broekhuyzen, W., 115
Brokken, G., 51
Bronsveld, A.W., 130
Brosius, M., 407
Brouwer, B., 322, 335
Brouwer, C., 83
Brouwer, D., 259, 353
Brouwer, HJ., 374
Brouwer, J., 308, 321, 418
Brouwer, R., 56, 57
Brouwer, wed., 308
Brouwer, -de Graaf, H., 348
Brouwer, -Klaasen, J.G., 259
Brouwer, -van den Berg, G., 353
Bruijl. H., 53, 57, 58, 60, 61
Bruijl. H., -Bongers, J., 53, 61
Bruijn, J.G. de, 67, 68, 69, 71, 72
Bruijn, -van Piggelen. E. de, 68
Bruin, S. de, 97
Bruins, A., 394
Bruins, H., 358, 363-370

Bruins, -van Wechel, H., 359, 365, 370
Brummel, D., 335, 341
Brummel, G, 416
Brummelkamp, A., 18, 20-32, 34-36, 47-51, 54, 57, 58, 60, 61, 66, 74, 76, 79, 81, 84, 85, 93, 98, 110, 111, 112, 127, 129, 167, 169, 184-186, 192, 195, 202, 205, 222, 239, 254, 272, 281, 283-287, 297-316, 320, 325-327, 329-334, 339, 348, 359-362, 366, 367, 376, 385, 387, 396, 398, 401, 410, 415
Brummelkamp, A.H., 254
Brummelkamp, C.A.H., 51, 308
Brummelkamp, J. (jr.), 23, 37, 66, 113, 123, 125-128, 130-132, 140, 148, 150, 151
Brummelkamp, J. (sr.), 20, 23, 48, 49, 51, 57, 60, 308,

314
Brummelkamp, -de Moen, M.W., 51, 308
Brummelkamp, -Hesselink, A.H., 20, 308
Brummelkamp, H., 51
Brummelstroete, J.N., 204
Brummelstroete, J.W., 209
Brummelstroete, -Freriks, J.H., 209
Brummen, D. van, 53, 69
Brummen, D.J. van, 67, 68, 69, 70
Brummen, G. van, 308
Brummen, -Spinhoven, J. van, 53
Brunemeijer, G., 84, 88, 368, 394
Brusse, B., 204
Brusse, J.B., 249
Budding, H.J., 109, 285
Buijing, B., 47, 48, 51
Buijink, E., 196
Buitenhuis, H., 381
Buitenhuis, J., 370, 381
Buitenhuis, -Oosterwijk, A., 370
Bulens, J.F., 26, 170, 172, 173, 190, 192, 193, 195, 247, 264, 273
Buiterman, G., 241, 256, 258
Buiterman, G.J., 258
Buiterman, -Bloemers, D., 241, 258
Buiterman, van Vollenhoven, C.L., 258
Bultman, G., 308, 422
Bultman, G.D., 399
Bultman, H., 423
Bultman, J., 308, 422
Bultman, -Schoonderbeek, G., 423
Bultman, -van Wijhe, F., 422
Bunte, H.H., 292, 322, 323, 335, 337, 339, 341
Bunte, -van Lohuizen, E., 322, 335
Burg van Spierlingshoek, freule E.A. van der, 76
Burger, J.W., 133
Burger, -van Asch, D., 133
Burgers, J., 83
Burgers, W., 78
Bussink, R., 142
Bussink, -van der Burg, C., 142
Buurkes, T., 79
Buurman, B., 394
Buurman, H., 376
Buurman, J., 374-376, 378, 381, 383
Buurman, -Berends, J., 374, 376, 381

Campen, N.M. van, 373

Capadose, A., 119, 158
Caspers, G., 182, 187
Cate (Kate), W. ten, 308
Cate (Kate), A. ten, 308
Cate (Kate), B. ten, 69
Cate (Kate), J.H. ten, 85, 87, 88, 89
Cate (Kate), -Rouwendaal, C. ten, 69
Chevallier, M.J., 119, 120
Clercq, W. de, 228, 229
Cloux, A.P.A. du, 409, 413
Cock, H. de, 24, 26, 27, 29, 93, 94, 121, 227, 285, 286, 297, 300, 302, 317, 377, 385, 398, 403
Cock, Hel. de, 36
Coelingh, W., 369
Colenbrander Dzn, A., 187
Colenbrander Dzn, A., 165, 182, 185, 186, 187, 188, 190, 192, 196, 211
Colenbrander Dzn, D., 188
Colenbrander Dzn, G.J., 188
Colenbrander Dzn, -Colenbrander-Geesink, C. 188, 196
Colenbrander Dzn, -Ormel, A., 190
Coops, D., 192
Craats, M. van der, 374, 378, 380, 381
Colenbrander Dzn, -Landaal, W. van der, 381
Cramer, H., 89, 158-161
Cramer, -Kirchhof, M., 161
Cronenburg, C., 258

Daalen, J. van, 108, 110
Dal, R., 345
Dam. L. van, 91
Dasselaar, R. van, 94
Davids-Witteveen, wed. J., 382
Dee, Chr. van, 114, 115
Dee, Chr. van, F.W. van, 109, 111, 118
Dee, Chr. van, G. van, 119, 122
Dee, Chr. van, H. van, 109
Dee, Chr. van, K. van, 115
Dee, Chr. van, W.H. van, 112, 114, 115
Dee, Chr. van, -van Doorn, C. van, 115
Dee, Chr. van, -van Heteren, G.M. van, 115
Deenik, C.W., 151, 153
Deetman, G.B., 396, 400
Dekker, G.J., 322, 335
Dekker, J., 374
Dekker, W., 101
Dekker, Willem, 101
Dekker, -Eijles, E., 322, 335
Denekamp, A., 400, 407
Denekamp, F., 368, 370

Denekamp, G., 407
Denekamp, H., 368, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 404, 406, 407, 411
Denekamp, -Hogenakker, G., 370
Denekamp, -Leusink, P., 401, 407
Denekamp, -Zwart, G.E., 400
Deur, G., 322, 335
Deur, W., 322, 335, 345
Deur, -Visser, H., 335, 345
Deur, -Visser, M., 335
Dibbetz, D.J., 381
Dibbetz, J.S., 381
Dibbink, C., 68

Diejen, R. den, 135
Diejen, R. van, 136, 139
Diejen, van Reekum, J. van, 136
Diekema, A., 385
Diepeveen, W., 122
Diest, G. van, 102
Diest, -van Beek, T. van, 102
Dijk Mz., J. van, 37, 170-177, 253, 255, 270, 271, 273, 275-278
Dijk Mz., J. van, 132, 161, 323, 335, 337, 353
Dijk Mz., M.H. van, 276
Dijk Mz., -Eilander, A. van, 323, 335
Dijk Mz., -IJzerman, L. van, 353
Dijk Mz., -van Steeg, M. van, 161
Dijke, P. van, 106
Dijkhof, J., 345
Dijkhuizen, A. van, 397, 400, 408
Dijkhuizen, -Schuurmans, J. van, 400, 408
Dijkman, Chr., 65, 72
Dijkman, G.J., 236, 237, 238
Dijkman, H., 237
Dijksterhuis, P.M., 25, 26, 31, 36, 65, 66, 73, 277
Dijkstra, L., 33
Dikker, F.S., 78
Dikker, J., 79
Dikker, J.M., 79, 80
Dirks, C., 276
Disselhof, J., 335, 350, 353
Disselhof, -Woudenberg, M., 353
Dobbenburg, T., 93
Docter Az. H., 400, 408
Docter Az. H., A., 400, 408
Docter Az. H., B., 396, 400, 404, 407, 410
Docter Az. H., G., 408
Docter Az. H., H., 396, 400, 401, 404, 406, 408, 410
Docter Az. H., -de Graaf, H., 400, 408
Docter Az. H., -van Dijk, H., 396, 398, 400, 408
Docter Az. H.,.-van Hoorn, G., 408
Docter Az. H., -van Leeuwen, T., 400, 407
Dodewaard, K. van, 110
Doedes, D., 106
Doesburg, A. van, 145
Doesburg, D.H. van, 348
Doesburg, H. van, 400
Doesburg, J., 120, 122
Doesburg, -de Jongh, A. van, 145
Doesburg, -Pleiter, A. van, 348
Doesburg, -Ponstein, G., 400

Dolle, G.H. ten, 208, 209
Dolle, -Annevelink, E.G. ten, 208
Dommelen, J. van, 153
Dompselaar, W. ten, 91
Donker, Curtius, H.H., 44, 45
Donker, J.B., 374, 381
Donker, J.H., 268, 273
Donkersgoed, W. van, 97, 101
Donkersgoed, -van den Brink, B.v., 101
Donner, A.M., 51, 58, 60, 61, 75
Donner, E. Ph.J., 53
Donner, G.O., 56
Donner, J., 53
Donner, J.A., 51
Donner, J.C., 51, 61, 62
Donner, J.H., 34, 47, 89, 112, 116, 118, 120
Donner, -Donner, C.J. Ch., 56
Donner, Eemsing, H.J., 61, 75
Donner, -Koopman, A., 52, 53, 61, 62
Doorn, A. van, 135
Doorn, J. van, 136, 139, 140
Doorn, W.K. van, 68
Doorn, -Gerritsen, W., 68
Doorn, -Hol, N. van, 136
Doornum, A.J. van, 308
Doornum, G.A. van, 300, 308
Doornum, L. van, 308
Doornum, -Eggenaar, C.L. van, 308
Doornum, -Riphagen, B.C. van, 310 Doornum, -van Vlierden, J.W.A.V., 308
Dosker, N.H., 294
Dragt, G. van, 400, 401, 402, 403, 404
Dragt, W.H. van, 364
Driesen, H.W., 110
Driesen, A., 381
Drost, I.J., 133, 135
Drost, J., 133, 134, 135
Duim Az., M., 308, 422
Duim Az., Jz., M., 422
Duim Az., A., 308, 422
Duim Az., G., 308
Duim Az., H., 422
Duim Az., L., 422
Duim Az., -Fijn, T., 422
Duim Az., -Jonker, H., 422
Duim Az., -Mulder, A., 422
Duim Az. -Mulder, T., 422
Duinen, H. van, 97
Duinen, -van Dasselaar, W. van, 97
Dulken, J. van, 52, 57

Dulken, -Haartman, H. van, 57
Dunenk, H.J. van, 136
Dunenk, -van de Water, M. van
Duren, A. van, 335
Duren, A. van, wedn. H. van Olst, 348
Duren, H. van, 349, 355, 356
Duren, J. van, 56, 348
Duren, -van Olst, H. van, 335
Durink, R., 355, 356
Durink, -van Munster, H., 354

Eck, D.A. van, 75 Eck, G. van, 112, 115
Eck, J. van, 112, 113
Eelen, H. van, 303

Eemsing, J., 75, 77, 78
Eemsing, -Bemener, C., 61, 75, 77
Eibers, M., 308
Eibrink, J., 399
Eichhorn, W., 137, 256, 258, 260
Eikelboom, C., 335
Eikelboom, G., 335
Eikelboom, H., 400
Eikelboom, K., 339, 345
Eikelboom, T., 347, 348, 349, 356
Eikelboom, -Reinders, R., 348
Eikendal, C., 381
Eikendal, J., 374, 384
Eikendal, J.G., 380, 382
Eikendal, -van Wenum, J., 382
Eikenhorst, A., 102
Eikenhorst, H., 102
Eikenhorst J-, 102
Eilander, A., 335
Eilander, B., 322, 335, 337
Eilander, C, 348, 349, 356
Eilander, E., 308, 335, 337
Eilander, G., 292
Eilander, Gerrit, 335, 350, 353, 355
Eilander, Gradus, 353
Eilander, J., 322, 323, 335, 337
Eilander, L., 335, 339, 353
Eilander, P. wed. G. Klomp, 353
Eilander, W.A., 345
Eilander, -Abels, M., 322, 335
Eilander, -van den Berg, J., 353
Eilander, -Boeve, J., 345
Eilander, -Breedewoud, S., 348
Eilander, -Horst, M., 308, 335
Eilander, -IJzerman, L., 353
Eilander, -Hendrik, L.I.M., 335
Eilander, -Wendt, G., 354
Einink, B.H. (ook Eijnink), 215, 216
Einink, J.W., 215, 216
Elbertsen-Hoekstra, T., 96
Eldik, H. van, 111
Elen, T. van, 327
Elten, J. van 95, 101
Elverdink, A., 208
Elverdink G., 208, 211, 212, 215
Elverdink J., 208
Elzerman Gz., G., 209, 422

Elzerman Gz., -Boer, A., 422
Ende, G. van 't, 422
Ende, G. van 't, G.A. van, 308
Ende, G. van 't, H. van 't, 422
Ende, G. van 't, -Wolf, J. van 't, 422
Engelberts, N.J., 236, 238, 256, 259, 260, 347
Engelbregt, C.J.I., 132
Engelen, J. van, 258
Engelen, S.J. van, 249
Engelenburg, F.T., 415
Engelsman, D., 267
Engelsman, -van Dijk, H., 267
Engeltjes, G., 400
Enk, D. van, 18, 29, 297, 298, 308, 312, 317, 403, 416, 418
Enk, H. van, 308, 418
Enk, J. van den, 83, 84, 87, 88, 89
Enk, K. van den, 84
Enk, -Hardlooper, P. van, 308
Enk, -Kruimer, W. van den, 83, 84
Entingh, A.S., 294
Entink, W.L., 201
Epe, W. van, 399, 408
Eskes, M., 212
Esmeijer, B., 161
Esmeijer, J.H., 258, 268
Esmeijer, -Roering, M., 258, 268
Esselink, A.M., 209, 212
Esselink, G., 210
Esselink, J.G., 209
Esselinkpas, G., 209
Esselinkpas, H.J., 209
Esselinkpas, J.B., 209, 218
Esselinkpas, Janna W., 209
Esselinkpas, Joh. B., 209
Essen, C. van, 157
Essen, G. van, 339
Essen, Heintje van, 157
Essen, Hendrik van, 157
Essen, W. van, 329
Essenburg, J., 101
Esser, D., 63, 65
Evers, B., 157
Essenburg, E., 156
Essenburg, J., 91, 160, 161
Essenburg, R., 157, 160, 161
Essenburg, Th., 56
Essenburg, -Reinders, R., 56
Essenburg, -van Soest (Zoest), G., 157, 161
Everts, A., 168, 169, 232

Everts, G., 88
Everts, R.A., 258, 260
Everts, -Bosveld, R., 258
Evink, T., 422

Fanner, H., 315
Feltz, G.W. baron van der, 32
Fiechter, A., 308
Fiechter, J., 308
Fiechter, J.M., 308
Fiechter, M., 308
Fiechter, T., 308
Fiechter, -Bleijenberg, N., 308
Fiechter, -van de Waa, A., 308
FijnJz., H., 422
Fitski, J., 68, 70, 72

Fiechter, -Schouten, J.E., 68
Fles, I.J., 204
Fiechter, -Geurink Ldr., E.G., 204
Flesch, E.S., 122
Flesch, J.S., 122
Flesch, S.M., 122, 404, 406, 408, 409
Flesch, -de Jongh, S.I., 404, 408
Floor, J., 155
Foks, Th., 308
Franken van Quackenbruggen Wentink G.L. Wed. D. Alpherts, 85, 339
Franse, G., 341
Fransen, E., 138, 141, 155
Fransen, G., 292
Fraser, M., 111
Freijen, J., 358, 362, 363, 364, 367-370
Freijtag, J.S.G.A. de, 258, 267
Frickers, C., 78, 79
Frickers, J.W., 78
Frieling, W.H., 34
Fris, A.C., 27, 48
Fröhwein, J., 56
Fröhwein, -Voortman, J., 56

Geerlings, G., 302-305, 308, 311, 312, 314, 316
Geerlings, -de Vries, A., 308
Geersen, A.J., 258
Geesink, C., 188, 272
Geesink, Chr., 185, 272
Geesink, D.J., 275
Geesink, E., 188
Geesink, G., 181, 185, 188
Geesink, G.W., 275
Geesink, -Eeltink, J., 275
Geesink, -Jansen (Janssen), J., 275
Geesink, -Swijtink, E., 188
Geesink, -Westerveld, H., 182, 185, 188
Geest, B. van der, 97
Geest, J. van der, 97
Geest, L. van der, 97
Geest, M. van der, 97
Geest, T. van der, 97
Geest, -van Blijkshof, G. van der, 97
Gelder, A. van, 308
Gelderman, A., 353
Gelderman, E., 353
Gelderman, G., 353
Gelderman, H., 353

Gelderman, J., 353, 355
Gelderman, T., 353
Gelderman, -Abbink, H.G., 353
Gelderman, -Klomp, A., 353
Gelderman, -van den Berg, Janna, 353
Gent, P. van, 394
Gerdes, E., 273, 276
Gerrits, H., 370
Gerrits, J., 370
Gerrits, -Kapelle, E., 370
Gerrits, -Smit. G., 370
Gerritsen, A., 96
Gerritsen, A.A., 48, 49, 52
Gerritsen, C., 78, 79
Gerritsen, G., 157
Gerritsen, J., 79, 80
Gerritsen, S. (G.), 79
Gerritsen, T., 96
Gerritsen, W., 79, 101
Gerritsen, -Bemener, J., 52
Gerritsen, -Mulder, G., 96
Gerritsen, -Schouten, L., 101
Geurink, L., 201, 204
Geurkink, G.J., 209, 218
Geurkink, J.D., 209
Geurkink, -Gribbroek, J., 209
Geurts, W., 361, 370
Gevers Leuven, H.C., 126
Gezelle Meerburg, G.F., 20, 27
Gieben, H.B., 249
Gijgas, G., 397, 400, 422
Gijgas, -Lauwrens, J., 422
Gijssel, F.A. van, 33
Gildemeester, D., 409
Gilst, H. van, 138
Goedhart, A.H.R.E., 56
Goedhart, -van der Wart, T., 56
Gooijer, J. de, 109
Goor, K.J. van, 33
Goor, M. van, 83, 381
Goorhuis, B., 182, 201
Goorhuis, G., 188
Goudbeek, A.J., 422
Goudbeek, -van der Veen, F., 422
Graaf, H. van der, 69
Graaf, -Rouwendaal, A. van der, 69
Graaff, M. van de, 79
Graaff, N.H. de, 379
Greef, H. de, 249

Greeff, T. de, 188, 196
Greeff, -Wolters, G. de, 188
Griend, C. van de, 144
Griethuysen, H. van, 90, 92
Groen, F., 309, 422
Groen, G., 419, 422
Groen, J., 422
Groen, -Boer, O. Fd., 422
Groen, -IJzerman, G., 422
Groeneveld, C., 83, 88
Groeneveld, G., 83, 86, 87, 88
Groeneveld, R., 83, 88
Groeneveld, Middelburg, G., 83
Groeve, C., 241
Groot Nibbelink, A., 188
Groot Nibbelink, B., 179-185, 188, 190, 193-195

Groot Nibbelink, G.J., 182, 188, 192, 286
Groot Nibbelink, W., 179, 185
Groot Nibbelink, -Krienen, H., 182, 185, 188, 191
Groot, G. de, 309
Groot, H. de, 341
Groot, L. de, 148
Grootenhuis, H. te, 188
Grootenhuis, M. te, 188
Grootenhuis, -Goorhuis, C. te, 188
Groothedde, D., 370
Groothedde, G., 327-330, 367, 368, 370
Groothedde, R., 329
Groothedde, T., 370
Groothedde, -Beumer, F., 328, 329, 368, 370 Groothuis, J.B., 223
Grotenhuis, G., 204
Grutterink, H., 381
Gumster, J. van, 52, 57, 59
Gumster, -Smit, A.W. van, 52

Haaken, G.H. ten, 204
Haan, G., 390
Haan, G.G., 391
Haan, G.J. de, 309
Haan, H. de, 309
Haan, J. de, 158
Haan, J.H. de, 328, 329
Haan, R. de, 309
Haan, Tj.F. de, 20, 33, 36, 355, 384
Haarsma, M.J.F., 229, 230
Haartman, DJ. (1821), 204
Haartman, D.J. (1787), 204
Haartman, E., 204
Haas, D. de, 422
Haas, -van de Waa, F. de, 422
Haastert, J.F., 179
Hagen, A.A.A., 241
Hagendoorn, A., 408
Hagendoorn, -Veldhoen, P.G., 408
Hamers, H.W., 97
Hamers, W., 97
Handelé, M., 97
Handelé, T., 79, 80
Hanekamp, Z., 329
Hardeman, A., 157, 161
Hardeman, -van de Broek, A., 161
Hardlooper, P., 416
Harmelink, G.H., 208

Harmelink, J.H., 208
Harmsen, H.L., 257, 258
Harmsen, -Winterink, H., 258
Harskamp, G., 157, 159, 161
Harskamp, -Schoonderbeek, G., 161
Hartgers, H., 97
Hartink, F., 361
Hartog, A. den, 133, 135
Hartog, -Putters, A. den, 133
Hasselt, J.P. van, 381
Hassink, ML, 257, 259
Hassink, -Waijenberg, D., 259
Hattem, G.C. van, 151, 153
Hazelaar, T., 400
Hebink, H.J., 188
Heebink, G.J., 226
Heeckeren tot Kell, W.H.A.C. baron van, 18, 19
Heeteren, M. van, 111
Heethaar, D., 380, 381
Heethaar, M., 381
Heetveld, M., 108, 110
Heggers, J., 46, 56
Heide, D. ter, 181
Heijerman, F., 202, 204
Heijtenga, IJ.E., 68
Heijting, T., 267
Heijting, -Dullemond, M., 267
Heijting, E., 183, 184
Heins (Heyns), M. (wed H. Hoefman), 309
Helmink, H., 204
Hendriks, G.J., 157, 172
Hendriks, H., 97
Hendriksen, G., 422
Hendriksen, -Wolf, J., 422
Hengeveld, H.J., 181, 182, 188
Hengeveld, M,. 189
Henselaar, A.B., 226
Henselaar, G.J. (ook Henseler), 220, 223, 226, 231
Henselaar, H., 226
Hermans, J., 375
Hermans, -Neumann, A., 375
Hertogh. A. den, 220
Hes, Chr., 309
Hes, J., 317, 422
Hes, W. van, 300
Hesselink, A., 204, 211
Hesselink, A.J., 204
Hesselink, G.H., 204
Hesselink, G.W., 209, 211, 212, 214

Hesselink, HJ., 209, 211, 214
Hesselink, J.A., 209
Heuvel, M. van den, 153
Heuvelen, C. van, 101
Heuvelen, G. van, 96, 101
Hiddink, A., 188
Hiddink, -Messink, B.P., 188
Hierden, N. van, 101
Hierden, -van Polen, G. van, 101
Hietland, E., 226
Hietland, G., 220, 226, 231
Hietland, J., 220, 226
Hietland, -Plakhaar, 226
Hittinger, J.D., 118, 119, 122
Hoefman, T. (wed. C.D. Harsburg), 309

Hoegen, J., 388
Hoek, G. van den, 101
Hoek, -van Elten, J. van den, 101
Hoekert, W., 408
Hoekert, -van Putten, B., 408
Hoeve, J., 400, 408
Hoeve, R. van de, 343, 345
Hoeve, -Norel, M. van de, 345
Hoeven, R.J. van den, 309
Hoffman, H., 68, 69
Hoffman, J., 67, 69
Hoffman, J.B.M., 226
Hoffman, J.F.F.C., 226
Hoffman, J.G.H., 165, 166, 219, 220, 222, 223, 226-230
Hoffman, -Bettman, R.J.A., 226, 228
Hoffman, L, 359
Hoffman, -van Marbeek, B., 69
Hofman, C., 388
Hofman, G.J., 111
Hofman, P.F., 112
Hofs, G.J., 182
Hofs, J., 188
Hofs, J.G., 181, 185
Hogendorp, D. Graaf van, 74
Hoksbergen, D., 403, 407, 418
Hol, G., 159, 160, 161
Hol, J., 136
Hol, -van de Water, M., 136
Hol, W., 136, 161
Hol, -Tersteeg, C., 161
Hol, -Versteeg, G., 161
Holl, J.W.A., 97
Holtman, T.L., 226, 227
Honders, W., 361
Hondschoten, W.G., 358, 361
Hoog, C. de, 122
Hoog, J.B. de, 122
Hoog, -van Diest, D. de, 119, 122
Hoogenakker, A., 368, 370
Hoogenakker, G.J., 336
Hoogenakker, J., 336
Hoogklimmer, A., 373
Hoonhorst, H., 91
Hoorn, E.A. van den, 132
Hormel, J., 61, 62
Hormel, -Donner, E.P., 53, 61
Horst, B.H. ter, 204

Horst, D., 263, 264, 265, 267, 268
Horst, H.G. ter, 204
Horst, W.M., 204
Horst, M. van der, 56
Horst, -van Eelde, A.C., 267
Horstman, wed. ..., 115
Houte, G.W. van, 26, 53, 60, 76, 79, 343, 408, 410, 411, 412
Houte, -Tieleman, J.M.W, van, 53, 408
Houtman, H., 408
Houtman, P.W., 408
Houtman, -Beil, A.M., 408
Houtzagers, J.H., 99
Houweninge, G.H. van, 64
Hove, J. ten, 336
Hove, J.C. ten, 286, 396, 398, 400-402
Hove, W. ten, 408
Hove, -Houtman, H.T. ten, 396, 400
Hovestad (t), J., 108
Huisman, B., 151, 153, 378
Huisman, G., 151, 378, 381
Huisman, M., 309
Huisman, -Kamphorst, K., 381
Huisman, -Rietman, J., 309
Huisman, -Veldhuizen, H., 151
Hul, A. van 't, 422
Hul, G. van den, 399
Hul, J. van der, 309
Hulken, J.B.G., 209
Hulshoff, H., 48, 76, 78, 79
Hulshoff, -Weenink, J.W., 78
Hulsteijn, J.A., 381
Hulsteijn, W., 378, 381
Hulsteijn, -Egberts, J., 378, 381
Hulsteijn, Luttinkhuizen, G., 381
Huizeboom, D.G., 345
Huizeboom, J., 345
Huizeboom, -Jansen, J., 345
Huizeboom, -van der Wal, G., 345
Hulzen, L. van, 405
Husken (Hüsken)-Herbers, G.B., 69
Husken, (Hüsken), J., 69, 70

IJsseldijk, B., 326, 327
IJzendoorn, W. van, 108
IJzerman, E., 336, 348, 349, 356
IJzerman, G., 354, 422
IJzerman, H., 292, 354, 355, 356, 373, 374, 375, 382
IJzerman, J., 354
IJzerman, K,, 345

IJzerman, M., 322, 336
IJzerman, P., 336
IJzerman, S., 354
IJzerman, -Beeuwkes, W., 380
IJzerman, -Klomp, B., 354
IJzerman, -Liefers, H., 354
IJzerman, -van Duren, G., 348
IJzerman, -van Engeland, M., 382
IJzerman, -van Ommen, H., 336
Iliohan, A., 241, 243, 244, 249, 251
Iliohan, J.J., 243, 247, 249
Iliohan, -van Amersfoort, T., 241, 249
Immeker, S., 419, 422
Immeker, -Boer, Jd., O., 422
Immink. W., 259

Jacobs, L., 323
Jager, J., 108
Jakobs, L., 336
Jans(s)en Chr., 275
Jans(s)en, G., 275, 278
Jans(s)en, J.H., 275
Jansen, D., 249
Jansen, G.J., 188, 358, 368, 370
Jansen, J., 78, 188, 394
Jansen, P., 78
Jansen, S., 188
Jansen, W.J., 368
Jansen, -Navis, J., 188
Janssen Gz., D., 63, 65
Janssen Gz., G., 62, 63
Janssen Gz., H., 395
Jentink, J.W., 204
Jeveren, S. van, 60, 61
Jeveren, -van der Kruijt, H. van, 60
Joffers, H., 36
Jongeneel, P., 131
Jongh, D. de, 145
Jongh, E.D.J de, 112, 122, 124, 125, 127, 128
Jongh, F.G. de, 125
Jongh, G.Z.A. de, 118, 120, 122
Jongh, H. de, 56, 230
Jongh, J. de, 374, 381, 383, 384
Jongh, J. de wed. J.H. van Andel, 118
Jongh, S.I. de, 122, 406
Jongh, Th.G. de, 122, 131
Jongh, Z. de, 145
Jongh, -Bemener, PH.M. de, 56
Jongh, -van Vleuten, H.L. de, 117, 122
Jongh, -Waanders, C. de, 381
Jonker, D., 374, 380, 381, 393, 395
Jonker, J., 326, 399
Jonker, wed. J., 327
Jonker, -Logtenberg, J., 381
Jonker, -van Lathum, J., 381
Jonkman, T., 373
Jordens, F.J., 381, 393
Jonker, -Rigter, wed. H., 381
Juffer, D., 400
Juffer, E. de, 380
Juffer, -Berghuis, W. de, 380
Junius, F.J.J.A., 116

Kalkeren, A. van, 111
Kalkeren, J. van, 106, 107, 110, 114, 115
Kalkeren, S. van, 111
Kalkeren, -van Ommeren, W. van, 111
Kaishoven, W.R., 156
Kamans, G., 256
Kamans, R.G., 46, 47
Kamans, R.G. (sr.), 256, 394
Kamans, -Eijkmans, A.M., 46
Kamp, E. van de, 97
Kamp, G. van der, 83
Kamp, H. van de, 97
Kamp, J. van de, 97
Kamp, P. van de, 101
Kamp, W. van de, 97, 100, 101
Kamp, -van de Brink, B. van de, 101
Kampen, P. van, 382
Kamper, A., 325
Kamphuis, D., 392
Kamphuis, G., 358, 368, 370
Kamphuis, H., 341, 394
Kamphuis, J., 292, 341
Kamphuis, W., 368, 370
Kamphuis, -Denekamp, T., 370
Kamphuis, -Jansen, H.D., 358, 370
Kant, A., 120, 122
Kappers, H.J., 204
Kappers, H.M., 204
Kappers, H.W., 269
Kappers, J., 204
Kappers, J.H., 202, 204
Kapteijn, P., 79, 96, 98, 99
Karei, H., 68, 69, 70, 72
Kars, M., 382
Kars, -Pol, E., 382
Karssenberg, B., 222, 225
Karssenberg, Karstenberg A., 226
Kate, D. ten, 388
Keemink, H.J., 188
Keij, D., 145
Keij, G., 145
Keijzer, W.J., 344, 345
Keizer, G., 322, 336
Keizer, H., 329
Keizer, J., 322, 336
Keizer, W.J., 292, 343
Keizer, -ten Kley (Klei), H., 336
Kelderman, D., 157
Kelderman, H.F., 259

Kelderman, -Everts, G., 259
Kemp, J. van der, 321
Kempers, M., 209
Kerk L. van de, 396, 397, 400-403, 408
Kerk L. van de, -Docter, W. van de, 396, 400-403, 408, 409
Kerkhof, A., 136
Kerkhof, -van Zon, J.S.G., 136
Kerkkamp, H., 56
Kerkkamp, J., 52
Kerkkamp, Wittich, C.H., 53
Kerkkamp, Wittich, W., 56
Kieft. J. van der, 161
Kieft. J. van der, -Fluit, J. van der, 161
Kind, B., 145
Kind, P., 145
Klaassen, E., 83

Klaassen, G., 381
Klaassen, J., 157
Klaassen, M., 83
Kleef, H. van, 400
Kleij, W. van der, 79, 123, 124
Klein Sprokkelhorst, B., 249
Klein, H., 422
Klein, H., -van Boven, J., 422
Kleinendorst, K., 73, 97, 102, 103, 424
Kleinhesselink, H.W., 181
Kleinnibbelink, J., 204
Kleinhesselink, J.G., 182
Klijn, H.G., 390
Klinkert, D., 70, 256, 340
Kloeze, W. te, 204
Klomp, G., 322, 336, 337, 339
Klomp, G. wed. E. IJzerman, 353
Klomp, J.H., 259
Klomp, P., 336
Klompenaar, Johs D., 115
Klompenhouwer, A.J., 180, 182, 184, 186, 188, 189
Klompenhouwer, D.J., 188
Klompenhouwer, G., 188
Klompenhouwer, G., -Radstake, G., 188
Klompenhouwer, G., -Rexwinkel, C., 180
Klompenhouwer, G., -Rexwinkel, Chr., 188
Klompenmaker, A.J., 185
Kloppenburg, C., 69
Klumper, E., 188
Klumpje, J., 419, 422
Klumpje, J., -de Hen, C., 422
Knap, Chr., 413
Knap, J.J. (sr.), 276
Knippenberg, H., 374
Knol, H., 84
Knol, H.H., 368, 385
Knol, J., 241, 249
Knuevers, A., 201, 204
Knuevers, -Bievink, Z., 204
Knul, A., 422
Knul, -Mulder, G., 422
Koers, A., 336
Koestapel, H., 98, 99
Kohlbrugge, H.F., 283-285
Kok, F.A., 121, 355, 390
Kok, J., 257
Kok, W., 33, 390

Kok, W.A., 98, 317, 405
Kolenbrander, (G.) J., 56
Kolholt, D., 345
Kolholt, G.J., 345
Kolkman, E., 220, 222, 223, 225, 232
Kolkman, J.H., 220, 233
Kolkman, J.H., -Nijmeijer, A., 225
Koning, G., 158
Koningsberger, V., 28, 285, 309
Kooiman, A., 325
Kooper, J., 56
Koopman, A., 102
Koopman, G., 102
Koopman, H., 309
Koopman, L., 102
Koopman, L., -van Malenstein, N., 102
Koopmann, W., 26, 215, 243
Koops, B., 400
Koops, D., 183, 184
Koops, G.J., 157-161
Koops, N., 158
Koops, N., -van Ekeris, D., 161
Kooy, J., 65
Korlaar, W. van, 101
Korlaar, W. -van de Wall, P. van, 101
Kortink, A., 83
Kortink, J., 83, 86
Kortink, -Klaasen, G., 83, 86
Koster, J., 99, 100, 101
Koster, Jan (?), 101
Koster, -de Mots, M., 101
Kotte, A. te, 185
Kotte, B. te, 188
Kotte, G.J. te, 188
Kotte, H.J. te, 182, 185, 188, 196, 201
Kotte, -Nagel, A. te, 182, 185, 188, 196
Kottelenberg, G., 237
Kottelenberg, H., 237
Kottelenberg, J., 237
Kottelenberg, M., 236, 237, 238
Kottelenberg, -Kottelenberg, A., 237
Kottelenberg, Velderman, H., 237
Kottelenberg, Velderman, R., 237
Koudijs, W., 155
Kraaijenbrink, J.H., 204
Kraaijenbrink, -Bulsink, G., 204
Kraan, P.F., 111, 112, 113, 114, 115
Kraay, E., 78
Krabbe, J.J., 122

Krabbendam-Wittich, J.E., 52
Kraijenbelt, W., 155
Kramasser, H., 300, 309
Kranen, J., 120, 122
Kreulen, K., 99
Krieken, A. van, 122, 124, 125, 131
Krieken, H. van, 119, 145
Krienen, H., 182, 191
Krienen, W.C., 188
Kroep, L.R., 249
Kroes, J., 309
Kroes, -van der Wal, H., 309
Kroese, G., 259
Kroese, G., -Annese, G., 259
Kroeze, B., 309
Kroeze, D., 290, 317, 341
Kroeze, G., 309, 317, 336, 419, 422

Kroeze, J., 309
Kroeze, J. wed., 309
Kroeze, -de Weerdt, G., 309
Kroeze, -van Ommen, Z., 422
Krombos, A., 383
Kroon, C., 374, 378, 380, 381
Kroon, H., 378
Kroon, H., Sjaaks, H., 381
Kruik, M., 67, 68, 69
Kruik, M., -Dekker, M., 68
Kruimer, E., 83, 87, 89
Kruimer, H., 83, 87
Kruissink, E. 250
Kruitbosch, E., 359, 368, 370
Kruitbosch, E., -Gerrits, G., 359, 370
Kuiper, F.A., 294, 329, 330, 331, 339, 341-343, 345
Kuiper, J., 381
Kuiper, J. de, 96
Kuiper, J., -van Oene, T., 329, 345
Kuipers, H., 400
Kulsdom, W., 222, 225, 232
Kuyper, A., 130
Kuypers, G. 197
Kwakkel, wed. H., 399
Kwinkelenberg, W., 52, 59
Kwinkelenberg, -Arnaud, N.F., 52, 59

Laar, B.G. van, 375, 378, 380, 382
Laar, E. van, 382
Laar, H. van, 382
Laar, J. van, 382
Laar, -Hessels, K. van, 375, 382
Laatsman, W., 74
Labots, M., 79
Lagerweij, A., 157, 158, 160, 161
Lagerweij, -van Soest (Zoest), E., 157, 161
Lambrechts, A., 106
Lammers, C., 204
Lammers, G.H., 204
Lammers, J., 204, 210, 370
Lammers, J.G. wed. S. Esselinkpas, 209
Lammers, -Slijkhuis, M., 370
Landaal, A., 381
Landaal, C., 381, 383, 384, 387, 388, 389
Landaal, J., 374
Landaal, -Heethaar, K.H., 381
Landaal, -Jansen, G., 374

Landaal, -van Gerrevink, M., 388
Landaal, -Woudenberg, W., 381
Landman, W., 101, 110, 374
Lang, J.W. de, 342-344, 349, 355
Langenberg, A., 250
Langenberg, D., 336, 353
Lankhorst, D.J., 250
Lankhorst, J., 250
Lankhorst, W.J., 359-362, 366, 367
Lans, F., 309
Lans, P., 309, 418
Lanting, P.A., 273
Lantsink, H.D., 56
Las, J. van der, 209
Lauwrens, H., 322, 336
Ledde, F. van der, 345
Ledeboer, L.G.C., 74, 106, 175, 349
Leeuwen, W. van, 95, 96
Legrom, J.W., 26, 96, 98, 112, 113
Lenting, D., 239, 240
Leussink, J., 220, 221, 225
Leussink, -te Raa, Chr., 220, 222, 225
Lichte, J.H. van der, 114, 132
Liefde, J. de, 253, 276
Liefers, Evert, 353
Liefers, G.E., 336
Liefers, J., 353
Liefers, -IJzerman, A., 353
Liefers, -Keizer, A., 336
Liefers, -van Munster, G., 354
Lienden, C. van, 108
Liesveld, A.M., 52
Liesveld, D., 52
Liesveld, H.J., 52, 78
Liesveld, J., 52
Liesveld, Jac., 52
Liesveld, -Damen, J., 52
Liesveld, -Onck, E., 52
Ligtermoet, M., 153
Lijnden van Sandenburg, C.T. baron, 420
Lijnden, R.W. graaf van 85
Lincker, A.F., 56
Lincker, O.F., 47
Lindeboom, J., 422
Lindeboom, J.N., 242
Lindeboom, -Brosius, J., 422
Linden, J., van der, 240
Linden, K. van der 118
Lobeek-Lubbers, B.H., 204

Lodder, D., 106, 107, 108, 111
Lodewegen, G.J., 345
Lodewegen, H., 345
Lodewegen, -Steenbergen, J., 345
Loggers, G., 256
Logjes, J., 267
Logjes, -Hoogendijk, H.F., 267
Logtenberg JBz., J., 328, 329, 330
Logtenberg, JBz.-van Essen, W., 327, 328, 329
Logtenberg, Jz., B., 292, 341, 343
Logtenberg, A., 327, 328, 330, 343, 345
Logtenberg, -A. wed. J. Riphagen, 345
Logtenberg, Aaltje, 328, 329
Logtenberg, B., 88, 289, 327, 328, 330, 331, 339, 343, 345
Logtenberg, G., 327, 328, 345

Logtenberg, G.J., 330
Logtenberg, H., 327, 328
Logtenberg, H.J., 292
Logtenberg, J., 320, 321, 327, 328, 345
Logtenberg, Janna, 345
Logtenberg, Johanna, 345
Logtenberg, -Kamphuis, W., 327, 345
Logtenberg, -Overbosch, J., 327
Lohre, J., 321
Lohuizen, A. van, 348, 354
Lokhorst, H. van, 60
Lomans, J.A., 209, 211
Loobeek, N.J., 204
Los, S.O., 25, 26, 31, 36
Lubbers, G.J., 204
Luesink, H., 226
Luichies, W., 422
Luik, J.G. van, 336
Lunstroot, C.M., 56
Lustig, D., 256
Lutmers, L.A., 263, 264, 265, 267, 268
Lutmers, -de Jong, A.J., 264, 267
Luyken Glashorst, J.G., 414

Maanen, D.J. van, 259
Maanen, -Mark, J. van, 259
Maas, J.P. van der, 89
Maasen, B., 78
Maasen, H., 78
Maasen, J., 78
Maaten, J. van der, 422
Maaten, -Boer, G. van der, 422
Magito, A.C., 123
Malenstein-van Hall, A., 102
Malenstein-van Hall, E. van, 99, 100, 101, 102
Malenstein-van Hall, H. van, 94, 95, 98, 100, 102
Malenstein-van Hall, L. van, 94
Malenstein-van Hall, -Penning, J. van, 101, 102
Manen, H. van, 157
Manen, S. van, 68, 69, 70
Manen, -van de Wall, G. van, 68
Manen, -van Soest, D. van, 157
Markenstein, H. van, 136
Markenstein, -Wierks, W. van, 136
Markus (Merkens), W., 136
Marie, J. van, 348, 354
Marie, T. van, 348

Marie, -Bruggeman, G. van, 354
Marselis, M., 336
Marskamp, C., 341, 345
Marskamp, G.T., 336
Marskamp, -Elferink, M., 336
Marskamp, -Liefers, A., 345
Martini, J., 57
Masson, C.A., 250, 252
Masson, J., 242
Mast, M. van der, 262
Mateman, E., 188
Meekeren, H. van wed., 309
Meekeren, I.D. van, 309
Meekeren, -Wijnkes, A. van, 309
Meenderink, L., 321
Meengs, D., 220, 222, 223, 224, 225, 232
Meengs, H.J., 250
Meengs, J., 220, 223, 225, 232, 234
Meengs, -Esselink, J.G., 234
Meengs, -Soetenhorst, R., 220, 222, 225
Meenhorst, H., 309
Meijer, A., 64, 65, 72, 141, 250
Meijer, F., 137, 138, 139, 140
Meijer, H., 64
Meijer, J.H., 355
Meijer, M., 408
Meijer, S., 400, 408
Meijer, -de Koker, C., 64
Meijerink, J., 250
Meijerink, J.J., 250
Meijster, A., 148
Meijster, J., 148-151, 153
Meijster, W., 153
Meijster, -Vrolijk, G. wed., 148, 153
Meiling, W., 155
Mekking, W., 70, 72
Meiling, A., 259
Meiling, -Polder, A., 259
Mennink-Bessinkpas, L., 208
Mens (Mensch, Mentz). J.H., 292, 305, 309, 323, 336, 415
Mens (Mensch, Mentz), -Boon, E., 309, 415
Mentz, Jan (Johannes) J., 322
Mentz, Jan Jurriëns, 336
Mentz, Joh. Justus, 323, 331, 336, 337, 339, 350, 354, 355, 356
Mentz, Johan Jurriën, 345
Mentz, -Blonk, J., 336
Mentz, -van Keulen, H., 336, 354
Meulenbroek, A., 47, 48, 49, 53
Meulenbroek, -de Weerd, C., 68

Meulenbrugge, E., 226
Meulenbrugge, G., 226, 237
Meulenbrugge, G.J., 226, 259
Meulenbrugge, J.A., 226
Meulenbrugge, -Aaitink, G., 226
Meulenbrugge, -te Roller, J., 226
Meulink, A., 381
Meurs, A., 275
Meurs, N.S. van, 321
Meyerink. M.G., 381
Meyerink, -Dijkgraaf, H., 381
Michon, M.A., 80
Middel, H.H., 62, 63, 64, 65, 73, 80, 247, 251, 263, 265, 267, 268
Middel, I., 80, 243, 244, 247, 248, 250-252, 263, 264, 265, 289, 317

Middel, -Schildkamp, J., 247, 250
Middel, -Scholten, H., 247, 267
Middel, -Vugt van, J.G., 247
Moen, C.G. de, 29, 30, 32, 33, 268, 309, 311, 312, 314, 401
Moen, M.W. de, 21
Moen, -van Voss, A.S. de, 309
Moes, P., 57
Mol, J.H., 108, 110
Molenaar, D., 271
Monhemius, C., 136
Mons, J., 101
Mons, -Goozens, A., 101
Montijn, J, 413
Montizaan, A., 345
Montizaan, Joachim, 345
Montizaan, Johannes, 345
Mooij, A., 381
Mooij, -van Baak, A.M., 381
Moolen (Meulen), A.R. van der, 400
Moolen (Meulen), -Klein, H. van der, 400
Moorrees, B., 93
Moulin, G.B., 305, 309
Moulin, -van Meekeren, H.A., 309
Mourik, P. van, 133, 134, 135
Mouthaan, H., 256
Mouw, A., 387
Mouw, B.J., 387
Mouw, G., 383
Mouw, -Bosch, H., 383
Mulder G. (Jan?), 336
Mulder, Lz., H., 423
Mulder, D., 101
Mulder, G., 95, 99, 292, 341, 345, 408, 422
Mulder, G.J., 250, 354, 355, 356
Mulder, H., 28, 309, 320, 324, 325, 327, 331, 339, 348, 394
Mulder, H.H., 381
Mulder, J., 309, 334, 408
Mulder, J.S., 333
Mulder, L., 309, 375-377, 382, 384
Mulder, S.J., 303, 320-323, 331-334, 336, 337, 354, 398
Mulder, W.H., 375, 382
Mulder, -de Graaf, T., 381
Mulder, -Eilander, T., 354
Mulder, -Feith, G., 345
Mulder, -Hulsteijn, A., 375, 382
Mulder, -Steunenberg, J., 382
Mulder, -van het Hul, J., 422

Mulder, -Westerink, E., 322, 336
Mulderije, H., 375
Mulderije, J., 375, 382
Mulderije, -Buitenhuis, H., 382
Mulders, A., 96
Muller, A., 309
Muller, A.J., 309
Muller, E.C., 88
Muller, E.K., 83
Munster, A. van, 354
Munster, H. van 335
Munster, K. van, 335
Munster, -Bredewoud, J. van, 354
Munster, -Hendriks, J. van, 335

Nauwman van der Roest, Z., 298
Navis, D.W., 183, 185, 188, 202, 206
Navis, H.J., 185
Navis, (Joh.) G.E., 182, 189, 201
Navis, -Rexwinkel, J., 185, 188, 202, 206
Neijens, L., 394
Neijsen, A., 133, 135
Nek, B.C. van, 275
Nellius-Feenstra, C., 52
Nentjes, J., 294
Neukirchen, A.F.C.J. freule van, 109
Neut, J.W. de, 370
Nibbelink, S., 48, 49, 52, 61
Nibbelink, W.C., 57
Nibbelink, -van der Burg, H.B., 52
Nickel, J.R., 65
Niessink, R., 375
Nieuwenhuizen, C. van, 134
Nijboer, A., 408
Nijeboer, J., 309
Nijeboer, -van den Berg, W., 309
Nijenhuis, E., 390
Nijenhuis, G.A., 210
Nijhof, J., 83
Nijman, G., 275
Nikkeis, J., 354
Nikkeis, -J.R., 250
Nikkeis, -Berenschot, J., 354
Ninkman, A., 57
Nissen, J.H., 204
Nobel, C.J.R., 424
Nooij, W. de, 156
Norden, A. van, 91, 97, 101
Notten, D.T. 125

Notten, J.W.A., 125
Notten, -Halbesma, R.J., 125
Nuij, J.W., 259
Nuij, -Kerkkamp, C.W., 259
Nijen, J., 94
Numans, A., 131
Numans, C.M., 122
Nusselder, F., 273, 275, 278

Oberink, C.J., 188
Oberink, E., 186
Oberink, G., 188, 196
Oberink, L., 182, 186, 189, 196
Oberink, -Hofs, W., 189, 196
Oel, J. van, 123

Oene, A. van, 309
Oene, G. van, 309
Oene, H. van, 336, 337, 339
Oene, K. van, 423
Oene, -Snikker, H. van, 423
Oever, C. van den, 67, 68, 70, 123, 156, 158
Oggel, P.J., 27, 43
Oldenhof, H., 375
Oldenhof, H.P., 375
Oldenhof, P., 375
Oldenhoff, G., 394
Olst, A. van, 336, 337, 341, 343, 345
Olst, E. van, 322
Olst, E. van wedn. A. Beekman, 336, 348
Olst, H. van, 345
Olst, Jan van, 309, 336, 354, 368, 370
Olst, Janna van, 336
Olst, Jennigje van, 322, 336
Olst, K. van, 322, 336, 348
Olst, L. van, 423
Olst, -Beekman, G. van, 354
Olst, -Boeve, H. van, 348
Olst, -Duim, G. van, 423
Olst, -van Essen, D. van, 345
Olst, -Eikelboom, H., 345
Oltvoort Gz., H.G., 237
Oltvoort, G., 237, 238
Oltvoort, W., 237
Oltvoort, -Arfman, A., 237
Oltvoort, -Velderman, J., 237
Ommen, Bz., H. van, 309, 423
Ommen, Dz., G. van, 309, 423
Ommen, Gz., H. van, 310
Ommen, Gz., J. van, 309, 423
Ommen, J.A.Z., G. van, 423
Ommen, J.A.Z., J. van, 423
Ommen, Jz., G. van, 423
Ommen, Jz., J. van, 423
Ommen, A. van, 292, 309, 343, 345, 408
Ommen, B. van, 336
Ommen, C. van, 397, 400, 401, 403
Ommen, H. van, 416, 418, 422
Ommen, J. van, 310, 312, 317, 345, 416, 418
Ommen, Jannetje van, 310
Ommen, L. van, 399
Ommen, M. van, 310, 336
Ommen, Z. van, 310

Ommen, -Boer, F. van, 423
Ommen, -Boeve, G. van, 345
Ommen, -Bultman, A. van, 423
Ommen, -Eikelboom, A. van, 345
Ommen, -Lans, A. van, 422
Ommen, -Nagel, A. van, 408
Ommen, -Schoonderbeek, G. van, 310
Ommen, -Uitslag, G. van, 423
Ommen, -van Keulen, H. van, 423
Ommen, -van Ommen, J. van, 423
Ommen, -Veldkamp, H. van, 397, 400
Ommeren, G. van, 111
Ommeren-Fraser, J.M. van, 111
Onnink, B.W., 209, 215
Onnink, -Mennink, W., 209
Onstenk, S., 226
Oonk Wz. G.J., 209
Oonk, -Wz.-Hesselink, H., 209, 218
Oonk, Chr., 210
Oonk, G.J., 209, 211, 214, 215, 216, 218
Oonk, J.B., 209, 211, 214
Oonk, J.G., 209
Oonk, -te Winkel, G., 210
Oorspronk, P. van, 392
Oort, A. van, 115
Oostbeek, A., 399
Oosterbroek-Bomhof, R., 382
Oosterman, H.M.C., 195
Oosterwijk, G., 368, 370
Oosterwijk, L., 358, 368, 370
Oosterwijk, -Peters, J., 358, 370
Oosterwijk, -Stokking, M., 370
Oosterzee, J.J. van, 123
Opgelder, G., 399
Opijnen, A. van, 136
Oranje Nassau, Prinses M. van, 126
Orden, G.J. van, 378, 382
Orden, J. van, 375, 382
Ormel, A., 187
Ormel, B., 189
Ormel, H., 238
Ormel, H.J., 189, 211
Os,. T. van, 136
Os, -Apeldoorn, M. van, 136
Otten, W., 68
Otter, T. den, 133, 135
Otto, W., 48, 49, 52, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 79, 154
Otto, -de Heus, G.A., 52, 154
Overdam, F.H., 136

Overdam, -van Mourik, H., 136
Overdijk, A., 310
Overdijk, L., 336
Overduijn, W., 44
Overhagen, J. van, 52
Overkamp, A.F., 250
Ovink, B., 192, 193

Paalman, D. (wed. Karssenberg), 222, 225
Pakkebier, H., 204
Papst, J.B., 65
Pasman, B.H., 91
Pater, Wed. R., 399
Peereboom-Rigter, G., 382
Peiger, J.H., 242, 250

Pelgrim, J., 154
Pelgrim, -van Asch, A., 154
Pels, T. van de, 100, 101
Pels, -Koster, J. van de, 101
Pendraat, A., 110, 111
Pennings, A.J., 202, 204
Pennings, G., 204
Pennings, J.H., 205
Pennings, J.W., 204
Perebolt, D., 52
Perebolt, -van der Schoot, A.B.H., 52
Peters, L., 382
Peters, -van Kampen, J., 382
Petersen, N., 68
Pfanstiehl, P.F., 48, 53
Pfanstiehl, -Meulen broek, H., 53
Philipse, K., 250
Picard de la Carrière, wed. M.J.J., 267
Pieneman, C., 141
Pieters, B., 83
Pietersen, H., 93
Pijkeren, D. van, 310, 423
Pijkeren, F. van, 423
Pijkeren, G. van, 423
Pijkeren, H. van, 423
Pijkeren, W. van, 423
Pijkeren, -Brands A. van, 423
Pijkeren, -Duim, A. van, 423
Pijkeren, -Karsien, M. van, 423
Pijkeren, -Koops, G. van, 423
Pijkeren, -Uitslag, F. van, 423
Pijsel, J., 118, 119, 120, 121, 124, 125, 131
Pijsel, -Beck, F.W.C.S., 119, 122
Pikaar, P.N., 99
Pikeren (Pijkeren), F. van, 354
Pikeren (Pijkeren), -Duim, A. van, 354
Pleiter, C., 423
Pleiter, G., 336, 423
Pleiter, G. wed. H. Mulder, 334, 348
Pleiter, H., 345
Pleiter, T., 348
Pleiter, -uit de Bulten, M., 423
Pliester, E., 271, 273-276
Pliester, E.N., 271
Ploeg, G.T. van der, 83
Ploeg, W. (wed. H. Bel), 266
Plokker, W., 160

Plug, J., 70, 394
Pluim, E., 348
Pluim, T., 89
Pluim, -van Duren, J., 348
Poel, D. van de, 101
Poel, J.P. van der, 151, 153
Poel, -van Spiek, M. van de, 101
Poel, -Veldhuizen, H. van der, 154
Poelman, H.G., 285, 317, 337
Pol, A., 155
Pol, G., 397
Pol, H., 383
Pol, J., 383, 423
Pol, J. van de, 382
Pol, R. van der, 404, 406, 408, 409
Pol, -Puttenstein, H., 423
Pol, -Sipkes, B. van de, 408
Pol, -van Riessen, B.G., 383
Pol, -Willems, W., 383
Polder, D., 259
Post, E.J., 44
Postel, G.J., 229
Postma, D., 33, 34, 35, 36
Postman, E.S., 233
Postmus, W.F., 289, 318, 343, 424
Prange, D.J., 204
Prange, -ter Beest, W.H., 204
Prijs, A., 136, 138
Prins, H., 423
Put, W. van de, 399
Putten, A. van, 399
Putten, E. van, 408
Putten, F. van der, 145
Putten, L. van, 404
Putten, -van Epe, A. van, 408
Puttenstein Jz., G., 423
Puttenstein Jz., J.E., 310, 312, 317, 416, 418, 423
Puttenstein Jz., W., 423
Puttenstein Jz., -Geurs, A., 310, 423
Puttenstein Jz., -van Ommen, G., 423
Puyman, H.J., 79

Raadt, E.C. de, 154
Raalte, A.C. van, 22, 29, 32, 50, 54, 58, 59, 76, 78, 95, 111, 167, 227, 232, 302, 313, 385, 387, 390, 405
Raalte, S. van, 310
Raar-Winkelaar, A., 311
Rademaker, L., 165, 179, 180, 184-186, 189, 196, 211
Rademaker, W., 185, 189

Rademaker, -Groot Nibbelink, W., 189
Rademaker, -Navis, J.G.E., 182, 185, 189
Rademakers, P.C., 53
Rademakers, -de Prouw, H.J., 53
Radstake, D., 267
Radstake, G., 189
Radstake, W., 275
Radstake, -Albers, G., 267
Radstake, -te Hennepe, E., 275
Raman, W., 317
Rappard, W.L.F.C. van, 183, 184
Rave, A., 310
Rave, J., 310
Rave, -Muller, A., 310
Ravesloot, J., 34
Rederus, F.S., 394, 424

Regelink, A., 236, 237, 238
Regterschot, A., 354
Reijen, D. wed. J.W. Mulder, 400
Remeeus, J., 78
Rengelink, A., 189
Rensink, C., 209
Rensink, D.J., 205
Rensink, G.J., 209, 211
Rensink, M.G., 209
Rensink, -Esselinkpas, J.B., 209
Renskers, G.J., 209
Reusink, J., 210
Rexwinkel, H., 189, 196
Rexwinkel, -Beernink, A., 189
Rhemen van Rhemenshuizen, C.H. baron van, 379
Ribberink, W., 364
Ridderbroek, A., 290, 291, 292, 341
Riemer, G., 57
Rijsdorp, H.W., 375, 382, 383, 386, 387, 388, 389
Rijsdorp, K.W., 375, 378, 382, 392
Rijsdorp, -van Broekhoven, A., 378, 382
Rijsdorp, -van Lil, H., 375, 382, 388
Rijssen, H. van, 310, 423
Rijssen, W. van, 310, 423
Riphagen, L., 345
Roeloffs, A., 372, 379
Roelofs, C.W., 242
Roelofs, H., 46
Roelofs, H.J., 226, 231, 241, 242, 243, 244, 247, 250, 251, 252
Roelofs, (C.) W., 226, 241, 244
Roelofsen, H., 141, 156
Roelofsen, L., 57
Roering, J.W., 259
Roering, -Lamp, J.M., 259
Roessink, T., 329
Roetersen, D., 93
Roetersen, H., 93
Roller, D. te, 226
Roller, H. te, 225, 233
Roller, J. te, 226, 233
Roller, W. te, 226
Romein, E., 242
Romijn-van Lohuizen, A., 348
Ronde, G. te, 272
Ronde, H. te, 181, 182, 184, 185, 189
Ronde, J. te, 185
Ronde, -Hofs, H. te, 189

Ronkel, Ph.S. van, 255
Roode, J., 68, 69
Rook, M., 390
Rooks, J.G., 210
Rooks, J.W., 210
Roos Chr. de, 210
Roos Chr. de, E. de, 210, 211, 214, 215, 225
Roos Chr. de, -te Raa, A. de, 209, 225
Rooze (Roos?), H., 310
Rooze (Roos?), -Jansen, G., 310
Roozendaal, B., 345
Roseboom, M.J., 310
Rosenstok, R.T., 210
Rossum, J. van, 145
Rouw, C., 310, 317
Rouw, H., 310
Rouw, J.L.K., 268, 310
Rouw, J.P., 310
Rouw, -Reineke, A.E., 310
Rouwenhorst, M., 382
Rouwenhorst, -Muurling, A., 382
Roy, Ph. de, 197, 198
Rozeboom, G. (wed. J. Boer), 310
Ruesink, C., 181, 189
Ruesink, Z., 181
Ruimerman, J., 83, 88
Ruimerman, K., 68
Ruimerman, -Wentink, J.H., 83
Ruiter, G. de, 101
Ruiter, G. (wed. A. Eikenhorst), 96, 102
Ruiter, H. de, 101
Ruiter, L., 310
Ruizendaal, J., 408
Rusink, E., 189
Rusink, -Hengeveld, M., 189
Russer, H., 47, 48, 50, 53
Russer, -Rademakers, G.W.C., 53
Rutgers, W., 189

Salomon, O., 336
Sandberg, J.P. jkvr., 424
Sanders, A., 423
Sanders, -van der Waa, G., 423
Schaap, A., 160
Schaap, J., 336
Schaap, W., 160
Schaik, B. van, 152
Schaik, J. van, 152
Scheepers, J.H., 205

Scheperije, D., 222
Schepers, B., 205
Schepers, -Tolkamp, A., 205
Schimmel, W., 65
Schipper, A., 96
Schippers, L., 259
Schippers, -de Jong, J., 259
Schmitz, H.C., 24, 57, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 129, 131, 147, 151
Schmitz, -Oostendorp, A.E., 122
Schoemaker, J.H., 89, 290, 291, 394
Scholte, H.P., 19, 20, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 57, 113, 125, 134, 165, 180, 182, 201, 285, 286, 300, 302, 313, 385, 386
Scholten, A.H., 250

Scholten, E.J., 241, 242, 243, 244, 247, 250, 251
Scholten, G., 250
Scholten, J., 158
Scholten, L., 250, 251
Scholten, M.J., 250
Scholten, W.K., 242, 243, 250, 251
Scholten, -Haytink, M.E., 241, 250
Scholten, -Klein Kranenburg, G., 250
Scholten, -Scholten, A.C., 250
Scholten, -Scholten, H., 242, 250
Schooneveld, W. van, 70
Schoterman, J., 328, 329
Schothorst, H. van, 156
Schouten, A., 101
Schouten, C., 97, 137, 138, 139, 140
Schouten, G.G., 101
Schouten, J., 368, 370
Schouten, W., 101
Schouten, -Buys, A.H., 137
Schouten, -Pluim, J., 101
Schouwenburg, A., 404, 418
Schouwenburg, J., 118
Schreurs, J.D., 210
Schriek, H., 78
Schut, B., 382
Schut, P., 382
Schut, -Heethaar, H., 382
Schut, -van Delden, H., 382
Schutte, R., 310
Schutte, -Wever, H., 310
Schutz (Schütz), J. Ph., 117
Schuurman, J.A., 310
Schwartz, C.A.F., 62, 63, 64
Seesink-Berends, A.H., 226
Septer, J.D., 114, 115
Septer, R., 110, 111, 112
Septer, -van Kalkeren, Chr., 115
Septer, -van Olderen, T., 111
Septer, -van Olderen, wed. T., 114, 115
Sesink, B., 53
Sesink, -Hertz, J.C., 53
Siebelink, H.J., 210, 218
Siebelink, -ten Broeke, J., 209, 218
Siemense, P., 137
Sieverdink, G.J., 210, 211
Sieverdink, H., 210
Sijnhorst, E., 189

Sikkink, J.A., 210, 211, 218
Sikkink, J.B., 210, 211
Sikkink, -Weenink, A., 218
Sipkes, Frederica, 408
Sipkes, Frederik, 408, 410
Sipkes, G.J., 404, 406, 410
Sipkes, H., 408
Sipkes, M., 85, 87, 88, 89, 99, 130, 172, 216, 217, 293
Sipkes, R., 408
Sipkes, -Docter, Hendrika, 408
Sipkes, -Kuiper, G., 408
Slats, G.J., 214, 408
Slats, S., 214
Sleyster, J.W., 48, 76, 78
Sleyster, K., 242
Sleyster, R., 48, 76, 78
Sleyster, -Liesveld, J.H., 52
Slijkhuis, A., 377, 382, 384
Slot, G., 90, 91, 92
Slot, J., 92
Slotboom, G., 242, 243, 250, 252
Slotwinkel, P., 323
Sluis, H. van der, 336
Smids, G., 119, 122
Smit, A., 398, 399
Smit, F., 310
Smit, G.G., 382
Smit, H., 83
Smit, J., 348
Smit, J.J., 118, 120, 122
Smit, P., 67, 68
Smit, R.H., 33
Smit, W., 68
Smit, -Bosch, G., 310
Smit, -Bruin de, J., 348
Smit, -Hexel, J.P., 68
Smit, Witteveen, D., 400
Smits, H., 83
Smits, J.H., 259
Smits, T., 154
Smitt, W.W., 418
Snippen, W., 382
Soest, H. van, 108
Someren, M. van, 400
Somsen, L., 205
Somsen, -Lammers, E., 205
Sonnenberg, G.J., 91, 94
Specht Grijp, Ph., 117
Sprik, Jan, 242, 243, 244, 247, 250, 251

Sprik, -Addink, J., 250
Sprik, Janna, 242
Staal, M.G., 78
Stadweg, J., 399, 408
Stam, A., 259
Stam, -Tijman, G., 259
Stap, F., 108
Staring, G., 259
Steeg, J. van, 97, 101
Steen, J.G. van den, 156
Steenberg, Jan van, 161
Steenbergen, D., 336
Steenbergen, Jac. van, 158
Steenbergen, -Bitter, J., 336
Steenblik, J.W., 259
Steentjes, E., 48, 76, 78, 79
Steentjes, -Ha(a)mer, G., 78

Steets, J.J., 201
Steketee, Az. C., 27
Steltzel, G., 358, 362, 363, 370
Steltzel, -Oostenenk, J., 358, 370
Stephan, W., 408
Sterkenburg, B., 332
Stevenhagen, J., 345
Stobbelaar, H., 170
Stoffels, H., 411
Stoffer, A., 400, 408
Stoffer, B., 400, 408
Stoffer, J., 408
Stoffer, R. wed. Straatman, 400
Stoffer, -Baltzer, R., 400, 408
Stoffer, Wijna, H., 400, 408
Stokking, H., 394, 395
Stokreef, J., 226
Stoltenborg, H., 275
Stooter, H., 57
Stoutenburg, J. van, 108
Strate, D. van de, 348, 354
Strate, -Brinkhuis, G. van, 348, 354
Straver, J., 29
Streng, H., 399
Streng, J., 310
Strijks, J., 317
Strikker, G.F., 80
Stroomberg, W., 268
Stroomberg, -Pennink, H., 268
Struik, E., 336
Swijtink, H., 210

Takken, G., 83
Talen, K.H., 33
Talsma, J., 368
Tamboer, G., 259
Tamboer, -Velders, W., 259
Teems, M. van der, 53
Temebelder, L., 196
Temmink, J., 225, 234
Temmink, W., 234
Terpstra, A., 238
Testerink, E., 83, 84, 85, 86
Testerink, H., 84, 87, 88
Teunis E., 34, 36, 37, 288-294, 320, 341-343, 350-352, 355
Teunis, -van Overhagen, G., 52
Teunissen, E., 268

Teunissen, H., 400
Thewald, J.P., 68
Thewald, -Dijkhorst, J.H., 68
Thijssen W.J., 80
Thomassen, J., 78
Tidemans, M., 259
Tieleman, J.M.W., 53, 60
Tineken, E.C.M., 250
Tongeren, J.P. van, 320, 321, 324, 325-327, 331, 339
Tongeren, T. van, 310
Tongeren, W.R. van, 325
Toorenenbergen, J.J. van, 113
Top, J. van de, 161
Top, -Mattijn(?), T. van de, 161
Treep, M., 354
Treep, -Beekman, Tr., 354
Tricht, H. van, 133, 134, 135
Trip, W., 409
Trip, -Bosch, M., 409
Tromp, K., 310, 423
Tromp, -de Hen, N., 310
Tuinman, L., 375
Turant, G., 137

Udo, C. wed. H. van Tintelen, 108, 112
Uiterwijk, G.H., 259
Uiterwijk, H., 258, 259, 260
Uiterwijk, -Mackenter, M., 259
Uitslag, H., 423
Uitslag, W., 317
Uitslag, -Puttenstein, F., 423
Unen, G. van, 310
Unger, S., 78

Vedder(s), H., 336
Vedder, H., 322
Veen, J. van der, 423
Veen, M. van 't, 310
Veen, W. van der, 382
Veen, -van Werven, T. van der, 423
Veeneman, J., 383, 390
Veeneman, J.C., 392, 395
Veeneman, L., 392, 395
Veeneman, Lamb., 390, 392
Veeneman, P., 375, 376, 377, 383, 384, 386, 387, 389, 390
Veeneman, W., 392
Veeneman, -IJzerman, J.C., 383
Veeneman, -Scholten, H., 383
Veenendaal, A., 53

Veenendaal, J. van, 111
Veenhuizen, A.B., 51
Veenhuizen, J. van, 97
Vegt, H. van der, 57
Vegt, H.M. van der, 70, 71, 72, 73, 160
Veld, H. uit 't, 157
Velderman, A., 237
Velderman, E., 237
Velderman, H., 237
Veldhoen Harmszoon, J., 400
Veldhoen, R., 75
Veldhorst, D., 186, 189
Veldhorst, F., 189
Veldhorst, G.J., 202, 205
Veldhorst, H., 79, 189

Veldhorst, -Houwers, J.W., 205
Veldhorst, ter Maat, G., 189
Veldhuisen, E. van, 112
Veldhuizen, G., 151, 154
Veldhuizen, H., 154, 157
Veldkamp, J.A., 310
Veldmaat, J.W., 220
Velthuis, J., 83
Veltmaat, H.J., 226, 231
Veltmaat, -Bomhof, H., 226
Veltman, Joh., 44
Veluwenkamp, E., 423
Veluwenkamp, -Hulsbergen, M., 423
Velzen, S. van, 20, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 35, 36, 285, 297
Venderink, D., 241, 242, 243, 250, 251
Venderink, -Dengerink, D., 241
Verburg, H., 133, 134, 135
Verhoef, D., 148
Vermeer, H., 109
Vermeulen, C., 392
Verschoor, D., 137
Verschoor, N., 145
Verschoor, R.W., 145
Verseveldt, T., 371
Versteeg, C., 155, 158, 159, 161
Verweij Czn., H., 133, 134
Vierhuizen, H., 310
Vierhuizen, -Splinter, H., 310
Vijgeboom, J.W., 46
Vincent, Ch.R., 409
Vincent, -van Rooijen, C., 409
Vink, G.J., 189
Vinke, D., 399
Vinke, Heintje, 399
Vinke, Hendrik, 399
Visch, A., 321
Visschers, B., 237
Visser, Gz., J., 310, 317
Visser, A., 259
Visser, A. wed. D. Eilander, 336
Visser, C., 259
Visser, H., 310, 375
Visser, J., 31, 292, 303, 310, 311, 312, 314
Visser, J.S., 350, 354, 355
Visser, K., 323
Visser, M., 310
Visser, S., 310, 423

Visser, -Mulder, H., 310
Visser, -Scholten, G., 310, 423
Visser, -Zielhuis, J., 354
Vissers, Ph.J., 65, 72
Vleeming, G.G., 78
Vonkelman, E., 250, 252
Voorst, B. van, 83, 87, 88
Voorst, H. van, 161
Voorst, -Nijhof, A.M. van, 83
Voorst, van Zoest, G. van, 161
Voort, W. van de, 109, 112
Voortman, J., 365
Voortman, O., 363-365
Vorstelman, H., 345
Vos, A., 336
Vos, G.J., 385
Vos, H.A. de, 32, 36, 95, 112, 116, 120, 121, 123, 124
Voskuil(en), G., 157
Voskuil, J.D., 215, 216
Vosselman, J., 259, 260, 370
Vosselman, -Smijter, C.M., 259
Vosselman, -Teunissen, J., 370
Vossers, D.J., 194
Vrieleman, (Gerrit) J., 225
Vrieleman, -Hartink, J., 225
Vries, A. de, 303
Vries, H. de, 135, 136
Vries, K. de, 205
Vries, W. de, 303
Vunderink, M., 358, 362, 363, 370
Vunderink, -Flierman, A., 358, 370

Waa, A. van de (wed. Winkelaar), 310
Waa, G. van der, 310
Waa, G.J. van de, 310
Waa, J. van de, 310
Waa, -Roseboom, D. van de, 310
Waal, A.G. de, 26, 150, 151, 160, 168, 214, 387
Waal, M. van de (wed. van Eck, G.), 106, 107, 112
Waard, A. van de, 108, 110
Wagemaker, P., 294
Wagener, H., 57
Wal, J. van der, 310
Wall, H. van de, 46, 47, 50, 54, 57, 59, 61
Wall, -Mooi, J. van de, 53
Wart, J. van der, 51, 62, 63, 65
Wart, -Donner, C.J. van der, 51, 62
Wassink, G., 101
Wassink, J.F., 272, 275

Wassink, W., 275
Wassink, -Zeevalkink, A., 275
Water, D. van de, 137
Water, W. van de, 137
Water, -Jansen, M. van de, 137
Water, -van Zetten, A. van de, 137
Waterink, J., 171
Wechel, D. van, 358, 368, 369, 370
Wechel, -Groothedde, F. van, 358, 368, 370
Wechgelaer, D., 205
Wechgelaer, -Bouwhuis, H., 205
Wedemeijer, N., 136, 137
Weeghel, Aaltje van, 310
Weeghel, Asje van, 310

Weeghel, H. van, 311
Weeghel, J. van, 311
Weeghel, W. van, 423
Weeghel, -van Winen, G. van, 423
Weeghel, -Wienen (Wijnen), S. van, 311
Weenink, J., 78
Weenink, M., 250
Weerd, A. van de, 108
Weerd, H. de, 423
Weerd, H. van de, 158, 159, 161
Weerd, -van Zoest, Gerritje van de, 161
Weerdt, W. de, 311
Weerdt, -Mensink, H.F. de, 311
Weers, E., 36, 317, 318, 368, 369, 370, 419, 420
Weers, -van Raalte, J., 370
Weg, A. van de, 414
Wegelaar, H., 205
Wegelaar, J.J., 205
Weide, J. van der, 399
Weijde, T. van der, 289, 290, 341, 345
Weijenberg, J., 250
Weijenberg, -ten Voorda, M., 250
Welmers, A.J., 220, 225, 232
Welmers, J., 232
Welmers, T., 220, 225, 232
Welmers, W., 220, 225
Wendt, F., 311
Wendt, T., 311
Wendt, Toon (of Anthonie), 311
Wendt, -van Olst, T., 311
Wentink, B., 83, 87, 88
Wentink, G.L. wed. D. Alpherts, 83
Wentink, J., 83
Wentink, -Korting, H.J., 83
Wentselaar, J., 311
Werp, D.J. van der, 33
Werven, G. van, 341, 345
Werven, J. van, 305, 311, 415
Werven, -Beumer, H.J. van, 345
Werven, -van Wijhe, G. van, 311
Wesselink, H., 361, 366
West, R., 97
Westenberg, A., 57
Westeneng, W., 94
Westerbeek van Eerten, L.F., 179
Westerhof, H., 382
Westerhof, J., 250

Westerink, E., 333
Westerink, G., 348, 398, 399
Westerink, J., 329
Westhof, A. wed. G. van Olst, 354
Westhof, D., 423
Westhof, -Visscher, J., 423
Westrenen, H., 242
Wetering, J.H., van de, 254
Wevers, A.J., 210
Wevers, G.J., 189
Wevers, H., 182, 189, 201
Wevers, H.J., 196
Wevers, M., 189, 205
Wevers, -Goorhuis, B., 182, 189
Weversborg, D., 205
Weymarshausen E.J., 67, 69, 70
Weymarshausen, -Bresser, H., 69, 70
Wezel, J.C. van, 53
Wichers, W., 311
Wicherts, H., 373
Wied, W. von, 126, 132
Wienen, W., 311
Wienen, -de Haan, J., 311
Wierks, K., 137
Wierks, W., 137, 139
Wierks, -Elvrink, J., 137
Wierks, -Smits, C., 137
Wierks, -van Batenburg, G., 137
Wiglinkhuizen, J., 345
Wijhe, J. van, 419, 424
Wijhe, W. van, 311, 424
Wijhe, A. van (wed. G. van der Zwaan), 311
Wijhe, -Mulder, H. van, 424
Wijhe, -van Putten, A. van, 311, 424
Wijk, L. van, 143
Wijler, N. (ook Wieler, Wieller), 160
Wijnkoop, B. van, 424
Wijnkoop, -Bultman, G. van, 424
Wikkerink, J., 189
Wikkerink, -Reusink, H., 189
Wilde, R. de, 242
Wildeboer, K.M., 26, 75, 186, 207, 212, 223, 224, 226-228, 367, 385
Wildeman, H., 311
Wildeman, -Overenk, J., 311
Wildemans, J., 111, 112, 117, 118, 119, 122, 190
Wildenbeest, L., 181, 189
Wildenbeest, R., 181, 189, 196
Wildenbeest, J., 27, 32, 47, 48, 166, 168, 178, 181, 189, 191, 194, 202, 231, 387

Wille, F.C.A., 311
Wille, -Rave, B., 311
Willemsen, D.A., 269
Willemsen, H., 47, 48, 50, 53
Willemsen, -Wittich, J., 53
Willigen, D. de, 69
Willigen, P. van der, 116
Willigen, -Dibbink, A. de, 69
Willink, B., 210, 217
Wilterdink Az., J.W., 210
Wilterdink, A., 210
Wilterdink, G.H., 210
Wilterdink, G.W., 210, 211, 212
Wilterdink, H.J., 210, 211, 212, 217
Wilterdink, J.A., 210, 211, 212, 214

Wilterdink, J.H., 210
Wilterdink, J.W., 210, 214, 217
Wilterdink, Joh. W., 210
Winkel, J.D. te, 201, 216
Winkel, J.D. te (jr.), 216
Winkel, K., 154
Winkel, T. te, 216
Winkel, -van Asch, M.E., 154
Winkelaar, J., 311
Winkoop, M.C. van, 311
Wisselink, W., 271
Wissink, B., 83, 87, 273-275, 278
Wissink, G., 27, 84, 85, 286, 337, 339, 387, 404
Wissink, H.W., 275
Wissink, M., 366
Wissink, T., 275
Wissink, -Besselink, H., 275
Wissink, -Brusse, G., 275
Wissink, -Vosselman, H., 366
Wit, P.R. de, 27, 84, 88, 367, 368, 384, 385
Wittich, C.H., 53
Wolf Bz., J., 424
Wolf, Dd., J., 424
Wolf, -W.B. de, 424
Wolf, -Bultman, J., 424
Wolf, -uit de Bulten, M.H. de, 424
Wolfswinkel, E., 159, 161
Wolfswinkel, -Hazeleger, M., 161
Wonink, B., 292, 341
Wonink, E., 311
Wormser, J.A., 29
Worp, C. van der, 251
Woudenberg, G., 91

Zahn, C.M., 250
Zahn, G.P.H. (jr.), 244, 245, 250
Zahn, G.P.H. (sr.), 244, 250
Zahn, W.H., 244, 250
Zalsman, P., 234
Zalsman, Ph., 220, 221, 225
Zalsman, -van Waveren, G., 220, 222, 225
Zandbrink, B. van, 79
Zanden, G. van der, 97
Zanden, -Schouten, C. van der, 97
Zeelt, J.J., 61, 112, 124
Zeevalking, A.J., 196
Zegers, J., 97

Zegers, -Plat, F., 97
Zeggelaar, J. van, 157
Zetten, A. van, 137
Zetten, J.D. van, 154
Zetten, S. van, 110
Zetten, -van Dommelen, M. van, 154
Zetten, -van Markensteijn, C. van, 137
Ziens, W., 83
Zoelen, J.W. van, 145
Zoeren, J.G. van, 375, 376, 377, 382, 384, 386, 387, 388, 389
Zoeren, -Landaal, J. van, 382, 388
Zondag, D., 137, 138
Zuilekom, H. van, 136, 145
Zuilichem, A. van, 137
Zuilichem, -Hakkert, C. van, 137
Zwaan, A, van der, 311
Zwaan, J.R. van der, 311
Zwanenburg, Jannetje, 89, 217
Zweedijk, A.P., 409, 410
Zweedijk, A. Pz., 210
Zweedijk, -Eest, H.L., 210, 409
Zwerus, D.T., 323, 336
Zwiers, G.J., 259, 260
Zwiers, J., 244
Zwiers, -Stegeman, J.G., 259

Beperkt plaatsnamen-register

Dit register omvat hoofdzakelijk de plaatsen (en hun omgeving) waar de in dit boek behandelde Afgescheiden gemeenten waren gevestigd. De statistieken van de bijlagen I en II zijn niet verwerkt.

Aalten, 28, 36, 165, 166, 178, 182, 187, 197-206, 230
Achterberg, 105, 106
Almen, 248, 252
Ambt Doetinchem, 270, 271
Amerongen, 105
Amsterdam, 34, 210, 232
Apeldoorn, 17, 18, 27, 28, 31, 36, 43, 81, 82, 86, 89, 99, 236, 281, 283, 287-289, 304, 367, 368, 371-395, 391
Arnhem, 17, 18, 22, 36, 41, 44-73, 76, 79, 141, 167, 232, 236, 316

Barchem, 165, 235-238
Barneveld, 155
Beekbergen, 17, 27, 28, 36, 41, 43, 81-89, 160, 281, 282, 283, 287, 304, 367, 368, 371, 385
Borculo, 165, 219
Bredevoort, 18, 165, 178, 197, 200
Brummen, 239, 248, 357, 359
Bunschoten, 93
Buurmalsen, 133, 137

Culemborg, 41, 147-154

Deventer, 17, 85, 241, 288, 368
Dinxperlo, 17, 28, 165, 178, 182, 187, 198, 210, 271
Doesburg, 263-269
Doetinchem, 165, 171, 177, 270-278
Drogeham, 297

Ede, 155
Elburg, 17, 28, 33, 34, 36, 281, 282, 283, 286, 297, 396-412
Empe, 28, 239, 248, 357, 359
Epe, 17, 281, 283, 297, 319-346
Ermelo, 98, 100
Est, 17, 105, 142-147

Geesteren, 18, 36, 43, 76, 79, 165, 168, 219-234, 238
Geldermalsen, 133
Gelselaar, 43, 165, 168, 219-234
Gendringen, 28, 165, 178, 182, 183, 187
Gerven, 94
Groenlo, 165, 166, 178, 187

Harderwijk, 17
Harfsen, 248
Hattem, 17, 18, 27, 28, 29, 33, 34, 36, 82, 210, 251, 252, 269, 281, 283, 286, 287, 294, 297-318, 416, 419
Hattemerbroek, 297, 302, 305, 307, 317, 413, 419
Heerde, 17, 27, 28, 34, 36, 82, 84, 281, 283, 288-295, 297, 298, 303, 304, 305, 313, 319-346, 350-352
Het Loo, 281, 289, 341, 371-395
Hoevelaken, 155
Hoog Soeren, 371

Ingen, 19, 105-115

Kesteren, 105, 111
Kockengen, 43, 168, 232
Kootwijk, 99, 155, 371

Lichtenvoorde, 166
Lienden, 19, 105-115
Lieren, 81, 84, 86, 87, 375
Lochem, 18, 43, 76, 165, 219-234, 235, 237, 239, 241
Loenen, 371
Lunteren, 41, 155-161

Marsch (De), 105
Meteren, 142

Nederhemert, 29
Neerijnen, 138, 142
Nijbroek, 357
Nijkerk, 17, 36, 93
Nijmegen, 17

Oene, 17, 28, 281, 283, 297, 319-346
Oldebroek, 297, 305, 307, 413-424
Ommeren, 36, 41, 99, 105-115, 116, 121, 142
Opheusden, 105, 110, 138
Opijnen, 17, 142-147
Otterlo, 155
Oud-Loosdrecht, 43

Putten, 18, 36, 41, 43, 79, 90-104

Renswoude, 43, 100, 155, 157
Rheden, 74
Rhenen, 105, 108, 109, 111, 138
Ruurlo, 236

Scherpenzeel, 36, 43, 155
Schiedam, 22, 30, 283, 313, 316
Sillevolde (thans Silvolde), 178, 271
Staphorst, 33, 34

Telgt, 98
Ter-Borg, 178
Terwolde, 357, 358
Teuge, 88, 281, 357-370
Tiel, 17, 20, 24, 25, 36, 41, 64, 79, 105, 106, 113, 114, 115, 116-132
Tongeren, 319-346
Tricht, 105, 133-141, 142, 236
Twello, 17, 18, 28, 36, 43, 281, 283, 287, 288, 357-370, 375, 385, 391

Uddel, 371, 380
Utrecht, 148

Vaassen, 319
Varsseveld, 18, 28, 36, 43, 48, 165, 168, 177, 178-196, 198, 199, 205, 206, 212, 230, 270-272, 286
Veenendaal, 36, 43, 105, 366
Veessen, 319, 320, 321, 330
Velp, 36, 41, 43, 47, 74-80
Voorst, 17, 28, 41, 43, 248, 281, 283, 297, 357-370
Voorstonden, 357
Voorthuizen, 93, 94, 155, 248
Vorchten, 319, 320, 321, 322
Vorden, 236
Voskuil, 413, 419
Vuren, 118, 134

Waardenburg, 142, 145
Wapenveld, 281, 283, 293, 303, 313, 319, 320-323, 331, 333, 334, 337, 339-342, 347-356
Wertherbruch, 179
Wezep, 29, 269, 282, 283, 289, 297, 298, 302, 305, 307, 312, 316, 317, 318, 350, 413-424
Wiesel, 376, 380
Wilp, 357, 358, 363, 367
Winterswijk, 18, 36, 48, 165, 178, 187, 206, 207-218, 230, 265
Wisch, 165, 178, 182, 185, 186, 187

Zalk, 347, 348
Zaltbommel, 17
Zeist, 43
Zelhem, 178, 270, 272
Zuid-Beijerland, 134
Zutphen, 17, 20, 36, 86, 165, 173, 236, 239-262, 357
Zwiep, 236, 237
Zwolle, 27, 33, 347

[Erratum
Kaart Classis Arnhem]

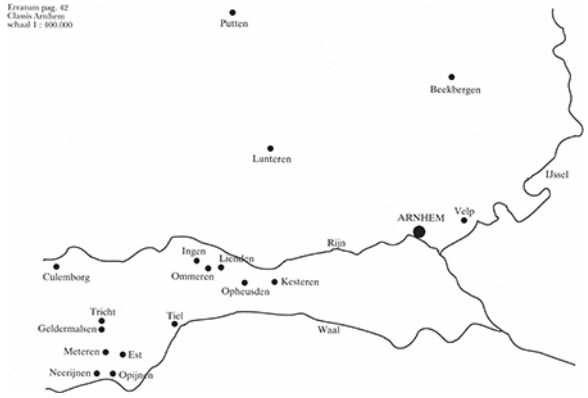

Erratum pag. 42
Classis Arnhem
schaal 1: 400.000